MUSTAFA
IMAMOVIĆ

HISTORIJA BOŠNJAKA

Majci Hurki i ocu Teufiku

Za ovu sam se knjigu pripremao još od rane mladosti, vođen znatiželjom, ali i onim Kantovim kategoričkim imperativom da čovjek mora djelovati tako da načela njegove volje mogu u svako doba postati općim zakonom. Želio sam se jednostavno orijentirati u svijetu, a uslov za to je bio da saznam ko sam, odakle sam, gdje sam i kuda idem. Sâmo pisanje ove knjige počeo sam u najtragičnijim momentima za bošnjački narod, osjećajući da je to u tim trenucima moja dužnost prema vlastitom narodu i čarobnoj zemlji Bosni. U svemu tome neobično su me podsticali i vjerovali u mene moji prijatelji i kolege akademik dr. Avdo Sućeska, profesor dr. Rusmir Mahmutćehajić i profesor dr. Mustafa Cerić. Mada, s obzirom na okolnosti relativno rijetki, pojedinačni razgovori sa svakim od njih, rasprave i komentiranje određenih pitanja predstavljali su mi jedno od najvećih intelektualnih zadovoljstava pri pisanju ove knjige. Posebno me je često profesor Sućeska hrabrio da je vrijeme za jednu ovakvu knjigu i da ja to mogu i moram uraditi.

Knjiga je sada tu. Samu knjigu čitalac ne treba posmatrati kao jednu zauvijek datu, kazanu i napisanu historiju Bošnjaka, nego kao jedan konkretan istraživački napor koji ostavlja prostor i nadu da će biti podsticaj mlađim historičarima i drugim naučnim pregaocima.

Pisanje jedne ovakve knjige naprosto promijeni čovjekov život. Moja supruga Senada bila je cijelo vrijeme hrabrim svjedokom tih promjena. Ona je bila prijatelj, često konsultant i kritičar, i mnogo onoga što slijedi u tekstu rezultat je njene odanosti i dosljednosti prema ideji mog opredjeljenja, djela i rada.

Sarajevo, 1993–1996.

Autor

UVOD

Jedan od prvih poznatih sudova o Bošnjacima i njihovoj zemlji ujedno je i prvi nesporazum i zabluda u vezi s njima. Predstava o bosanskim muslimanima i njihovoj zemlji kao egzotičnom svijetu i tamnom vilajetu na rubu Orijenta i Evrope jeste parohijalna evrocentristička zabluda i nacionalistička balkanska propaganda, nastala zato što se Bosna uvijek teško otvarala spoljnom svijetu. Činjenica je da su Bošnjaci, kao muslimani, te njihova zemlja srazmjerno kasno iskusili puni uticaj evropskih ideja, vještina i mogućnosti, koje su vladale svjetskom poviješću još od XVII stoljeća. To, međutim, nije bila posljedica neke njihove posebne konzervativnosti ili ravnodušnosti prema modernom životu, nego rezultat stoljeća prethodnog razvoja, čija su im dostignuća omogućila da tako dugo odolijevaju evropskom izazovu. Posebno je to vidljivo u ratovima u XVIII st. (1737–1739. i 1788–1791) te u bošnjačkim seljačkim bunama i nemirima sredinom istoga stoljeća.

Usljed toga je historiju Bošnjaka i njihovog životnog prostora neophodno određivati njihovim vlastitim povijesnim epohama, čija se razvijenost ili eventualna zaostalost nikako ne mogu procjenjivati bespredmetnim upoređivanjem sa glavnim tokovima povijesti u najrazvijenijim dijelovima Evrope. Evropljani su tokom posljednja tri stoljeća nametnuli svijetu vlastiti povijesni razvoj, određen periodizacijom na stari, srednji i novi vijek, kao navodno univerzalno svjetsko iskustvo. Potpuno se zaboravlja da je pri svakom proučavanju historije uvijek neophodno imati na umu da u biti svaka civilizacija, region ili zemlja i narod imaju svoj vlastiti stari, srednji i novi vijek. Već je, uostalom, drevni Egipat imao svoje staro, srednje i novo carstvo.

Historija Bošnjaka može se podijeliti u tri velika razdoblja: (1) doba feudalne bosanske države; (2) doba osmanske vladavine; (3) moderno doba, koje nastupa sa austorugarskom okupacijom 1878. i traje sve do danas. Svaki od ova tri velika razdoblja ima svoje brojne međufaze, sa manje ili više izraženim različitim odlikama i karakteristikama u odnosu na opće sklonosti datih epoha bošnjačke povijesti. Počeci te povijesti sežu do vremena

kasnog rimskog carstva i južnoslavenskog ranog feudalizma i u kontinuitetu traju sve do naših dana. Prema tome, zadatak ove historije Bošnjaka bio bi da se hronološki rekonstruira taj kontinuitet i otkriju njegove osnovne i trajne zakonitosti, jednom riječju da se ispriča usud i povijesna sudbina bosanskih muslimana.

Naša historijska nauka nema do danas, nažalost, ni jedne sintetičke povijesti Bošnjaka koja bi obuhvatila ili bar naznačila njihov cjelokupni razvoj. Postoje, doduše, već brojna djela, nastala uglavnom u posljednjih stotinjak godina, koja obrađuju različite strane i pitanja političkog, kulturnog, književnog, demografskog, etničkog, vjerskog i ekonomskog razvoja Bošnjaka. Tu su, također, manje ili više značajne, različite povijesti i pregledi historije Bosne u pojedinim etapama njenog razvoja kao države i geopolitičke cjeline.

Cilj je ove historije da rekonstruira povijesni put Bošnjaka, ali da pri tom ne bude njegovo puko opisivanje, nego da, uz hronološku rekonstrukciju, često opore svakodnevice, istovremeno bude i nauka o čovjeku ovog prostora općenito, a o bosanskomuslimanskom posebno. Ona će istovremeno biti pokušaj da se otkriju i razjasne neki od nepromjenljivih i univerzalnih principa ljudske prirode. Neko je u nauci već primijetio kako je jedan od paradoksa historije da su oni narodi koji su iza sebe ostavili monumentalna djela materijalne kulture, kao dokaz i potvrdu svog postojanja, vremenom uglavnom iščezli, dok su oni narodi koji su oblikovali i ostavljali ideje i kulturnopolitičke ciljeve preživjeli i ostali u povijesti. Društvo ili narod bez ideja nema historije. Ova će se historija, ne zanemarujući bošnjačku materijalnu kulturu i njene spomenike, uglavnom nastojati baviti idejama kojima su se Bošnjaci u svojoj povijesti rukovodili i koje su im omogućile da kao narod prežive i opstanu svoji na svome. Dostojevski je smatrao da ni čovjek niti nacija ne mogu postojati bez neke velike ili uzvišene ideje. Drugim riječima, ova bi historija, s obzirom na vrijeme u kojem se piše, htjela biti, kako to svojevremeno reče engleski filozof Edmund Burke, "savez između mrtvih, živih i onih još nerođenih".

Uz napomenuti vremenski raspon razvoja Bošnjaka potrebno je ovdje utvrditi i odrediti i prostorni okvir njihove historije, njihovu teritorijalnu rasprostranjenost i brojnost. Najzad, prije početka izlaganja samog toka bošnjačke povijesti, neophodno je razriješiti dilemu oko etničkog, odnosno nacionalno–političkog imena Bošnjaka i naziva njihovog jezika.

Bošnjaci nastanjuju središnji južnoslavenski etnički i balkanski geopolitički prostor, na kojem u teritorijalnom kontinentu žive od rijeke Vardara i planinskih masiva Šare i Prokletija na jugoistoku do rijeka Save i Une na sjeverozapadu. Na tom svom prostoru Bošnjaci žive u teritorijalno većoj

ili manjoj mjeri izmiješani sa Srbima, zatim Hrvatima, Crnogorcima, Albancima i Makedoncima. Prema popisima stanovništva iz 1971, 1981. i aprila 1991. Bošnjaci su – pod tada etničko–vjerskim imenom *Musliman* – bili treća najbrojnija nacija u bivšoj jugoslavenskoj državi. Prema popisu iz aprila 1991. u tadašnjoj je Jugoslaviji živjelo ukupno 2.376.646 ljudi koji su se izjašnjavali kao *Muslimani*. Preko 80 % ovih *Muslimana* živjelo je u Bosni i Hercegovini, što je u apsolutnom broju iznosilo 1.905.018 ili 43,7 % ukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine. U ostalim dijelovima bivše Jugoslavije prema istom popisu živjelo ih je u Crnoj Gori 89.932 (14,6 %), u Vojvodini 6.079 (0,3 %), Kosovu 57.408 (2,9 %), na području uže Srbije 173.871 (3,0 %), u Hrvatskoj 47.603 (1,0 %), u Makedoniji 70.000 (3,3 %), te u Sloveniji 26,725 (1,36 %). Svi navedeni popisi stanovništva pokazuju da su Bošnjaci mlada i vitalna nacija. Tako su *Muslimani* prema rezultatima popisa iz 1971. godine imali najviši natalitet u bivšoj Jugoslaviji, tj. 16,7 % na 1.000 stanovnika, a istovremeno najniži mortalitet, svega 6,2 umrlih na 1.000 stanovnika. Taj se demografski trend u osnovi nastavio tokom narednih dvadeset godina.

Bosna je još od ranog srednjeg vijeka, kao granična zemlja između Bizanta i Franačke, a kasnije i Srbije i ugarsko–hrvatske države, bila područje sučeljavanja i sukobljavanja različitih političkih i vjerskih interesa i ideja. Političkim životom feudalne Bosne dominirala je autohtona bosanska vlastela, a vjerskim Crkva bosanska. Kroz stoljeća u Humu jača pravoslavno stanovništvo, a u središnjim dijelovima Bosne katoličko, zahvaljujući prije svega kulturno–političkom djelovanju franjevaca. Od sredine XIV i tokom XV st., dolaskom Turaka–Osmanlija, ovo vjerski šaroliko stanovništvo postepeno prihvata islam. Tako se na bosanskom državnom tlu i bosanskoslavenskoj etničkoj podlozi, te novoštokavskom jezičnom izrazu, asimiliranjem islama konačno oblikuje bosanskomuslimanski ili, kraće, bošnjački etnos, narod ili nacija, naspram ostalim Južnim Slavenima istog jezika (Srbima, Hrvatima i Crnogorcima), ali različitog vjerskog i kulturno–političkog iskustva.

Historija Južnih Slavena, odnosno općenito Balkana, u velikoj je mjeri historija seoba i različitih migracija, izazvanih uglavnom ekonomskom nuždom ili čestim ratovima, kojima je kroz stoljeća više puta mijenjana etnička slika i struktura cijelih regiona, zemalja i krajeva. Kada je o Bošnjacima kao muslimanima riječ, glavni uzrok i razlog njihovih migracija jeste skoro neprekidni genocid, koji se nad njima vrši već gotovo tri stoljeća od strane njihovih hrišćanskih i kršćanskih susjeda i raznih balkanskih i drugih država, kako bivših tako i sadašnjih. Osmanska osvajanja i ratovanja, uglavnom sa Habsburgovcima i Mlecima, u kojima je sa obje strane učestvovao

velik broj pripadnika svih južnoslavenskih naroda, bila su praćena obostranim razaranjem, pljačkom i ubijanjem, što je redovni scenarij svih ratova. Ovdje je bitno primjetiti da Osmanska carevina, kao islamska država, nije tokom svojih osvajanja vršila nikakvo vjersko niti fizičko zatiranje i uništavanje pokorenih naroda. U skladu sa šerijatskim principom i praksom, po kojoj narodi koji imaju "knjigu Božijeg otkrovenja" (Jevreji i kršćani) uživaju u islamskoj državi status zaštićenih manjina, pokoreno se nemuslimansko stanovništvo održavalo kroz stoljeća osmanske vladavine. Pokoreni su se narodi na različite načine uključivali u osmanski privredni, vojni i upravni sistem i tako se vjerski i kulturno očuvali i održali.

Nasuprot tome, opadanjem moći Osmanske carevine i njenim postepenim povlačenjem iz srednje Evrope, Bošnjaci su kao muslimani ubijani, progonjeni ili silom pokrštavani, tako da ih danas nema u mnogim zemljama i krajevima gdje su nekad u većini ili velikom broju živjeli. Tako je Bošnjaka potpuno nestalo u Ugarskoj, Slavoniji, Lici, Krbavi, Dalmaciji, Boki Kotorskoj, današnjoj zapadnoj Srbiji, te staroj Crnoj Gori i bivšoj istočnoj Hercegovini (Nikšić i dr.).

Bošnjaci su se održali u nekoliko manje ili više kompaktnih područja ili regija, odnosno širih geopolitičkih cjelina. Tako se po regijama, idući od jugoistoka prema sjeverozapadu, izdvajaju četiri skupine. Prvu čine Gorani ili Goranci, koji nastanjuju staru šarplaninsku župu Goru na jugu Metohije. Ta se župa danas uglavnom poklapa sa teritorijom općine Dragaš u blizini Prizrena. Goranska naselja, kojih ukupno ima 31, od kojih devet u Albaniji a dva u Makedoniji, čvrsto su slavenskomuslimanska. Glavno zanimanje Goranaca je stočarstvo, a dugo su bili poznati i po dobrim majstorima puškarima. Kao pečalbari po velikim gradovima bivše Jugoslavije, gdje ih često pogrešno zamjenjuju sa Albancima, uglavnom su poznati kao vrsni slastičari, a u ranijim vremenima i kao sarafi. Goranci su uvijek teritorijalno bili odvojeni od Bosne. Činjenica da su se u popisima stanovništva od 1971. nacionalno izjašnjavali kao *Muslimani* pokazuje da su i emocionalno bliski Bošnjacima, kako zbog iste vjere, tako i zajedničkog slavenskog jezika, koji sami Goranci nazivaju "goranskim". Islam su prihvatili srazmjerno kasno, u XVIII st., da bi se kao stočari zaštitili od napada susjednog albanskog plemena Ljumljana. Oni su u odnosu na pravoslavne Slavene istog jezika i u odnosu na vjerski istovjetne, ali jezički odvojene Albance, uvijek znali sačuvati svoju etničku posebnost. Nasuprot tome, kada se nađu u bosanskomuslimanskoj sredini brzo se asimiliraju i u cijelosti poistovjećuju sa Bošnjacima.

Gorancima su slični Torbeši, koji žive po planinskim selima zapadne Makedonije, na području Male Reke i Velesa. Ima ih i po južnim skopskim

selima, pa se cijela ta oblast nekad nazivala Torbešijom. Torbeši su dio nekadašnjeg mijačkog plemena koje nastanjuje sliv rijeke Radike, sa 23 sela, od kojih su najveća Galičnik i Lazarpolje, dok su najveća torbeška naselja Gorno Vranovci i Žernonica. Mijaci su nekada bili posebno pleme, pa se nošnjom, govorom i običajima jasno odvajaju od okolnog stanovništva. Bave se zemljoradnjom i stočarstvom, a kao pečalbari raznim zanatima. Etnolozi koji su se bavili proučavanjem njihovog života zapazili su da "pravoslavni Mijaci smatraju samo sebe pravim Mijacima, a za svoje zemljake i sunarodnike muhamedance upotrebljavaju imena Kurki i Torbeši". Danas se ne može pouzdano reći koliko je prihvatanje islama odvojilo Torbeše od matičnog makedonskog etnosa. U svakom slučaju, Torbeši su sačuvali svoj jezik i govore kao i Mijaci galičkim dijalektom.

U Makedoniji se susreće i jedan broj Bošnjaka doseljenih uglavnom iz Sandžaka. Oni su se počeli doseljavati odmah poslije 1945, kupujući zemlju od domaćeg muslimanskog stanovništva koje se iseljavalo u Tursku. Prema starijim istraživanjima, iz pedesetih i početka šezdesetih godina, Bošnjaci su osnovali u Makedoniji tri veće oaze: u Skoplju i njegovoj okolini te u okolini Velesa i Prilepa. Doseljenici su svoj jezik, skupa sa okolnim mještanima, nazivali "bošnjačkim". Većina se ovih Bošnjaka iz Sandžaka vremenom iselila u Tursku.

Sljedeću skupinu Bošnjaka čine, uvjetno rečeno, crnogorski muslimani, zatim muslimani u Novopazarskom sandžaku, s obje strane srpsko–crnogorske granice, te najzad muslimani u Bosni i Hercegovini, čiji se savremeni teritorijalno–politički okvir postepeno oblikovao nizom ratova i međunarodnih ugovora u vremenu 1699–1878. godine.

Povijesno su se kao jedna nacionalno–politička cjelina oformili Bošnjaci u Bosni i Hercegovini i Sandžaku, uz veliku etničko–kulturnu bliskost sa muslimanima u Crnoj Gori. Teritorijalni supstrat političkom i općenito etničkom oformljenju Bošnjaka bio je Bosanski ejalet ili pašaluk, kao neposredni državno–pravni, odnosno teritorijalno–politički produžetak Bosanskog kraljevstva. Još od vremena kralja Tvrtka I Kotromanića pa sve do uoči austrougarske okupacije 1878. prostor današnjeg Sandžaka bio je sastavni dio Bosne, kojoj je u svakom pogledu politički, ekonomski i kulturno u cijelosti pripadao. Odatle naziv *Bosanski Musliman* ili *Bošnjak* obilježava Južnog Slavena koji se etnički oformio na historijskom teritoriju Bosne, pod kojom se uvijek kao njen sastavni dio, još od srednjeg vijeka, podrazumijevala i Humska zemlja, kasnije Hercegovina. U službenom imenu zemlje dvočlani naziv Bosna i Hercegovina uveden je tek u vezi sa austrougarskom okupacijom.

Poseban je slučaj održanja nekadašnjeg Novopazarskog sandžaka, ili jednostavno Sandžaka, kao geopolitičke cjeline na kojoj žive Bošnjaci. Ri-

ječju *sandžak* u Osmanskom carstvu se nazivala osnovna vojna upravno–teritorijalna jedinica. Osnovno je značenje riječi zastava ili bajrak. Upravo je negdje u Sandžaku zabilježena pjesma u kojoj se nalaze stihovi: "Dobra konja što je za sandžaka / da mi nosi careva bajraka." To je prosto značilo da se u svakom sandžaku u slučaju rata imao pod jedan bajrak iskupiti određeni broj vojnika. U vrijeme njegove pune moći u Osmanskom carstvu je bilo nekoliko stotina sandžaka. Čak je još i 1800. njihov broj iznosio 290, raspoređenih u 25 ejaleta. Opadanjem Carstva njihov broj se postepeno smanjuje. Konačno su ukinuti zakonom od 20. I 1921. i preuređeni u vilajete.

Nakon toga na političkom i diplomatskom prostoru ostala su samo dva sandžaka. To su Alexandrette, tj. turski Iskenderun, na tursko–sirijskoj granici, i nekadašnji Novopazarski sandžak. Sandžak i zaljev Alexandrette je između dva svjetska rata dugo bio predmetom diplomatskog spora između Turske i Sirije, koja je bila pod francuskom upravom. Francuska je konačno Ankarskim sporazumom 23. VI 1939. priznala sporni sandžak i zaljev Turskoj. Bivši sandžak Alexandrette time je postao vilajet Hatay, sa gradovima Iskenderunom i Antakyom. Tako je u svijetu ostao samo jedan Sandžak, pisan velikim početnim slovom, koji spada u najznačajnije historijske i geopolitičke prostore bošnjačkog naroda.

Muslimani slavenskog porijekla i jezika u današnjoj Crnoj Gori, osim onih u Sandžaku, Nikšiću i Kolašinu, nisu nikad duže vrijeme bili u sastavu Bosanskog ejaleta ili pašaluka. Samo kraće vrijeme, osamdesetih godina XVII st., istočna granica Bosanskog pašaluka protezala se čak do Žabljaka, stare prijestolnice Crnojevića, na ušću Morače u Skadarsko jezero, pa su tako i muslimani Podgorice, Spuža, Bara, Plava i Gusinja državno–pravno bili stanovnici Bosne. U tom su sklopu Plav i Gusinje predstavljali značajnu subkulturnu mikroregiju, čiji su se stanovnici, bar što se tiče susjednih Albanaca, smatrali i nazivali Bošnjacima. Bez obzira na kratkotrajnost tih administrativno-političkih veza, muslimani navedenih mjesta su se bez sumnje, po svojim kulturnim odlikama, porijeklu, jeziku i osjećanjima sastavni dio bošnjačkog korpusa. Štaviše, muslimani navedenih mjesta danas se u političkom smislu deklariraju i identificiraju sa sandžačkim muslimanima.

Uz sve navedene krajeve velik broj Bošnjaka živi odranije u dijaspori, posebno u Turskoj, zatim u SAD, te kao radnici na tzv. privremenom radu u Njemačkoj, Austriji i drugim zemljama zapadne Evrope.

Naziv *Musliman*, koji je u posljednjih osam–devet decenija upotrebljavan za Bošnjake, potiče od arapske riječi *muslim*, što je particip aktiva od riječi *islam*, u značenju "predati se Bogu". Riječ *musliman* je perzijski plural od arapskog *muslim*, a označava pripadnika islamske vjere. Ovaj

perzijski plural upotrebljava se u turskom (*müsliman*) i bosanskom jeziku kao singular. U posebnim povijesnim prilikama taj je pojam na južnoslavenskom etničkom i političkom prostoru dobio u posljednjih sto godina značajne etničke, odnosno nacionalne oznake slavenskog muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini, Sandžaku, Crnoj Gori i Kosovu. U tom značenju taj je pojam pisan velikim početnim slovom, obično kao *Musliman* ili *Muslimani*. Taj je naziv djelimično korišten i u dijaspori, kako u okolnim zemljama tako i u zemljama zapadne Evrope. Izuzetak je u tom pogledu Turska, gdje se veoma brojna i razgranata bosansko–muslimanska dijaspora uvijek i isključivo nazivala bošnjačkim imenom. Isti je slučaj i u Sjedinjenim Američkim Državama. Bošnjačkom imenu priklonio se početkom šezdesetih godina dio političke emigracije oko lista *Bosanski pogledi*.

Srednjovjekovni Bosanci danas se u literaturi i govoru najčešće nazivaju *bogumilima*, kao navodne pristaše učenja nekog bugarskog heretičkog popa Bogumila iz X stoljeća. Bez obzira koliko danas bilo popularno, ime bogumili ili bogomili ne odgovara stvarnosti, jer se srednjovjekovni Bosanci nikad nisu nazivali tim imenom. Oni su sebe nazivali *krstjani*, "dobri Bošnjani" ili najčešće i najjednostavnije "dobri ljudi". Ime bogumili samo se jedanput susreće u srednjovjekovnim izvorima i odnosi se na jedan sasvim ograničen prostor. Konstantin Filozof, osnivač poznate prepisivačke škole u manastiru Manasija na Resavi, u svom životopisu Stefana Lazarevića, nastalom 1431–35. godine, kaže da su stanovnici bosanskog grada Srebrenice "svi jeresi bogomilske".

Cijelo vrijeme osmanske vladavine za muslimane u Bosni, tj. Bosanskom ejaletu ili pašaluku, koji je u različita vremena obuhvatio, pored današnje Bosne i Hercegovine, mnoge okolne teritorije, upotrebljavala su se dva naziva. Prema Turcima i prema osmanskim vlastima u Carigradu bosansko-hercegovački, sandžački i ostali muslimani slavenskog porijekla i jezika sebe su u etničkom, političkom i jezičkom smislu smatrali i nazivali Bošnjacima. Tako su ih nazivali i Turci i osmanska administracija u svojim službenim aktima. U mnogim službenim spisima Porte bošnjačko ime se kao regionalna i narodna oznaka susreće u raznim oblicima (*Bosnaklar, Bosnak taifesi, Bosnalu takimi, Bosnalu kavm*, sve u značenju Bošnjaci ili "bosanski narod"). Isti naziv za bosanske muslimane, tj. Bošnjaci ili "bosanski narod", koristio se i u pismima koja su Husein-kapetan Gradaščević i istaknuti sudionici njegovog pokreta upućivali austrijskim vlastima i knezu Milošu Obrenoviću. U tom je smislu Husein-kapetan bio izričit u pismima austrijskom kancelaru Metternichu, datiranim u Travniku i Gradačcu 13. III, odnosno 23. VI 1832. godine. Ovaj je termin koristio i Ali-paša Rizvanbegović u prepisci sa austrijskim vlastima u Dalmaciji. Istovremeno se za Bošnjake

u svakodnevnom govoru i pisanoj riječi upotrebljavao naziv *Turčin*, kao vjerska oznaka kojom se htjelo reći da su oni "turske", tj. islamske vjere, čime su se jasno razlikovali od pripadnika ostalih južnoslavenskih naroda istog ili zajedničkog jezika, ali drugih vjeroispovijesti. U tim su relacijama ovaj termin koristili i muslimani i njihovi susjedi nemuslimani u Bosni i Hercegovini i okolnim južnoslavenskim zemljama. Međutim, i u osmansko doba Bošnjaci su se znali ograđivati od naziva *Turci*. Tako je zabilježeno da su 1568. neki Bošnjaci odbili da u ispravu o zaključenju nekog posla u Zadru budu upisani kao *Turci*, pa su na vlastiti zahtjev uvedeni kao "Mussolmani di Bossina".

Poslije austougarske okupacije 1878, počeo se službeno za Bošnjake koristiti termin *Muhamedanci* ili *Muhamedovci*, prema njemačkom *Muhammedaner*. Taj je naziv koristila i štampa, ali ga narod nije prihvatio, nego se i dalje služio imenima Bošnjak ili Turčin. Istovremeno sve više u upotrebu ulazi naziv *musliman*. U izmijenjenim nacionalno–političkim odnosima ovaj se naziv počinje sve češće koristiti, potiskujući prethodne. Člancima u listovima *Bošnjak* i *Behar* bošnjačka je javnost 1900. otvoreno zahtijevala da se termin *Muhamedanac*, kao neprimjeren, sektaški i uvredljiv, izbaci iz službene upotrebe i zamijeni nazivom *Musliman*. Nakon toga u bošnjačkoj štampi i publicistici upotrebljava se isključivo riječ Musliman, što i narod prihvata kao svoju savremenu etničku, odnosno nacionalno–političku oznaku.

Bošnjaci su mogli u tom prelomnom i zbunjujućem vremenu biti Bošnjaci u jezičkom smislu samo u odnosu na Turke, a u političkom u odnosu na Osmanlije, tj. Carigrad. Čim je okupacijom 1878. Carigrad izgubio ulogu presudnog političkog činioca, ime Bošnjak počelo se samo gasiti i gubiti. Ovo tim prije što su mu okupacione vlasti, po uzoru na Osman Šerif Topal-pašinu politiku u Bosni šezdesetih godina prošlog stoljeća, davale interkonfesionalno značenje, obuhvatajući tim terminom sve stanovnike Bosne i Hercegovine, bez obzira na vjeroispovijest. Pravoslavni i katolici odbacili su to u većini još šezdesetih godina, a poslije okupacije isto su učinili i muslimani. Narod je iz svakodnevne životne prakse i iskustva osjetio da se u novim prilikama u odnosu na pravoslavne i katolike, tj. Srbe i Hrvate, sa kojima dijeli isti životni prostor, može u političkom i kulturnom pogledu ravnopravno odrediti jedino muslimanskim imenom.

Prelomni trenutak u bošnjačkom kulturno–političkom i nacionalnom preporodu, koji je počeo sredinom osamdesetih godina prošlog stoljeća, dogodio se 1899/1900. godine, sa početkom borbe bosanskih muslimana za vjersku i vakufsku–mearifsku autonomiju i pokretanjem *Behara*, petnaestodnevnog "lista za pouku i zabavu", kao prvog bošnjačkog književnog

časopisa. Od tada riječi *musliman* i *muslimanski* dobijaju u Bosni i Hercegovini, a skoro istovremeno i u Sandžaku, znatno šire značenje od oznake pripadnika islama. Tako već od kraja XIX st. sve političke organizacije i stranke, kulturne i privredne ustanove, kiraethane ili čitaonice, sportska društva i ostala pregnuća i poduzeća koja se formiraju i nastaju među Bošnjacima imaju u svom nazivu isključivo atribut *muslimanski* ili, rjeđe, *islamski*. Takvo stanje i praksa održali su se i dalje potvrdili u vremenu između dva svjetska rata.

Što se tiče naziva ili imena jezika kojim Bošnjaci govore, taj je jezik u srednjem vijeku najčešće nazivan jednostavno *slavenskim* ili *ilirskim*, a nešto kasnije *bosanskim*. Prvi spomen imena bosanski jezik nalazi se u jednom notarskom spisu grada Kotora od 3. VII 1436, u kojem je zabilježeno da je gradski knez kupio petnaestogodišnju djevojku "bosanskog roda i heretičke vjere zvanu bosanskim jezikom Djevena". Ninski biskup pisao je 1581. nekom fratru "bosanskim jezikom". U opću upotrebu naziv bosanski jezik ulazi u XVII i XVIII stoljeću. Zabilježeno je da su dubrovački poklisari početkom XVII st. pričali u Zvorniku nekom Bostandži Mehmed-begu da "u audijenciji kod Njegovog Veličanstva" (sultana) ne govore italijanskim, "nego ovim bosanskim jezikom". Slavni turski putopisac Evlija Čelebi bilježi u XVII st. da Bošnjaci govore bosanskim jezikom, a spominje i prvi bosansko–turski rječnik, koji je 1631. sastavio Muhamed Hevai Uskufi. Duvanjski biskup fra Pavle Dragičević piše 1735. da u Bosni ima svećenika koji se u vjerskim obredima pomažu bosanskim jezikom jer ne znaju dobro crkvenoslavenski. On dodaje da je katolicima u razgovoru sa pravoslavnima dovoljno da poznaju bosanski jezik. Od tada se nižu brojni podaci da se u Bosni "eglendiše bosanski" (Matija Mažuranić, 1842, Ivan Kukuljević Sakcinski, 1858. i dr.). Srpski prvaci iz Hercegovine tražili su od Ali-paše Rizvanbegovića da se za vladiku, umjesto Grka, postavi čovjek "vičan bošnjačkom jeziku". Jusuf-beg Čengić je u listu *Bošnjak* 3. XII 1891. pisao da se u pogledu vjere najbolje moliti Bogu na arapskom jeziku. Ali ako neko ne zna arapski, onda neka se moli na jeziku koji je svako "od svojih roditelja čuo i naučio, to jest ovdje bosanski".

Naziv *bosanski jezik* ostao je u službenoj upotrebi i nakon austrougarske okupacije 1878, bez obzira na agresivnost srpske i hrvatske propagande da se to ime izbaci iz upotrebe. Zemaljska vlada BiH je 4. X 1907. jednom internom naredbom obavijestila sve nadležne organe da se "zemaljski jezik" (*Landessprache*) ima svuda službeno nazivati *srpsko–hrvatskim*, odnosno *hrvatsko–srpskim*. Time je zvanično ukinut naziv *bosanski* ili *bošnjački* jezik. S obzirom na tradiciju, ubrzo je posebnom vladinom odlukom 20. XI 1907. dozvoljeno Bošnjacima da u svojim autonomnim ustanovama mogu dalje

koristiti naziv bosanski jezik. Poslije 1918. u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, tj. Jugoslaviji, ta je praksa jednostavno ukinuta i napuštena. Naziv bosanski jezik bio je u praksi prosto ekskomuniciran i faktički zabranjen sve od 1945. do prvih mjeseci 1991, kada su ga Bošnjaci putem svoje štampe i publicistike spontano vratili u upotrebu, što je već naučno utemeljeno i razriješeno.

Naziv *Musliman* kao etničko, odnosno nacionalno–političko ime potpuno je afirmirano aktima NOP-a 1941–45, posebno odlukama AVNOJ-a, te zemaljskih antifašističkih vijeća Bosne i Hercegovine, Sandžaka, Crne Gore i Boke Kotorske i Velike antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije. Posebnom deklaracijom o pravima građana Bosne i Hercegovine, usvojenom na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, u ljeto 1944, zajamčena je jednakost i ravnopravnost Muslimana, Srba i Hrvata, izvojevana i stečena u zajedničkoj narodnooslobodilačkoj, odnosno antifašističkoj borbi. U razdoblju između 1947. i 1949. službena je politika ustvari ukinula "nacionalno ime" Musliman, priznato u toku NOB-e. Učinjeno je to pod pritiskom, kako se ne bi povrijedili određeni nacionalni, zapravo nacionalistički, u prvom redu srpski interesi u Bosni i Hercegovini. Uz mnoge nedorečenosti, službena se politika već prilikom prvog poslijeratnog popisa stanovništva 1948. vratila staroj praksi nacionalnog opredjeljivanja Bošnjaka. Prema tom nacionalističkom političkom konceptu, bosanski muslimani će se, kao navodno još etnički amorfna grupa, postepeno, zavisno od svog kulturnog napredovanja, nacionalno opredjeljivati bilo u srpskom, bilo u hrvatskom usmjerenju. Nakon dosta lutanja i zbunjenosti oko pitanja kojim imenom izraziti i označiti bošnjački etnos, službeno je krajem šezdesetih godina usvojena, već odranije u praksi rasprostranjeno, kao nacionalna oznaka, ime *Musliman*, odnosno *Muslimani*.

Početkom 1960. redakcija *Rečnika*, odnosno *Rječnika* srpskohrvatskog/ /hrvatskosrpskog jezika dviju matica, srpske i hrvatske, uz Srbe, Hrvate i Crnogorce, posebno je istakla i bosanske muslimane kao ravnopravan subjektivitet u pitanjima zajedničkog jezika. Svoj nacionalni identitet Bošnjaci su, prema datim mogućnostima, potpuno iskazali i potvrdili popisima stanovništva 1971, 1981. i 1991. godine. Ime *Musliman* u prvom redu je proisteklo iz složene političke historije Bosne i Hercegovine, te općenito muslimana na južnoslavenskom prostoru i namjernog manipuliranja njihovom vjerskom i etničkom, odnosno nacionalnom pripadnošću od različitih interesnih grupa i politika, kako unutar tako i izvan Bosne. U godinama neposredno pred agresiju na Bosnu i Hercegovinu (1992) u kolokvijalnom govoru, štampi, publicistici te naučnim raspravama sve se češće čuo i pisao dvočlani naziv *Bosanski Muslimani*, kao oznaka za sve Bošnjake na histo-

rijskom tlu nekadašnjeg Tvrtkovog Bosanskog kraljevstva, te u teritorijalno–političkom kontinuitetu s njim, kasnijeg Bosanskog pašaluka.

Upotreba naziva *Bošnjak* postepeno se aktualizira u vrijeme kraha komunističkog režima 1989/90. godine. U pravom šarenilu političkih stranaka, grupa i ideja, nastalih raspadom Saveza komunista Jugoslavije, artikulira se, među ostalim, i bošnjaštvo kroz različite političke, intelektualne, akademske i druge rasprave.

Od početka agresije na Bosnu i Hercegovinu aprila 1992. i neviđenog genocida nad Bošnjacima, te sa organiziranjem vlastitih oružanih snaga i herojskim otporom agresorima, u narodu se spontano sve češće počeo upotrebljavati naziv Bošnjak i Bošnjaci, kao nacionalna oznaka bosanskih muslimana. Tokom dvije godine rata, stradanja, otpora i borbe, naziv *Bošnjak,* kao etnička i nacionalno–politička oznaka, dobio je u štampi i drugoj javnoj govornoj i pisanoj riječi praktično ravnopravno mjesto sa do tada uobičajenim i još ustavno važećim terminima *Musliman,* odnosno *Bosanski Muslimani.* Bio je to spontan proces vraćanja u upotrebu starog bosanskomuslimanskog narodnog imena, analogan, također, spontanom procesu tokom kojeg se prije jednog stoljeća to ime izobičajilo iz svakodnevnog, kako javnog tako i privatnog života.

Na Drugom bošnjačkom saboru 28. IX 1993. u Sarajevu plebiscitarno je prihvaćen naziv *Bošnjak*. To je samo potvrđeno Daytonskim sporazumom i Ustavom Bosne i Hercegovine od 21. XI 1995. godine. Ipak, sam naziv *Bosanski Muslimani* nije u historijskom smislu bez svoje samozatajne snage. Kada je u uvjetima Šestojanuarske diktature u Kraljevini Jugoslaviji 31. I 1930. godine ukinut Štatut za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko–mearifskih poslova u BiH od 15. IV 1909, provedena je jedinstvena organizacija Islamske zajednice za teritoriju cijele države, pod nazivom Islamska vjerska zajednica. Time je režim posredno priznao da pored islamske vjerske organizacije postoje i mogu postojati i druge kulturne i slične organizacije pod muslimanskim imenom. Pojam *pravoslavni, rimokatolik, evangelik* itd. imao je uvijek u bivšoj Jugoslaviji isključivo vjersko značenje, dok je pojam *musliman*, iako mu je odricana etnička indentifikacija u najmanju ruku, shvatan i smatran kao poseban politički fenomen. U vrijeme rasprava, otvorenih Sporazumom Cvetković–Maček i uspostavljanjem Banovine Hrvatske, o preuređenju Kraljevine Jugoslavije i njenoj eventualnoj federalizaciji, moglo se tokom 1939–40. godine čuti u stručnoj javnosti da je "duhovito i tačno" da se "muslimani u Bosni i Hercegovini imaju smatrati kao posebna etnička zajednica". U povijesnom smislu tu zajednicu zapravo čine Bošnjaci.

I DIO

SREDNJOVJEKOVNA BOSNA

Geopolitički položaj Bosne i Hercegovine

U određenju svakog naroda bitna su dva osnovna elementa: porijeklo, odnosno etnogeneza i prostor na kojem živi. Svaka rekonstrukcija povijesti Bošnjaka mora početi pitanjem njihovog porijekla kao naroda i njihove etnogeneze. Zato je neophodno prethodno određenje historijskog prostora i uvjeta u kojima su Bošnjaci kao poseban etnos nastali i nacionalno–politički se razvijali i do danas održali. Bosanski je muslimanski čovjek povijesno živio i živi u izuzetno složenim okolnostima koje su ga oduvijek tjerale da sam o sebi razmišlja.

"Nazvaše me Hamzom / Kao što nazvaše hiljadama ljudi / Iz pustinja divljih beduina (...) / I onih s pazara visokog Irana / Što prodaju ćilime / Biser, nakit, žene. / O čudno je to, čudno / Da ovdje / U našoj zemlji kraj Evrope / Hamzom zovu mene! / Često mislim na te / Muhamedov striče, / O, veliki Hamza (...) / U bici kod Uhda. / Ko lav se boriš (...) / O, čudno je to, čudno / Da ovdje / U našoj zemlji kraj Evrope / Hamzom zovu mene!"

Tako je pjevao Hamza Humo 1924. godine, pokušavajući da odgonetne tu vječitu bosansku ili bošnjačku muslimansku upitanost, ko smo, odakle smo, gdje smo i kuda idemo. Bošnjaci su zaista, kao bosanskomuslimanski i islamski narod, u najširem smislu riječi geografski u Evropi, ali ipak pokraj, a često i vrlo daleko od nje. Bez obzira na to što je islam jedna od bitnih odrednica njihovog etničkog identiteta, njihov je kategorijalni aparat u biti helenistički, tj. evropski. Bošnjaci kao muslimani žive na Balkanu, a Evropa je kršćanska, bilo da je katolička, protestantska ili anglikanska. Francuski historičar Pierre Chauni, u svom kapitalnom djelu *Civilizacija klasične Evrope* određuje Evropu pojmom "kršćanski svijet", iza kojeg stoji "hiljadugodišnja upotreba, šest stoljeća križarskih ratova, bogata riznica osjećanja i sazvučja". Evropa je kao pojam (od asirsko–grčke riječi *ereb*, što znači "zalazak sunca") rođena u XVII st., a klasičnom je postala u doba prosvjetiteljstva oko 1750. godine. Bez obzira na to što je termin Evropa u Engleskoj, Holandiji i Francuskoj u biti preovladao oko 1660, izraz "kršćanski svijet" još dugo ostaje u upotrebi u Španjolskoj, na jugu Italije i Veneciji, u Austriji, Ugarskoj i Poljskoj, gdje je pred osmansko–turskom opasnošću živio stari duh krstaških ili križarskih ratova. Sve su te zemlje

opkoljavale i opkoljavaju Balkan, koji je etnički, jezički i vjerski najsloženiji dio Evrope, shvaćene kao kulturno–povijesni i geografski pojam.

Najvažniji činilac te složenosti i različitosti sigurno je islam, odnosno muslimani različitog jezika i porijekla, koji na Balkanu žive manje ili više izmiješani, kako međusobno tako i sa pripadnicima različitih pravoslavnih naroda (Srba, Makedonaca, Grka, Bugara, Crnogoraca, Rumuna), te katoličkih Hrvata. Evropu i islam, kao bitnu komponentu Balkana, vrlo je teško, kako je to primijetio tunisko–francuski profesor Hišam Džait, komparativno proučavati. Uporeduje se jedan geografski pojam sa islamom kao religijom i složenom civilizacijom, koja se prostire od Filipina i Indonezije na istoku do marokanske obale Atlantika na zapadu.

U Evropi, izuzimajući evropsku Tursku i evropske dijelove bivšeg SSSR-a, živi šest do sedam miliona muslimana evropskog korijena i jezika, među kojima su, kako je to primijetio američki antropolog William Lockwood, historijski i politički upravo najznačajniji bosanski muslimani, odnosno Bošnjaci. Skoro sve etničke skupine na Balkanu mogu se u osnovi odrediti na temelju dva kriterija: jezik i vjera. Kod Albanaca, bez obzira na vjeroispovijest, jezik je imao odlučujuću riječ u etničkom ili nacionalnom konstituiranju i homogeniziranju. Nasuprot tome, kod većine Južnih Slavena, sa izuzetkom Bugara, Makedonaca i Slovenaca, vjera je bila i ostala etnička vododjelnica i osnovni element etničkog određenja i nacionalne kohezije.

Početni činilac u etnogenezi Bošnjaka svakako su slavenski etnicitet i jezik koje su oni, kao i ostali Južni Slaveni, donijeli na Balkan iz neke svoje, još nedefinirane pradomovine, negdje iza Karpata. Bosanski su Slaveni naselili središnji dio južnoslavenskog etničkog prostora i na njemu vremenom izgradili svoju snažnu feudalnu državu, koja je u vrijeme kralja Tvrtka I Kotromanića, u drugoj polovini XIV st. zauzimala široke prostore na sve četiri strane svijeta, daleko izvan granica današnje BiH.

Prilikom doseljavanja Slaveni su u Bosni zatekli nešto romaniziranog stanovništva, uglavnom ilirskog i tračkog porijekla. To se stanovništvo pred velikom slavenskom najezdom povlači u planine, gdje se po prirodi stvari bavi stočarstvom. Slaveni ih nazivaju *vlasima*, po starogermanskoj riječi *Wallch*, što znači Roman ili Rimljanin. U svim pravnim izvorima i dokumentima srednjovjekovne Bosne, Srbije i Dubrovnika riječju *vlah* označava se feudalno zavisni stočar. Vlasi se vremenom slaviziraju, asimiliraju i stapaju sa Slavenima različitih vjera. Riječ, od kasnog osmanskog razdoblja pa sve do danas zadržava, sa stanovišta muslimana, kada su u pitanju pravoslavni i katolici, izvjestan pogrdan smisao. Kada su u pitanju muslimani, korelativ pojmu vlaha kao stočara je *balija*, sve u značenju prost i primitivan čovjek.

U svojoj etnogenezi bosanski Slaveni, kasnije Bošnjaci ili Bosanski Muslimani, kao središnji južnoslavenski narod, vrlo malo su se miješali sa drugim narodima, što nije slučaj sa okolnim Južnim Slavenima, u čijoj je etnogenezi udio neslavenskog elementa prilično značajan – na istoku Grka, Albanaca, Cincara, Rumuna i drugih, a na zapadu Nijemaca, Italijana, Mađara, Čeha itd. Bošnjaci su se rijetko krvno miješali čak i sa drugim muslimanima neslavenskog porijekla, bez obzira na jake duhovne veze sa islamskim Orijentom. Manji broj Turaka i drugih orijentalaca, te nešto više Arnauta, koji su se doseljavali radi službe ili posla u Bosnu, vrlo brzo su se stapali sa domaćim muslimanskim svijetom. Već je Ćiro Truhelka primijetio da su Bošnjaci najstariji i "najčišći Slaveni u Bosni", što su kasnije svojim istraživanjima potvrdili Milenko S. Filipović, Špiro Kulišić te Muhamed Hadžijahić.

Cjelokupna su bosanskomuslimanska, to jest bošnjačka etnogeneza i historija uvjetovane i određene Bosnom, kao središnjom južnoslavenskom zemljom, te njenim teritorijalno–političkim i državno–pravnim kontinuitetom, kao bitnim obilježjem njene povijesti. Srednjovjekovna Bosna, u odnosu da druge južnoslavenske zemlje i države pokazuje, kako demografsko–etničku tako i geopolitičku stabilnost. U historiji Balkana nisu se, kako je to primijetio Ivo Banac, selili samo narodi nego i njihove države. Prvobitna je Srbija bila daleko na jugu od Dunava. Nastala u Raškoj, ona se dalje širila prema jugoistoku. Hrvatska je kao država nastala na Jadranu i gornjem Pounju, pa je kroz stoljeća svoje političko težište pomjerila prema sjeverozapadu. Naziv Crna Gora kao geopolitička i narodna oznaka javlja se tek u XVIII st. i prvobitno se odnosio samo na četiri nahije na prostoru od Cetinja do Rijeke Crnojevića i Vira Crmničkog na Skadarskom jezeru. Središte slovenačke ranofeudalne države bilo je u Koruškoj, na Polju Svete Gospe (Maria Saal), danas kod Klagenfurta u Austriji. Vremenom se etničko i političko središte Slovenaca pomjera u Kranjsku kada se u XIX st. javlja termin *Slovenija* kao geopolitički pojam.

Izuzetak je u tom pogledu Bosna, koja se, za razliku od okolnih zemalja, nije tokom povijesti selila niti cijepala, nego je u kontinuitetu, od njenog prvog spomena, sredinom X st. kao male zemlje oko izvora i gornjeg toka istoimene rijeke, do Austougarske okupacije, odnosno do danas postojala, bilo u svom užem bilo u širem prostornom okviru i obimu. Geopolitičko joj je središte uvijek bilo i ostalo sarajevsko–visočko–zenička kotlina.

U geopolitičkom i kulturnohistorijskom pogledu povijesna je sudbina Bosne bitno određena podjelom Rimskog carstva na Istočno i Zapadno, koju je konačno 395. izvršio Teodosije Veliki. Bosna je tako postala graničnom oblašću, ne samo između dva posebna politička entiteta nego

istovremeno i dvije civilizacije, koje su postepeno oblikuju: latinske, tj. rimokatoličke na zapadu i grčkopravoslavne na istoku. Njihovi politički rivaliteti i vjerski i kulturni uticaji upravo se prepliću na tlu Bosne. Bosna je tako, još od ranog srednjeg vijeka, kao granična zemlja između Bizanta i Franačke države, a kasnije Srbije i ugarskohrvatske kraljevine, nastojala izboriti i odrediti vlastiti politički i kulturni identitet.

U nauci nema jedinstvenog mišljenja o postanku i značenju imena *Bosna*. Stariji su pisci ime Bosna dovodili u vezu sa tračkim plemenom Besa, po kojem su, navodno, rijeka i zemlja Bosna dobile ime. Nauka je kasnije utvrdila da spomenuto tračko pleme nije u Bosni ostavilo nikakvih tragova, pa se ne može ni dovoditi u vezu sa njenim imenom. Lajos Thallóczy i Karl Patsch korijen imena Bosna nalaze u ilirskoj riječi *bos*, što na albanskom označava mjesto gdje se ispire so. Bosna bi po tome bila isto što i Solna zemlja ili Usora oko Tuzle, gdje se ispirala so. Ni ova teza nije održiva, jer Solna zemlja nije u prvim stoljećima bosanske državnosti pripadala pojmu Bosne u užem smislu, nego oblasti Usora. U literaturi se ime Bosna često izvodi iz imena rimskog municipija Bistue Nova, koji se obično smješta u okolinu Zenice ili Travnika. Po tome se municipiju navodno nazivala Bistuenska biskupija, koja se spominje u spisima salonitanskih sabora 530, odnosno 533. godine. Slično je mišljenje koje ime Bosne dovodi u vezi sa rimskom postajom Basante, negdje na ušću Bosne u Savu. Filolog Anton Mayer izvodio je riječ Bosna iz prastare indoevropske osnove *bos* ili *bhog*, u značenju "vode tekućice" te bi Bosna značila isto što i rijeka. Neki rimski izvori spominju u tom smislu "Bathinus flumen" ili ilirski *Bassinus*, što bi opet značilo "tekuća voda". Ime Bosna bi se, prema nekim piscima, moglo dovesti u vezu sa rijetkom latinskom riječju *bosina*, kojom se označava granica (*limes* ili *termines*). Riječ je, kao takva, izgleda, bila sačuvana u govoru Franaka, koji su u VIII st. na području Bosne bili graničari prema Bizantu. Po tome bi Bosanci bili isto što i graničari.

Sva navedena mišljenja podudaraju se sa općom tezom poznatog filologa Petra Skoka da su nazivi svih većih savskih pritoka predslavenskog porijekla, bez obzira gdje im je korijen. Nasuprot tome, u literaturi postoje mišljenja da su Slaveni koji su se doselili na područje središnje ili matične Bosne donijeli to ime sa sobom, kao što su učinila i neka druga staroslavenska plemena, u prvom redu Hrvati i Srbi. Po tome je u slavenskoj pradomovini, negdje iza Karpata, živjelo pleme Bosna ili plemenski starješina po imenu Bosna. Stari su pisci smatrali da su Anti istovjetni Slavenima, a u izvorima iz IV st. spominje se neki antski vojvoda Bosa, čije bi se ime moglo dovesti u vezu sa riječju Bosna. Tome bi u prilog išla činjenica da se Bosna u srednjovjekovnim izvorima srazmjerno često spominje kao muško ime ili

žensko lično ime ili kao toponim u Dalmaciji, Hrvatskoj, Ugarskoj i Slovačkoj. Ime Bosna spominje se 1082. kao toponim za jedan lokalitet u blizini Veszpréma u Ugarskoj. Nešto kasnije, 1130. i 1138. u Kneštvu Nitri u Slovačkoj spominje se lokalitet Basan i kmet po imenu Boson. Žena nekog zadarskog priora nosila je u XI st. ime Bosna, a pod istim imenom spominje se 1103. neki monah u Biogradu na Moru. Na osnovi toga može se zaključiti da ime Bosna ipak nije ostalo "od starijega tuđega naroda", kako se to još 1880. tvrdilo u *Rječniku JAZU*, nego da se, izgleda, neko veće slavensko pleme Bosna naselilo u srednjoj Bosni i dijelu Dalmacije.

U svakom slučaju, bizantski car Konstantin Porfirogenit poznaje sredinom X st. ime Bosna, kao oznaku središnje, tj. matične zemlje Bosne. On u svom spisu *De administrando imperio* tim imenom naziva malu zemlju ("horion Bosona"), oko izvora, gornjeg i srednjeg toka istoimene rijeke, u kojoj se nalaze i dva grada, Katera i Desnek. Termin Katera je vjerovatno nastao od grčke riječi *kastron*, kojom se općenito označava svako utvrđenje, katera ili prosto grad, odnosno Gradac. Vjerovatno se nalazio negdje na širem prostoru današnjeg Sarajeva. Ime Desneka, drugog grada–utvrde u Bosni, većina naučnika dovodi u vezu sa ilirskim plemenom Destijati, koje je živjelo u srednjoj Bosni, između Breze i Visokog. Desnek bi odatle bio "Desne Kastron", nekadašnji grad ili utvrda Destijata, lociran negdje oko Visokog. Za šire područje Visokog, kao kasnijeg političkog središta srednjovjekovne Bosne, često se jednostavno koristio naziv Bosna.

Pored Bosne, Porfirogenit spominje i neke druge oblasti i mjesta koja su kasnije postepeno ulazila u sastav bosanske države. Tu je na prvom mjestu nastanjeni grad Soli (Salines, Ad Salinas), kao vjerovatno sjedište istoimene župe, zatim oblasti Trebinje, Zahumlje i Paganiju (Neretljansku oblast), pljevsku (Pleba), imotsku (Emota) i hlivanjsku župu sa istoimenim nastanjenim gradom.

Na cijelom tom prostoru plemena i župe se postepeno ujedinjuju radi odbrane od raznih vanjskih provala. U tome je oblast Bosna, zahvaljujući svom središnjem položaju u sarajevsko–visočkoj kotlini i geografskim odlikama, imala vodeću ulogu. Matična je zemlja Bosna svojom planinskom konfiguracijom predstavljala prirodno središte države koja je svjesno htjela izbjeći političke i kulturne uticaje, kako sa istoka tako i sa zapada, te na taj način izgraditi i očuvati svoju samobitnost. Ime Bosna postepeno se prenosilo sa područja Visokog na susjedne pripojene župe i oblasti, tako da se već prije kraja X st. oblikuje na tlu Bosne država koju Pop Dukljanin u svojoj hronici navodi ravnopravno sa Raškom i Hrvatskom. Štaviše, postoje sasvim utemeljni dokazi da se Bosna kao država uobličila prije drugih susjednih južnoslavenskih ranofeudalnih država. Vjeruje se da je Sklavinija

(Sclavonia), koja se spominje u franačkim analima i drugim ranofeudalnim izvorima, ustvari Bosna. Franački anali spominju 838. kneza Ratimira, koji vlada na području Sklavinije, tj. Bosne.

Prema nekim mišljenjima, sabor na Duvanjskom polju održan je vjerovatno krajem IX ili početkom X st., a u svakom slučaju negdje između 877. i 917. godine. Po tome je "Regnum Sclavorum", koje se spominje u *Ljetopisu*, ustvari Bosna, a "preblagi kralj Budimir" zapravo bosanski vladar. U svakom slučaju, u podacima dukljanskog *Ljetopisa* postoji "jedan neprekinut niz kronoloških uporišta, vezanih za poznate istorijske događaje, koji su se zbili u vremenskom razmaku od sredine X do kraja XI stoljeća". Bosna se u Dukljaninovom *Ljetopisu* prikazuje kao već srazmjerno velika zemlja, koja se prostire od Drine do gornjeg Vrbasa i jadranskog razvođa, sa organiziranom vlašću, na čijem se čelu nalazi ban.

Iz planinskog gnijezda između Igmana i Vranduka, Drine i Vrbasa krenula je bosanska državna ideja da u drugoj polovini XIV st. dosegne do pokušaja do tada najšire južnoslavenske sinteze. Kralj Tvrtko I je, bez sumnje, bio jedna od najsposobnijih i najjačih državotvornih ličnosti cijele južnoslavenske historije. On je odlučno djelovao na pripajanju Bosni okolnih južnoslavenskih zemalja, preuzimajući istovremeno njihovo političko, dinastičko i državopravno naslijeđe. On je, po riječima jednog starijeg autora, imao sve pretpostavke da postane "prvi jugoslovenski kralj". U njegovoj državničkoj i političkoj ličnosti energija i mudra obazrivost stoje u ravnoteži, što je prije jedna germanska nego slavenska crta. S te strane kralj Tvrtko je bio sinteza, ali istovremeno negacija i suprotnost državi koju je doveo do njenog vrhunca.

Postanak bosanske srednjovjekovne države i njen razvoj do kraja vladavine bana Kulina

Bosna je, kako je to u najnovijoj historijskoj literaturi dokazano, bez sumnje najstarija južnoslavenska ranofeudalna država. U historijskoj nauci dugo je vladalo neutemeljeno mišljenje da je proces unutrašnjeg raslojavanja i razgradnje rodovsko–plemenskog društva i njegovih ustanova, što neophodno dovodi do uspostavljanja države, kod slavenskih plemena koja su naselila Bosnu tekao sporije nego kod ostalih Južnih Slavena. Kao razlog tome najčešće se navodila planinska konfiguracija bosanskog tla, što je navodno otežavalo komuniciranje i političko povezivanje između udaljenih rodova i plemena. Tako su pojedine župe ili manje oblasti dugo očuvale karakter plemenskih teritorijalnih organizama sa konzerviranim rodovskim ustanovama, u koje su sporo prodirali novi feudalni privredni i politički odnosi. Bosna je, pored toga, bila dosta udaljena od tadašnjih civilizacijskih središta na istoku i zapadu (Carigrad i Rim), te su njihovi ekonomski, politički i kulturni uticaji do nje sporo dopirali i slabo se osjećali. To bi značilo da su se feudalni odnosi uglavnom razvijali na domaćim osnovama kao rezultat prirodnog raslojavanja rodovsko–plemenskog društva u doba vojne demokratije.

Bez obzira na sve to, nema razloga da se smatra da historija Bosne kao feudalne države počinje kasnije nego u okolnim južnoslavenskim zemljama. Prije svega, vrlo je teško utvrditi i definirati šta je to, općenito gledano, država u ranom feudalizmu. Najčešće je to tek neki labavi, a teritorijalno vrlo rastegljiv, savez plemena, čiji vođa, vojskovođa ili vojvoda (*dux*) nastoji sebi osigurati legitimitet potvrdom svog položaja od bizantskih careva ili, na drugoj strani, rimskih nadbiskupa, poznatijih pod imenom rimskih papa, kao nasljednika i baštinika rimskih careva i rimskih državnih tradicija i jedinih izvora pravno osnovane vlasti u evropskom srednjem vijeku. Sa svoje strane i bizantski carevi i rimske pape, mada u međusobnom rivalitetu, jednako su nastojali obuzdati rušilačku barbarsku provalu na prostore nekadašnjeg Rimskog carstva. Osnovni put za to bila je hristjanizacija ili kristjanizacija paganskih barbara, ili "neznabožačkih plemena", i

uspostavljanje među njima neke političke organizacije, kako bi se preko jednog priznatog vođe (vojvode, kneza, bana, velikog župana i sl.), koji stoji na njenom čelu, obuzdala rušilačka barbarska stihija. Na taj način se silna barbarska energija nastojala usmjeriti u produktivne svrhe i dovesti u ustaljeni poredak stvari i odnosa, koji mora biti pravno uređen.

Svako pravno normiranje pretpostavlja određenu pismenost, kao osnovni instrument civilizacije. U tu svrhu i bizantska vlada i rimska kurija opremaju i šalju među različita barbarska plemena svoje misionare, koji među njima šire hrišćanski ili kršćanski nauk i vjeru, te donose latinsko ili grčko pismo, odnosno latinski i grčki, koje je, uz hebrejski, crkva prihvatila kao tri sveta jezika. Biblija je smatrana izvornom i vjerodostojnom jedino na jednom od ova tri jezika. Latinska ili katolička crkva teško je u tom pogledu dopuštala kakva odstupanja, smatrajući svako prevođenje *Starog* i *Novog zavjeta* na neki drugi, narodni jezik, u pravilu herezom.

Bizantska je vlada u tom pogledu nastupala daleko pragmatičnije. Njeni službenici, solunska braća Ćirilo i Metodije sastavili su za potrebe misionarskog rada među Slavenima prvu slavensku glagoljsku azbuku, a zatim su na jezik makedonskih Slavena, koji su od djetinjstva dobro znali, preveli potrebne crkvene knjige. Tako opremljeni krenuli su sredinom IX st. kao monasi na misionarski rad među moravske i panonske Slavene. Njihovi učenici, nakon što su 885. protjerani iz Moravske od strane njemačkog i latinskog svećenstva, dolaze u južnoslavenske zemlje gdje nastavljaju svoj misionarski rad.

Oni su naišli na posebno dobar prijem kod bugarskog kneza Mihajla Borisa, koji ih je podržao da među brojnim slavenskim pukom na jugu Balkana, "još sirovom u vjeri", postave temelje slavenske pismenosti i slavenske riječi kao osnovu hristjanizacije i uspostavljanja crkve kao ustanove. Središta slavenske crkvene kulture i slavenske crkvene književnosti bili su gradovi Preslav u Bugarskoj, a posebno Ohrid u Makedoniji. Iz njih su se slavenska vjerska riječ i pismo širili po cijelom Balkanu, pa i ostalom slavenskom svijetu. Potpuno je izvjesno da je tim procesom obuhvaćena i Bosna, u kojoj se, prema kasnijim izvorima, ćirilo–metodska glagoljska obredna praksa na slavenskom jeziku rano ukorijenila. U izvještaju o svojoj misiji u Bosni 1203. papski izaslanik Ivan de Kazamaris (Casamaris) posebno naglašava da je tamo potrebno uspostaviti tri do četiri biskupije, sa biskupima koji bi, za razliku od tamošnjeg, morali dobro poznavati latinski jezik. Vjerovatno se ovdje misli na biskupa Radogota, za kojeg jedna kasnija hronika bilježi da je prilikom svog posvećenja za vrijeme bana Kulina, svom nadbiskupu u Dubrovniku, Bernardu, morao položiti zakletvu na slavenskom, "pošto nije znao latinski niti koji drugi jezik osim slavenskog". To

pokazuje da je u Bosni crkvena služba odavno vršena na narodnom jeziku i prema slavenskim liturgijskim knjigama.

Uporedo sa vjersko–kulturnom akcijom, bizantska vlada nastoji ogromnu slavensku masu, koja je preplavila njene ilirske pokrajine, smiriti i uključiti je u svoj vojni, privredni i fiskalni sistem. Brojnim i različitim mjerama ona je to uspjela putem ustanove seoske teritorijalne općine ili slavenske župe, kao proizvodne, fiskalne i vojne jedinice. Stanovnici općina, odnosno župa u kojima su se dugo zadržali mnogi elementi kolektivnog, rodovsko–plemenskog vlasništva, imali su položaj slobodnih seljaka–vojnika, uz određene poreske obaveze prema državi. Time je ujedno riješen problem nedostatka ljudstva kao radne snage i vojske, što je bio jedan od osnovnih uzroka krize kasnog Rimskog carstva. Bizant je tako učvrstio svoje granice pa je u vremenu od VII do XI st. došlo do obnove njegove moći i potpune prevlasti na Balkanu i istočnom Sredozemlju. Glavni činilac te obnove i moći jeste brojno slobodno slavensko seljaštvo sa vojnom i fiskalnom obavezom prema državi. Tako je, kako je to slikovito primijetio čuveni bizantolog Georgije Ostrogorski, svježa slavenska krv podmladila istrošeni organizam Rimske imperije, produživši joj, kao Bizantu život za osam narednih stoljeća.

Bosanski su Slaveni u prvim stoljećima po dolasku na Balkan, odnosno na područje Istočnog rimskog carstva, tj. Bizanta bez sumnje dijelili sudbinu ostalih Južnih Slavena. Tokom cijelog X st. bizantski carevi iz tzv. Makedonske dinastije vodili su borbu za očuvanje društvene strukture koja je omogućila obnovu i održanje bizantske moći. Ali uz sve napore oni nisu mogli zaustaviti dvostruki prirodno–historijski proces, koji je zahvatio Carstvo krajem IX stoljeća. To je proces propadanja slobodnog seljaštva, koje je davalo vojsku i poreze, i jačanja moći aristokratije, koja je postepeno prerasla u feudalni stalež. Kraj vladavine cara Vasilija II Makedonskog 1025. istovremeno je značio početak kraja dugotrajne obnove i moći Carstva. Nastupilo je prelazno razdoblje, u kojem novi feudalni poredak još nije bio jasno određen, dok je stara duštvena struktura već bila praktično razorena. Prelazno je razdoblje okončano prestankom vladavine Makedonske dinastije 1081. i dolaskom na vlast dinastije Komnena, kada u Bizantu počinje prava feudalna epoha.

Južni Slaveni su kao sastavni dio Bizanta aktivni sudionici tog procesa. Feudalizacija Bizanta znači istovremeno i feudalizaciju među Slavenima. Opadanjem bizantske moći otvara se prostor za osamostaljivanje pojedinih slavenskih saveza, tj. plemena, odnosno župa i oblasti i njihovo prerastanje u državu pod raznim domaćim ili narodnim vladarima i dinastijama. Izvjesno je da je Bosna zahvaćena svim tim zbivanjima te da i u njoj dolazi do bržeg unutrašnjeg povezivanja župa i oblasti i procesa feudalizacije. Vrhovna

bizantska vlast u Bosni već je oko sredine XI st. bila više nominalna nego stvarna. Bizantska vlada je oko 1040. morala novcem potkupljivati bosanskog bana da joj se pridruži u ratu protiv zetskog kneza Vojislava, koji se nastojao osamostaliti.

To pokazuje da je Bosna već tada obuhvatala veći broj župa između Drine i Vrbasa, koje su, iako slabo povezane, ipak sačinjavale jednu geopolitičku, odnosno državnu cjelinu. Ta je cjelina nastajala postepenim širenjem matične zemlje Bosne, na sjeveru dolinom rijeke Bosne prema slivovima Usore i Spreče, zatim dolinom Vrbasa na zapad, prema Donjim Krajima, a na istok prema Podrinju, te na jug Humskom zemljom prema moru.

Proces čvršćeg povezivanja ovih oblasti, praćen procesom feudalizacije, a time i postepene izgradnje ustanova državne vlasti, dobija na opisanom prostoru Bosne sasvim jasne oblike početkom XII stoljeća. Važnu ulogu u tome imala je činjenica da se Bosna tada našla u neposrednom susjedstvu snažne ugarsko–hrvatske države, koja je kao personalna unija nastala jednim feudalnim ugovorom, koji su hrvatski velikaši sklopili sa ugarskim kraljem Kolomanom 1102. godine. Tim ugovorom, zvanim *Pacta conventa*, hrvatski su velikaši priznali ugarskog kralja za hrvatskog kralja, a on im je za uzvrat potvrdio sva njihova dotadašnja baštinska i ostala feudalna prava. Bosna je u ugarsko–hrvatskoj državi, tj. u Ugarskoj, dobila najupornijeg protivnika svoje državne samostalnosti. Ugarski kraljevi nastoje svim silama potčiniti Bosnu koju su, po riječima Franje Račkog, smatrali "podnožjem" svoje države. Da bi ostvarili taj cilj, ugarski kraljevi vrše snažan vojni i politički pritisak na Bosnu i već se od četvrte decenije XII st. predstavljaju kao njeni gospodari. Tako se u jednoj povelji kralja Bele II iz 1137. navodi Bosna kao vojvodstvo (*Bosniensis ducatus*) u okviru njegovog kraljevstva. Od sljedeće, 1138. godine, u tituli ugarskih kraljeva, među ostalim, redovno se stavlja Rama (*Ramae rex*). U literaturi se često smatra da se imenom ove male župe označava cijela Bosna. Spomen Rame mogao bi značiti da su ugarski kraljevi pokušali s juga, iz Dalmacije kojom su već gospodarili, dolinom Neretve prodrijeti u Bosnu, ali da vjerovatno dalje od Rame nisu stigli. Svi ovi spomeni i titule izražavaju uglavnom ugarske pretenzije na Bosnu, koje samo ukazuju na činjenicu da je Bosna već imala dužu državnu tradiciju. U stvarnosti, ugarski kraljevi nisu ni po kojoj osnovi imali niti mogli imati bilo kakvo historijsko pravo na Bosnu.

Prvi po imenu poznati bosanski ban Borić spominje se u vremenu 1154–1164. godine. To je doba kratkotrajne obnove bizantske moći za vrijeme vladavine cara Manojla Komnena 1143–1180. godine. Obnovivši bizantsku vlast na većem dijelu Balkana, Komnen se neizbježno morao sukobiti sa ugarskim svojatanjem istog prostora. Tako se ban Borić javlja

u vrijeme ugarsko–bizantskih ratova, ali ne kao ugarski vazal, nego kao samostalni gospodar cijele Bosne. U ugarsko–bizantskom ratu ban Borić se, prema sačuvanim izvorima, "sa svojim četama pridružio ugarskoj vojsci" prilikom opsade grada Braničeva (danas selo u sjeveroistočnoj Srbiji).

Čim je pred opsjednuti grad stigao car Manojlo, ugarsko–bosanska vojska je digla opsadu. Ugarska je vojska pošla prema Beogradu, a ban Borić sa svojim četama uz rijeku Savu prema Drini, odnosno svojoj zemlji Bosni. Kad je saznao da se Borić, "egzarh dalmatinske zemlje Bosne", nalazio među saveznicima peonskog (ugarskog) kralja, car Manojlo Komnen odmah je odabrao "najhrabriji dio vojske" da goni Borića. Ako je bizantski car uputio protiv Borića najhrabriji dio svoje vojske, to pokazuje da je bosanski ban raspolagao sa poštovanja dužnom silom. O svemu tome opširno svjedoči savremenik tih zbivanja, bizantski pisac Kinam (Cinnamus). On bana Borića izričito naziva saveznikom (*simahos*) ugarskog kralja, a njegovu državu jasno razgraničava od okolnih zemalja. Kinam izričito piše da je Borić skrenuo kod Save prema Drini, "koja izvire negdje odozgo i odvaja Bosnu od ostale Srbije". Bosna nije, izričit je Kinam, "potčinjena velikom županu Srba, nego narod u njoj ima poseban način života i upravljanja".

Ban Borić se kasnije djelatno upleo u borbe oko nasljedstva ugarskog prijestolja. Pobjednik u tim borbama, István (Stjepan) IV, iskazao mu je zahvalnost tako što mu je 1163. darovao prostrane posjede u Slavoniji, na koje je Borić pobjegao kada je Manojlo Komnen ponovno zaratio sa Ugarskom. U tom ratu Komnen je 1166/67. zagospodario Dalmacijom, dijelom Hrvatske, Srijemom i Bosnom, koja se tada prvi i jedini put javila u bizantskoj carskoj tituli.

Sljedeći vladar Bosne koji se po imenu spominje nakon Borića jeste ban Kulin, "veliki ban", "plemeniti i moćni muž", kako ga u svom izvještaju 1203. časti papski izaslanik Ivan de Kazamaris. Kulin je možda došao na vlast još prije smrti cara Manojla 1180, kao bizantski vazal. Ono što je bitno jeste da se nakon 1180. Bosna u mozaiku južnoslavenskih zemalja javlja kao već izgrađena i čvrsta država, koja se u diplomatskim spisima različito naziva: vojvodstvo (*ducatus*), regija (*terra, districtus*), banovina (*banatus*), te na kraju kraljevstvo (*regnum*). U spisima se susreće i naziv "bosanski rusag", što je vjerovatno iskrivljeni oblik mađarske riječi *ország*, u značenju zemlja, država ili nacija. Bosanska se država u doba bana Kulina prostirala od Drine do Grmeča, sa oblastima Bosnom, Usorom, Soli i Donjim Krajima oko Sane. S obzirom na njenu teritorijalnu rasprostranjenost, papski izaslanik Ivan de Kazamaris predložio je 1203. da se u Bosni uspostave tri–četiri biskupije, jer je Kulinova zemlja prostrana, velika deset i više dana hoda.

Ban Kulin je vjerovatno najtipičnija ličnost srednjovjekovne Bosne i jedini je bosanski vladar koji je ostao sačuvan u tradiciji i narodnoj poslovici: "Od Kulina bana i dobrijeh dana." U vrijeme potpune feudalne anarhije u Bosni početkom XV st. jedna skupina bosanske vlastele obratila se napuljskom kralju Ladislavu da se bosanske granice potvrde u opsegu koje su imale za vrijeme bana Kulina. To pokazuje da se u Bosni, zahvaćenoj feudalnim rasulom, i dva stoljeća nakon bana Kulina čuvala uspomena na njegovu vladavinu kao doba postojanosti i državničke mudrosti. Boreći se svim sredstvima za bosansku samobitnost, ovaj mudri ban znao se praviti i nevješt – kako ne razumije u čemu su doktrinarne vjerske razlike između katoličanstva i patarenstva, samo da bi i sebi i Bosni skinuo s vrata papu i ugarskog kralja. Ban Kulin, više nego i najmoćniji bosanski vladar kralj Tvrtko I, simbolizira duh i karakter Bosne kao osobene zemlje.

Za vladavinu bana Kulina, pored političke stabilnosti, vezuje se i značajan privredni prosperitet Bosne, utemeljen na razvoju rudarstva i trgovačkim vezama sa dalmatinskim gradovima, posebno Dubrovnikom. Iz ugovora (povelje) o trgovini, koji je ban Kulin zaključio sa dubrovačkom općinom 29. VIII 1189, može se zaključiti da je u to vrijeme u Bosni već postojala određena feudalna struktura vlasti. Kulin se ponašao kao i svaki drugi patrimonijalni feudalni vladar. On se smatra vlasnikom cjelokupnog državnog teritorija. Kao gospodar Bosne on jamči Dubrovčanima slobodu trgovine i kretanja po zemlji kojom vlada. Oko bana se već nalazi određeni izvršni i prinudni aparat vlasti, pošto Kulin obećava dubrovačkim trgovcima zaštitu od eventualnih nasilja njegovih "časnika". Najzad, tu je i njegova dvorska kancelarija, što obično predstavlja posljednju kariku u izgradnji feudalne državne organizacije. Ova povelja nedvosmisleno pokazuje da je u vrijeme njenog izdavanja, krajem XII st. na tlu Bosne postojala država sa svojom osobenom organizacijom vlasti i određenim pravnim sistemom. Ona istovremeno predstavlja prvi pisani dokumenat koji govori o trgovačkim vezama Bosne sa Dubrovnikom, koje su sigurno od ranije postojale. Ugovorom se, prema tome, samo uređuje jedna već uhodana praksa trgovačkog prometa i veza Bosne sa Dubrovnikom. Jačanjem tog prometa i veza i u Bosni se vremenom razvijaju mala trgovačka središta. Tri glavna trga bili su Vrhbosna, Visoko i Drijeva (Narenta), na lijevoj obali Neretve, kod ušća rijeke Krupe.

Za vrijeme bana Kulina javljaju se prve vijesti o postojanju i širenju heretičkog učenja u Bosni, koje je uzelo toliko maha da ga je prihvatio i sam ban Kulin, s obitelji, rodbinom i mnogo naroda. O tome je papu Inocenta III godine 1199. prvi izvijestio zetski knez Vukan, stariji sin velikog raškog župana Stefana Nemanje. Knez Vukan piše da se "u zemlji ugarskog kralja, to jest u Bosni, razvija hereza ne malih razmjera, i to u

tolikoj mjeri da je i sam ban Kulin, pošto je sa svojom ženom i svojom sestrom, udovicom pokojnog Miroslava humskog, i sa više svojih srodnika bio zaveden, preveo u onu herezu više od deset hiljada kršćana".

Sve do ovog pisma kneza Vukana nije se pojava heretika i njihovog učenja u Bosni ozbiljno uzimala, iako se, preko različitih kanala iz Dalmacije i Dubrovnika, za nju moralo i ranije znati. U Rimu su tek navodi iz pisma kneza Vukana primljeni i shvaćeni kao vrlo ozbiljno i vjerodostojno upozorenje, pa su odmah preduzete određene radnje da se bosanska hereza u korijenu sasiječe. Papa se na prvom mjestu već 1200. obratio pismom ugarskom kralju Emeriku, tražeći njegovu intervenciju protiv heretika u Bosni. Intervencija je nužna ne samo radi Bosne nego i radi toga "da ova bolest, ako se u početku ne suzbije, ne zarazi okolne zemlje pa da se i po ugarskom kraljevstvu ne razvije njena pošast". Emerik je odmah prihvatio papin poziv, videći u intervenciji mogućnost da uz podršku rimske kurije ostvari svoje političke pretenzije na Bosnu. Time je započela bliska saradnja između rimske kurije i ugarsko–hrvatskih kraljeva, te raznih vladara iz loze Nemanjića i njihove svetosavske pravoslavne crkve u zajedničkoj borbi protiv heretičke Bosne, a ustvari protiv njene samosvojnosti i samobitnosti. Bio je to početak saradnje između mača i križa ili krsta, koja se kroz cijelu povijest Bosne, kada su u pitanju bosanski heretici, pa bilo da su "patareni" ili "babuni", bilo muslimani, nije više nikada prekidala. Usaglašena akcija rimske kurije i ugarskog kralja Emerika protiv Bosne, podstaknuta izvještajem zetskog kneza Vukana, pada u vrijeme borbe za srpsko prijestolje, na prelazu iz XII u XIII st. kada su ugarski vladari nosili i titulu "srpskog kralja".

Do srpske prijestolne krize došlo je kada se 1196. veliki župan Stefan Nemanja, protivno tadašnjem redu naslijeđa, preskočivši najstarijeg sina Vukana, odrekao vlasti u korist srednjeg sina Stefana, koji je kao zet bizantskog cara imao političku prednost nad starijim bratom. Vukan je od oca mjesto očekivanog prijestolja dobio na upravu Zetu i Trebinje, sa titulom "velikog kneza". Uvrijeđen i nezadovoljan, Vukan se povezao sa ugarskim kraljem Emerikom i uz njegovu podršku nekoliko se godina borio za prijestolje protiv mlađeg brata. U sklopu te borbe treba gledati i njegovo pismo papi 1199, u kojem su se iza vjerskih optužbi i dokaza protiv navodnih heretika u Bosni krili konkretni politički motivi i ciljevi. Ukoliko bi kralj Emerik uspio svrgnuti Kulina, onda bi na mjesto bosanskog bana mogao doći sam Vukan, kao Emerikov saveznik i "pravovjernik", koji priznaje papu i rimsku crkvu kao pravu i jedinu. Istovremeno su i Emerikovi motivi bili prije svega političke prirode. Prilikom pacifikacije Huma 1198. kralj Emerik se nije usudio napasti Kulina, kao "gospodina Bosne", i "njegovu

zemlju". Kralj Emerik se u jednom pismu papi žali da je Kulin upao u Srbiju i odveo "neke kršćane", kao podanike ugarske krune, te da prijeti da će i "preostali dio zemlje uzeti". Jasno je da Kulin nije bio nikakav ugarski vazal, nego, za razliku od svog prethodnika bana Borića, nije bio ni politički povezan sa ugarskim kraljem. Nakon što je 1202. pomogao Vukanu da zbaci Stefana i za kratko se vrijeme domogne položaja velikog srpskog župana, ugarski kralj je smatrao da se može okrenuti Bosni i dovesti je u svoju političku zavisnost.

Pred opasnošću od križarskog rata, lukavi i oprezni Kulin odmah je pokazao volju da u pogledu vjere prihvati sve što od njega traži rimska kurija. U pismu rimskoj kuriji pravdao se da nije znao razlikovati heretike od katolika, te da je spreman primiti svaku pouku, pa u tom smislu moli papu da pošalje u Bosnu svog izaslanika, koji će njega i njegove ljude ispitati i uputiti u stvarima vjere. Papa je prihvatio njegov zahtjev i poslao u Bosnu čovjeka svog posebnog povjerenja, vlastitog dvorskog kapelana, već spominjanog Ivana de Kazamarisa. On je prema dobijenim uputstvima trebalo da postupi kao i u ranijim sličnim misijama, odnosno istragama vođenim protiv katara i patarena po Italiji i Francuskoj, što je značilo da prvo pokuša prevesti heretike "na put istine", a ako se ne odazovu onda da se protiv njih postupi po propisima koje je izdao papa, što je značilo da se upotrijebi sila.

Papin izaslanik, u pratnji dubrovačkog arhiđakona Marina, stigao je u Bosnu početkom aprila 1203. godine. Odmah je na Bilinom polju, "pored rijeke" (na području Zenice) održao sabor sa "starješinama krstjana", banom Kulinom, njegovim časnicima i narodom. Ispitivanjem "krstjanskih" starješina ustanovio je da su njihovi vjerski pogledi i obredna praksa u bitnim pitanjima suprotni učenju katoličke crkve i općenito kršćanstva kao religije. Zato je zatražio od starješina da se odreknu bitnih tačaka svog učenja. Oni su na to odmah pristali, pa su 8. IV 1203. potpisali akt o odbacivanju (abjuraciji) svog heretičkog učenja i prakse. Pored prisutnih starješina bosanskih krstjana, akt je potpisao i sam ban Kulin te, kao svjedok, dubrovački arhiđakon Marin. Kazamaris je tako obavio posao u Bosni u skladu sa uputstvima pape Inocenta III, koji je – za razliku od svojih prethodnika – vodio blažu politiku prema protivnicima hijerarhijskog ustrojstva crkve, ukoliko se njihova vjerska djelatnost nije nalazila u suprotnosti sa službenim katoličkim dogmama. Tamo gdje ta politika nije dala željenog učinka, Inocent III nije oklijevao da proglasi križarski rat, kao što je to učinio 1209. protiv albižana (Albigenses), francuskog ogranka sekte katara.

U Bosni je 1203. ta politika očito dala željeni učinak pa je Ivan de Kazamaris, smatrajući da je završio posao, krenuo u Ugarsku da se i tamo

potvrdi ono što je utanačio i potpisao na Bilinu polju. Radi toga je poveo sa sobom banovog sina i dvojicu bosanskih crkvenih starješina, po imenu Ljubina i Bragetu. Oni su pred kraljem, kaločkim nadbiskupom (Kalocsa – danas malo mjesto u mađarskom Podunavlju u području Kecskeméta, a nekada sjedište vrlo značajne nadbiskupije) i drugom ugarskom gospodom, "u ime sve svoje braće i samog bana Kulina", ponovili zakletvu da će se pridržavati svih datih obaveza. Banovom je sinu uručen akt sa kraljevim pečatom, kao nalog banu da pazi da se primljene obaveze poštuju i da se izvršava sve ostalo što bi u vjerskim stvarima od njegovih ljudi tražila rimska crkva. Ukoliko bi ban svjesno podržavao i štitio heretike, bio bi dužan platiti globu od 1.000 maraka srebra, koju bi po pola dijelili rimska kurija i kraljeva blagajna.

Pismom datiranim u Ugarskoj 10. VI 1203. Kazamaris je izvijestio papu da je obavio posao sa "bivšim patarenima" u Bosni. U stvarnosti, čin odricanja pokazao se samo kao Kulinov taktički potez, povučen u samoodbrani da bi se izbjegla opasnost krstaškog rata. Sabor na Bilinu polju, sa svim događajima koji su mu potom slijedili, pokazao je da su bosanski krstjani bili u stanju da se na različite načine odupru svakoj vrsti spoljnog pritiska. Oni su se pokazali čvršćim i ustrajnijim nego što su to njihovi brojni protivnici mislili. Što se pritisak pojačavao, to su više jačali i njihov otpor i njihova snaga. Osobene historijske prilike u Bosni omogućile su bosanskom krstjanstvu da tu uhvati čvrstog korijena i razvije se u veliku moralnu snagu kojom se, skoro tri stoljeća, pružao otpor svim pritiscima koji su dolazili, kako sa zapada tako i sa istoka.

Opravdano se postavlja pitanje: Da li je bosanska verzija kršćanstva u toj svojoj samozatajnosti oblikovala politički pojam srednjovjekovnog bosanstva i bosansku državu ili je Bosna samo iskoristila "bogumilstvo" ili "patarenstvo" kao sredstvo za ostvarenje svoje državne samostalnosti i jedne osobene duhovnosti? Razna dualistička učenja prisutna su u skoro svim dijelovima Balkana kroz cijeli srednji vijek. Taj je "balkansko–slavenski protestantizam" imao svoje duboke socijalno–etičke korijene, ali jedino je u Bosni igrao političku ulogu. Hereza je u Bosni, bez sumnje, bila sredstvom državne politike, ali joj se duhovna dimenzija i presudan uticaj na duhovni život bosanskog čovjeka nikako ne mogu odreći.

Sabor na Bilinu polju održan je u vrijeme Četvrtog križarskog rata, 1202–1204. godine, koji je doveo do znatnih pomjeranja u političkim odnosima na Balkanu i u istočnom Sredozemlju, što se vremenom osjetilo i u samoj Bosni. Općenito je poznato da su križarski ratovi, vođeni od kraja XI do sedamdesetih godina XIII st., bili osvajački pohodi feudalne zapadne i srednje Evrope protiv muslimanskog Srednjeg istoka, pod izgovorom

oslobađanja Kristovog groba, koji se nalazi u Jerusalemu, a zapravo radi osvajanja i pljačkanja bogatog Istoka. Neposredan povod da se u ove dugotrajne ratove pokrenu skoro sve kategorije stanovništva feudalne katoličke Evrope bilo je seldžučko zauzeće Jerusalema 1077. godine. Na velikom crkvenom saboru u Clermont-Ferrandu 1095, papa Urban II pozvao je sve kršćane u sveti rat "za oslobođenje groba Gospodnjeg". Mnogi prisutni oduševljeno su prihvatili proziv, pa su odmah u znak pristanka prišili na odjeću križeve od crvene tkanine, po kojima su prozvani križarima ili krstašima, a njihovi dugotrajni pohodi na istok križarskim ili krstaškim ratovima. Već sljedeće, 1096. godine, velika skupina križara krenula je prema Palestini. Na svom putu u "Svetu zemlju" oni su, prolazeći, uglavnom zlostavljali domaće stanovništvo. Ti su križarski pohodi zaobišli Bosnu, ali je njihov četvrti rat dijelom vođen u njenoj neposrednoj blizini. U tom ratu zapadni vitezovi i ostala masa križara odustali su od svog "svetog cilja", koji ionako nisu uspjeli trajno ostvariti, nego su – na podstrek i uz pomoć uvijek poslovne i lukave Venecije – u jesen 1202, nakon opsade, prvo zauzeli Zadar. Papa Inocent III odmah je reagirao i osudio ovu "skandaloznu perverziju", da jedna križarska vojska napada na kršćanski grad pod vlašću ugarskog kralja, koji je također uzeo križ. Nakon toga, već ekskomunicirana križarska vojska, mletačkim brodovima prevezena je na Krf, a poslije toga u Palestinu. Pošto su prezimili na sirijskoj obali, križari su sa svojom flotom uplovili u Bosfor 24. VI 1203. godine. Kao neposredan povod za napad na Carigrad poslužio im je poziv bizantskog princa Aleksija Antele da, uz dobru nagradu, vrate na prijestolje njegovog oca Isaka II. Mada je papa zabranio napad na Grke, tj. Bizantince, križari i Venecija nisu se na to obazirali. Sklopili su sporazum da se osnuje Latinsko carstvo sa još tri manje države. Venecija je imala da zadrži trgovačke povlastice i mjesto novog, latinskog patrijarha Carigrada. Pravoslavni raskol morao se jednostavno silom okončati. Dogovoreno je da se plijen dijeli po pola, čime se konačno "sveti rat" okrenuo u "kriminalno razbojništvo". Poslije kraće opsade, križari su 12. IV 1204. zauzeli Carigrad i u naredna tri dana potpuno opljačkali grad, za njih do tada neviđenog bogatstva i raskoši. Bila je to "najviše plaćena i najnepoštenija pogodba koju je Venecija ikada učinila". Uz tri manje države križari su, prema dogovoru sa Venecijom, uspostavili svoje Latinsko carstvo sa sjedištem u Carigradu. Bizantska vlada, car i patrijarh povukli su se u Nikeju (turski Iznik) u Maloj Aziji, odakle su vodili borbu za obnavljanje Carstva, u čemu su, zauzećem Carigrada (25. VII 1261), konačno uspjeli. Carstvo je obnovljeno, ali u znatno smanjenom obimu nego prije pada Carigrada, 1204. godine.

Ban Matej Ninoslav i uspon bosanskog feudalizma

Padom Carigrada 1204. te komadanjem Bizanta izmijenjen je politički položaj skoro svih balkanskih država. Pored već tradicionalnog Bizantskog carstva te Ugarskog kraljevstva, pojavio se jedan novi činilac koji je od tada počeo bitno uticati na političku ravnotežu snaga u istočnom Sredozemlju i na Balkanu. To je bila Venecija, tj. Mletačka republika. Pad Carigrada 1204. označio je istovremeno i kraj bizantske pomorske i trgovačke prevlasti u istočnom Sredozemlju i početak pune mletačke kolonijalne ekspanzije. Stekavši potpunu pomorsku prevlast na tom prostoru, Venecija nastoji preko Dalmacije i egejskih otoka trgovački i politički prodrijeti i u unutrašnjost Balkana.

Taj prodor Venecije u Dalmaciju, odnosno na južne bosanske granice, imao je dalekosežne privredne, političke i vojne posljedice za historiju Bosne i Bošnjaka. Od XIII st. pa sve do svoje propasti u Napoleonovim ratovima 1797, Mletačka republika stalno je bila prisutna u raznim historijskim zbivanjima vezanim za Bosnu i Bošnjake. Sa njom se tvrdoglavo pregovaralo, a najčešće ratovalo, posebno u XVII i početkom XVIII stoljeća. Još od XVI st. mletački plaćenici u vidu hajduka i uskoka četuju, pljačkaju i ubijaju uz južne i jugozapadne granice tadašnje osmanske Bosne. Stalni i krvavi bojevi bosanskih krajišnika sa raznim mletačkim plaćenicima, kao što su uskoci i hajduci, nezaobilazan su dio bošnjačke epske tradicije. Oslanjajući se na razne evropske "svete" i druge saveze, Venecija je u ratovima XVII st. otela Bosni najveći dio njenog, još srednjovjekovnog primorja, sa gradovima kao što su Herceg–Novi i drugi, odakle su Bošnjaci nemilosrdno protjerani.

Slomom Bizanta, srpski veliki župan Stefan Nemanjić, koji tek što je izašao kao pobjednik iz rata protiv svog starijeg brata Vukana, našao se u nezavidnom položaju. Srbija je bila stiješnjena između novoosnovanog Latinskog carstva, Ugarske i obnovljene Bugarske. Stefan je, da bi se osigurao, odmah uspostavio veze sa papom i Mletačkom republikom, koja je imala presudan uticaj na Latinsko carstvo. Da bi učvrstio svoj položaj, Stefan je otjerao svoju prvu ženu, bizantsku princezu, i oženio se Mlečankom, duždevom unukom. Nakon što je tako ojačao svoj savez sa Mlečanima, zatražio

je od pape kraljevsku krunu, uz obećanje da će širiti katolicizam u Srbiji i priznati njegovu vrhovnu vlast. Papa se time našao u neugodnom položaju u odnosu na Ugarsku, ali kada je uvidio da Srbiju, oslonjenu na veze sa Venecijom, neće uspjeti pokoriti ni Latinsko carstvo niti Ugarska, poslao je Stefanu svog posebnog izaslanika, koji je 1217. "vjenčao" Stefana sa kraljevskom krunom. Tako je Stefan Nemanjić, kao prvi kralj i krunisani vladar Srbije, ostao u historiji poznat po imenu "Prvovjenčani". Stefan nije nakon toga ni pokušao izvršiti svoja obećanja data papi, nego je u pomoć u vršenju državničkih poslova pozvao svog mlađeg brata Savu, koji se inače od početka protivio bilo kakvim vezama sa papom. Vješto se koristeći spletom međunarodnih odnosa te slabošću Bizanta i vaseljenskog patrijarha u Nikeji, Sava je uspio osamostaliti srpsku pravoslavnu crvku. Nikejski patrijarh je 1219. upravo Savu imenovao za prvog srpskog arhiepiskopa, čime je srpska crkva postala autokefalnom. Time je u kontekstu Četvrtog križarskog rata, koji je znatno izmijenio političku ravnotežu snaga u jugoistočnoj Evropi, Srbija uspjela postići svoju državnu i crkvenu samostalnost.

Križarski ratovi s početka XIII st. donijeli su određene promjene i u neposrednom zapadnom, ugarsko–hrvatskom susjedstvu Bosne. Ugarski kralj Andrija II bio je jedan od vođa Petog križarskog rata (1217–1221). U većini križarskih ratova su sudjelovali i kraljevi ratnici iz Hrvatske, Slavonije i Ugarske. Upravo na prijelazu iz XII u XIII st. njihov duštveni status bio je ugrožen jačanjem moći i vlasti starih velikaških porodica. Oni su se, skupa sa vojnicima kraljevskih gradova i drugim uživaocima kraljevskih darovnica, žilavo borili da ne potpadnu pod vlast velikaša koji su prijetili da ih degradiraju na status svojih podložnika.

Nakon neuspjelog križarskog pohoda protiv egipatskog sultana, oni su od kralja Andrije II dobili zakonsku zaštitu svog položaja. Kralj im je 1222. posebnim aktom, zvanim Zlatna bula, potvrdio položaj, baštinska i ostala prava, čime im je pružio zakonsku zaštitu pred velikaškim zahtjevima. Kralj je time izbjegao neposrednu opasnost od građanskog rata, ali je zato došao u zavisnost od svog plemstva. Sa razdobljem vladavine Andrije II (1205–1235) počela je feudalna era u Ugarskoj. Duboko ispod ranga krupnih prelata i magnata stajala je velika klasa uzburkanog nižeg plemstva, dok je ostalo stanovništvo svedeno na status običnih kmetova i podložnika. Slab, ali častoljubiv i rasipan, kralj Andrija je bezuspješno pokušavao uvećati svoje kraljevstvo i obuzdati plemstvo. Zlatnom bulom konačno je uništen stari mađarski poredak. "Bula" je predvidjela da se cjelokupno plemstvo, više i niže, sastaje na sabor jedanput godišnje u Stolnom Biogradu (Székesféhervár – za vrijeme Austrije, njemački Stuhlweissenburg). Plemstvu je mogao suditi i kazniti ga samo njegov kolegij. Crkveni i plemićki posjedi bili su oslobođeni

poreza. S druge strane, čisti feudalizam bio je ograničen činjenicom da župani nisu imali nasljedna prava na županiju, kojom su skupa sa županijskim saborom upravljali. Neispunjavanje odredaba Zlatne bule nije smatrano nelojalnošću prema vladaru.

Bosna, kao srazmjerno siromašna i teško pristupačna zemlja, nije privlačila križare, željne pljačke i plijena u njihovim pohodima prema bizantskom i islamskom istoku. Ipak, križarski ratovi, posebno četvrti, nisu bili bez uticaja na razvoj prilika u Bosni i oko nje. Križarski su ratovi općenito, a četvrti posebno, produbili jaz između katoličke i pravoslavne crkve, što je vodilo jačanju njihovog pritiska na Bosnu i bosanske krstjane kao heretike. Pored toga, križarski ratovi su probudili zagriženost i netrpeljivost, posebno u zapadnoj i srednjoj Evropi, pa je rimska kurija, uz sve svoje poslove vezane za velike križarske pohode na Istok, stalno radila na konačnom iskorjenjivanju bosanske hereze. Razdoblje od početka XIII st. pa do dolaska na vlast bana Mateja Ninoslava 1232. u Bosni je obilježeno jačanjem i širenjem Crkve bosanske i njenog učenja, te naglim porastom moći i uticaja bosanske vlastele. Umjesto da se nakon čina odricanja 1203. hereza u Bosni smiri, kako su to u Rimu očekivali, došlo je do njenog uspona i proširivanja na susjednu Slavoniju, a bosanski su krstjani stupili u neposredne veze sa zapadnim hereticima. U doba sabora na Bilinom polju bosanski su krstjani, što se vidi iz Akta o odricanju, imali svoje starješine, a to znači i vjersku organizaciju. Za tu se organizaciju u latinskim izvorima redovno koristio naziv "crkva Slavonije" (*ecclesia Sclavoniae*) i u pravilu se odnosio na Bosnu i "crkvu bosansku". Iz jednog antiheretičkog spisa iz druge polovine XIII st. u kojem se spominje heretički "episkop Slavonije ili Bosne", može sa zaključiti da je u toj službi bio još u drugoj polovini XII st. Vjerska organizacija bosanskih krstjana pod svojim bosansko-slavenskim imenom "crkva bosanska" prvi put se spominje u jednoj nedatiranoj povelji bana Sjepana II Kotromanića, koja vjerovatno potiče iz 1325. godine. Nakon toga, u svim bosanskim pravnim, diplomatskim i drugim pisanim aktima Crkva bosanska isključivo se navodi pod tim imenom.

Jedna srednjovjekovna hronika bilježi da je 1223. "antipapa" heretičkih albižana (Albigenza) boravio negdje "u predjelu Bugarske, Hrvatske i Dalmacije, pored zemlje ugarskog naroda". U tom je predjelu "zabluda toliko ojačala da je biskupe i mnoge druge privukla u svoju opačinu". Sve se to, bez sumnje, odnosi na Bosnu. Brojna papska pisma u vremenu od 1221. do 1233. pokazuju da je bosanski krstjanski pokret, nakon što se poslije 1203. kratkotrajno u samoodbrani primirio, izbio ponovno svom snagom na površinu. Već 1221. papa utvrđuje u jednom pismu da "heretici u bosanskim krajevima" ponovno "javno pripovijedaju zablude svoje opačine na veliku

štetu stada Gospodnjeg". Učenje Crkve bosanske očito je imalo podršku, ne samo u narodu nego i među vlastelom i slavonskim svećenstvom zvanične crkve. U Rimu je zato riješeno da se neće, kao 1203. godine, ići na ispitivanje i pridobijanje heretika, nego na iskorjenjivanje silom, ne samo njih samih nego i "svih onih koji ih primaju i štite". Papa je u tom smislu posebnim pismom pozvao kralja, plemstvo i svećenstvo Ugarske da mu pomognu prilikom prikupljanja i pridobijanja križara za pohod protiv Bosne.

Zauzet drugim poslovima i brigama, kralj Andrija II je 1225. predao vlast nad Bosnom, Usorom i Soli kaločkom nadbiskupu, sa zadatkom da te zemlje "očisti" od heretika. Rim je bio zadovoljan tom odlukom, te papa u svom pismu hvali kaločkog nadbiskupa što je "hrabro pripasao krstaški mač" i što preduzima mjere "da goni heretike u Bosni, Soli i Usori". Nadbiskupu se preporučuje da "podstiče vjernike protiv nevjernika", što je u praksi značilo da propovijeda i priprema križarski rat protiv Bosne. Sve je to išlo vrlo sporo i sa stanovišta Rima nije donijelo nikakav stvaran učinak.

Zato je 1233. u Bosnu upućen novi papski izaslanik, kardinal Jakob. On je tu na prvom mjestu zatekao novog bana Mateja Ninoslava, porijeklom iz heretičke porodice, kojega je privolio, vjerovatno i uz ugarski pritisak, da prihvati katoličanstvo. Skupa sa Ninoslavom na katoličku je vjeru prešao i njegov rođak Prijezda. On je dominikancima, koji su kao misionari i inkvizitori ubrzo došli u Bosnu, morao predati sina kao taoca, čime je jamčio da neće odstupiti od rimske crkve. Istovremeno, na položaju biskupa u zemlji čiji su stanovnici "velikim dijelom" pristajali uz heretičko učenje, kardinal Jakob je zatekao čovjeka koji je, "umjesto da bude vodič drugima, zapleo povjerene mu duše u nerazrješive okove". U tom smislu, kardinal Jakob posebno teško tereti dubrovačkog nadbiskupa, čijoj je mitropoliji tada pripadala Bosna, što ništa nije preduzimao, iako je znao da je bosanski biskup sklon hereticima i da se "u crkvama bosanske biskupije ne vrši služba Božija". Očito je da su Dubrovčanima bili važniji njihovi trgovački probici od crkveno–političkih pitanja. Odatle su i crkvene vlasti, u skladu sa politikom Republike, izbjegavale isticanje u pogledu vjerskih pitanja u Bosni, kako se ne bi ugrozili dubrovački poslovni interesi. Zato je kardinal Jakob, po ovlašćenju rimske kurije, za biskupa u Bosni postavio njemačkog dominikanca Ivana Teutonca. Dominikanci su istovremeno preuzeli vršenje inkvizitorske službe u Bosni, koju im je upravo 1233. povjerio papa Grgur IX, za zasluge u borbi protiv albižanskih heretika u južnoj Francuskoj. Red je osnovao španjolski monah Dominik de Guzman (Gouzmán), upravo u vrijeme križarskog rata protiv albižana 1209–1216. godine. Kao zagriženi pobornici inkvizicije, dominikanci su na svoj grb stavljali psa koji razdire heretika, nazivajući sebe istovremeno "psima Gospodnjim". Uprkos takvoj

reputaciji, zagriženoj vjerskoj gorljivosti i surovosti, dominikanci nisu uspjeli u svojoj misionarskoj službi u Bosni.

Razvoj feudalizma u Bosni pojačan je u prve tri decenije XIII st., što znači istovremeno sa istovjetnim procesima u Srbiji, na jednoj, te ugarsko–hrvatskoj državi, na drugoj strani. Srednji i sitni sloj plemstva u Bosni obrazuje se od onih koji su uspjeli zadržati slobodu i izbjeći feudalne obaveze te se očuvati od službi i poslova koji društveno unižavaju. Plemstvo je uvijek držalo čvrstu vezu sa širom zajednicom krvnog srodstva, zvanom "pleme", koje je često bilo brojno, snažno i čvrsto ukorijenjeno na "plemenitom" ili "plemenitoj baštini", što je bilo i ostalo bitno obilježje bosanske vlastele.

Krupni velikaši nastoje da župe i oblasti, kojima su do tada upravljali kao vladarevi službenici, pretvore u svoje feude. Ban Matej Ninoslav je 1233. pisao papi Grguru IX da se njegova vlastela ne pokorava, prema starom običaju, njegovoj vrhovnoj vlasti, nego samostalno upravlja povjerenim župama. Dok su njegovi preci, žalio se ban Ninoslav, "po starom običaju", povjeravali župe i sela kome su htjeli i oduzimali ih prema vlastitom nahođenju i potrebi, sada njemu, "koji je nedavno sa heretičke prešao na katoličku vjeru i počeo da goni heretike", držaoci posjeda "uskraćuju poslušnost, krše stare običaje" i zadržavaju posjede "protiv njegove volje". Da bi pomogao banu Ninoslavu da učvrsti svoj autoritet, papa je zatražio od hercega Hrvatske, Kolomana, sina ugarskog kralja, da preduzme korake kako bi se u Bosni održao "stari običaj". To bi bilo "na korist vjere a na propast heretičke opačine", jer ne smije se dopustiti da Ninoslav kao katolik bude "u gorem položaju nego što su bili njegovi preci koji su bili zaraženi heretičkim krivovjerjem".

Sigurno je papa pri tome imao u vidu i potrebe katoličke crkve za zemljišnim posjedom i feudalnim povlasticama koje uz njega idu. Katolička crkva, odnosno bosanska biskupija, poslije Sabora na Bilinu polju, bila je obdarena posjedima i feudalnim povlasticama u cijeloj Bosni. Vlastela je u toku razvoja feudalizma prigrabila mnoge "župe i zemlje" koje su poslije 1203. darovane katoličkoj crkvi. Izvjesno je da je u tom pogledu došlo do sukoba između bana Ninoslava i njegove vlastele.

Nakon izvještaja iz Bosne da je ban Ninoslav ponovno prišao hereticima i da je njihov pokret zahvatio i susjedne zemlje, posebno Slavoniju, papa je obnovio zahtjev da se protiv Bosne povede križarski rat. Papa je u jednom aktu iz 1234. ustanovio da je u Bosni "naraslo mnoštvo nevjernika", tako da "sva zemlja izgleda kao žalosna i neprohodna pustinja, zarasla u trnje i koprive". Kako se križarska akcija nije mogla provesti bez učešća Ugarske, to je novom bosanskom biskupu, Ivanu Teutoncu naloženo da tamo propovi-

jeda "sveti rat" protiv bosanskih i slavonskih heretika da bi se i od same Ugarske otklonila opasnost koja joj se približava. Biskup je dobio ovlaštenje da daje oprost od grijehova i razne povlastice svima koji se svrstaju u križarske redove i pođu u rat "za uništenje heretika". Čak je i palikućama i nasilnicima koji su digli ruku na crkvena lica obećan oprost od grijeha, samo ako stupe u križarsku vojsku.

Cijela križarska vojna povjerena je hercegu Kolomanu, koji je dobio posebna ovlaštenja. Prema odluci ugarskog kralja, sa kojom se saglasio i papa, trebalo je da se Bosna stavi pod neposrednu hercegovu vlast, što je pretpostavljalo uklanjanje domaće bosanske dinastije. Time je križarski pohod dobio značaj osvajačkog rata, čime se pokazalo da je patarenstvo bana Ninoslava prije svega politički, a ne vjerski problem. Ugarski su kraljevi očito svoje političke protivnike proglašavali hereticima, a borbu protiv njihove hereze uzimali kao povod i izgovor za nametanje svoje vlasti nad Bosnom. Odatle je i u Bosni pitanje odbrane navodne heretičke crkve neophodno imalo državno–politički značaj. Tako ni ban Matej Ninoslav, suočen sa napadom na svoju zemlju, nije oklijevao da se, bez obzira na vjerska pitanja, odmah stavi na čelo otpora protiv Rima i Ugarske. Kada ga je Rim optužio da je ponovno otpao od katolicizma, ban Matej Ninoslav odbacio je to izjavom da je samo "iz nevolje primio pomoć heretika protiv svojih neprijatelja".

Rat je počeo 1235. i trajao je, sa prekidima, tri godine. Križarima je pružen snažan i odlučan otpor, pa je usljed teškoća ratovanja bosanski biskup Ivan Teutonac već prve godine rata tražio od Rima da bude razriješen dužnosti. Kolomanova vojska uspjela je, uz mnogo prolivene krvi, proći kroz Bosnu i Humsku zemlju. Kada se vojska 1237/38. povukla sa plijenom koji je usput napljačkala, stvari su u Bosni opet krenule svojim uobičajenim tokom. Ratom nije bila ugrožena samo Crkva bosanska i bosanski krstjani, nego istovremeno i posjednički interesi bosanske vlastele i ostalog stanovništva, te dinastički interesi bosanskog bana. Križarski rat, pokrenut u cilju istrebljenja heretika, ujedinio je u otporu sve strukture bosanske države – domaću crkvu, vlastelu, seljaštvo i vladara. Zahvaljujući tako udruženom otporu, križari nisu uspjeli postići nikakav trajan uspjeh. Po okončanju rata briga o zaštiti interesa rimske crkve prepuštena je nadbiskupu Kaloče, koji je u pograničnim dijelovima Bosne podigao više tvrđava "radi odbrane crkve i vjere i radi istrebljenja heretika". Iz tih tvrđava sa ugarskim posadama vršeni su povremeni oružani izleti u okolna područja. U tom smislu papa u jednom kasnijem aktu odaje priznanje kaločkim nadbiskupima za uspjehe u borbi protiv heretika, ali u stvarnosti snaga i uticaj Crkve bosanske nisu osjetno oslabili.

Dominikanci su, nakon preuzimanja bosanske biskupije, namjeravali da u Bosni rimska kurija i ugarski dvor podignu biskupsku katedralnu crkvu radi podizanja biskupova autoriteta i učvršćenja katoličke crkvene organizacije. Umjesto toga, godine 1237. biskup Ivan Teutonac napušta svoj položaj i odlazi iz Bosne. Na njegovo mjesto imenovan je 1238, kao bosanski biskup, dominikanac Ponsa. On je, kao i njegov prethodnik, naišao u zemlji na trpeljiv otpor stanovništva, koje je odbijalo da daje crkvene dažbine. Zato mu je, da bi se biskupija mogla izdržavati, godine 1239. herceg Koloman poklonio Đakovo u Slavoniji, sa okolnim zemljištem i svim feudalnim pravima.

Odmah nakon odbrane zemlje od križara, ban Ninoslav je zaključio s proljeća 1240. ugovor sa Dubrovnikom o trgovini i prijateljstvu. Tim je povodom "Matej Ninoslav, po milosti Božjoj veliki ban bosanski", izdao povelju u kojoj kaže da je došao u Dubrovnik starim prijateljima, "vlasteli i općini gradskoj", sa svojim "boljarima" – vojvodom Jurišom, tepčijom Radonjom i njegovim bratom Simeonom, peharnikom Mironom i drugom vlastelom – Zabarem, Pradašem, Prijezdom, Sfinorom, Slavkom Paličićem i Gredislavom Turbićem. Skupa s njima, ban je dubrovačkoj vlasteli i knezu Nikoli Toniću obećao "vječni mir i ljubav, kako se potpiše", te da to imaju poštovati i on sam i njegov sin i unuk i svi njegovi "kmeti, ljudi i vladalci". Ban Ninoslav se obavezao ugovorom da će braniti Dubrovnik ako bi zaratio s raškim kraljem. Sve to pokazuje da je, bez obzira na tek izdržani križarski rat, vojna snaga bana bila značajna, a njegova vlast, barem u najvećem i najvažnijem dijelu Bosne, čvrsta i postojana.

Početkom četrdesetih godina XIII st. (1241–42) ugarsko–hrvatsko kraljevstvo pogodila je velika tatarska najezda, koja je opustošila sve što joj se našlo na putu od Karpata do zidina dalmatinskih gradova. Tatari su zaobišli Bosnu, čime su vlast, položaj i vojna snaga bana Ninoslava dalje učvršćeni i ojačani. Ban se osjećao toliko moćnim da je prihvatio poziv Splićana, koji su tada bili u neprijateljstvu s kraljem Belom IV, pa im je sa jačom vojskom 1243–44. pomogao u ratu protiv kralju odanog Trogira. Vjerodostojan zapis o tome ostavio je poznati splitski ljetopisac Toma Arhiđakon. On opširno priča kako su Splićani u sukobu sa Trogirom pozvali u pomoć bana Mateja Ninoslava, platili mu novcem iz gradske blagajne i izabrali ga za svog kneza. Ban Ninoslav je, bez oklijevanja i zabacujući obzire prema ugarskom kralju, prihvatio poziv i sa svojom vojskom primjerno kaznio Trogirane, nakon čega su mu i oni dali kneževsku čast. Poslije je ban otišao natrag u svoju zemlju, a u Splitu je ostavio "jednog od svojih sinova sa jakom konjicom". Iz toga je jasno da Splićani nisu Ninoslava

držali heretikom, jer ga ne bi pustili u grad, pošto im je samim gradskim statutom iz 1242. bilo zabranjeno da hereticima pružaju gostoprimstvo.

Smatrajući da su ovom intervencijom bana Ninoslava povrijeđena njegova suverena prava nad dalmatinskim gradovima, ugarsko–hrvatski kralj Bela IV je 1244. poveo kazneni pohod protiv bana kao svog političkog protivnika. Pred prijetnjom novog rata, ban Ninoslav je bio prisiljen da izrazi lojalnost ugarskom kralju, te da pristane da se bosanskoj biskupiji priznaju prava i povlastice na ranije joj datim posjedima. Ti su posjedi, uz pristanak bana, potvrđeni poveljom koju je kralj Bela izdao 20. VI 1244. godine. Njihov obim nije bio mali i bilo ih je u mnogim županama, od Usore do Neretve i od Uskoplja do Prače, pa bi prihod s njih, da se mogao redovno ubirati, sigurno predstavljao solidnu materijalnu osnovu za organizaciju i djelovanje katoličke crkve. Ali u Bosni se ni uz sve prijetnje i pritiske rimske kurije i ugarskih kraljeva nisu mogli ostvariti uvjeti za njihovu redovno ubiranje. Tome ništa nisu pomogle ni utvrde koje je po Bosni, "radi odbrane vjere" i zaštite crkve, podigao kaločki nadbiskup. Izvrgnute stalnim napadima domaće vlastele i stanovništva, te su tvrđave i utvrde postepeno sasvim propale.

Od godine 1246. učestali su zahtjevi iz Rima kaločkom nadbiskupu da se protiv Bosne povede novi križarski rat i da se zemlja koja se otme od heretika dodijeli "pravovjernim kršćanima". Za novi križarski pohod nije bilo ni volje niti uvjeta, a bosanski biskup toliko je osiromašio da su, na papinu molbu, po ugarskim zemljama prikupljani novčani prilozi za izdržavanje njega i njegove crkve. Jedino rješenje je bilo da bosanski biskup premjesti svoje sjedište u Đakovo u Slavoniji, gdje je odranije imao zemljišne posjede. Tamo se već od 1252. redovno spominje dvor bosanskog biskupa. Tako su bosanski biskupi prenijeli svoje sjedište izvan Bosne. Oni su sa te sigurne udaljednosti upravljali svojom biskupijom, u koju uglavnom više nisu zalazili.

Tako se upravo u vrijeme uspona bosanske vlastele za vladavine bana Mateja Ninoslava, koji se iskazao kao odlučan i sposoban vladar, uprkos svim nastojanjima Rima i Ugarske da unište bosansku herezu, konačno učvrstila i potvrdila Crkva bosanska. Istovremeno, konačno se učvrstila i afirmirala staleška organizacija i struktura bosanske vlastele. U zajedničkoj odbrani od vanjskih neprijatelja, crkva i vlastela su se međusobno sve više približavale. Vlastela je sve više prihvatala vjersko učenje bosanske crkve, dok je crkva istovremeno ulazila u svjetovne poslove vlastele. Udružena sa Crkvom bosanskom i braneći je od nasrtaja rimske crkve i ugarsko–hrvatske države, vlastela je time istovremeno štitila svoje feudalne zemljoposjedničke interese. Uvjet opstanka i crkve i vlastele bila je samostalna bosanska

država. Između katoličanstva i pravoslavlja usko područje Crkve bosanske moglo se održati samo unutar granica bosanske države. S druge strane, bosanska vlastela je samo unutar tih istih granica mogla imati i održavati svoju odlučujuću političku riječ. U svakoj drugoj državnoj tvorevini, srpskoj ili ugarsko–hrvatskoj, Bosna bi geografski bila periferna oblast, pa bi i njena vlastela bila politički sasvim marginalizirana. U tom smislu, staleški organizirana vlastela, kao politički narod srednjovjekovne Bosne, i posebno ustrojena Crkva bosanska, svojim interesima i sviješću o njima, imale su presudnu ulogu u etničkom razvoju i oblikovanju Bosne. Vlastela i crkva su, prije svega, bile nosioci zemaljskog imena Bosne i Bosanaca (Bošnjana ili Bošnjaka) i čuvari svojih prava i svoje teritorijalne zasebnosti, osobenosti i cjeline. Iz samosvijesti o sebi i svojim interesima proizlazila je i svijest o značaju vlastite teritorije za njihovo očuvanje. Takva su osjećanja ležala u korijenu bosanskog patriotizma i evolucije bošnjačkog etniciteta.

Međutim, ono što je činilo osobenosti etničko–političkog razvoja Bosne nisu bile neke velike razlike u njenom feudalnom ustrojstvu i državnoj organizaciji u odnosu na susjedne zemlje, Srbiju i Hrvatsku sa Ugarskom. Zapravo, svi ti politički entiteti su u doba razvijenog feudalizma predstavljali staleške monarhije, u kojima je vlast vladara u većoj ili manjoj mjeri, zavisno od odnosa snaga, bila ograničena pravima vlastele, odnosno institucijom staleške skupštine, feudalnog ili državnog sabora. Osnova različitog etnopolitičkog razvoja Bosne leži u njenoj posebnoj crkvi i njenim suštinskim razlikama u odnosu na rimokatoličku i srpskopravoslavnu crkvu. Katolička i istočnopravoslavna crkva su pored hijerarhije i monaških redova imale i razuđenu mrežu župa i parohija, sa svećenstvom koje je stalno vršilo uticaj na svakodnevni život vjernika, okupljajući ih na mise i bogosluženja, dijeleći im svete tajne i oproste od grijehova, pribavljajući im Božiju milost i na ovom i na onom svijetu. Nasuprot tome, Crkva bosanska je, mada je imala izvjesnu hijerarhiju sa strojnicima, gostima i didom (djed), koji je stajao na njenom čelu, u osnovi bila ograničena na uski krug "savršenih" ili "pravih krstjana koji grijeha ne ljube". Ostalo je bila masa običnih vjernika, "mrsnih ljudi", koji nisu imali posebne crkvene milosti. Odatle, široki slojevi stanovništva u Bosni su ostali u nekom nejasno definiranom stanju između svojih starih paganskih vjerovanja i kršćanstva. Tek pred kraj XIV i kroz prvu polovinu XV st. dvije velike crkve, zapadna i istočna, polahko osvajaju bosanski prostor, a skoro istovremeno s njima u Bosnu dolazi islam.

Bosna u borbi za odbranu samostalnosti protiv ugarskih kraljeva i hrvatskih velikaša

Posljednje spominjanje bana Mateja Ninoslava potiče iz 1249, kada je opet u punoj snazi obnovio svoj raniji ugovor sa Dubrovnikom. Nakon što je sjedište Bosanske biskupije izmješteno u Đakovo, pod neposrednu vlast ugarskog nadbiskupa u Kaloči, kralj Bela IV poveo je 1253. odlučan rat protiv Bosne i uglavnom uspio savladati otpor u cijeloj zemlji. Ninoslavljev rođak i nasljednik Prijezda prešao je sasvim na stranu ugarskog kralja, koji mu je kao priznanje za poslušno držanje darovao 1255. župu Novake u Slavoniji. Time je ban Prijezda po svim znamenjima bio uključen u ugarsko–hrvatski donacionalni feudalni sustav. Bosanska država je podijeljena tako što je Prijezda kao bosanski ban vladao Bosnom i Donjim Krajima, dok su Usora i Soli izdvojene u posebnu banovinu i povjerene na upravljanje raznim ličnostima odanim ugarskoj kraljevskoj kući. Vrhovnu vlast ugarskog kralja priznao je i humski župan Radoslav.

Prijezda je, kao srodnik prethodnog bana Ninoslava, nastavio red nasljednih bosanskih banova, pa se kao takav općenito smatra osnivačem dinastije Kotromanića. Bez obzira na to, Prijezda je odano izvršavao svoje feudalne obaveze prema ugarskoj kruni. U tom je smislu jedan odred bosanske vojske učestvovao 1260. na strani kralja Bele IV u njegovom ratu protiv češkog kralja Pšemisla Otokara.

Ugarska je sa istoka i sjevera okružila Bosnu sa više sebi potčinjenih banovina – usorskom, mačvanskom i kučevsko–braničevskom, koje je ustanovljavala kao dio svog odbrambenog sistema, od Karpata do Dalmacije. Mačvanskom banovinom, koja je uključivala i Beograd, i braničevskom banovinom vladao je, pod ugarskim patronatom, kralj Stefan Dragutin. Te su teritorije predstavljale jednu od tadašnje dvije srpske države. Kralj Dragutin je svjesno, uz ugarsku pomoć, preoteo vlast svome ocu Urošu Nemanjiću. Stefan Dragutin je ubrzo došao u sukob sa svojim bratom Milutinom, pa su tako njihovim međusobnim sporazumom nastale dvije srpske države. Na jugu je kao "raški kralj" vladao Milutin, a na sjeveru je bivšim ugarskim prostorima upravljao Dragutin, poznat kao "sremski kralj". Za njegova je

vremena krenuo talas srpsko–vlaške kolonizacije prema sjeveru. Stefan Dragutin je od 1284, kao ugarski vazal, upravljao oblastima Usorom i Soli, u kojima je, prema njegovom životopisu, "mnoge od heretika obratio na vjeru hristiansku i krstio ih". Dragutinova kćerka Jelisaveta udala se za Stjepana, sina bana Prijezde, čime su Kotromanići došli u srodstvo sa Nemanjićima. Kralj Dragutin stalno se zanimao za vjerske i druge odnose u Bosni, nastojeći na njih na određen način uticati.

Posljednji akt koji je ban Prijezda kao vladar učinio vjerovatno je povelja kojom je u maju 1287. svom zetu iz kuće Babonića Vodičkih na Sani darovao, uz pristanak "velikaša sve Bosne", župu Zemljanik (Zemunik) u području Gornjeg Vrbasa. Prijezdu je naslijedio njegov sin, ban Stjepan I Kotromanić. U to vrijeme ugarske prevlasti u Bosni progoni navodnih heretika nisu prestajali. Svuda u zemlji osjećala se opća pravna nesigurnost. To je ugrožavalo trgovinu i veoma pogađalo narod, kojemu slaba banska vlast nije mogla pružiti zaštitu. Kao posljedica toga razgranala se jedino trgovina bosanskim robljem, koje se iz svih krajeva Bosne, posebno iz oblasti Usore pod vlašću Stefana Dragutina, dovodi u Dubrovnik i druge primorske gradove. Odatle su robovi i ropkinje (*servi et ancillae*) dalje prodavani po talijanskim gradovima, gdje su najčešće služili kao kućna posluga. Na sve proteste bosanskih banova papi što se njihovi podanici odvode u ropstvo, koje u samoj Bosni nije postojalo, Dubrovčani, Kotorani, Splićani i drugi pravdali su se time da su u pitanju heretici, a ne pravovjerni katolici.

S obzirom na to da pola stoljeća dominikanskog misionarskog i inkvizitorskog rada na iskorjenjivanju bosanske hereze nije dalo nikakve rezultate, to je kralj Stefan Dragutin, stalno zaokupljen tim pritanjem, tražio od pape da se dominikanci u Bosni zamijene franjevcima. Papa je prihvatio tu inicijativu pa se 1291. godine obratio franjevačkim starješinama u Dalmaciji i Slavoniji da u Bosnu upute svoja dva redovnika "koji su verzirani u pismenosti i vješti jeziku one oblasti". U Rimu se konačno shvatilo da je prvi uvjet mogućeg uspjeha u borbi protiv bosanskih heretika znanje jezika sredine u kojoj su oni djelovali.

Tako su franjevci krajem XIII st. stigli u Bosnu, gdje su vremenom postali jednim od vrlo značajnih činilaca njenog etnopolitičkog razvoja i općenito kulturnog i vjerskog života. Franjevački red Male braće (*Ordo fratrum minorum*) spada među "prosjačke" monaške redove. Osnivač mu je Franjo Asiški (Francesco d'Assisi), porijeklom iz imućne trgovačke porodice. Poslije duže bolesti njegova su vjerska osjećanja intenzivirana. Svojim vizionarskim istupima počeo je pridobijati sljedbenike, koji su prihvatili njegov zahtjev o odricanju i siromaštvu. Red je ustanovljen 1209, s ciljem

širenja katoličanstva i borbe protiv heretika. U skladu sa svojim zavjetom o odricanju i siromaštvu, franjevci su nosili jednostavnu, tamno smeđu vunenu odjeću s kapuljačom, užetom oko pasa i sandalama.

Franjevci su vremenom potpuno istisnuli dominikance iz Bosne. U svojoj su se misionarskoj djelatnosti, antiheretičkoj propagandi i borbi služili znatno drugačijim metodama nego njihovi prethodnici. Mada silu i inkvizitorske metode nisu sasvim odbacili, oni su težište svoje djelatnosti stavili, s jedne strane, na postepeno, ali uporno približavanje narodu, a s druge su tražili način da se kao savjetodavci i posrednici u raznim političkim i diplomatskim poslovima nametnu vladaru i njegovom dvoru te samoj bosanskoj vlasteli. U tome su vremenom uspjeli pa su, kada je riječ o političkim i diplomatskim poslovima vladara i vlastele, pri kraju bosanske državne samostalnosti uspjeli skoro potpuno marginalizirati ulogu Crkve bosanske.

U vanjskopolitičkim poslovima bosanskog dvora učešće predstavnika Crkve bosanske uvijek je bilo vrlo diskretno, skoro nevidljivo. To je bilo sasvim razumljivo, jer se na njih izvan Bosne gledalo s podozrenjem i neprijateljski, kao na heretike. Zato se bosanski krstjanin u XV st., kada je veoma oživjelo vanjskopolitičko djelovanje bosanskih kraljeva i velikaša, rijetko susreće "u bilo kakvoj diplomatskoj misiji". Odatle skoro nestvarno djeluje vijest da je kao izaslanik kralja Ostoje u Dubrovniku 1403. duže vremena boravio "pataren" Vlatko. Kasnije se kao poslanik iz Bosne u različitim misijama u Dubrovniku više puta spominje neki fratar Stjepan. Mada se ne spominju često u diplomatskim misijama, to ne znači da visoki pripadnici Crkve bosanske nisu imali uticaja na vanjsku politiku bosanske države. To je posebno bio slučaj kada su se međunarodni pregovori obavljali na tlu Bosne. Dubrovčani su svoje izaslanike pred put u Bosnu na trgovačke i druge pregovore u pravilu napućivali da povelje i povlastice "prema običaju" potvrde "kralj, kraljica, baroni i patareni".

Pojedini krupni bosanski velikaši koristili su se bez ustručavanja u pregovaračkim i općenito diplomatskim misijama uslugama visokih starješina Crkve bosanske. U tom su se svojstvu na dvorovima Pavlovića i Kosača često spominjali pojedini krstjani. Najpoznatiji od njih bio je "starac", a kasnije "gost" Radin, koji je za svog gospodara Radoslava Pavlovića obavljao razne poslove u Dubrovniku. On je 1437. prešao u službu Stjepana Vukčića Kosače, koji ga je također raznim poslovima slao kao svog izaslanika u Dubrovnik. U vrijeme otvorenog sukoba hercega Stjepana sa Dubrovnikom, gost Radin je održavao tajne veze sa Dubrovčanima i od njihovih poklona dobro se obogatio, o čemu svjedoči njegov testament.

Od vremena kralja Stjepana Tomaša 1443. franjevci dolaze do sve većeg uticaja na dvoru i konačno uklanjaju pripadnike Crkve bosanske kao

bitne činioce u bosanskoj vanjskoj politici. U političkim planovima rimske kurije u to je vrijeme gospodarila ideja križarskog rata protiv Osmanlija. Stvarni izvršioci ove politike u Bosni bili su "papin izaslanik i franjevci". Na njihov nagovor kralj je tražio, a 18. VI 1447. i dobio odobrenje iz Rima da može uzeti dvojicu franjevaca kao svoje kapelane i slati ih na stranu kao poslanike, bez prethodnog odobrenja njihovog starješine. Franjevci su, između ostalog, i na taj način uspjeli mirnim putem učiniti ono što ugarskim kraljevima nije pošlo za rukom da učine silom, tj. da obuzdaju Crkvu bosansku i njeno učenje. Prema nekim, po svemu sudeći pretjeranim procjenama, franjevci su za oko 120 godina misionarskog rada, od 1339. do 1463, uspjeli u Bosni obratiti na katoličanstvo "preko 500.000 bogomilskih sljedbenika", što je činilo "preko četiri petine pučanstva u tadašnjoj bosanskoj državi".

Franjevci su kroz kasniju bosansku povijest često hvaljeni kao narodni fratri, bosanski rodoljubi i čuvari uspomene na srednjovjekovnu bosansku državu, što su oni, bez sumnje, u velikoj mjeri bili. Njihov starješina fra Anđelo Zvizdović Vrhbosanski imao je hrabrosti da u trenutku pada Bosne izađe pred sultana Mehmeda II Fatiha i zatraži za bosanske franjevce slobodu daljeg vjerskog djelovanja. Sultan Fatih mu je, u skladu sa šerijatskim propisima, u tom smislu izdao 28. V 1464. ahdnamu, tj. pismenu "obavezu" ili "jamstvo" o slobodi daljeg vjerskog rada. Tom su ahdnamom katolici u Bosni dobili mir i slobodu vjeroispovijedanja dotle dok budu mirni i dok se pokoravaju sultanovim zapovijedima. Kao vjerska zajednica, oni su ustvari time opstali i preživjeli u Bosni.

U godinama obnove, nakon tatarske provale u ugarske i hrvatske zemlje, veoma je ojačala moć pojedinih velikaških porodica. Oslabljena kraljevska vlast morala se osloniti na krupnu vlastelu koja se, dok je cijela zemlja stradala, uspjela održati u tvrdim i teško pristupačnim zamkovima i utvrdama. Među velikaškim porodicama posebno su ojačali knezovi Šubići, kojima je sjedište bilo u njihovoj nasljednoj župi Bribir (u zaleđu Šibenika i Skradina). Oni tokom XIII st. uporno šire svoje porodične posjede, prvo u Dalmaciji, gdje su uspjeli ovladati i gradovima Šibenikom, Trogirom i Splitom, a povremeno i Zadrom, te donjim tokom i ušćem Neretve. Šubići se potom okreću na sjever, prema Hrvatskoj. Koristeći se okolnostima nastalim u vrijeme borbe za ugarsko–hrvatsko prijestolje, između Arpadovića i napuljskih kraljeva Anžujaca (Anjou), Šubići su se u posljednjoj deceniji XIII st. ustvari izdigli do dinastičke moći. Pretendenti na ugarsko–hrvatsko prijestolje prosto su se utrkivali za njihovu naklonost, dijeleći im titule i časti koje su oni u stvarnosti već uživali. Najmoćniji među njima, Pavao Šubić, postao je krajem XIII st. stvarni vladar u Dalmaciji i Hrvatskoj, tako da

se njegova vlast prostirala "sve do pokrajine koja se zove Bosna". Pavao Šubić nije krio namjeru da svoju vlast proširi upravo i na tu "provinciju", odnosno zemlju. U svojoj povelji iz 1299. Pavao se naziva "ban (banus) Hrvatske i Dalmacije i gospodar (dominus) Bosne". Nedostajala je ipak titula bosanskoga bana. Smatrajući se već dovoljno moćnim, a uz naklonost pretendenata na ugarsko–hrvatsko prijestolje, Pavao I Šubić postavio je 1302. svoga brata Mladena za bosanskog bana, sa titulom Mladen I Šubić. Tadašnji bosanski ban Stjepan I Kotromanić pružio je Šubićima odlučan otpor. U cijeloj Bosni vođene su žestoke borbe. Ban Stjepan I bio je potisnut sve do istočne granice Bosne, gdje su se u junu 1302. susrele na Drini dvije vojske. Iako je Mladen Šubić u dramatičnom sukobu savladao bosansku vojsku, njegov položaj u Bosni nije bio nimalo siguran niti stabilan. Rat je imao i vjersku dimenziju borbe protiv bosanskih heretika, tj. pripadnika Crkve bosanske. Čitavo navodno banovanje Mladena Šubića proteklo je u neprestanom ratovanju sa Bošnjacima i njihovim banom Stjepanom I Kotromanićem. U jednom od tih učestalih bojeva Mladen Šubić je 1304. konačno i sam izgubio život.

Za njegovog nasljednika Pavao Šubić je postavio svoga sina Mladena, koji se titulirao kao Mladen II, "gospodar čitave Bosne". To gospodstvo zasnivalo se na sistemu vazalnih veza i odnosa koje je Mladen Šubić uspostavio sa dobrim dijelom bosanske vlastele, posebno onom iz Donjih Krajeva, koja mu je geografski bila najbliža. Sličnu vezu i kompromis najvjerovatnije je uspostavio i sa Stjepanom I Kotromanićem. U toku unutrašnjih nereda, do kojih je došlo nakon smrti bana Stjepana I Kotromanića, Mladen Šubić je ponovno oružjem krenuo na Bosnu i uzeo pod svoj patronat Stjepanovog sina, budućeg bosanskog bana Stjepana II Kotromanića. Na stabiliziranje odnosa između Šubića i Kotromanića vjerovatno je uticala i činjenica da su se u međuvremenu i rodbinski povezali. Poslije okončanja borbi za ugarsko–hrvatsko prijestolje, novi kralj Anžujac, Karlo I Robert, postepeno ruši i obuzdava moć jednog po jednog osamostaljenog ugarskog i hrvatskog velikaša ("oligarha"). Ban Stjepan II Kotromanić je u tome odmah vidio za sebe priliku i mogućnost da izađe iz sjene Šubića. On se radi toga sasvim logično vezao za snažnog i odlučnog Anžujca.

U borbi protiv Mladena Šubića, ban Stjepan II uspio je privući na svoju stranu i neke njegove dotadašnje vazale u Donjim Krajima, na prvom mjestu uticajne knezove Stipaniće Hrvatiniće, koji su držali tvrdi grad Ključ. Bitkom u Poljicama (kod Splita), kralj Karlo Robert nanio je odlučujući poraz Šubićima i tako srušio njihovu dotadašnju moć. Time je ujedno okončana i njihova vlast u Bosni. U neredima koji su nastali slomom Šubića, ban Stjepan II Kotromanić nije pristao uz hrvatsku vlastelu, koja je ustala

protiv kralja, već je stao na stranu kralja, čime je sebi i svojoj državi osigurao dobre i čvrste odnose sa ugarskim dvorom. On je tako na najbolji način iskoristio političke posljedice sloma Šubića. U banu Stjepanu II Bosna je, poslije dužeg vremena, dobila vladara izrazite političke mudrosti i državnika koji je odlučnim i krupnim potezima uveo svoju zemlju u glavne tokove balkanske politike.

U vrlo kratkom vremenu, od samo četiri godine, od 1322. do 1326, ban Stjepan II konačno je pripojio Bosni Donje Krajeve (Bosanska krajina), oblasti Usoru i Soli, župe Duvno, Hlivno i Glamoč (tzv. Završje ili Tropolje), zatim primorje od Neretve do Cetine (Neretljanska krajina), te na kraju Humsku zemlju. Tako je Pribisav, "Dijak bana Stipana", mogao već oko 1323. zapisati da njegov gospodar drži zemlju "od Save do mora, od Cetine do Drine". Time su za vrijeme Stjepana II Kotromanića trajno uobličene teritorijalne konture savremene Bosne.

U naporima bana Stjepana II da učvrsti granice svoje države, posebno mjesto zauzimao je Hum. U vrijeme bana Kulina Humskom zemljom ili oblašću vladao je knez Miroslav, brat Stefana Nemanje, a potom njegovi nasljednici, kao vazali raških, odnosno srpskih vladara. Mada je sve do 1326. Hum bio politički uglavnom odvojen od Bosne, postojala je velika kulturnohistorijska povezanost ovih prostora. Pored toga, Hum je predstavljao i privrednu sponu Bosne sa Dubrovnikom. U isto vrijeme kada i Bosna, Hum je bio zahvaćen herezom. Goneći heretike, herceg Hrvatske Koloman upao je 1239. sa svojom križarskom vojskom i u Hum, odakle se ubrzo povukao. Bez obzira na činjenicu što je u Humu, usljed političkih veza sa Raškom, pravoslavno stanovništvo bilo srazmjerno brojno, zahumski episkop je pod pritiskom heretika sredinom XIII st. premjestio svoje sjedište iz Stona čak u manastir sv. Petra na Limu, u današnjem Bijelom Polju.

Srpski vladari i velikaši za dugo vremena nisu mogli prežaliti gubitak Huma. Stefan Dušan je više puta, na razne načine, pokušavao povratiti Hum. On je, među ostalim, četvrt stoljeća nakon gubitka Huma, godine 1350. poduzeo veliki vojni pohod na Bosnu, pa je stigao čak i do Bobovca, ali Hum nije povratio. Tako je ban Stjepan II ostao "po milosti Božjoj gospodin svim zemljama bosanskim i Soli i Usore i Donjim Krajem i Humskoj zemlji".

Ulazak Huma u sastav Bosne imao je dvije posljedice. Prva je da je Humska zemlja vremenom postala središte okupljanja budućeg prostora Hercegovine kao sastavnog dijela Bosne. Ban Stjepan II je već 1333. prodao Dubrovčanima Humsko primorje od Stona do Gruda (u Konavlama), sa poluotokom Pelješcem. Kasnije su, 1419, odnosno 1426, vojvode Sandalj Hranić i Radoslav Pavlović prodali Dubrovčanima i Konavle. Porodica

vojvode Sandalja Hranića, iz reda Kosača na Drini kod Goražda, otimala je postepeno zemlje Pavlovića u Humu, a naročito poslije smrti vojvode Radoslava Pavlovića, 1441. godine. Tada je već u Humskoj zemlji i Podrinju vladao vojvoda Stjepan Kosača, koji je 1448, da bi podigao svoj ugled, dobio ili uzeo naslov "hercega od sv. Save", jer je Mileševa, gdje su ležale kosti Save Nemanjića, bila u njegovom posjedu. Ne zna se tačno ko je vojvodi Stjepanu dao titulu hercega. U literaturi se spominje da su to mogli biti njemački car Fridrih III, papa, sultan, napuljski kralj Alfons V, bosanski kralj, ili jednostavno on sam sebi. To nije toliko značajno, koliko činjenica da se od tada cjelokupan posjed – kojim je, kao dijelom Bosne, upravljao herceg Stjepan – više nije nazivao Humskom, nego Hercegovom zemljom, tj. Hercegovinom. Imenom Hercegovina počeo se tako od sredine XV st. nazivati cijeli prostor od Ostroga kod Nikšića na istoku do Imotskog na zapadu i od mora na jugu do Konjica na sjeveru.

Druga posljedica proširenja Bosne na oblast Huma leži u činjenici da time u njenim državnim granicama pravoslavlje, koje je to tada uglavnom bilo ograničeno na Podrinje, dobija na značaju kao treća vjerska komponenta, pored Crkve bosanske i katoličanstva. Izvjestan zamah pravoslavlja pomažu Sandalj Hranić, a potom i herceg Stjepan, podizanjem više crkava i hramova, kao što su Hum, Polimlje, Goražde, Dobrun, Šćepan Polje, Savina kod Herceg–Novog i drugi.

Srpska pravoslavna crkva uvijek je zauzimala izrazito neprijateljski stav prema bosanskim krstjanima i njihovoj vjerskoj organizaciji. O tome rječito govore brojne anateme i prokletstva koje je u svojim obrednicama i sinodicima Srpska crkva izricala protiv bosanskih heretika, navodeći često poimenice najpoznatije i najpoduzetnije među njima.

Našavši se u granicama bosanske države, pravoslavno sveštenstvo, iako u načelu i vjerskoj praksi krajnje odbojno prema Crkvi bosanskoj, nije na političkom polju dolazilo u sukob s njom. Razlog tome leži možda i u činjenici što je herceg Stjepan Kosača pripadao, kao krstjanin, Crkvi bosanskoj. Iako je u nemanjićkoj državi politički bila veoma poduzetna, pravoslavna crkva nije u Bosni pokušala potisnuti Crkvu bosansku i nametnuti svoj uticaj na vladara i njegov dvor.

Nasuprot tome, franjevci su, kako se već vidjelo, kao nosioci katolicizma u Bosni, sistematski i vrlo uporno nastojali istisnuti Crkvu bosansku kao politički činilac na dvoru bosanskih vladara. Proširenjem bosanske države za vrijeme bana Stjepana II, u njen su okvir došla i područja duvanjske, stonske, a dijelom i zagrebačke biskupije, čime je brojno ojačalo katoličko stanovništvo, a franjevački misionarski rad dobio na prodornosti i zamahu.

U tom je sklopu 1340. uspostavljena Franjevačka bosanska vikarija sa sjedištem u Visokom.

Pravoslavlje je bilo ograničeno na istočne i južne dijelove zemlje, ali u odnosu na heretike nije stajalo pasivno, nego je radilo na njihovom preobraćenju. Pri tome pravoslavna crkva, kao ni katolička, nije odbacivala metode sile kada su joj uvjeti, mjesto i vrijeme to omogućavali. Tako je postepeno preobraćenje bosanskih krstjana na pravoslavlje u oblasti Huma teklo srazmjerno mirnim putem, dok su u dijelovima Podrinja heretici sredinom XV st. progonima i silom uvođeni u pravoslavlje.

Feudalna organizacija

Pored toga što se teritorijalno širila, Bosna je istovremeno za vrijeme duge i srazmjerno mirne vladavine bana Stjepana II Kotromanića izuzetno privredno ojačala. U to vrijeme Sasi otvaraju u Bosni rudnike, uglavnom plemenitih metala, čija je proizvodnja u Evropi tada bila u zastoju. To daje podsticaje trgovini sa Dubrovnikom i drugim gradovima s obje strane Jadrana, koja dobija do tada nepoznate razmjere. Na toj rudarsko–trgovačkoj osnovi u Bosni se postepeno uobličuju gradska naselja srednjoevropskog tipa. Polahko izrasta i domaći trgovački i poslovni sloj, prije svih među samom bosanskom vlastelom, koja je imala najviše koristi od teritorijalnog širenja i privrednog uspona Bosne.

Sa općim privrednim razvitkom zemlje jačala je ekonomska i politička moć bosanske i humske vlastele. Da bi osigurao podršku vlastele, ban Stjepan II Kotromanić je, još u vrijeme borbe protiv Mladena Šubića, darovao vlasteli mnoge baštine. Tako su mnogi među krupnom vlastelom dobili u posjed više župa. Nosioci prava vlasništva na vlastelinskim baštinama nisu bili pojedinci, nego cijeli vlastelinski rodovi, najčešće grupa braće. To je imalo posebne posljedice na socijalno–ekonomske i političke odnose između vlastele i vladara. Ta je okolnost davala bosanskoj vlasteli posebnu moć i uticaj u državi, koji je ona osiguravala preko svog feudalnog sabora. Jednom darovanu baštinu vladar više nije mogao povratiti, jer je i izdajnik u ratu odgovarao "glavom svojom ili blagom", a ostalim članovima njegove porodice baština se nije mogla dirati. Sam vladar nije mogao suditi vlasteli za izdaju ili nevjeru (neodazivanje u rat, kovanje novca, uzurpacija vladarevih regalnih prava i sl.), nego su to činili "vlastelinski kolegiji", sastavljeni od same vlastele i predstavnika Crkve bosanske. U odnosima vladara i vlastele predstavnici Crkve bosanske u pravilu su držali stranu vlastele. Vlastela je na svojim posjedima imala najšira imunitetska prava u odnosu na seljake kao naseljenike svog feuda. U prava vlastele nisu se mogli miješati vladarevi službenici (vladalci ili časnici). Politička moć vlastele izražavala se posebno kroz njeno obavezno svjedočenje pri izdavanju vladarskih povelja. Obično se najstariji vlastelin upisivao na povelji kao svjedok u vlastito ime i u ime svoje "bratje", što je značilo cijelog vlastelinskog roda.

U Bosni je postojao sistem hijerarhijskog vazaliteta, tako što je niža ili "mala" vlastela zavisila od "velike vlastele" ili velmoža. Jednako kao što su vladari darivali baštine krupnoj vlasteli, uz određene uslove i obaveze, tako su i velmože darivale manju vlastelu i vlastelčiće, čime su ih stavljali u položaj svojih "slugu", tj. vazala. Ovi vazali su kao "sluge" "gospode bosanske" bili obavezni na "vjernu službu", koja se prije svega sastojala u "vojevanju". Svaki vlastelin je kao vazal bio obavezan da "služi gospodinu oružjem, kako može najbolje". Pored toga, vazalska obaveza se mogla sastojati u služenju na dvoru svog gospodara, kao seniora. Vlastela je isto tako mogla za svog gospodara vršiti razne misije i obavljati druge zadatke.

U Bosni se sva vlastela nazivala *knezovima*, bez obzira da li se radilo o velikoj ili maloj vlasteli, odnosno o velmožama ili njihovim vazalima. Vlastela se također često međusobno častila titulama župana, vojvoda i velikih vojvoda. Ove su razne titule izražavale samo društveni i politički rang njihovog nosioca, a ne neku posebnu funkciju. Cjelokupna je vlastela vukla svoju ekonomsku i političku moć iz svog vlastelinstva, tj. zemljišnog posjeda na kojem su radile različite kategorije seljaka kao podložnika.

U srednjovjekovnoj Bosni nije bilo općih pravnih normi u vidu zakona pa su zato pravni položaj seljaka i oblici življenja na bosanskom selu malo poznati. Izvjesno je da su većinu seljaštva činili feudalno zavisni zemljoradnici, koji se krajem postojanja bosanske feudalne države, u poveljama i drugim ispravama, spominju kao *kmeti* ili *kmetići*. Tako je kralj Stjepan Tomašević 1461. poklonio svome stricu Radivoju "šest kmeta i vinogradi". U starijim poveljama zavisni su se seljaci najčešće spominjali samo kao "čovjek" ili "ljudi". Tu se uvijek radilo o nečijem čovjeku ili nečijim ljudima. Oni su kao takvi uvijek dijelili sudbinu zemlje na kojoj su živjeli i radili. Kralj Ostoja je 1399. ustupio Dubrovniku neke zemlje "sa vsima seli i zaseoci i s ljudmi". Vojvoda Sandalj Hranić je 1420. ustupio Dubrovniku svoj dio Konavla i grad Sokol "sa svim selima, zaseocima i s ljudima, sa ispašama, drvima i dubravama". Na isti je način 1427. veliki vojvoda Radoslav Pavlović prodao preostali dio Konavala, "s ljudima, s gorom i vodom".

Manji dio seljaštva su činili feudalno zavisni stočari, koji se u svim bosanskim i dubrovačkim ispravama nazivaju *vlasima*. Vojvoda Donjih Krajeva Juraj Vojsalić, kao sinovac i nasljednik Hrvoja Vukčića, poklonio je 1434. braći Jurjevićima neke posjede, među kojima tri katuna, tj. "vlahe Vohiniće i Pribinoviće i Hardomiliće". Kralj Stjepan Tomašević spominje 1461. u jednoj darovnici i "katun vlaha". U Bosni je bilo i slobodnih seljaka koje dubrovački izvori u XV st. spominju kao "homo liber" ili "homo sui iuris". Bosanske povelje spominju također slobodne i poluzavisne seljake pod nazivom *polovnici* ili *tretjanici*.

Slično drugim feudalnim državama, i u Bosni se osjećao manjak seoske radne snage, posebno zemljoradnika. Zato su vladari od prve polovine XIV st. zabranjivali bosanskim i humskim seljacima da napuštaju vlastelinske posjede na kojima su živjeli i koje su obrađivali. Seljaci nisu smjeli samovoljno prelaziti sa jednog vlastelinstva na drugo, niti se sklanjati na dubrovačku teritoriju. Ban Stjepan II Kotromanić je 1323, skupa sa svojim bratom Vladislavom, dao vjeru svom vazalu, knezu Vukoslavu Hrvatiniću, da neće primati njegove ljude. Slično se obavezao Tvrtko I prema knezu Vlatku Vukosavliću. On je još kao ban 1353. naredio da niko ne smije primiti "u našem gospodstve Vlatkova človeka, ni sam ban Tvrtko ni njegov brat Vuk, brez volje kneza Vlatka".

O obliku i obimu feudalne rente u srednjovjekovnoj Bosni nema pouzdanih podataka. Sigurno je da se položaj bosanskih seljaka u posljednjim decenijama pred pad Bosanskog kraljevstva bio znatno pogoršao. U uslovima učestalih osmanskih upada u zemlju i stalnih trvenja i razračunavanja među vlastelom i velmožama, obaveze seljaka su postajale sve veće i teže, a njihov imovinski i pravni položaj sve nesigurniji. Suštinu tog položaja možda je najbolje svojom pjesničkom snagom i vizijom dokučio i izrazio Mak Dizdar: "Ase ležit / Vojnik Gorčin / U zemlji svojoj / Na baštini / Tuždi / Žih / A smrt dozivah / Noć i dan / Mrava ne zgazih / U vojnike / Odoh / Bil sam / U pet i pet vojni / Bez štita i oklopa / E da ednom / Prestanu / Gorčine..."

Radi uvećanja vlastitih prihoda, ban Stjepan II je, po uzoru na ugarske Anžujce, preduzimao niz različitih fiskalnih mjera, među kojima je na prvom mjestu bilo kovanje prvog bosanskog srebrenog novca, što je spadalo u isključiva prava vladara. Taj se novac nazivao dinar (*denarius*). Novac je kovan u rudarskom naselju Fojnica, u čijoj se okolini nalazilo više rudnika srebra, među kojima su najveći bili Ostružnica i Deževica. Velike količine srebra proizvodile su se i u Srebrenici. Pored srebra, kopali su se i proizvodili na više mjesta bakar i željezo, čiji su glavni kupci bili Dubrovčani. Bosna se po svom srebru pročula do Venecije, pa su Mlečani 1343. molili srpskog kralja Stefana Dušana da kod bosanskog bana preporuči njihove trgovce.

Ban Stjepan II bio je nesumnjivo ličnost od velikog političkog formata. On je smjelo vukao krupne državničke poteze, iako je morao biti svjestan činjenice da državna struktura Bosne nije bila u skladu sa jakom središnjom vlašću. Državno ustrojstvo Bosne u osnovi je još od vremena bana Mateja Ninoslava počivalo na ličnim obavezama velikaša prema vladaru, pa je njegova vlast u velikoj mjeri zavisila od njihove "vjerne službe". Staleška skupština vlastele, koja se u izvorima najčešće spominje pod imenom "stanak sve zemlje Bosne" (ali, također, i "zbor", "sva Bosna", "sav rusag bosanski"),

davala je izričitu saglasnost na sve važnije odluke vladara, kojima se u svakom trenutku mogla suprotstaviti i zaustaviti njihovo izvršenje.

Bez obzira na široka ovlaštenja vlastele, Bosna je u međunarodnim odnosima smatrana i tretirana kao jedna država, koju predstavlja vladar kao nosilac njenog spoljnog suvereniteta. Dubrovački, mletački i drugi strani izaslanici koji su dolazili u Bosnu nosili su sa sobom punomoćja koja su uvijek glasila na vladara. Isto tako, bosanski poslanici na strani su istupali isključivo kao predstavnici vladara. To načelo i praksa nisu zavisili od unutrašnjih bosanskih prilika i odnosa. Mada je vlast vladara često zavisila od volje vlastele, posebno velmoža, njegov je dvor cijelo vrijeme bio mjesto gdje su se primali strani izaslanici i gdje su se vodili pregovori, zaključivali ugovori i raspravljali međudržavni sporovi. Ni u vrijeme najveće slabosti centralne vlasti u XV st. nije se smanjila uloga kraljevskog dvora "u političkom saobraćaju sa spoljnim svijetom".

Jedan broj ličnosti na bosanskom dvoru bio je u svojstvu vladarevih savjetnika neposredno uključen u različite pregovore, te općenito u određivanje i vođenje vanjskih poslova. Poseban uticaj na te poslove imao je, prema ustaljenoj praksi, vlastelinski sabor, koji je u mnogim pitanjima vanjske politike donosio konačne odluke. Raspravu o spoljnopolitičkim pitanjima na saboru je mogao pokrenuti kralj, ali i pojedini velikaši, bilo u svoje ime, bilo u ime neke vlasteoske koalicije. Nije bio rijedak slučaj da su to pojedini velikaši činili i na inicijativu neke strane države, najčešće Dubrovnika. Dubrovčani su se znali obraćati pojedinoj vlasteli s molbom da se kao prijatelji Republike zauzmu za njene interese kod kralja ili na stanku. Kada je Tvrtko II 1420. ponovno došao na vlast, on je iz nekih razloga zatezao sa izdavanjem povelje Dubrovniku, kojom bi potvrdio stare povlastice Republici. Dubrovčani su se kao svome prijatelju obratili vojvodi Sandalju Hraniću, koji je njihovo traženje iznio pred stanak u augustu 1421. godine. Pored Sandalja, za dubrovačke se zahtjeve posebno založio i vojvoda Vukmir Zlatonosović. Po odluci stanka kralj je 18. VIII 1421. izdao povelju u korist Dubrovnika, pa se dubrovačko Malo vijeće (vlada) pismeno zahvalilo vojvodama Sandalju i Vukmiru i bogato ih darivalo. Bez obzira na značaj vlasteoskog sabora, kralju je ipak pripadala posljednja riječ u pitanjima spoljne politike. Čak je i tako moćan vojvoda, kao što je bio Sandalj Hranić, samo "s velikom milostju i trudom" uspio privoliti kralja Tvrtka II da izda povelju kojom se potvrđuju dubrovačke trgovačke i druge povlastice.

Širenjem granica Bosna je izgubila svoju raniju vjersku cjelovitost. Na Crkvu bosansku je i sa zapada i sa istoka pojačan pritisak, već samom činjenicom da je u granicama Bosne značajno poraslo katoličko i pravoslavno

stanovništvo. Različiti pritisci i inkvizicija nisu za vrijeme bana Stjepana II bitno poljuljali položaj Crkve bosanske niti su papske optužbe slomile bosanskog bana. Ipak je ban Stjepan II morao biti svjestan činjenice da njegova vlast i postojanost države zavise od pažljivog i mudrog balansiranja, kako na unutrašnjem tako i na vanjskom planu. Mjeru tog balansa određivalo je stanje odnosa sa krupnom vlastelom, na jednoj strani, te susjednom Ugarskom, koja se pod Anžujcima ponovno izdigla u snažnu državu, koja je predstavljala stalnu prijetnju bosanskoj samostalnosti. Sve te, kako unutrašnje tako i vanjske, stare i nove protivrječnosti mogle su u svakom trenutku izazvati manje ili više oštru krizu u bosanskoj državi. Ban Stjepan II je kroz sve te opasnosti mudro vodio svoj državni brod. Vlastiti ugled ban Stjepan II potvrdio je 1353, udajom svoje kćerke Elizabete za ugarsko–hrvatskog kralja Ludvika I Anžujskog, tada jednog od najuticajnijih evropskih vladara. Tim činom ban Stjepan II je Bosnu i svoju vladarsku kuću "približio svijetu visoke evropske politike", čime je iste godine na najbolji način okončao svoju tridesetgodišnju plodnu vladavinu. Bana Stjepana II naslijedio je njegov sinovac Tvrtko I Kotromanić. Smrću bana Stjepana izbile su na površinu sve protivrječnosti koje su prijetile stabilnosti zemlje pa su prvih petnaest godina vladavine Tvrtka I obilježene prikrivenom i otvorenom krizom, koja je na mahove snažno zahvatala cijelu Bosnu.

Bosna u doba Tvrtka I Kotromanića

Ban Stjepan II vladao je u povoljnim i unutrašnjim i vanjskim prilikama. U zemlji je imao podršku svoje vlastele, a sa strane naklonost ugarskog kralja Ludovika. Istovremeno, ni sa istoka nije bio posebno ugrožen, jer je srpski vladar Stefan Dušan bio uglavnom zauzet rušenjem Bizanta, te snovima o Carigradu i kruni istočnorimskog, odnosno grčkog carstva. U tom pogledu, Stefan Dušan nije krio svoja nastojanja i namjere. On se, čim je zauzeo grad Ser (Sérrai), tada značajno središte u Egejskoj Makedoniji, proglasio "gospodarom Romanije", tj. Bizanta, pa se u tom smislu već krajem 1345. proglasio carem Srba i Grka.

Nasuprot svom prethodniku, Tvrtko I Kotromanić počeo je 1353. svoju vladavinu u znatno izmijenjenim spoljnim i unutrašnjim okolnostima. Ugarski kralj Ludovik I nastavio je rad svog prethodnika Karla Roberta na upornom obnavljanju kraljevskih prava i vlasti u svim dijelovima ugarsko–hrvatske države. Njemu su se vremenom potčinili svi ugarski i hrvatski velikaši. Ludovik I je sanjao o prevlasti na Balkanu, pa je od početka svoje vladavine 1342. nekoliko puta sa sjevera napao Srbiju. Stefan Dušan je uspio 1346. zaključiti mir sa Ludovikom, jer je želio imati osigurano zaleđe za nesmetan pohod na jugoistok, prema Carigradu.

Ludovik se u Dalmaciji sukobio sa Mlečanima, koji su tu stekli pozicije u vrijeme kada su gradovi nastojali da se oslobode pritiska od strane Šubića. Budući da su 1355, poslije smrti cara Stefana Dušana, Mlečani ostali bez svog velikog saveznika na Balkanu, kralj Ludovik je sljedeće godine poveo rat u kojem je potpuno porazio i istisnuo Veneciju sa istočne obale Jadrana, "od Kvarnera do Drača", kako je to zaključeno Zadarskim mirom 1358. godine.

Na istočnim granicama Bosne stanje je bilo drukčije. Iznenadnom smrću cara Stefana Dušana odjedanput se pokazalo koliko je njegovo prostrano carstvo bilo iznutra nestabilno. Srpska vlastela, u stalnom nezadovoljstvu usljed jačanja vladareve moći, kao da je jedva dočekala da sa političke scene nestane snažne i autoritarne ličnosti Stefana Dušana, pa je poslije njegove smrti izazvala pravi metež u zemlji. Čim su sa Dušanovom smrću prestali osvajački ratovi, dotadašnja vjernost vlastele vladaru izmetnula se

u odmetništvo. Unutar same vlastele, kako svjetovne tako i crkvene, izbile su na površinu različite suprotnosti, među kojima su bile i one etničkog karaktera. Mada su mnogi Grci zadržali u Dušanovoj državi svoje posjede, časti i položaje, ipak su sa prezirom gledali na "barbarsku" srpsku vlastelu. Tadašnji poznati bizantski historičar Nikifor Grigora otvoreno je pisao da je "sretan ko se rodio kao Grk, a ne kao barbarin". Grčki feudalci i grčko gradsko stanovništvo pokazali su jednak prezir i gnjev i prema albanskoj vlasteli, kojoj je Dušan dao visoke položaje po Epiru i Tesaliji, a posebno prema brojnom slavenskom seljaštvu. Za nekoliko godina poslije smrti Stefana Dušana njegova se država raspala na posjede osamostaljenih velikaša, koji su se trošili u međusobnim sukobima, nesposobni da se ujedine pred sve brojnijim spoljnim opasnostima.

U tim okolnostima Bosni sa istoka nije prijetila opasnost, ali se zato kralj Ludovik, nakon što je slomio moć krupne hrvatske vlastele, okrenuo prema Bosni, koju je nastojao dovesti u položaj zavisnosti od ugarske krune. Ludovik je prvo prisilio Tvrtka da mu ustupi zapadni Hum sa trgom Drijeva, kao navodni miraz svoje žene Elizabete. Da bi uzdrmao bosansku državu, Ludovik je podržavao partikularizam bosanskih velikaša, posebno Hrvatinića u Donjim Krajima, s kojima je često mijenjao utvrđene gradove po zapadnoj Bosni. Prilikom zaključenja Zadarskog mira 1358. Ludovik je odredio da Dubrovnik, umjesto bosanskom banu, ubuduće njemu plaća "stonski dohodak" od pet stotina perpera godišnje, kao naknadu za ustupljeni Pelješac. Na kraju je, nakon skoro stogodišnjeg zatišja, pokrenuo pitanje bosanskih heretika, zahtijevajući njihov progon, posebno u oblasti Usore. Stoga je Ludovik 1363. otpremio na Bosnu dvije križarske vojske. Jednu vojsku, koja je od Sane nastupala prema Jajcu, lično je vodio kralj Ludovik, dok je vođstvo druge, koja je provalila u oblasti Usore i Soli, povjerio svom dvorskom palatinu Nikoli Katu. Tvrtko je sa svojim jedinicama porazio obje vojske: Ludovikovu pod gradom Sokolom na Plivi kod Jajca, a onu njegovog palatina, kod Srebrenika. Ludovik je od svog dolaska na vlast znao samo za pobjede, od srednje Evrope i Italije do Dalmacije i Bugarske. U križarskom pohodu na Bosnu pretrpio je težak poraz. Ludovikova vojska povlačila se u takvom neredu da je tom prilikom izgubljen čak i ugarski državni pečat.

Ove sjajne Tvrtkove pobjede nagovijestile su njegove vojničke i državničke sposobnosti i pružile mu nadu da će pod njihovim utiskom prevazići otpor vlastele i povezati njene rascjepkane snage, te ih ujedinjene usmjeriti jedinstvenom cilju političkog učvršćenja i proširenja bosanske države. Tvrtko je držao da je pobjedama nad Ludovikom blizu tog cilja. Unutrašnje bosanske prilike, međutim, još nisu bile sazrele za takvu sveobuhvatnu i jedinstvenu državnu politiku kakvu je Tvrtko kao vladar od početka imao na umu. Dio

vlastele se februara 1366. otvoreno pobunio protiv njega. Tvrtko se morao obratiti za pomoć upravo ugarskom kralju Ludoviku, na čijem je dvoru potražio spas pred pobunjenom vlastelom, koja je na mjesto bana dovela njegovog brata Vukića. Ban Tvrtko je vlastitom odlučnom akcijom, a uz pomoć kralja Ludovika, ubrzo povratio svoje pozicije u Bosni. Usljed te pomoći Tvrtko je privremeno došao u zavisnost prema Ludoviku. Marta 1366. Tvrtko se naziva banom "po milosti Božjoj i gospodara našeg kralja Ludovika". Već sljedeće godine, potvrđujući stare povelje Dubrovniku, Tvrtko se titulira "milošću Božjom ban bosanski", bez ikakvog spominjanja ugarskog kralja. Punu vlast u zemlji Tvrtko je uspostavio i učvrstio tokom 1369. godine. Time je sretno prebrodio posljednji krizni trenutak na svom dugom i uspješnom državničkom putu. Sa čvrstom vlašću u zemlji, ban Tvrtko je, koristeći se povoljnim međunarodnim okolnostima, u sljedećih dvadeset godina načinio od Bosne u to vrijeme najveću državu na Balkanu i među Južnim Slavenima.

Nakon što je ponovno zagospodario cijelom Bosnom, ban Tvrtko I je svoj prvi veliki vanjskopolitički uspjeh postigao na istoku, gdje su mu to omogućavale prilike nastale raspadanjem nekadašnje Dušanove države. Tvrtko I je tu priliku osjetio "instinktom feudalca u usponu". U savezu sa knezom Lazarem, najmoćnijim feudalnim gospodarom u Srbiji, skršio je 1373. godine svog prvog istočnog susjeda, Nikolu Altomanovića, pa je, poslije podjele njegovih posjeda, u granice bosanske države uključeno Gornje Podrinje sa Pivom, Tarom, te srednjim i donjim Polimljem. Ubrzo potom Tvrtko je zauzeo primorske župe Trebinje, Konavle i Dračevicu, čime je granicu Bosne pomjerio do Boke Kotorske. Podjelom posjeda Nikole Altomanovića, u sastav Bosne je ušao današnji Sandžak, odnosno ranofeudalna Raška, kao jezgro bivše nemanjićke države. Koristeći se time i činjenicom da je bio u daljem srodstvu sa Nemanjićima, Tvrtko se rado priklonio ideji da se veže za njihove državne tradicije, utoliko prije što je u tom trenutku raspolagao većom snagom nego bilo koji oblasni gospodar u Srbiji. Zato njegovom logotetu Vlatku, "bjeguncu iz Srbije", nije bilo teško da ga ubijedi da upravo njemu, Tvrtku I Kotromaniću, zakonito pripada "dvogubi vijenac", što je značilo dvostruka kraljevska kruna, Bosne i Srbije. Za mjesto svoje krunidbe Tvrtko I je odabrao manastir Mileševu kod Prijepolja, zadužbinu Vladislava Nemanjića, sina raškog (srpskog) kralja Stefana Prvovjenčanog. U povelji koju je 10. IV 1378. izdao Dubrovčanima, Tvrtko piše da mu je Bogom darovano u nasljedstvo prijestolje i kraljevstvo njegovih predaka, "gospode srpske". Tako se Tvrtko, vjerovatno oktobra 1377, okrunio za kralja "Srbljem i Bosne i Primorju i Zapadnim stranam" te počeo "s Bogom kraljevati". Istovremeno je svom narodnom imenu iz državnopravnih razloga

dodao i ime Stefan, koje su simbolično nosili svi srpski vladari. To je i u Bosni postalo tradicijom, pa su ga poslije Tvrtka I svom imenu dodavali svi bosanski kraljevi.

Nakon krunisanja, Tvrtko I je dalje učvršćivao svoju vlast u Bosni, a u vanjskopolitičkim odnosima znatno se izdigao u hijerarhiji vladara. Njegovu kraljevsku krunu odmah su priznali svi najvažniji srpski oblasni gospodari, zatim Dubrovnik, Venecija i ugarski kralj Ludovik I, te njegova nasljednica, kraljica Marija. Pozvavši se na zakonitu nemanjićku kraljevsku krunu, jer je poticala iz Rima – koji je uz Carigrad bio jedan od dva pravna izvorišta vlasti u srednjovjekovnoj Evropi, koja je imala tačno utvrđen sistem titula i hijerarhije – Tvrtko I je osigurao vlastiti legitimitet. Pri tome je značajnu ulogu imala činjenica da je pripadao "bosanskoj banskoj porodici Kotromanića", za koju se u tadašnjem feudalnom svijetu općenito smatralo da "vlada Bosnom od njenog postojanja".

Mada je na svoj kraljevski pečat, pored kotromanićevskog grba sa anžujskim ljiljanima, stavio i nemanjićevskog dvoglavog orla, a u pogledu zvanja i ceremonijala svoj dvor uredio po uzoru na nemanjićki, Tvrtko je bio daleko od pomisli da obnavlja staru srpsku državu. Nominalno po vjeri katolik, gospodar heretičke Bosne, čiju je crkvu odlučno branio, jednako kao što je štitio katolike i pravoslavne, koji su se teritorijalnim širenjem bosanske države našli u njenim granicama, Tvrtko I je po religijskim i političkim shvatanjima bio daleko od polusvetačkih likova i manastirske tame pravoslavnih srpskih vladara. Nakon što je stilom velikog državnika uzeo srpsku kraljevsku krunu, koja mu se sama nudila, Tvrtko I se potpuno okrenuo romansko–mediteranskom i srednjoevropskom svijetu, gdje je po svojoj politogenezi i geopolitičkoj poziciji pripadao. Kralj Tvrtko I ulazi u red kosmopolitiskih srednjovjekovnih vladara, čiji je dvor bio stjecište ljudi sa svih strana, mjesto prožimanja i ujedinjenja različitih kulturno–političkih i jezičkih uticaja. Pored logoteta (kancelara) Vlatka iz Raške, na Tvrtkovom dvoru mjesto su našli kninski biskup, Dubrovčanin Mihajlo, koji mu je pisao latinske povelje i pisma, Splićanin Ivan, čijim se diplomatskim uslugama služio, Tripe Buća iz Kotora, kao kraljevski protovestijar (ministar finansija), potomci nekada moćnih Šubića, fra Peregrin Saksonac i mnogi drugi. Tu je bila i Tvrtkova žena, bugarska princeza Doroteja. Sve to pokazuje da Tvrtko, polazeći od osobenosti i geopolitičke situacije svoje države, nije pristajao uz vjersko–političke podjele svoga vremena.

Kao što su godine rasula srpske države, poslije Stefana Dušana, pružile Tvrtku priliku da ostvari svoja nastojanja na istoku, tako mu je smrt ugarsko–hrvatskog kralja Ludovika dala priliku da ostvari svoje planove u zoni zapadnog uticaja, prema kojoj su već odavno bili usmjereni njegovi terito-

rijalni ciljevi. U skladu s tim svojim ciljevima, Tvrtko I je 1382. utemeljio grad Novi (Sveti Stefan), na ulazu u Bokokotorski zaljev, a već sljedeće godine podigao je grad Brštenik (Sveti Mihajlo), kod Opuzena, kao osnovu za izgradnju brodogradilišta i razvoj bosanske flote. Ludovikovom smrću otvorena je nova ugarsko–hrvatska dinastička kriza. U borbi između Anžujaca i Luksemburgovaca za ugarsko–hrvatsko prijestolje veoma je opao kraljevski autoritet, pa su se hrvatski velikaši nastojali ponovno dokopati vlasti. U cijeloj zemlji zavladala je feudalna anarhija. Mada su mu Ludovikove nasljednice, kraljice Elizabeta i Marija priznale 1385. pravo na grad Kotor, kojim je već zagospodario godinu dana ranije, Tvrtko I je otvoreno stao na stranu pobunjene hrvatske vlastele i uz njenu podršku pripojio sebi znatne dijelove starog hrvatskog teritorija u zaleđu dalmatinskih gradova. Poslije dužeg otpora, predali su mu se 1390. gradovi Split, Trogir i Šibenik, sa otocima Bračom, Korčulom i Hvarom. Tako je Tvrtko zavladao cijelim jadranskim obalnim pojasom, od Kotora do ušća Zrmanje, sa izuzetkom Dubrovnika i mletačkog Zadra. Iste, 1390. godine, Tvrtko I je proširio svoju titulu, pa se nazivao "po milosti Božjoj slavni kralj Raške, Bosne, Dalmacije, Hrvatske i Primorja". Iako je Tvrtko uistinu zagospodario većim dijelom hrvatskih zemalja, uključujući tu i dalmatinske gradove, njihovo uključivanje u njegovu kraljevsku titulu nije bilo pravno pokriveno formalnim aktom krunisanja. Prema preciznim srednjovjekovnim državnopravnim shvatanjima, za taj čin je, u konkretnom slučaju, bila nužna ugarska kruna sv. Stjepana (Szent István), koja se čuvala u Stolnom Biogradu, i prisustvo ugarskog primasa, ostrogonskog (Esztergom) nadbiskupa. Bez obzira na to, Tvrtkova kruna, pokrivena njegovom stvarnom vlašću u zemljama koje je nabrojao u tituli, ukazuje da su mu dalekosežni politički pogledi bili okrenuti zapadu. Tvrtko je 1387. odbio da prizna novog ugarskog kralja Sigismunda (Zsigmond) I Luksemburškog, pa je čak pomišljao da uspostavi rodbinske veze sa austrijskom kućom Habsburgovaca.

Pri kraju Tvrtkove vladavine, na istočnim granicama Bosne već se pojavljuju Turci–Osmanlije, koji polahko iz Edirna (Jedrene), gdje su uspostavili svoje središte za dalje prodore na Balkan, upadaju i u samu Bosnu. Prva provala Turaka–Osmanlija u Bosnu uknjižena je u jesen 1386. godine. Tada je jedan njihov manji odred uspio prodrijeti sve do doline Neretve, gdje ih je zaustavio Tvrtkov vojvoda Vlatko Vuković. Dvije godine kasnije upali su ponovno u Bosnu, sa nešto jačim snagama, pod komandom nekog Šahin-paše. Tom prilikom, isti Tvrtkov vojvoda, Vlatko Vuković, sačekao ih je i kod Bileće porazio 27. VIII 1388. godine. Nakon tih epizodnih pohoda i neuspjeha, sultan Murat I odlučio je da poduzme širu akciju protiv Srbije, a zatim i u Bosni. Do odlučujuće bitke došlo je 28. VI 1389. na

Kosovu, gdje je vojvoda Vlatko Vuković predvodio bosansku pomoćnu vojsku, čime je Tvrtko pokazao da srpsku krunu ne nosi samo formalno.

Tvrtko je u pismima Trogiru i Firenci, augusta 1389, Kosovsku bitku opisao i predstavio kao svoju pobjedu, utoliko prije što se bosanski odred pod komandom vojvode Vlatka vratio sa Kosova bez većih gubitaka. Takvo Tvrtkovo držanje moglo bi se objasniti činjenicom da on u tom trenutku nije uočio dalekosežnost prodora Osmanlija na Balkan. Tvrtko je, kao iskusan vladar i državnik, sigurno znao da su u vrijeme Kosovske bitke, pored istrošenog i onemoćalog Bizanta, na Balkanu postojale 24 različite države i državice, ne računajući tu ugarske, mletačke i đenovske posjede i domene. On je u toj situaciji morao ipak razmišljati o mogućnostima njihovog objedinjavanja u cilju djelotvornog otpora upornom osmanskom osvajaču. Sve Tvrtkove moguće namjere u tom pogledu i očiti planovi prema zapadu prekinuti su njegovom smrću 1391. godine.

Privreda i društvo

Politički uspon Bosne praćen je od prve polovine XIV st. odgovarajućim privrednim razvitkom i napretkom. Širenjem teritorija bosanske države prirodno se povećao obim trgovine, koja je za osnovu imala opći porast proizvodnje, posebno u rudarstvu. Uz tvrde gradove i utvrđenja te samostane, nastaju trgovi na kojima se otvaraju nedjeljni, godišnji i prigodni sajmovi, gdje se prodavala i razmjenjivala roba različitog porijekla i namjene. Na tim mjestima vremenom se naseljavaju zanatlije, uobličuju trgovačke kolonije i uspostavljaju carinarnice. Među zanatlijama najčešće su se javljali oružari, kovači, alatničari, zidari, drvodjelje, krojači, obućari i kujundžije, koji su se bavili izradom nakita, posuđa i predmeta za svakodnevnu upotrebu. Većina njih učila je zanat u Dubrovniku i u dalmatinskim gradovima. Glavni potrošač i kupac zanatskih proizvoda bila je bosanska vojska. Bosna je bila bogata rudama i metalima, koji su se proizvodili i prerađivali u brojnim mjestima: Fojnici, Visokom, Konjicu, Srebrenici, Jeleču, Foči, Mostaru, Livnu, Janjićima kod Zenice, Bihaću, Vrbasu (Banja Luka), Soli (Tuzla), Olovu, Goraždu, Dobrunu, Višegradu, Srebreniku, Zvorniku i Usori kod Doboja.

Veće dubrovačke kolonije bile su u Srebrenici, Ustikolini, Foči, Cernici kod Gackog, Drijevima na Neretvi, Bršteniku kod Opuzena, Herceg–Novom, Trebinju, Konjicu, Prači, Nerezima kod Čapljine i drugdje. Dubrovački i drugi trgovci uživali su slobodu kretanja i trgovine, s tim što su bosanski vadari imali pravo da na uvoznu robu naplaćuju određenu carinu. Tako su skoro u svim trgovačkim središtima postojale carinske službe.

Mada su bosanski banovi i kraljevi, poput svih srednjovjekovnih vladara, uživali regalna (vladarska) prava, među koja su spadale i carine, njih je u tom pogledu veoma ograničavala vlastela. Štaviše, može se reći da je "ustanova carina" nakon Tvrtka I dobrim dijelom prešla u ruke vlastele. U tim je godinama vlast vladara bila je toliko oslabila da regal od kovanja novca jednostavno više nije ni postojao. Vladari su bili toliko finansijski oslabili da nisu mogli dalje kovati novac, a vlastela im nije više "po starom običaju" davala ni "dukat od kuće". Tako su se otimanjem regalnih prihoda i uzurpiranjem vladarevih prava mnogi bosanski feudalci brzo bogatili i obogatili.

Primjera radi, kada je umro dubrovački vlastelin Marin Kabužić, u njegovoj se ostavštini zateklo olovo kneza Pavla Radinovića u vrijednosti 251.975 libara, odnosno oko 90.000 kilograma.

Glavni uvozni artikl bila je so, koja se najviše uvozila iz dubrovačkih solana, zatim s otoka Raba, iz Ulcinja i iz Drača. Ostala strana roba uglavnom se uvozila za potrebe vlastele. Za njene potrebe iz Dubrovnika i drugih dalmatinskih gradova, ili njihovim podsredstvom iz Italije, Francuske i Carigrada, uvozile su se: luksuzne tkanine, oružje, posuđe, nakit, južno voće, egzotični začini, vino, ulje i različite umjetnine, posebno slike.

Potrebe za uvoznom luksuznom robom posebno su porasle na prijelazu iz XIV u XV st., kada bosanska vlastela sve više usvaja srednjovjekovnu viteško–dvorsku kulturu, stil življenja i način ponašanja. To se sve ogleda u opremanju dvorova i kuća luksuznim namještajem i slikama, bogatoj odjeći, oružju i konjskoj opremi fine izrade. Putujuće muzičke i pozorišne grupe i trupe iz Italije postaju redovni gosti na dvorovima bosanskih kraljeva i vlastele. Njihove predstave sve više zamjenjuju tradicionalne vidove vlastelinske zabave, kao što su lov i razne gozbe. Veze sa riterskom srednjom Evropom održavaju se preko Budima, dok je Dubrovnik bio prozor u mediteranski svijet trgovine, novca, renesansne umjetnosti, zabave i općenito načina života. Tako su velike vojvode Hrvoje Vukčić i Sandalj Hranić, svojom raskošnom pojavom i manirima, dominirali među evropskom feudalnom elitom na velikom viteškom turniru u Budimu 1412. godine. Najmoćniji među bosanskom vlastelom u pravilu su imali svoje luksuzno namještene kuće u Dubrovniku. Po ukusno uređenim enterijerima posebno se izdvajala kuća Sandalja Hranića, čiji su stil oponašali i imućni Dubrovčani.

Iz Bosne su se, pored ruda i metala, u većoj mjeri izvozili lovački i stočarski proizvodi, kao što su krzno, vuna, sir i drugi mliječni proizvodi. Vjerovatno se izvozilo i sušeno voće, čija je proizvodnja i potrošnja, osobito među pripadnicima Crkve bosanske, bila veoma razvijena. Pripadnici Crkve bosanske, kao navodni heretici, često su bili žrtve trgovine robljem. Bez obzira na činjenicu da se bosanska vlastela izrabljivački odnosila prema svom potčinjenom seljaštvu, kmetovima ili "ljudima", nije nikada držala robove i ropkinje kao kućnu i drugu poslugu, što je bio redovan slučaj među "prosvijetljenom" evropskom gospodom. U Bosni je trgovina robljem smatrana "nedostojnom i sramnom", pa se "trgovinom robova u Bosni zanimahu samo visoko civilizovani Dubrovčani". Dubrovački akti spominju i lovce na ljude, zvane "ropci" (*raptores hominum*). Oni su na zemlji bosanskih vladara, uglavnom u neposrednom zaleđu Dubrovnika, hvatali ljude i prodavali ih kao roblje. Oblici življenja na bosanskom selu nisu, s obzirom na oskudnost izvora, bliže poznati.

Trgovci koji su uvozili i odvozili domaću robu putovali su u karavanima koji su brojali i po tri stotine konja. Do 1331. karavani koji su prenosili robu išli su pod pratnjom dubrovačkog kapetana. Kasnije su trgovci robu pregonili na vlastiti rizik, uz naknadu kiridžijama u novcu ili odgovarajućoj količini soli. Starješina kiridžija brinuo je o plaćanju carine i vodio troškovnik drugih rashoda koje je karavan imao.

Bosanski trgovci su u Dubrovniku i drugim dalmatinskim gradovima, oprezno i obično u manjim iznosima, uzimali novčane i robne zajmove sa određenim rokom obrta i vraćanjem duga. Ekonomski jača bosanska vlastela ulagala je u Dubrovniku i drugim gradovima svoj novac uz kamate i kao zalogu uzimala određene dragocjenosti. U trgovačkim poslovima, kao jedna vrsta ortakluka, osnivani su konzorciji ili družbe trgovaca radi prometa neke robe uz odgovarajuću podjelu dobiti. U takve poslove ulazila je i bosanska vlastela, a nerijetko i sam vladar. To se, primjera radi, vidi po jednom sačuvanom ugovoru koji je 3. II 1449. kralj Stjepan Tomaš zaključio sa nekim trogirskim trgovcem Nikolom. Obojica su uložila po pet hiljada dukata radi trgovine srebrom. Iz ugovora se vidi da su imali svoje dućane (*stacune*) u Splitu, Fojnici i Jajcu, te da su dobit dijelili na ravne časti. Značajan izvor prihoda za vladara i vlastelu bili su rudnici, posebno srebra i olova, sa svojim trgovačkim naseljima, od kojih su jednako dobro profitirali i njihovi gospodari i zakupci. U izvorima se spominje da su rudnici oko Srebrenice davali 1448. prihod od 30.000 dukata godišnje.

Dobri Bošnjani su u pravilu brzo učili i ulazili u tajne raznih obrta i trgovačkih poslova. Prema izvorima, u srednjovjekovnoj Bosni i Dubrovniku bila su poznata trideset četiri različita zanata. Kao što su u rudarstvu vremenom zamijenili Sase, tako su Bosanci savladali vještinu i umijeće većine od tih zanata. U poslovanju sa Dubrovčanima i drugim strancima Bosanci su se rano počeli služiti savremenim instrumentima i oblicima trgovine, kao što su mjenice, trgovačka društva, poslovi zastupanja, punomoćstvo i sl.

Privredni uspon omogućen je činjenicom da je u vrijeme kralja Tvrtka I prostor Bosne bio pošteđen križarskih i drugih ratova, čime je i "Crkva bosanska dobila na snazi i ugledu". Taj ugled dopirao je daleko izvan granica Bosne, jer su, prema podacima iz 1387, u Bosnu više puta dolazili heretici iz sjeverne Italije, s ciljem da "potpuno i savršeno nauče heretičku nauku od učitelja koji tamo borave". Štiteći Crkvu bosansku, Tvrtko I je time istovremeno štitio i svoj narod u najširem smislu te riječi, koji je u većini, za njegovog vremena, činio vjernike te crkve i pristalice njenog učenja.

Tvrtkova smrt 1391. označila je završetak uspona bosanske države i početak njenog kraja. Kao i u slučaju Dušanovog srpskog carstva, pokazalo

se da je Tvrtkovo Bosansko kraljevstvo, iako prostrano, iznutra bilo slabo organizirano, te da je uglavnom predstavljalo njegovo lično djelo. Odmah poslije Tvrtkove smrti počeli su uzimati maha oblasni gospodari, koji na štetu kraljevske vlasti vode zemlju "u feudalnu anarhiju najgoreg tipa". Kraljevska vlast naglo slabi, a samovolja i sebičnost krupne bosanske vlastele raste, i to u trenucima kada se zemlja našla pred brojnim vanjskim prijetnjama i opasnostima.

Pad srednjovjekovne bosanske države

Još u posljednjoj deceniji Tvrtkove vladavine, u doba najvećeg uspona bosanske države, postavljeni su temelji moći trima velikim vlastelinskim rodovima: knezovima Hrvatinićima, Hranićima Kosačama i Radinovićima Pavlovićima. Uz njih je postojao još jedan broj velmoža, ali ne tolike moći, snage i uticaja na bosansku politiku. Najmoćniji među njima bio je Hrvoje Vukčić Hrvatinić, kojemu je kralj Tvrtko 1380. dodijelio titulu velikog bosanskog vojvode, darujući mu pri tome, pored toga što je već imao velike posjede u Donjim Krajima, tri sela u župi Lašva, uz izričitu potvrdu da mu se darovani posjedi ne mogu oduzeti ni u slučaju nevjere. Hrvoje je čvrsto držao gradove Ključ na Sani, Hlivno sa istoimenom župom, Kotor-Varoš u župi Zemljanik i Jajce, gdje mu je uglavnom bilo sjedište.

Pored Hrvoja, u isto vrijeme izdiže se "veliki bosanski knez" Sandalj Hranić Kosača, sin vojvode Vlatka Vukovića, koji je na prostoru od Pive do Ustiprače na Drini držao nekoliko župa, među kojima su posebno značajne bile Drina, sa gradom Fočom i Goraždem, kao izvorna baština Hranića Kosača. Knez Pavao Radinović, kasnije Pavlović, držao je područje u slivu rijeke Prače. Sjedište mu je bilo u Borču kod Rogatice, a držao je i gradove prema Drini – Pavlovac sa trgovištem Pračom, te Rogaticu, Višegrad i Dobrun. Srednja i sitna vlastela više je zavisila od ovih krupnih vlastelinskih rodova nego od samog vladara.

Ti krupni velikaši pristajali su uz vladara sve dok se nisu dovoljno osilili da su svoje velike feudalne baštine i posjede mogli zapravo pretvoriti u samostalne državice. Oni su na svojim posjedima uzurpirali jednako sve prihode od zemlje i od regalnih i drugih prava i prihoda (rudnici, carine, novac itd.) koji su rasli razvojem robno–novčanog prometa, a koji su, po definiciji, pripadali isključivo vladaru. Oni su, radi vlastitih interesa, srušili ideju "pravne države" u srednjovjekovnom smislu riječi, koju su bosanski vladari, od banova Borića i Kulina do kralja Tvrtka I, uporno nastojali izgraditi i očuvati. Bosanski su vladari i prije uspostavljanja dinastije Kotromanića čuvali formalno–pravni kontinuitet i autoritet bosanske države, priznavajući svojim prethodnicima legitimitet i primajući na sebe njihove dugove, kako bi u međunarodnim odnosima održali vjerodostojnost Bosne.

Pripadnici spomenuta tri visoka vlastelinska roda srušili su sve te napore, rušeći na prvom mjestu autoritet kraljevske vlasti. Oni su na bosanskom državnom saboru (stanku) odlučivali o promjenama na prijestolju. Po svojoj volji postavljali su i smjenjivali bosanske kraljeve. Tako ni Tvrtko I, mada je bio najmoćniji bosanski vladar, nije uspio osigurati prijestolje svom sinu, kasnijem kralju Tvrtku II. Voljom velike vlastele na bosanskom prijestolju poslije Tvrtkove smrti našao se njegov rođak, kralj Stjepan Dabiša. Od tada su osioni velikaši odbacivali od sebe bosansku krunu "kao truhlu jabuku", krvavo se otimajući između sebe oko imanja i gradova, što su koristili i Ugarska i Turci–Osmanlije.

Ugarska i osmanska država borile su se u posljednjoj deceniji XIV st. za uticaj i prevlast u Bosni, što je samo pogodovalo jačanju i razvijanju feudalnih partikularizama. Kada je Sigismund Luksemburški, kao pobjednik u borbi za ugarsko prijestolje, primio 1387. krunu sv. Stjepana, cijelim pojasom južno od Drave gospodarili su njegovi protivnici. Hrvatska vlastela stalno je u zemlji održavala stanje pobune protiv budimskog dvora, u upornom nastojanju da tamo dovede Ladislava Napuljskog. U tome je imala podršku Tvrtka I i srpskog kneza Lazara. Knez Lazar je pred Kosovsku bitku odustao od tog neformalnog saveza i izmirio se sa kraljem Sigismundom, kako bi se osigurao barem sa sjevera. Tvrtkov nasljednik, kralj Stjepan Dabiša, bio je pod nejasnim okolnostima primoran da ugovorom u Đakovu 1393. prizna Sigismundovu vlast. Sljedeće, 1394. godine, Sigismund je savladao i otpor hrvatske vlastele, pa se kralj Dabiša morao odreći Dalmacije i Hrvatske. Nakon toga, Sigismund je počeo ubrzano okupljati oko sebe dojučerašnje protivnike, pripremajući veliki križarski pohod protiv Turaka–Osmanlija. U sklopu tih događaja krupna vlastela uklonila je Stjepana Dabišu i za novog bosanskog kralja 1395. postavila Stjepana Ostoju.

Sigismund Luksemburški vodio je, na čelu kršćanskih snaga, dva pohoda protiv Osmanlija. Prvo je, braneći svog vazala, vojvodu Vlaške, pobjedio osmanske snage na Rovinama 1395. godine. Tu su, boreći se na strani sultanove vojske, kao njegovi vazali, poginuli Marko Kraljević i Konstantin Dejanović, nakon čega su njihove oblasti pripojene osmanskoj državi, kao ohridski i ćustendilski sandžak. Sljedeće godine Sigismund je po Ugarskoj, Francuskoj, Njemačkoj, Poljskoj i drugim evropskim zemljama prikupio vojsku od oko 60.000 ritera, s namjerom da jednim križarskim pohodom oslobodi Evropu od osmanske opasnosti. Velika križarska vojska krenula je u ljeto 1396. iz Budima i ubrzo opkolila Nikopolj, grad na Dunavu u sjevernoj Bugarskoj. Opsjednutoj osmanskoj posadi u Nikopolju u pomoć je pošao lično sultan Bajezit I i na čelu brojne vojske, sastavljene od anadolskih i rumelijskih Turaka i njegovih balkanskih vazala, među kojima

je bio i knez Stefan Lazarević, koji su ga, "ako ne i s voljom, a ono po nuždi", pratili u svim pohodima i bitkama. Do odlučujuće bitke došlo je 25. IX 1396, u kojoj je Bajezit nanio poguban poraz elitnoj križarskoj vojsci. Nakon te pobjede, Osmanlije su odmah zauzele Vidin, prešle Dunav i u jednom naletu vojnički prodrli u Srijem i u dio Slavonije. Nikopoljskom bitkom Osmanlije su konačno učvrstile svoju vlast u Bugarskoj, Tesaliji i Makedoniji. Kako su pojedini osmanski vazali umirali ili ginuli, kao Marko Kraljević na Rovinama, sultan je njihove zemlje odmah pretvarao u sandžake i konačno ih pripajao svome carstvu. Tako je poslije Nikopoljske bitke i Vidinska Bugarska pretvorena u Vidinski sandžak, glavno uporište i polaznu tačku za osmanske upade i prodore u Vlašku, Ugarsku i sjevernu Srbiju.

Pobjedom kod Nikopolja pred Osmanlijama je bio otvoren put za veliki napad na zemlje ugarske krune. Iznenada je, međutim, došlo do skoro polustoljetnog zastoja u osmanskim osvajanjima. Dok su Osmanlije ratovale po Balkanu, u srednjoj Aziji su Mongoli, pod vođstvom Timur–Lenka (Tamerlana), osnovali veliku državu sa sjedištem u Samarkandu. Timur je, uz podršku mnogih seldžučkih emira koji su bili nezadovoljni centralističkom osmanskom politikom, provalio u Anadoliju, na čelu ogromne vojske od 80.000 ljudi. On je 28. VII 1402, kod Ankare, na terenu koji je bio vrlo povoljan za djelovanje brze mongolske konjice, nametnuo bitku dvostruko slabijim osmanskim snagama, koje je vodio sultan Bajezit I. Bitka je završena teškim osmanskim porazom, kojom prilikom je zarobljen i sam sultan Bajezit I. Među vazalima u osmanskoj vojsci bio je i Stefan Lazarević, sa odredom od oko pet hiljada vojnika. U zarobljeništvu je sultan Bajezit I izvršio samoubistvo, otrovom koji je, sakriven u prstenu, stalno nosio u svojim pohodima i bitkama. Njegovi sinovi, Mehmed, Sulejman, Isa i Musa počeli su borbu za očevo naslijeđe. Bajezitov poraz i građanski rat, koji je uslijedio u osmanskoj državi u razdoblju 1402–1413, odmah su iskoristili seldžučki emiri da se osamostale. Bizant je povratio Solun, Stefan Lazarević se, pod zvanjem despota, koje mu je dao bizantski car, zapravo osamostalio, a Mlečani su porazili Osmanlije na Galipolju. Tako su, neočekivano, Bajezitov poraz i građanski rat među njegovim sinovima dali priliku balkanskim i srednjoevropskim državama da predahnu i da se vrate vlastitim sukobima i unutrašnjim razmiricama.

Poslije teškog poraza kod Nikopolja, kralj Sigismund nije više ni pomišljao na rat protiv Osmanlija. Okrenuo se uglavnom zapadu, s namjerom da zagospodari Češkom i Njemačkom i tako u srednjoj Evropi osnuje zajednicu država pod jednom dinastijom. U tome je uspio pa je 1411. krunisan za rimskog, odnosno njemačkog cara. Poslije toga Sigismund je svu svoju snagu posvetio okončanju raskola u katoličkoj crkvi, izazvanog pokretom

češkog vjerskog reformatora Jana Husa, čije je učenje, usmjereno protiv službene crkvene hijerarhije i njenih svjetovnih povlastica, imalo dodira sa Crkvom bosanskom. Rimska kurija i papa osudili su 1410. Husa kao heretika i izopćili ga iz crkvene zajednice. Zalaganjem Sigismunda, kao vladara Svetog rimskog carstva germanske narodnosti, sazvan je 1414, u njemačkom gradu Konstanci (Konstanz), XVI katolički koncil. I Jan Hus je pozvan na koncil da iznese svoja gledišta, uz obećanja da mu se neće ništa desiti. Koncil je osudio Husovo učenje kao herezu. Uprkos obećanjima, Hus je zatvoren i 6. VII 1415. spaljen na lomači kao heretik. Nakon toga, počeli su dugotrajni husitski ratovi, okončani pobjedom nad Husovim sljedbenicima tek 1436, samo godinu dana prije Sigismundove smrti.

Zauzet vjerskim problemima katoličke crkve i njemačke prevlasti nad Češkom, Sigismund se morao pomiriti sa gubicima na balkanskom području. Prvo je izgubio dalmatinske gradove i otoke. Hrvatska velikaška opozicija nije odustajala od namjere da na ugarsko–hrvatsko prijestolje dovede napuljskog kralja Ladislava Anžujskog. Na poziv hrvatskih velikaša, Ladislav Napuljski je 1403. došao u Zadar, gdje se okrunio za ugarskog i hrvatskog kralja. U dinastičkim borbama oko ugarske krune, veliki bosanski vojvoda Hrvoje Hrvatinić se priklonio hrvatskim velikašima i njihovom kandidatu, napuljskom kralju Ladislavu. Vojvoda Hrvoje, skupa sa bosanskim kraljem Ostojom i uz veliku pratnju, došao je jula 1403. u Zadar na svečanost krunisanja kralja Ladislava. Kralj Ladislav je tom prilikom imenovao Hrvoja hercegom splitskim, koji je od tada ustvari vladao u zapadnoj Bosni, dalmatinskoj Hrvatskoj i zapadnom dijelu Huma. Hrvojeva moć toliko je narasla da se njegova volja morala u Bosni uvijek uvažavati. Prema dubrovačkim izvorima, Hrvoje se ponašao kao stvarni kralj Bosne. Herceg Hrvoje je 1404, uz podršku ostale vlastele, svrgnuo kralja Ostoju, zbog njegovih prijateljskih odnosa sa Ugarskom i Dubrovnikom, te na prijestolje doveo Tvrtka II Tvrtkovića. Tako je Tvrtko II sjeo na bosansko prijestolje tek trinaest godina poslije smrti svoga slavnog oca, Tvrtka I Kotromanića.

Ladislav Napuljski nije bio u stanju da se u Ugarskoj ozbiljno suprotstavi Sigismundu Luksemburškom. Njegove pristalice u Hrvatskoj i Slavoniji kralj Sigismund je skršio uz pomoć moćne porodice celjskih grofova, koji su vladali Savinjskom dolinom i Štajerskom. Oni su mu inače pružali podršku u njegovoj evropskoj politici. Nesposoban da sam ostvari pretenzije na ugarsko prijestolje, Ladislav Napuljski je 1409. prodao Mlečanima svoja prava na Dalmaciju i njene gradove. To je Sigismundu, uz sve ostalo, samo navuklo dugotrajne sukobe sa Venecijom. U svojoj borbi protiv husitskih heretika, Sigismund nije zaboravljao ni one bosanske. Bosna se ponovno našla na meti stalnih ugarskih napada, ne samo usljed svoje crkve nego i

usljed politike hercega Hrvoja, koji je u Ugarskoj smatran za glavnog Sigismundovog protivnika. Svi ti napadi Sigismundove vojske više su izazvali stradanje naroda po Bosni, nego što su osigurali ugarske pozicije. Da bi riješio to pitanje i osigurao zaleđe s juga za provođenje svojih evropskih planova, Sigismund je 1408. uputio snažnu križarsku vojsku u Bosnu, koja je kod usorskog grada Dobora, na lijevoj obali Bosne kod Modriče, nanijela težak poraz Bošnjacima. Prema savremenim izvještajima, kralj Sigismund je poslije bitke "po običaju mača" dao poubijati "buntovnike oba spola, ljude, djecu i starce iz svih krajeva Bosne". Veći broj vlastele tokom bitke je zarobljen i pogubljen u samom gradu Doboru. Istovremeno su, po kraljevom naređenju, mnogi bosanski gradovi i trgovi "u ništa pretvoreni".

Ovaj poraz još više je razjedinio bosansku vlastelu, uzdrmao do tada svemoćnog hercega Hrvoja i pokolebao ga u njegovoj protivugarskoj politici. Pod utiskom ugarske pobjede, Hrvoje se izmirio sa kraljem Sigismundom i priznao katoličku vjeru. Slijedeće, 1409. godine, vlastela je svrgla kralja Tvrtka II i vratila na prijestolje prougarski nastrojenog kralja Ostoju. To Sigismundu nije bilo dovoljno pa je 1409. ponovno s uspjehom ratovao, uglavnom po istočnoj Bosni. Sigismund je tada oblasti Usoru i Soli stavio pod svoju neposrednu kraljevsku vlast i tako ih izdvojio iz Bosanske kraljevine. Istovremeno je, 1411. godine, predao grad Srebrenicu s okolnim rudnicima na upravu i korištenje srpskom despotu Stefanu Lazareviću. Odatle vjerovatno potiče podatak Stefanovog biografa Konstantina Filozofa da su stanovnici bosanskog grada Srebrenice "svi jeresi bogomilske".

Kada je tako učvrstio svoj položaj, Sigismund je odlučio da skrši hercega Hrvoja, i dalje najmoćnijeg i najuticajnijeg velmože u Bosni. Prvo mu je 1413. oduzeo otoke Brač i Hvar i nagovorio dalmatinske gradove da mu odreknu vlast. Potom mu je oduzeo Sansku župu i predao je knezovima Babonićima Blagajskim. Sve je to navelo hercega Hrvoja da se sa jednim brojem druge bosanske vlastele obrati za pomoć Turcima–Osmanlijama, među kojima je u međuvremenu okončan građanski rat.

U jedanaestgodišnjoj borbi četverice sinova sultana Bajezita I za njegovo naslijeđe, pobijedio je najstariji među braćom, sultan Mehmed I. On je u odlučujućem okršaju savladao jedinog preostalog suparnika, svog najmlađeg brata Musu (navodno zvanog Kesedžija: po turskim riječima *yol* i *kesici*, u prevodu "put" i "onaj koji siječe", u značenju drumski razbojnik). Presudna bitka između dvojice Bajezitovih sinova odigrala se 5. VII 1413. na Blatnom polju (turski Çumurlu) kod Samokova, južno od Sofije, na rijeci Isker (Iskr) u podnožju planine Vitoše. Mehmed je smatran za zastupnika feudalnog reda i poretka, pa je imao punu podršku svih anadolskih i rumelijskih sandžak-begova i drugih velikaša. Nasuprot tome, Musa je vodio janjičare,

razne sufijske elemente i općenito niže društvene slojeve osmanskog društva. Nije odatle slučajno da su u njihovu završnu bitku na Mehmedovu stranu prišli kralj Sigismund, despot Stefan Lazarević i njegov sestrić Đurađ Branković, te bosanski vojvoda Sandalj Hranić. Sigismund, despot Stefan i Sandalj Hranić poslali su vojsku, ali su se uzdržali od ličnog učešća u boju. Komanda nad cjelokupnom kršćanskom vojskom u Mehmedovom taboru povjerena je Đurđu Brankoviću, koji je – uz Stefana Lazarevića, kao najkrupniji feudalac Srbije – formalno davao legimititet vojno–političkom uplitanju kršćanskih feudalaca u obračun između dva osmanska princa. Da su feudalci solidarni, bez obzira na vjeru i narodnost, kada su im klasni interesi u pitanju, pokazuje upravo dramatični uzvik Đurađa Brankovića "izdadosmo svoje", koji mu se, prema njegovim biografima, spontano oteo u jednom trenutku bitke, kada su Musini odredi suzbili kršćanske trupe. U toku bitke Musa je ostao bez ruke. Uhvaćen je pri bijegu i zadavljen. Leš mu je donesen pred Mehmeda, a onda je otpremljen u Bursu, gdje su u to vrijeme ukopavani svi osmanski sultani i prinčevi. Poslije bitke sultan Mehmed I je, po staroosmanskom hroničaru Nešriju, prvo utvrdio granice i završio neke druge državne poslove, a onda se uputio u tadašnju prijestolnicu Edirne, gdje je 31. VII 1413. svečano ustoličen na vladarsko prijestolje.

Kao vladar ponovno ujedinjene osmanske države, sultan Mehmed I bio je spreman za dalje širenje i obnovu Carstva. S tim u vezi, prihvatio je 1414. poziv hercega Hrvoja da mu pruži pomoć u ratu protiv ugarskog kralja. Tako je osmanska vojska upala u Bosnu u ljeto 1414. godine. Već tada su kralj Ostoja i veliki vojvoda Sandalj bili prisiljeni obavezati se na plaćanje danka sultanu. Ugarska prijetnja posljednji put je ujedinila cijelu Bosnu u jednodušnom otporu kralju Sigismundu i njegovim križarima. Čak su se veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić i herceg Hrvoje međusobno izmirili. Složnim otporom cijele Bosne, koji je predvodio herceg Hrvoje, te uz odlučujuću pomoć Osmanlija, Sigismundova je vojska u julu 1415. poražena kod Doboja. Taj savez sa Osmanlijama označio je put postepenom, ali trajnom osmanskom prodoru u Bosnu. Od tada se Osmanlije javljaju kao stalni činilac u međuvelikaškim razračunima i previranjima u Bosni te njihovim ratovima sa susjednim državama.

Smrću hercega Hrvoja 1416. slabi u Bosni uticaj Hrvatinića, a jačaju moć i vlast velikog vojvode Sandalja Hranića Kosače i kneza Pavla Radinovića te njihovih rodova. U tim godinama, vlast bosanskog kralja, kao nosioca državnog suvereniteta i simbola njene cjeline, nije se skoro ni osjećala. Bosanski vladari nemoćno gledaju kako ih krupna vlastela lišava njihovih zakonskih prava i prihoda. U zemlji i njenim međunarodnim odnosima zavladala je opća pravna nesigurnost. Gazili su se stari ugovori bosan-

skih kraljeva sa Dubrovnikom i drugim primorskim gradovima, čiji su trgovci skoro svakodnevno pljačkani. Vlastela krivotvori i kuje strani, posebno dubrovački novac, te otima posjede na prostoru Dubrovnika i Dalmacije. Dubrovčani se nastoje osigurati tako što povelje o slobodnoj trgovini, umjesto sa bosanskim kraljem, zaključuju izravno sa pojedinim velmožama. Razmirice među bosanskom vlastelom surovo su i bezobzirno razrješavane. Nakon pobjede nad Sigismundovom vojskom, Radinovići (Pavlovići) su uz pomoć Osmanlija opustošili posjede svog glavnog suparnika, vojvode Sandalja Hranića, ali su od tada postali stvarni osmanski vazali i sultanovi kletvenici. S druge strane, uz pomoć Sandalja Hranića, ubijen je Pavle Radinović, čime su počela teška i stalna neprijateljstva između Kosača i Pavlovih sinova, kneza Petra i vojvode Radoslava Pavlovića. U toj stalnoj borbi Sandalj Hranić je 1418. i sam priznao vrhovnu vlast sultana. Nakon toga vojvoda skopskog krajišta Ishak-beg, dotadašnji zastupnik Pavlovića, ubio je 1420. kneza Petra Pavlovića i počeo aktivno pomagati vojvodu Sandalja.

Nakon kratkotrajne vladavine sina kralja Ostoje, Stjepana Ostojića (1418–1421), na prijestolje je, uz ugarsku podršku, po drugi put došao Tvrtko II Tvrtković. S obzirom na opće rasulo u zemlji i sve bližu osmansku opasnost, njegova druga vladavina trajala je začuđujuće dugo, sve do 1443. godine. Druga vladavina Tvrtka II obilježena je određenim privrednim rastom, obnovom i usponom gradova te razvojem domaćeg gradskog stanovništva, što je uglavnom bio rezultat širenja i jačanja franjevačkog i općenito katoličkog uticaja. S druge strane, to razdoblje obilježeno je izrazitom političkom nestabilnošću, u kojoj se Tvrtko održavao možda samo zahvaljujući činjenici da je stalno bio u procjepu između svoje vlastele, Ugara i Osmanlija. U takvim prilikama Tvrtko II često, osim po kraljevskoj tituli, nije bio vladar, nego samo jedan među vlastelom. Po svojoj stvarnoj vlasti bio je slabiji od druge krupne vlastele. On često nije bio više ni prvi među jednakim (*primus inter pares*). U tim nesigurnim prilikama, Tvrtko II je 1427. zaključio ugovor da, ukoliko on umre bez muških potomaka, bosanska kruna pređe na njegove rođake, grofove celjske, s kojima je još njegov otac Tvrtko I uspostavio porodične veze.

Politički, Tvrtko II se držao manevrirajući između vlastele, Ugarske i Osmanlija. Uglavnom se oslanjao na Ugarsku, u varljivoj nadi da će tako obuzdati i poništiti osmansku opasnost. Međutim, već 1428. bio je prisiljen otpočeti plaćanje danka sultanu. Bez obzira na to, Osmanlije su ubrzo isturile protiv njega Radivoja Ostojića, sina bivšeg kralja Ostoje, kao svog pretedenta na bosansku vladarsku stolicu. Pojedini velikaši su radi svojih probitaka ulazili u ratove sa okolnim državama. Tako je vojvoda Radoslav Pavlović, nakon što je 1426. prodao Dubrovčanima polovinu Konavla,

pokušao to kasnije silom povratiti, pa je 1430. zaratio sa Dubrovnikom. Pozvao je u pomoć Osmanlije, a služeći se raznim spletkama uvukao je 1432. godine Bosnu u rat sa srpskom despotovinom. U ratu se vojvoda Radoslav pokazao vrlo prepredenim i nepouzdanim saveznikom. Smatrajući da su Osmanlije već stvarni gospodari u Bosni, srpski despot Đurađ Branković pregovarao je 1432. sa Sandaljem Hranićem da zajednički kupe od sultana Tvrtkovu kraljevinu. Da bi se zaštitio, Tvrtko II je 1435. bio prisiljen primiti dvostruko vazalstvo, prema ugarskom kralju i prema sultanu, kojemu se obavezao plaćati godišnji danak u iznosu od 25.000 dukata. Da bi od vlastele sačuvao svoj vladarski položaj, Tvrtko II je, nakon smrti svoga zaštitnika, kralja Sigismunda, priznao 1437. vrhovnu vlast sultana. Nedovoljno jak da sam brani samostalnost Bosne, Tvrtko II je 1441. ponudio Mlečanima da preuzmu vlast nad njegovom kraljevinom. U toj su se kraljevini, međutim, Osmanlije već osjećale stvarnim gospodarima. Sultan Murat II izdao je 1441–42. pismo kojim Dubrovčanima jamči slobodnu trgovinu u zemljama pod njegovom vlašću, među kojima se izričito spominje Bosna.

Tvrtkove vladarske muke i poniženja prekraćeni su njegovom smrću 1443. godine. U vezi sa nasljedstvom bosanske krune postavilo se pitanje ostvarivanja Tvrtkovog ugovora sa celjskim grofovima. Vlastela je, sa vojvodom Sandaljem Hranićem na čelu, još za Tvrtkova života izražavala otvoreno nezadovoljstvo idejom da celjski grofovi preuzmu bosansku krunu. Bosanska vlastela dovela je na prijestolje do tada skoro nepoznatog Tvrtkovog rođaka, Stjepana Tomaša, sina bivšeg kralja Stjepana Ostoje. On je u trenutku stupanja na prijestolje 1443. bio pripadnik Crkve bosanske. Svoj u početku nesiguran položaj kralj Tomaš je učvrstio uz pomoć ugarskog kraljevskog namjesnika, erdeljskog vojvode Jánosa Hunyadija (Janko Hunjadi, u narodnoj pjesmi Sibinjanin Janko), u to doba vodeće ličnosti u borbi protiv Osmanlija na Balkanu i u Podunavlju.

Učvršćenju položaja kralja Stjepana Tomaša prvih godina njegove vladavine pogodovale su tadašnje međunarodne i unutrašnje okolnosti. Početkom četrdesetih godina XIV st. zajedničkim naporima ugarsko–hrvatskog kralja Vladislava, erdeljskog vojvode Jánosa Hunyadija i srpskog despota Đurađa Brankovića, privremeno je zaustavljeno dalje osmansko napredovanje prema zapadu i sjeveru. Istovremeno, albanski knez Gjergj Kastriota (Skender-beg) odmetnuo se od sultana i 1443. dočepao Kruje (Krujë), tvrđave sjeverno od Tirane, od koje je učinio središte otpora osmanskom osvajanju sjeverne Albanije. János Hunyadi uspješno je razbio prvu osmansku opsadu Beograda 1440–41, a zatim je 1442. porazio Osmanlije kod svog stolnog grada Sibinja u Erdelju (Transilvaniji). Zajednička ugarsko-srpska vojska od oko 40.000 ratnika, pod komandom Jánosa Hunyadija i despota Đurađa Brankovića,

nanijela je 2. I 1444. na planini Kunovici, istočno od Niša, težak poraz osmanskim snagama pod zapovjedništvom rumelijskog beglerbega Kasim-paše. Ohrabren time, kralj Stjepan Tomaš je krenuo u akciju i maja 1444. istisnuo Osmanlije iz Srebrenice, a zatim iz zapadnog Huma njihovog vazala, Sandaljevog nasljednika, vojvodu Stjepana Vukčića Kosaču. To su sigurno bili najveći uspjesi kralja Stjepana Tomaša, koje nije bitno u tom trenutku poremetio ni poraz Jánosa Hunyadija, ni pogibija poljsko–ugarskog kralja Ladislava III, 10. IX 1444, u boju sa Osmanlijama kod Varne.

Da bi u zemlji učvrstio svoj položaj, kralj Stjepan Tomaš je 1445. prešao na katolicizam, nakon čega mu je rimski papa formalno priznao kraljevsku krunu. Tako ojačan, kralj se 1446. izmirio sa vojvodom Stjepanom Vukčićem Kosačom i oženio se njegovom kćerkom Katarinom, koja je udajom također primila katoličku vjeru. Kralja su podržali nakrupniji među vlastelom, knezovi Pavlovići, knezovi Kovačevići (Dinjičići) i Vojsalići, nasljednici hercega Hrvoja u Donjim Krajima. Time nije bio neposredno doveden u pitanje položaj Crkve bosanske, koja je u prvim godinama vladavine kralja Stjepana Tomaša zadržala svoj značaj i uticaj. U augustu 1446. okupila se u Vranduku na vijećanje "sva Bosna", uključujući i dida Miloja. Kralj Stjepan Tomaš je tom prilikom izdao povelju sinovima vojvode Ivaniša Dragišića, uz obećanje da im se "poklon i vjera neće dotle poreći dok im se krivica ne bi dokazala didom i Crkvom bosanskom i dobrim Bošnjanima". Istovremeno je u jednom pismu, u ljeto 1447, papa Nikola V sa žaljenjem tvrdio da je Petar Vojsalić iz Donjih Kraja "jedini katolik među bosanskom feudalnom gospodom koji je sačuvao neokrnjenu svetu katoličku vjeru".

U isto vrijeme kada i kralj Tomaš, primljen je u okrilje katoličke crkve i njegov saveznik, vojvoda Ivaniš Pavlović. On je, međutim, ubrzo otpao od "prave vjere". Katoličanstvo su također primili vojvoda Sladoje Semković sa braćom i vojvoda Petar Klašić sa sinom.

Bez obzira na cjelokupno teško stanje u zemlji, a posebno na stalnu osmansku prijetnju, Bosna nije, ni uz sva nastojanja katoličke crkve, pokazivala neku naročitu želju da se otvori prema Rimu, odnosno Evropi. Bosna tako nije poslala svoje predstavnike na Bazelski koncil (1431–1449), koji je sazvan radi ujedinjenja istočne sa zapadnom crkvom i izmirenja sa češkim husitima. Koncil je na inicijativu dubrovačkog dominikanca Ivana Stojkovića raspravljao i o bosanskim krstjanima, ali bez njihovog predstavnika.

Najkrupniji bosanski velikaši su, zavisno od okolnosti i političkih potreba, često "imali" po dvije, pa i tri vjere. Slika i prilika takvih velikaša bili su vojvoda Sandalj Hranić i njegov nasljednik herceg Stjepan Vukčić Kosača. Vojvoda Sandalj je istovremeno, zavisno od prilika, bio i krstjanin i pravoslavni. Herceg Stjepan je iz političkih razloga poštivao i štitio pra-

voslavlje. Njemu su istovremeno, prema zabilješkama Pija II, kao "svome drugu u nevjeri" prebjegli mnogi bosanski "manihejci" kada ih je kralj Tomaš počeo progoniti. Uz sve to, on se od 1439. povremeno obraćao papi sa porukom da želi primiti katoličanstvo. Papa Eugen IV je 1451. objavio da je hercega Stjepana primio "u milost katoličke crkve kao dobrog vjernika". Iste godine herceg je napao katolički Dubrovnik pa ga je papa posebnom bulom izopćio iz crkve. Kralj Stjepan Tomaš je iz državnih razloga uspio spriječiti objavljivanje ove bule. Izgleda da jedino Dubrovčani nisu imali iluzija o vjerskoj pripadnosti hercega Stjepana, koga su dosljedno smatrali za "perfidnog patarena".

Na dvoru hercega Stjepana služili su kao njegovi savjetnici pripadnici sve tri vjere. To je na prvom mjestu bio gost Radin, a zatim mitropolit David, kao poglavar pravoslavne crkve u Humskoj zemlji. Među bliskim hercegovim savjetnicima bio je i "počteni vitez" Pribislav Vukotić, koji se priklonio katoličanstvu.

Isto kao hercegu Stjepanu, tako je i njegovim sinovima Vladislavu i Vlatku bilo teško odrediti pravu vjersku pripadnost. Mada je načelno smatran pravoslavnim, Vladislav je 1454. išao na hodočašće u Loreto, poznato katoličko svetište na italijanskoj obali Jadrana, južno od Ankone. Loreto je, međutim, hodočastio 1480. i zetski knez Ivan Crnojević. Vlatko je, kao posljednji gospodar Hercegovine, nastojao – slično svome ocu – održavati neku vrstu vjerske ravnoteže, uvjeravajući povremeno preko svojih izaslanika papu o svom "najboljem raspoloženju" prema katoličkoj vjeri i Svetoj stolici.

Franjevci, koji su u međuvremenu veoma ojačali i učvrstili svoj položaj u Bosni, tužili su kralja Tomaša rimskoj kuriji da je, bez obzira što je lično prihvatio katolicizam, zadržao dobre i bliske odnose sa Crkvom bosanskom i njenim starješinama. Papa je odmah uzvratio i zatražio od kralja da "mrsku manihejsku herezu" iskorijeni "mačem, ognjem i smrću". U suprotnom, bit će smatran saučesnikom njihova "nevjerstva". Papa je ista upozorenja uputio vojvodama Stjepanu Kosači i Ivanišu Pavloviću. Pritisci Rima oslabili su kraljev položaj i u zemlji su se pojedini velikaši ponovno odvojili od kralja. U času nove osmanske provale u Bosnu, marta 1448, zemlja je bila skoro sasvim razjedinjena. Vojvoda Stjepan Kosača odmah je obnovio svoje veze sa Osmanlijama. Kralj se tako, ostavljen od najmoćnijeg bosanskog velikaša, našao usamljen. Osim toga, još od 1444. bio je u sukobu sa despotom Đurđem Brankovićem oko Srebrenice. Osmanlije su tokom pohoda 1448. konačno zauzele tvrđavu Hodidjed sa Vrhbosnom, u čijoj su blizini podigle svoj tabor sa sjedištem vojvode Zapadnih strana, odakle su vršili dalje prodore prema sjeverozapadu i jugu bosanske države. Kralj se mogao osloniti jedino na Hunjadija, koji se i sam našao u nezavidnom položaju, nakon

poraza od Osmanlija na Kosovu 1448. godine. U međusobnim pregovorima 1449. Hunjadi je u prisustvu papskog izaslanika obećao podršku kralju Tomašu, ukoliko povede odlučnu borbu protiv heretika. Nemajući drugog izbora, kralj Tomaš je tokom 1450. započeo do tada neviđen progon bosanskih krstjana. Pred prijetnjom potpunog iskorjenjivanja, brojne pristalice Crkve bosanske, zajedno sa svojim starješinama, otišle su pod zaštitu Osmanlija ili u Hercegovinu, gdje im je, ne obazirući se na papske prigovore, herceg Stjepan pružio utočište.

Posljednja decenija života Bosanskog kraljevstva započela je zapravo 29. V 1453, kada je sultan Mehmed II Fatih, na čelu svoje brojne vojske, na juriš osvojio Carigrad, čime je konačno srušio Bizant i spojio azijske i evropske dijelove Carstva. Nakon toga, konačno je zauzeta cijela Srbija južno od Zapadne Morave. Despotovina je tada, 1455. godine, nepovratno ostala bez Novog Brda, koje je sa svojim rudnikom i trgovinom bilo osnova njene finansijske moći. Novo Brdo se održalo i u vrijeme kada su Osmanlije 1439. prvi put zauzele Smederevo, koje je vješti despot Đurađ uspio kasnije povratiti. Osmanlije su 1456. bezuspješno opsjedale Smederevo i Beograd, kojom prilikom je od kuge umro u Gardošu (Zemun) Janoš Hunjadi, branilac Beograda i tadašnji vrlo uporni i neumorni borac protiv Turaka – Osmanlija.

U Bosni se osjećala stalna opasnost od novog odlučnog osmanskog napada. Kralj Stjepan Tomaš je poslije Hunjadijeve smrti uzaludno pokušavao osigurati podršku na zapadu. U jednom pismu mletačkoj vladi kralj Tomaš se žalio da ga sultan stalno ucjenjuje. Sultan više nije zadovoljan samo znatnim svotama novca koje mu se daju "na veliku štetu našu i naših podanika", nego traži četiri grada, kako bi "lakše mogao zaposjesti ostatak našeg kraljevstva". Za samo četiri godine kralj Tomaš je, kako je 1457. rekao papskom izaslaniku, isplatio Osmanlijama 160.000 dukata, ali su mu oni i dalje prijetili. Na kraljeva upozorenja da "nikada nije bila tolika potreba za odbranom i otporom", niko se na zapadu nije odazivao. Ugarska, kao njegov glavni saveznik, bila je zauzeta svojim unutrašnjim političkim previranjima. Mlečani su gledali svoje privredne interese pa su zabranili da se u dijelu Dalmacije pod njihovom vlašću prikupljaju prihodi za bosansku vojsku. Osim praznih obećanja i neke načelne podrške, ni papa nije mogao ništa djelotvorno učiniti. Kralju Tomašu tako nije ništa drugo preostalo nego da se 1458. sporazumije sa Osmanlijama i obnovi plaćanje danka u novcu.

U međuvremenu je 1456. umro despot Đurađ Branković, koji je, bez obzira na sukobe sa kraljem Tomašom oko Srebrenice, štitio Bosnu sa istoka. Đurađa je naslijedio njegov sin Lazar, koji je umro već 1458. godine. Njega je naslijedio njegov mlađi, slijepi brat Stefan Branković, koji je

odmah napustio Srbiju i otišao u Italiju, gdje je umro 1476. godine. Kralj Tomaš je u tim dramatičnim godinama nastojao ostvariti čvršći savez sa srpskom despotovinom. Tako je, uz ugarsko odobrenje, 21. III 1459. obavljeno vjenčanje bosanskog prjestolonasljednika Stjepana Tomaševića sa kćerkom pokojnog despota Lazara Brankovića. Na osmanskom dvoru je taj čin shvaćen kao pokušaj ostvarenja personalne unije između Bosanskog kraljevstva i srpske države, koja je pravno postojala još od Tvrtkovog krunisanja nemanjićkom krunom 1377. godine. Zato je sultan Mehmed Fatih odmah uzvratio i već u ljeto 1459, bez velikog napora i otpora, zauzeo Smederevo, čime je konačno dokrajčena srpska srednjovjekovna država. Da se ta država, čija je historija povezana sa Bosnom, održala još 70 godina nakon Kosovske bitke, čak uz određeni privredni napredak, treba zahvaliti činjenici da je osmansku državu, nakon Ankarske bitke 1402, potresao težak građanski rat. Pored toga, možda je bila presudna uloga despota Đurađa Brankovića, koji je 1426. naslijedio svog ujaka Stefana Lazarevića. On je dalekovido procijenio da će buduće središte srpske države, umjesto na jugu, biti na Dunavu. Upravo je despot Đurađ u razdoblju 1428–1430. podigao na Dunavu svoju prijestolnicu Smederevo, kao najveću i najprostraniju grad–tvrđavu na slavenskom dijelu Balkana. Na jednoj od 25 gradskih kula nalazi se natpis izrađen crvenom opekom da je grad dovršio u ljeto 1430. "V Hrista Boga blagoverni despot Đurađ gospodar Srbljem i Pomorju zetskom". Vjerovatno je, imajući u vidu u kakvim je teškim okolnostima držao Srbiju, u "registru evropskih država" prve polovine XV st. Lajos Thallóczy ocijenio da je despot Đurađ Branković bio jedan od "najvećih diplomata svih vremena" i "najgenijalniji državnik srpskog naroda".

Sve to ipak nije moglo otkloniti propast i nestanak Srbije kao države i geopolitičke cjeline za naredna četiri stoljeća. Bosna je, nasuprot tome, u tom vremenu nestajala kao država, ali se kao geopolitički pojam i kulturno–politička cjelina neprekidno održavala. Osmanlije su odmah po zauzeću Smedereva i rušenju srpske despotovine nastavile redovno upadati u Bosnu i prodirati prema njenim sjeverozapadnim granicama. Pri tome nisu štedile ni zemlju prepredenog hercega Stjepana Kosače, koji je stalno lavirao između Osmanlija, bosanskog kralja, Venecije i Dubrovnika, beskrupulozno mijenjajući svaki čas svoj politički pravac, samo s jednim ciljem – da se sam održi, vjerujući pri tome da je u stanju prevariti sviju redom. On je tako sve više pojačavao podvojenost između "kraljeve zemlje" ili Bosne u užem smislu i "humske zemlje" ili Hercegovine, kojom je kao oblašću bosanske države ustvari vladao. Ratovao je sam sa Dubrovnikom. Politički se držao Osmanlija, dok je kralj Tomaš nastojao svojoj državi naći oslonac u Ugarskoj. Možda u bolje strane njegova vladanja spada to da je širom

pružao utočište pripadnicima Crkve bosanske, koji su se sklanjali pod njegovu zaštitu pred progonima kralja Tomaša.

Nakon pada Srpske despotovine, herceg Stjepan se počeo polahko približavati bosanskom kralju, posebno kada su Osmanlije 18. XI 1459. zapalile na njegovom teritoriju manastir Mileševu i uznemirili cijelu oblast do dubrovačke granice. Pred potpuno jasnom osmanskom namjerom da se nakon zauzeća Smedereva riješi i pitanje Bosanskog kraljevstva, herceg Stjepan se izmirio sa Tomaševim nasljednikom, posljednjim bosanskim kraljem Stjepanom Tomaševićem, koji je preuzeo prijestolje nakon očeve smrti 1461. godine. Kralj Stjepan Tomašević čini očajničke napore da rimskog papu, Veneciju i ostale činioce i zemlje kršćanskog svijeta zainteresira za sudbinu Bosne. U tom očajničkom i dirljivom naporu, obraćajući se papi Piu II, kralj Stjepan Tomašević piše da je "kao dijete kršten i učio latinsku knjigu, da tvrdo opslužuje katoličku vjeru, te da se ne plaši čega se otac bojao". To jasno pokazuje da se njegov otac, kralj Tomaš, i pored progona heretika, koje je preduzeo 1450, zapravo plašio Crkve bosanske, što samo po sebi govori o njenom uticaju i snazi sve do posljednjih godina državne samostalnosti srednjovjekovne Bosne. Uz sve to, kralj Stjepan Tomašević je preko svojih poslanika upozorio papu da bosanski seljaci ("prostota") masovno prilaze Turcima, koji im nude slobodu i zaštitu od njihove vlastele. Uprkos tome, Rim mu nije mogao ili nije htio djelotvorno pomoći. Papa mu je jedino, kao neku vrstu moralnog priznanja i podrške, poslao putem svog izaslanika kraljevsku krunu, kojom se Stjepan Tomašević svečano okrunio u Crkvi Sv. Marije u Jajcu, s jeseni 1461. godine. Ohrabren tim činom, kralj se 1462. obratio odlučnom ugarskom kralju Matiji Korvinu, sinu Janka Hunjadija, koji mu je obećao pomoć. Zauzvrat, kralj Stjepan Tomašević je priznao vrhovnu ugarsku vlast i 9. VI 1462. otkazao sultanu dalje plaćanje danka. To je bio gubitnički i pogibeljan čin. Kralj Stjepan Tomašević je još uvijek "okićen golemom Tvrtkovom titulom", uobražavao da "zapovida slugam kraljevstva mi, voevodam, knezovom, županom, e vinikom, vsakoga stanja ludem". U stvarnosti, kralj nije zapovijedao više nikome.

U proljeće 1463. krenula je prema Bosni – preko Skoplja, Kosova i Sjenice – velika osmanska vojska pod vođstvom sultana Mehmeda II Fatiha. Početkom maja Osmanlije su se spustile na Drinu, gdje su se knezovi Pavlovići i Kovačevići predali bez ikakvog otpora. Odatle je sultan oštrim maršem krenuo u unutrašnjost Bosne i već je 19. maja s vojskom stigao pod tvrdi grad Bobovac, čija se posada, kojom je zapovijedao vojvoda Radak, predala bez prave opsade i borbe već nakon tri dana. Brz i neočekivan pad dobro utvrđenog Bobovca izazvao je pometnju i obeshrabrenost posada u ostalim gradovima. Tako se odmah predalo i Jajce, u čijoj blizini se sultan

bio privremeno utaborio. Dotle je kralj Stjepan Tomašević, "kao napušteni beskućnik", lutao i bježao, nastojeći da "hitno skupi nekakvu vojsku", ne bi li se dokopao Hrvatske ili Primorja. U Ključu na Sani, gdje se bio sklonio, sustigle su ga osmanske prethodnice pod komandom Mahmud-paše. Nakon četiri dana opsade, na riječ se predao posljednji bosanski kralj, sa svojim stricem Radivojem i drugom vlastelom. Mahmud-paša ih je sproveo u Jajce i predao sultanu. Kralj je bio prisiljen narediti zapovjednicima svojih preostalih gradova da se predaju. Nakon toga, pogubljen je, zajedno sa svojim stricem, knezovima Pavlovićima i Kovačevićima te ostalom zarobljenom vlastelom.

U starijoj se literaturi tvrdilo da je srednjovjekovna bosanska država, razjedana velikaškim svađama, bila obična "crvotočna zgrada", koju su Osmanlije srušile "jednim udarom noge". Drugi su u istom stilu dodavali da "većeg rugla naša istorija uistinu ne poznaje" od velikaškim svađama rastočene Bosne. Historijske istine radi, osmansko osvajanje Bosne trajalo je punih 77 godina (1386–1463). Osvajanje Srbije, od Maričke bitke 1371. do pada Smedereva 1459, trajalo je 88 godina. Osmanlije su svuda temeljno nastupale. U pohodu na Bosnu sultan Fatih je predvodio vojsku od preko 150.000 ljudi. Mehmed II Fatih bio je tada jedan od najmoćnijih vladalaca svijeta. Kao osvajač je naprosto satirao i gutao carstva i razne balkanske države i državice. Nisu im uspijevali pomoći ni francuski, ni njemački vitezovi, koje su angažirale i plaćale tada vojnički snažne države, kao što su bile Ugarska i Poljska. Osmanska je vojska tada raspolagala sa najsnažnijom artiljerijom na svijetu. Skender-begovo uporište Kruju tukli su 1450. topom koji je izbacivao kugle teške 190 kilograma. Pri opsadi Carigrada u maju 1453. Osmanlije su koristile i topove koji su izbacivali đulad težine 360 kilograma. Kada je Bosna došla na red, bez obzira na otpor, nije mogla izbjeći svoju sudbinu. Prije toga pred Osmanlijama su pali i mnogo jači i veći protivnici. Bosni sa Zapada niko ničim nije pomogao. Tek kada je Bosna pala, Venecija je 14. VI 1463. pisala Firenci da je "pred očima svijeta izgorjelo jedno ugledno kraljevstvo".

Istovremeno sa prodorom u Bosnu, manji osmanski odredi djelovali su i u Hercegovini. Osmanlije su postigle više pobjeda nad vojskom hercega Stjepana. Početkom juna 1463. herceg Stjepan je bježao prema Novom, sa mogućnošću da se usput skloni u Dubrovnik. To znači da se znatan dio Hercegovine već bio predao. Sultan Mehmed II Fatih je sredinom juna 1463. odlučio da se, zbog nedostatka hrane za ljude i stoku, povuče sa glavninom svojih snaga u unutrašnjost osmanskog teritorija. Jedino je po osvojenim gradovima ostavio manje posade. Zapovjedništvo osmanske vojske za Hercegovinu nalazilo se još 22. VI 1463. u Nevesinju, odakle se po

sultanovom naređenju povuklo i već je 2. jula bilo u Foči. Tako se hercegu Stjepanu pružila mogućnost da preduzme čišćenje svojih gradova od osmanskih posada te da tako privremeno ponovno uspostavi svoju vlast u oblasti kojom je vladao.

Zauzimanje Bosne imalo je za osmansku državu i njeno dalje širenje višestruki značaj. Osmanskim osvajanjem Bosne dokinuta je posljednja značajna država na Balkanu. Osvajanjem Bosne, kao središnjeg balkanskog prostora i mostobrana između srednje Evrope i istočne obale Jadrana, Osmanlije su stekle značajne strateške prednosti, kako u odnosu na Ugarsku, kao svog glavnog protivnika na kopnu, tako i prema Veneciji, kao snažnom protivniku s mora. Zaposjedanjem Bosne Osmanlije su ugrozile oba svoja protivnika na ovom dijelu Balkana.

Ova zbivanja konačno su pokrenula evropske kršćanske snage na djelovanje. Pod papinim nadzorom Ugari i Mlečani su, kao najugroženiji susjedi, sklopili 12. IX 1463. vojni savez protiv sultana. Ugarski kralj Matija Korvin potisnuo je Osmanlije iz područja Vrbasa, a malobrojna osmanska posada u Jajcu predala mu se i stavila u njegovu službu 12. IX 1463. godine. Nakon toga, Korvinova vojska potisnula je Osmanlije iz sjeveroistočne Bosne, osvojivši gradove Srebrenik i Zvornik. Kralj Korvin je na tim područjima sjeverozapadne i sjeveroistočne Bosne uspostavio dvije banovine, Jajačku i Srebreničku, kao dio ugarsko–hrvatskog odbrambenog sistema prema Osmanlijama. Srebrenik i Zvornik su se održali sve do 1512, a Jajce čak do 1528. godine.

U julu 1465. jači osmanski odredi preduzeli su odlučnu ofanzivu protiv Hercegovine. Osmanska vojska, pod zapovjedništvom bosanskog namjesnika Isa-bega Ishakovića i njegovih vojvoda Ahmeda i Ismaila, vrlo brzo je zauzela najveći dio Hercegovine i prodrla do dubrovačke granice. Akcija je nastavljena i sljedeće godine, kada je 3. VI 1466. osmanska vojska zauzela Blagaj, staru hercegovu prijestolnicu. Iste godine umro je i herceg Stjepan. Naslijedio ga je sin Vlatko Hercegović. Vlatko je, kao posljednji "herceg od sv. Save", držao još u svojoj vlasti gradove Novi i Risan u župi Dračevica, te jedan uzak i neobrađen pojas zemljišta od Boke, do ušća Neretve, "koji je kako–tako odvajao dubrovačku teritoriju od neposredne turske oblasti". Ostali dio "Hercegove zemlje", koju Osmanlije još nisu bile uzele, držali su drugi sin hercega Stjepana, knez Vladislav, Mlečani i Ugri. Opći osmanski napad na Hercegovinu odmah su iskoristili Mlečani i – kao navodni zaštitnici novog hercega Vlatka – zaposjeli Imotsku krajinu i zadržali je sa sebe. Posljednji dio "Hercegove zemlje" u Boki Osmanlije su konačno osvojile 1482. godine.

Crkva bosanska

Sigurno je da nema ni jedne teme u bosanskoj povijesti oko koje su se toliko lomila koplja kao oko pitanja karaktera, uloge i značaja Crkve bosanske. To je pitanje u nauci prisutno već više od 120 godina, još od gotovo istovremene pojave studija Božidara Petranovića *Bogomili, crkva bosanska i krstjani* (1867) i Franje Račkog *Bogumili i patareni* (1867). Od tada je o Crkvi bosanskoj nastala brojna i različita literatura, ali ona uprkos tome sve do danas predstavlja, kao što je to zgodno primijetio Vladimir Dvorniković, "jednu sfingu". Skoro sva djela i različiti prilozi koji su poslije Petranovića i Račkog objavljeni o Crkvi bosanskoj imaju izrazito polemički karakter. To je razumljivo, jer pitanje Crkve bosanske zadire u sve nacionalne mitove i s njima povezane nacionalističke ideologije i predrasude, koje su nastale i koje postoje na središnjem južnoslavenskom prostoru. Procesi koji su zahvatili Bosnu nakon uništenja njene srednjovjekovne države, a to su širenje islama i oblikovanje bošnjačkog etnosa, ne mogu se objasniti niti shvatiti bez karaktera i uloge Crkve bosanske, za koju je s razlogom primijećeno da kao "osebujni bosanski fenomen leži u samom srcu bošnjačke nacionalnosti".

Uvidom u izvore različitog porijekla može se utvrditi da se u njima spominju, s jedne strane Crkva bosanska, a s druge hereza (dualizam, manihejstvo) i heretici (jeretici), odnosno babuni, bogumili, patareni i sl. Mnogi historičari i stručnjaci iz drugih područja koji su o tome pisali uzimali su navedene pojmove kao sinonime pa je tako nastala dosta raširena predstava da je vjerskim životom u Bosni od XII st. do osmanskih osvajanja gospodarila Crkva bosanska, čije je učenje u osnovi bilo manihejskog, odnosno heretičkog karaktera. Neslaganja u literaturi javljaju se u vezi sa pitanjem ocjene prirode te crkve i njene hereze.

Prema prvom shvatanju koje se susreće u literaturi, hereza se poistovjećuje sa Crkvom bosanskom. Mada često nazivana različitim imenima, Crkva bosanska je ustvari jedan od mnogih izdanaka manihejstva, kao sinteze tradicionalnog perzijskog vjerskog dualizma dobra i zla, sa elementima ranog kršćanstva. Tu je sintezu uobličio perzijski vjerski učenjak Mani (Maniheus) još u trećem stoljeću nove ere. Pojava Manija kao vjerskog i

socijalnog propovjednika poklapa se sa utemeljenjem Novoperzijskog carstva i dinastije Sasanida, koja je vladala Iranom od 226. do arapske invazije 641–645. godine. Sasanidi su zaratustrizam (grčki – zoroastrizam) proglasilio državnom religijom. Tim je institucionaliziranjem zoroastrizam postao ideologijom vladajućih slojeva Novoperzijskog carstva. Njegovi svećenici su opravdavali i branili dati politički poredak i socijalne odnose u iranskom društvu. Sasanidi su, uz oslonac na zoroastrizam, gušili socijalni bunt i pokrete ugnjetenih slojeva stanovništva i progonili ona vjerska učenja koja su propovijedala egalitarizam i otpor vlastima, službenoj crkvi i njenoj vjeronauci. Među takva učenja je, pored ranog kršćanstva, spadalo i manihejstvo. Njegov tvorac Mani je osuđivao materijalna dobra i ovozemaljska uživanja, propovijedajući istovremeno asketski život. Prema Maniju, spas svakog pojedinca ne zavisi od volje crkve, nego od njegovog ličnog života. To je izazvalo reakciju službene zoroastričke crkve, koja je pozvala Manija na javnu raspravu. On je prihvatio poziv na tu raspravu, nakon koje je proglašen otpadnikom od vjere predaka i bačen u tamnicu, gdje je 277. na svirep način ubijen.

Manijevo učenje se poslije njegove smrti proširilo po Rimskom carstvu, najprije u Maloj Aziji, odakle je prešlo na Balkan i dalje u Evropu. Rimski imperator Dioklecijan je već 296. bio prisiljen da izda edikt kojim se osuđuje manihejstvo i naređuje progon njegovih sljedbenika. On tu ističe da su do njega, kao imperatora, stigle vijesti da su manihejci, "kao iznenadna kuga", provalili iz zemlje "neprijateljskih Iranaca" u Rimsko carstvo i tu prouzročili "mnoge nevolje i tragedije". Od njih se treba čuvati jer oni prijete da svojim "neljudskim postupcima" i "ludim iranskim običajima" zatruju "miroljubivi i nevini rimski narod", pa čak i "narod cijelog svijeta". Dioklecijan stoga naređuje da se njihova imovina svuda zaplijeni, a njihove knjige spale. Uprkos žestokim progonima, Manijevo se učenje širilo, posebno među obespravljenim slojevima stanovništva, kako na zapadu tako i na istoku Rimskog carstva. Invazijom Rimskog carstva od strane različitih barbarskih plemena i ubrzanjem procesa feudalizacije javljaju se mnoge neomanihejske sekte i pokreti koji se sa socijalnog i vjerskog stanovišta opiru tom procesu. Oni su se zapravo opirali ukmećivanju slobodnih seljaka, čime su stekli jaka uporišta među slavenskim i franačkim seljaštvom koje je preplavilo evropske provincije Rimskog carstva. Odatle su se neomanihejske sekte i vjerske zajednice održale u različitim formama i pod različitim imenima kroz cijelo razdoblje ranog feudalizma. Ponegdje, kao što je to bio slučaj u Bosni, njihove su pristalice pronašle način življenja sa feudalnom državom, pa su se konstituirali kao hijerarhijski uređena crkva. Crkva bosanska, prema tome, predstavlja dio istog pokreta kojem su pripadali bogumilstvo

na jugoistoku Balkana, te razne dualističke hereze u sjevernoj Italiji i južnoj Francuskoj (patareni, katari, valdenzi, albižani i dr.). Poznati historičar Ante Babić je utvrdio da je na prostoru od Male Azije do Pirineja bilo 16 takvih pokreta, među kojima je Crkva bosanska, sa svojim krstjanima i pristalicama, vjerovatno bila najbrojnija.

Pisci koji zastupaju mišljenje o heretičkom karakteru Crkve bosanske uglavnom se pozivaju na papske i inkvizitorske izvore, posebno na spise pape Pia II s početka druge polovine XV stoljeća. To mišljenje prvi je naučno formulirao i zastupao Franjo Rački. Prema Račkom, Crkva bosanska predstavlja izdanak bogumilstva, koje je kao učenje i pokret u X st. utemeljio neki bugarski svećenik po imenu Bogumil. Njegovo se učenje brzo proširilo po Bugarskoj, Trakiji i Makedoniji, odakle je preko Raške stiglo i u Bosnu. Bogumil je propovijedao da životom i svijetom ravnaju dva načela koja se stalno međusobno bore. To su načela zla i dobra, odnosno tame i svijetla. Iza načela zla stoji Sotona, a iza načela dobra Bog. Sotona je tvorac vidljivog i okuženog materijalnog svijeta, od čijeg se zla čovjek može osloboditi odricanjem od ovosvjetskih uživanja, kao što su meso, vino i žene.

Istovremeno je odbacivano sve materijalno što je službena crkva vezivala sa vjerovanjem u Boga. Tako je na prvom mjestu odbacivana cjelokupna organizaciona i hijerarhijska struktura tradicionalne crkve, svi njeni građevinski objekti, a posebno bogati manastiri. Čak je i sam krst ili križ postao omraženi "simbol lažnog vjerovanja". Nasuprot tradicionalnoj crkvenoj i vjerskoj hijerarhiji, bogumilstvo je priznavalo samo dvije kategorije vjernika: prečišćene izabranike i obične vjernike. Primjereno tome, u Bosni su to bili "savršeni krstjani", u koje je Rački ubrajao strojnike, starce i goste, a na drugoj strani "mrsni ljudi", kao obični vjernici. "Pravih krstjana" u srednjovjekovnoj Bosni moglo je biti svega nekoliko stotina. Oni su bili obavezni da vode pravi isposnički život. Nasuprot tome, svi ostali, takozvani "mrsni ljudi", slobodno su se ženili, jeli mrsnu hranu, ratovali i polagali zakletve. Njihova je jedina obaveza bila da u svemu slušaju "savršene krstjane" i da se pred smrt pokaju te prime neku vrstu krštenja.

U socijalnom pogledu, Crkva bosanska je proistekla iz raznih pokreta koji su propovijedali odricanje od vlasništva i od zakletve, otpor prema ratu i nepokoravanje svakoj feudalnoj, kako svjetovnoj tako i crkvenoj vlasti i hijerarhiji. Taj se antifeudalni bogumilski ili patarenski pokret uobličio u Bosni u službenu crkvenu ustanovu, tako što se odrekao svog društvenog programa, a zadržao dogmatsko učenje. Dok su se na istoku i na zapadu svjetovna i crkvena vlastela (episkopi, biskupi, igumani i opati) međusobno borili za posjede i prevlast, dotle bosanska vlastela nije u Crkvi bosanskoj u tom pogledu imala suparnika. Bosanska vlastela je podržavala bosansku

crkvu, često se oslanjajući na njen autoritet u odnosima prema vladaru i stanovništvu. Zauzvrat, vlastela je štitila crkvu u odnosu prema vladaru, a posebno od napada spolja.

U novijoj nauci bogumilsku teoriju o Crkvi bosanskoj najviše su podržavali Aleksandar Solovjev i Dragutin Kniewald. Solovjev je u više svojih radova postavio nekoliko naučno osnovanih hipoteza kada su u pitanju dogmatsko učenje, organizacija i struktura Crkve bosanske. Na osnovi tih svojih naučnih analiza Solovjev je izvukao opći zaključak da je "bosanska crkva bila od kraja XII do XV v. zaista heretička, i to bogomilska". Analizom latinskih izvora do sličnog zaključka došao je i D. Kniewald, tj. da "crkva bosanska predstavlja jaku organizaciju neomanihejske sljedbe u bitnosti jednake onoj koju su na zapadu zvali katharima ili patarenima". Tako su Rački i njegovi istomišljenici dali jednu cjelovitu sliku Crkve bosanske, kao organizacije sasvim različite od crkve u okolnim zemljama, sa vlastitim načelima, ustrojstvom i teologijom.

Nasuprot Račkom i njegovim istomišljenicima, u literaturi se rano javilo drugo shvatanje, po kojem je bosanska crkva, mada često nazivana heretičkom, ustvari po svojoj doktrini bila pravoslavna. Od srpskog se pravoslavlja, navodno, razlikovala samo po tome što je imala svoju samostalnu bosansku hijerarhiju. Takvo mišljenje, još prije pojave studije F. Račkog, iznio je B. Petranović, a po njemu je bosanska crkva bila samo jedna od grčkoistočnih crkava, ustvari srpkopravoslavna, koja se odvojila i prihvatila neka heretička vjerovanja.

Među više srpskih autora ovo je mišljenje najoštrije zastupao Vaso Glušac. Mada je iznio nešto "zdravorazumskog skepticizma" u pogledu nekih tumačenja F. Račkog, Glušac je sa izvorima postupao krajnje proizvoljno. Njegov žestok i neakademski ton najbolji su primjer visokog stupnja emocionalnosti koji obilježava i mnoge druge radove o bosanskoj crkvi, osobito u starijoj literaturi. Bosanske povelje i dubrovačke isprave pružaju obilje podataka na osnovi kojih se može zaključiti da su se pripadnici Crkve bosanske držali nekih standardnih kršćanskih vjerovanja i ponašanja koja su bila strana i dualizmu i praksi pripisivanoj bosanskoj crkvi u rimskim katoličkim dokumentima. Međutim, i pored toga, "pravoslavna teorija" ima i mnogo nedostataka. Nju ne osporavaju samo papski i inkvizitorski dokumenti nego je pobijaju, također, različiti srpski crkveni i drugi izvori, u kojima se često baca anatema, čak i poimenično, na pripadnike Crkve bosanske kao heretike. Dušanov zakonik prijeti globom i batinanjem onome ko izgovori "babunsku riječ". Vlastelin je za babunsku riječ kažnjavan sa 100 perpera, a sebar sa 12 perpera i batinjanjem. Istovremeno je heretik koji bi se našao da tajno živi među hrišćanima kažnjavan paljenjem po

obrazu i progonstvom. Kao izrazito nacionalistička i paternalistička u odnosu na Bosnu, teorija o navodnom srpskopravoslavnom porijeklu i karakteru Crkve bosanske odavno je izgubila svaku naučnu vjerodostojnost, "barem izvan Srbije".

U svojim ranim radovima Jaroslav Šidak je zastupao mišljenje da Crkva bosanska nije bila ni heretička niti pravoslavna, nego "pravovjerna" kršćanska crkva sa slavenskim bogosluženjem i vlastitom organizacijom i hijerarhijom, potpuno nezavisnom, kako od Rima tako i od Carigrada. Kroz svoje kasnije polemičke radove o "pitanju Crkve bosanske u novijoj literaturi", Šidak je, uglavnom, došao do zaključka da su unutar nje postojale značajne heretičke tendencije.

Među katoličkim znanstvenicima veliku je popularnost stekla teza koju je 1953. iznio Luka Petrović, u kojoj sa dosta argumenata odbacuje dualizam i dokazuje monistički karakter bosanske crkve, koja se razvila iz rane katoličke organizacije u Bosni.

Najzad, američki historičar Crkve bosanske profesor John Fine je u svom istraživanju krenuo od činjenice da su izvori o njoj vrlo protivrječni. Tu je protivrječnost uočio još Mauro Orbini u svom *Kraljevstvu Slavena* iz 1601. godine. Orbini je imao spise pape Pia II iz XV st., ali se pored njih koristio i jednom istovremenom hronikom, čiji je sastavljač neki Pietro Livio iz Verone. Livio, nasuprot papskim spisima, svjedoči o monizmu bosanske crkve. Iz dileme koju su mu nametnuli protivrječni izvještaji u izvorima, Orbini je našao prirodni izlaz u zaključku da su u Bosni morala postojati dva istodobna i naporedna vjerska pokreta ili hereze. Odatle je John Fine utvrdio da su u srednjovjekovnoj Bosni istovremeno postojale dualistička hereza i raskolnička Crkva bosanska. Njegov krajnji zaključak jeste da je Bosna pred osmansko osvajanje bila nastanjena Slavenima koji su pripadali trima vjerskim skupinama. Najveći dio Bosne u užem smislu bio je već katolički ili kriptobogumilski, zahvaljujući živom djelovanju franjevačkih misionara kroz cijelo jedno stoljeće prije dolaska Osmanlija. Pravoslavni Slaveni i pravoslavni Vlasi (stočari) nastanjivali su uglavnom istočnu Hercegovinu. Što se tiče preostalog svećenstva i pripadnika Crkve bosanske i dualističkog i nedualističkog krila, bili su uglavnom koncentrirani u sjevernoj Hercegovini.

O hijerarhiji i ustrojstvu Crkve bosanske postoje prilično pouzdani podaci. "Savršeni krstjani" općenito su se nazivali *strojnicima*, među kojima su se izdvajali *starci* i *gosti* kao viši crkveni dostojanstvenici. Na čelu Crkve bosanske i njene hijerarhije stajao je *did*. Crkva bosanska nije držala ni uživala feudalne posjede niti od seljaka ubirala crkvenu *desetinu* ili *bir*, pa njeni dostojanstvenici nisu spadali u vlastelinski stalež.

Dok o ustrojstvu i hijerarhiji Crkve bosanske postoje srazmjerno pouzdani podaci, o njenoj se doktrini, nažalost, zna vrlo malo. Prije svega, nedostaju u tom pogledu podaci iz prve ruke, tj. iz same Bosne. Nije, sačuvan ni jedan izvorni bosanski opis ustrojstva, ceremonijala i teoloških principa Crkve bosanske. Ni bosanski franjevci, koji su se tako uporno borili protiv bosanskih heretika, nisu o tome ostavili nikakav izvorni spis ili izvještaj. Postoje, doduše, neki popisi "zabluda bosanskih heretika", koje su krajem XIV st. sastavljali talijanski franjevci. U njima se bosanski krstjani prikazuju kao pravi dualisti katarskog ili bogumilskog tipa. Tako se u jednom spisu kaže kako oni vjeruju da postoje dva boga, od kojih je onaj veći stvorio sve duhovne i nevidljive stvari, a manji, Lucifer, sve tjelesne i vidljive stvari. Dalje se kaže da bosanski krstjani odbacuju Stari zavjet, svetu misu, crkvene građevine i slike, a "napose križ". U literaturi je već primijećeno da su ovakvi popisi "zabluda bosanskih heretika" ustvari obični prijepisi kritičkih traktata protiv talijanskih katara.

Ponešto se o doktrini i praksi Crkve bosanske posredno može zaključiti iz Akta o odricanju (abjuraciji), donesenog na Saboru na Bilinu polju, u proljeće 1203. godine. Starješine Crkve bosanske tom prilikom obavezale su se da će priznavati vrhovnu vlast Rima, primati katoličke svećenike u svoje hiže (samostane), obnoviti oltare i križeve na mjestima gdje se vrši bogosluženje, obavljati ispovijed i pokoru, držati se praznika i posta prema rimskom kalendaru, obavljati pričest najmanje sedam puta godišnje, da neće dopuštati da muškarci i žene žive u istim hižama te da će uskraćivati utočište hereticima. Na kraju su obećali da će se umjesto imenom *krstjanin* između sebe nazivati *braćom*. Iz ovog je zaista teško izvesti određen zaključak o pozitivnim teološkim postulatima Crkve bosanske.

Na osnovi drugih izvora može se zaključiti da su bosanski krstjani dosljedno smatrali da put ka spasenju ne zavisi od nekog sakramenta (krštenja, krizme, pričesti, pokore, ispovijedi, posljednje pomasti, braka i sl.), niti od dobre volje crkvenih pastira, nego isključivo od načina života vjernika. Pored toga, zna se da su krstjani Crkve bosanske odbacivali *Stari zavjet*, proroke i spise svetih otaca. Jednako su odbacivali i kult Marije, do kojeg je katolička crkva veoma držala. Smatrali su da je Krist samo prividno imao ljudsko tijelo, te da ustvari nije ni trpio niti umro. Bosanski krstjani su odricali svaku vlast kršćanskim crkvama, posebno katoličkoj. Smatrali su da je samo njihova crkva prava pa je odatle starješina Crkve bosanske nasljednik apostola Petra, a ne rimski papa. U tom su smislu prezirali crkve, katoličku i pravoslavnu, koje su nazivali "sinagogama sotone". Odbacivali su upotrebu svetih slika kao običnu idolatriju. Nisu vršili službu Božiju niti su vjerovali u svece i njihove navodne moći. Vjerovali su u

uskrsnuće duha, ali ne i tijela, jer tijelo potiče od sotone. Općenito su pridavali značaj asketskim pravilima života, posebno postu, ali ne po rimskom kalendaru. U skladu sa isposničkim pravilima, odbacivali su meso, vino, obilje i raskoš. Osporavali su svjetovnim vladarima pravo da izriču smrtnu kaznu, a nisu prihvatali ni zakletvu. Krstili su samo odrasle osobe koje su u stanju svjesno primiti krstjansku nauku. Bosanski krstjani su slavili Božić i Uskrs, a posebno Jurjevo ili Đurđevdan, kao stari slavenski praznik kojim se obilježava početak proljeća.

Bogumilska teorija o bosanskoj crkvi Franje Račkog uživala je cijelo jedno stoljeće popularnost i vjerodostojnost jer se smatralo da automatski i logično objašnjava dva druga složena pitanja bosanske povijesti. Prvo je masovno prihvatanje islama, a drugo je "misterija" bosanskih stećaka. Smatralo se da su bogumili, izmoreni stalnim progonima od katolicizma i pravoslavlja, jednostavno odmah nakon dolaska Osmanlija masovno prihvatili islam. Sa početkom proučavanja osmanskih deftera pedesetih godina, ta je teorija jednostavno pala u vodu, mada je još uvijek popularna među laicima i historičarima–amaterima.

Bogumilstvom se ne može objasniti ni zagonetka stećaka. Kako je primijetio Noel Malcolm, bogumilstvo je bilo rašireno i po Bugarskoj, Trakiji i Makedoniji, ali tamo nema nikakvih stećaka. Pored toga, na mnogim stećcima uklesan je krst ili križ, koji su bogumili odbacivali. Najveći broj stećaka sačuvan je u Hercegovini i potiče s kraja XIV i početka XV st., kada je većina bosanskog stanovništva već bila ušla u katoličanstvo ili pravoslavlje. Odatle se u nauci danas općenito vjeruje da svi motivi na stećcima "ne pripadaju jednom jedinom dekorativno–slikovnom jeziku". Na stećcima se susreću uklesani veoma različiti motivi i simboli, od paganskih do raznih kršćanskih, heretičkih, ratničkih, cehovskih i drugih.

U Bosnu je sredinom XV st. ponovno došla jedna dominikanska misija koju je predvodio Dubrovčanin Ivan Uljarević. On je dobio dozvolu od pape Nikole V da može slobodno po Bosni i Srbiji "propovijedati katoličku vjeru, osnivati samostane i primati u svoje redove one koji to žele". Prema jednoj dubrovačkoj ikonoteci, ovi su dominikanci, uz dozvolu kralja Stjepana Tomaša, poslali trojicu patarena u Rim, gdje su 1461, nakon izjave o abjuraciji, pokršteni. Pod sve većim pritiskom Rima, kralj Stjepan Tomaš je 1450. počeo otvoreno progoniti krstjane. U jednom dominikanskom izvještaju iz februara 1451. tvrdilo se da čim "fratri dođu u mjesto koje krivovjerci drže" heretici "iščezavaju kao vosak na vatri". Sigurno je, međutim, da pokrštavanje bosanskih krstjana nije teklo tako jednostavno i brzo. Progoni su u svakom slučaju nastavljeni pa je did Crkve bosanske potražio 1453. utočište kod hercega Stjepana Kosače. On je, prema jednom pismu carigradskog pa-

trijarha Genadija II Sholarija, prešao na pravoslavlje. Uz "bosanskog djeda" na pravoslavlje je prešao i veći broj njegovih vjernika, pošto su čuli za povlastice koje je grčka pravoslavna crkva dobila od sultana Mehmeda Fatiha odmah po osvajanju Carigrada.

Uprkos svim progonima krstjana i drugim mjerama protiv njih, Bosanska biskupija nije još ni sredinom XV st. bila u stanju ubirati crkvenu desetinu. Papa Kalikst III je zato u septembru 1457. dao Ivanu Navari novac od crkvene desetine koji je ubran u Dalmaciji da ga podijeli ugarskom i bosanskom kralju. Papa je istovremeno naredio i svom legatu Marinu iz Siene da prikuplja novčanu pomoć za bosanskog kralja. Kralj Tomaš je 1459. prisilno preobratio na katoličanstvo dvije hiljade krstjana, dok su četrdeseterica "najtvrdokornijih" otišli u Hercegovu zemlju. To je u Bosni u užem smislu konačno "slomilo kičmu Crkvi bosanskoj".

Nema znakova niti podataka o tome da su se starješine ili pripadnici Crkve bosanske priklonili Osmanlijama. Naprotiv, poznato je da se gost Radin, jedan od najuglednijih preostalih crkvenih starješina i uticajni dvorjanin hercega Stjepana, obratio 1466. Veneciji s molbom da sa 50–60 pripadnika svoje sekte i zakona pređe na njenu teritoriju, uz uvjet da tamo zadrže svoju vjeru. Izgleda da mu se pastva svela na svega 50–60 sljedbenika, uključujući tu, vjerovatno, i onih četrdeset "najtvrdokornijih".

Iz prvog osmanskog popisa Bosanskog sandžaka vidi se da su pripadnici nekadašnje Crkve bosanske upisivani kao "kristian" (krstjanin), dok su katolici i pravoslavni upisivani kao "gebr" ili "kafir", što prosto znači nevjernik. Mada su cijela dva–tri sela upisana kao "kristian", na području Bosanskog sandžaka nije u tom trenutku bilo ni punih 700 takvih duša. To je izgleda bilo sve što je u trenutku pada bosanskog kraljevstva ostalo od nekad brojnih bosanskih krstjana.

U Bosni je, kao i drugdje, uvijek potrebno razlikovati religiju kao doktrinu od religije kao društvene stvarnosti. Sve su velike religije, odnosno vjerske tradicije, nastale u srazmjerno razvijenim gradskim sredinama, kao proizvod određenih vladajućih i obrazovanih klasa i slojeva. Njihovo učenje i praksa dopiru do sela u manje ili više pojednostavljenoj, odnosno iskrivljenoj formi. Gradovi se u srednjovjekovnoj Bosni razvijaju kasno, uglavnom u XIV i XV st., kao trgovačke ili rudarske kolonije stranaca, pretežno Dubrovčana, Sasa i franjevačkih redovnika. Veze bosanskog seljaštva sa gradovima i općenito sa strancima, osim uz dalmatinsku granicu, bile su vrlo slabe. Upravo činjenica da ni jedna od triju crkava nije na tlu Bosne i među bosanskim seljaštvom imala osobito čvrst oslonac i značajniji uticaj, omogućila je masovno prihvatanje islama. Sigurno je da su islam prihvatili pripadnici sve tri religije u Bosni. Prema tome, prihvatanje islama od strane

brojnih Bosanaca tokom prvog stoljeća nakon pada bosanske države posljedica je dinamizma nove vjere, a ne neke njihove navodne sklonosti ka preobraćanju usljed pripadanja nekim heretičkim učenjima, kako se to često misli i piše.

U takvim uvjetima svaka vjerska praksa u srednjovjekovnoj Bosni bila je manje ili više iskrivljena u odnosu na svoje izvore i središta u drugim, razvijenijim sredinama. Zato se vjerske prilike u Bosni ne mogu objasniti opisivanjem raznih religijskih doktrina, kao što su manihejstvo i druge hereze. Crkva bosanska i njena hereza nisu predstavljale samo vjersku pojavu nego su istovremeno bile izraz socijalno–političkog stanja jednog nerazvijenog seljačkog društva i na njemu zasnovane feudalne države. Izvori otkrivaju sinkretizam i vrlo slabo poimanje kršćanstva u srednjovjekovnoj Bosni. Crkva bosanska ni u duhovnom, ni u izravnom političkom smislu nije ostavila nikakvo naslijeđe. Njeno je naslijeđe u tom smislu ustvari preuzeo islam.

Sa stanovišta političke uloge, Crkva bosanska je odigrala dvostruku i donekle protivrječnu ulogu. Usljed svoje povezanosti sa vlastelom, ona je bila jedan od ključnih činilaca slabosti središnje vlasti i snage partikularizma u feudalnoj Bosni. Na drugoj strani, Crkva bosanska je, kao ideološki činilac u borbi protiv pape i ugarsko–hrvatskih kraljeva i velikaša, te srpskih vladara koji su nosili katoličanstvo, odnosno pravoslavlje, dala značajan doprinos izgradnji bosanske državne samostalnosti i odbrani od vanjskih neprijatelja.

II DIO

DOBA OSMANSKE VLADAVINE

Osmanska država i islamska civilizacija

Prema ranim osmansko–turskim hronikama, Osmanlije potiču iz Centralne Azije, iz nomadskog plemena Kayi Turaka, jednog organka Turaka Oghuza, koji su pod pritiskom mongolskih najezda izbjegli u Anadoliju tokom treće decenije XIII stoljeća. Kasnije hronike, od kojih su mnoge prepletene legendama i mitovima, očito su pisane sa namjerom da se uveća ugled vladajuće Osmanove kuće sa dugom linijom istaknutih predaka.

Kritičkom analizom filoloških i epigrafskih podataka, poznati engleski osmanist Paul Wittek otkrio je izvjesne protivrječnosti u tradicionalnoj genealogiji i nastojao dokazati da je Kayi–linija osmanskih vladara u manjoj ili većoj mjeri izmišljena. Wittek sa dosta argumenata pokazuje da Osmanlije nisu došle u Anadoliju "kao novi talas" najezde u XIII stoljeću. On dalje dokazuje da Osmanlije nisu sebe smatrale posebnim plemenskim entitetom ili nekom posebnom rasom, nego samo "zajednicom *gazija*", tj. ratnika koji se na bizantskoj granici bore za napredak islama. Većina istraživača odbacuje mišljenje, koje se susreće u literaturi da su Osmanlije bile "samonikli ljudi" koji su prihvatili islam po dolasku u zapadnu Anadoliju, gdje su se spojili sa dijelom maloazijskih Grka, iz čega je proistekla osmanska nacija kao država. Turski historičar Mehmed Fuad Köprülü smatra da su Osmanlije samo jedna od mnogih, međusobno povezanih turskih etničkih grupa koje su naselile Anadoliju. U tom smilu, za njega je *osmanski* politički, a *turski* etnički pojam.

Općenito gledano, mnoge neizvjesnosti pokrivaju historiju Osmanlija prije XIII stoljeća. Ono što je općeprihvaćeno to je da je osnivač osmanske države, tj. kasnijeg Osmanskog carstva, bio Osman, sin Erthogrula, jednog od turkmenskih vođa. Otac, Erthogrul dobio je kao gazija od seldžučkog sultana Alaldina II feudalne posjede i zemlje, zvane *bejlik* (beylik) ili *emirat*, sa sjedištem u gradu Sögüt, na bizantskoj granici unutar Male Azije. Sa pripadnicima jednog broja svog turkmenskog plemena čuvao je granicu i – kao i druge gazije – vodio prepade na bizantsku teritoriju. Te posjede naslijedio je njegov sin Osman.

Od svih anadolskih begova i emira Osman Gazi je vladao prostorom koji je bio najistureniji prema južnim obalama Crnog mora i najbliži Bizantu

i Balkanu. Osman Gazi je, prema bizantskom hroničaru Georgiju Paphymerosu, počeo 1301. opsadu Nikeje (Iznik). Bizantska vlada poslala je opkoljenom gradu u pomoć najamničku vojsku od oko dvije hiljade ljudi. Osman ih je sačekao u zasjedi na prilazima gradu i u ljeto 1301. potpuno potukao. Ovom pobjedom Osman je stekao slavu širom Anadolije, pa su iz svih njenih krajeva pristizale gazije i stavile se pod njegovu zastavu. Prema ustaljenom običaju, u pograničnim emiratima i bejlucima su uzeli ime svog vođe i postali poznati pod nazivom Osmanlije. Na taj način je istovremeno uspostavljena Osmanska dinastija. Tako se 1301. može smatrati godinom uspostavljanja i učvršćenja osmanske dinastije i države.

Historičari do danas, posebno oni na Balkanu, nisu naučno odgovorili na pitanje kako je mala grupa nomadskih ili polunomadskih Turaka uspjela stvoriti organiziranu i prostranu islamsku državu, u kojoj je živio i velik broj nemuslimana. Neki misle da je ta temeljna osnivačka snaga bila u neprekidnom ratničkom pohodu, koji su Erthogrul i njegov nasljednik Osman, kao vođe gazija, vodili protiv bizantsko–kršćanskih ratnika, među kojima su bili brojni Slaveni, kao *akritoi* (graničari – limitanei). Do Osmanovog dolaska na vlast 1299. prvobitni Erthogrulov emirat toliko je proširen stalnim ratovanjem da se pretvorio u državu. Prilika da se bore za islam privlačila je brojne gazije iz mnogih dijelova islamskog svijeta, a posebno razne turske etničke grupe, koje su ispred Mongola bježale u Anadoliju. Tako je gazijska struktura postepeno oblikovala osnovu za vojno–administrativnu organizaciju Etrhogrulovog emirata, odnosno kasnije Osmanove države. Čuvajući granicu islama prema Bizantu, Erthogrul je sa značajnim brojem svojih različitih turkmenskih saveznika istovremeno vodio upade na bizantske teritorije. Tako je organizacija gazija oblikovala osnovu za političku strukturu emirata i budućeg Carstva.

U balkanskoj, a dobrim dijelom i evropskoj literaturi, nameće se mišljenje da su rane Osmanlije bili primitivni plemenski ljudi. Izvori i kasnije razdoblje islamsko–kršćanske i jevrejske koegzistencije te uzajamnog uticaja pokazuju da su Osmanlije, nasuprot tome, imale odgovarajuće i samozatajne snage za gradnju jedne moćne države. Drugim riječima, to je bio etnički elemenat sa izrazitim smislom za političku organizaciju, koji je – na osnovama islama kao učenja – od seldžučkih podanika i robova, vremenom uspio izgraditi jednu od najvećih i najdugotrajnijih imperija koje historija poznaje.

Duga tradicija perzijskog, arapskog, seldžučkog i općenito islamskog gradskog života i intelektualnih djelatnosti veoma su doprinijeli usponu i razvoju nove države. U osnivanju osmanskog državnog sistema posebnu ulogu imale su *ahije*, kao udruženja trgovaca i zanatlija te *ulema*, kao stalež

učitelja i tumača islama. Ove su dvije strukture posebno doprinijele uspostavljanju i širenju osmanskog državnog sistema.

Rastu i usponu osmanske države, pored toga, značajan doprinos dali su muslimanski esnafi, kao udruženja zanatlija, a posebno oštra disciplina udruženja muslimanske mladeži, čiji su članovi bili vezani kodeksom moralnih, odnosno etičkih ideala, tj. pravilima časti gazija. Pored toga, sposobnost raznih osmanskih vladara imala je značajnu ulogu u njihovim početnim uspjesima. Tome je svakako doprinijelo opadanje Bizanta, nakon Četvrtog križarskog rata 1204, te feudalna anarhija u balkanskim južnoslavenskim zemljama. Uz sve to, može se dodati i činjenica da Zapad, posebno Venecija, Đenova i Firenca, usljed svojih trgovačkih interesa na Bliskom Istoku, nisu bili jedinstveni u otporu Osmanlijama.

U ogromnom muslimanskom svijetu bilo je malo ljudi tako privrženih islamu, kao što su to bile Osmanlije. *Gaza* ili sveti rat kao ideal bio je značajan činilac u uspostavi i razvoju osmanske države. Cjelokupno društvo u ranom osmanskom emiratu organizira se u skladu sa kulturnim idealom svetog rata radi širenja *darulislama* (Dar-al-Islam – "zemlje islama" ili kod samih muslimana jednostavnije *daruna* – "naša zemlja") sve dotle dok se njime ne obuhvati cijeli svijet. Nasuprot darulislamu stoji *darulharb* (Dar-al-harb), kao "zemlja rata", odnosno teritorije koje su neprestano izložene prijetnji rata.

Gaza je shvatana kao vjerska dužnost koja je njene pripadnike nadahnjivala za različite poduhvate i činila ih spremnim na žrtvovanje. Drugačije rečeno, u tom pograničnom društvu sve su se društvene vrline sjedinjavale u idealu gaze. O dubini vjerskih osjećanja i uvjerenja koja su vladala među gazijama svjedoči u svojim bilješkama solunski arhiepiskop Georgije Palamas. Kada su Osmanlije u proljeće 1354. nakon Galipolja zauzele Solun, potvrdile su mu položaj arhiepiskopa, uz riječi da je napredovanje islama od istoka prema zapadu jasan dokaz da je to Božija volja i da je islam "prava vjera". Istovremeno, u skladu sa učenjem islama, svrha svetog rata nije bila da uništi, već samo da potčini i zaštiti kao "kitabijsku" manjinu – kršćane, Jevreje i ostale narode koji posjeduju knjigu Božijeg otkrovenja, tj. neislamski svijet.

Dok su razvijenu islamsku civilizaciju u osmanskom zaleđu odlikovale vjerska ortodoksija i skolastika, a šerijatski zakoni i dvorska literatura pisani jednim izvještačenim književnim jezikom, dotle je u pograničnim bejlucima preovladavala narodna kultura, obilježena derviškim tarikatima (redovima), misticizmom, epskom književnošću i običajnim pravom, koje je u dnevnoj praksi bilo skoro u istoj ravni sa šerijatom. U osmanskoj državi i drugim pograničnim bejlucima turski jezik je prvi put postao službenim

jezikom administracije i književnosti, umjesto do tada obaveznog arapskog i perzijskog.

Osmanlije su izgradile carstvo sjedinjenjem pod svojom upravom islamske Anadolije i kršćanskog, a posebno pravoslavnog svijeta na Balkanu te dijelova srednje Evrope. U osnovi je već Bajezit I krajem XIV st. načinio carstvo koje se prostiralo od Eufrata do Dunava. On je 1395. u jednom pohodu stigao sve do Slankamena na Dunavu, a zatim upao u Vlašku, gdje je potukao tadašnjeg vlaškog vojvodu Mirču. Tako je, uprkos svom načelu neprekidnog svetog rata, osmanska država istovremeno bila zaštitnik pravoslavne crkve i miliona pravoslavnih kršćana, u prvom redu Grka i Srba, te bosanskih i drugih katolika. Srbi su se upravo pod osmanskom vlašću i njenim raznim vojnim pohodima proširili na prostore na kojima prije dolaska Osmanlija na Balkan i u srednju Evropu nisu nikada živjeli. Tako su zahvaljujući Osmanlijama, koji su ih mahom kao pravoslavne vlahe (stočare) i pripadnike pomoćnih vojničkh rodova svuda za sobom vodile, stigli do sjeverne Dalmacije, Slavonije, Zagrebačke Gore, Bačke, Banata i južne Mađarske, sve do Budima. Na isti su način Srbi naselili brojne dijelove Bosne i Hercegovine, u kojoj prije osmanskih osvajanja nisu imali čak ni jedan manastir. Prvi manastir su, uz dozvolu osmanskih vlasti, suprotno šerijatskim propisima, podigli 1547. u Papraći kod Zvornika. Nakon toga, za osmanske vladavine izgradili su, u raznim krajevima Bosne, još sedam manastira, uz velik broj crkava.

Sličan je slučaj bio i sa Jevrejima, nakon njihovog izgona iz Španjolske (1492) i Portugala (1496), koji su za vrijeme vladavine sultana Bajezita II (1481–1512) našli utočište u Osmanskom carstvu. Sultan Bajezit II je iz "osjećaja čovječnosti" izdao naredbu zapovjednicima svojih evropskih pokrajina da prognane Jevreje ne vraćaju sa granica, nego da ih kao vrijedan, učen i radin obrtnički narod "najprijaznije prime". Na takvu sultanovu odluku sigurno su imale uticaja i stare osmanske židovske općine. Prema jednom popisu iz 1477. samo u Istanbulu bilo je već 1.500 jevrejskih domova. U vrijeme dolaska španjolskih i portugalskih Jevreja na prostore Osmanskog carstva, na čelu jevrejske zajednice bio je Moša Kapsali, tadašnji istanbulski *hahambaša* (nadrabin) koji je sa osmanskim dvorom imao veoma dobre odnose. Nešto kasnije, prve su jevrejske trgovačke porodice stigle preko Soluna i u Bosnu, odnosno u Sarajevo. U historijskim vrelima označavaju se tri godine kao vrijeme dolaska prvih Jevreja u Sarajevo: 1541, 1551. i najzad – kao najpouzdanije vrijeme njihovog stalnog nastanjivanja na bosanskom tlu – 1565. godina.

Islam, odnosno osmanska država, kao tradicionalna bliskoistočna sila koja je daleko prodrla u Evropu, jamčila je pravoslavcima, katolicima i

Jevrejima, kao zaštićenim manjinama, život i imovinu, pod uvjetom da plaćaju *glavarinu* (džizju). Osmanska država im je, u skladu sa temeljnim principima islama, dopuštala da slobodno ispovijedaju vlastitu vjeru i vode svoj način života, te je takvu politiku dosljedno vodila svo vrijeme svoga trajanja. Ta zaštita nemuslimana u islamskoj državi bila je značajan činilac vojnog uspjeha Osmanlija.

Pored toga, Osmanlije su imale veoma blagonaklon stav prema seljaštvu kao izvoru državnih prihoda. To je bila njihova tradicionalna i trajna politika, kojom je također podsticana vjerska trpeljivost. Zemljišni porez, zvani *harač*, činio je velik dio dohotka osmanske države. Osmanlije su islamske principe o vjerskoj trpeljivosti širokogrudo primjenjivale. Oni su se kao ljudi koji žive na granici od početka slobodno miješali sa kršćanima. Neposredan je bio dodir pripadnika bizantskih pograničnih jedinica i muslimanskih gazija, pa su već tada mnogi akritoi i *stratioti* (vojnici–seljaci), grčkog i slavenskog porijekla, prihvatili islam.

Prema tome, samo se cjelovitim sagledavanjem strukture osmanske države i društva i njene složene politike može objasniti činjenica da se mali osmanski emirat ili bejlik, posvećen svetom ratu na granici Bizanta, proširio u jednu od najvećih svjetskih imperija. Svojim ukupnim položajem osmanski bejlik imao je sve preduvjete da izraste u kozmopolitsko carstvo. Nakon zauzeća Galipolja i Soluna, Osmanlije proširuju svoj mostobran na evropskom tlu ubrzanim osvajanjem Trakije, tako da su im se već u ljeto 1361. predale Edirne, njen glavni grad. Da bi osigurao položaj svoje države na evropskom tlu, Osmanov nasljednik, sultan Orhan, vodio je politiku turske etničke kolonizacije Trakije. On je planski preseljavao muslimansko stanovništvo iz Anadolije u Evropu ili – kako su je Turci zvali – Rumeliju (Rumeli toprak – "rimska zemlja"), posebno nomade sklone brzom prilagođavanju. U te krajeve dolaze i derviši, koji osnivaju svoja staništa (zavije), kao jezgra iz kojih nastaju sela i veća naselja. Svim tim mjerama oblikovana je čvrsta osnova za dalje osmansko širenje u Evropu. Ima mišljenja da su pod Mehmedom II Fatihom muslimani i grčko stanovništvo koje je u bazenu Mramornog mora prihvatilo islam, kao država ustvari predstavljali nastavak Bizanta. Prema Franzu Babingeru, kada je Mehmed II Fatih 29. V 1453. na juriš osvojio Carigrad i preimenovao ga u Istanbul, u Evropi se javio jedan broj njegovih gorljivih pristalica. Za njih je Fatih, kao gospodar nekadašnjeg Konstatinopolisa, bio nastavljač Rimskog carstva, pa se među zapadnim piscima tada za Carigrad sretao naziv "Turski Rim". Najizrazitiji primjer takvog ranog asimiliranja i prihvatanja islama među kršćanim bio je Mihal Gazi, koji je primio islam i kao nekadašnji bizantski pogranični starješina prešao na stranu Osmanlija.

Tako je nekadašnji pogranični emirat ili bejlik postepeno izrastao u kozmopolitsku državu, u kojoj su sve rase i vjere predstavljale jednu cjelinu i u kojoj je ostvarena koegzistencija islama sa pravoslavnim, katoličkim i židovskim svijetom. U toj državi mogli su se čuti brojni jezici Istoka i Zapada, koji su bili kako u službenoj tako i poslovnoj ili privatnoj upotrebi. Službeno je nadvladao turski, kao jezik administracije i književnosti, pisan arapskim pismom. U osmanskoj državi od četiri sunijska *mezheba* (pravne škole) službeno je bio u primjeni, što se tiče vjerskih obreda i šerijatskog sudstva, hanefijski mezheb (po Abu Hanifi, kod Bošnjaka poznatom pod počasnim imenom Imami Azam), ali su u arapskom svijetu bila sasvim slobodno u primjeni i tri ostala mezheba – malikijski, hanbalijski i šafijski. Sve to govori da je osmanska država bila jednako trpeljiva koliko i složena zajednica.

Kao država koja se u početku prostirala u zapadnoj Anadoliji, vrlo rano je prihvatila produhovljene islamske ustanove posredstvom prethodnog seldžučkog sultanata. Središta tog sultanata bili su gradovi Üsküdar (na istočnoj obali Bosfora), Kastamonu (sjeveroistočno od Ankare), Izmir, Konya (Konja), Denizli (istočno od Izmira), Uluborlu (na izvoru velike rijeke Mendora) i drugi. Iz tih su gradova osmanski službenici, ulema i drugi pripadnici Carstva preuzimali i dalje širili tradicije islamskog državništva i civilizacije. Tako su Osmanlije islamsku kulturnu tradiciju u prvo vrijeme proširile na bizantske gradove u srednjoj Anadoliji, kao što su Milas (jugoistočno od Izmira), Izmir, Manisa (sjeverno od Izmira na rijeci Gediz) i Bursa. Iz jednog grada u drugi Erthogrul i Osman, širenjem svog gazijskog emirata, prenosili su državnu prijestolnicu. Osmanov sin i nasljednik sultan Orhan zaustavio se u Bursi kao prijestolnici. Tu je 1327. iskovao prve *akče*, kao osmanski srebreni novac. Orhan je u Izniku (Nikeji) 1331. podigao i otvorio prvu medresu u osmanskoj državi. U Bursi je 1340. dovršio izgradnju kompleksa prostranih bazara, bezistana i time od tog grada napravio veliko trgovačko središte. Nekoliko godina prije toga Bursu je kao tadašnju osmansku prijestolnicu posjetio arapski putnik Ibn Battuta i kasnije je opisao kao "veliki grad sa lijepim bazarima i širokim ulicama".

Sveti gazijski rat i turkmensko osvajanje Male Azije bili su osnovni dinamični činioci početka razvoja i širenja osmanske države. Administrativno i kulturno, Osmansko carstvo na svim svojim prostorima, na tri kontinenta – Aziji, balkanskom i srednjoevropskom dijelu Evrope te sjevernoj Africi – zasnivalo se u prvom redu na principima islama, te općenito političkoj tradiciji i civilizaciji Bliskog Istoka.

Turci–Osmanlije su pored svojih etničkih korijena i običaja u gradnji države i Carevine apsorbirali elemente drugih kultura koje su postojale ili

ostavile svoje tragove na anadolskom tlu. To su bili elementi hetitske, ermenske i grčko–bizantske kulture, koja je na njih uticala posebno nakon zauzeća Carigrada. Ipak je islam bio osnovno načelo osmanske države i društva. Islam je vrlo brzo svojom snagom natkrilio sva ranija nasljeđa i uticaje koje su Turci donijeli iz Centralne Azije ili zatekli u Anadoliji.

Brojne turske i turkmenske rodovsko–plemenske grupe koje su se uključile u ranu osmansku državu kao politički pojam, podizali su svijest među Osmanlijama o njihovom turskom porijeklu. Odatle su se osmanski sultani, uz svoju službenu titulu, koju su preuzeli od Seldžuka, držali i starog turskog vladarskog naziva *han* (khan). Oni su istovremeno prihvatili i kasnije legende o svom porijeklu od Turaka Oghuza da bi vlastitoj dinastiji podigli ugled i značaj. Izvan toga, Osmanlije su sve do pred kraj XIX st. malo polagale na tursku nacionalnu ideju.

Do te su ideje Osmanlije došle tek u posljednjoj fazi rješavanja tzv. istočnog pitanja, što je u biti značilo pitanja o "opstanku Osmanske carevine na Balkanskom poluostrvu i na Levantu". Ima historičara koji "istočno pitanje" poistovjećuju sa poviješću Osmanlija od osnivanja Carevine do moderne Turske. Takvo mišljenje nema oslonca u stvarnoj historiji. Istočno pitanje otvoreno je krizom osmanske vlasti nad njenim balkanskim, srednjoevropskim, srednjoazijskim i arapskim posjedima, kako u Aziji tako i u sjevernoj Africi. Ima mišljenja da je to pitanje otvoreno Bečkim ili Velikim austro–turskim ratom 1683, u kojem su Osmanlije poražene i Karlovačkim (Sremski Karlovci) mirom 26. I 1699. izgubili skoro sve svoje srednjoevropske posjede.

U stvarnosti istočno je pitanje otvoreno takozvanim Kučuk–Kajnardžijskim mirom (Kajnardža, danas grad u bugarskom dijelu Dobrudže), zaključenim između Osmanske i Ruske carevine 10. VII 1774, kojim je okončan njihov sedmogodišnji rat. Nakon poraza u tom ratu, osmanska vlada ustupila je Rusiji prostor između Dnjepra i Buga te predjele oko Azovskog mora. Istim je mirom Tatarima priznata nezavisnost, a Rusija im je, uz pritisak osmanske vlasti, ustupila Krim i Kuban. Osmanska carevina dozvolila je ruskim brodovima slobodnu plovidbu kroz Bosfor i Dardanele te na Donjem Dunavu. Pored toga, osmanska vlada se obavezala da će Vlaškoj i Moldaviji dati izvjesnu autonomiju koju će Rusija štititi. Prvi put u osmanskoj historiji priznato je jednoj nemuslimanskoj sili da ima pravo zaštite pravoslavnih kršćana na njenom prostoru. Istovremeno je i sultanu, kao halifi, priznato pravo da je vjerski poglavar svih muslimana koji su došli pod nemuslimansku, u konkretnom slučaju rusku vlast. Od tada je ustvari Rusija, umjesto Austrije i Venecije, preuzela vodeću ulogu u rušenju Osmanskog carstva.

Istočno pitanje okončano je ugovorom između Turske i sila Antante, u Lozani 24. VII 1923, nakon što je Mustafa Kemal-paša, "otac svih Turaka" (Atatürk), 9. IX 1922. oslobodio od Grka Izmir i zapadnu Anadoliju, te ih ujedinio sa Trakijom do rijeke Marice, odnosno Edirna.

Mustafa Kemal-paša je, nakon poraza Osmanske carevine u Prvom svjetskom ratu, obrnuo "istočno pitanje", politički se odrekao Carevine i ujedinjenja srednjoazijskih turskih naroda. Nasuprot svom prijatelju Enver-paši, koji se, radi ujedinjenja svih turskih naroda Bliskog Istoka i srednje Azije, sve do 1924. bezuspješno borio sa Lenjinovim generalima, Mustafa Kemal-paša se pragmatično odrekao višenacionalne imperije u korist turske etničke, odnosno moderne nacionalne države, koju je na opisanom prostoru svojim vojničkim genijem uspio ostvariti. Sve je to uradio talentom i manirom velikog vojskovođe i državnika. Time je Mustafa Kemal-paša pokazao da je istrajavanje na "istočnom pitanju", kao pitanju evropeizacije Osmanskog carstva – što je od kraja XVIII i početka XIX st. i vremena sultana Selima III i Mahmuda II, koji su sa velikom energijom započeli taj proces, uništivši među ostalim i janjičarski red i ajanstvo u cijelom Carstvu – ipak bilo uzaludno trošenje energije i vremena. Mustafa Kemal-paša je "istočno pitanje" jednostavno pretvorio u "zapadno pitanje" tako što je, pobjedom u ratu i nizom kasnijih političkih i prosvjetnih reformi, od Turske načinio u biti državu zapadne ustavne strukture.

Prije nastupa Osmanlija, Evropa je iskusila više rušilačkih azijskih, prije svega mongolskih provala. Osmanlije, oplemenjene duhom islama, nisu u svom pohodu rušile, nego su na prvom mjestu gradile i bez nasilja i prisile širile jednu civilizaciju koja je na evropskim prostorima najplodnije tlo sigurno našla u Bosni.

Osmansko osvajanje Bosne i njeno vojno–administrativno i agrarno uređenje

Redoslijed osmanskih osvajanja na Balkanu određen je geografskim uvjetima i političkim prilikama. U svom prodoru na sjeverozapad Balkana Osmanlije su prirodno slijedile dva stara historijska rimska druma. Prema zapadu su koristili Via Egnatia, put koji je od Skadra preko Drača, Ohrida, Bitolja i Soluna vodio do Carigrada. Na sjever su prodirali južnim krakom Via Militaris, puta koji je trasiran od Beograda preko Ćuprije, Niša i Sofije do Carigrada. Taj je put još od srednjeg vijeka bio poznat kao Carigradski drum, a za vrijeme Turaka–Osmanlija kao Stambolski drum (Stambul' d yol).

Osmanlije su srazmjerno lahko osvajale Balkan zahvaljujući dvjema okolnostima. S jedne strane, to je opće feudalno rasulo koje je tada vladalo na Balkanu, a sa druge, njihova čvrsta politika i razrađena taktika u nastupu prema kršćanskim državama koje su se nalazile na pravcu njihovih osvajanja. Osmanski prodor vremenski se podudarao sa državno–pravnom i političkom fragmentacijom srednjovjekovnih balkanskih država, ali i samog Bizanta. Međusobno posvađani, balkanski vladari i njihovi praktično osamostaljeni krupni feudalci nisu oklijevali da traže spoljnu pomoć kako bi razriješili svoje razmirice i sukobe. Tako je u svakoj balkanskoj državi postojala jedna strana koja je tražila pomoć Ugarske ili Mletaka, a nasuprot njoj druga, proturska, koja je u tom međusobnom sukobu tražila pomoć Osmanlija. U samom Bizantu car, dvor i patrijaršija su tražili i očekivali pomoć sa kršćanskog, ali ipak katoličkog Zapada. Ipak, nakon Četvrtog križarskog rata (1204) i početka kraja Istočnog rimskog carstva, bizantski dostojanstvenici nisu vjerovali nikome na Zapadu. Pred stalnom osmanskom navalom, najbolje je to izrazio veliki vojvoda Luka Notar, koga je narod zvao "Stub Romejaca" (Oslonac Rimljana), slijedećim riječima: "Radije u Gradu osmanski turban nego rimska mitra." "Stub Romejaca" predao se sultanu Fatihu 29. V 1453. godine. Nakon što je optužen da je protivpravno prisvojio 120.000 dukata, koji su mu zaplijenjeni u korist osmanske države, Luka Notar je pogubljen. Uz takav protivrimski stav pristajalo je niže grčko pravoslavno sveštenstvo

i općenito grčko pravoslavno stanovništvo, uplašeno stalnim prodorom Italijana, fanatično se opirući svakom katoličkom prisustvu i eventualnom uticaju. Osmanlije su im u tome, radi svojih interesa, pružale svaku pomoć.

Nasuprot tom rasulu i nesnalaženju, Osmanlije su vodile dosljednu politiku, za čije su provođenje imale na raspolaganju, kako odgovarajuću vojnu snagu tako i strogo centraliziranu državnu vlast. Uz sve to, veliku prednost za Osmanlije predstavljao je janjičarski red ili korpus, "prva stajaća vojska u Evropi". Prema tradiciji, taj korpus osnovao je sultan Orhan od ratnih zarobljenika poslije zauzeća Edirna. Janjičarski korpus nalazio se pod neposrednom komandom sultana.

U svojim osvajanjima Osmanlije su u pravilu prvo pokušavale steći povjerenje kršćanskih feudalaca i osigurati njihovu dobrovoljnu predaju i pokornost. Tek ako im to ne bi uspjelo, bez oklijevanja bi se hvatali oružja. To je bila suština njihove prvobitne osvajačke taktike i politike, kojom su poslije Maričke (1371), a posebno Kosovske bitke (1389), uspostavili na Balkanu cijeli sistem svojih vazalskih država i državica. Nakon Maričke bitke čak je i bizantski car postao u pravom smislu osmanski vazal, pošto su pripadnici Paleologa, posljednje bizantske vladajuće loze, tražili sultanovu pomoć da bi sačuvali svoje prijestolje. Logično je da su onda i ostali balkanski vladari pošli za primjerom Bizanta.

Osmanlije su skrupulozno poštovale feudalne principe. Od vazala je u početku zahtijevan manji godišnji danak, kao znak pokornosti islamskoj, odnosno osmanskoj državi. Kasnije je svaki vazal morao na osmanski dvor poslati kao taoca jednog od svojih sinova. Vremenom se uobičajilo da vazal jednom godišnje osobno posjeti osmanski dvor i zakune se na vjernost, te da sultanove prijatelje i neprijatelje smatra svojim prijateljima, odnosno neprijateljima. Uz to, vazali su imali obavezu slati pomoćne trupe prilikom sultanovih ratnih pohoda. Ako bi se vazal ogriješio o svoje dužnosti i obaveze, njegova je zemlja proglašavana za *darulharb* i tako izlagana mogućem napadu gazija.

Već je sultan Bajezit I odredio, a Mehmed II Fatih potvrdio Dunav kao sjevernu granicu Carstva. U tom smislu, sultan Mehmed Fatih je odlučno sprečavao bilo koju balkansku državu ili neku stranu silu, u prvom redu Ugarsku, da se učvrsti južno od Dunava. To je postalo očito nakon osvajanja Smedereva (1459), Bosne (1463), Moreje i Albanije (1464–1479). Plašeći se da bi u slučaju vanjske navale na Carstvo lokalni–vazalni vladari prešli na stranu neprijatelja, sultan Fatih je, da bi se osigurao, nastojao ukloniti sve preostale dinastije na Balkanu. Nekima je davao godišnju apanažu (arpaluk), druge je slao kao namjesnike u udaljene pokrajine, dok je treće jednostavno fizički uništavao. Nakon osvajanja Moreje, sultan je Dimitriju

Paleologu odredio penziju od 300.000 akči godišnje. Nasuprot tome, gdje god je smatrao da je opasno da ostavi vladajuću dinastiju, Fatih je pristupao njenom fizičkom uništenju. On je tako potpuno uklonio, odnosno fizički uništio dinastiju Komnena, koja je vladala Trapezuntom (Trabzon) na Crnom moru. Fatih je zauzeo Trapezunt 15. VIII 1461. godine, tačno na 200-godišnjicu obnove Bizantskog carstva 1261. godine. Na isti način Fatih je postupio i sa posljednjim bosanskim kraljem Stjepanom Tomaševićem.

To znači da bosanska srednjovjekovna država nije sama od sebe propala usljed navodne opće izdaje nasilno pokatoličenih krstjana, posebno Radaka, zapovjednika tvrdog grada Bobovca. Osmanlije su decenijama postepeno potkopavale Bosansko kraljevstvo, prije nego što je sultan Fatih u proljeće 1463. na čelu velike vojne sile krenuo u konačni pohod na Bosnu. Malobrojna posada Bobovca, koja se hrabro borila, takvoj sili ipak nije mogla odoljeti. Postojala je ideja o formiranju kršćanske koalicije za pomoć Bosni, koju je zagovarao papa Pio II (papa Piccolomini). Biskup Nikola Modruški je, kao papski izaslanik u Bosni 1461–63, nagovorio kralja Stjepana Tomaševića da prestane taktizirati sa Osmanlijama i da se u cijelosti osloni na Ugarsku i kršćansku koaliciju, koja je u kritičnom trenutku potpuno zatajila. Prema tome, nisu tačne tvrdnje mnogih na Zapadu, a posebno ugarskog kralja Matije Korvina, da je Bosna pala prije nego što je sultan "izvukao mač iz korica". Biskup Nikola Modruški piše da je u toku borbi izgubio 19 svojih pratilaca, a sam je "jedva iznio živu glavu", "više Božijom pomoći nego ljudskom". On je za sve optužio "bogumilske raskolnike", koji su nedavno bili pokršteni "protiv svoje volje", pa su zato izdali bosanskog kralja koji im je "bio povjerio najutvrđenije gradove svog kraljevstva". Ovi silom preobraćeni "raskolnici" su, kako kaže Modruški, "podupirali Turčina", koji "osvoji čitav Ilirik koji se sada zove Bosna".

Osmaniziranje neke novoosvojene oblasti ili zemlje nije značilo "brz i radikalan preobražaj", nego jedan "postepeni razvoj". Uvođenje osmanskih ustanova, upravno–teritorijalnog, sudskog, vojnog i agrarnog uređenja bio je proces koji je često trajao po nekoliko decenija. To je bio slučaj i u Bosni. Prije svega, padom Jajca 1463. nije bio osvojen cijeli prostor srednjovjekovne bosanske države. Osvajanje cijele Bosne trajalo je još narednih 130 godina i završeno je tek padom Bihaća pod osmansku vlast 1592. godine. U tom razdoblju uništeno je socijalno–ekonomsko i političko ustrojstvo srednjovjekovne bosanske države i uspostavljen osmanski sistem vlasti i privredna struktura. Istovremeno, to je razdoblje najvećeg uspona Osmanskog carstva. Nakon Fatihovih osvajanja, za vladavine njegovog nasljednika Bajezita II dolazi do teritorijalno–političkog učvršćenja i velikog privrednog poleta i uspona Carstva. Njegovi nasljednici Selim I, Sulejman

I Zakonodavac (na Zapadu Veličanstveni) i Selim II su u razdoblju od 1512. do 1571. praktično zaokružili proces osmanskih osvajanja. U tom vremenu osmanska država razvila se u veliku svjetsku imperiju, tako da u XVI st. nije bilo ni jednog pitanja u međunarodnoj politici koje se nije ticalo Osmanlija i u čije rješavanje oni nisu bili uvučeni.

Zavođenje osmanskog sistema počelo je u Bosni postepeno još od dvadesetih i tridesetih godina XV stoljeća. U tome je u prvo vrijeme posebnu ulogu imalo Skopsko krajište. Nakon Kosovske bitke, Vuk Branković je nastavio pružati otpor Osmanlijama, ali je, prepušten sam sebi, bio prisiljen stupiti u vazalni odnos prema sultanu i obavezati se na plaćanje godišnjeg danka. Istovremeno je morao, 6. I 1392, predati Osmanlijama Skoplje, sa još nekim svojim gradovima uz "bosanski drum". Skoplje tada postaje sjedište osmanskog krajišta i polazna tačka za prodor u Bosnu. Na položaj skopskog krajišnika došao je 1414. Ishak-beg, vjerovatno oslobođeni rob, o čijem se porijeklu ništa pouzdano ne zna, mada su ga neki stariji pisci pogrešno pokušali dovesti u vezu sa bosanskim Kosačama. Ishak-bega su na položaju krajišnika 1439. naslijedili njegovi sinovi, Barak i Isa-beg Ishaković.

Osmanski krajišnici ili krajiške vojvode nadzirale su iz Skoplja okolne tributarne kršćanske vladare. Istovremeno, oni su bili najistureniji sultanovi vojno–administrativni zastupnici prema Zapadu. Kao takvi, skopski krajišnici su odigrali presudnu ulogu u potkopavanju i rušenju bosanske srednjovjekovne države. Bosna je neprekidno bila pod njihovim nadzorom i sve osmanske vojne i političke akcije prema njoj polazile su iz Skoplja. U tom smislu Osmanlije postepeno uspostavljaju svoju vlast na liniji od Skoplja do Hodidjeda, srednjovjekovne tvrđave na prostoru kasnijeg Sarajeva. Već 1396. u Zvečanu, na tadašnjoj istočnoj bosanskoj granici, sjedio je njihov ćefalija Feriz sa odgovarajućom posadom. Istovremeno se u željeznom rudniku Gluhovici kod današnjeg Novog Pazara spominje kadija, što znači da je već tada na tom prostoru, koji je od vremena kralja Tvrtka I ulazio u sastav bosanske države, živjelo muslimansko stanovništvo. To će područje kasnije ući u sastav Bosanskog sandžaka i ejaleta ili pašaluka, kao njegova najistočnija oblast.

Ni u vrijeme građanskog rata u osmanskoj državi između sinova Bajezita I (1402–1413), uticaj Osmanlija nije u Bosni slabio, nego je usljed velikaških razračunavanja stalno jačao. Već se vojvoda Sandalj Hranić politički približio princu Sulejmanu, jednom od četverice Bajezitovih sinova, koji je vladao Rumelijom, pa je 1411. držao u svojoj zemlji osmansku najamničku vojsku od oko 7.000 ljudi. Osmanlijama, odnosno skopskom krajišniku Ishak-begu obratio se za pomoć 1414. i herceg Hrvoje Vukčić, pošto je bio ugrožen od strane ugarskog kralja Sigismunda, a u zemlji proglašen za izdajnika.

Taj je poziv prihvaćen, pa je Ishak-beg u ljeto 1414. upao u Bosnu i prisilio kralja Ostoju i vojvodu Sandalja na plaćanje danka sultanu. Naredne, 1415. godine u tributarni odnos prema sultanu došli su i Pavlovići, pošto su uz Ishak-begovu pomoć opustošili zemlje svog protivnika Sandalja Hranića. Jula iste godine Osmanlije su kod Doboja porazile vojsku ugarskog kralja Sigismunda.

Do 1434–35. godine Ishak-beg je više puta, pod raznim izgovorima, s pozivom ili bez poziva domaćih velmoža, upadao u Bosnu. U razdoblju od 1435. do 1448. skopski krajišnici su konačno učvrstili osmanske pozicije u jugoistočnoj Bosni. Prva džamija u Bosni podignuta je tridesetih godina XV st. u Ustikolini, što je siguran znak da su u tom području već živjeli muslimani. Konačno zauzimanje tvrđave Hodidjed 1448. predstavljalo je "osnovicu turske vojne vlasti" u Bosni. Zaposjedanjem Hodidjeda "sultan je dobio ključeve za dolinu Bosne".

Na zaposjednutom dijelu Bosne Osmanlije su, vjerovatno oko 1450, osnovale Bosansko krajište, kao svoju prvu upravnu jedinicu na bosanskom tlu. Na čelu tog krajišta bio je skopski krajišnik Isa-beg Ishaković. U prvom poznatom popisu Isa-begova krajišta iz 1455. Bosansko krajište se naziva Vilajet Hodidjed i Vilajet Saray ovasi, tj. "polje oko dvora". Iz popisa se vidi da je Krajište obuhvatalo cijelo Sarajevsko polje sa okolnim planinskim predjelima, što se poklapalo sa teritorijom kasnije Sarajevske nahije. Na tom prostoru nije bilo spahijskih posjeda, nego samo timari članova posade Hodidjeda, a ostalo zemljište je pripadalo Isa-begovom *hasu*. Popis pokazuje da su sela na tom prostoru uglavnom bila slabo naseljena. U većini spominju se i *vojnuci*, kao pripadnici pomoćnih vojnih redova. Sve svoje dažbine seljaci su plaćali odsjekom u vidu tzv. *filurije*. Među stanovnicima poreskim obveznicima tog kraja u popisu se ne spominje ni jedan musliman. U to doba tu se još nalazilo malo srednjovjekovno naselje, koje se u popisu spominje kao Trgovište ili Nautornik, jer se u njemu pazarni dan održavao utorkom. To bi, ustvari, mogla biti srednjovjekovna Vrhbosna, uglavnom kao kolonija dubrovačkih trgovaca, koja se nalazila pri ušću Koševskog potoka u Miljacku. U Isa-begovoj vakufnami to se naselje naziva Stara Varoš. Mada srednjovjekovna Vrhbosna, odnosno Trgovište, nije imalo nikakvog udjela u nastanku i razvitku Sarajeva, koje su Osmanlije planski podigle kao potpuno novo gradsko naselje, njegovo se ime kraće vrijeme zadržalo u osmanskim izvorima i poslije 1463. godine. U prvom osmanskom popisu Bosanskog sandžaka iz 1469. taj se lokalitet navodi pod imenom Staro Trgovište.

Bosanski krajišnik Isa-beg Ishaković u historiji je poznat prije svega kao utemeljitelj Sarajeva. On je na lijevoj obali Miljacke, oko dvora ili

saraja, koji se vjerovatno nalazio na mjestu gdje je počinjala kasnija ulica Širokača, najprije 1457. podigao džamiju, koju je u čast sultana Mehmeda Fatiha nazvao Carevom. Do džamije je 1459. sagradio hamam, zatim ćupriju preko Miljacke, a malo dalje na desnoj obali rijeke veliki han, zvani Kolobara, jedan bezistan i više dućana. Uzvodno na Miljacki podigao je branu (na turskom *bent*, po čemu je cijeli lokalitet prozvan Bembaša) sa devet mlinova. Radi izdržavanja musafirhane, koju je 1461. sagradio na Bembaši, Isa-beg je u zimu 1462. uvakufio mlinove na Miljacki i Koševi, han Kolobaru, bezistan sa dućanima, hamam i više njiva. Izdavanje ove vakufname, tj. davanje navedenih objekata na opću korist ustvari označava osnivanje Sarajeva kao grada.

Iz navedene vakufname vidi se da Isa-beg Ishaković nije bio samo veliki dobrotvor nego i vojskovođa, budući da mu je sultan "povjerio stražu i upravu ove zemlje i granice Bosne", što su držali i njegovi prethodnici, te da može "zapovijedati i malom i velikom". Po osvajanju Bosne i upostavljanju Bosanskog sandžaka (1463), Isa-beg Ishaković je imenovan za bosanskog sandžak-bega, što je bila dužnost koja mu je, s obzirom na njegovu dotadašnju ulogu i položaj, po svemu i pripadala. Sjedište Bosanskog sandžaka postalo je Sarajevo, grad koji je upravo Isa-beg utemeljio.

Kako je već ranije spomenuto, sultan Fatih se ubrzo po zauzimanju Jajca i pogubljenju posljednjeg bosanskog kralja povukao sa glavninom vojske u unutrašnjost Carstva. Osnovni je razlog tome bio nedostatak hrane za ljude i stoku. U Jajcu i drugim osvojenim gradovima na sjeveru i zapadu Bosne ostavio je tek malobrojne posade. Prema svjedočenju Konstantina Mihailovića Janjičara, Fatih je tvrđavu Zvečaj, između Banje Luke i Jajca, povjerio njemu kao zapovjedniku. Posada se sastojala od svega osamdeset ljudi, pedeset janjičara i kao pomoć trideset "drugih Turaka". Istovremeno mu je sultan dao "polugodišnju plaću za svakog od janjičara". Čim je sultan napustio Bosnu, ugarski kralj Matija Korvin je odmah pred zimu 1463. krenuo sa velikom vojskom na Jajce, koje je poslije dvomjesečne opsade zauzeto, nakon čega se i Zvečaj predao. Zarobljene članove posade u Jajcu i Zvečaju kralj Matija je poveo sa sobom pa se Konstantin Janjičar u svojim *Memoarima* zahvaljuje "Gospodu Bogu što se tako sa čašću vratio među kršćane".

Pošto je tako potisnuo Osmanlije iz sjeverne i sjeverozapadne Bosne, Korvin je radi odbrane južnih ugarskih granica uspostavio na tom prostoru dvije banovine, Jajačku i Srebreničku, čime je Slavonija, kao dio Ugarske, bila zaštićena od napada Osmanlija. Pokušaj sultana Fatiha da već sljedeće godine povrati Jajce završen je neuspjehom. Banovine su se održale pod ugarskom vlašću sve do prvih decenija XVI stoljeća. Osmanlije su Srebrenik

konačno osvojile 1512, dok se Jajce održalo pod ugarskom vlašću čak još dvije godine poslije Mohačke bitke (1526). Osmanlije su grad držale pod stalnom opsadom još od početka 1520. godine. Opkoljena posada dobijala je hranu, uglavnom ječam, konvojima koji su pod oružanom pratnjom stizali iz Slavonije u grad četiri puta godišnje. Osmanlije su grad ponovno zauzele tek 1528. godine.

Uspostavljanjem Jajačke i Srebreničke banovine Bosna je ustvari podijeljena između Osmanske carevine i Ugarske. Bosanskom stanovništvu takvo stanje je teško padalo, posebno preživjeloj sitnoj bosanskoj vlasteli, pošto su velmože već sišle sa historijske pozornice, bilo fizičkom likvidacijom, bilo bijegom na Zapad. Sitna vlastela bila je u prvom redu nezadovoljna zato što joj nova osmanska vlast ograničava pravo raspolaganja sa njenim bivšim feudalnim posjedima, koji su pretvoreni u timare. Sitna vlastela poduzima izvjesne akcije za obnovu Bosanskog kraljevstva. Jedna grupa bosanskih plemića izašla je već početkom augusta 1463. pred mletački senat i molila pomoć za oslobođenje i obnovu Bosanskog kraljevstva. Ova akcija nije dala nikakve rezultate.

Ni seljaštvo nije bilo zadovoljno i teško se privikavalo na novu vlast. Izvori pokazuju da je tokom prve decenije osmanske vlasti veoma mali procenat bosanskog stanovništva prihvatio islam. Ovo neraspoloženje među stanovništvom nije promaklo osmanskim vlastima. Kako sami u tom trenutku nisu mogli istisnuti Ugarsku iz Bosne, pribjegli su jednoj mjeri koja je "jedinstvena u povijesti njihovih osvajanja". Osmanlije su od sjevernih dijelova Bosanskog sandžaka krajem 1465. osnovali "Bosansko kraljevstvo", kao neku, modernim jezikom rečeno, tampon–zonu ili koridor između svojih i ugarskih posjeda u Bosni. Oni su time istovremeno među domaćim stanovništvom stvorili iluziju da se obnavlja bosanska država. Upravu nad tim tobožnjim kraljevstvom povjerili su Matiji, jednom od rijetkih preživjelih Kotromanića. Matija je bio sin njihovog štićenika Radivoja, koga su svojevremeno isticali nasuprot kralju Tvrtku II kao svog pretendenta na bosansko prijestolje. Teritorij novog "Bosanskog kraljevstva" prostirao se od Lašve na sjever i sastojao se od šest gradova i njihovih područja. Sjedište kralja je najvjerovatnije bilo u Vranduku. Na tom području nisu djelovale nikakve osmanske vlasti, nego je kralj sa svojom vlastelom vršio vlast na osnovi uživanja feudalnih imunitetskih prava. Matija se, kao "bosanski kralj, sin kralja Radivoja", drugi put spominje u izvorima 11. I 1467, a potom mu se gubi svaki trag. Pretpostavlja se da je otišao u Carigrad, gdje mu je već od ranije živjela žena. Njegovim odlaskom konačno se ugasila loza Kotromanića.

Četiri godine kasnije, 16. IX 1471, u izvorima se ponovno spominje "Matija Sabančić, takozvani kralj Bosne". Sabančići su bili poznata sitna bosanska vlastela koja je imala posjede u župi Vrhbosna, u kojoj i danas dva sela nose njihovo ime. Ni on se nije dugo održao na tom mjestu, pošto su Osmanlije početkom maja 1476. postavile novog "kralja", opet Matiju, ovog puta Vojsalića. Ovaj je bio veoma "kršćanski nastrojen" pa se nije zadovoljio samo sultanovim imenovanjem, nego je pismeno zatražio od ugarskog kralja da ga i on prizna i potvrdi. Osmanlije su odmah za to saznale pa su opsjele Vranduk i druge gradove u "Bosanskom kraljevstvu". Ugarski kralj mu je poslao u pomoć svoje trupe koje su uspjele da ga početkom jula 1476. oslobode te opsade. To je posljednja poznata vijest o osmanskom "bosanskom kralju". Ništa se pouzdano ne zna šta se desilo sa "kraljem" Vojsalićem i njegovom vlastelom, ali se zna da su Osmanlije tada jednostavno učinile kraj tom navodnom kraljevstvu. Njegov je teritorij ponovno priključen Bosanskom sandžaku. Dotadašnju ulogu bosanske vlastele u vršenju vlasti na tom području, kao prelazno rješenje do uspostavljanja redovne administrativne strukture, preuzeli su vojvode i vlaški knezovi.

Ova epizoda sa malim bosanskim kraljevstvom pokazuje koliko je ideja Bosne i bosanske države kao posebnog političkog entiteta bile duboko ukorijenjena u svijesti širokih slojeva bosanskog društva, prije svega među sitnom vlastelom, seljaštvom i pripadnicima Crkve bosanske. Ta epizoda ujedno pokazuje pragmatizam Osmanlija, koje su iz političkih razloga bile spremne taktizirati i praviti manevre, ne odustajući pri tome od svog krajnjeg cilja. Taj cilj je bio potpuno osmaniziranje svake novoosvojene zemlje, posebno na evropskom tlu. U tom smislu Osmanlije su pored već postojećeg Bosanskog sandžaka, prije kraja XV st. uspostavile u Bosni još dva sandžaka, Hercegovački i Zvornički.

Taktiziranje u sjevernoj Bosni nije sprečavalo niti odlagalo osmanske pothvate u drugim pravcima, prije svega u Hercegovoj zemlji. Krajem 1463. herceg Stjepan Kosača je uspio dijelom povratiti svoje teritorije. Osmanlije su ih ponovno poslije dvije godine osvojile, pa je herceg Stjepan našao utočište u Novom, gdje je 1466. umro. Njegov drugi sin Vlatko, koji je naslijedio titulu hercega, nastojao je, uz pomoć Ugarske i Venecije, odbraniti ono što je još od očeve zemlje ostalo. To ga je samo još dalje uplitalo u sukobe između Dubrovnika i sopstvene vlastele. Dotle su Osmanlije, polahko, ali uporno, otkidale komad po komad nekadašnje Hercegove zemlje. Sve te prostore osvojene do 1470. pripajali su Bosanskom sandžaku. Tako se 1466. spominje vojvoda Bosanskog sandžaka koji upravlja osvojenim dijelovima Hercegove zemlje. Od 1469. do 1470. spominje se na tom mjestu izvjesni Hamza-beg. Tada je uspostavljen Hercegovački sandžak. Prvobitno

sjedište Hercegovačkog sandžaka bilo je u Foči, a potom, od 1572. do 1833, u Pljevljima (Taslidža). Od sredine XVI st. hercegovački namjesnici su često boravili u Mostaru, gdje su povremeno zasjedali, pa se odatle u raznim izvorima spominje "mostarski paša". Službenim sjedištem Hercegovačkog sandžaka Mostar je postao tek 1833. godine.

Krajem maja ili početkom juna 1483. osnovan je Zvornički sandžak, koji se sastojao od nekoliko nahija. Pored Zvornika, kao važne tvrđave u donjem toku Drine i sjedišta sandžaka, poseban značaj imali su poznati srednjovjekovni rudnik Srebrenica, te Donja i Gornja Tuzla. Teritorij Zvorničkog sandžaka prostirao se s obje strane Drine. Na istočnoj strani Drine najveće i najznačajnije naselje Zvorničkog sandžaka bio je Šabac ili u osmanskim izvorima Bögürdelen na Savi. Usljed malog područja koje je ovaj sandžak obuhvatao, hasovi (imanja) njegovog upravnika nalazili su se na prostoru Bosanskog sandžaka. Zvornički sandžak imao je na svom prostoru samo nekoliko spahija, sa jednim spahijskim zapovjednikom. Njihovi timari također su se nalazili na području Bosanskog sandžaka.

Južne i jugozapadne granice Bosanskog sandžaka obuhvatale su gornju Neretvu i Ramu, koje su i u srednjem vijeku spadale u Kraljevu zemlju. Na zapadu su najisturenije tačke Bosanskog sandžaka bile nahije Uskoplje i Livno, koje se 1468. spominje kao osmanska tvrđava. Prema sjeveru granica je uključivala nahije Lašvu i Brod (Zenicu) i dalje je išla niz srednji tok rijeke Bosne, obuhvatajući Vranduk, Maglaj i Tešanj. Odatle je granica skretala prema jugoistoku, zahvatajući rudnik Olovo i nakadašnje zemlje Kovačevića i Pavlovića. Najisturenija tačka Bosanskog sandžaka na jugoistoku bila je oblast Jeleč sa Novim Pazarom. Grad Novi i donji tok Neretve Osmanlije su konačno zauzele 1482. i uključile ih u Hercegovački sandžak. Tom sandžaku pripojeno je kasnije i cijelo Makarsko primorje.

Sva tri sandžaka utemeljena u XV st. na bosanskom tlu ulazili su u sastav Rumelijskog ejaleta, koji je do osvajanja Budima 1541. obuhvatao sve osmanske posjede u Evropi ili Rumeliji. Osnivanjem bosanskog ejaleta ili pašaluka ovi su sandžaci ušli u njegov sastav. To važi i za Hercegovački sandžak, koji je stalno bio podređen bosanskom beglerbegu. Ovaj sandžak je vrlo često, posebno tokom XVII st., dodjeljivan na upravu kao arpaluk (apanažu), ne samo bosanskim beglerbezima nego i bosanskim defterdarima. U tim slučajevima Hercegovinom su upravljali "muteselimi bosanskih vezira, odnosno defterdara". Tek 1833. Hercegovina je izdvojena u poseban pašaluk, ali je već 1867. ponovno kao muteserifluk pripojena Vilajetu bosanskom.

Prvih godina bosanski sandžak je uglavnom bio organiziran po sistemu *subašiluka* (nadzorništava) kao prelaznom obliku vojno–administarativnog uređenja. Ni u Hercegovačkom niti u Zvorničkom sandžaku, koji su usta-

novljeni kasnije, nije bilo subašiluka, nego je u njima odmah uspostavljena redovna vojno–administrativna organizacija, sa nahijama kao osnovnim upravnim jedinicama. Na čelu jedne ili dvije nahije stajao je *čeribaša*, kao zapovjednik spahija tog područja. Vojno–upravna organizacija bosanskih sandžaka dovršena je u XVI st. uspostavljanjem položaja *alajbega* (bajraktara), kao zapovjednika svih spahija u jednom sandžaku. On je bio izravno odgovoran sandžak-begu.

Sa postepenim prihvatanjem islama na bosanskom tlu, a u skladu sa potrebama osmanskih vlasti uspostavljaju se kadiluci, kao sudski okruzi. Prvi kadiluci u Bosanskom sandžaku bili su jelečki, sarajevski, bobovački, neretljanski, drinski, blagajski i kadiluk oblasti Pavlovića i Kovačevića. Osnivanjem Hercegovačkog sandžaka izdvojeni su drinski i blagajski kadiluk i pripojeni novoformiranom sandžaku.

Agrarno uređenje

U Bosni, kao tipičnoj osmanskoj provinciji, zavedeno je klasično tursko agrarno uređenje, poznato kao timarski sistem. Naziv ovog oblika agrarnog uređenja potiče od perzijske riječi *timar*, čije je osnovno značenje "njegovanje, čišćenje i uredno hranjenje konja". Odatle je u prenesenom smislu timar zemljišni posjed koji je svom uživaocu, spahiji ili timarliji, tj. vojniku–konjaniku trebalo da osigura prihode za vlastito izdržavanje i opremu i izdržavanje konja.

Timarski sistem vuče porijeklo od perzijskih, seldžučkih i bizantskih ustanova. Perzijski timar i klasična bizantska *pronija*, kao feudalni posjedi čije je uživanje vezano za vršenje vojne službe, bez prava nasljeđivanja, mogu se smatrati prototipom kasnijeg osmanskog timara, odnosno samog timarskog sistema. Tim sistemom određen je ne samo karakter i oblik provincijske administracije Carstva, nego istovremeno njegova cjelokupna finansijska, socijalna i agrarna politika. Timarski sistem je uvjetovan potrebom da se velika carska vojska izdržava i održava na osnovama srednjovjekovne, u osnovi naturalne privrede. Sve agrarne i finansijske ustanove u tom sistemu bile su u službi vojnih potreba države i njene administracije.

Odatle su u timarskom sistemu postojale u osnovi dvije kategorije posjeda. U prvu kategoriju spadaju *timari,* a u drugu *zijameti* i *hasovi.* Timar je kao feudalni posjed bio isključivo u funkciji vojnih potreba države. Drugim riječima, timar je bio feudalno *leno*, koje je dodjeljivano za vršenje vojničke službe. Kao takav, timar je svom uživaocu mogao donijeti godišnji prihod od 2.000 do 19.999 akči. Nasuprot tome, zijamet i has su bili posjedi čije uživanje nije bilo vezano samo sa vojne dužnosti, nego i za funkcije u administrativnom aparatu. Zijameti su obično dodjeljivani sandžak-bezima, zapovjednicima spahijske konjice i drugim državnim činovnicima. Njihovi su uživaoci u pravilu nosili titulu bega. Zijamet je svom uživaocu (zaimu) mogao donijeti prihod od 19.999 do 99.999 akči. Hasovi su bili dodjeljivani na uživanje najvišim državnim činovnicima, beglerbezima i upravnicima većih sandžaka. Postojali su također i carski hasovi, sa kojih su prihodi pripadali isključivo sultanu, odnosno državi.

Timarski je režim uspostavljen samo u onim dijelovima Carevine u kojima su čvrsto provedeni i ukorijenjeni osmanski zakon i osmanska administracija. To je bilo prije svega u Anadoliji i Rumeliji, uključujući tu i Bosnu. U arapskim pokrajinama Carstva, kao što su bili Egipat, Bagdad, Basra i Al-Hasa (Arabija), te u Abisiniji, ostavljene su u funkciji zatečene agrarne i finansijske ustanove, bez zavođenja timarskog sistema pa su zahvaljujući tome ove zemlje sačuvale izvjesnu autonomiju.

Osnovni preduslov uvođenja timarskog sistema bilo je uspostavljanje potpune državne kontrole nad obradivom zemljom i šumskim površinama. Nikakva prava privatnog vlasništva nisu u načelu mogla biti zaprekom državnoj kontroli nad zemljom. Osmanska država je svu obradivu seosku zemlju proglasila *mirijom*, carskom zemljom, odnosno državnim vlasništvom. Izuzetak od toga bili su samo *mulkovi*, kao privatno vlasništvo, i *vakufi*, odnosno vakufska dobra. Pravni režim ovih privatnih ili slobodnih i vakufskih imanja sultan je mogao, zavisno od trenutka procjene državnih interesa, ozakoniti ili ih izmijeniti. U vrijeme jake centralne vlasti ili pune osvajačke politike, kakvu su vodili Bajezit I i Mehmed Fatih, država je ograničavala i ukidala pravo na privatno vlasništvo i vakufe. Tako je Mehmed Fatih 1470. odredio da se moraju vratiti državi svi vakufi koje prethodni sultan nije ozakonio, odnosno čije zgrade nisu više postojale ili su izgubile funkciju koju im je vakif namijenio. U literaturi se procjenjuje da je na taj način preko 20.000 sela i poljoprivrednih imanja pretvoreno u mirijsku zemlju. Cilj tih mjera bio je da se poveća broj vojnika–konjanika, odnosno spahija sa timarima, a time i udarna moć Carstva. Bez obzira na to, krupne i uticajne ličnosti u osmanskoj administraciji svih razina uporno su nastojale da se poštuje pravo privatnog vlasništva nad zemljom i proširi obim takvih posjeda. Predstavnici uleme, pogođeni ukidanjem mnogih vakufa, dokazivali su da je taj čin u suprotnosti sa šerijatom. Tako je za vrijeme vladavine Fatihovog nasljednika, sultana Bajezita II, došlo do vraćanja većine oduzetih privatnih imanja i vakufa prvobitnim vlasnicima. Fatihova politika zahvatanja privatnog vlasništva i vakufa obnovljena je za vrijeme Selima I i Sulejmana I Veličanstvenog, pošto su njihova velika osvajanja tražila sve veći broj spahija i sve više novca, koji se mogao prikupiti jedino povećanjem broja seljaka obaveznih na plaćanje raznih poreza. Kako je sve više vojnika čekalo da dobije timare, to je država proširila obim mirijske zemlje na račun starih zemljovlasnika i uleme. Smatra se da je za vrijeme Sulejmana I oko 1528. skoro 87 % cjelokupne obradive zemlje bilo pod pravnim režimom mirije. Krajem XVI i početkom XVII st. država je počela polahko gubiti nadzor nad mirijskom zemljom, što se smatra jednim od glavnih uzroka postepenog opadanja velike moći Osmanskog carstva. Slično evrop-

skom feudalizmu, i u timarskom sistemu u osnovi je vladao princip podijeljenog vlasništva, sa tri titulara, odnosno nosioca određenih vlasničkih prava. To su bili seljaci, spahije ili timarlije i na kraju država, odnosno sultan sa vrhovnim pravom vlasništva. Vrhovno pravo vlasništva bilo je, općenito govoreći, jače naglašeno nego u evropskom feudalnim državama, gdje je to pravo često bilo samo nominalno. U timarskom sistemu to je pravo bilo puna stvarnost. Sultan je imao isključivo pravo da raspolaže državnom zemljom, što znači da je dodjeljuje i oduzima po svojoj volji i procjeni političkih potreba.

Suština timarskog sistema je u tome što sultan, odnosno država, nije spahiji davala samu zemlju, nego ovlaštenje da od seljaka prikuplja utvrđeni iznos državnih prihoda sa zemlje koja mu je u tu svrhu dodijeljena. Samo u tom smislu spahija, kojem je dodijeljen timar sa određenim ovlaštenjima nad seljacima koji su tu živjeli i radili, može se uslovno nazvati zemljoposjednikom. Osnovno pravo koje je država ustupala spahiji kao zemljoposjedniku bilo je pravo na ubiranje prihoda koje su mu se jamčili pri dodjeli timara. Istovremeno se spahija starao o provođenju i primjeni državnih agrarnih zakona. On je imao pravo da zainteresiranim seljacima iznajmljuje pod ugovorom nenaseljenu zemlju. Ako bi se neki seljak naselio na napuštenoj zemlji na području timara, spahija je imao pravo da od njega odmah traži i prima zakonom utvrđenu rentu i druga fiskalna davanja. Država je podsticala i u vidu određene nagrade podupirala spahije da naseljavaju seljake na svom timaru, jer se time proširivala i povećavala površina obrađene zemlje, a tako i državni prihod. Spahija je za svoje vlastite potrebe i ishranjivanje stoke imao jedan *čift* (baštinu) zemlje, čija je veličina bila različita, zavisno od mjesta i vrste poljoprivredne kulture koja se u tom kraju pretežno gajila. To znači da je to ponekad umjesto oraće zemlje mogao biti veći vinograd, voćnjak i slično. U Bosni je ova spahijska baština obično iznosila do desetak dunuma. Spahija nije mogao proširivati svoju baštinu ili čift zahvatanjem zemlje koju je držala raja, odnosno seljaci. S obzirom na ovlaštenja koja je imao, spahija je u timarskom sistemu u osnovi bio u položaju "državnog činovnika", koji je, pored vojne obaveze, imao i obavezu da "provodi važeće zemljišne zakone". Pored toga, spahija je bio odgovoran za red u selu. On je bio ovlašten da uhapsi prekršitelja, ali mu nije mogao suditi. Određivanje kazne za svakog prekršitelja spadalo je u isključivu nadležnost lokalnog kadije. Isto tako, spahija nije imao ništa sa izvršenjem kazne. Kaznu su izvršavali sandžak-beg i njegovi organi. Polovina novca od globa prikupljenih od seljaka na ime sitnih prekršaja pripadala je spahiji, a polovina sandžak-begu.

Jedan engleski putnik, H. Blount, koji je oko 1634. boravio u Turskoj, zabilježio je u svom putopisu da je svrha timarskog sistema da "ulije strah u narod koji živi u pokrajinama i natjera ga da dobro obrađuje zemlju". Nasuprot tome, poznati turski historičar Halil Inalcik (Inaldžik)smatra da je jedan od glavnih zadataka te ustanove bio "osiguranje javnog reda". Spahija je, pored ostalog, bio dio sistema sigurnosti koji je obuhvatio i sela te "štitio raju od razbojnika", goneći i kažnjavajući prestupnike. Sandžak-beg i subaša su bili odgovorni za javni red pa su povremeno obilazili svoju oblast da pohvataju razne lopove i pustahije.

U timarskom sistemu seljak koji je obrađivao zemlju imao je status nasljednog zakupca. Kao naknadu za rad na zemlji imao je pravo plodouživanja. To se pravo zakupa prenosilo sa oca na sina, ali se nije moglo prenijeti na treće lice. Seljak je imao pravo da trajno obrađuje zemlju, uz uslov da plaća razrezane dažbine, ali nije smio mijenjati namjenu zemlje, bilo da se radilo o oranici, vinogradu, voćnjaku, livadi ili pašnjaku. Zemlju seljaka koji bi tri godine bez razloga zanemario njeno obrađivanje spahija je mogao ustupiti nekom drugom. Seljak koji je bio glava kuće dobijao je dovoljno veliku parcelu zemlje (čift) da se na njoj može prehraniti jedna porodica. Ovi posjedi seljaka muslimana zvali su se *čifluci*, a posjedi seljaka kršćana *baštine*. Čifluk ili baština se nakon smrti starješine porodice nije mogao dijeliti među njegovim sinovima, nego su ih morali zajedno obrađivati.

Svaki seljak koji je držao baštinu, odnosno svaki odrasli muškarac kršćanin koji je živio i radio na selu, plaćao je spahiji posebnu godišnju taksu, tj. *resmi-čift* ili *ispendže*, koja je iznosila 22 akče. Muslimani seljaci su plaćali na ime takse za držanje čifta 25 akči godišnje po svakoj kući. Resmi-čift je ustvari ubiran u početku umjesto radne obaveze i njegov je iznos izjednačavan sa vrijednošću sijena, druge stočne hrane, drva i radnih usluga koje je u doba bizantske vlasti seljak dugovao svom feudalcu. Očigledno je bilo nastojanje osmanske vlasti da se kulučenje u što većoj mjeri nadomjesti plaćanjem u gotovu novcu. Isti je slučaj bio i sa obavezama *priselice* ili *zalaznine*, po kojoj je seljak bio dužan spahiji koji dođe u selo pružiti trodnevno gostopimstvo, uključujući tu i brigu o njegovom konju. Pošto su spahije sasvim rijetko zalazile kod seljaka, ova je obaveza zamijenjena *salarijom*, odnosno plaćanjem odgovarajuće novčane naknade koja je uračunavana u desetinu. Seljak je bio obavezan da desetinu preveze do spahijskog hambara ili do pijace, ako nije bila dalje od jednog dana putovanja. Zakon je tolerirao običaj da seljak radi na spahijskom čiftu jedan do tri dana godišnje.

Tokom XV st. na timarima je bilo mnogo neobrađene zemlje, uz istovremeni veliki nedostatak radne snage koja bi tu zemlju obrađivala. Usljed

toga dolazilo je do stalnih sukoba među timarlijama pri pokušajima da jedan drugom preotmu seljake. Pošto bi spahija kojem bi seljaci pobjegli gubio prihod, zakon je zabranjivao raji da napušta svoje prvobitno prebivalište. Time je u timarskom sistemu uspostavljena neka vrsta vezanosti seljaka za zemlju. Spahija je u praksi mogao samo na osnovu kadijinog ukaza vratiti odbjeglog seljaka, u prvo vrijeme u roku od 15, a kasnije od 10 godina. Ako bi odbjegli seljak prešao u grad i počeo se baviti nekim zanatom, spahija ga više nije mogao ni sudski prisiliti da se vrati. Jedino ga je mogao na osnovi kadijine presude obavezati da mu plaća godišnju naknadu u iznosu od jednog dukata usljed napuštanja zemlje (*čift-bozan-akča*).

U XVI st. naglo je poraslo stanovništvo Carstva u svim njegovim pokrajinama, uključujući i Bosnu. Posebno su se u vrijeme Sulejmana Veličanstvenog povećale redovno obrađivane površine zemlje, pa su se povećali i prihodi, kako spahija tako i države. Došlo je do ubrzane urbanizacije, a u nekim oblastima Carstva, posebno u Bosni, i do ubrzanog procesa prihvatanja islama. Zato zakoni praktično više ne zabranjuju seljacima da napuštaju zemlju, nego ih naprotiv podstiču da naseljavaju gradove. U tom je vremenu površina stalno obrađivane zemlje dostigla "najviši stepen koji je dopuštala tehnologija onoga doba".

Svi osmanski porezi i dažbine koje su davali i plaćali seljaci ili raja bili su podijeljeni u dvije vrste ili grupe. U prvu grupu spadale su one fiskalne obaveze koje su određene šerijatom, a u drugu porezi koje je propisivala država. Fiskalne obaveze propisane šerijatom bile su zemljišni porezi (*ušr*, *harač*) i glavarina (*džizja*). U Osmanskom carstvu su ova dva poreza spojena u jedan, poznat pod nazivom *harač*, koji je plaćan kao nadoknada za oslobađanje od vojnih dužnosti. Ubiran je u korist države jedanput godišnje i u početku je iznosio 35 akči po glavi, a plaćali su ga svi odrasli kršćani. Opadanjem moći osmanske države tokom XVII st. naglo se povećao iznos harača, što je sve bilo praćeno raznim zloupotrebama njegovih ubirača (*hazine defterdara*). U to je vrijeme iznos harača za imućnije nemuslimane iznosio četiri, a za siromašne dva dukata godišnje. Iznosi harača su bili stalno u porastu, što je nailazilo na otpor i izazivalo brojne nemire i opće nezadovoljstvo.

Osnovna fiskalna obaveza seljaka u timarskom sistemu bio je *desetak*, koji je kao feudalna renta davan spahiji u naturalnom obliku, sastavljenom od svih glavnih poljoprivrednih proizvoda. *Ušr* ili desetak nije neophodno značio deset procenata u matematskom smislu riječi, nego je obično iznosio jednu sedminu ili osminu, zavisno od vrste poljoprivrednih proizvoda.

Svi porezi koje je propisivala država nazivani su jednim imenom *resumi urfije*. Bilo je više kategorija takvih poreza i dažbina koje su bile tačno

fiksirane u osmanskim kanunima. Tu su spadali porezi na stoku, razne trgovačke takse i takse od državnih monopola. Niz proizvoda smatran je državnim monopolom, na prvom mjestu so, zatim riža, vosak, svijeće, safun, drvna građa, rudnici itd. U kategoriju *resmova* spadalo je i plaćanje *bedela*, tj. zamjenika za izvjesne službe koje su zahtijevane od podanika, te taksa za izdavanje raznih dokumenata, kao što su *berati* (akti o imenovanju) i *teskere* (razne sudske isprave i druge potvrde). Poznate su i *baduhava dažbine*, u koje su uglavnom spadale takse na vjenčanje i manje globe. U praksi oporezivanja mogu se naći manje ili veće razlike od jednog do drugog sandžaka ili subašiluka, što je uglavnom zavisilo od toga da li je jedan kraj bio pretežno zemljoradnički ili stočarski.

Naprijed skicirana "legalna" slika timarskog sistema, odnosno osmanskog feudalnog ustrojstva, nije uvijek ni svuda odgovarala stvarnom stanju. Mada u osnovi strogo centralizirana, osmanska država je istovremeno, od samog početka, pokazivala veliku sposobnost prilagođavanja svojih, u prvom redu agrarnih ustanova regionalnim prilikama i potrebama. To je rezultiralo raznim varijacijama i osobenostima osmanskog feudalizma, od jedne do druge osmanske regije ili zemlje. U tom smislu, osmanski feudalizam u Bosni je stekao niz svojih osobenosti. Hronološki gledano, te se osobenosti ispoljavaju u postojanju spahija–kršćana u prvo vrijeme osmanske vlasti u Bosni, zatim u posebnom položaju srazmjerno brojnog vlaškog (stočarskog) stanovništva, osobito u Hercegovini, ali i u drugim krajevima Bosne. Najznačajnija osobenost osmanskog feudalizma u Bosni ogleda se u odredbama Kanun–name za Bosanski sandžak iz 1516, prema kojoj su timari u Bosni mogli biti dodjeljivani isključivo domaćim ljudima. Iz tog je proistekla druga osnovna osobenost osmanskog feudalizma u Bosni, koja se ogleda u ranoj pojavi *odžakluk-timara*, kao nasljednih porodičnih feudalnih dobara. Ove dvije činjenice su – uz proces postepenog, ali masovnog prihvatanja islama – imale dalekosežan značaj i posljedice u daljem historijskom razvitku Bosne. Osmanlije su nakon konačnog pada Bosanskog kraljevstva dovele sa područja Skopskog krajišta u Bosnu jedan broj svojih ljudi kojima su tu dodijeljeni timari. Iz reda domaćeg bosanskog feudalnog staleža u timarsku su organizaciju primljeni samo oni koji su već ranije svojim proturskim držanjem to zaslužili i u koje je nova osmanska vlast imala povjerenje. Tu su spadali i oni pripadnici domaće vlastele koji su bez otpora predali Osmanlijama bosanske tvrđave. To je pojava koja je već ranije zabilježena na području Smederevskog sandžaka. Tako je 1427. komandant Golupca na Dunavu, neki Jeremija, umjesto Mađarima, kako je to bio dogovorio despot Đurađ, predao grad Turcima. U najstarijem popisu Bosanskog sandžaka iz 1468. izričito se spominju Isa Bali, koji je "predao grad Samobor (kod

Goražda) i prešao na islam", te Mahmud Ungurus (Mađar), koji je Osmanlijama predao grad Novi (na Savi kod Bijeljine). Odmah po osvajanju Bosne dodijeljeni su timari članovima tvrđavskih posada (*mustahfizima*). Tako su već krajem 1463. dodijeljeni timari mustahfizima tvrđave Hodidjed, Ungurusu Doganu, kao janjičaru, Bošnjaku Ismailu i Mađaru Aliji. Novi muslimani mađarskog porijekla dobijali su timare i dalje od župe Vrhbosna. Tako je jula 1463. nekom Mađaru Karadži, kao mustahfizu grada Zvečana kod Mitrovice na Kosovu, dodijeljen timar, a drugom Mađaru, također Karadži, timar je dodijeljen negdje u skopskoj oblasti.

U istom defteru, uz imena 14 spahija stoji naznaka "novi musliman" (*muslim-i nev*). Pored toga, navodi se još 11 spahija kojima su otac ili stariji brat kršćani i 12 sa prezimenom iz kojeg je očito njihovo kršćansko porijeklo (Ismail Đurić, Mahmud Garovčić, Jusuf Radosavić, Iskender Radinović, Jusuf Divković, Rustem Pretražan, Kasim Andrić, Ilijas Bratilović, Ismail Repušević, Alija Božidarčić, Mahmud Dragilović i Mahmud Ružić). Novi muslimani koji se kao timarlije spominju u popisu iz 1468. bili su različitog etničkog porijekla. Pored Bošnjaka, tu su šesterica Mađara, trojica Albanaca (Arnaud), četverica Vlaha, dok je neki Karadžoz bio Nijemac (Alaman), a kao ćehaja u gradu Dobrunu zapisan je Sas Alija. Posljednja dvojica su očito bili stručnjaci zatečeni na radu u rudarskim mjestima.

Pripadnicima stare bosanske vlastele, koje su Osmanlije prihvatile kao ljude od svog povjerenja, dodjeljivani su timari obično u drugom kraju zemlje od onoga u kojem su do tada živjeli i imali svoj feudalni posjed. Oni nisu imali obavezu da odmah prihvate islam. Odatle se u prvo vrijeme osmanske vladavine u Bosni susreće srazmjerno velik broj spahija–kršćana, posebno na osvojenim područjima nekadašnje Hercegove zemlje. Osmanlije u pravilu nisu primale u timarsku organizaciju starješine krupnih vlastelinskih porodica. Njih su najčešće odmah fizički likvidirali, ali su njihovim sinovima i općenito mlađim članovima porodice timari odmah dodjeljivani, ukoliko su to željeli. Tako je jedan broj mlađih pripadnika iz reda krupne bosanske vlastele uključen u novi osmanski vojno–administrativni poredak. Najveći dio njih vrlo je rado prihvatio islam. S druge strane, svaki pokušaj bilo kakvog otpora, osmanska vlast je odmah lomila i u korijenu sasijecala, staleškom degradacijom nekadašnje vlastele na status raje. Tako je zabilježeno da su Osmanlije 1468. u oblasti Jeleča kod Novog Pazara sveli na rajinski status 144 vlastelinske kuće.

Sposobniji pojedinci među poslušnim domaćim ljudima mogli su dobiti ne samo timare nego i veće posjede kao što su zijameti. Tako je Hamza-beg Obrenović držao 1485. dio zijameta Višegrada, koji mu je godišnje donosio prihode od 73.000 akči. U isto je vrijeme njegov otac knez Petar Obrenović

držao u nahiji Neretva u okolici Konjica zijamet sa godišnjim prihodom od 40.325 akči. Knez Petar je, prema dubrovačkim izvještajima iz 1487, u kojima su ga Dubrovčani nazivali "dubrovačkim građaninom", imao još dva sina. Stariji, Mehmed-beg, bio je krajem XV st. sandžak-beg Moreje, a 1499. spominje se kao sultanov kapidžibaša koji je posredovao na Porti u korist Dubrovčana. Već 1500. godine Mehmed-beg se susreće na položaju hercegovačkog sandžak-bega. Obrenovići su izgleda imali rođake u Poljicama, staroj hrvatskoj župi, koje Mehmed-beg, kao hercegovački sandžak-beg, poziva da mu dođu i potčine se osmanskoj vlasti. Drugi sin kneza Petra, Halil-paša dospio je čak do položaja rumelijskog beglerbega.

Prema popisu Bosanskog sandžaka iz 1485. u tom je sandžaku bilo ukupno 269 spahijskih timara, sa ukupnim godišnjim prihodom od 1,606.372 akče. Od toga su spahije kršćani držali 35 timara, sa ukupnim prihodom od 121.015 akči. Istovremeno su u Bosanskom sandžaku zapisana 24 zijameta, sa ukupnim godišnjim prihodom od 906.740 akči. Neki od timarlija i zaima, bilo kršćana, bilo izravnih potomaka domaće vlastele, spominju se poimenično i u drugim dokumentima neposredno poslije osvajanja Bosne. Tako se među zaimima spominje Sinan-beg, sin Dragalja, koji je imao posjed u nahiji Osat na Drini, sjeverno od Višegrada. Među spahijama kršćanima neposredno poslije 1463. izričito se spominju Radoje Masnović, koji je imao timar u nahiji Neretva, Radoje Stančić, sa timarom u nahiji Visoko i Đuro Kapić, kao posjednik malog timara u nahiji Olovo, sa prihodom od svega 2.101 akčom. Tu su zatim Milovac i Radivoje Vlahović, sa timarima u nahiji Neretva. Njihovi rođaci Ali-beg i Smail-beg, sinovi kneza Ivana Vlahovića, već su bili prihvatili islam. Ali-beg Vlahović je sa bratom Smail-begom, kao "češnegir i sklav (rob) sultana Mehmeda II", dolazio 1470. u Dubrovnik u vezi sa ostavinskom raspravom hercega Stjepana.

U Hercegovini se 1476–77. kao zaim spominje knez Herak Vraneš, koji je imao zijamete u nahijama Trebinje i Popovo polje, s prihodom od 28.975 akči. U isto vrijeme u cijelom Hercegovačkom sandžaku postojala su svega 52 spahijska timara, od kojih su 14 držali kršćani. Među tih 14 kršćana posjednika timara spominje se i Sanko, bivši učitelj i vaspitač sinova hercega Stjepana, koji je uživao manji timar, s prihodom od 3.350 akči.

Broj kršćana spahija se stalno smanjivao, bilo tako što su njihovi sinovi u pravilu odmah prihvatali islam, bilo tako što su to i oni sami činili, računajući da će kao muslimani moći uvećati svoj timar. Kršćani kao spahije sve se rjeđe spominju u izvorima, pa su praktično iščezli do kraja XV stoljeća. Što se tiče vrste i uživanja prava na timaru i obaveza prema državi, bosanske spahije se u XV st. ni po čemu nisu razlikovale od spahija u

drugim dijelovima Carstva. Od početka XVI st. u tom pogledu u Bosni postepeno nastaju određene promjene i osobenosti, kao posljedica njenog krajiškog položaja i karaktera. Neke osobenosti su u Hercegovini vidljive već u XV stoljeću. Mustahfizi, koji su pripadali stalnoj posadi hercegovačkih tvrđava, ubirali su sa svojih timara kao prihod ukupno 394.546 akči godišnje. S druge strane, vlaške starješine su u Hercegovačkom sandžaku uživale za tadašnje prilike znatne timare. Prema podacima iz 1477, timar vojvode Grgura donosio je prihod od 7.232, a timar vojvode Vukića, sina Velaća, 7.975 akči. Veličina ovih timara dobija na značaju ako se ima u vidu da su istovremeno dvojica među najistaknutijim bosanskim spahijama toga vremena, Alija Vilić, potomak stare bosanske vlastele, te Kara-Osman, "rodonačelnik bosanskog ogranka Malkoča", posjedovali timare s prihodom od 11.291, odnosno 8.439 akči, prvi u nahiji Rama a drugi u nahiji Sarajevo. To znači da su Osmanlije već u XV st. posebnu pažnju posvećivale oblasti Hercegovine, imajući u vidu njen geopolitički položaj, karakter privredne strukture i sastav stanovništva. Izgrađenim sistemom tvrđava budno se motrilo na ovaj istureni sandžak. Osmanlije su istovremeno oprezno postupale sa stočarima, odnosno vlasima, koji su u privrednoj i vojnoj strukturi Carstva, tokom XV i XVI st., ali i kasnije, imali posebnu ulogu i značaj.

Prije svega, vlaško stanovništvo je predstavljalo praktično neiscrpan izvor nove radne snage, neophodne za unapređenje i proširenje zemljoradnje. Osmanske vlasti su sa vlaškim starješinama sklapale ugovore o naseljavanju pustih zemalja (*mevata*) stočarima. Pri tome su starješine kao naknadu dobijale na korištenje zemlju, mlinove i druge privredne pogodnosti. Tako znatan broj vlaha prelazi sa stočarstva i manje–više nomadskog načina života na zemljoradnju, te se stalno nastanjuje po selima i preuzima obaveze koje su imali i drugi zemljoradnici. Vlasi su bili organizirani u svoje džemate, sa vlastitim starješinama, knezovima, vojvodama ili katunarima. Najveći dio godine živjeli su po katunima smještenim na planinskim visoravnima, bogatim pašnjacima. Jedino su se zimi spuštali u ravničarske predjele u potrazi za hranom za svoja stada.

Vlasi su smatrani sposobnim vojničkim elementom pa su Osmanlije iz njihovih redova regrutirale svoju pomoćnu vojsku, čiji su se pripadnici zvali *vojnuci, martolozi* i *derbendžije* (čuvari klanaca). Pored toga, u vrijeme vojnih pohoda vlasi su bili dužni da na svakih deset kuća daju i opreme jednog konjanika. Vlasi su obavljali i kiridžijske poslove, prenoseći robu i različita pismena i usmena obavještenja i vijesti. Kao naknadu za vojnu službu i druge usluge, Osmanlije su vlasima priznale tzv."vlaška prava", koja su ovi manje–više uživali i prije dolaska Osmanlija u Bosnu. Tako su vojnuci za svoju službu uživali slobodne, "vojnučke" baštine, na kojima su

bili oslobođeni svih dažbina. Kako su zemlju obrađivali vlastitim radom, to su vojnuci ustvari imali status slobodnih seljaka. U odnosu na zemljoradnike, vlasi su kao nomadi imali drukčiji status. U prvim stoljećima osmanska država nije vlahe opterećivala raznovrsnim feudalnim dažbinama kao ostalu raju, nego je od svake vlaške kuće kao porez naplaćivala jedan dukat (filuriju) godišnje. Pored toga, svaka vlaška kuća davala je godišnje jednu ovcu sa janjetom ili dvanaest akči u gotovini, ovna ili 15 akči, a na svakih 50 kuća dva ovna ili 60 akči. Neoženjeni vlasi nisu plaćali niti davali ikakav porez. Među vlasima, posebno hercegovačkim, bilo je i trgovaca. Hercegovački vlasi su bili glavni snabdjevači Dubrovnika stokom i raznim stočnim proizvodima.

Bez obzira na okolnost što je znatan dio vlaha vremenom prelazio na zemljoradnju, njihov se broj povećavao stalnim prilivom novih vlaških skupina iz Drobnjaka i drugih dijelova današnje Crne Gore, ali i iz Dalmacije. Skupa sa hercegovačkim vlasima, oni naseljavaju razne dijelove Bosanskog sandžaka. U početku su se veće skupine vlaha u ovom sandžaku nalazile oko Travnika, Tešnja i Maglaja. Oni su, pored svog stalnog zanimanja, čuvali te isturene dijelove Bosanskog sandžaka prema jajačkoj i srebreničkoj banovini. Općenito se može reći da su vlasi odigrali značajnu ulogu u razvoju i evoluciji osmanskog feudalizma u Bosni, posebno u vrijeme procesa čiflučenja.

Razvoj osmanskog feudalizma i njegova osobena evolucija u Bosni, vezani su za njen istureni krajiški položaj. Bosna je praktično cijelo vrijeme osmanske vladavine imala položaj isturene krajine. Bosna je kao krajina (serhat) u dva različita razdoblja osmanske historije imala dvije različite uloge, najprije ofanzivnu, a kasnije odbrambenu. U vrijeme uspona Osmanskog carstva Bosna je bila polazna tačka za osmanske upade i pohode prema Hrvatskoj, Ugarskoj, Kranjskoj i Štajerskoj, ali i prema Dalmaciji, Boki i Zetskom primorju. Nakon poraza Osmanlija u velikom Bečkom ratu (1683–1699) i Karlovačkog mira, Bosna postaje najisturenija osmanska pokrajina, izložena stalnim napadima Mlečana iz Dalmacije i Austrije, sa sjevera i zapada. Tako je na jugu, kod Gabele, bio "zid islama" (*Sedd-i islam*), a na zapadu se prostirala krajina (*serhadd*).

Još od osnivanja bosanskog krajišta, vjerovatno 1455, kada se prvi put izričito spominje "Skender, vojvoda u Vrhbosni", Osmanlije su svoj spahijski red počele popunjavati domaćim ljudima, kojima je sultan, umjesto ranijih feudalnih baština, dodjeljivao timare i zijamete. Taj je proces nastavljen uporedo sa daljim osvajanjem pojedinih krajeva Bosanskog kraljevstva. Time se timarska organizacija u Bosni razvijala na raširenoj praksi dodjeljivanja feudalnih posjeda domaćim spahijama i učvršćenju njihovih feudalnih prava.

To je bilo utoliko jednostavnije što su timari i zijameti jednog broja sitnih bosanskih spahija nastali od njihovih starih plemenskih baština. Pored toga, često su pojedine spahije imale na posjedima drugih spahija svoje čifluke, koji su zapravo bili njihove stare baštine. Kako su ti čifluci imali status rajinske zemlje, to su seljaci koji su ih posjedovali morali davati dio feudalne rente, ne samo svome nego i drugim spahijama. Tako je u određenoj mjeri održan kontinuitet u posjedovanju zemlje od strane pojedinih domaćih, nekadašnjih vlastelinskih, a sada spahijskih porodica.

Iz spleta svih tih okolnosti u Bosni je već početkom XVI st. ozakonjena praksa da se timari i zijameti dodjeljuju isključivo domaćim ljudima. U Kanunnami bosanskog sandžaka iz 1516. određeno je da se ne smije mijenjati pravna priroda pojedinih timara, nego – "neka ostaju onakvi kakvi su". Ako pojedini timari ili zijameti ostanu upražnjeni (*mahlul*), "neka se opet daju ljudima toga vilajeta", a "neka se ne daju ljudima lišenih posjeda (*mazul*) iz drugih sandžaka". Upražnjeno leno u Bosanskom sandžaku, kako je izričito određeno ovom kanunnamom, moglo se dodijeliti opet samo "čovjeku lišenom posjeda u tom sandžaku". Zabranom kojom se onemogućuje da timari i zijameti u Bosni budu dodijeljeni strancima veoma je ojačan i učvršćen položaj domaćeg, bosanskomuslimanskog feudalnog sloja.

Pored toga, kako je već spomenuto, jačanju i osobenom položaju bošnjačkoga plemstva u Bosni posebno je doprinijelo vrlo rano uspostavljanje prava nasljedstva timara u jednoj porodici, odnosno uspostavljanje ustanove *odžakluk–timara*, kao nasljednih porodičnih dobara. Odžakluk–timari su ozakonjeni beratom bosanskog beglerbega Mustafe-paše Ajaspašića, neposredno poslije velikog poraza osmanske, pretežno bošnjačke vojske pod Siskom 1593. godine. Ovaj berat je više puta potvrđivan fermanima sultana.

Kako su kasnije pojedine spahije, osobito iz begovskih porodica, često za sebe i svoje pretke tvrdile da posjede drže još od osvajanja (*fetha*) Bosne – dokazujući to turskim dokumentima i usmenom predajom – moguće je da su odžakluk–timari u Bosni postojali i prije 1593. godine. Ukoliko su odžakluk–timari postojali u Bosni i prije spomenute godine, pravo nasljeđivanja posjeda vjerovatno su imali samo sinovi poginulog ili umrlog spahije. Ta se praksa možda pojavila ubrzo poslije kaunname iz 1516. godine. Nakon njenog ozakonjenja 1593, to se pravo postepeno širi i na pobočne srodnike po muškoj liniji. Ako poginuli ili umrli spahija nije imao sinova, posjed su nasljeđivala njegova braća, a ako nije bilo braće, onda redom ostali najbliži srodnici. Vremenom se pravo nasljedstva proširilo i na srodnike po ženskoj liniji. Pravo na uživanje odžakluk–timara pripadalo je praktično vrlo širokom krugu lica unutar jedne porodice, pa se posjed nije mogao rasparčavati.

Odžakluk–timari su višestruko uticali na jačanje društvenog i političkog položaja krupnih spahijskih porodica, odnosno bosanskomuslimanskog plemstva kao povlaštenog staleža. Uvođenjem prava nasljeđivanja timara, posjed je iz naraštaja u naraštaj ostajao u rukama jedne porodice, čime je stvarano uvjerenje o "vječnosti feudalnih prava". Pored toga, odžakluk–timari su doprinijeli ubrzavanju procesa čiflučenja u interesu njihovih uživalaca, koji su svoje timare postepeno pretvarali u čifluke i na taj način ustvari postajali vlasnici zemlje (*čifluk–sahibije*). Najzad, ustanova odžakluk–timara dovela je do konzerviranja svih feudalnih posjeda, bez obzira na njihovu veličinu, čime je omogućila uživaocima timara i zijameta da se djelotvornije odupru mogućim zloupotrebama nosilaca provincijske upravne vlasti. Takve zloupotrebe su vrlo učestale tokom XVII i XVIII st., čemu su bosanske spahije pružale odlučan otpor, pozivajući se na svoja prava, ozakonjena fermanima o odžakluk–timarima. Svojom borbom protiv zloupotrebe provincijske administrativne hijerarhije, bošnjačko vojničko plemstvo je dugo onemogućavalo pojavu feudalne anarhije, kakva se javljala u drugim dijelovima Carstva. Zahvaljujući učvršćenju ustanove odžakluk–timara i svijesti o svojim pravima, timarska ili spahijska organizacija u Bosni je bila jača nego u bilo kojem drugom kraju Osmanskog carstva. Odatle je u Bosni opstao znatan broj spahija u vidu čifluk–sahibija još i u XIX st., kada ih je 1839. u velikom broju zatekao Tanzimat (reforma), kojim je u Carstvu konačno i formalno ukinuta spahijska organizacija.

Društvena struktura

Društveno uređenje Osmanskog carstva regulirano je zakonima (kanunima), koji su se u načelu oslanjali na islamska shvatanja društva i države. Socijalna historija Bosne i Bošnjaka pokazuje da ideal Carstva, sadržan u islamskim načelima i osmanskim zakonima, ne treba miješati sa povijesnom zbiljom. Društveno uređenje Osmanskog carstva bilo je usko vezano uz ideju osmanske države i njenu evoluciju. Razvojem i usponom Carstva mijenjalo se i osmansko shvatanje države i njene društvene strukture, koja je pored općih crta imala niz lokalnih osobenosti.

Još od svog nastanka kao pograničnog bejlika i zajednice gazija, osmanska država je širenje i odbranu islama smatrala svojim najvažnijim zadatkom. Odatle je tokom svih narednih stoljeća osmanska država skrupulozno poštovala šerijat "do posljednjeg slova". Otuda se u prvo vrijeme, kako zakonodavna tako i upravna vlast nalazila u rukama uleme, koja je uglavnom dolazila iz razvijenih kulturnih središta islamskog zaleđa. Prvi osmanski veziri bili su pripadnici uleme, ali već tokom prve polovine XIV st., za vrijeme sultana Orhana i njegovog nasljednika Murata I, ulemu potiskuju visoki činovnici, koji dolaze iz starih seldžučkih središta u Anadoliji, te iz Perzije i Egipta. Oni su u novo carstvo, koje je bilo u naglom usponu, prenosili stare bliskoistočne tradicije i shvatanja države i administracije. Ulema se tome opirala, pa je oštro napadala administrativne mjere koje je poduzimao Bajezit I. On je zaveo katastarske i poreske registre (deftere), s ciljem da fiskalni sistem i finansijska politika služe stalnom povećanju državnih prihoda. Posebno je na udaru kritičara bilo usvajanje ustanove *kul* (*kullar*) – robova. Po tom sistemu svi visoki državni činovnici u pravilu su regrutirani iz reda ratnih zarobljenika. Ovaj robovski kul–sistem postao je kičmom cjelokupne centralne državne administracije.

Da bi se sultan i država koju je on predstavljao održavali bila je potrebna vojska, za čije su izdržavanje, kako u ratu tako i u miru, bila neophodna velika novčana sredstva. Ta su se sredstva mogla osigurati samo dosljednim prikupljanjem poreza od podanika, odnosno od naroda, koji mora biti dovoljno bogat da može izmiriti svoje fiskalne obaveze prema državi. Odatle, da bi narod bio bogat "zakoni moraju biti pravedni". Ukoliko

se bilo šta od toga zanemari – "država će se raspasti". Ova teorija države izložena je u jednom traktatu koji je napisan 1069, po nalogu jednog turskog vladara iz dinastije Karanahida. Kasnije su navedene postavke ušle u skoro sve rasprave i druga djela o islamskoj političkoj teoriji. Mnoge od tih ideja sadržane su u moralno–političkoj raspravi o uređenju države, koju je 1596–97, pod naslovom *Temelji mudrosti o uređenju svijeta*, napisao Hasan Kafija Pruščak, kadija i vjerovatno najveći bosanski učenjak osmanskog doba. Neposredan povod za njegovo djelo bio je poraz bošnjačke vojske kod Siska 1593. te ispoljene slabosti u daljem toku rata sa Austrijom.

Stalna potreba da se uvećaju državni prihodi podrazumijevala je pravdu i pravičnu vladavinu. Pravda se, prije svega, shvatala kao zaštita od zloupotreba predstavnika vlasti, a posebno od "nezakonitih nameta". Osnovna dužnost sultana, kao vladara i suverena, bila je da osigura takvu zaštitu. Osnovni cilj takve politike sastojao se u očuvanju i jačanju suverenove moći i vlasti, pošto se sultanova vlast smatrala temeljom cjelokupne društvene strukture.

Klasni sistem Osmanskog carstva vukao je svoje porijeklo iz društvenog ustrojstva starih bliskoistočnih država. U svrhu oporezivanja svi su osmanski podanici, kako muslimani tako i nemuslimani, bili podijeljeni u dvije osnovne klase: vojničku (asker) i podređenu (raja). Pripadnici uleme – uključujući tu, pored vjerskih službenika (imama, vaiza, hatiba, mujezina i dr.), također kadije i muftije, kao sudije, odnosno tumače prava – nisu bili, strogo gledajući, vojnička klasa, ali su prema mjerilima poreskog sistema bili uključeni u tu kategoriju. U vojničku klasu su spadali svi vojnici koji su činili sultanovu gardu i općenito sve vojne formacije čiji se pripadnici nisu bavili proizvodnjom, ulema i upravno i sudsko činovništvo. Vojničkoj su klasi pripadali i članovi njihove uže i šire porodice, kućna posluga i robovi.

Prema jednoj drugoj, ideološkoj kategorizaciji, stanovništvo osmanske države sastojalo se od dva staleža ili klase, vladajuće i podaničke. Vladajuću su klasu sačinjavali muslimani koji su izražavali lojalnost sultanu, kao halifi, te slijedili osmanske običaje. Nasuprot tome, podanički stalež ili raju su činili oni kojima je nedostajala ili jedna ili obje ove karakteristike. Svaka od ovih klasa imala je svoje dužnosti i povlastice. Prva je upravljala i branila Carstvo, uz pravo da iskorištava njegovo bogatstvo, dok je druga proizvodila to bogatstvo. U stvarnosti se ovako shvaćena klasna podjela u osmanskoj državi nije uvijek ni svuda podudarala sa vjerskom podjelom. Tako su u XV st. Osmanlije primile u svoju vojničku klasu na hiljade kršćanskih konjanika i pored razlike u vjeri. U raznim dijelovima Carstva bilo je društvenih grupa koje nisu pripadale ni vojničkoj klasi niti raji. Jedan broj kršćana uživao je određene povlastice i bio je izuzet od plaćanja

poreza i drugih davanja, iako nisu bili pripadnici vojničke klase. Povlaštene nemuslimanske grupe među raznim kršćanima i Jevrejima, oblikovane su ili od strane osmanske države ili su se same razvile kroz sticanje bogatstva. Takvi su bili grčki *arhonti*, koji su vodili vlastite poslove, dobro živjeli i često djelovali kao agenti, odnosno posrednici osmanskih dostojanstvenika u raznim poslovima. Tu su također spadali i vlaški i moldavski "gospodari", zatim pripadnici imućne ermenske klase (tzv. amira), a nakon obnove Pećke patrijaršije 1557. i visoki srpski pravoslavni sveštenici (partijarh, mitropoliti, episkopi i igumani). Među njima su najznačajnija skupina bili pripadnici grčkih aristokratskih familija koje su živjele u istanbulskom kvartu Fanar, gdje se nalazilo sjedište Vaseljenske patrijaršije i po kojem su nazivani *fanariotima*. Na zapadu su fanarioti često označavani sintagmom "kršćanski Turci", koja je prema nekim autorima "zgodno opisivala njihovu moralnu i političku poziciju".

Na drugoj strani, podanici koji su se bavili zemljoradnjom, stočarstvom, zanatstvom ili trgovinom, smatrani su rajom, kako nemuslimani tako i muslimani. To znači da je pojam *raje*, bilo muslimanske bilo kršćanske, općenito podrazumijevao osmanske podanike, proizvođače i poreske obveznike. U užem smislu riječi, raju su zapravo činili zemljoradnici, dok su nomadi i gradsko stanovništvo imali drugačiji status. Poseban status imale su i različite grupe stanovništva poznate pod nazivom "oproštena raja" (*muaf*), koja je imala izvjesne povlastice i bila oslobođena nekih davanja u naknadu za obavljanje određenih službi i dužnosti.

Kako je osmansko plemstvo u prvom redu bilo "vojničko plemstvo u koje je mogao dospjeti svaki podanik musliman", ako se istakne ratničkim ili nekim drugim zaslugama za državu, to su se mnogi pojednici nastojali osloboditi statusa raje i svrstati se u red vojničke klase. To je bilo teško ostvarivo jer se u načelu smatralo da se nered u Carstvu može izbjeći samo "ukoliko svako ostane u svojoj klasi", onako kako je upisan u službeni registar ili defter. Svako ko je htio dospjeti u vojničku klasu morao je dobiti posebnu povelju (*berat*), koja se rijetko izdavala. Ali kako je u osmanskom društvu postojao "iznenađujući stepen vertikalne pokretljivosti", to brojni seljački sinovi nisu gubili nadu i često su se borili kao dobrovoljci na granicama ili kao ratnici u sultanovim pohodima. Onoga koji se među njima istakne sultan je mogao nagraditi ukazom kojim bi dobio vojnički status. Kako je prelazak iz redova raje u vojničku klasu predstavljao kršenje jednog od osnovnih principa države, to je Sulejman I Veličanstveni ukinuo ranije datu povlasticu o oslobađanju od poreza onih pojedinaca koji su na taj način stupili u vojničku klasu. To je značilo da je pristup vojničkoj klasi ostao rezerviran samo za potomke vojnika, dok je raja, pošto je kao proizvođač

i poreski obveznik bila od suštinskog značaja za državu, morala ostati u statusu u kojem se zatekla. U ponovnom napuštanju tog principa tokom XVII st. tadašnji su turski historičari vidjeli jedan od glavnih uzroka opadanja moći Osmanskog carstva.

Najstariji poznati spomen muslimanske raje u Bosni nalazi se u kanun-nami Zvorničkog sandžaka iz 1548. godine. Tu se izričito navodi da "u nekim selima stanuju muslimani raja". Mulimanska raja u Bosni je praktično od samog početka osmanske vladavine bila vrlo brojna, posebno u XVII i XVIII stoljeću. Tada je naziv raja upotrebljavan, bez obzira na vjeroispovijest, za sve seljake zemljoradnike i poreske obveznike. Tokom XVIII st. zaoštravaju se klasne suprotnosti, koje se vremenom podudaraju sa vjerskim i etničkim podjelama. U takvim okolnostima, izraz *raja* počinje se sve više koristiti samo za nemuslimane. Upravo u XVIII st. teret odbrane granica Carstva, u prvom redu same Bosne, pada na sve Bošnjake kao muslimane, pa većina muslimanske raje dobija postepeno status slobodnih seljaka. Aktivno učešće seljaka Bošnjaka u osmanskoj vojnoj službi, posebno u odbrani Bosne, dovodi do njihovog oslobađanja od različitih materijalnih obaveza prema državi. Dužnost odbrane Bosne učvršćuje i kod seljaka Bošnjaka svijest o njihovom posebnom položaju u Carstvu, za čije su dobro bezbroj puta žrtvovali živote i imetke. Položaj Bosne, kao zemlje na granici (ćenaru) Osmanskog carstva, istovremeno je snažno razvijao kod svih Bošnjaka osjećaj pripadnosti islamu, njegovoj političkoj zajednici i civilizaciji. Uz punu svijest o geopolitičkoj važnosti Bosne, narodni pjevač poručuje sultanu: "Bosna ti je sorguč (perjanica) Carevine, / ako dadneš Bosnu na ćenaru, / otić' će ti ravna Rumelija, / ode li ti ravna Rumelija, / Carigrada dugo gledat nećeš!"

Tako je u Bosni tokom vremena nastala i formirala se po sadržaju i obliku jedna složena, ali istovremeno jedinstvena muslimanska zajednica. Bošnjačka muslimanska zajednica, odnosno društvo uobličilo se kao osoben vid zajednice, koju je u jednu cjelinu povezivala opća privrženost osmanskoj islamskoj državi, čijim su posredstvom Bošnjaci postali muslimani i na taj način tijesno povezali svoju sudbinu sa tom državom. Posredstvom islama, koji je predstavljao idejnu polugu Osmanskog carstva, Bošnjaci su usvojili jedinstvenu političku ideologiju i ulazili u jedinstven kulturni krug. Na toj se osnovi formirao na tlu Bosanskog ejaleta bošnjački narod, sa vlastitim interesima i stremljenjima. Bošnjački je narod još od srednjeg vijeka i početka osmanskog razdoblja bio klasno strukturiran. Činili su ga spahije, duhovna inteligencija (ulema), gradski slojevi, slobodni i zavisni seljaci (raja).

Mada su svi oni u odnosu na nemuslimane imali isti, može se reći, povlašteni društveni položaj, ipak nisu svi imali isti pravni i politički položaj. To znači da nisu imali iste dužnosti niti istovjetan politički uticaj i značaj. Sve spahije, zatim čuvari tvrđava (neferi) i janjičari imali su na prvom mjestu vojnu dužnost. U samoj spahijskoj organizaciji najveći su ugled i uticaj uživali zaimi ili begovi, bez obzira na položaj i dužnost koju su vršili (sandžak-bezi, alajbezi, muteselimi i dr.). Među janjičarima to su bile njihove age i serdari, a po tvrđavama dizdari i kapetani. U redovima uleme ugledom i uticajem na prvom su mjestu bile kadije i muftije, zatim poznati muderisi, hatibi i vaizi. Svi su oni, kao prvaci bošnjačkog društva, činili njegov "politički narod" u feudalnom smislu te riječi. Kao takvi, oni drže gotovo sve poluge vlasti u kadilucima i nahijama, a radi odbrane svojih interesa spremni su pružiti i oružani otpor centralnoj osmanskoj vlasti.

Što se tiče zanatlija i trgovaca po gradovima, a naročito Bošnjaka seljaka, oni su u većoj ili manjoj mjeri morali obavljati različite lične službe te ispunjavati svoje poreske obaveze prema spahijama i kasnije čifluk–sahibijama. Bez obzira na činjenicu što su učestvovali u odbrani granica Bosne, ovi slojevi stanovništva morali su plaćati naročiti porez – *taksit*, za izdržavanje bosanskog vezira i drugih državnih činovnika. Pored toga, od Karlovačkog mira (1699) bili su opterećeni novim, posebnim nametima radi ubrzane izgradnje tvrđava po Bosni, u cilju njene djelotvorne odbrane. Uz sve to, jedan nezanemarljiv broj seljaka muslimana u Bosni ostaje još vrlo dugo u položaju zavisnih seljaka ili raje. Tako je, prema austrougarskom popisu iz 1910, u Bosni i Hercegovini bilo još preko šest hiljada bošnjačkih porodica opterećenih različitim feudalnim i eksfeudalnim teretima.

Vojna organizacija

Osmanska oružana sila sastojala se od kopnene vojske i mornarice. Kopnena vojska se sastojala od "robova Porte" (*kapikullar*) i provincijskih snaga. Kapikulu–jedinice su zapravo činile stalnu stajaću sultanovu vojsku. U početku je ova vojska popunjavana zarobljenicima i plaćenicima, jednako muslimanima i nemuslimanima. Kasnije je, do prve polovine XVII st., pretežno bila sastavljena od mladeži regrutirane kroz sistem devširme ("danka u krvi"). Bez obzira na ovu podjelu, osmanska oružana sila se u biti sastojala od feudalne i stajaće vojske, te pomoćnih vojnih redova. Do kraja XVI st. glavninu oružane sile Carstva činila je feudalna vojska, odnosno spahijska konjica. Uživaoci timara bili su obavezni da lično vrše vojnu službu i da opreme i u rat pošalju jedan broj vojnika. Broj tih naoružanih i opremljenih ljudi (*džebelija*) koje je spahija bio obavezan dati zavisio je od visine dohotka koji mu je posjed donosio. U izuzetnim slučajevima, spahija je umjesto vojne službe mogao platiti odgovarajuću naknadu u novcu. Timarlija je mogao uživati svoj posjed sve dotle dok je ispunjavao vojnu obavezu i dok nije izvršio neko krivično djelo. Neposredni pretpostavljeni starješina svim spahijama konjanicima u jednom sandžaku bio je *alajbeg*, koga su oni između sebe doživotno birali i davali mu bajrak i doboš. Sljedeći po rangu zapovjednici u spahijskoj konjici bili su *čeribaše* ili *subaše,* koji su u pravilu postavljani iz reda zaima.

Pored spahijske konjice u provincijsku feudalnu vojsku ulazile su također *akindžije* (jurišna konjica). Akindžije su u pravilu djelovale na granicama Carstva, a nastavljale su osmansku tradiciju gazija. Bili su oslobođeni poreza, a akindžijske starješine su držale njihove nahije kao nasljedne timare. Akindžije su kao vojni red raspušteni po odluci velikog vezira Kodža Sinan-paše, nakon što su 1595. pretrpjeli težak poraz u Vlaškoj. Njihovo mjesto i ulogu preuzele su *delije* (lahka konjica). Delije su uglavnom regrutirane od Bošnjaka, ali i od katolika i od pravoslavnih po Hrvatskoj i Srbiji, koji su u međuvremenu primili islam.

Stajaća se vojska sastojala od dva osnovna korpusa ili odžaka, janjičarskog i artiljerijskog. Janjičarski rod je nastao sredinom XIV st., a formalno je organiziran u korpus za vrijeme Murata I (1362–1389). Janjičari (nova

vojska) su u početku bili regrutirani od ratnih zarobljenika, a kasnije kupljenjem kršćanske djece putem devširme. Devširma (doslovno: sakupljanje, prikupljanje) u kasnijoj je kršćanskoj, osobito pravoslavnoj epskoj tradiciji bila ozloglašena i oplakivana kao "danak u krvi". Bošnjaci, iako muslimani, bili su također obuhvaćeni obavezom devširme, samo što su je oni smatrali svojom značajnom povlasticom.

Djeca za janjičarski odžak kupljena su svake četvrte ili pete godine, odnosno po potrebi. Najobdarenija od ove djece su izdvajana i školovana za ličnu sultanovu pratnju i za razne druge službe na dvoru. Većina ostalih novoregrutiranih dječaka ili momaka (adžami-oglan) postajali su pripadnici stajaće pješadijske vojske, odnosno janjičarskog reda.

Janjičarski korpus se dijelio u manje jedinice, *orte* i *buljuke* (bölük). Jednom ortom zapovijedao je *čorbadžija* (doslovno: onaj koji drži *kepče*, tj. kevčiju za čorbu), a buljukom *aga*. Na čelu cijelog korpusa stajao je kao zapovjednik janjičarski aga. Janjičarski korpus je držan svo vrijeme u ratnoj pripravnosti, uvijek spreman da u svakom času stupi u akciju. Zato su janjičari živjeli isključivo u svojim kasarnama i do XVI st. nije im bilo dozvoljeno da se žene. Janjičarski korpus u vrijeme Sulejmana I brojao je 12.000 ljudi. U svakom slučaju, janjičari nisu bili najveća grupacija u osmanskoj vojsci, ali usljed svoje organizacije, obuke i discipline, te vještine u upotrebi koplja te luka i strijele, a kasnije i vatrenog oružja, predstavljali su najznačajniju borbenu snagu u Carstvu sve do pred kraj XVII stoljeća. U vrijeme mira janjičari su održavali sigurnost na ključnim tačkama širom Carstva. Služili su kao pratnja i straža članovima Carskog divana prilikom njegovog zasjedanja. U Istanbulu su još služili kao gradska policija i vatrogasci. Janjičari su također, u smjenama od po devet mjeseci, čuvali glavne gradske kapije, bedeme i tvrđave, te vršili policijsku službu u velikim gradskim središtima u unutrašnjosti Carstva. U ratu su janjičari, kao pješaci, zauzimali tokom bitke središnji položaj u osmanskoj borbenoj formaciji, izravno štiteći sultana.

Janjičari su dobijali strog islamski vjerski odgoj. Svoje redovne mirnodopske poslove nisu obavljali petkom, prepuštajući to drugima, kako bi se sami mogli posvetiti vjerskim dužnostima. Janjičari su bili tijesno povezani sa derviškim redom bektašija, pa su ponekad nazivani "bektaši–vojskom". Bektašije su bile glavni učitelji i savjetnici janjičarima u svim pitanjima vjerskog učenja i prakse. Istovremeno, bektašije su služile kao *tabor–imami* (vojni svećenici) janjičarskih buljuka. Krajem XVII st. i službeno je janjičarskom odžaku pridodat jedan buljuk bektašija, čijeg je starješinu imenovao vrhovni vođa njihovog tarikata.

Janjičari su uživali mnoge povlastice, a veći broj ih se uspeo do visokih položaja u osmanskoj upravnoj i vojnoj hijerarhiji. Upravo su oni bili prvi koji su u osmanskoj državi otvoreno iskazali nezadovoljstvo svojim položajem i činjenicom da su svi pripadnici središnje administrativne i vojne ustanove, bez obzira koje su mjesto u njenoj hijerarhiji zauzimali, smatrani robovima sultana, koji je u svojoj ličnosti sjedinjavao cjelokupnu državnu i vjersku vlast. Pred janjičarskim nezadovoljstvom prvo je 1568. popustio Selim II, koji je bio prisiljen dodijeliti im "povlasticu da se njihovi sinovi upisiju u korpus". Time se javlja prva pukotina u sistemu i cjelokupnom konceptu janjičarske vojske, koja će vremenom od nekadašnjeg stožera osmanske oružane sile i moći postati glavnim nosiocem nereda i bezvlašća u Carstvu. To je posebno bio slučaj u Bosni. Devširma je kao način regrutiranja janjičarskog podmlatka ukinuta 1637, odnosno sredinom XVII stoljeća. Od tada se pored carskih janjičara (*kapikulu*) u sve većem broju javljaju po pojedinim pokrajinama, posebno u Bosni, domaći janjičari (*yerlu kulu*).

Artiljerijski ili topdžijski korpus (*Topdžu odžak*) ustanovljen je sa pojavom baruta i vatrenog oružja u prvoj polovini XV st., za vrijeme Murata II (1421–1451). Masivnost i glomaznost prvog vatrenog oružja, kao što su topovi i puške sa vanjskim barutnim punjenjima, odlagali su i usporavali njegovu opću upotrebu. Spahijska konjica se opirala novom oružju jer joj je ono otežavalo njene brze pokrete tokom bitke. Nasuprot tome, janjičari su je, kao pješadija, smjesta i potpuno prihvatili. Pored toga, osnovan je poseban topdžijski korpus, čiji su pripadnici također bili regrutirani iz reda adžami-oglana. U početku se ovaj korpus sastojao od svega 625 ljudi, ali 1457, u vrijeme Mehmeda II Fatiha, već je brojao 1.100 ljudi. Njegov nasljednik Bajezit II opremio je janjičare i sa kratkim ručnim puškama, zvanim arkebuze. Osim toga, razvio je pokretno topništvo koje više nije djelovalo samo za sebe, nego u vezi sa kretanjima cjelokupne vojske na određenom bojištu. Topdžijski odžak je vremenom narastao na 5.000 ljudi.

Konačno, u osmansku stajaću vojsku bilo je uključeno i šest konjičkih buljuka. Nekad se ova dvorska konjica miješa se provincijskom konjicom, mada je ona zapravo po svom statusu bila sasvim različita. Prvo, njeni pripadnici rijetko su nazivani spahijama, kao pripadnici provincijske konjice, nego obično "buljuk ljudi". Pored toga, oni su bili stalno smješteni u Istanbulu i u pravilu su umjesto timara dobijali plate. S obzirom na okolnost da su morali održavati konje i da je broj pripadnika korpusa stalno rastao, njihove su se kasarne sa štalama nalazile u okolini Istanbula, a kasnije i u drugim velikim gradovima. Krajem XVI st. korpus je brojao oko 6.000 ljudi, do kraja XVII st. njihov broj se popeo na 21.000, odnosno na preko 22.000 krajem XVIII stoljeća. Iz istih razloga kao i provincijska konjica, oni su

izbjegavali teške ručne puške, koristeći se radije strijelama, bodežima, kopljima, sjekirama i drugim hladnim oružjem.

Pomoćne vojne snage sastojale su se od različitih vojnika i jedinica, smještenih po tvrđavama, klancima i planinskim prevojima, te općenito na raznim strateški važnim tačkama. Bilo je više pomoćnih vojnih redova čiji su pripadnici, u zamjenu za dobijenu zemlju ili oslobađanje od poreza, vršili vojnu obavezu kao pješaci (*yaye* ili *piyade*), stražari (*azapi*), čuvari tvrđava, izviđači, nosači municije i naoružani nomadi (*juruci*). Azapi su isto kao i janjičari primali platu, ali su uglavnom bili regrutirani među anadolskim Turkmenima, a ne putem devširme. Odatle su azapi mogli da se žene i da ostave službu jednom od svojih muških potomaka. Nakon gašenja sistema devširme, svi muslimani muškarci koji su živjeli u pograničnim predjelima bili su podložni regrutaciji u azapske jedinice. Godišnje je na 20 do 30 kuća uziman jedan od njihovih mladića da ispuni ovu obavezu, dok su ostali mjesto stražarske službe snabdijevali datu azapsku jedinicu hranom. Sredinom XVI st. azapi su podijeljeni na tvrđavske (*Kale azaplari*) i priobalne pomorske straže (*Deniz azaplari*), koje su ostale u službi sve do reformi sultana Mahmuda II, početkom XIX stoljeća. Poseban značaj imale su *derbendžije,* među kojima je u XV i XVI st. bilo jednako muslimana i nemuslimana. Oni su čuvali karavanske puteve, posebno kroz planinske tjesnace (*derbent*). Na takvim mjestima često su građeni hanovi i karavan–saraji radi trgovaca i drugih putnika. Tu su derbendžije često boravile, pa se vremenom oko takvih objekata formiraju manja i veća stalna naselja, u Bosni općenito poznata pod imenom "derventa". Slično feudalnoj vojsci, mnogi od ovih pomoćnih redova vremenom su izgubili svoj značaj, pa su ili ukidani ili su se, jedan po jedan, do kraja XVIII st. sami od sebe gasili.

Osmanlije su od početka koristile kršćane za razne vojne i policijske službe, posebno u balkanskim zemljama. Dvije najpoznatije kršćanske vojne organizacije bili su već spomenuti vojnuci i martolozi. Vojnuci su uglavnom bili carski konjušari i sokolari. Kao naknadu za službu dobijali su svoju "vojnučku" baštinu, koja je bila potpuno ili djelomično oslobođena od poreza. Vojnuci i martolozi su u pravilu nalaženi među vlaškim stanovništvom, a njihove su zajednice imale široku autonomiju. Niže vojnučke starješine (*logatori*) bili su kršćani, a više – *čeribaša* ili *vojnuk-beg* – obično su bili muslimani.

Naziv martoloz (grčki *armatolos*) odnosio se prvobitno na kršćanske vojnike koji su još pod bizantskom, srpskom i bugarskom vlašću držali male posjede. Oni su ušli u osmansku vojnu službu u zamjenu za pravo da zadrže svoje posjede u okviru timarskog sistema. Od druge polovine XV

st. martolozi su obavljali garnizonsku službu u većini osmanskih tvrđava podignutih duž Dunava. Kao takvi, bili su na zlu glasu usljed četovanja po Hrvatskoj, Ugarskoj i Štajerskoj. Istovremeno, martolozi su prelazili preko granice i stupali u kršćansku službu. Tamo su uvježbavani i opremani za borbu protiv osmanskih martoloza. Vojne austrijske vlasti nastojale su da mortoloze bolje plaćaju od ostalih vojnika. Austrija je tako 1540. podmirivala trošak za izdržavanje 800 mortoloza, a Štajerska je 1541. uzela 400 mortoloza u krajišku službu koje su plaćale varoši i trgovišta. Nakon što je Sulejman I Veličanstveni pripojio Ugarsku svome carstvu, mnoge je martoloze koristio za popunu ljudstva na derbentima, pa su se nazivi derbendžije i martolozi međusobno zamjenjivali.

Prisustvo kršćana u osmanskoj vojsci bila je jedna prelazna mjera, sračunata na to da se osmanska vlast u novoosvojenim zemljama na Balkanu što bezbolnije uspostavi i ukorijeni. Osim toga, kršćanski pomoćni vojni redovi u osmanskoj vojsci bili su u službi velikih osvajanja u Podunavlju, posebno u vrijeme Sulejmana I Veličanstvenog (1520–1566). Nakon toga, oni postepeno gube razlog postojanja. Kršćani spahije su prirodnom smrću ili prihavatanjem islama nestali već krajem XV stoljeća. Većina pomoćnih kršćanskih vojnih redova potrošila je svoj vijek trajanja do kraja XVI st., kada su uglavnom ukinuti i raspušteni.

S obzirom na krajiški karakter Bosne, u njoj se već početkom druge polovine XVI st. javljaju *kapetanije*, kao granične vojno–teritorijalne jedinice. Ustanova kapetanluka (*kapudanluk*) u početku je kod Osmanlija bila vezana za vojne operacije na vodi, kako na moru tako i na plovnim rijekama, prije svega na Dunavu i Savi. Kapetani se spominju u ugarsko–hrvatskoj, odnosno habsburškoj vojsci, bilo kao komadanti određenih vojnih formacija, bilo kao zapovjednici nekog utvrđenog grada ili određenog odbrambenog prostora. Zna se da su Bihać i Krupa na Uni još prije osmanskog osvajanja imali svoje kapetane. Kada su doprle do Save i Une, Osmanlije su se upoznale sa ovom ustanovom, pa su sa svoje strane granice počele po pojedinim mjestima uspostavljati kapetanije. U prvo doba kapetanije su bile manji utvrđeni prostori duž bosanske granice prema habsburškim posjedima u Slavoniji i Hrvatskoj i mletačkim u Dalmaciji. Od XVIII st. kapetanije se uspostavljaju i u unutrašnjosti Bosne, obično duž glavnih puteva. U svakoj je kapetaniji postojao barem jedan tvrdi grad, te pokoja kula, utvrđeni čardak, a negdje i neka palanka. Vojskom u kapetaniji je zapovijedao kapetan. Kapetan i svi niži zapovjednici, te svi vojnici ili neferi postavljani su carskim beratima, uz redovnu platu. Vojska u kapetaniji se sastojala iz više rodova, kao što su konjanici (farisi), azapi, mustahfizi, pasvani (noćni čuvari), topdžije, džebedžije (oklopnici) i džonulije (dobrovoljci). Sve te

službe, od kapetana pa do posljednjeg vojnika, bile su nasljedne i prelazile su po sistemu odžakluka, sa oca na sina, starijeg brata ili nekog drugog bližeg rođaka. Glavna dužnost posada u kapetanijama bila je da danonoćno čuvaju granicu od upada i prodora neprijatelja, a u unutrašnjosti živote i imanja podanika od hajduka i razbojnika.

Prva kapetanija uspostavljena u Bosni vjerovatno je bila Gradiška, čiji se kapetan Džafer-beg, sin Kliškog sandžaka Malkoč-bega Karaosmanovića, spominje u jednom pismu pograničnih austrijskih vlasti od 8. I 1558. godine. Osvajanjem Krupe i Bihaća, 1565. odnosno 1592, u njima su odmah postavljeni kapetani. Kapetanija u Gabeli prvi put se spominje 1591, a u Klisu 1596. godine. To su bile prve kapetanije na području Bosanskog ejaleta. Tokom XVII st. radi odbrane tog ejaleta uspostavljen je cijeli niz kapetanija na prostoru od Gradiške na Savi do Novog u Boki Kotorskoj. Kako je Bosanski ejalet sve do Bečkog rata obuhvatao znatne dijelove Slavonije, Like, Dalmacije i Boke, to su kapetanije postojale u tadašnjim pograničnim gradovima ejaleta, kao što su bili Osijek, Virovitica, Jasenovac, Udbina, Obrovac, Zemunik i Islam kod Zadra, Nadin, Skradin, Imotski, Knin i Herceg–Novi. Poslije Karlovačkog mira (1699) u Bosni je ostalo svega 12 kapetanija. Tokom XVIII st., uglavnom do austro–turskog rata (1737–1739), ustrojeno je 28 novih kapetanija. U vrijeme velikih nemira i buna u Bosni sredinom XVIII st. u jednoj bujruldiji (naredbi) bosanskog valije Hadži Muhamed-paše, od 12. XII 1753, spominje se i nabraja 36 kapetanija. Tu se ne spominju kapetanije Tuzla, Džisri–Tara i Hutovo. Tuzla se ne spominje jer je njen tadašnji kapetan pristajao uz pobunjenike. Posljednja kapetanija uspostavljena je u Hutovu 1802. godine. Prema popisu iz 1829. šest godina prije njihovog konačnog ukidanja u Bosni je postojalo ukupno 39 kapetanija. To su bile: bihaćka (Bihać), ostrožačka (Ostrožac), krupska (Krupa), novska (Novi), pridorska (Prijedor), kamengradska (Stari Majdan) dubička (Dubica), gradiška (Bos. Gradiška ili Berbir), kozaračka (Kozarac), banjalučka (Banja Luka), džisri–sanska (Sanski Most), kobaška (Kobaš), jajačka (Jajce), vrandučka (Derventa), maglajska (Maglaj), dobojska (Doboj), tešanjska (Tešanj), staroostrovička (Kulen–Vakuf), petrovačka (Petrovac), ključka (Ključ na Sani), kupreška (Kupres), glamočka (Glamoč), livanjska (Livno), seddidžedidska (Duvno), ljubuška (Ljubuški), mostarska (Mostar), počiteljska (Počitelj), vidoška (Stolac), ključka (Ključ kod Gacka), trebinjska (Trebinje), klobučka (Klobuk), onogoštska (Nikšić), hutovska (Hutovo), kolašinska (Kolašin), džisri–tarska (negdje na Tari), zvornička (Zvornik), tuzlanska (Tuzla) i gradačačka (Gradačac).

Teritorijalno je najprostranija bila Gradačačka kapetanija, koja se uz to isticala svojim uređenjem i bogatstvom. Odmah poslije Karlovačkog mira

(1699) u Gradačcu je uspostavljen agaluk, iz kojeg se brzo razvila prostrana kapetanija. U Gradačcu je u vrijeme Karlovačkog mira bila straža od 20 azapa. Njihov zapovjednik, Bajram-aga, sin Ibrahimov, postavljen je beratom od 16. IV 1701. za opunomoćenog komesara pri novom razgraničenju sa Austrijom. Pošto je taj posao uspješno i pouzdano obavio, Bajram-aga se 10. IV 1702, izjavom pred sarajevskim kadijom Sabitom Alaudinom i u prisustvu divanskog čauša Abdul Kadira, kao izaslanika bosanskog vezira Halil-paše, primio časti agaluka novoustrojenim džematom od 50 konjanika, sa ukupnom dnevnom platom od 602 akče. Bajram-aga se obavezao da će čuvati novouspostavljenu granicu sa Austrijom na Savi. Agaluk u Gradačcu je ubrzo prerastao u kapetaniju. Pored Gradačca, na prostoru ove kapetanije postojale su još dvije tvrđave, Srebrenik i Soko, te jedna kula u Bijeloj na Tinji. U Gradačcu je pored tvrđave postojala još jedna kula, te utvrđeni čardak osam kilometara sjeverno od grada. Gradačački kapetani, Gradaščevići, posebno Osman, Murat i Husein ("Zmaj od Bosne") poklanjali su veliku pažnju izgradnji svoga grada, podizanjem većeg broja javnih, vjersko–prosvjetnih i privrednih zdanja. Stari dio grada je svoj konačni izgled i urbanu siluetu dobio u razdoblju od 1756. do 1820. godine. Kako je Gradačac pripadao gračaničkom kadiluku, to je Murat-kapetan podigao u Gračanici medresu i dvije javne česme.

U uskoj vezi sa historijom kapetanija i kapetana u Bosni je ustanova "vilajetskih ajana" (uglednih ljudi). Tokom druge polovine XVIII st. učvrstila se u Bosni ustanova *ajanluka*, kao novog oblika vršenja funkcija lokalne uprave u osmanskoj državi. Već od polovine XVIII st. javlja se u svakom kadiluku po jedan ajan koji svojim ugledom postepeno potiskuje dotadašnje nosioce vlasti. Ajani u početku zapravo preuzimaju nove poslove koji nisu spadali u nadležnost ni jednog od dotadašnjih vojno–upravnih organa. Tako ajani, zajedno sa kadijama, vrše razrez novih općedržavnih nameta na stanovništvo, organiziraju gonjenje hajduka i suzbijanje nemira, preuzimaju brigu o prenosu pošte od Carigrada do pojedinih pokrajina i kadiluka, nadziru i maksimiraju cijene hrani, mobiliziraju muslimansko stanovništvo sposobno za nošenje oružja te predvode vojsku u raznim ratovima i pohodima.

Ajani su u početku birani, a ponegdje su i predstavnici kršćanskog *milleta* (uglavnom svećenici) učestvovali u njihovom izboru. Ovaj običaj biranja ubrzo je prestao, pošto je funkcija ajana pružala velike mogućnosti njenim nosiocima za lično bogaćenje putem raznih zloupotreba vlasti. Odatle pojedinci iz gornjih slojeva bošnjačkog društva vode prave male ratove da bi se domogli položaja ajana. Vremenom ajani, regrutirani uglavnom iz najuglednijih begovskih porodica, postaju nosioci cjelokupne vojno–političke vlasti na području jednog kadiluka. U većini kadiluka gdje su postojale

kapetanije funkciju ajana preuzeli su kapetani. Tako je došlo do spoja ajanske kao upravne i kapetanske kao vojne funkcije u jednoj ličnosti, odnosno nasljednim putem u jednoj porodici. Ova činjenica dovodi do snažnog jačanja privrednih i političkih pozicija svih bosanskih kapetana. Oni su svoj položaj održavali, bez obzira na povremene sukobe, međusobnom ravnotežom i staleškom solidarnošću, posebno u odnosu na centralnu vlast. Tako su bosanski ajani 1730. uputili mahzar (predstavku) sultanu protiv uzurpatora mostarske kapetanije, nekog Hasana, koji je preoteo silom tu kapetaniju njenom zakonskom uživaocu, Ahmed-begu Vučjakoviću. Mahzar je usvojen, a uzurpator je sultanskom naredbom odstranjen pa je kapetanska funkcija vraćena njenom legalnom nosiocu.

Strani posmatrači u Bosni primijetili su početkom XIX st. da su bosanski ajani, kao neosporni gospodari u kadilucima, učinili od bosanskog pašaluka jednu svoju osobenu konfederaciju. Ajanski su se interesi dugo vremena podudarali sa politikom i ciljevima centralnih osmanskih vlasti. Zajednički je interes, prije svega, bila odbrana granica osmanske države, odnosno Bosne, koju su ajani istovremeno branili kao vlastitu domovinu, ali i svoj povlašteni društveno–ekonomski i politički položaj. Ta su se međusobna sloga i razumijevanje sa centralnim vlastima institiucionalno izražavali kroz tzv. ajansko vijeće, odnosno povremena savjetovanja vezira sa bosanskim ajanima.

Sa početkom reformnog projekta sultana Mahmuda II 1808. neosporno se gospodstvo bosanskih ajana, odnosno kapetana i njihova samovolja po kadilucima nisu više mogli dovesti u sklad sa željama i naporima centralne vlasti da vojno–administrativnim reformama osigura svoj autoritet u svim dijelovima Carstva. Tako je međusobni sukob postao neizbježan i rezultirao je bunom bosanskih ajana pod vođstvom Husein-kapetana Gradaščevića.

Proces prihvatanja islama u Bosni

Prihvatanje islama od najvećeg dijela bosanskog stanovništva i asimiliranje islamske civilizacije na tlu Bosne predstavlja najizrazitiju i najznačajniju pojavu i crtu njene moderne povijesti. Islam, skupa sa srednjovjekovnom bosanskom herezom, koja mu je prethodila, čini duhovnu vertikalu Bosne i Bošnjaka i njihovu bitnu povijesnu odrednicu. Historijska nauka nije ni do danas ovaj fenomen uspjela sustavno razjasniti. Njemu se pristupa, slično kao fenomenu Crkve bosanske i bosanskih krstjana, sa puno emocija i strasti, ali i sa brojnim predrasudama, sve do otvorenog krivotvorenja prirode i karaktera etničke i vjerske strukture Bosne prije i u toku procesa širenja islama.

Vrlo je danas rašireno popularno bošnjačko mišljenje i uvjerenje da su bosanski muslimani "ogromnom većinom potomci starih bogomila bosanskih, koji su sačinjavali većinu ili masu naroda bosanskoga za doba narodne države". Po tom shvatanju, usljed stalnih napada katolicizma i pravoslavlja na pripadnike Crkve bosanske, prihvatiše ovi islam i tako se "učvrstiše pomoću ove uzvišene vjere sa tvrdim bedemima od navale obiju crkava." Čin prihvatanja islama po tome se mišljenju desio u jedan mah i masovno, odmah po padu Jajca, u junu 1463, još dok je sultan Fatih boravio u Bosni. Padom Jajca, kao stolnog grada Kraljevine, nastupio je navodno "čas islamizacije". Po tom predanju, 36.000 bugumilskih porodica pohrlilo je pod Jajce da se pokloni sultanu Mehmedu II Fatihu. Oni su tu svi zajedno i odjednom prihvatili islam i tako postali muslimani. Tu se odmah trideset hiljada za vojsku sposobnih Bošnjaka zaklelo sultanu "na njegovu zastavu kao janjičari".

Stariji historičari i drugi pisci drže da je ova tradicija vjerodostojna. Oni se pri tome pozivaju na tzv. Janjičarski kanun ili zakon, odnosno na jedan njegov prepis, koji je 1724. sačinio u Istanbulu neki Mustafa Čelebi. Tu se na prvom mjestu ističe da je Bosna izuzetak u odnosu na sve ostale pokrajine Carstva, kada je u pitanju kupljenje djece za janjičarski odžak. Dok je u ostalim pokrajinama praksa i zakon uzimati samo kršćansku djecu u adžami–oglane, dotle je u Bosni "zakonom određeno da se samo uzimaju muslimanski sinovi i primaju odmah u carske saraje i bašče". Bošnjaci su

stekli ovo povjerenje i povlasticu još dok je sultan Fatih "osvajao Bosnu", tako što se "većina naroda poklonila njegovoj sili i odmah prešla na islam". Kad je vidio da svi "najedanput (bir ugurden) primiše islam", sultan im reče da oni nisu "hrđav narod". Na to im je još dodao da mogu od njega tražiti šta žele. Bošnjaci mu na to odgovore da mole da se i njihova djeca uzimaju u adžami–oglane. Njihovoj je molbi udovoljeno i od tada je "zakonom zajamčeno" da se "muslimanska djeca iz Bosne, bila obrezana ili neobrezana, bez joklame (pregleda) moraju primati u saraje".

U prilog Janjičarskom zakonu, odnosno tvrdnji da je islam u Bosni odmah i odjedanput prihvaćen od velikog dijela stanovništva, u literaturi se često navode i drugi izvori koji govore kako je sultan Fatih iz Bosne odveo mnogo roblja. Tako turski ljetopisac i historičar Dursun-beg, koji je pratio Fatiha prilikom pohoda na Bosnu, piše da se domaći svijet u pojedinim nahijama sklonio po teže pristupačnim mjestima i prirodnim utvrdama, odakle Osmanlije "toliko roblje povedoše" da to ne bi "kadar bio popisati ni najvještiji pisar". Dursun-beg dalje piše da je nakon zauzeća Jajca "pobjedonosni sultan" naredio da se iz grada izvedu svi zarobljenici, "kojih je bilo bezbroj mnogo". Neke od njih sultan je ispoklanjao svojim vojskovođama i spahijama, a drugima je dopustio da "ostanu u gradu". Slično je 1601. pisao i Mauro Orbini u svom *Kraljevstvu Slavena*, tj. da je Mehmed II iz Bosne "gotovo većinu plemstva odveo u Aziju u ropstvo". Ni Dursun-beg, kao neposredni svjedok i učesnik događaja, niti Orbini ne znaju ništa o masovnom prihvatanju islama pod Jajcem 1463. godine.

Savremeni poljski hroničar Jan Dlugosz zabilježio je da je sultan Fatih prilikom osvajanja Bosne "do 100.000 osoba oba pola odveo u ropstvo, od kojih je 30.000 snažnih mladića uvrstio u janičare". Apostolski vizitator, Albanac Petar Masarechi pisao je 1624. o masovnom prihvatanju islama od strane silom pokatoličenih bosanskih krstjana. Masarechi vjeruje da je do toga došlo zato što su se mnogi "sjećali krivovjerja i usljed toga bili slabi u vjeri, pa su prilikom dolaska Turaka u Bosnu lahko prelazili na islam da sačuvaju svoju slobodu".

Teorija o Janjičarskom zakonu, odnosno o naglom i jednokratnom prihvatanju islama od strane velikog broja Bošnjaka teško da može izdržati historijsku kritiku. To je mišljenje bez stvarnih dokaza, a osim toga i bez osjećanja i smisla za dinamiku historijskih zbivanja. Prihvatanje islama u Bosni bilo je jedan proces čija se postepenost i dinamika mogu pratiti prije svega na osnovu osmanskih deftera, čijem se proučavanju u Bosni pristupilo tek poslije 1945. godine.

Pored toga, mnoštvo podataka o tom procesu pružaju i izvještaji, u pravilu dobro obaviještenih, papskih vizitatora. Ovi primarni izvori pokazuju

da je proces prihvatanja islama u Bosni trajao 250 godina. U XV odnosno do početka XVI st. taj je proces tekao prilično sporo i ne bez oscilacija, zastoja i retorzija. Prihvatanje islama se intenzivira tokom XVI st., posebno nakon Mohačke bitke 1526, što se kao proces nastavlja kroz cijelo XVII stoljeće. Proces prihvatanja islama je praktično trajao sve do posljednja dva desetljeća pred austro–ugarsku okupaciju, samo što u XVIII i XIX st. nije imao tako dramatičan tok kao u prvih 150–200 godina osmanske vladavine. Jednom riječju, sama priroda historijskih procesa, pogotovo tako složenog kao što je prihvatanje islama, u jednoj zemlji burnih vjerskih previranja, kakva je već stoljećima prije pojave islama na njenom tlu bila Bosna, dovodi u pitanje vjerodostojnost Janjičarskog zakona.

Autori koji smatraju da ovaj zakon sadrži vjerodostojan model prihvatanja islama u Bosni, kao čina koji se desio u jedan mah i masovno, pozivaju se na njegov rukopis, koji je, kako je naprijed navedeno, nastao 1724, što znači 250 godina poslije događaja o kojima govori. Kroz tih 250 godina brojna predanja i mitovi su se prepleli sa stvarnim događajima. Sam tekst Janjičarskog zakona svjedoči da je pisan iz određenog historijskog iskustva i perspektive, uz oslonac na usmenu tradiciju nastalu u međuvremenu. U posljednjim rečenicama rukopisa Janjičarskog zakona se kaže da su "muslimanska djeca iz Bosne", odgajana u carskom saraju, kao pametna i darovita "većinom došla do najvećih časti u državi". Jasno je da se ovakva tvrdnja nije mogla izreći 1463. kada je Janjičarski zakon navodno proglašen, nego tek iz perspektive i iskustva od preko dva stoljeća, tokom kojih su mnogi Bošnjaci napravili vrlo uspješnu karijeru u osmanskoj državnoj i vojnoj hijerarhiji.

Broj od preko 30.000, ili po nekim autorima preko 36.000 ljudi, okupljenih pod Jajcem početkom juna 1463, sasvim je nestvaran i nepojmljiv. Pitanje je kako bi se toliki broj ljudi tu prehranio, kada se je, kako je naprijed već navedeno, sam sultan Fatih povukao sa vojskom u unutrašnjost Carstva, odmah po zauzeću Jajca, upravo usljed nedostatka hrane za ljude i stoku. Isto je i sa brojem od navodno 30.000 dobrovoljno regrutiranih vojnika u samo jednom danu. Ako se taj broj uporedi sa činjenicom da je cijeli janjičarski korpus u Fatihovo doba brojao oko 8.000 ljudi, a u doba Sulejmana Veličanstvenog oko 12.000, onda se vidi da se tu, u najmanju ruku, radi o proizvoljnom pretjerivanju.

Brojnost pokupljenog i odvedenog roblja iz zemlje nije nikakav dokaz o ranom masovnom prihvatanju islama u Bosni. To je roblje služilo za demografsku obnovu Carigrada, a ne za islamiziranje osvojene zemlje. Carigrad je već u V st. imao oko milion stanovnika. Gradski atar koji su opasivale dvostruke visoke zidine, ukupne dužine oko 45 km, bio je čak veći nego

što je toliko stanovništvo zahtijevalo. Od latinskog osvajanja 1204. stanovništvo grada je stalno opadalo, tako da je 1437. u gradu bilo svega oko 40.000 duša. Računa se da je 1453. u Carigradu bilo svega oko 50.000 stanovnika, uključujući tu i izbjeglice iz okolnih bizantskih mjesta. Savremenici su zabilježili da je grad bio toliko opustio da su se unutar zidina, umjesto nekadašnjih stambenih zgrada i kuća, prostirali voćnjaci i veliki vinogradi, osobito uz manastire. Unutar zidina nekad velikog i jedinstvenog metropolisa, nalazio se zapravo veći broj raznih zbijenih gradova i sela, međusobno odijeljenih prostranim poljoprivrednim zemljištem. Sultan Mehmed II ušao je 29. V 1453. na čelu svojih odreda u jedan praktično pust grad. Među malim brojem onih koji su u Carigradu ostali nakon njegovog pada, bili su Jevreji u četvrti Balat, na kraju zaljeva Zlatni rog. Ostali stanovnici koji su preživjeli osvajanje većinom su pobjegli iz grada. Da bi obnovio opustjeli grad sultan Fatih je odredio da se iz svakog većeg osvojenog grada trećina stanovništva odvede u Carigrad i tamo stalno nastani.

Zahvaljujući takvoj demografskoj politici i obnovi grada, u Carigradu je krajem vladavine sultana Mehmeda II Fatiha već bilo 16.324 domaćinstva. Ako se uzme da se, po konzervativnom proračunu, jedno domaćinstvo u prosjeku sastojalo od pet članova, onda to znači da je grad tada imao oko 100.000 stanovnika. Od toga su otprilike polovinu činili muslimani, jednu četvrtinu pravoslavni Grci, a ostalo etnički različiti Evropljani, zatim Jevreji, Ermeni i Cigani. Sultan Mehmed II je na taj način u raznim dijelovima Carigrada između 1459. i 1475. naselio stanovnike iz Amasre, Stare i Nove Fokeje, Trapezunta, Korinta i Argosa, Karamanije, Eubeje i Kafe. Prema riječima jednog savremenika, J. M. Angiolelloa, za "kratko vrijeme novi stanovnici su sebi izgradili prekrasne domove i crkve".

Takva demografska politika se zadržala izgleda i u doba Sulejmana I Veličanstvenog. Sultan Sulejman je nakon zauzeća Beograda, tada najjužnije ugarske varoši i tvrđave, 28/29. VIII 1521, jedan dio zarobljenika, uglavnom Srba, koji su uz Ugare činili većinu mješovite kršćanske posade grada, poslao u Carigrad. Oni su naseljeni u jednoj mahali u jugozapadnom dijelu Carigrada, u blizini Beogradske kapije (*Belgratkapi*). Ovi naseljenici iz Beograda podigli su jednu šumu o okolici grada koja se i danas zove Beogradska šuma (*Belgratorman*). Doseljenici iz Beograda su se, kao i većina ostalih ratnih zarobljenika različitog jezika i etniciteta koji su prije njih naseljeni u Carigrad, vremenom asimilirali i iščezli među etničkim Turcima, a vjerovatno dijelom i među Grcima.

Popularno uvjerenje da su pripadnici Crkve bosanske listom pohrlili da prihvate islam ne odgovara društvenoj zbilji Bosne u prvim decenijama osmanske vladavine. Prije osmanskog osvajanja na tlu Bosne su postojale

i borile se za opstanak i prevlast tri crkve. Sve do posljednje decenije postojanja bosanskog kraljevstva državna politika nije ni jednu od njih posebno podržavala. Tek 1450. kralj Stjepan Tomaš je stao na stranu katoličke crkve i počeo odobravati i podržavati progon bosanskih krstjana i njihovo nasilno pokatoličavanje. Odatle se često misli da su mnogi nasilno pokatoličeni krstjani izdali zemlju 1463, bez otpora predali tvrde gradove Osmanlijama i otvoreno stali na njihovu stranu. Bilo je slučajeva predaje gradova i prelaska na stranu Osmanlija, ali je bijeg iz Bosne, ne samo katolika nego i bosanskih krstjana, bio znatno češća pojava. Među bjeguncima je bilo najviše pripadnika sitne vlastele. Najčešće su bježali u Dalmaciju i Italiju, gdje su se kao nekadašnji heretici brzo stopili sa katolicima. Bježalo je dijelom i pravoslavno stanovništvo iz Huma u susjedne zemlje.

Oni pripadnici Crkve bosanske koji su ostali u zemlji i već 1463. prihvatili islam pokazali su neka kolebanja u pogledu svojih vjerskih uvjerenja. Tako se već iste 1463. oko 400 jačih "domaćih Turaka" odmah pridružilo ugarskom kralju Matiji Korvinu prilikom njegovog pohoda i osvajanja Jajca. O iznevjeravanju islama i izdaji dobrog dijela bošnjačke posade u Jajcu tom prilikom, svjedoči i Konstantin Janjičar, koji je kako je već naprijed spomenuto, predao kralju Matiji tvrđavu Zvečaj. On piše da su Bošnjaci koji su se "predali Turcima" i "s Turcima bili u gradu i varoši" silom zauzeli jednu gradsku kulu na koju je bio podignut osmanski bajrak, koji su odmah bacili "i počeli tući Turke". Kad su to Ugari vidjeli "odmah su živo doletjeli" i "iz te kule počeli prodirati u varoš", sve dok je nisu potpuno osvojili. Mada zauzet ratom u Moreji, sultan Fatih je odmah pokušao povratiti Jajce, koje je sa 30.000 vojnika bezuspješno opsjedao. Videći da grad ne može brzo osvojiti, digao je opsadu. Prilikom opsade zarobljeno je 200 branitelja grada, uglavnom nekadašnjih bosanskih krstjana, koje je sultan poveo u Carigrad i ondje ih kao kaznu za izdajstvo pogubio.

Na to izvjesno vjersko kolebanje nekadašnjih bosanskih krstjana ukazuje i jedan sidžil iz 1465. godine. Tu se kaže da je sultan Fatih u selima oko Jajca "podijelio i ostavio u vlasništvo zemlje" onim "patarenima koji su prešli na islam". Kako su "isti patareni iznevjerili islam i opet prešli na kršćanstvo" kada je kralj Matija osvojio Jajce, to je sultan kada je ponovno došao u oblast oko Jajca "te nevjerne patarene" lišio vlasništva nad zemljom i protjerao ih u Anadoliju.

Muslimansko stanovništvo u Bosni je po vlastitom zahtjevu bilo obuhvaćeno obavezama davanja hiljadu djece za janjičarski podmladak, ali ne prije XVI stoljeća. Prvi takav slučaj desio se tek 1515. godine. Tokom XVI st. to je ponovljeno više puta. Muslimanska djeca iz Bosne uzimana su uglavnom u dvorsku, a rjeđe u vojnu službu. Pored Bošnjaka, povlasticu

da daju djecu u adžami–oglane imali su još jedino albanski muslimani i pripadnici kavkaskog plemena Abaza. Takva djeca i momci se u dokumentima često spominju kao "sunetli oglan". Za bošnjačku djecu se pored toga koristio termin "potur oglan". Sigurno da su muslimani u Bosni i drugdje, nastojeći da se devširmom obuhvate i njihova djeca, očekivali određene pogodnosti i prednosti, ne samo za te mladiće nego i za sebe, inače njihov postupak ne bi imao smisla. U praksi su muslimanska djeca iz Bosne uzimana u adžami–oglane samo ako to njihovi roditelji i oni sami uistinu žele.

Osmanska država nije vodila nikakvu službenu politiku prevođenja nemuslimana u islam. Prozelitizam i misionarstvo su strani islamu. U tom smislu u osmanskoj državi nije vođena nikakva organizirana vjerska propaganda u kojoj bi učestvovali pripadnici uleme. Kao učeni i vjerski obrazovani ljudi, oni su počinjali djelovati tek pošto bi se stanovništvo na određenom području priznalo muslimanima. Tek tada se javljala potreba da se ovi novi muslimani poduče u vjeri, što je bio zadatak uleme.

Ko je htio dobrovoljno je primao islam, a nad onima koji su ostali u svojoj vjeri nije vršeno nikakvo nasilje niti utjerivanje u novu vjeru. Naprotiv, njima je bila zajamčena vjerska sloboda, ukoliko plaćaju džizju, odnosno harač. Među prvim aktima koje je sultan Fatih donio po osvajanju Carigrada bila je svečana povelja o postavljanju Genadija II za patrijarha pravoslavne crkve. Pored toga, sultan je odmah imenovao i haham-bašu (nadrabina), kao vjerskog poglavara cjelokupne jevrejske zajednice u Carstvu. Obojica su imali sjedište u Carigradu, kao prijestolnici Carstva. Nakon osvajanja Bosne, sultan je, kako je već istaknuto, posebnom poveljom (ahdnamom) zajamčio franjevcima slobodu vjerskog rada, a time i slobodu vjeroispovijesti katolicima u Bosni. Ovaj akt sultana Fatiha ustvari je omogućio katoličkoj crkvi i njenim sljedbenicima da opstanu u Bosni.

Franjevci su prije dolaska Osmanlija imali u Bosni, uključujući tu i Hercegovu zemlju, ukupno 39 samostana. Mnogi se od njih ne spominju u ranim osmanskim defterima jer su tokom čestih ratovanja srušeni i oštećeni, ili su ih njihovi redovnici jednostavno napustili. Neki od tih franjevačkih samostana, kao u Foči, Jajcu, Zvorniku, Srebrenici i Bihaću, pretvoreni su u džamije. Jedan general franjevačkog reda našao je u Bosni 1508. deset franjevačkih samostana.

S druge strane, mada se Srpska patrijaršija u Peći ugasila skoro istovremeno sa nestankom srpske države na tom prostoru, nije nestalo Srpske crkve, čiji su episkopi došli pod jurisdikciju autokefalne Ohridske arhiepiskopije, u kojoj je vodeća mjesta uglavnom držalo grčko svećenstvo. Ohridska arhiepiskopija je uglavnom poštivala ono što je ostalo od srpskog crkvenog

naslijeđa, kako bi tim ojačala svoje pozicije prema Carigradskoj patrijaršiji. Srpska crkva je nastavila djelovanje među svojim pripadnicima, uz jednovremena nastojanja da se obnovi njena autokefalnost, odnosno nezavisnost prema Ohridskoj arhiepiskopiji.

Autokefalnost Srpske pravoslavne crkve obnovljena je 1557. uspostavljanjem Pećke patrijaršije. Toj odluci sultan Sulejmana I Veličanstvenog doprinijela je činjenica da su Srbi, kao pripadnici pomoćnih vojnih redova, imali značajnu ulogu prilikom osmanskih ratovanja i osvajanja u Podunavlju. Posebnu ulogu odigrali su Srbi prilikom osvajanja Banata 1551–52. Oni ne samo da su bili uključeni u veliku vojsku Sulejmana Veličanstvenog nego su, kao članovi gradskih posada u ugarskim tvrđavama po Banatu, svojom predajom ustvari omogućili Osmanlijama da brzo osvoje tu zemlju.

Pećka patrijaršija je imala preko 40 mitropolita i episkopa. Ona je pod svojom crkvenom jurisdikcijom držala dio sjeverne Makedonije i istočne Bugarske, zatim Srbiju, Crnu Goru sa Zetskim primorjem, Srijem, Banat, Bačku i Bosnu, te naselja Srba u Hrvatskoj, Dalmaciji i Ugarskoj. Pećka patrijaršija, odnosno Srpska crkva je imala feudalni status i organizaciju, sa brojnim feudalnim povlasticama. Bila je najveći hrišćanski i općenito jedan od najkrupnijih feudalnih zemljoposjednika u balkanskim pokrajinama Osmanskog carstva.

Još prije obnove Pećke patrijaršije Srpska crkva je slobodno djelovala, a pojedinim manastirima dodjeljivani su zemljišni posjedi kao timari. Na toj materijalnoj osnovi pojedine crkve i manastiri nabavljaju i štamparije radi širenja liturgijskih knjiga. Prva štamparija nabavljena je u Veneciji 1519. i prenijeta je u Goražde, u crkvu. Sv. Đorđa, koju je 1446. podigao herceg Stjepan Kosača. Štamparija je tu radila do 1523. godine. Kasnije su pri većem broju manastira radile manje štamparije. U Bosni je, uprkos zakonskih smetnji, podignuto više srpsko–pravoslavnih manastira, posebno u Zvorničkom sandžaku. Tako se u jednom defteru iz 1548. spominje manastir Papraća u nahiji Birač. Nešto kasnije spominju se manastiri Tamna kod Teočaka, Ozren, Lomnica kod Šekovića, Vozuća i Gostović na Krivaji i dr. Novi manastiri su često podizani i na ruševinama nekadašnjih franjevačkih samostana. Uz podizanje novih, obnovljeni su i ponovno oslikani freskama i stari, oštećeni i padu skloni hramovi.

Pećka patrijaršija je od seobe, zapravo od povlačenja oko 30.000 Srba 1690. sa austrijskom vojskom u zemlje preko Save i Dunava, pod vođstvom patrijarha Arsenija III Čarnojevića, sve više zapadala u političke i finansijske teškoće. Uporedo s tim, rastao je pritisak Carigradske patrijaršije na državu da se patrijaršijska stolica u Peći povjeri nekom od grčkih crkvenih velikodostojnika. Pećki patrijarsi su se sve češće nelojalno držali prema

osmanskim vlastima, posebno u ratu 1737–39, a 1765. se otkrilo da patrijaršija duguje ogromnu sumu novca bogatom carigradskom Grku Đorđu Spatarisu, koji je pod optužbom za izdaju osuđen i obješen, a imovina mu konfiscirana u korist države. Dug je trebalo platiti državi, a blagajna Patrijaršije u Peći bila je prazna. Carigradski patrijarh Samuil Hanceris se ponudio da izmiri te dugove, uz uslov da se Pećka patrijaršija stavi pod njegovu jurisdikciju. Fermanom sultana Mustafe III 11. IX 1766. ukinuta je Pećka patrijaršija, a sve njene eparhije došle su pod izravnu vlast carigradskog patrijarha.

O širini autonomnih prava i feudalnih povlastica koje su Pećka patrijaršija, odnosno Srpska crkva, uživale u Osmanskom carstvu najbolje svjedoči sam Arsenije III, koji je u ratu izdao državu i priključio se Austrijancima. Po dolasku u Srijem, na austrijsku teritoriju, on je odmah zatražio da se Srpskoj crkvi i tu da autonomija "kakva je postojala pod Turcima". Carskim privilegijem od 21. VIII 1690. on je postao poglavar Srpske crkve u Austriji. Autonomija utvrđena ovim privilegijem teško se provodila u djelo, usljed velikog otpora katoličke crkve i ugarskih feudalnih magnata.

Nemuslimanima su u Carstvu povjeravane i vrlo osjetljive službe. U početku se među nemuslimanima susreću spahije, nahijske vojvode, čuvari tvrđava i ostali vojnici, pripadnici svih vojničkih redova, osim janjičarskog. Kasnije su nemuslimanima, posebno Grcima i pravoslavnim Albancima, često povjeravane vrlo suptilne diplomatske misije. Osmansko carstvo je upravo kao islamska država bilo vjerski trpeljivo, daleko od duhovne skučenosti i isključivnosti Bizanta i Srbije, te zapadnog evropskog katolicizma i protestantizma. Nasuprot kozmopolitizmu Osmanskog carstva, kršćanski se svijet usko držao principa prisilne istovjetnosti države i vjeroispovijesti, što je najjasnije formulirano odredbama augsburškog vjerskog mira 1555. godine: *Cuius regio, eius religio* (Čija je zemlja, njegova je i vjera).

Bez obzira na sve to, u određenoj epskoj tradiciji i literaturi, posebno u srpskoj i hrvatskoj historiografiji, stalno se ponavlja i podržava teza da se proces prihvatanja islama "odigrao u znaku fizičke i psihološke prinude". Tu je tezu najdosljednije razvio i formulisao Radovan Samardžić 1991. u studiji *Prodor islama u jugoistočnu Evropu*. Na drugoj strani, tu staru tezu hrvatske historiografije sažeo je još ranije (1967) O. Dominik Mandić u knjizi *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*. Veliki izvorni materijal koji pisac tu donosi tako je protumačen da – osim katolika koji su, po njemu, još od najranijeg srednjeg vijeka bili nacionalno osviješćeni Hrvati i njihovih navodnih progona – u cijeloj Bosni nikog drugog nije bilo i ništa se drugo u njenoj historiji nije ni dogodilo.

Tvrdi se da je "svako primanje nove vere stvar prinude", čak i kada se "preobraćenik" u trenutku prihvatanja novih uvjerenja subjektivno tako ne osjeća. Ljudi su, po tome, prihvatili islam u općoj duhovnoj depresiji. Osmanska osvajanja Balkana i Panonije su trajala skoro dva stoljeća, tokom kojih su Osmanlije više puta tako porazile i potukle razne križarske i kršćanske vojske da je kroz nekoliko naraštaja došlo do demoralizacije i potpune duhovne dezorijentacije unutar razdrobljenog balkanskog i panonskog hrišćanskog i kršćanskog svijeta. Toj općoj demoralizaciji, usljed stalnih vojnih poraza, Osmanlije su doprinosile izazivanjem "neuhvatljivih smutnji" kojima su dalje razgrađivane uredbe i tradicije zatečenog kršćanskog stanovništva. U tome su Osmanlijama išli na ruku "mnogi otpadnici od hrišćanstva", posebno umišljeno premudri Grci, za koje se sa žaljenjem konstatira da su "zlehudi pomoćnici Turcima" uglavnom "ostali u staroj veri".

U takvoj duhovnoj situaciji tvrdi se da su islam prihvatili uglavnom razni prikraćeni i odbačeni elementi, te kojekakve druge levente (pers. besposličar, gotovan). Tako se navodi da su novu vjeru primali "robovi da bi im skinuli sindžire", na smrt osuđeni, prijestupnici koje je vlastita sredina odbacila, uhode, razni pustolovi i beskućnici. Tu su i kmetovi koji su htjeli da se oslobode feudalne zavisnosti, ali i imućniji ljudi, kao sitna vlastela, seoski knezovi i gradsko stanovništvo, radi očuvanja svog društvenog statusa. Uz sve to, kao dokaz za navodno prisilno širenje islama, često se tvrdi da su Osmanlije pokretale iz Anadolije i naseljavale na Balkan različita muslimanska, uglavnom turska plemena i razne manje društvene grupe.

Kao najizrazitiji primjer prisilnog širenja islama srpska historiografija uzima "danak u krvi". U cijelom mnoštvu onih koji su se različitim putevima uspinjali do najviših položaja u Carstvu, ropski služeći osmanskoj državnoj ideji, izdvajali su se dječaci i mladići pokupljeni "dankom u krvi", a zatim godinama odgajani za snažne janjičare, carevu tjelesnu gardu i visoke časnike i dostojanstvenike. Uzeta kao cjelina, ta skupina ljudi je navodno bila glavni nosilac "potonje islamizacije". Po tome mišljenju, oni koji su u mladosti silom regrutirani u janjičarski podmladak, a kasnije dospjeli do visokih zvanja i položaja u Carstvu, uticali su da u njihovom zavičaju čitava sela i manje oblasti napuste kršćanstvo. Kao tipičan primjer za takvu tvrdnju uzima se rod Sokolovića, sa velikim vezirom Mehmed-pašom na čelu, koji je navodno "preobratio u muslimane mnoga sela i kasabe gornjeg Podrinja". Tvrdnje da je širenje islama podrazumijevalo čin sile i prisile nemaju utemeljenja u izvorima. One više govore o nacionalističkim i drugim opterećenjima i predrasudama njihovih sastavljača i zastupnika, nego što doprinose objašnjavanju i rasvjetljavanju jednog složenog historijskog procesa, kao što je bilo širenje islama u Bosni i okolnim zemljama. Već sama

činjenica da je taj proces stoljećima trajao uvjerljivo pokazuje da islam nikome nije silom nametan.

Besmislene su tvrdnje da su islam prihvatali ljudi u ropstvu i razni odbačeni elementi ili oni koji su željeli doći do višeg društvenog položaja. Islamski propisi podstiču muslimane da oslobađaju robove i zarobljenike. S druge strane, prihvatanje islama nije značilo da će neko samim tim činom biti oslobođen rajinskog statusa, popraviti društveni položaj ili postati imućan. U čisto islamskim dijelovima Carstva, u prvom redu u Anadoliji, raju su činili isključivo muslimani. Sve do druge polovine XVIII st. u Bosni je većinu seljaka činila muslimanska raja, od koje se, kako je već naprijed navedeno, jedan broj nije oslobodio položaja feudalne zavisnosti sve do kraja Prvog svjetskog rata.

S druge strane, Bosna je cijelo vrijeme osmanske uprave bila puna muslimanske sirotinje, dok je istovremeno u Carstvu, posebno u njegovim velikim gradovima, živjelo i uspješno poslovalo na hiljade manje ili više imućnih trgovaca – Grka, Ermena, Srba, Vlaha, Cincara, Jevreja i drugih, koji nikada nisu ostavili svoju kršćansku, uglavnom pravoslavnu, odnosno jevrejsku vjeru. Slično je bilo i sa bojarima u Vlaškoj i Moldaviji, koji su sačuvali svoje feudalne posjede i povlastice, ne žrtvujući pri tome vjeru. U Bosni je od kraja XVIII i početka XIX st. ekonomski veoma ojačao pravoslavni srpski trgovački sloj, koji se unutar sebe povezivao, kako poslovnim tako i rodbinskim vezama. Već su tada srpski trgovci imali velikog udjela u bosanskoj spoljnoj, uglavnom izvoznoj trgovini. U isto vrijeme je sličan slučaj bio u Beogradskom pašaluku, gdje su, posebno nakon Svištovskog mira 1791, srpski trgovci, kao veliki izvoznici stoke u Austriju, privredno veoma ojačali. Ovaj vodeći društveni sloj, pored ekonomske moći, stečene upravo u osmanskom poretku i sistemu odnosa, sve otvorenije traži za sebe i političku vlast, što je rezultiralo Prvim srpskim ustankom.

Tvrdnja o navodnom planskom naseljavanju različitih muslimanskih plemena i grupa iz Anadolije na Balkan, kao jednom od odlučujućih činilaca u procesu širenja islama, ne može se održati kada joj se suprotstave stvarne činjenice. Prije svega, prostrana Anadolija je bila slabo naseljena, pa je i sama u prvim stoljećima Carstva bila zemlja imigracije. Izvjesne turske etničke kolonizacije bilo je na području Trakije (Istrandža–Istranca), a sasvim neznatno u daljim evropskim pokrajinama Carstva. Etničkih Turaka u Bosni zapravo nije ni bilo. One Turke koji su poslom ili službom dolazili u Bosnu, domaći muslimanski svijet je držao strancima, nazivajući ih *Turkušama*. Rijetko je koji ostajao stalno u Bosni. Ukoliko bi ostao, brzo bi se asimilirao i slavizirao, utapajući se u bosansko–muslimansku slavensku masu. U nauci je na osnovi valjanih antropoloških istraživanja utvrđeno da

su na cijelom južnoslavenskom prostoru upravo bosanski muslimani, odnosno Bošnjaci, "najčišći Slaveni".

Da bi na svaki način obezvrijedila islam, muslimane, Turke i Bošnjake, srpska nacionalistička historiografija, bez ikakvih ograda, tvrdi da je prihvatanje islama bio čin "ljudske zbunjenosti i kolektivnog maloumlja". Takvo stanje je, po tome, vladalo tamo gdje su crkvene prilike bile nesređene, a vjerovanja površna i prožeta sinkretizmom i heretičkim učenjima. Kao tipičan primjer takvog stanja i odnosa uzima se Bosna, koja je "šapatom" pala Osmanlijama u ruke. Pored nejasnih i navodno zbunjenih vjerskih osjećanja, kao uzrok navode se također razmirice, svađe i otvoreni sukobi među krupnim bosanskim velikašima. Nasuprot Bosni, u tom pogledu se ističe navodni primjer Srbije, u kojoj je bilo "velikih duhovnih predvodnika", kakav je bio Sava Nemanjić. Zahvaljujući tim duhovnim predvodnicima, narod je u Srbiji navodno postao "duhovno sređen" i "zbližen u Hristu", te upućen na pravi smisao i sadržaj svoje vjere.

U vezi sa navedenim tvrdnjama o dezintegraciji srednjovjekovne bosanske države usljed velikaške samovolje, mora se primijetiti da ni u jednoj okolnoj balkanskoj i panonskoj zemlji stanje nije bilo bitno drukčije, posebno ne u Srbiji i ugarsko–hrvatskoj državi. Krupni zemaljski gospodari su nakon smrti cara Dušana (1355), zapravo raskomadali srpsku feudalnu državu na više "udelnih kneževina" i oblasti. Srpska feudalna država bila je zahvaćena rasulom i velikaškom neslogom i neredom još u vrijeme kada je Bosna pod Tvrtkom I bila u punom usponu. Kako je već istaknuto, osmanska osvajanja bosanskog kraljevstva trajala su 77 godina (1386–1463), skoro jednako kao i srpske feudalne države (1371–1459), pa se za Bosnu ne može reći da je lahko i bez otpora pala. Ni tvrdnja o otpornoj duhovnoj snazi svetosavlja ne može opstati kada se zna da je veliki dio stanovništva na prostoru između Jeleča, odnosno Novog Pazara, Gornjeg Podrinja, Polimlja, uključujući tu i istočnu Hercegovinu, vrlo rano prihvatio islam. Tako se i u srpskoj historiografiji sa žaljenjem često konstatira da je do masovnog prihvatanja islama došlo u zemlji u kojoj je nekada nastalo Miroslavljevo evanđelje i gdje su u manastiru Mileševi počivale mošti sv. Save. Stara Raška je tako bez ikakve prisile postala vremenom jedna pretežno muslimanska zemlja, sa razvijenim gradovima bosansko–orijentalnog tipa, iz kojih se proces prihvatanja islama postepeno širio na seoska područja. U tim nekad čisto pravoslavnim krajevima islam su prihvatala cijela sela, a čitav proces je počinjao obično tako što bi islam prvo primilo seoski knez i trgovci stokom koji su poslovali sa Dubrovnikom.

Početkom XVI st. pravoslavno stanovništvo u velikom broju i u drugim krajevima prihvata islam. Tako je monah Marko Trebinjac zabilježio 1509.

kako su mnogi bez prisile ostavili pravoslavlje i primili islam. Na isto vrijeme i pojavu ukazuje i pop Vuk, koji je 1516. u Sarajevu zapisao da "u te dane u toj zemlji bijaše veliko umnoženje agarenskih čeda, a pravoslavne vjere kristianske u toj zemlji veliko umanjenie."

Plima prihvatanja islama od strane brojnih pojedinaca, ali i cijelih sela, nastavila se i nakon obnove Pećke patrijaršije i učvršćenja njene jurisdikcije nad srpsko–pravoslavnim eparhijama u Bosni, Slavoniji i Dalmaciji. Isto tako, ni sloboda vjerskog djelovanja i misionarstva franjevaca u Bosni nije presjekla proces prihvatanja islama. Podaci o širenju islama među katolicima redovno se nižu u izvještajima papskih vizitatora iz Bosne. Kao što postojanje manastira Mileševe, nekadašnjeg "rasadnika srpskog svetosavlja" nije djelovalo na okolno stanovništvo da ne prihvati islam, isto tako ni stari franjevački samostani, Kraljeva Sutjeska, Kreševo i Fojnica, kao glavna uporišta katolicizma, nisu uspjeli spriječiti da katoličko stanovništvo vremenom u znatnom broju prihvati islam, i to upravo na najužem području njihovog evangelističkog rada, na području između Zenice, Kaknja, Visokog i Kiseljaka. Pored toga, franjevačke starješine u Bosni su, jednako kao pećki patrijarsi, u svakoj pogodnoj prilici istupali kao neprijatelji osmanske države. Najpogodnija prilika za to bio je austro–turski rat (1683–1699), u kojem su se Srbi 1690. iselili, odnosno povukli zajedno sa austrijskom vojskom preko Save i Dunava. U kontekstu istog rata bosanski katolici su također imali svoje seobe, kada su se povukli sa vojskom Eugena Savojskog, prilikom njegovog upada u Bosnu i spaljivanja Sarajeva 23/24. X 1697. godine. Sam Eugen Savojski zapisao je tada u svoj ratni dnevnik da se nada da će pokupiti sve kršćane u Bosni i odvesti ih "nazad preko rijeke Save". Prema franjevačkim podacima, u cijeloj Bosni, uključujući i Hercegovinu, ostalo je svega oko 25.000 katolika i 29 franjevačkih redovnika. Svi ostali katolici, nešto preko 70.000, otišli su sa Eugenom Savojskim u Slavoniju ili sa uskočkim serdarom Stojanom Jankovićem u mletačku Dalmaciju. Nakon toga, srpsko–pravoslavno stanovništvo brojčano je nadmašilo katolike u Bosni. U samoj Bosni, neposredno pred i poslije osmanskog uništenja bosanskog kraljevstva, u sve tri vjerske organizacije, Crkvi bosanskoj te katoličkoj, ali i pravoslavnoj crkvi vladalo je rasulo. Osmanske vlasti su, polazeći od islamskog učenja i svojih državnih interesa, poduzele naprijed već spomenute mjere da se stanje u katoličkoj, ali i pravoslavnoj crkvi stabilizira. Što se tiče preostalih bosanskih krstjana, oni koji nisu odmah prihvatili islam mogli su se povući u sferu svoje duhovne privatnosti, slobodni od strahovitog katoličkog prozelitističkog pritiska i progona. Uprkos tome, netačna je teza, koja se rano pojavila u historijskoj literaturi, da su islam prihvatili odmah i bez otpora skoro svi bogumili ili patareni. Već je Franjo

Rački pisao (1869–70) da su patarene u Bosni naslijedili "sadašnjimi bosanskimi Muslemani". Rački se pitao kako je u Bosni nestalo patarena, "dočim se kršćanska vjera i u jednoj i u drugoj crkvi sačuvala". Njegov odgovor je da su bosanski i humski velikaši, ukoliko se nisu iselili iz "nesretne jim otačbine", onda "iz koristi i u lasti" ili "na silu" prihvatili "vjeru svojih gospodara". Kao primjere nasilnog prihvatanja islama Rački navodi jednog sina Hercega Stjepana i djecu posljednjeg bosanskog kralja, Stjepana Tomaševića. Rački je ovdje ipak zapao u protivrječnost, jer nespojivo je tvrditi da su vjerske prilike i odnosi u Bosni već pripremili prostor za islamiziranje bogumila ili patarena, a u isto vrijeme govoriti o nasilnom prihvatanju islama.

U novijoj je literaturi Aleksandar Solovjev neposredno vezivao islamiziranje Bosne za "nestanak bogumilstva". Navodno su bogumili najednom prešli na islam sa uvjerenjem da je Muhammed (a. s.) onaj Paraklet, "duh utješitelj", koga je Isus najavio svojim učenicima na Tajnoj večeri.

U jednoj tradicionalnoj bošnjačkoj literaturi, uglavnom amaterskog nivoa, često se špekulira sa sličnostima između manihejskih učenja i islama, te da odatle izviru neke navodne predisponiranosti bogumila da prihvate islam. Takva teza je u nauci odavno oborena. Može se reći da nisu vjerski nego politički razlozi bosanske krstjane približili Turcima–Osmanlijama, kao nosiocima islama. Progon i nasilno pokatoličavanje pripadnika Crkve bosanske od strane dvojice posljednjih bosanskih kraljeva dovelo je do njihovog skoro potpunog uništenja u "kraljevoj zemlji". Mnogi bosanski krstjani su bježali u "hercegovu zemlju" pod zaštitom hercega Stjepana, a neki su, posebno starješine Crkve bosanske, izbjegli u Bugarsku, gdje su našli utočište kod svojih vjerskih srodnika, bugarskih pavlikijana. Tako su u Bosni nastale prilike u kojima se moralo birati između grube katoličke prozelitističke kampanje posljednjih bosanskih kraljeva i Turaka–Osmanlija u njihovom pobjedonosnom nastupu. Mnogi izvori iz tog vremena svjedoče o proturskim raspoloženjima i osjećajima među bosanskim krstjanima, ali i među širokim slojevima seljaštva. Otvorena proturska orijentacija ili prosto vjerska ravnodušnost u uslovima rasula Crkve bosanske, logično su mnoge pojedince vodili prihvatanju islama.

Slično je bilo i u susjednoj Slavoniji, koja je u srednjem vijeku bila usko vezana za vjerska i duhovna kretanja u Bosni. Kao što se svojevremeno po Slavoniji širilo iz Bosne patarensko učenje, tako je sa uspostavljanjem osmanske vlasti na ovom području došlo do pravog vala prihvatanja islama. Velik broj slavonskih seljaka prihvatio je islam već poslije prvog dodira sa Turcima–Osmanlijama. Zagrebački biskup Šimun Erdödy je pisao 24. XI 1536. da "sigurno može potvrditi da je poslije zauzeća Broda, više od

40.000 ljudi napustilo kršćanstvo, pored onih koji su uzeti kao robovi. Sve više i više ljudi to čini, u nadi da će ostatak svog života provesti u mirnijim vremenima." To ukazuje na činjenicu da su Osmanlije, u odnosu na raniju srednjovjekovnu bosansku ili hrvatsko–ugarsku vlast, donosile daleko više mira i sigurnosti. Deset dana kasnije biskup je pisao caru i kralju Ferdinandu da "nažalost, ovi bijedni ljudi prihvataju muhamedansku vjeru u očajanju odbacujući vjeru Krista Spasitelja. To je toliko masovno da su me moji vlastiti vazali u području tvrđave Sopje (kod Podravske Slatine) napustili, priznavajući vlast Turaka."

Osmanlije, sudeći po savremenim i kasnijim tursko–osmanskim hroničarima i drugim piscima, nisu razlikovale niti su se trudile da razlikuju bosanske krstjane od katolika i pravoslavnih. Rasprave o zamršenim vjerskim pitanjima, u kojima je srednjovjekovni kršćanski čovjek sa strašću i krajnjom isključivošću učestvovao – često i oružjem, kad u žaru verbalnog obračuna ponestane drugih dokaza i argumenata – nisu bile primjerene islamu. To ne znači da je islam bio pošteđen unutrašnjih previranja, sinkretizma i raskola. Do raskola na sunije i šiije došlo je već u prvom stoljeću islama, odnosno početkom druge polovine VII stoljeća. Time su ustanovljena dva pravca u šerijatskom pravu, odnosno općenito u islamu.

Pristalice prvog, sunijskog pravca su smatrale da je jedino Muhammed a. s. mogao vjerodostojno tumačiti Kur'an. On je to za života radio tako što je izričito ili prešutno odobrio ili zabranio neko činjenje ili nečinjenje. Nakon njegove smrti ni jedan pojedinac, pa ni halifa, nema pravo intervenirati u šerijatskom pravu. Nasuprot tome, šiije su vjerovale da je Božiji Poslanik za svog prvog nasljednika odredio Aliju te da hilafet dalje prelazi na Alijino, tj. Poslanikovo muško potomstvo. Alija i njegovi izravni potomci su kao imami nepogrešivi, tako da njihove izreke i tumačenja šerijata imaju isti značaj kao i Muhammedovi hadisi.

Želja jednog broja muslimana da ustanova hilafeta ili imamata u islamu ostane unutar Poslanikove porodice i kuće ostala je politički neostvarena. Kako je politički šiizam naišao na snažan otpor u islamskom svijetu, to se šiijska energija usmjerila na vjersko polje djelovanja. U uskoj vezi sa šiizmom su razni, često mistični, derviški redovi, odnosno tarikati. Osnovno značenje riječi *tarik* ili *tarikat* jeste put, zapravo način poučavanja i upućivanja u vjersku praksu. Odatle su i šiizam i derviška bratstva ili redovi uvijek bili i ostali priznati i organizirani oblici vjerskog života u islamu.

Polazeći od takvog vjerskog i političkog iskustva, Osmanlije se nisu mogle niti željele zanimati za doktrinarne vjerske razlike i sukobe u Bosni. U skladu sa svojom dugoročnom politikom, cilj osmanske države u Bosni, jednako kao i drugdje, sastojao se u što bržem zavođenju njenog admini-

strativno–vojnog i agrarnog uređenja. To je uređenje bilo tako projektirano da državi osigura dvije stvari. Prvo, ljude, odnosno vojnike koji će ratovati, i drugo, poreze, odnosno novac kojim će se to pokrivati. Da li će neko u svemu tome, prije ili kasnije, prihvatiti islam, državu nije posebno zanimalo niti je novu vjeru ikome nametala. U starijoj literaturi je bila prilično raširena, ali zato ništa manje pogrešna, teorija da je islam u Bosni prihvaćen tako što je po osvojenju Bosne cjelokupno domaće kršćansko plemstvo prešlo na vjeru osvajača, kako bi zadržalo svoje feudalne posjede. Ova teorija je naučno oborena već tridesetih godina ovoga stoljeća, ali kako se još susreću njeni zagovornici, neophodno je u vezi s tim dati nekoliko napomena.

Uvjerenje da je sva stara bosanska vlastela prihvatila islam kako bi sačuvala svoje posjede, predstavlja jednu od popularnih predrasuda koje su se javile u narodnoj epici i raznim predanjima. To rasprostranjeno i do kraja pojednostavljeno narodno shvatanje procesa prihvatanja islama sažeto je izrazio P. P. Njegoš 1847. u *Gorskom vijencu*: "Postadoše lafi ratarima / Isturči se plahi i lakomi." Samo nekoliko godina kasnije (1851) franjevac Ivan Franjo Jukić, pod pseudonimom *Slavoljub Bošnjak*, u svom glavnom djelu *Zemljopis i poviestnica Bosne*, kaže za bosanske muslimane da su "postali od zločestijeh krstjanah, koji svoje gospodstvo ne znajući drukčije uzčuvati, poturčiše se". Jukić dalje piše da im je "novi zakon (tj. vjera, islam) osigurao imanja i bogatstva, oslobodio od harača i svakog danka, dopuštao svako dielo griješno, bez truda i rada mogli su gospodarstvo provoditi". U biti isto stanovište iznio je 1878. i Vjekoslav Klaić. U djelu *Bosna, podatci o zemljopisu i poviesti*, on piše da su bosanski begovi brižljivo čuvali "svoje starinske povlastice i povelje od kršćanskih vladara, da ih iznesu na vidjelo, ako Bosnom zavlada koji kršćanski vladar". Na isti način je proces prihvatanja islama tumačio Jovan Cvijić, poznati i priznati antropogeograf. On je 1918. u studiji *La péninsule Balkanique – Géographie humaine*, utvrdio da je, "kako se čini", bosanska vlastela "za vrijeme turske najezde" vrlo "lahko primila muhamedansku vjeru da bi očuvala svoju nadmoćnost i da bi se mogla osvetiti Ugarima koji su je po želji papinoj naročito gonili". Kasnije je slično pisao Milan Prelog u dvotomnoj knjizi *Povijest Bosne u doba osmanske vladavine.*

Takvih tradicionalnih shvatanja procesa prihvatanja islama držao se i Ivo Andrić, koji je 1924. u svojoj disertaciji *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine* utvrdio da je "bosanski vlastelin", kako bi spasio "svoju zemlju i svoje tle", bez oklijevanja "prihvatio vjeru osvajača". Pošto je stara vjera "zatajila", bosanski vlastelin je odmah svoj zemljišni posjed, prava i povlastice nastojao čvrsto i trajno vezati "za propise i for-

mulacije nove vjere". Ovo svoje navodno naučno uvjerenje, uz mnoge predrasude prema islamu i muslimanima, na koje mu je kao mentor u svom referatu skrenuo pažnju već profesor dr. Heinrich F. Schmid, Andrić će dosljedno provlačiti kroz skoro sva svoja književna djela.

Historičari koji su pokušavali naučnom metodologijom utemeljiti tezu da je prihvatanje islama u Bosni vezano u prvom redu za održanje zemljišnog posjeda dokazivali su da je u pogledu agrarnog uređenja osmanska Bosna u suštini ostala ono što je bila u doba Kotromanića, tj. jedna feudalna, veoma rasparčana zemlja. Osim toga, u historiografiji se vjerovalo da je bosanska vlastela, koja je vjerski uglavnom pripadala "bogumilskoj sekti", prva prihvatila islam jer je već iz iskustva borbe sa katoličkom crkvom naučila da "trguje sa vjerskim uvjerenjem". Činjenica da je Bosna od druge polovine XVIII st. pa do pred kraj osmanske vladavine, sa svojim ajanima i kapetanima, prilično osamostaljenim u odnosu na bosanskog vezira i centralnu vlast u Carigradu, veoma podsjećala na srednjovjekovnu Bosnu, sa njenom osiljenom krupnom vlastelom i slabom vlašću vladara, navodila je mnoge na zaključak da su agrarni odnosi u Bosni za "turske vlade" samo nastavak agrarnog stanja u kojem se zemlja nalazila prije dolaska Osmanlija.

Pored intelektualne inercije i nedostatka historijskih izvora, na dugo zadržavanje takvog mišljenja imala je svog uticaja, kako je to primijetio Vasa Čubrilović, "i politika". U nacionalnom je interesu bilo za vrijeme turske i austrijske vlade u Bosni i Hercegovini prikazivati muslimansko plemstvo kao neposredne potomke srednjovjekovne bosanske vlastele. Smatralo se da se tako među muslimanskim plemstvom podiže narodna svijest i osjećanje narodne solidarnosti u borbi za oslobođenje i ujedinjenje. Istovremeno se time željelo istaći jugoslavensko, ustvari srpsko, navodno historijsko pravo na Bosnu.

S druge strane, "sami bosanski begovi" su širili takve priče kad god su to nalazili za shodno i korisno. U pravilu su to uvijek činili kada bi im zatrebao politički oslonac u širokim slojevima bošnjačkog naroda protiv Carigrada i Beča ili kada im je bilo neophodno da se pozovu na svoj legitimitet radi očuvanja svojih zemljišnih povlastica i pogodnosti u rješavanju agrarnih pitanja. U to se miješala, na jednoj strani, nacionalna romantika, a na drugoj, određeni begovski, viteški ponos, što sve skupa nije imalo čvrste veze sa stvarnim stanjem, odnosno sa naučnom istinom. Sredinom tridesetih godina V. Čubrilović je u studiji *Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini* utvrdio, što je potvrđeno kasnijim istraživanjima, da su agrarni odnosi u Bosni XIX st. rezultat unutrašnjeg razvoja, kako Osmanskog carstva općenito tako i nje same, kao najisturenije granične osmanske pokrajine.

Uvjerenje da je bosanska vlastela prihvatila islam kako bi "bez truda i rada" mogla svoje gospodstvo provoditi, pokazuje svako odsustvo poznavanja karaktera i prirode osmanskog vojno–administrativnog i zemljišnog uređenja. Svaki bosanski vlastelin koji se uključio u taj sistem, kao uživalac timara i spahija, provodio je najveći dio godine u aktivnoj vojnoj službi kao ratnik–konjanik. Prema tome, prihodi koje je po zakonu ubirao sa svog posjeda nisu mu dolazili ni bez truda, ni bez rada, najčešće vrlo krvavog. Štaviše, vlastelinu koji se odlučio da se uključi u timarski sistem nije bilo uopće neophodno da postane musliman. Kao što je već naprijed istaknuto, u prvim decenijama osmanske Bosne spahije kršćani su bili sasvim uobičajena pojava. Neki stariji pisci, kao Vladislav Skarić, tvrde da su se kršćani spahije u Bosni zadržale sve do velikog austro–turskog rata (1683–1699). Od tada postepeno iščezavaju, uglavnom zato što su neki smatrani nedovoljno pouzdanim ili zato što su njihovi spahiluci ustupani muslimanskim spahijama koji su ostali bez posjeda nakon osmanskog povlačenja iz Ugarske, Slavonije, Like i Dalmacije.

Čubrilović je na osnovi starih srpskih zapisa i natpisa zaključio da stara vlastela, posebno na području istočne Bosne, istočne Hercegovine, stare Raške i Crne Gore, nije morala napuštati staru vjeru i prihvatati islam da bi sačuvala zemljišne posjede. Mogla ih je sačuvati ostajući u svojoj hrišćanskoj ili kršćanskoj vjeri, uz uslov da se primi vojne ili neke druge, po državu korisne službe. U prvim decenijama osmanske vladavine često se susreću kršćani na visokim položajima u službi bosanskog sandžak-bega. Oni se koriste za razne diplomatske misije, služe kao pisari, tumači i ljekari. Tokom sedamdestih godina XV st. na dvoru bosanskog sandžak-bega nalazio se kao *džerahbaša* (glavni ranar ili hirurg) neki Vlah Svinjarević.

Pored toga, u historiji i evoluciji krupnog zemljoposjeda u Bosni za vrijeme osmanske vladavine bilo je bezbroj prekida, lomova i promjena, tako da se uopće ne može govoriti o nekom kontinuitetu između očeva i sinova. Krupni muslimanski zemljoposjed u Bosni nastao je kao posljedica njenog osobenog geopolitičkog položaja, društveno–ekonomskog i političkog razvoja, još od kraja XVI stoljeća. Veliki muslimanski zemljišni posjed, koji su u XIX i početkom XX st. vidjeli Jukić, Klaić, Andrić, Prelog i drugi, u pravilu nije imao nikakve neposredne veze sa feudalnim ustrojstvom srednjovjekovne Bosne i njenim vlastelinskim rodovima.

Stari hrvatski historičar i političar Tadija Smičiklas tvrdi da se u Slavoniji, nakon što su Austrijanci u Bečkom ratu iz nje potisli Osmanlije, ni jedan kmet više nije sjećao ni imenom niti po predanju svog predosmanskog zemaljskog gospodara. Bošnjačke su spahije držale posjede u Slavoniji i

Ugarskoj sve do osmanskog poraza u velikom Bečkom ratu, kada su se povukle na prostore južno od Save i Dunava.

Padom Bosne pod osmansku vlast (1463) istovremeno je nestalo njenog krupnog plemstva. Sultan Mehmed II Fatih u Bosni je postupio jednako kao u drugim zemljama koje je mačem osvojio. Svuda gdje su mu živi pali u ruke vladari i velikaši pokorenih zemalja, sultan ih je dao pogubiti. Tako je postupio i prilikom osvajanja Carigrada, Trapezunta i Moreje. Kada je osvojio Bosnu, sultan Fatih je naredio da se pogube pripadnici krupnog plemstva, Kovačevići i Pavlovići, zatim sam kralj Stjepan Tomašević i sva sa njim zarobljena vlastela. Jedan dio vlastele, prije svega sitne, ostao je u zemlji, nastojeći se uključiti u novi vojno–administrativni poredak. Navedeni postupak prema bosanskom kralju i njegovoj krupnoj vlasteli bio je u skladu sa osmanskom politikom da se u svakoj novoosvojenoj zemlji uništi staro plemstvo. Na tu činjenicu ukazali su još u XVI i XVII st. dvojica tada najboljih evropskih poznavalaca Osmanskog carstva, Antonio Meravino Genovese i Englez Paul Rycaut.

Fizička likvidacija vladara, krupne vlastele i velikodostojnika, kao način razračuna sa nosiocima vlasti u osvojenim zemljama, nije bio osmanski izum. Takva praksa je na Istoku postojala i održavala se još od vremena starih Asiraca i Babilonaca. Ideja je bila da se u narodu pokorene zemlje u korijenu sasiječe iluzija da još postoji stara država. U tom smislu i Hasan Kafija Pruščak u svom djelu *Nizam-ul-alem* savjetuje vladara da pobijeđenom neprijatelju "ne ostavlja prvake, jer mržnja ne izlazi iz njihovih srca, nego ostaje i prelazi na potomke". Tako je u praksi starih bliskoistočnih država, u osvojenoj zemlji, glavama bivših nosilaca vlasti postavljana jasna i odlučna granica između starog i novog režima.

Snažna i na svoje prerogative veoma osjetljiva centralna osmanska vlast u principu nije u svojoj blizini podnosila nikakvu nasljednu aristokratiju. Sultan je bio nosilac cjelokupne vlasti i pred njim su svi podanici bili jednaki. On je svojom voljom mogao svakog sposobnog roba podići na položaj sandžak-bega, beglerbega i velikog vezira, ali je istovremeno svakog od njih mogao uvijek degradirati na status običnog roba. Tako zasnovana uprava i država nije mogla ni pomišljati da u ratom osvojenoj Bosni ostavi domaću vlastelu, bez obzira na okolnost što bi prihvatila islam, makar i sa sjenkom feudalnih povlastica i političke moći kojima je raspolagala u svom kraljevstvu.

Jedinu sponu sa starim bosanskim feudalnim poretkom i novim osmanskim uređenjem predstavljali su sinovi pogubljene krupne i srednje vlastele, koji su zarobljeni i odvedeni u Carigrad i druge velike gradove u unutrašnjosti Carstva. Oni primaju islam, školuju se, ratuju i prave karijeru u osmanskoj

državnoj hijerarhiji. Tom su krugu pripadali Sinan-paša Borovinić, Mustafa-beg Jurišić, Mustaj-beg Milivojević, Mehemed-beg Obrenović, Hasan-beg Mihailović, Skender-beg Vranješević, Mustafa-beg Bogojević (Dautpašić), Ali-beg Vlahović i dr. Najpoznatiji među njima bio je sin hercega Stjepana, Ahmed Hercegović, koji je u tri maha obnašao položaje velikog vezira: 1500, 1502. i 1511. godine. Većina njih je, idući za službom i karijerom, dobijala posjede u raznim pokrajinama daleko od Bosne. Jedan manji broj je dolazio u Bosnu, ali već u zreloj dobi i sa iskustvom u upravno–vojnoj ili sudskoj službi, sa zadatkom da kao visoki carski činovnici upravljaju zemljom svojih predaka. Po islamsko–osmanskoj tradiciji oni su, kao upravnici sandžaka i drugi visoko činovnici, svojom graditeljskom djelatnošću i svojim vakufima dali značajan doprinos urbanom razvitku bosanskih gradova i unapređenju kulturno–prosvjetnog života bosanskomuslimanske sredine. Jednom riječju, bili su u većini dobro etablirani u novom osmanskom političkom i društveno–ekonomskom poretku.

Što se tiče kasnijeg bosanskomuslimanskog plemstva, ono je bilo različitog porijekla. Veliku većinu su činili potomci običnih bosanskih ljudi, kako muslimana tako i kršćana, koji su svojom sposobnošću i vojnim zaslugama dospjeli do visokih položaja, zvanja i posjeda. Jedan, skoro neznatan broj, predstavljaju potomci visokih osmanskih činovnika neslavenskog porijekla (Turci i Perzijanci), čiji su očevi služili u Bosni, tu dobili timare ili zijamete i tu konačno ostali. Takvi su bili Čengići, Miralemi, Atlagići, Ulamapašići, Skenderpašići i vjerovatno Lakišići i Malkoči–Dugalići. Napokon, treću, također malobrojnu grupu, čine potomci nekadašnje bosanske vlastele. To je svega nekoliko porodica: Kovačevići, Sijerčići, Todorovići, Ljubovići, Brankovići i Staničići, a možda se još u najviše dva–tri slučaja može pretpostaviti predosmansko bosansko vlastelinsko porijeklo. Za četiri–pet begovskih porodica može se osnovano pretpostaviti da su bile nebosanskog, robovskog porijekla. To su vjerovatno Isabegovići, Pijalepašići i Vlahovići. Neke od nekad moćnih i poznatih obitelji iz prvog stoljeća osmanske vladavine vremenom sa potpuno iščezle. To je bio slučaj sa Minetovićima, potomcima Mehmed-bega Minetoglua, prvog bosanskog sandžak-bega. Potpuno su također iščezli Tardići, Borovići, Katušići i neki drugi. Na drugoj strani, neke porodice gube zemljoposjede i ostaju samo nasljedne mutevelije (upravnici) svojih vakufa (Jahjapašići i Boljanići).

Bosna je Osmanskom carstvu dala deveTericu velikih vezira. Svi su se oni na tom položaju nalazili u razmaku od svega 67 godina, od prvog, Rustem-paše Opukovića (1544) do posljednjeg, Kujundži Murat-paše (1607–1611). Dvojica najznamenitijih među njima bili su Opuković i Mehmed-paša Sokolović. Opuković, a dijelom i Sokolović, službovali su za

vrijeme Sulejmana Veličanstvenog, kada je Osmansko carstvo bilo na vrhuncu svoje moći.

Kukuljević–Sakcinski tvrdi da je Rustem-paša bio sin nekog Radoja Opukovića iz Mostara, što je kasnije nastojao potkrijepiti i Hamdija Kreševljaković pozivajući se na stare turske pisce. Na drugoj strani, S. Bašagić je utvrdio da je Rustem-paša bio rodom iz Skradina u Dalmaciji. Tu ga je, navodno skupa sa starijim bratom, budućim Sinan-pašom, zarobio 1521. neki Bektaš, vojvoda hercegovačkog sandžaka Mehmed-bega. Vjerovatno da je najbliži istini Rustem-pašin savremenik i dobar poznavalac tadašnjih prilika u Osmanskom carstvu, Mlečanin F. Navagero, koji kaže da je Rustem-paša bio rodom "iz jednog sela pokraj Sarajeva". O vremenu njegovog dovođenja u Istanbul i školovanja nema pouzdanih podataka. Zna se da je kao sposoban čovjek brzo napredovao u službi. Sultan Sulejman ga je držao "razboritim, punim vrlina i veselog duha". Nakon službe na dvoru, bio je beglerbeg u Anadoliji i Dijarbekiru. U Istanbul se vratio kao četvrti vezir Porte. Istovremeno se oženio omiljenom sultanovom kćerkom Mihrimah (Sunčani mjesec), "poznatoj po svojoj ljepoti i bogatstvu". Sultanija Mihrimah je bila kćerka glasovite Hurem-sultanije, na Zapadu poznatije pod imenom Roksalena. Kao najdraža od žena sultana Sulejmanova, kojoj je bio odan, "i više nego što priliči samodršcu", Roksalena je bila izuzetno uticajna ličnost, neobično vješta u svim haremskim i dvorskim političkim spletkama. Rustem--paša je, kao njen zet i štićenik, već u proljeće 1541. postavljen za drugog vezira u Carskom divanu. U tom svojstvu Rustem-paša je učestvovao u devetom velikom Sulejmanovom ratnom pohodu, čiji je cilj bio Budim. Prema narodnoj pjesmi *Car Sulejman uzimlje Budim*, koju je Kosta Hörmann zabilježio u Sarajevu, zauzeće Budima bila je Sulejmanova zavjetna obaveza, koju mu je na samrti ostavio otac, sultan Selim I. U pohod na Budim Sulejman je krenuo na solsticij, 22/23. VI 1541. godine. Glavna bitka za Budim vodila se 21. VIII 1541, pod Gerhardovim brdom u blizini grada, u kojoj su Bošnjaci, predvođeni tadašnjim bosanskim sandžakom Ulama-begom, porazili i rastjerali čete Ferdinanda Habsburškog, koje su opsjedale Budim, gdje se nalazila kraljica Izabela, udovica kralja Ivana Zapolje, inače sultanovog štićenika, sa jednogodišnjim Zapoljinim sinom. Nakon što su bosanske spahije razbile opsadu Budima, janjičari su se u grad, kako kaže Hammer, "neopazice i miroljubivo ušuljali" i odmah putem telala objavili žiteljima sigurnost života i imovine, ako dobrovoljno predaju oružje i mirno prime janjičare. Tako je Budim, glavni grad Ugarske, 29. VIII 1541, tačno na petnaestogodišnjicu bitke na Mohaču, došao pod osmansku vlast. Sam sultan ušao je u Budim 2. IX 1541, gdje je u crkvi "Naše drage Gospe", koju je namijenio da postane prva džamija Budima, obavio namaz. U svim

događajima oko Budima Rustem-paša je igrao značajnu ulogu, ali ne kao ratnik, nego kao diplomata i pregovarač oko mirne predaje grada.

Na položaj velikog vezira Rustem-paša je došao marta 1544. godine. To je bilo duže mirno razdoblje, pošto je sultan Sulejman, svojim ratnim uspjesima i svojom moći nametnuo istočnom Mediteranu, Balkanu i velikom dijelu srednje i istočne Evrope "osmanski mir" (*Pax Ottomanica*). U tim uslovima Rustem-paša je kao veliki vezir mogao iskazati svo svoje diplomatsko umijeće. Među ostalim, Dubrovčani su mu se često obraćali kao "svom zaštitniku i srodniku i kao onome koji je njihova jezika". Nakon što je okrivljen za smrt sultan-zade (princa) Mustafe, Rustem-paša je pao u sultanovu nemilost, pa mu je oduzet državni pečat. Vješta i moćna Roksalena uspjela je 1555. vratiti svog zeta na položaj velikog vezira, na kojem se održao sve do smrti 1561. godine.

Rustem-paša je za života stekao ogroman imetak, koji je kao vakif trošio za podizanje brojnih zadužbina. Samo u Istanbulu izgradio je džamiju, medresu, karavan–saraj, hamam i kutubhanu (biblioteku). Gradio je i po drugim gradovima i krajevima Carstva, posebno u Bosni. Tako je u Sarajevu podigao čuveni Brusa–bezistan, han i most preko Željeznice na Ilidži i druge objekte. Većinu njegovih građevina projektirao je sam Mimar Sinan, najveći osmanski arhitekt.

Najstariji Rustem-pašin brat, Sinan-paša, bio je hercegovački sandžak-beg, a potom kapudan-paša, odnosno admiral cijele osmanske flote. Mlađi brat Mehmed-beg, zvani Karađoz-beg, ostao je zapamćen kao graditelj više zadužbina u Mostaru, među kojima je najpoznatija Karađozbegova džamija. Zna se da je Rustem-paša imao dva sina i jednu kćerku, koja je bila udata za velikog vezira Ahmed-pašu. Stariji sin sultan-zade Mustafa-paše bio je 1592. kliški sandžak-beg, a poginuo je skupa sa Hasan-pašom Predojevićem pod Siskom 1593. godine.

Neophodno je dati još nekoliko napomena o devširmi, kao o navodnom najizrazitijem vidu "nasilne islamizacije". Na prvom mjestu, nema osnove da se odlučno zaključi da su oni pojedinci koji su putem adžami–oglana došli do visokih položaja u Carstvu, kao takvi prevodili u islam na svom rodnom kraju čitava sela i kasabe, kako se tvrdi za Mehmed-pašu Sokolovića da je učinio u gornjem Podrinju. Prije svega, taj je kraj bio zahvaćen procesom prihvatanja islama dobrih 120 godina prije pojave Mehmed-paše, kao visokog carskog dostojanstvenika. Preko gornjeg Podrinja vodio je glavni put koji je povezivao Skopsko krajište sa Vrhbosnom, odnosno kasnije Rumeliju sa Bosnom. Skoro pola stoljeća prije pada Bosne na tom se prostoru javljaju prvi muslimani među Bošnjacima, pa se tu za njihove potrebe grade džamije, od kojih se najstarijom smatra ona u Ustikolini, kako je već spome-

nuto, podignuta tridesetih godina XV stoljeća. Osim toga, kao urbano naselje kasaba se uspostavlja upravo podizanjem džamije. U kasabi skoro u pravilu isključivo žive muslimani, pa tu Mehmed-paša nije imao potrebe bilo koga "prevoditi na islam". Mehmed-paša je živio i djelovao cijelo jedno stoljeće kasnije. U vrijeme sultana Sulejmana I Veličanstvenog mladi je Sokolović, kao školovan i okretan dvorjanin, koji se već istakao u ratu sa Ugarskom i Austrijom (1526–1533), obavljao razne dužnosti u carskom saraju. Već 1543. bio je zapovjednik dvorske straže (*kapidžibaša*). Tri godine kasnije, poslije smrti velikog admirala Hajrudina Barbarose, postavljen je na njegovo mjesto kao kapudan-paša. Za dalje ratne zasluge, posebno na Istoku u perzijskoj vojni, Mehmed-paša je 1555. dobio položaj trećeg vezira. Tokom tog rata Osmanlije su prvi put uspostavile vezu i saradnju sa svojim etničkim i jezičkim srodnicima s one strane rijeke Amu Darje (antički Oxus), odnosno sa uzbečkim hanom, gospodarom Samarkanda i Buhare. Osnova te saradnje bila je borba protiv perzijskog šaha kao zajedničkog protivnika.

Svi ovi vojni i diplomatski uspjesi otvorili su put Mehmed-paši ka položaju prvog činovnika Carstva. Taj je položaj Mehmed-paša dobio imenovanjem za velikog vezira 28. VI 1565. godine. U toku svog posljednjeg velikog pohoda protiv habsburške Ugarske, umro je pod opsjednutim Sigetom 6. IX 1566, sultan Sulejman Veličanstveni. Dva dana kasnije, 8. septembra, janjičari su na juriš zauzeli Siget. Tom prilikom je poginulo svih šest stotina posljednjih branilaca grada, koje je osobno predvodio hrvatski ban Nikola Zrinski. Sam Zrinski, "ugarski Leonida", živ je zarobljen i odmah pogubljen. Njegovu odrubljenu glavu Mehmed-paša je poslao svom nećaku, Gulabi-agi, budimskom namjesniku, sa zadatkom da je proslijedi do Beča na ugarski carski dvor. U međuvremenu, Mehmed-paša je uz pomoć carskog štitonoše Džafer-bega i tajnog pisara Feriduna, pod teškim okolnostima, uspio pune tri sedmice sakriti od vojske i ostalih carskih dostojanstvenika sultanovu smrt. Takva mjera, s ciljem da se izbjegnu neredi i osigura bezbolan prenos vlasti na novog sultana, primijenjena je već prilikom smrti Mehmeda I i Mehmeda II Fatiha te Selima I, ali ne tako dugo i ne pod tako izuzetnim okolnostima. Mehmed-paša je smjesta, po posebnom čaušu, poslao pismo prestolonasljedniku, svom puncu Selimu, koji se tada nalazio u Kutahiji, s nalogom da smjesta preko Carigrada krene za Beograd, gdje se uputio i veliki vezir sa glavninom vojske. Novi sultan Selim stigao je iz Carigrada u Beograd za svega 15 dana. Tek tada je Mehmed-paša objavio vojsci da je sultan Sulejman Veličanstveni umro i da je Selim II novi sultan.

Time se Mehmed-paša Sokolović konačno učvrstio na položaju velikog vezira. Njegova moć i uticaj dostigli su do tada neviđene razmjere za jednog velikog vezira. Odatle je austrijski diplomata, historičar i začetnik moderne

evropske osmanistike, Joseph von Hammer, još 1830. primijetio da je umjesto "za vladavine Selima II", bolje kazati "za vladavine velikog vezira Sokolovića". Tu činjenicu su zapazili već Sokolovićevi savremenici, kao mletački bajlo (ambasador) u Carigradu, Mario Cavalli, koji je već 1567. pisao svojoj vladi da je Mehmed-paša "prvi vezir", "onaj koji caruje u Turskoj". Cavalli je zaključio da je Mehmed-paša "svojom pameću i razboritošću" potpuno zaslužio toliku vlast. Takav svoj položaj Mehmed-paša je nastojao zadržati i po stupanju na prijestolje Selimovog nasljednika, Murata III (1574–1595), ali se naglo povećao broj njegovih neprijatelja, kako među dvorjanima tako i među carigradskom ulemom. Na dvoru je opoziciju Mehmed-paši predvodio defterdar Kara Uvejs-paša, a među ulemom se po neprijateljstvu prema velikom veziru najviše isticao carigradski muftija Šemsudin Ahmed-ef. Kadizade. Sokolović je pao, vjerovatno kao žrtva zavjere, tako što ga je 11. X 1579. u njegovom saraju ubio neki derviš, porijeklom iz Bosne, koji je navodno došao da od vezira nešto moli i da traži milostinju. Ubica je po nekim piscima bio pristalica ili pripadnik hamzevijskog reda. Osnivač ovog sinkretičkog islamsko–bogumilskog reda i njegovog učenja bio je Hamza Bali Bošnjak iz Gornje Tuzle. On je odveden u Carigrad i nakon ispitivanja, kao heretik osuđen na smrt i pogubljen 6. VI 1573. godine. Ubistvo Mehmed-paše moglo bi, prema tome, biti i čin osvete.

Mehmed-paša Sokolović je u ime Sulejmana Veličanstvenog, još pod osvojenim Sigetom, okupio i držao vojnu snagu Carstva u svojoj čvrstoj ruci, ne samo za tri sedmice poslije sultanove smrti nego i tokom narednih 13 godina, koliko je bio na položaju velikog vezira. Za to vrijeme, držeći se načela sultana Sulejmana, Mehmed-paša je održavao Carstvo na vrhuncu vojno–političke moći i kulturno–prosvjetnog i graditeljskog procvata, na koje ga je uzdigao najveći osmanski vladar.

Veliki vezir Mehmed-paša nije bio prvi visoki osmanski dostojanstvenik porijeklom iz roda Sokolovića čiji su različiti ogranci živjeli na prostoru od Glasinca do Drine i Lima. Prvi koji je iz roda Sokolovića putem adžami–oglana napravio karijeru u Carstvu krajem XV i u prvoj polovini XVI st. bio je Deli Husrev-paša. On je još 1516. imenovan za namjesnika u Konji, a zatim je redom bio beglerbeg Dijarbekira, Šama (Damask), Halepa i Rumelije. Već 1535–36. susreće se na položaju egipatskog valije, kada je imenovan za člana vezirskog vijeća. Deli Husrev-paša imao je dva sina: Kurd-bega, koji je umro 1572. na položaju sandžak-bega u Nigdu, jugoistočno od Ankare i Mustafa-agu, koji je izgleda živio na svom zijametu u Bosni, pošto je ukopan u Šetićima kod Rogatice, gdje mu se mezar i danas nalazi. Drugi Sokolović koji je napravio visoku karijeru u Carstvu bio je Mustafa-paša Lala, koji je došao u carski saraj uz pomoć Deli Husrev-paše, svog starijeg

brata. Mustafa-paša Lala bio je stalno protivnik svog rođaka Mehmed-paše Sokolovića.

Poznato je da je Mehmed-paša dovodio svoje najbliže rođake u Carigrad i da su mu sestra i otac primili islam. Sestra Šemsa se udala za Sinan-bega Boljanića, hercegovačkog sandžaka. Otac Dimitrije je dobio ime Džemaludin Sinan-beg. Za njega se zna da je bio mutevelija jednog Mehmed-pašinog vakufa, utemeljenog u Bosni. Kasnije, kako su skoro svi njegovi najbliži rođaci postigli uspješnu vojno–upravnu karijeru, veliki vezir Mehmed-paša nije se zanimao za dovođenje novih ljudi iz svog kraja u Carigrad, nego se, pored državničkih poslova, posvetio podizanju svojih brojnih zadužbina i vakufa širom Carstva. Tako je u svom rodnom selu Sokolovićima kod Rudog izgradio džamiju, mekteb, musafirhanu i vodovod. Mehmed-pašine zadužbine razasute su po Carigradu, Edirnama, Halepu, Medini, Bečkereku u Banatu, Beogradu te po Bosni, gdje je ostao zapamćen najviše po gradnji mostova. Smatra se da je Sokolović podigao tri do pet mostova izuzetnog privrednog značaja i velike graditeljske ljepote. To su ćuprija na Drini u Višegradu, Arslanagića most u Trebinju, Vezirov most u Podgorici, most na ušću Žepe u Drinu i vjerovatno Kozju ćupriju u Sarajevu. Ovi i drugi mostovi u Bosni grade se u sklopu velikog obnavljanja putne mreže i trgovačkih prometnica, koje se vrši u Carstvu tokom XVI st., u doba Sulejmana Veličanstvenog i njegovog nasljednika Selima II. Taj zamašni poduhvat provode u djelo uglavnom dvojica velikih vezira Bošnjaka, Rustem-paša Opuković i Mehmed-paša Sokolović.

Nema podataka da je Mehmed-paša Sokolović gradio kršćanske vjerske objekte po Bosni, kao što su to činili neki drugi visoki carski dostojanstvenici porijeklom Bošnjaci. Tako je, primjera radi, Osman-paša Bošnjak u svom rodnom selu Kazanci, na hercegovačko–crnogorskoj granici, sagradio džamiju sa medresom i crkvicu. Džamiju, čije su se ruševine raspoznavale do poslije Drugog svjetskog rata, uništio je još šezdesetih godina XVII st. Bajo Pivljanin (Nikolić), poznati hajdučki četobaša u mletačkoj službi.

Ako Mehmed-paša Sokolović nije sam podizao pravoslavne crkvene objekte, sigurno je kao visoki carski dostojanstvenik znatno uticao na odluku osmanske države da 1557. obnovi Pećku patrijaršiju. Za prvog patrijarha postavljen je Makarije Sokolović, po predanju iguman ili arhimandrit svetogorskog manastira Hilandar. Općenito se pogrešno smatra da je Makarije bio Mehmed-pašin brat. To se tvrdi na osnovi posrednih izvora. Tako je njemački putopisac Stephan Gerlach pisao 1575. da je obnovitelj Patrijaršije bio brat velikog vezira. Mnogo kasnije, u XIX stoljeću, zapisao je hroničar manastira Tronoše kod Loznice da je patrijarh Makarije bio brat tadašnjeg velikog vezira i da je od njega dobio hatišerif da obnovi "sve manastire i

crkve". Oba ova kasnija zapisa previđaju činjenicu da u vrijeme obnove Patrijaršije Mehmed-paša nije još bio veliki vezir, nego po rangu treći vezir. Velikim vezirom postat će tek osam godina kasnije. Neposredni svjedok, spomenuti mletački bajlo M. Cavalli, piše u jednom svom izvještaju iz augusta 1558. da mu je jedan svećenik, Dubrovčanin, vikar bosanskog nadbiskupa, rekao kako je nedavno postavljeni "srpski patrijarh grčkog obreda" došao na taj položaj zahvaljujući podršci "svog strica, koji je paša". Patrijarh je dobio od sultana berat da mu "svi kršćani, i latinskog i grčkog obreda, plaćaju jednake namete".

Turski hroničari, koji su bili veoma obaviješteni o užoj porodici velikog vezira, znaju da je imao dva brata i njihov životni put prate sve do sultanova saraja. Odatle se može zaključiti da Makarije nije mogao nikako biti Mehmed-pašin sinovac. Nije mu to mogao biti čak ni u prvoj pobočnoj liniji, jer je poznato da je Mehmed-pašin rođeni stric rano primio islam, pa mu se ne zna čak ni za rođeno ime. U izvorima se spominje kao Rustem-beg Sokolović, sa tri sina: Derviš-pašom, Ali-begom i Ferhad-pašom. Prema tome, pravi Mehmed-pašin sinovac bio je Ferhad-paša, kliški i bosanski sandžak-beg i prvi beglerbeg Bosanskog ejaleta. Što se tiče Makarija, on je mogao biti samo neki dalji Mehmed-pašin rođak, s obzirom na činjenicu da je rod Sokolovića bio veoma razgranat.

Nacional–romantičarska je zabluda da je Mehmed-paša radio na obnavljanju Pećke patrijaršije zato što se sjećao svog porijekla i bio mu privržen. Mehmed-paša, kao član vezirskog vijeća, sigurno nije bio bez uticaja prilikom donošenja odluke da se obnovi Srpska patrijaršija, ali to ne treba vezivati ni za kakva osjećanja niti sentimentalna sjećanja, nego isključivo za procjenu osmanskih državnih interesa. Mehmed-paša Sokolović je kroz svoj odgoj u Edirnama, gdje je stekao prvo islamsko obrazovanje, te kasnije kroz vojevanje po Ugarskoj, učestvovanje u pohodima na Bagdad i Perziju, te službovanje na dvoru postao, kako pravovjerni musliman tako i pravi Osmanlija. On je od početka do kraja bio i ostao iskreno privržen svom novom zakonu, koji je počeo učiti kada mu je bilo već 16–18 godina. Mehmed-paša je bio temeljito islamski obrazovan i kao musliman moralno veoma postojan i smiren u svojoj vjeri. Njegovo cjelokupno držanje i djelovanje pokazuje da on u tom pogledu nije imao nikakvih sumnji. Za njega su kršćanstvo i jevrejstvo bile religije Božijeg otkrovenja koje prethode islamu. U skladu sa islamskim učenjem, on je prema jevrejstvu i kršćanstvu, uključujući tu i pravoslavlje, imao jasan stav trpeljivosti i pružanja državnih garancija njihovim sljedbenicima kao zimijama, odnosno pripadnicima zaštićenih manjima. Izvan tog strogo islamskog stava, Mehmed-paša prema hrišćanstvu nije imao niti je mogao imati bilo kakvih drugih naklonosti i osjećanja. Sve

je ostalo bilo podređeno političkim interesima osmanske države, koje je on veoma dobro shvatao i pronicljivo zastupao. Mehmed-paša Sokolović se svim svojim ogromnim znanjem i velikom snagom borio da osmanskoj državi sačuva njene čvrste islamske temelje. Njegovo ponašanje pokazuje da je smatrao da opasnost po te temelje može doći prije od muslimanskog formalno–logičkog vjerskog misticizma, nego od nekog hrišćanstva prema kojem se vodi dosljedna islamska politika. U tom smislu, Mehmed-paša se oštro suprotstavljao muslimanskim sinkretističkim i heretičkim učenjima i pokretima što, među ostalim, pokazuje i činjenica da je kao veliki vezir već prve godine svoje službe dao pogubiti Hamzu Bošnjaka. Nalazeći se decenijama na visokim i isturenim položajima Carstva, sa kojih pažljiv i oštrouman posmatrač može daleko vidjeti, Mehmed-paša je, kao pronicljiv čovjek, sigurno mogao sagledati mnoge opasnosti koje prijete osmanskoj državi, među kojima janjičarski red nije bio na posljednjem mjestu.

Već je istaknuto da se devširma, odnosno kupljenje djece i mladića za popunu janjičarskog odžaka i obavljanje dužnosti na dvoru, ne može smatrati glavnim činiocem u procesu širenja islama, pogotovo ne u Bosni. U najstarijim osmanskim izvorima devširmom se označavalo pravo na uzimanje do petine zarobljenika u novoosvojenom "nevjerničkom" gradu, rjeđe cijeloj zemlji. Tursko–osmansko predanje datira prvo regrutiranje zarobljenika za posebne odrede u doba sultana Orhana, a nastanak janjičarskog korpusa vezuje se za prve godine vladavine Murata I. To se mišljenje ukorijenilo u nauci najviše zahvaljujući starom tursko–osmanskom historičaru Idrisu Bitlisiju, koga Halil Inalcik određuje kao "sunijskog historičara" koji je pisao krajem XV i početkom XVI st. (umro 1520). Bez obzira na to općeprihvaćeno mišljenje, ipak se u nauci još ne zna godina kada je osnovana ustanova devširme u njenom užem značenju, tj. kao uzimanje kršćanske djece za janjičarski podmladak. Solunski mitropolit Isidor Glabas žali se 1395, što znači u doba Bajezita I, zbog "uzimanja djece po naređenju emira". Po onome što 1430. piše Sinan-paša žiteljima Janjine, tj. da će ih poštedjeti odvođenja u zarobljeništvo ako mu se pokore, moglo bi se zaključiti da su posebne čete još u doba Murata II regrutirane od ratnih zarobljenika. S druge strane, u novijoj historiografiji se sve češće susreće mišljenje da je upravo Murat II uspostavio devširmu, a da je dotadašnje regrutiranje janjičara iz reda ratnih zarobljenika spadalo u ustanovu pendžika (*pencik*), po kojoj je sultanu pripadalo pravo da primi jednu petinu svih ratnih zarobljenika. Ako je devširma u svom užem značenju postojala ranije, onda je sultan Murat II mogao biti njen obnovitelj, nakon što je došlo do zastoja i prekida u razvoju ove ustanove u vrijeme građanskog rata u osmanskoj

državi (1402–1413). U svakom slučaju, zna se da je Murat II izvršio reformu janjičarskog korpusa.

Tursko–osmanski historičari i pravnici su se sporili oko pitanja da li je devširma u saglasnosti sa šerijatom. Idris Bitlisi je tvrdio da je devširma u skladu sa šerijatom jer je većina zimija, odnosno nemuslimana, silom pokorena. Nasuprot tome, Saddedin, drugi poznati tursko–osmanski historičar iz XVI st., smatrao je da devširma predstavlja povredu prava zimija. On je ipak dozvolio njenu mogućnost na osnovi šafiijskog učenja, po kojem oni koji su primili kršćanstvo poslije objave Kur'ana, odnosno poslije 622, ne spadaju u "narod knjige", pa prema tome nemaju ni pravo na položaj zimija. Po tome, na Balkanu bi samo Grci imali status zimija, dok bi istovremeno ogromna slavenska seljačka masa, koja je krajem VI i početkom VII st. preplavila bizantske balkanske pokrajine, bila lišena tog statusa.

Bez obzira na ove pravno–teorijske nesuglasice, u načelu je svo kršćansko stanovništvo evropskih pokrajina Carstva, a nešto kasnije i azijskih, bilo obuhvaćeno devširmom. Smatra se da je u Maloj Aziji bilo prvo obuhvaćeno devširmom područje nekadašnjeg Trapezuntskog carstva dinastije Komnina, čije je stanovništvo bilo kršćansko. Odatle se devširma proširila na ostale maloazijske oblasti Carstva. Posljednji slučaj devširme u Anadoliji zabilježen je 1623. godine. Od devširme su bila izuzeta gradska djeca, za koju je držalo da su već obrazovana u svojoj vjeri, a osim toga, manje su snažna i zdrava od seoske mladeži. Ali i tu je povremeno bilo izuzetaka. Zabilježeno je, naprimjer, da je u XVI st. devširma u nekoliko navrata kupljena u Atini. Cjelokupno kršćansko stanovništvo Carigrada, uključujući tu i Galatu, kao naselje raznih evropskih, uglavnom talijanskih trgovaca, bilo je izuzeto od devširme. Izuzeto je bilo stanovništvo Rodosa i Hiosa, a također Vlaške i Moldavije. Ermeni su u početku također bili izuzeti od devširme, ali ima znakova da su joj kasnije povremeno podvrgavani. U Evropi i na Balkanu su se ukorijenile predrasude da je devširma uzimana redovno i u pravilnim razmacima od 4–5 godina, a nekad i češće, te da je uziman utvrđeni postotak djece, po nekima desetina, pa navodno petina ili čak jedna trećina.

Brojni historijski izvori pokazuju, međutim, da devširma nije obavljana ni u pravilnim razmacima niti u određenom postotku. Kupljenje djece za adžami–oglane odvijalo se zapravo prema potrebi. Tako za vladavine Mehmeda II Fatiha devširma ustvari nije ni provođena, kako usljed stalnog priliva zarobljenika, po osnovi pendžika, tako i usljed ograničenosti broja janjičara na korpus od 8.000 do 10.000 ljudi. Kasnije je devširma također naređivana u neredovnim razmacima, učestalije tokom XVI st., dok se od početka narednog stoljeća polahko gasi. Početkom XVII st. janjičarski odžak većinom

je popunjavan iz muslimanskih redova, uglavnom janjičarskim sinovima. Mletački bajlo Foscarini piše u jednom izvještaju iz 1637. da u cijelom Carstvu već punih dvanaest godina nisu kupljeni adžami–oglani. Godinu dana kasnije naređena je iznenada jedna devširma, koja je prema Josephu von Hammeru bila posljednja koja je obavljena u Carstvu. Upravo je te 1638. obavljena, među ostalim, posljednja devširma i na području dijelova današnje Srbije. Jednom riječju, ustanova devširme je u praksi primjenjivana uz mnoge izuzetke i varijacije, kako od jednog do drugog dijela Carstva tako i po vremenskim razmacima u kojima je provođena, pa se ne može govoriti o nekom njenom jedinstvenom modelu. U svakom slučaju, godine 1637/38. ukinuta je ustanova devširme. Od tada, kako je to 1651. izričito tražio janjičarski vođa Bektaš-aga, "u službu Velikog gospodara" primana su isključivo djeca janjičara. Engleski diplomata Paul Rycaut, koji je nakon šestogodišnjeg službovanja u Carigradu objavio 1668. svoj, danas već "klasični izvještaj" o stanju Osmanskog carstva (*The Present State of the Ottoman Empire*), izričito navodi da je već tada devširma bila "potpuno zaboravljena".

Mada rijetko, devširma je ipak kupljena i kasnije, sve do početka XVIII st., ali ne radi popunjavanja borbenih janjičarskih redova, nego samo za potrebe carskog saraja. Da je devširma postala sasvim rijetka i neredovna može se zaključiti iz jedne odredbe mirovnog ugovora, kojim je 1672. Poljska ustupila Osmanskom carstvu Volino–podoljsku visoravan u zapadnoj Ukrajini. Na insistiranje poljske strane, članom 3. ugovora, određeno je da su žitelji Podoljske zaštićeni i izuzeti od regrutiranja, "ako se naredi devširma".

Proizvoljne procjene o broju pokupljene djece koje daju razni evropski putopisci, a nacionalistička historiografija balkanskih kršćanskih naroda nekritički prihvata i iskorištava, ne odgovara stvarnom stanju. Računa se da je najmanje 200.000 djece na Balkanu prošlo kroz sistem devširme tokom oko dva stoljeća primjene ove ustanove. To je u prosjeku godišnje iznosilo oko hiljadu djece. Broj djece za kupljenje bio je određivan tako da je jedan dječak, obično u dobi od 14 do 18 godina, uziman na svakih 40 kuća.

Mada je broj mladeži koja je putem uključivanja u adžami–oglane prihvatila islam bio ipak ograničen, ta je činjenica imala višestruk uticaj na historiju Osmanskog carstva. Kako je znatan broj adžami–oglana nakon završenog školovanja i obuke služio na dvoru, a bio slavenskog porijekla, to je njihov jezik "usađen u srce osmanske države". Jedan zapadni posmatrač zabilježio je 1595. da je "slavenski", poslije turskog i arapskog, treći jezik Carstva. Nekoliko decenija kasnije J. H. Hottinger je zapazio da se "turski jezik rijetko kada čuje na sultanovu dvoru", jer su "cijeli dvor i većina

magnata" bili "renegati" iz slavenski govorećih zemalja. "Slavenski" se nije govorio samo u Saraju, nego je to istovremeno bio i jezik većine janjičara.

Janjičari su vrlo rano počeli ispoljavati samovolju i neposlušnost prema pojedinim vezirima, tražeći stalno veće plate i druge povlastice za svoje porodice. U biti je, kako je pisao Stanford Shaw, trijumf "balkanskog elementa" unutar "osmanske vladajuće klase kroz sistem devširme" doveo do sloma osmanskih finansijskih i administrativnih ustanova i bio uzrokom "kasnijeg propadanja Carstva".

Očito je da regrutiranje u adžami–oglane nije moglo biti osnovom procesa širenja islama. To posebno nije bio slučaj u Bosni, gdje je seljaštvo činilo osnovni demografski supstrat u procesu masovnog prihvatanja islama. Provođenje devširme u Bosni je imalo više svojih osobenosti. Već je poznato da su od početka XVI st. devširmom u Bosni bili obuhvaćeni i muslimani. Izgleda da su muslimani u Bosni davali veći broj adžami–oglana nego kršćani. Iz jednog nedatiranog spiska, poimenično nabrojanih 60 dječaka, u dobi između 13 i 19 godina, regrutiranih u kazi Novi Pazar, vidi se da su 44 bili muslimani, a 16 kršćani.

U Bosni su postojale tri kategorije stanovništva koje su bile obuhvaćene devširmom: muslimani, poturi i kršćani. Izvori pokazuju da prilikom kupljenja devširme nije uvijek bilo jasno ko sve potpada pod obavezu devširme. U sve tri je grupe bilo pojedinaca koji su željeli da oni sami ili njihova djeca budu uzeta u adžami–oglane. Na drugoj strani, jednako tako pojedini pripadnici sve tri grupe nastojali su izbjeći devširmu. Svi su oni očito od devširme očekivali neke koristi, ne samo za svoju djecu nego i lično za sebe. U protivnom, njihovo ponašanje ne bi imalo smisla.

U takvoj situaciji vršene su razne zloupotrebe, a često je dolazilo do pokušaja prevare i podmićivanja, s ciljem da neko bude uzet ili izostavljen pri kupljenju adžami–oglana. U carskoj zapovijesti iz 1589. o kupljenju ažami–oglana u Bosanskom ejaletu, bosanskom se beglerbegu na kraju poručuje: "Čuvajte se da ne biste od koga što uzeli." Jaja-baše koji su rukovodili regrutiranjem mladeži za adžami–oglane dali su pokupiti više djece nego što im je carska naredba to dopuštala. Viškom djece su zatim trgovali u svoju korist. Mito (rušvet) su davali, kako kršćani tako i muslimani. Kršćani su, naročito u početku, znali davati mito da se upravo njihovo dijete pokupi, kako bi barem za jedno čeljade riješili pitanje egzistencije. Osim toga, mnogi su mislili da će imati neke koristi ako im dijete postane odabrani carski vojnik ili čak neki dostojanstvenik. Kako su muslimani u Bosni bili obuhvaćeni devširmom, to je u tom pogledu bio manji pritisak na kršćane. U jednoj carskoj zapovijedi (beratu) upućenoj 1565. "kadijama Bosne, Hercegovine i Klisa" izričito se kaže da je "većina mladića" koja je

iz njihovih kadiluka do tada uzimana u adžami–oglane "bila obrezana", što znači da se radilo o muslimanskoj djeci. Francuski diplomat Auguste Boppe izvještava 1624. kako se u Sarajevu sa kršćanima dobro postupa. Oni su u mogućnosti da iskupe svoju djecu od odvođenja u janjičarsku službu, dajući sultanovim izaslanicima 30–40 talira "od glave". Kako oženjeni dječaci ili mladići nisu uzimani u ažami–oglane, to su roditelji često vrlo rano ženili svoje sinove. Jedinci također nisu kupljeni, kako se kuća i imanje ne bi zapustili i ugasili, a država ostala bez jednog poreskog obveznika.

Na drugoj strani, kadije su u Bosni sprečavale jaja-bašu da uzima obrezane mladiće. Kadije se zapoviješću iz 1565. upozoravaju da to ne čine. Pri tome im se naređuje samo da paze da "obrezani mladići budu od tamošnjih starih mještana", a ne od onih "koji su kasnije došli samo da bi postali adžami–oglani". Takvi su često dolazili "s vana" u Bosnu obrezani samo "da bi bili uzeti u adžami–oglane", što inicira da se radi o kršćanskim mladićima koji se lažno, "s varkom i prevarom", poturaju kao Bošnjaci. Zato se kadijama naređuje da omoguće da se "od obrezanih mladića od tamošnjih starih mještana uzmu oni koji odgovaraju, kao što je to i do sada uzimano".

Nejasnoća pri provođenju devširme u Bosni bilo je i kasnije, što se vidi iz carskih zapovijesti izdatih 1573. i 1578. kadijama bosanskog, hercegovačkog i kliškog sandžaka, te iz berata naslovljenog 1589. na bosanskog beglerbega. U zapovijesti iz 1573. na prvom mjestu se ističe da je "uobičajeno da se u spomenuta tri sandžaka" adžami–oglani za janjičarsku dužnost "kupe od sve raje". Kadijama se u tom smislu naređuje da ne prave nikakve smetnje anadolskom agi Ferhad-agi, koji je upućen da iz njihovih kadiluka kupi adžami–oglane "bili oni od kršćana ili od potura" (*Potur taifesi*). Na kraju, kadijama se naređuje da se ne protive "davanju podesnih s motivacijom da su oni obrezani".

Kako je u tom pogledu očito bilo nekih nesporazuma, to je ova carska zapovijest u biti ponovljena pet godina kasnije, tj. 1578. godine. Kadijama "u sandžacima Bosanskom, Hercegovačkom i Kliškom" naređuje se da kad dođe anadolski aga treba, "u smislu berata koji se nalazi u njegovoj ruci", da mu omoguće da kupi adžami–oglane, "bili oni od kršćanske ili muslimanske raje". Stoga im se na kraju naređuje da se ne suprotstavljaju imenovanom zato što "oni nisu kršćanski sinovi".

U carskoj zapovijesti iz 1589. bosanski beglerbeg se podsjeća da se "i obrezani sinovi potura" (*Potur ogullari*), koji su "od davnina" i "po starom načinu uzimani iz Bosanskog ejaleta, ali koji ne znaju turski, smatraju kao adžami–oglani". Beglerbegu Halil-paši naređuje se da se dobro čuva da ne bi, suprotno carskoj zapovijesti, umiješao "mladiće od drugih pod izgovorom

da su to sinovi potura". Jednako kao oni što ne znaju turski, tako se oni koji su se turcizirali, odnosno "usvojili turske običaje" (*Türklesmes*) ne smiju uzimati u adžami–oglansku službu.

Navedene carske zapovijedi jasno pokazuju da je proces prihvatanja islama u Bosni bio vrlo postepen, posebno kada je riječ o seljaštvu, koje je činilo veliku većinu bosanskog stanovništva. Većina seoskog stanovništva u Bosni je prihvatila islam u jednom procesu koji je trajao oko 150 godina. Iz navedenih carskih zapovijesti jasno se vidi dinamika kojom je obavljana devširma i njeni ograničeni ciljevi pa se odatle može zaključiti da janjičarstvo nije u Bosni bilo niti moglo biti osnovom masovnog prihvatanja islama. Pouzdani izvori postoje samo za pet kampanja kupljenja adžami–oglana za janjičarsku dužnost tokom XVI st., kada je devširma bila najživlja. U Bosni se pouzdano zna da je devširma obavljena 1515, 1565, 1573, 1578. i 1589. godine. Između 1565. i 1589. devširma je obavljana u razmacima od osam, pet i jedanaest godina. To pokazuje da je devširma, kako je već konstatirano, provođena neredovno i prema potrebi. Još se ne zna da li je u jednom razdoblju od 50 godina (1515–1565) vršena devširma. Može se samo pretpostaviti da je u spomenutom rasponu obavljena bar tri do četiri puta. Sve je to, međutim, daleko od neke masovnosti i pripremanja podloge za nasilno prihvatanje islama.

Na neosnovanost tvrdnji o nasilnom "širenju islama" jasno je odgovorio Vladislav Skarić još 1940. godine. On je na osnovi izvora ustanovio da je "krivo mišljenje da se na Balkanskom poluostrvu islam širio naglo i da je službeno širen silom". Tu činjenicu Skarić potkrepljuje jednim logičkim argumentom, koji je vrlo očit, tj. "da XIX vijek ne bi zatekao ni jednog hrišćanina, niti bi bilo i jedne crkve i manastira da je islam širen državnom silom". Islam su jednostavno "širile prilike i ljudske okolnosti".

Odatle je svako nastojanje da se za činjenicu masovnog prihvatanja islama u Bosni nađe neko navodno historijsko objašnjenje usmjereno u prvom redu na negiranje Bošnjaka. Cilj svih spomenutih teorija o "islamizaciji" jeste da se nametne teza kako je "Bošnjacima njihov muslimanski identitet nametnut i efemeran". Mnogi autori različitog kršćanskog opredjeljenja misle i pišu da je širenjem islama u Bosni nastupila neka "duševna praznina". Tako je pisao austrijski arheolog Moriz Hoernes, jedan od istraživača čuvenog neolitskog naselja u Butmiru, a kasnije urednik poznatih Naučnih saopćenja iz Bosne i Hercegovine (*Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*). Predhistorija mu nije bila dovoljna pa se olahko, poput mnogih drugih, u svojim (*Dinarische Wanderungen*, 1881) Dinarskim putovanjima upustio u antropologiju i historiju Bosne. Hoernes će tu jezgrovito izraziti tvrdnju koju su drugi, manje ili više opširno varirali,

tj. da je jedna bošnjačka generacija, "po cijenu svojih lovišta, štala i oružnica žrtvovala vjeru svojih predaka". To uporno nametanje krivice Bošnjacima, usljed navodne izdaje pradjedovske vjere, te poricanje islama kao univerzalnog shvatanja svijeta, stalno je prisutno u balkanskom intelektualnom svijetu. Taj privid navodne intelektualne pozicije, a kojom se Bošnjaci ustvari žele etički diskvalificirati, najjasnije je sadržano u riječima Ive Andrića da njegovu disertaciju "ne bi trebalo shvatiti kao kritiku islamske kulture kao takve, već jedino kao kritiku onih posljedica do kojih je došlo usljed njenog prenošenja na jednu hrišćansku, slavensku zemlju". Ta navodna historijska objašnjenja su zapravo nehistorijska, jer polaze od postavke da je kršćanstvo imanentno Bosni. Naprotiv, svi su barbari, uključujući tu i Slavene, kršćanstvo primili uz dobru prisilu, bilo papsku, bilo bizantsku. Što se Bosne tiče, ona nikad nije ni bila kršćanska zemlja u smislu pripadanja Rimu ili Bizantu.

Poruka je u tom smislu jasna: Bošnjaci bi jednostavno morali biti sve drugo, samo ne ono što ustvari jesu, tj. bosanski muslimani. U krajnjoj liniji, proces prihvatanja islama od strane Bošnjaka zapravo ne traži nikakvo objašnjenje. To je jednostavno jedna historijska činjenica koja samu sebe objašnjava. Mogu ta objašnjenja biti legendarna i mitska, kao što je priča o navodnom Janjičarskom zakonu, ali njima nisu potrebna nikakva tumačenja, a još manje pravdanja. Makar se radilo i o mitu, mora se znati da svaka legenda ili predanje samo za sebe govori i samo sebe opravdava.

Svako ko je želio napraviti karijeru u strukturi ili hijerarhiji osmanske države u načelu je od početka XVI st. morao biti musliman. U početku je put da se to postigne bilo svrstavanje u janjičarski korpus. To posebno važi za balkanske narode, uključujući tu na prvom mjestu Bošnjake. Svakom se sposobnom pojedincu ulaskom u janjičarski korpus otvarala mogućnost da u strukturi Carstva napravi karijeru. Svi oni koji su se smatrali muslimanima, pripadnicima jedne nadmoćne civilizacije, svjesno su se i politički osjećali Osmanlijama. Bošnjaci su se tu posebno isticali, o čemu, na putu kroz Bosnu, od Beča do Carigrada, 1530. svjedoči Slovenac Benedikt Kuripečič (Kuripešić), tumač austrijskog izaslanstva. On piše da su svi osmanski "janjičari i najbolji službenici, činovnici i kapetani redom Bošnjaci". Oni se u Carstvu "smatraju najboljim, najpožrtvovanijim i najvjernijim ljudima koji vole da se drže pravim Turcima". Od ostalih Turaka razlikuju se "okretnošću i ljepotom", a "ljepše se i nose nego Turci".

Još je u doba Bizanta dolazak u Carigrad, kako je pisao poznati bizantolog Steven Runciman, "bio prirodan cilj svakog slavoljubivog čovjeka, jer je Carigrad bio nesumnjivo središte Carstva". U tom se pogledu položaj, značaj i uloga Carigrada ničim nisu promijenili poslije Fatihovog ulaska u ovaj

grad 29. V 1453. godine. U Bizantskom carstvu, doduše, putovanje nije mnogo ohrabrivano iz prostog razloga što je "naseljene zajednice bilo lakše oporezovati i nadzirati". Ipak su sposobni i preduzimljivi mladi ljudi, kakav je bio obični konjušar iz Makedonije, a kasnije car Vasilije Makedonski (867–886), uspijevali da nađu način da dođu u Carigrad. Isto je bilo u Osmanskom carstvu. Prava rijeka avanturista, raznih rasa i jezika, nastojala je okušati sreću u Carigradu, kao gradu svih gradova. U Osmanskom carstvu stalno se putovalo. Svjedoče o tome mnogi hanovi, mostovi i karavan–saraji, podizani s ciljem da se nađu na usluzi brojnim putnicima–namjernicima. Pored trgovaca, posebno su pokretljivi bili derviši, a brojnim hodočasnicima država je na putu uvijek izlazila u susret i podsticala ih da ne posustanu na putovanju do Meke i Medine. Sve je to Osmanskom carstvu davalo izuzetan kosmopolitski karakter i ugođaj.

Na postupnost procesa prihvatanja islama ukazuje srazmjerno dugo postojanje kategorije *potura* u demografskoj strukturi Bosne. Koliko je poznato, poturi se prvi put službeno spominju 1539. u Kanunnami za bosanski, hercegovački i zvornički sandžak. Tu se propisuje da se od nemuslimana ispendže naplaćuje 25 akči, a od potura koji je oženjen 22 akče. Od punoljetnog a neoženjenog potura uzima se na ime ispendže 20 akči. Iz ove kanunname izlazi da oženjeni poturi plaćaju godišnje na ime ispendže 22 akče, upravo koliko i muslimani posjednici čifluka. Istovremeno su poturi–momci plaćali koliko i sinovi muslimana koji su živjeli sa ocem u istoj porodici.

Duže ili kraće postojanje potura u pojedinim dijelovima Bosne sasvim je logično. Historija svijeta pamti bezbrojne idejne i vjerske prevrate, te smjene različitih vlasti i režima. Nikada se nije desilo da je jedan novi vjerski i idejni sustav odmah izbrisao u nekom narodu sve tragove njegovog prethodnog duhovnog života. To nije bio slučaj ni u Bosni, pa bilo da su islam prihvatali bosanski krstjani, katolici ili pravoslavni. Islam su bez sumnje u Bosni svi prihvatali, mada su nekadašnji patareni ili bogumili najčešće još dugo zadržavali neke manje ili više skrivene ostatke svojih ranijih vjerovanja.

Tako stari pravni historičar Dubrovnika Konstantin Vojnović piše da je jedan katolički svećenik izjavio pred inkvizicijom 1550. kako su mu se neki povjerili da posjeduju patarenske knjige. On je pri tome odbio da oda imena tih ljudi jer je to saznao prilikom njihove ispovijedi. Nešto kasnije, oko 1566, o postojanju patarena izvještava i neimar Hajrudin, graditelj Starog mosta u Mostaru. On se u vrijeme zastoja radova na mostu, usljed nabujalosti Neretve od proljetnih kiša, zanimao za okolinu pa je zapisao da u selima oko Milkovića ima "nešto seljaka" koji su "stare vjere" i zovu se "patareni". Mauro Orbini je smatrao da se Crkva bosanska održala sve

do 1502. godine. Po njemu, tada je nestalo njenih pristalica, odnosno patarena, kako ih Orbini prema rimokatoličkoj tradiciji naziva. Kasniji izvori pobijaju ovu Orbinijevu tvrdnju.

Poturi se spominju u mnogim kasnijim izvorima, osobito u zapisima evropskih putnika i diplomata, ali i u turskim spisima. Najrazuđeniji je u tom pogledu jedan rukopis anonimnog tursko–osmanskog pisca iz 1585, odnosno njegov prepis iz 1640, u kojem se među ostalim govori o prihvatanju islama u Bosni i o bosanskim poturima. Autor na prvom mjestu ističe da je u prošlo doba u vilajetu Bosna bila kršćanska vjera. Kad je "bilo suđeno, da se ovaj vilajet osvoji" i da se u njemu zavede "sud i uprava" osmanske države, onda je radi popisa stanovništva upućen u Bosnu kao sultanov izaslanik (*muhrir*) neki Mesih-paša. On je zatekao narod u strahu od velikih davanja, pa usljed toga zanemaruje svoja imanja, iako Bosna vodom, zrakom i ljepotom zemlje odskače od ostalih pokrajina. Mesih-paša je dostavio o tome izvještaj Porti, sa zahtjevom da se ukine džizja, ali mu to nije dozvoljeno. Kako zemlja ne bi dalje propadala, Mesih-paša, kao razborit čovjek, u dogovoru sa uglednim starcima, uredi da iz svakog sela poneko od muškaraca primi muslimansko ime, kako bi im se na taj način oprostila džizja. U skladu s tim dogovorom, svako svoje ime dade prevesti na turski. Kome je bilo ime Živko, prozove se Jahja, kome je bilo ime Vuk, uzme ime Kurt, Gvozden postane Timur i tako redom. Umjesto džizje, koja je time ukinuta, određeno je da se na svaku seljačku baštinu naplaćuje jedan dukat.

Navedeni rukopis je nastao 120, odnosno 180 godina poslije događaja koje opisuje, pa je pitanje koliko se može prihvatiti kao sasvim vjerodostojan historijski dokument. Neka njegova posredna potvrda možda se može naći jedino u zbirnom defteru vilajeta Hodidjed iz 1455, u kojem postoji određeno odstupanje od uobičajene osmanske poreske prakse. Vilajet Hodidjed je bio prva stalna osmanska upravno–vojna teritorijalna jedinica na tlu Bosne. Njen sumarni popis izvršen je osam godina prije fetha i uspostavljanja Bosanskog sandžaka 1463. godine. Naplaćivanje dukata po svakoj baštini, umjesto džizje i drugih davanja, moglo je biti samo privremeni ustupak, prije konačnog osvajanja Bosne i zavođenja stalnog osmanskog agrarnog i vojnog ustrojstva.

Bez obzira na to, vjerska kategorizacija bosanskog stanovništva koju anonimni autor daje može se za razdoblje XVI i XVII st. smatrati tačnom. Svijet se po tome u Bosni podijelio u tri grupe. Prva grupa, "koja se povela za svjetiljkom Božje upute, spasila se bezvjerstva". To su bili pravi muslimani. Druga grupa, koju su činili kršćani, držeći se kur'anskog načela "vama vaša, a meni moja vjera", ostade tako "u propasti bezvjerstva". Najzad, treću grupu, koju autor naziva "kolebajuća", činili su poturi. Riječ *potur* autor

objašnjava kao "polumusliman", a za takve Kur'an kaže da su "goveda ili još gori". Poturi uzimaju dvostruke zapise, i od hodže i od popa. Oni čuvaju "bezvjerske propise", ali "bojeći se poniženja paze na ehlisunitski put".

Većina savremenih katoličkih autora iskazivala je prema poturima izuzetnu vjersku i prozelističku revnost. U tom smislu o poturima kao skrivenim kršćanima pisao je Jeronim Zlatarić, navodno potomak stare bosanske vlastele koja je po padu bosanskog kraljevstva našla utočište u Dubrovniku. On je jula 1599. boravio u Bosni s ciljem da se osobno uvjeri o stanju i raspoloženju naroda. Zlatarić je spadao među one katoličke posmatrače Bosne koji su vjerovali da će u trenutku obračuna sa Turskom kršćanski svijet imati podršku među poturima. O tome je, po ovlaštenju bosanskog biskupa fra Franje Baličevića, izvijestio iste godine austrijskog cara Rudolfa II. Zlatarić je uvjeravao cara i nadvojvodu Ferdinanda da bi u slobodnom stanju svi poturi "dragovoljno primili sveto krštenje". Ova je procjena bila pogrešna i to se u praksi nije desilo. Razvoj je išao drugim pravcem.

O običaju da u jednoj porodici samo njen starješina prihvati islam pisao je 1610. barski nadbiskup Marino Bizzi. On piše da ima slavenskih krajeva "u kojima su se isturčile starješine, a žene i čeljad su sva još bila u kršćanstvu". To je pretežno bio slučaj među manje–više nomadskim stočarima, koji su još uvijek živjeli u nekoj vrsti plemenske organizacije, koja je svojim pripadnicima pružala zaštitu i veću nezavisnost od feudalnih veza, nego kada su u pitanju stalno naseljeni zemljoradnici. O poturima je krajem XVI st. također pisao talijanski historičar Montalbano, prvo u spisu *Rerum Turcarum Comentarius* (Komentar o turskim stvarima), a zatim 1630. u djelu *Turci Imperii Status* (Položaj Turskog carstva). Montalbano kaže da se u "kraljevstvu Bosni" nalaze i ljudi "zvani potur", koji nisu "ni kršćani, ni turci". Oni se obrezuju, ali se ipak smatraju za najgore vjernike. Prema Montalbanu, krajem XVI st. je u bivšem bosanskom kraljevstvu bilo mnoštvo onih koji su u nečemu bili muslimani, a u nečemu kršćani, mada ni jedno ni drugo nisu pravo ni potpuno ispovijedali.

Zato ih ni pravi muslimani, ni kršćani, posebno katolici, nisu smatrali nikakvim vjernicima. Najčešće su držani za grube i neotesane seljake. Već je Zlatarić izvještavao da su poturi "seljaci muslimani", koji su veoma brojni a ima ih "nekoliko puta više nego katolika".

Muhamed Hevai Uskufi protumačio je 1631. u svom bosansko–turskom rječniku (popularni *Potur–Šahidija*) riječ *potur* kao seljak ili seljačina. On doslovno kaže da se "selo reče köy, a Potur köylü". U istom smislu o poturima govori narodna pjesma: "Otur, potur (tj. Sjedi, seljače), ne der' opanaka, / ovdje nema za te djevojaka." Za same opanke, kao tradicionalnu seljačku obuću, u narodu se govorilo "poture", kako to jasno proizlazi iz

jedne pjesme: "Hodi, dragi, otura, / nemoj derat' potura!" Isto se tako za seljačke čakšire kaže "poturlije". Jedna narodna pjesma kazuje: "Morčakšire (ljubičaste čakšire) poskidaše, / poturlije obukoše." Mula Mustafa Bašeskija riječju potur označava prostog čovjeka iz naroda koji je primio islam, dok Evlija Čelebi tim nazivom označava sve Bošnjake.

Dr. Safvet-beg Bašagić je smatrao da su se poturima na turskom jeziku ustvari nazivali patareni ili bogumili. On to izričito tvrdi u svom rukopisnom rječniku turcizama. Riječ *poturluk* Bašagić je objašnjavao kao "balinsko neotmjeno ponašanje". U tom smislu Bašagić navodi nekog bega koji je pred hodžama izjavio kako su mu poturi tek "silom sljedbenici". Prema poturima su se često diskriminatorski ponašale i osmanske vlasti. Iz sidžila sarajevskog kadije, posebno iz jednog zapisnika od 10. IX 1566. nedvojbeno se kao svjedoci razdvajaju poturi od pravih muslimana. U navedenom anonimnom spisu iz 1585. tvrdi se čak da su vladari svojevremeno zabranjivali miješanje potura sa Turcima. Određena diskriminacija prema poturima ogledala se također u postojanju u nekim mjestima, naprimjer u Travniku, njihovih posebnih mahala i mezarja.

Nasuprot ovako raširenom mišljenju o poturima, kao najprimitivnijem seljačkom sloju u Bosni, Paul Rycaut, spomenuti engleski diplomat iz šezdesetih godina XVII st., smatrao ih je urbanim i vojničkim elementom, čija su vjerska shvatanja prožeta melanholijom i stoicizmom. Poturi su većinom zanatlije i trgovci na malo. Pored toga, mnogi od njih žive kao vojnici na granicama Bosne i Ugarske. Rycaut smatra da su svi oni sljedbenici islamske sekte kadezadeli, koju jedno stoljeće kasnije Bašeskija spominje pod imenom kadići. Ovu je sektu osnovao i širio neki Bigali-ef., koji je živio i djelovao u vrijeme sultana Murata IV (1623–1640). Bigali-ef. je uveo u tradicionalne islamske molitve više novih obrednih pravila i postupaka, posebno kod ukopa umrlih. Rycaut navodi da je ova sekta najviše raširena među muslimanima u Rusiji i među raznim kršćanskim odmetnicima.

Bosanski poturi su, kao pripadnici sekte kadezadeli, veoma tačni i gorljivi u izvršavanju vjerskih obreda i propisa. Oni su pri tome, kako tvrdi Rycaut, jako prijetvorni, odnosno "farisejski". Dok na jednoj strani "čitaju Evanđelje na slavenskom jeziku, koje dobijaju iz Moravske i susjednog grada Dubrovnika", dotle istovremeno "radoznalo izučavaju tajne Kur'ana i zakona na arapskom jeziku" (šerijata). Da ih ostali muslimani ne bi smatrali "sirovim i nepismenim oni afektiraju sa dvorskim perzijskim". Poturi se u Bosni, dodaje Rycaut, obrezuju i istovremeno "gnušaju slika i znaka križa".

Dugo zadržavanje potura u Bosni nikako se ne može tumačiti, kako je to mislio A. Solovjev, "duplim moralom bogumila". Poturi se nikako ne bi mogli ubrajati u neke "dvovjerce", skrivene patarene ili kršćane, odnosno

"šarene", kako su dvovjerci još u XIX st. nazivani među Vasojevićima u Polimlju. Dvovjerstvo je bilo posebno rašireno među Albancima. Takvi su pojedinci nazivani "ljarmani", što na albanskom upravo znači "razne boje". Oni su se, kako je pisao Leopold Ranke, sretali još i u drugoj polovini XIX stoljeća.

Poturi su nakon prelaznog razdoblja postali emotivno najprivrženiji islamu. Mada izvori od kraja XVII st. sve rjeđe spominju taj naziv, on se u povremenoj upotrebi zadržao sve do druge polovine XVIII stoljeća. Glasoviti isusovac Daniel Farlati u svom djelu o crkvenoj historiji Balkana, *Illyricum sacrum*, objavljenom u Veneciji 1751, već više ne zna za naziv potur, nego muslimanske gorštačke stočare naziva balijama. Upravo u to vrijeme, sredinom XVIII st., cijela Bosna je bila zahvaćena velikim muslimanskim seljačkim bunama, koje su trajale deset godina. Bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica, koji je poslije mnogo muka i krvi uspio konačno ugušiti ove bune (1757), u svojim izvještajima centralnim vlastima u Carigradu, pobunjene muslimane seljake naziva još riječju poturi.

Što se tiče *balija*, koje spominje Farlati, oni su se kao poseban društveni sloj najduže zadržali na području Podvележja i srednjeg toka Neretve, na prostoru od Konjica, preko Jablanice do Drežnice. Opći nivo njihovog vjerskog obrazovanja bio je sve do pred kraj XIX st. prilično nizak. Bez obzira na činjenicu što se u praksi poturi, odnosno balije nisu uvijek u svemu pridržavali mnogih islamskih propisa i običaja, ipak su strogo poštovali neke islamske ustanove. To su na prvom mjestu prihvatanje muslimanskih imena, zatim obrezivanje i striktno odbacivanje svinjetine u ishrani.

Stvarno duhovno saživljavanje sa islamom moglo je doći i dolazilo je tek sa protokom vremena, stalnim učenjem i vršenjem propisanih vjerskih obreda. Taj je proces tekao sporo, jer u prvo vrijeme širenja islama u najvećem dijelu Bosne nije bilo dovoljno imama. U pravilu je samo u utvrđenim gradovima postojao za potrebe vojske po jedan imam, koji je i sam bio *mustahfiz*, odnosno član tvrđavske posade. Stanje se u tom pogledu postepeno mijenja, nastankom seoskih muslimanskih naselja i kasaba, sa uređenim mahalama, okupljenih oko muslimanskih kulturnih ustanova, kao što su džamije, mesdžidi, tekije i imareta. Tu su već stvoreni uslovi za redovnu vjersku poduku i pouku. Hodže su kao imami predvodili vjernike u molitvi, dok su mualimi i ostali vjerski službenici učili njihovu djecu svemu što treba znati svaki dobar musliman. Odrasli su, jednako kao i djeca, učili na jednom stranom jeziku molitve čiji su pravi i puni smisao tek počinjali postepeno shvatati i prihvatati. To se dalje pamtilo za cijeli život i nosilo u sebi kao suština vlastitog muslimanskog bića. Od toga

svjesno više nije moglo biti nikakvog odstupanja niti ikakvih kompromisa sa nekim drugim saznanjem ili životnim iskustvom.

Širenje islama u Bosni je usko povezano sa nastankom i razvojem gradova. Ova su se dva procesa međusobno uslovljavali i preplitali. Asimiliranje islama ne može se posmatrati odvojeno od razvoja gradova. Istovremeno bi razvoj bosansko–orijentalnog grada bio nemoguć bez muslimanskog seoskog stanovništva i njegovog priliva u grad. S druge strane je opća urbanizacija Bosne nakon dolaska Osmanlija podsticala i ubrzavala proces prihvatanja islama od strane okolnog seoskog stanovništva. Iz redova tog stanovništva u najbliže kasabe doseljavaju se pretežno seoske zanatlije, uglavnom radi sticanja gradskih poreskih povlastica.

Općenito se može reći da su u Bosni, posebno u gradovima, pravljeni neki ustupci u odnosu na vjerske propise, kada je u pitanju trošenje i uživanje alkoholnih pića. Tu je određena tadicionalna kultura često preovladavala jer je, uprkos vjerskoj zabrani, rakija bila u neku ruku "nacionalno piće" Bošnjaka. Vino se uglavnom izbjegavalo, ali su se trošile razne *šire*. Evlija Čelebi među sarajevskim pićima spominje na prvom mjestu "nevareno vino", odnosno *muselez*, što na arapskom znači šira ili mošt. Slično piće Čelebi je našao i u Blagaju, gdje se spravljalo od divljih šipaka. Muselez se u jednoj narodnoj pjesmi spominje skupa sa šerbetom: "Šta je hajrula da nije Bosna potekla šerbetom, a Neretva muselezom." U Sarajevu se trošila, kako piše Čelebi, i *hardalija*, jedna vrsta mladog vina kojem su dodavani gorušica (hardalija) i drugi začini. Hardaliju u Bosni spominje i Paul Rycaut. Kao specijalitet Sarajeva Evlija Čelebi ističe *ramazaniju*, piće koje se "pravi od grožđa" i "s nogu obara čovjeka". Među glasovitim pićima Banje Luke, Evlija Čelebi spominje *peloniju*, vjerovatno ekstrakt pelina, te *nane-rakisi*, ili modernim jezikom rečeno, mentol-liker. U Bosni se spravljala i pila i medovina, poznato piće starih Slavena.

Općenito se može reći da je u Bosni u jednom razdoblju od oko 150–200 godina došlo do sveobuhvatnog asimiliranja islamske civilizacije u svim oblastima ljudskog života. Tu je ipak postojala razlika između grada i sela. Dok je u gradovima islam u pogledu vjerskih dužnosti i životnih pravila i običaja dosljedno poštovan i primjenjivan, dotle se u zabačenim selima često sretala jedna heterogena vjerska praksa.

Tako je za podveleške balije, koje su do 1629. bili katolici, zabilježeno krajem XIX st. da "ne vrše redovno propise Muhammedove vjere", ne kupaju se i "rijetko idu u džamiju". Posebno je zabilježeno da "ne kriju žene kao drugi muslimani". Muslimanka tu "ide otvorena lica". Obavlja sve poljske radove, čuva stoku i pri tome, uz kakav ručni rad pjeva – "da se razliježu brda i doline". U kući slobodno stupa u razgovor sa strancem, pa makar

bio "i inovjerac". Savremenici su zabilježili da se u mnogim krajevima Hercegovine, zatim u okolini Cazina, dolini rijeke Rame i drugdje, muslimanke nisu krile sve do pred kraj XIX stoljeća.

U pravilu, djevojke se u određenim društvenim slojevima nisu krile sve do udaje. O tome svjedoči u svojim pismima Ahmed Dževdet-paša, koji je kao carski mufetiš (inspektor) boravio u Bosni 1864. kako bi proveo organizaciju nove vojske. On piše kako u Bosni "djevojke od dvadeset do dvadeset i pet godina hodaju i ašikuju bez feredže". Umjesto feredže, piše Dževdet-paša, Bosanke "pokrivaju glavu šalom i jednom rukom držeći oba kraja idu vrlo uljudno". Izgleda da je običaj pokrivanja lica kod muslimanki u Bosni prevladao tek poslije austro–ugarske okupacije. Na to ukazuje i navod arhimandrita, kasnijeg sarajevskog mitropolita, Save Kosanovića, da se do okupacije BiH "malo koja turska djevojka zaklanjala". One "od niže klase" i danas po Sarajevu raznose i prodaju slatko mlijeko "po domovima bez razlike" (muslimanskim ili nemuslimanskim), "zagrnute šarenim boščama i lica otkrivena".

U zabačenijim krajevima, uglavnom u sjevernoj i dijelovima istočne Hercegovine, pravi muslimanski obred učvršćen je u prvim godinama po austro–ugarskoj okupaciji. Još u godinama neposredno pred Okupaciju prosvjetiteljski su među muslimanskim planincima, posebno u konjičkom i jablaničkom kraju, djelovali mostarski alimi, među kojima se svojim prosvjetiteljskim radom naročito isticao Omer-ef. Humo. Za konačno privođenje tamošnjih muslimana pravim islamskim običajima posebno je zaslužan Ibrahim-beg Bašagić, koji je prvih godina poslije okupacije službovao kao kotarski predstojnik u Konjicu. On je u selima oko Jablanice i po Veležu zatekao površno islamizirano stanovništvo, koje je narod pogrdno nazivao balijama. Ibrahim-beg je otkrio, među ostalim, da se nisu vjenčavali pred kadijom, nego prema svojim mjesnim običajima, pred nedoučenim seoskim hodžom. Odmah im je doveo prave hodže i odredio da se sva dotadašnja i buduća vjenčanja moraju obaviti pred kadijom. Time je vjerovatno u Bosni dovršen proces širenja islama kao određenog kulturnog modela i životne filozofije.

Taj proces u njegovom cjelokupnom povijesnom trajanju dr. Muhamed Hadžijahić je svojevremeno predstavio jednim grafičkim modelom. Po tome se proces prihvatanja islama može pratiti i predstaviti kroz širenje nekoliko koncentričnih krugova. U prvom se krugu nalazi grad, odnosno kasaba ili šeher, sa džamijama, mektebima, medresama, tekijama i drugim islamskim kulturnim, prosvjetnim i dobrotvornim ustanovama. Iz takvog urbanog jezgra islamski uticaji prodiru u neposrednu okolinu grada, koja predstavlja drugi krug islamiziranja. Treći krug prodora islama čine župni krajevi i doline

rijeka, duž kojih često idu značajne prometnice koje povezuje veća i manja urbana središta. Najzad, četvrti krug čine područja izvan glavnih puteva i često teško pristupačni planinski krajevi, udaljeni od gradskih središta, gdje živi uglavnom stočarsko stanovništvo.

U svakom novom muslimanskom naselju prvo zdanje je po pravilu bila džamija. Uzroci prihvatanja islama bili su vrlo složeni. Kod mnogih su ljudi, iz različitih razloga, sigurno postojale određene individualne psihološke predispozicije prema novoj vjeri i njenoj civilizaciji. Izvjesno je da su veliki osmanski ratni uspjesi i pobjede nad smetenim i posvađanim kršćanskim vladarima i feudalcima djelovali vrlo snažno na mnoge savremenike. Osmanlije su donosile jednu novu kulturu i civilizaciju, utemeljenu u gradskom načinu života kojem hedonizam nije bio stran. Pored toga, vrlo je značajna činjenica da su međuljudski odnosi u islamu načelno prožeti jednakošću i društvenim dinamizmom, što je bio snažna i privlačna suprotnost u odnosu na imobilnost balkanskih feudalnih društava.

Tu privlačnu snagu islama posredstvom Osmanlija opazio je već posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević, koji se uoči same propasti svoga kraljevstva bespomoćno žalio papi Piu II. Kralj je pisao sa varljivom nadom i krajnjom neizvjesnošću da će mu u posljednji čas priteći u pomoć neki kršćanski savez sa papom na čelu. Stjepan Tomašević piše da su Turci u njegovoj kraljevini "sazidali nekoliko tvrđava i pokazuju se ljubazni prema seljacima, obećavajući da će svaki od njih biti slobodan koji k njima otpadne. Prost um seljaka ne razumije prevaru, te misli da će ta sloboda uvijek trajati. Lako je moguće da će narod, ovim varanjem zaveden, od mene otpasti, ako ne vidi da sam tvojom vlašću ojačan. Ni vlastela neće se dugo održavati u svojim gradovima ostavljena od seljaka."

Ovo pismo jasno ukazuje da je osnovna masa "novih muslimana" u Bosni potekla iz seljačkog staleža, mada je stožernu tačku u procesu prihvatanja islama predstavljao grad. Vjerovatno već odatle potiče pogrešna predstava da su bosanski muslimani uglavnom gradski element. Tačno je da su Bošnjaci sve do Drugog svjetskog rata imali apsolutnu većinu u ukupnom gradskom stanovništvu u BiH. Bošnjaci su stoljećima bili i ostali najbrojnije gradsko stanovništvo u BiH, ali je od ukupnog njihovog broja sve do Prvog svjetskog rata preko dvije trećine živjelo na selu. Tako je 1910. od ukupno 273.203 stanovnika koji su živjeli u tadašnjih 66 bosansko–hercegovačkih gradskih naselja, Bošnjaka bilo 141.225. ili 50,76 %. Ali taj broj Bošnjaka, gradskih žitelja, činili su tek 23,07 % u odnosu na ukupno tadašnje bošnjačko stanovništvo, čiji je broj iznosio 612.137. To znači da je seljaštvo činilo apsolutnu većinu bošnjačkog stanovništva, od-

nosno 470.912 ili 76,93 %. Ovakva struktura bošnjačkog stanovništva posljedica je cjelokupnog toka i dinamike procesa širenja islama.

Prema popisnom defteru iz 1468/69. na prostoru tadašnjeg Bosanskog sandžaka bile su svega 332 muslimanske kuće, od kojih 264 seoskih i 68 gradskih. Kršćanskih kuća bilo je 37.125, sa 8.770 neoženjenih kršćana i 147 udovica. Broj muslimana se kroz narednih petnaest godina povećao za oko trinaest puta. Iz sumarnog deftera Bosanskog sandžaka vidi se da su tu 1485. godine već bile 4.134 muslimanske kuće. Uz to, navode se poimenice 1.064 odrasla neoženjena muslimana. Istovremeno su popisane 30.552 kršćanske kuće, zatim 2.443 neoženjena kršćanina i 48 udovica.

Samo četiri godine kasnije, u defteru iz 1489. popisano je u Bosanskom sandžaku nešto manje kršćana, uz blagi porast muslimana. Tako je kršćanskih kuća bilo 25.068, sa 4.026 neoženjenih i 1.332 udovice. Muslimanskih domova bilo je 4.485, uz 2.348 neoženjenih muslimana. U posljednja dva popisa nije obuhvaćeno područje Hercegovine, koja je 1470. izdvojena u poseban sandžak.

Prema daljim katastarskim defterima u razdoblju 1520–1535. bilježi se ustaljen rast muslimanskog stanovništva u tadašnja tri sandžaka ili live na prostoru Bosne. U livi Bosna bilo je ukupno 16.935 muslimanskih i 19.619 kršćanskih domova. Hercegovački sandžak, kao prostorno manji i slabije naseljen, brojao je 7.070 muslimanskih i 9.588 kršćanskih domova. Zvornički sandžak, koji je obuhvatao sjeveroistočnu Bosnu, sa više naselja na desnoj obali Drine, brojao je istovremeno 2.654 muslimanske, prema 13.112 kršćanskih kuća. Iz toga se vidi da je proces širenja islama u prve tri decenije XVI st. na području zvorničkog sandžaka bio nešto sporiji nego u bosanskom i hercegovačkom sandžaku. Podaci iz deftera za Zvornički sandžak iz 1528, 1533. i 1548. pokazuju da se broj muslimana na tom području kretao oko 30 do 40 posto od ukupnog stanovništva. Sređivanjem prilika u ovoj oblasti, nakon Mohačke bitke 1526, postepeno se povećava udio muslimana u ukupnom stanovništvu. Ova je oblast općenito bila slabije naseljena nego Bosanski sandžak i Hercegovina. Zvornički sandžak-beg je još i 1541. pozivao vlaške knezove i primićure da nasele ovo područje "svojom rajom", uz znatne poreske povlastice. Sredinom XVI st. proces širenja islama u Zvorničkom sandžaku bio je usporen, prije svega usljed izvjesne krize timarsko–spahijskog sistema te finansijske krize i inflacije. Računajući prema jednoj konzervativnoj procjeni da je svako domaćinstvo brojalo prosječno pet članova, poznati turski historičar Omer Lütfi Barkan je na osnovi navedenog broja kuća izračunao da je u trećoj deceniji XVI st. u Bosni živjelo 344.325 stanovnika, od kojih su 38,7 % bili muslimani.

U drugoj polovini XVI st. opći pokret širenja islama dobio je takvo ubrzanje na prostoru Bosne da je 1580. osnovan Bosanski ejalet kao najviša administrativno–vojna teritorijalna forma u Osmanskom carstvu. Proces prihvatanja islama bio je posebno intenzivan i masovan na prostoru Bosanskog sandžaka. On se kao središnji i najveći sandžak Bosanskog ejaleta prostirao od Kosovske Mitrovice na jugoistoku do Cazinske krajine na sjeverozapadu. Bosanski sandžak se tako prostirao istočno od Drine, presijecajući rijeke Lim i Ibar, na prostoru današnje Srbije, odnosno obuhvatajući cijelo područje kasnijeg Novopazarskog sandžaka. Tako je sandžak Bosna, sa svojih 55 nahija i 14 kadiluka, zahvatao i pokrivao jednu četvrtinu cjelokupnog prostora Bosanskog ejaleta. Pored Bosanskog sandžaka, u sastav Bosanskog ejaleta ulazili su sandžaci Klis u Dalmaciji sa 42 nahije, odnosno sedam kadiluka, Zvornik, uključujući Loznicu, Šabac i Krupanj u Srbiji, sa 31 nahijom i 10 kadiluka, Hercegovina, sa dijelovima današnje Crne Gore i ukupno 25 nahija, Cernica (Pakrac) ili Začasna (Čazma) u Slavoniji, sa 13 nahija i tri kadiluka, te Krka (Lika) sa 30 nahija i dva kadiluka. Kasnije su u sastav Bosanskog ejaleta ušli i sandžaci Požega u Slavoniji, sa sedam kadiluka te Bihać, sa kadilucima Kamengrad i Bihać.

Opći popis Bosanskog sandžaka iz 1604. zasniva se na privrednoj i vjerskoj strukturi stanovništva, kako gradskog tako i seoskog. Rezultati ovog popisa pokazuju izuzetno brzo širenje islama. U Bosanskom sandžaku ukupno je bilo 64.721 kuća, od kojih su 45.941 bila muslimanska domaćinstva, sa 4.979 zdravih neoženjenih muškaraca, što znači potencijalnih kućnih domaćina. Kršćanskih kuća, računajući zajedno katoličke i pravoslavne, bilo je svega 18.891. To znači da je odnos bio 71 % muslimana prema 29 % kršćana. Za tadašnje prilike i privrednu strukturu veliki je broj muslimana spadao u kategoriju gradskog stanovništva. U gradovima je bilo ukupno 9.845 muslimanskih kuća, uključujući 2.429 punoljetnih samaca. Muslimansko seljaštvo, odnosno raja brojala je 36.098 kuća sa 1.550 neoženjenih. Gradsko muslimansko stanovništvo činilo je tako 21 %, a raja ili seljaštvo preostalih 79 % od ukupnog muslimanskog stanovništva. To pokazuje da je muslimanska raja u sandžaku Bosna 1604. bila dvostruko brojnija od kršćanske raje. Među muslimanskom populacijom jedna petina bila je urbano, a četiri petine poljoprivredno stanovništvo.

Sa ovim podacima iz deftera od 1604. uglavnom se slažu procjene zapadnih, pretežno službenih, katoličkih putnika i posjetilaca Bosne. Najizrazitiji među njima bio je šibenski kanonik Ivan Tomko Mrnavić, kasniji bosanski biskup, koji je starinom bio porijeklom iz Bosne. On je 1623. putovao svojom starom domovinom i budućom dijecezom i o tome napisao, u vidu izvještaja papi Urbanu VIII, knjigu *Opis Bosne*. Mrnavić je pisao da

kršćani "radi nemara" kršćanskih vladara da oslobode Bosnu, svakim danom slabe, kako u svojoj nadi tako "i u broju trajnim otpadima", tj. prelascima na islam. Govoreći u "općim potezima", pisao je Mrnavić papi, "sada su dvije trećine stanovništva Turci, (tj. bosanski muslimani), a jedna trećina kršćani, od kojih veći dio grčkog obreda". Slično je 1628. pisao i Atanasije Grgičević, izaslanik austrijskog cara Ferdinanda II. On je ustanovio da "u ovom Kraljevstvu", tj. Bosni, "šizmatika (pravoslavnih) ima veći broj nego katolika". "Turaka", posebno onih "koji obrađuju zemlju", "mnogo je veći broj nego katolika i šizmatika". Jedino je apostolski vizitator, Albanac Peter Masarechi 1624, u svojoj vjerskoj gorljivosti vidio da u Bosni ima preko 150.000 katolika, a pravoslavnih polovina od toga broja. On je također procijenio da muslimani u Bosni čine tri četvrtine stanovništva i da općenito uzevši "ima vrlo mnogo sela u kojima nema ni jednog kršćanina". Masarechi kaže da se geografski Bosna prostire od Novog Pazara do Hrvatske, 15 dana u duljinu, te od Save do mora, 8 dana hoda u širinu, ne računajući tu Hum i Popovo polje. Tako se krajem XVII st. na prostoru od Metohije, na istoku, do Like, na zapadu, te od Slavonije, na sjeveru, do Dalmacije, na jugu, obrazovala velika i gusta aglomeracija muslimanskog stanovništva, slavenskog porijekla i jezika. To je stanovništvo u jezičkom, etničkom i političkom smislu općenito u Osmanskom carstvu smatrano Bošnjacima, odnosno bošnjačkim narodom.

Gradovi i gradski život

Osmanlije su u Bosni od početka istovremeno obnavljale, ponovno naseljavale i proširivale stare, a prije svega podizale nove gradove. Gradovi se ne mogu razvijati ukoliko vlast ne pomaže i ne unapređuje one privredne djelatnosti na kojima počiva i od kojih zavisi njihovo postojanje i održavanje. Od svih takvih djelatnosti najvažnije su one koje služe razvoju i unapređenju obrta i trgovine. Da bi se imalo čime trgovati neophodno je na prvom mjestu podsticati razvoj zemljoradnje i zanatstva, čemu je osmanska država, kao baštinik starih, bliskoistočnih tradicija izgradnje i održavanja kanala za novodnjavanje, nasipa, puteva, mostova i zanatskih središta, posvećivala posebnu pažnju.

Osmanske vlasti su razvoju trgovine u cijelom Carstvu, pa prema tome i u Bosni, poklanjale značajnu brigu i pažnju. Tu je na prvom mjestu dolazila izgradnja i održavanje puteva, sa objektima potrebnim za prihvat, smještaj i sigurnost trgovaca i drugih putnika. Konstantin Jireček je u svojoj studiji o "vojnom putu" (*Heerstrasse*) od Beograda do Carigrada, objavljenoj 1877, primijetio da od propasti Rimske imperije u Evropi nije bilo države koja je toliku pažnju posvećivala sistemu svojih puteva kao što je bio slučaj u Osmanskom carstvu.

Ishodišna tačka svih puteva u Carstvu bio je Istanbul. Tu su se sticali svi putevi koji su arapske zemlje, centralnu Aziju, Iransku visoravan i Anadoliju povezivali sa Evropom. Jedini put iz Carigrada prema Evropi išao je do Edirna, gdje se račvao u pet različitih pravaca, prema sjeveru, jugu i zapadu. Sjeverni krak vodio je preko Dobrudže do delte Dunava, a zatim uz rijeku Prut do sjeverne granice Moldavije, gdje je ulazio u Poljsku. Jedan kratak, ali strateški vrlo značajan južni put, vodio je do Galipolja, na ulazu u Dardanele. Glavni i centralni put išao je od Edirna, preko Plovdiva, Sofije, Niša, Beograda, Osijeka i Mohača do Budima. Taj magistralni put bio je od najvećeg, kako privrednog tako i vojnog značaja za Carstvo. Četvrta je linija išla na jug od ovog puta, prema Serezu, Solunu, Bitolju i Ohridu, dopirući do Drača na Jadranu. Glavni vojni put nije bio od značaja samo zato što je povezivao Carigrad i Edirne sa Beogradom i Budimom, nego i zato što je predstavljao prvu polovinu "jednog krajnje

značajnog trgovačkog puta", koji se od Plovdiva, odnosno Tatar–Pazardžika, odvajao prema Skoplju i vodio dalje preko Prištine i Novog Pazara do Sarajeva. Od Sarajeva putevi su se preko Mostara, Travnika i Livna granali prema Dubrovniku, odnosno Splitu, a dolinom Bosne na sjever prema Slavoniji. Bosna je tako s kraja XV i početkom XVI st. postala u pravom smislu riječi područje koje je povezivalo Rumeliju sa Jadranskim morem i zapadnim dijelovima Panonije.

To je činjenica, među ostalim, pogodovala razvitku gradova u Bosni. Gradovi u Bosni, sa orijentalno–muslimansko fizionomijom, nisu nastajali niti su se razvijali stihijski, nego uz aktivno zauzimanje osmanske države. Istovremeno se nastanak gradova te pravni i privredni razvoj ne može zamisliti bez privatne inicijative i poduzimljivosti, koja je ostvarena putem ustanove imareta, odnosno vakufa. Osmanska se država u prvom redu brinula o djelovanju i potrebama vojske, uprave i sudstva, dok je briga o vjersko–prosvjetnim, kulturnim i društvenim prilikama, bila prepuštena privatnoj inicijativi, odnosno ustanovi imareta i vakufa. U gradovima je prije svega bilo sjedište upravnih i sudskih vlasti. Država je istovremeno planski razvijala gradsku privredu, u prvom redu one zanate koji su služili potrebama i opremanju vojske.

Dok je u starim državama Bliskog Istoka podizanje raznih privrednih i drugih javnih objekata bilo prije svega u službi fiskalnih potreba vladareve blagajne, dotle se u Osmanskom carstvu, kao islamskoj državi, to smatralo vjerskom dužnošću, te izrazom i dokazom dobročinstva. Onaj ko je gradio takva zdanja izražavao je time svoju pokornost Bogu. Odatle se na takve objekte, čak kada su ih gradili lično sultan i visoki državni službenici, gledalo kao na samostalne privatne ustanove nastale, u strogom smislu riječi, izvan državnog djelokruga.

U takve objekte spadale su džamije, mektebi i medrese, musafirhane, javne kuhinje, bolnice, vodovodi i česme, putevi i mostovi, što je sve podizano iz vjerskih i humanitarnih pobuda. Skup svih tih objekata nazivan je *imaretom.* Radi izdržavanja i održavanja tih zadužbina njihov graditelj je podizao obično musafirhanu, hamam, han ili karavan–saraj, čaršiju sa dućanima i bezistanom, vodenice, pekaru i aščinicu te druge privredne objekte. Sve je to ulazilo u sklop jednog imareta, koje su njihovi osnivači organizirali na principu vakufa.

Općenito se *vakuf* može odrediti kao vjerska zaklada ili zadužbina, ustanovljena radi izdržavanja nekog javnog zdanja ili ustanove, kao što su džamija, medresa, musafirhana i sl. Dokumentom o osnivanju vakufa, tzv. *vakufnamom,* njegov je osnivač određivao namjenu svoje zaklade, uslove pod kojima će se koristiti i način na koji će se njome upravljati. U tu je

svrhu *vakif,* osnivač vakufa, imenovao *muteveliju,* kao upravitelja ili staratelja svoga vakufa. Glavna dužnost mutevelije bila je da strogo vodi računa da se prihodi vakufa, koji su ostvarivani iz različitih izvora, redovno troše u namijenjene dobrotvorne svrhe. Početni kapital vakufa nije se smio krnjiti, a stvari koje su uvakufljene (zemlja, vodenice, zgrade i ostalo) nikako nisu mogle niti smjele postati vlasništvom trećeg lica. Da bi se sve to osiguralo, vakufnama je sastavljana u prisustvu kadije i upisivana u sudski protokol (*sidžil*). Pored toga, u Osmanskom carstvu je zavedena praksa da država potvrđuje i nadzire sve uspostavljene vakufe.

Imareti su predstavljali srž i središte svih planski podignutih gradova po Bosni. Kako je skoro sve gradove po Bosni osmanska država smišljeno i planski podizala, to su imareti dominirali njihovim urbanim jezgrom. Krajem XIX st. pojam imareta u Bosni je sveden na ustanovu dobrotvorne javne kuhinje, u kojoj su gradska sirotinja, putnici–namjernici, učenici medrese i neki vakufski službenici besplatno dobijali jedan do dva obroka dnevno. U tom je smislu djelovao Gazi Husrev-begov imaret u Sarajevu. Osnovan još 1531, vršio tu svoju funkciju sve do Drugog svjetskog rata. Odatle su se u kolokvijalnom govoru u sarajevskoj čaršiji svaki dan mogli čuti izrazi, kao što su "imaret–čorba", "imaretski pilav", "imaretski hljeb" i sl.

U Bosni su se u osnovi razvile tri vrste gradova. Prvo su bili gradovi koji su se kao proizvodna, obrtna i kulturna središta razvili duž značajnih trgovačkih puteva. Na drugom mjestu su gradovi koji su formirani kao sjedišta većih administrativnih i sudskih teritorijalnih jedinica, kao što su sandžaci i kadiluci (sudski okruzi). Najzad, Osmanlije su stavile u službu i proširile jedan broj starih rudarskih naselja i srednjovjekovnih trgova. Ova podjela nije bila strogo povučena, pa su mnoga gradska naselja, pored svojih, prije svega, trgovačkih i proizvodnih funkcija, istovremeno bila sjedišta muteselima, a neka i kadiluka, i obrnuto.

U tom se smislu u razvitku bosansko–orijentalnih gradova jasno uočavaju tri razdoblja. Prvo, koje obuhvata vrijeme neposredno po osvajanju Bosne, obilježeno je opadanjem zatečenih srednjovjekovnih varoši i trgovišta. Sa ubrzanjem procesa širenja islama počinje se, negdje prije a negdje kasnije, mijenjati demografska i urbana struktura zemlje. Time započinje drugo razdoblje, tokom kojeg dolazi do postepenog oblikovanja gradova muslimanskog, odnosno bosansko–orijentalnog tipa. Tokom trećeg razdoblja, koje teče od XVI st. i traje zapravo do kraja osmanske vladavine, gradovi u Bosni dobijaju postepeno svoju potpunu urbanu dispoziciju i svoj prepoznatljivi i osobeni karakter. Ova razdoblja nisu bila strogo razdvojena, pošto se svi gradovi nisu jednovremeno niti ravnomjerno razvijali. Bosanska naselja gradskog tipa imala su u pravilu status kasabe, odnosno provincijskog

osmanskog grada. Jedino su Sarajevo i Banja Luka, kao sjedišta Bosanskog ejaleta, stekli u XVI odnosno XVII st. status *šehera* ili, modernim jezikom rečeno, velegrada.

Jedno je naselje moglo administrativno–pravno dobiti status *kasabe* ukoliko bi se u njemu stekli određeni demografski, kulturno–vjerski, privredni i urbano–geografski uslovi. U demografskom je smislu dato naselje moralo biti stalno nastanjeno muslimanskim stanovništvom, sa jednim ili više džemata ili mahala. Osnovni kulturno–vjerski uslov je bio da u mjestu, pored eventualnih mahalskih mesdžida ili malih džematskih džamija, postoji jedna glavna džamija, u kojoj se redovno obavlja svih pet dnevnih namaza, klanjaju džume i bajram–namaz, drži hutba (propovijed) i spominje u molitvi vladajući sultan, odnosno halifa. Od privrednih uvjeta u naselju je morala postojati čaršija, sa nekim brojem dućana, hanom i drugim javnim objektima, a prije svega sa trgom, na kojem se redovno održavao sedmični pazarni dan.

Ustvari, samim podizanjem džamije ispunjavan je taj privredni uvjet za prerastanje nekog sela, pazarišta ili varoši u kasabu. Onaj ko je gradio džamiju obično bi uz nju odmah podigao i uvakufio jedan broj dućana i drugih objekata i ustanovio pazarni dan. Nakon ispunjavanja navedenih uslova, nadležni kadija je u pravilu davao prijedlog da se određeno naselje proglasi kasabom i kao takvo zavede u odgovarajući popis na Porti. Tim činom muslimansko stanovništvo, nastanjeno na području kojemu je priznat status grada, bilo je oslobođeno od *resmi–čifta*, kao osnovnog rajinskog poreza koji je pripadao nadležnom spahiji. Iz tih je razloga bilo neophodno odrediti urbano–geografski prostor koji zaprema jedna kasaba, kako se ne bi smanjio broj poreskih obveznika. Odatle su u svim defterima bosanskih sandžaka od kraja XVI st. vrlo podrobno ubilježene granice onih dijelova jednog naselja koji imaju status kasabe.

Ustanova kojom je rajinsko stanovništvo, kako muslimansko tako i nemuslimansko, potpuno ili djelimično oslobođeno od redovnih i vanrednih državnih poreza i feudalnih nameta, u osmanskom se pravu nazivala *muafijet*. Ustanovom muafijeta vršeno je diferenciranje među rajom. Oslobađanjem određenih kategorija rajinskog stanovništva od plaćanja *resmi–čifta* ili *ispendže* i određenih državnih nameta ili *avariza* mijenjan je njegov pravni položaj. Na taj način između dviju osnovnih društvenih klasa, askera (vojničke klase) i raje nastajali su određeni društveni međuslojevi, kako od muslimanske tako i kršćanske raje, a oslobađani su rajinskih obaveza u naknadu za vršenje određenih službi. Takvi su bili vjerski službenici, kaluđeri i redovnici priznatih konfesija, zatim već spominjani vojnuci, martolozi, muselemi, derbendžije, pasvandžije, asasi, lađari i skelari i dr.

Muafijet je u načelu bio ustanova vezana za određeni stupanj razvoja svih gradova i odnosio se na cjelokupno muslimansko gradsko stanovništvo. Ukoliko je to stanovništvo vršilo i neke druge za državu važne službe, to su se njegove poreske povlastice povećavale. To je obično bilo vezano za vojnu, odnosno ratnu službu, kakav je bio slučaj sa Sarajevom i još nekim gradovima u Bosni. Uslovi proglašenja jednog mjesta kasabom, odnosno oslobođenja njegovog muslimanskog stanovništva rajinskog statusa uvijek su taksativno određivani carskim fermanom zvanim *muaf–nama* (imunitetska povelja).

U procesu oblikovanja kasaba u Bosni dr. Adem Handžić je uočio dvije komponente. To su derviška i državna ili ortodoksna. Po njegovom mišljenju derviška komponenta je starija i posebno je došla do izražaja u nastanku urbanih naselja u Bosni u drugoj polovini XV stoljeća. Od tada prvenstvo preuzima ortodoksna, odnosno službena, državna komponenta.

Osnovna derviška ustanova čijim se osnivanjem polažu temelji jedne kasabe bila je *zavija*. Kod nas se umjesto ovog službenog arapskog naziva, u kolokvijalnom govoru uglavnom upotrebljava perzijski termin *tekija*. Osnivač zavije ili tekije obično je bio neki od šejhova koji su pripadali jednom od derviških redova. U počecima osmanske države pripadnici derviških redova ili bratstava uglavnom su se nazivali *ahijama*. Oni su širom Anadolije osnovali na stotine zavija ili tekija. Ahije su sebe više smatrale pripadnicima jedne društvene organizacije u službi osmansko–islamskog rasprostranjenja, a manje nekim posebnim vjerskim redom u užem smislu te riječi. Sistem i ulogu zavija opisao je arapski putnik Ibn Battuta na primjeru Anadolije, kojom je putovao 1333. godine. On piše da se zavije nalaze u svakom kraju, grada i selu "turkmenskog al-Ruma". Njemu se činilo da se ništa na svijetu ne bi moglo uporediti s njima, s obzirom na brigu za namjernike i srdačnost sa kojom se služi hrana i štite putnici od bandi i raznih lupeža. U biti je takvu ulogu imala i zavija koju je na sredini puta između Srebrenice i Zvornika podigao 1519. šejh Hamza Orlović. On je bio predak kasnijeg osnivača heterodoksnog hamzevijskog reda, Hamze Bali Bošnjaka iz Gornje Tuzle.

Derviši su se u Bosni prilično rano pojavili. O tome svjedoče dva derviška nišana koji se danas nalaze u haremu Alipašine džamije u Sarajevu i koji su datirani između 6. X 1461. i 27. IX 1462. godine. Ovi derviški nišani spadaju među najstarije u Bosni i pokazuju da je kod Vrhbosne morala biti podignuta zavija negdje između 1435. i 1461. godine. Vakufnamom kojom je februara 1462. utemeljio Sarajevo, Isa-beg Ishaković je među ostalim osnovao i jednu zaviju. Prema njenom opisu u vakufnami, ta se je zavija sastojala od tri kuće, jedne štale i dvorišta. Njena svrha je na

prvom mjestu bila da služi kao "konačište siromašnim muslimanima, koji su učenici, sejjidi, ratnici i putnici–namjernici". Svi su gosti imali pravo konačiti u zaviji najviše do tri dana, za koje vrijeme su imali pravo na besplatnu čorbu i hljeb ujutro i navečer. Na hranu su imali pravo i neki službenici Isa-begovog vakufa. To su bili zamjenik mutevelije, njegov pisar i šejh zavije, kuhar i njegov pomoćnik, ekonom i čuvar. Iz vakufname proizlazi da je zavija u prvom redu bila u službi konačišta i javne kuhinje.

Slično Isa-begu i njegov sin Mehmed-beg, poznat kao Mehmed-Čelebi, bio je naklonjen dervišima. On je na mjestu nekadašnjeg srednjovjekovnog trga, na putu od Vrhbosne prema Dobrunu, poznatog pod imenom Vrače ili Rogatica, utemeljio muslimansko naselje, koje je po njemu dobilo ime Čelebi Pazar. Trg ili Pazar je ustvari pripadao njegovom zijametu. Kao muslimansko naselje, Rogatica se u početku sporo razvijala, pa je u njoj 1489. bilo ukupno 86 kuća, od kojih svega pet muslimanskih, sa dva odrasla neoženjena muškarca. Svi muslimani su bili novi jer im je kao otac ubilježen kršćanin. Među muslimanima se posebno spominje neki derviš Muslihudin, koji je na tom mjestu podigao zaviju i tu se nastanio. Da bi se zavija izdržavala, derviš Muslihudin je "od Mehmeda Čelebije, sina umrlog Isa-bega" dobio jednu njivu od pet dunuma, od koje se po običaju daje ušur, "što iznosi 50 akči".

Među bosanska urbana naselja čiji su utemeljitelji uglavnom derviši spada i Skender–Vakuf, varošica na starom putu od Travnika prema Banjoj Luci. To je jedina kasaba u Bosni koja i danas nosi ime svog osnivača, Ali-dede Iskendera. Nastanak ove kasabe pada u drugu polovinu XVII st. kada se (1693) u sidžilu jajačkog kadije, taj lokalitet spominje kao Ali-hodžina džamija. Prema sačuvanom porodičnom predanju, Ali-hodža je bio jedan od četverice sinova Ali-dede Iskendera, koji je kao derviš i timarlija, podizanjem zavije i svojim vakufom za njeno izdržavanje, udario temelje kasabe koja nosi njegovo ime. Ali-dede Iskender je poginuo u borbi sa lokalnim razbojnicima. Uvakufio je ukupan prihod svoje zavije, na čijem je mjestu sin mu Ali-hodža podigao džamiju, kojom je obuhvatio i očev mezar. Stara džamija u Skender–Vakufu bila je jedina u Bosni unutar koje se nalazio nečiji grob.

Kao pravni termin, odnosno stupanj u službenom klasificiranju osmanskih naselja, kasaba je nerazdvojno vezana sa idejom i funkcijom džamije. Tokom povijesti islama džamija je kao mjesto zajedničke molitve postala sveta, ali se ipak nikada nije izgubio njen prvobitni karakter javnog sastajališta, gdje su se raspravljala i rješavala pitanja koja se tiču datog muslimanskog džemata kao cjeline. U mnogim mjestima u Bosni prve džamije su podizane kao carske zadužbine, bilo u ime ili u slavu pojedinih sultana.

Podizanje ovih carskih džamija pokazuje da je osmanska država bila neposredno zainteresirana i uključena u osnivanje i izgradnju gradskih naselja. Negdje Osmanlije planski podižu potpuno novi grad muslimansko–orijentalnog tipa, a negdje se muslimanska naselja sa orijentalnom arhitekturom i islamskim kulturnim ustanovama naslanjaju na već postojeće srednjovjekovne varoši, trgovišta ili tvrđave. Tipičan primjer dva takva grada su Sarajevo i Zvornik, buduća sjedišta Bosanskog i Zvorničkog sandžaka, čiji urbani razvoj pada u prve decenije osmanskog prisustva i vlasti u Bosni. U Sarajevu i Zvorniku su podignute prve dvije carske džamije u Bosni, obje u slavu sultana Mehmeda II Fatiha.

Sarajevo je bilo potpuno novi grad, planski podignut, bez neposredne veze i kontinuiteta sa obližnjim srednjovjekovnim trgovištem Vrhbosna. Tako je u budućem Sarajevu, kao prvi objekat, planski 1457. podignuta Careva džamija. Kako je trg Vrhbosna, poznat i pod imenom Utorkovište, po pazarnom danu koji je tu održavan utorkom, imao veoma mali značaj, to se Sarajevo u svakom pogledu smatra novim naseljem. Nasuprot tome, u Zvorniku je Careva džamija podignuta unutar srednjovjekovne tvrđave, oko koje se razvila prva istoimena muslimanska mahala. Kasnije je po naređenju Sulejmana Veličanstvenog u Zvorniku podignuta još jedna džamija. Ova džamija, zvana Sulejmanija, za razliku od Fatihove džamije u tvrđavi, podignuta u podgrađu i kao takva je predstavljala početak izgradnje muslimanskog naselja, koje se naslanjalo na srednjovjekovnu varoš. Brži urbani razvoj Zvornik doživljava od 1530, kada je tadašnji zvornički sandžak-beg Bahši-beg, u okviru svoga vakufa, pored vodovoda izgradio i zaviju, koja je djelovala kao musafirhana i javna kuhinja. Bahši-beg je, u okviru istog vakufa, podigao most na rijeci Drinjači, 15 kilometara južno od Zvornika, i pored njega karavan–saraj.

Za vrijeme vladavine Fatihovog sina Bajezita II (1481–1512) podignute su carske džamije u Foči, Rogatici, Višegradu, Srebrenici, Travniku, Prozoru i Pruscu (Akhisaru). U Pruscu, koji se vremenom razvio u jedno od glavnih žarišta arapsko–islamskih znanosti u Bosni, vrlo je rano podignuta jedna zavija ili tekija. Po svom prvobitnom karakteru tu je bila i musafirhana u službi tadašnjih prometnica. Tekija u Pruscu morala je biti podignuta već u prvoj polovini XVI st. jer se u jednom popisu iz 1574. navodi da je određeno obradivo zemljište još "odranije bilo zavještano za održavanje mosta, karavan–saraja i zavije u blizini Akhisara, vakufske ustanove predaka Omer-bega, sina Malkoč-begova".

Za kratkotrajne, ali vrlo uspješne vladavine Selima I (1512–1520) podignute su u njegovu slavu džamije u Knežini, Tešnju i Doboju. Najveći broj carskih džamija podignut je po naređenju i u ime Sulejmana I Veličan-

stvenog. Tada su izgrađene džamije u Jajcu, Banjoj Luci, Donjoj Tuzli, Bijeljini, Gradišci, Kamengradu, Oborcima (nekad kasaba, a danas selo kod Donjeg Vakufa), Glamoču, Drnišu (u sandžaku Klis) i Dobrunu na Drini. Kasaba Džesri Kebir (Veliki Most), današnji Kulen–Vakuf na Uni, osnovan je podizanjem džamije sultana Ahmeda I (1603–1617), inače graditelja čuvene Plave džamije u Istanbulu (*Sultan Ahmet cami*). Ovdje se radilo samo o prvim džamijama, čijim je podizanjem označen početak urbanog razvoja navedenih gradova. U osmanskim defterima su obično prema carskim džamijama bilježene i označavane prve gradske mahale. Najstarije džamije u pojedinim mjestima bilježene su obično kao "časne džamije" (*džami šerif*) ili prosto "stare džamije" (*džami atik*). Tako su u nekim kasabama prve mahale u defterima iz XVI st. jednostavno upisivane kao Mahala časne džamije (*Mahalle cami-i šerif*) ili Mahala stare džamije (*Mahalle cami-i atik*).

Osmanlije su u Bosni zatekle nekoliko srazmjerno razvijenih srednjovjekovnih varoši, uglavnom rudarskih mjesta i trgovišta, koja u prvim decenijama nove vlasti uglavnom nisu mijenjala svoju zatečenu urbanu fizionomiju. Takva su mjesta u prvom redu bila Fojnica, Kreševo, Srebrenica, Kraljeva Sutjeska, Visoko, Olovo, Gornja i Donja Tuzla. U svim ovim mjestima postojali su franjevački samostani i crkve, pa je u njima proces širenja islama tekao sporo. U urbanom pogledu ova su naselja mirovala ili opadala. Nova, muslimanska naselja su obično podizana pored ovih starih rudarskih mjesta i varoši, a ne unutar njih samih. Tako te stare varoši vremenom postaju rubna ili prigradska naselja novopodignutih kasaba. Izuzetak su u tom pogledu u prvo vrijeme bili Visoko i Olovo, gdje srazmjerno rano dolazi do pojave prihvatanja islama od strane samog varoškog stanovništva, pa se ova dva naselja iznutra mijenjaju i razvijaju u nove gradove muslimansko–orijentalnog tipa. Bržoj urbanizaciji Visokog poseban doprinos dao je Ajas-beg, koji je u tri maha bio bosanski sandžak-beg: 1470–75, 1477. i 1483. Ajas-beg je vjerovatno bio porijeklom kršćanin, pošto mu se kao ime oca navodi Abdulah (Božiji rob) što se često susretalo kod mnogih muslimana koji nisu željeli da im se spominje nemuslimansko očevo ime. On je u Sarajevu podigao jednu džamiju i hamam, a u Visokom također hamam, te bazar sa dućanima i jednu tekiju. U popisu iz 1489. navodi se da je "umrli Ajas-paša" zavještao "svojoj tekiji na samom bazaru" (tj. u Visokom) jedan bostan (bašču) i jednu njivu. Prema istom popisu, Visoko je tada imalo šest mahala sa 221 kućom i 33 neoženjena muškarca. Od toga muslimanskih je bilo samo 10 kuća, sa 11 mudžereda (neoženjenih). Svi su muslimani bili zabilježeni kao novi, tj. izravnog kršćanskog porijekla.

U starim rudnicima srebra i zlata – Kreševu, Fojnici i Deževici proizvodnja je stalno opadala. U Fojnici je petina od proizvedenog zlata 1541. godine iznosila 37.868 akči, a krajem XVI st. spala je na svega 2.413 akči, dok se srebro potpuno prestalo proizvoditi. Vareški rudnici željeza radili su do oko 1552. godine. Osmanlije su 1571. obnovile proizvodnju u rudniku Stari Majdan (kod Sanskog Mosta) u tadašnjem sandžaku Klis. Rudnik je oživljen radi ratnih potreba, pa su u njemu od dobijene rude odmah livena topovska zrna. Na području hercegovačkog sandžaka radio je do pred kraj XVI st. jedino rudnik željeza u Čajniču. U jednom dokumentu iz 1585. spominje se da vlasti ometaju proizvodnju ovom rudniku, uplićući se u poslove rudara, odnosno rudarskih poduzetnika. Osim željeznog obrta, Čajniče je u to vrijeme, kao kasaba sa preko 200, većinom muslimanskih kuća, bilo vrlo živo zanatsko i trgovačko središte. I u novim prilikama primat u proizvodnji srebra zadržala je Srebrenica, nekada najveći i najznačajniji rudnik i rudarski grad u Bosni. U trećoj deceniji XVI st. godišnja renta od rudnika i kovnice u Srebrenici iznosila je 477.032 akče, a 1548. godine taj se prihod povećao na 508.829 akči. Rudnik Sase u blizini Srebrenice davao je u razdoblju 1520–1535. godine ukupan prihod u vidu rente od 220.399. akči, a 1548. samo 82.541 akču. Daleko brži razvoj od starih rudarskih mjesta i trgova u Bosni su imali novopodignuti gradovi.

Dva prva naselja koja su u Bosanskom sandžaku dobila status kasabe bili su Novi Pazar i Sarajevo. Upravo se iz te činjenice najbolje može sagledati značaj vojnih i trgovačkih puteva za razvoj gradova. Novi Pazar (*Yeni Pazar*) utemeljen je sredinom XV st. u blizini srednjovjekovnog trgovišta Ras, kao veoma značajna strateška tačka na putu koji je povezivao Skoplje sa "zapadnim stranama" ili Bosanskim krajištem, odnosno Sarajevom kao njegovim središtem. Oba ova grada utemeljio je skopski, a kasnije bosanski krajišnik Isa-beg Ishaković. Novi Pazar se u početku brže razvijao nego Sarajevo. Tako je 1489. Novi Pazar imao 221, a Sarajevo 199 domaćinstava. Od kraja treće decenije XVI st. počinje nagli uspon Sarajeva, dok je Novi Pazar već oko 1528. dostigao vrhunac svog tadašnjeg urbanog razvoja. Novi Pazar je tada imao 16 muslimanskih i četiri kršćanske mahale, sa ukupno 582 domaćinstva. Već 1540. u Novom Pazaru je bilo 17 kuća manje nego 1528. godine.

Istovremeno je Sarajevo već bilo srazmjerno veliki grad, sa apsolutnom većinom muslimanskog, bošnjačkog stanovništva. U gradu je bilo 1.112 muslimanskih domaćinstava, sa 572 neoženjena punoljetna muškarca, jednom udovicom i jednim vojnukom, vjerovatno poturom. Kršćanskih kuća bilo je svega 15, sa osam baština, 16 udovica i dva vojnuka. Znači da je odnos gradskog stanovništva bio 96,77 % muslimana, prema svega 3,23 %

kršćana. U selima Sarajevske nahije odnos stanovništva bio je 93,75 % muslimana i 6,25 % kršćana. To znači da je u ukupnoj vjerskoj strukturi stanovništva Sarajeva i okoline 1530. godine bilo 94,56 % muslimana i 5,44 % kršćana. Muslimansko stanovništvo je zapravo bilo isključivo domaćeg, slavenskog porijekla. Među muslimanima obično bi se našla tek dva–tri stranca. Tako se 1489. među sarajevskim muslimanima navode samo dvojica stranaca: Skender Karamanli, kao tadašnji bosanski muftija i neki Mustafa Kuman. Defter iz 1570. među muslimanima u Sarajevu bilježi također samo dvojicu stranaca. To su neki Kasim iz Istanbula i Jusuf, sin Mustafe iz Anadolije.

Razlozi urbanog zaostajanja Novog Pazara i na drugoj strani uspona Sarajeva leže u promjenama i pomjeranju geopolitičkih i strateških, te privrednih prilika i okolnosti do kojih je došlo poslije Mohačke bitke i sloma Ugarske 1526. godine. Samo dvije godine kasnije pala je pod osmansku vlast Jajačka banovina, kao posljednje ugarsko uporište u Bosni. Ovim događajima granice osmanske Bosne pomjerene su daleko na sjever, u Slavoniju. Istovremeno su ostvarene pretpostavke za dalje širenje granica, prema Pounju, Lici i Dalmaciji na zapadu i jugozapadu. Političke prilike u Bosni su učvršćene, što dovodi do ubrzanog procesa širenja islama. Što se Sarajeva kao grada tiče i sela Sarajevske nahije, taj je proces ustvari završen do 1604. godine. Sarajevo se već razvilo u srazmjerno veliki grad, sa 91 muslimanskom i jednom kršćanskom mahalom, nazivanom Varoš. Grad je ukupno brojao 4.225 kuća, od čega 4.080 muslimanskih i 1.426 mudžereda. U Varoši je bilo ukupno 145 kuća, od kojih 141 kršćanska i samo četiri jevrejske. Prema vjerskoj strukturi u Sarajevu je 1604. godine bilo 96,79 % muslimana, u odnosu na svega 3,21 % nemuslimana. U selima i trgovima Sarajevske nahije muslimani su činili čak 99,52 % stanovništva, u odnosu na samo 0,48 % kršćana. To znači da su početkom XVII st. sela u bližoj i daljoj okolini Sarajeva zapravo bila isključivo muslimanska.

Sređivanje vojno–političkih prilika u Bosni do kraja treće decenije XVI st. također dovodi do bržeg razvoja gradske privrede i trgovine. To opet podstiče otvaranje novih putnih pravaca, odnosno izgradnju putne mreže, sa odgovarajućom infrastrukturom. Glavni objekti te infrastrukture bili su hanovi, karavan–saraji, ali i derviška skloništa (zavije ili tekije), mostovi i odredi derbendžija, koji su radi sigurnosti putnika i robe čuvali planinske prevoje i klance, mostove i riječne gazove. Sredinom XVI st. država je imenovala za derbendžijsku službu 2.288 seoskih porodica u Anadoliji i 1.906 na Balkanu, uključujući i Bosnu. Po gradovima su kroz sistem imareta i vakufa podizane musafirhane, bezistani i bazari, dućani te drugi objekti koji su služili unapređenju trgovine, prometu ljudi i roba i protoku novih

vijesti. Prema historičaru Halilu Inalciku, u Bosni i Hercegovini je tokom osmanske vladavine podignuto 18 karavan–saraja, 232 musafirhane, 32 hana, 10 bezistana i 42 mosta, među kojima se nalaze i Stari most u Mostaru, Višegradska ćuprija, Arslanagića most u Trebinju, Kozja ćuprija u Sarajevu i drugi.

Podatak o svega 32 hana mogao bi se vjerovatno odnositi samo na hanove koji su podignuti i izdržavali se iz sredstava carskih vakufa. Stvarni broj hanova u Bosni je bio znatno veći. Tako Hamdija Kreševljaković poimenično navodi 134 naselja koja su u Bosni dobila ime po hanu. Najviše takvih mjesta, ukupno 19, nalazi se na području općine Rogatica. Zatim slijede Sarajevo sa 15, Bugojno sa 14 takvih naselja i lokaliteta, Vlasenica sa 13, Banja Luka sa 9, Visoko sa 8, Foča i Travnik sa po 6, Višegrad i Srebrenica sa po 5, Mostar sa 4, Bosanska Gradiška i Ključ sa po 3, Žepče, Zvornik, Prnjavor, Tešanj i Varcar–Vakuf sa po dva. Po jedan toponim koji ukazuje na nekadašnje postojanje hana nalazi se na području općina Stolac, Glamoč, Livno, Čajniče, Nevesinje, Bihać, Bijeljina, Brčko, Derventa, Konjic, Ljubuški, Maglaj i Kladanj. Pored toga, u času Austrougarske okupacije (1878) samo u Sarajevu bilo je ravno 50 hanova, koje Kreševljaković pojedinačno navodi i opisuje.

Hanovi po gradovima su bili značajne, ne samo privredne nego i društvene ustanove. Osim što su služili trgovini, obrtu i saobraćaju, hanovi su u svakoj čaršiji bili središta političkog života i okupljanja. Bez čaršije nema kasabe ni grada, a na drugoj strani, čaršija bez hana nije čaršija. To se vrlo lijepo vidi iz *Duvanjskog arzuhala*, stihovane molbe na bosanskom, upućene vlastima, koju je sastavio Mehmed-aga Pruščanin. On je sa jednom grupom vojnika poslat oko 1740. u Duvno da čuva granicu prema mletačkoj Dalmaciji. Tjeskobu vojničkog života u pustom mjestu bez čaršije i hana Mehmed-aga izražava stihovima: "Stjeraše nas u Duvno, / Kano konje u guvno, / …Ni čaršije ni hana, / A nestade duhana, / Već pijemo smrdana, / Razumite gospodo!"

O značaju hana za urbani razvoj i fizionomiju svakog muslimansko–orijentalnog grada najbolje svjedoči činjenica da je od utemeljenja Sarajeva (1462) pa do sredine XVI st. u Bosni svaki veći i znamenitiji vakuf, uz ostale objekte, obavezno imao han, u kojem su do pred kraj XVII st. sve usluge putnicima u pravilu bile besplatne. Kada su nakon Velikog bečkog rata (1683–1699) mnogi vakufi ostali bez prihoda sa velikih zemljišnih posjeda u Slavoniji i Ugarskoj, dolazi do komercijaliziranja hanova. Da bi se održali, vakufi izdaju svoje hanove u zakup.

U posljednjim decenijama XVIII i početkom XIX st. hanovi i njihove *kahve* postaju stjecišta domaćih janjičara i svih drugih nezadovoljnika i

protivnika reformi sultana Selima III i Mahmuda II. Time han kao ustanova, pored opće društvene, dobija i političku dimenziju i funkciju. Trojica istaknutih sarajevskih janjičarskih prvaka držali su početkom XIX st. u zakup tri najstarija i najveća trgovačka hana. Tako je han Kolobaru, koji je sagrađen još prije 1462, držao u zakup Ibrahim bajraktar Pinjo, dok je zakupac Novog hana, koji je pripadao Gazi Husrev-begovu vakufu, bio neki Đul Mustafa. Han je upravo po njemu dobio ime Đulov ili češće Đulagin han. Drugi novi han, koji je također pripadao Gazi Husrev-begovu vakufu, u zakup je držao Ibrahim-aga Morić, pa je tako ovaj han i prozvan Morića han. O političkoj ulozi i značaju ovih hanova i njihovih zakupaca u tim nemirnim vremenima govori se u narodnoj pjesmi. Naime, u njoj se kazuje o tome kako je Abdurahman-paša isjekao sarajevske baše, gdje njegov terdžuman (tumač) na jednom mjestu kaže: "Ono ti je Pinjo bajraktare, / kahva mu je na srid Kolobare, / kada hoće age Sarajlije, / kada hoće da čine vijeće, / oni ne iđu muli na mešćemu, / nego iđu Pinji bajraktaru."

Hanovi su ipak u prvom redu bili privredne ustanove. Oni su služili za prihvat, odmor i prenoćište različitih putnika, kiridžija i njihovih karavana. Pored toga, u hanovima se vremenom sve češće obavljala trgovina. U tom su smislu korišteni, kako hanovi u čaršiji, tako i oni pri ulazu ili izlazu iz grada. Poznati prigradski hanovi bili su Bojića han, na ulazu u Banju Luku iz pravca Gradiške, te Cicin han na Soukbunaru, na trebevićkim prilazima Sarajevu. U hanovima je bilo posebno živo uoči redovnih sedmičnih pazarnih dana i godišnjih sajmova ili vašara. Tih su dana razni preprodavci, zvani pretrge, kupovali po hanovima robu od trgovaca i seljaka i dalje je krčmili u čaršiji. Bilo je trgovaca koji su odsjedali u hanu po nekoliko sedmica ili mjeseci. Obično bi držali po dvije sobe, od kojih im je jedna služila za stanovanje, a druga za skladište ili lager. Tu su ili kupovali određenu robu i dalje je otpremali svojim kompanjonima, ili prihvatali i skladištili robu radi preprodaje. Ta je praksa rano zavedena. Tako splitski trgovac Marko Kavanjin već 1605. piše iz Sarajeva svome bratu kako još nije dobio lagera u hanu i javlja mu koja roba dobro ide te koliko se na čemu može zaraditi. Posebno ističe da se na opijumu može "sto nasto" zaraditi. Osim u Sarajevu, takvih trgovačkih hanova bilo je u Banjoj Luci, Mostaru i Foči, a također u Kreševu, Fojnici i Varešu, gdje su demirdžije odsjedale po mjesec i više dana, dok se ne podmire. Bilo je demirdžija, ne samo iz Sarajeva i drugih bosanskih gradova nego i trgovaca željeznom robom iz Albanije i Srbije. Gotovu robu po hanovima su prodavale obično najsiromašnije zanatlije, koje nisu imale dućana u čaršiji, posebno u zimskim mjesecima i u vrijeme ćesatluka (krize).

Trgovački promet u Bosni je posebno oživio u vrijeme kontinentalne blokade, koju je ukazom od 21. IX 1806. zaveo Napoleon, zabranivši evropskim zemljama svaku trgovinu sa Engleskom, kako bi je ekonomski slomio. U Bosni je posebno oživjela trgovina pamukom pa je Sarajevo postalo središtem za promet tom robom. Pamuk je u velikim karavanima stizao iz Izmira i Soluna. Iz Sarajeva je dalje, preko Livna, otpreman za Split i preko Kostajnice za Trst. Francuzi su za svoje potrebe zakupili cijeli han Kolobaru, koji francuski konzul u Travniku Pierre David (u Andrićevoj *Travničkoj hronici* Žan Davil) spominje u svojoj službenoj prepisci kao "Han des francais". Pored toga, Francuzi su 1811. otvorili svoju trgovačku firmu u Sarajevu, koju je odlučno vodio Jacques Fresine. Po hanovima, duž puteva kojima se prenosio pamuk, same su kiridžije potkradale robu, a ponegdje i zalagale dio tovara koji bi im bio povjeren. Osmanske vlasti su ih kažnjavale, ali to nije mnogo pomoglo. Usljed tih i drugih neprilika i smetnji u trgovini, Francuzi su 1813. napustili Sarajevo, a opći je promet robe i novca znatno opao.

Još je sultan Fatih širom Carstva podigao velik broj različitih zdanja namijenjenih razvoju i unapređenju prometa, za čije je održavanje uvakufio ogromnu imovinu. Svojom vakufnamom sultan Fatih je odredio da se prema svim putnicima koji odsjednu u hanu ili karavan–saraju koji su njegova zadužbina, mora lijepo postupati i da se svim njihovim potrebama ima udovoljiti. U hanovima su se, najduže do tri dana, besplatno dobijali smještaj i hrana, a potom su putnici morali nastaviti put. U velikim karavan–sarajima posluga je prihvatala i smještala sve putnike–namjernike, bez obzira na njihovu vjeroispovijest i zemlju iz koje su dolazili. Po zalasku sunca svaki gost je dobijao ćasu čorbe, veknu hljeba i svijeću. Istovremeno je svakom konju davana po torba zobi. Poslije večernje molitve, karavansarajska muzika bi svirala povečerje, nakon čega bi se zatvarale kapije. Ujutro, prije otvaranja kapije, upravnik karavan–saraja bi po običaju glasno upitao sve goste da li im je tokom noći šta nestalo. Ako bi propustio da to učini, upravnik je smatran odgovornim za svaku nestalu stvar, pa je štetu morao sam nadoknaditi.

Tako je bilo u bolje uređenim karavan–sarajima i musafirhanama, koji su uz to izdržavani iz prihoda imućnih vakufa. Gazi Husrev-beg je u svojoj vakufnami iz 1531. odredio da se u njegovoj musafirhani svaki putnik čim dođe ponudi medom i hljebom. Ali nije svuda bilo tako. Obični karavan–saraji sastojali su se u pravilu od dvije velike prostorije, sa stropnom ventilacijom: jedna je bila za putnike, a druga za konje, kola, deve i mule. Prostorija za putnike sastojala se od većeg broja ognjišta, ugrađenih u podignute zidove. Po tim zidovima ljudi bi po redu dolaska razastirali svoju kabanicu ili

sedžadu, a kao jastuk i pokrivač služili su im obično konjsko sedlo i vlastita dolama. Za noćenje i kuhanje nije se ništa plaćalo. Od onoga "koji vodi brigu o tome da otvara i zatvara karavan–saraj" mogla su se kupiti drva, sijeno i žito, što se odmah i plaćalo. To se radilo zato da putnik "može sljedećeg jutra da otputuje u koji god sahat hoće". Opis takvih hanova ostavili su austrijski carski kuriri Jacob Betzek, koji je 1564. putovao od Beograda prema Istanbulu, te izaslanik cara Ferdinanda II, Atanasije Grgičević, koji uz to dodaje da se "u cijeloj Mađarskoj podvrgnutoj Turčinu i po cijelom Ilirikumu" nalaze karavan–saraji.

Angier Ghiselin von Busbecq, koji je od 1553. do 1562. bio na Porti ambasador Svetog rimskog carstva njemačke narodnosti, kaže u jednom pismu da se klonio takvih smještaja. Najviše mu je smetalo što je tu svako svakome bio na očima. Tu je svako radio sve otvoreno i niko ni na kog nije pri tome obraćao pažnju. Međutim, pisao je Busbecq, kad bi se on pojavio sa svojim pratiocima, onda bi "svi Turci upirali oči u nas i čudili se našem vladanju i našim običajima". Nasuprot tome, rado je svraćao u "turske gostinjce", za koje je našao da su "vrlo udobni i lijepo građeni". Tu je svako imao "posebnu sobu za spavanje", a gostoprimstvo se nije uskraćivalo nikome, "bio on kršćanin ili židov, imućan ili siromašan". Njemu se samom često činilo da je u njima "dostojanstveno dočekan kao u kakvoj kraljevskoj palači". Tu su gosti dobijali besplatno hranu, obično gusto ukuhanu ječmenu kašu sa komadom mesa, hljebom i medom. Busbecq piše da se u početku nećkao da to uzme, ali kada je iz pristojnosti jedanput–dvaput probao, ta mu se "hrana doista svidjela". Od tada je redovno objedovao u musafirhanama jer "ta vrsta kaše, osim što je Galen preporučuje kao vrlo zdravu, ima i ugodan ukus".

Od nekih tridesetak karavan–saraja u Bosni, dva su se nalazila u Sarajevu. Prvi je bio Skender-pašin, koji je izgrađen oko 1500. na lijevoj obali Koševskog potoka, pri njegovom ušću u Miljacku. Ovaj karavan–saraj je vjerovatno izgorio 1697. kada je Eugen Savojski spalio Sarajevo. Drugi je bio Kemal-begov, koji se nalazio u blizini Čekrekčijine džamije na Baš-čaršiji. Sagrađen je oko 1530. i vjerovatno je imao istu sudbinu kao i Skender-pašin karavan–saraj. Poznat je Ferhad-pašin karavan–saraj u Banjoj Luci, sagrađen 1587, koji se nalazio preko puta njegove džamije. Bio je čvrsto građen, a vrijeme njegove propasti se ne zna. U Priboju na Limu je također bio veliki karavan–saraj, koji je 1582. sagradio čajnički dobrotvor Sinan-beg. Poznati hrvatski kulturni radnik Abel Lukšić, koji je odmah po okupaciji BiH (1878) objavio u Pragu jedan opis Bosne sa potpunim leksikonom naseljenih mjesta (*Neueste Beschreiburg und vollständiges Orts–Lexicon von Bosnien und der Herzegovina*), mogao je samo utvrditi da kara-

van–saraja, "koje su osnivali i izdržavali pobožni muslimani u doba sreće i bogatstva Osmanlija, ima u Bosni još malen broj".

Trgovini i obrtu te ličnim potrebama gradskog stanovništva, služila su također razna druga zdanja koja su bila sastavni dio većine bosanskih čaršija. To su – pored hanova, karavan–saraja i musafirhana – bili brojni dućani različitih esnafa, magaze, daire (skladišta), mlinovi, stupe i druge radionice. U većim gradovima su, pored ostalog, postojali i bezistani. Bezistani su bili čvrste, kamenom zidane zgrade presvođene kupolama. U Bosni je bilo šest bezistana, tri u Sarajevu, jedan u Banjoj Luci i dva u Travniku. Ova tri grada su u dugom razdoblju, naizmjenično, bili sjedišta bosanskog sandžak-bega, odnosno od 1580. beglerbega ili bosanskog vezira.

Sama riječ bezistan je arapsko–perzijska složenica u značenju mjesta (perzijski *stan*) gdje se prodaje platno (arapski *bez*). Tako je već spominjani Brusa–bezistan, koji je u Sarajevu podigao veliki vezir Rustem-paša Opuković, dobio svoje ime po tome što se u njemu prodavala svila i svilena roba iz Burse.

U vrijeme kada je 1551. Rustem-paša podigao Brusa–bezistan kao svoj vakuf, u Sarajevu su već postojala dva bezistana. Prvi bezistan u Sarajevu, odnosno u Bosni, podigao je kao svoju zadužbinu Mehmed-beg, sin utemeljitelja Sarajeva Isa-bega Ishakovića. Mehmed-begov bezistan je sagrađen odmah do Kolobara hana, koji je pripadao Isa-begovu vakufu. Kupole Mehmed-begova bezistana su se urušile u velikom požaru prilikom upada Eugena Savojskog u Sarajevo 1697. godine. Bezistan je nakon toga natkriven drvenim krovom. Ovaj bezistan je do temelja izgorio u velikom požaru koji je zahvatio sarajevsku čaršiju 9. VII 1842. godine. Prema poznatom hroničaru Sarajeva i Bosne, Salih-ef. Hadžihusejnoviću Muvekitu, koji je zapamtio taj požar, tada je u jednom danu u čaršiji izgorjelo preko dvije hiljade raznih objekata. Na mjestu Mehmed-begovog bezistana vremenom je izgrađen poslovni kompleks od oko 60 dućana, koji je bio poznat pod imenom Trgovke ili Pazarbule. Trgovke su, sa obrazloženjem da je "stara ekonomska nit prekinuta", srušene 1949, ali su u procesu revitalizacije Baščaršije obnovljene sedamdesetih godina.

Početkom četrdesetih godina XVI st. podignut je iz sredstava Gazi Husrev-begova vakufa bezistan sa karavan–sarajem, poznat pod imenom Tašlihan. Gazi Husrev-begov bezistan podignut je na oko 50 metara zapadno od njegove čuvene džamije. U njemu i njegovih 52 dućana prodavala se razna tekstilna, uglavnom pamučna i svilena roba, ali i drugi manufakturni proizvodi. Tom su robom u samom bezistanu trgovali isključivo muslimani i jevreji. Vanjski dućani Gazi Husrev-begova bezistana pripadali su kujundžijskom esnafu, gdje su dućane imali i mjenjači zlatnog novca i sarafi.

Kujundžijski esnaf je bio konfesionalno mješovit, pa su u sklopu bezistana svoje dućane, pored 34 muslimana, imali i majstori katolici, pravoslavni i jevreji. Zajedno sa Tašlihanom, u kojem su svoje sjedište i radnje imali kako domaći tako i strani trgovci, Gazi Husrev-begov bezistan bio je sve do Austrougarske okupacije "pravi centar bosanske trgovine".

Oko 1587. prvi bosanski beglerbeg, Ferhad-paša Sokolović je kao svoju zadužbinu podigao u Banjoj Luci veliki bezistan. Evlija Čelebi je zabilježio da u banjalučkoj čaršiji ima oko tri stotine dućana i "tvrdo sazidan bezistan sa sto dućana, gdje se i danas s obje strane provlači gvozdeni lanac". Ovaj je bezistan vjerovatno izgorio 1690, kada je za vrijeme Bečkog rata jedan veći odjel austrijske vojske iz Požege iznenadnom provalom djelomično zauzeo i spalio Banja Luku.

Najzad, u Travniku su 1757/58. tadašnji bosanski namjesnici Ćamil Ahmed-paša i Mehmed-paša Kukavica podigli iz sredstava svojih vakufa dva manja bezistana, jedan u Donjoj a drugi u Gornjoj čaršiji. U odnosu na sarajevske i banjalučke bezistane, to su bile skromne građevine, zidane u vrijeme opadanja vojne i privredne moći Carstva, pa time i Bosne kao njegove isturene zapadne pokrajine.

S obzirom na činjenicu da se, u skladu sa islamskim propisima, velika pažnja poklanjala ličnoj higijeni, to su javne banje ili hamami spadali među najomiljenije objekte po čaršijama bosanskih gradova. Bošnjaci su brižljivo njegovali kult vode, o čemu svjedoče brojne česme i vodovodi širom Bosne, koji su podizani na opću korist, za žedne, ali i za duše umrlih i poginulih (šehida). O tome svjedoče natpisi na mnogim česmama. U raznim varijantama, sa manje ili više pjesničkog dara, na natpisima mnogih česmi je izražena misao i ispisana kur'anska poruka da je Bog "sve živo od vode stvorio" ili da je "lijepa česma voda života". Potom je na natpisu uklesano ime vakifa ili dobrotvora koji je podigao česmu, obično sa željom i porukom da mu onaj čija nafaka bude da iz te česme popije makar jedan gutljaj vode, učini dovu (blagoslov) ili da mu poželi mjesto u dženetu. Među graditeljima česmi kao dobrotvori se često javljaju i žene. Česme su obično podizane po mahalama, kao rezidencijalnim dijelovima grada, dok su po većim i bogatijim čaršijama pored običnih česmi građeni i sebilji (veće česme u obliku kućice). U dvorištima većih džamija podizani su šadrvani. Evlija Čelebi je 1659. zabilježio da na nekoliko mjesta u Sarajevu postoje "vruće česme". Jednu takvu česmu izričito spominje kraj Begove džamije. Sve česme, sebilji i šadrvani smatrani su općim dobrom i njima su se koristili i služili svi stanovnici, bez ikakve razlike. Vruće česme su bile izuzetak od tog pravila i njima su se koristili isključivo muslimani. Takve su se česme nalazile pri džamijama i služile su za ugodno uzimanje abdesta

zimi. Voda se grijala u kazanima i puštala kroz cijevi koje su za tu svrhu bile posebno izrađene.

Prema Hamdiji Kreševljakoviću u 42 gradska naselja na području današnje Bosne i Hercegovine postojao je prije 1878. po jedan ili više hamama. Samo u Sarajevu bilo je sedam hamama, od kojih je najstariji Isa-begov, podignut 1464. godine. U Foči su bila četiri hamama, u Travniku tri, Mostaru, Banjoj Luci i Brčkom po dva itd. Hamami su u pravilu projektirani, odnosno građeni na formu jednostavnijih džamija, sa središnjim svodom, okruženim sa više malih kupola.

U mjestima gdje je bilo više hamama, jedan ili dva su bili ženski hamami. Tamo gdje je bio samo jedan hamam, bili su određeni dani i sati u kojima su hamam mogli koristiti muškraci, odnosno žene. U dane ili sate kada su samo žene koristile hamam, one bi vješale odjeću preko vrata kao upozorenje muškarcima da ne prilaze. Muškarci su išli u jutarnjim satima u hamame, a poslije kupanja na posao. Žene bi obično prvo posvršavale kućne poslove, pa onda odlazile na kupanje. Muškarci su išli pojedinačno u hamam, a žene u pravilu u društvu sa više drugih žena. Ima više narodnih pjesama koje svjedoče o takvim ženskim posjetama hamamu: "Hvalila se Šarića kaduna, / u hamamu među kadunama..." Ili, na drugom mjestu: "Hvalila se Alibegovica, / u hamamu među hanumama..." itd. U mnogim mjestima hamami su podizani u neposrednoj blizini hana, kako bi bili na usluzi i putnicima–namjernicima. Tako se u narodnim pojesmama često spominju han i hamam zajedno: "Kad izgori šeher Sarajevo, / izgoriše hani i hamami, / sto dućana i sto bazerdžana..."

Pored javnih banja, muslimanske gradske kuće su u pravilu imale kućne banje i hamamdžike. Bogatije i veće kuće su, pored toga, u dijelu kuće koji se zvao *divanhana* (predsoblje, hodnik) imale i posebne *abdesluke* ili *abdesthane*, gdje su se prale ruke i vršilo obredno pranje prije namaza (molitve). Evlija Čelebi je zabilježio u Sarajevu 1660. da je kod "odabranih ljudi" koji su ga pozivali na musafirluk ulazio u kućne banje i da su mu se "jako dopale".

Bošnjaci su sate i dane, mjesece i godine računali prema islamskom mjerenju vremena i islamskom kalendaru. Dan je bio podijeljen na dva dijela od po 12 sati. Sati su se brojali od zalaska sunca, tako da je jedan sat bio sat poslije zalaska sunca, a u zoru je bilo 12 sati. Tada su se počinjali računati dnevni sati, tako da je u trenutku zalaska sunca ponovno bilo 12 sati. Takvo računanje vremena u narodu se poslije austro–ugarske okupacije nazivalo "alaturka", za razliku od srednjoevropskog vremena, "alafranga". Ali bez obzira na sate, ljudi su svoje obaveze i svoj radni dan raspoređivali i prilagođavali prema vremenu pet obaveznih dnevnih molitvi

("beš vakat-namaz"). Za većinu muslimana kao radnih ljudi to je bio najprimjereniji vodič kada je riječ o vremenu. Upravo radi tih obaveznih dnevnih molitvi, koje su padale u tačno određeno vrijeme, muslimani su daleko više od drugih naroda proučavali astronomiju. Zato je pri svakoj većoj džamiji u nekom mjestu postojala *muvekithana*, gdje se ustanovljavalo tačno vrijeme namaza, početak i kraj posta te dolazak muslimanskih praznika.

Kako su osobni satovi bili rijetki i skupi, to su u bosanskim gradovima podizane sahat–kule da bi se ljudi mogli ravnati prema vremenu i obavezama. Sahat–kule su se kao zadužbine pojedinih vakifa (dobročinitelja) počele po Osmanskom carstvu podizati u drugoj polovini XVI stoljeća. Običaj postavljanja javnih satova Osmanlije su preuzele iz srednje Evrope. Prva sahat–kula u Osmanskom carstvu podignuta je 1566. u Skoplju, gdje je donesen sahat iz tada osvojenog Sigeta. Prvu sahat–kulu u Bosni podigao je Ferhad-paša Sokolović u Banjoj Luci, nešto prije 1587. godine. Ubrzo potom izgrađena je sahat–kula u Sarajevu. U Travniku su podignute dvije sahat–kule, a još po jedna u Mostaru, Počitelju, Livnu, Gračanici, Jajcu, Pruscu, Tešnju, Trebinju, Gornjem i Donjem Vakufu, Foči, Maglaju, Prozoru, Nevesinju i Gradačcu. Sahat–kule su u pravilu građene u središtu čaršije, ali ima ih i u okrilju gradskih tvrđava (Počitelj, Tešanj, Trebinje, Maglaj i Gradačac).

Muslimanska ili hidžretska godina ima 354 dana. Sastoji se od šest lunarnih mjeseci od po 30 dana i šest mjeseci do 29 dana, što znači da je za 11 dana kraća od solarne godine. Tako se utvrđeni događaji u muslimanskom kalendaru svake godine pomjeraju za 11 dana unazad. Nova hidžretska godina počinje prvog dana mjeseca muharrema i nije praćena nekim posebnim ceremonijalom. U novije vrijeme se eventualno u nekim džamijama održavala akademija sa predavanjem o značenju i značaju Hidžre. Studenti Više islamske šerijatsko–teološke škole u Sarajevu su, primjera radi, svojevremeno redovno održavali takve akademije uoči muslimanske Nove godine. Za početak računanja muslimanske ere uzeto je preseljenje (hidžra) Muhammeda a. s. i njegovih prvih sljedbenika iz Meke u Medinu, u petak 1. muharrema, odnosno 16. VII 622. godine. Sedamdeset godina kasnije, treći halifa Omer je uveo računanje vremena po Hidžri.

Deseti dan muharrema jedan je od velikih vjerskih dana kod muslimana. Tog dana obavljaju se molitve u znak žaljenja i sjećanja na okrutno ubistvo "gospodara svih mučenika" (sejjida) El-Husejna, mlađeg sina Hazreti Fatime i Hazreti Alije i unuka Muhammeda a. s. Desetog muharrema 61. godine po Hidžri, odnosno 10. X 680, El-Husejn je kod Kerbele u Iraku, skupa sa oko dvije stotine članova porodice i najodanijih sljedbenika, ubijen i sasječen po naređenju Jezida, sina Muavije i drugog halife iz dinastije

Emevija. Šiije su već 686. godine zaveli običaj koji se proširio i među sunijama da se taj žalosni dan obilježava kao Jevmu-l-Kerbela (Dan Kerbele) ili Jevmu-l-ašura (Deseti dan).

U Bosni je taj dan posebno obilježavan po tekijama među dervišima. Pored molitvi, Deseti dan se također obilježavao pripremanjem i služenjem posebnog jela koje su u Bosni jednostavno nazivalo *hašure* (arapski *ašura*). To je ustvari jedna vrsta miješanog kompota ili hošafa od voća, zrnastog povrća i žitarica. Prema šiijskoj tradiciji, jelo je moralo sadržavati najmanje 77 takvih sastojaka, a po sunijskoj sedam. U Bosni se po običaju hašure spravljalo od malo suhih šljiva, smokava, suhog grožđa, jabuka, krušaka, rogača, trešanja, narandži, hurmi, višanja, oraha, pšenice, kukuruza, ječma ili geršla, bungura, pirinča, sočiva ili leće, ribizli, bamije itd. Bošnjačka usmena književnost spominje hašure sa 44 do 70 vrsta voća, povrća i žitarica. Ako ih se ne može više sabrati, onda mora biti najmanje sedam sastojaka hašure. Neki pisci smatraju da je broj sedam vezan za iscrpljene rezerve hrane koje je Nuh-pejgamber našao u svojim zalihama kada je njegova lađa–kovčeg konačno pristala na Araratu. Nuh-pejgamber je u svojim zalihama našao još svega sedam vrsta namirnica, od kojih je u znak zahvalnosti Bogu pripremio svečani objed. Vjerovatno je odatle među Bošnjacima u nekim krajevima Bosne bio običaj da se berićeta radi uoči muslimanske Nove godine nabavlja i kupuje sedam osnovnih životnih namirnica, kao što su brašno od raznih žitarica, so, masnoća, pirinač, krompir, šećer, suho voće ili druge namirnice, zavisno od prirode poljoprivrednih kultura koje su se u datom kraju uzgajale.

Poseban značaj za muslimane je uvijek imao Ramazan i ramazanski post za koji su, zavisno od pojedinih krajeva Bosne, vezani mnogi različiti običaji. Nakon mjesec dana posta dolazi Ramazanski bajram, koji pada 1. ševvala hidžretske godine i traje tri dana. Ramazanski bajram je kao veliki praznik i blagodat opjevan u bošnjačkoj narodnoj pjesmi. Među najpoznatije i vrlo često pjevane lirske pjesme spada ona koja započinje stihovima: "Bajram ide, Bajramu se nadam, / što bih dragom bajramluka dala..." Za bajram su u Bosni vezane i mnoge narodne poslovice kojima se sažeto uobličava i izražava neko životno iskustvo vezano za ljudske osobine i navike ili neke životne situacije. Tako se među Bošnjacima moglo čuti, da "nije Bajram svaki dan", ali je zato "budali svaki dan Bajram". Sporost i ljudsku nedjelotvornost u svakodnevnom životu narod je lijepo opisao izrekom: "Dok se Bajro obuče i Bajram se provuče." Propuštenu priliku koja u životu rijetko dolazi i za kojom se žali narod je jezgrovito izrazio poslovicom: "Top puče, Bajram prođe". Veliki muslimanski praznici su dolazili u tačno određeno vrijeme u godini, prema hidžretskom kalendaru, ali za onoga koji

nešto ne radi na vrijeme, nego odgađa za posljednji čas, narod je govorio: "Ne tovi se kurban na Bajram."

Kurban–bajram ili Hadži–bajram je drugi veliki muslimanski praznik, koji nastupa 10. zul-hidždžeta hidžretske godine i u sunijskoj praksi traje četiri dana. Ovaj je odabrani dan u izravnoj vezi sa obavljanjem hadža i prinošenjem žrtve, koja se sastoji u klanju kurbana (u Bosni najčešće ovna). Stari je običaj da se po obavljanju bajram–namaza kolju kurbani i da se kurbansko meso potom dijeli rodbini, komšijama, prijateljima, a najviše sirotinji. Mada klanje kurbana sa stanovišta šerijatskih, odnosno islamskih propisa, nije obavezno, nego tek drugostepena dužnost za one koji ispunjavaju imovinske i druge uslove, među Bošnjacima je postojao izvjestan "kult kurbana". Tako su, posebno na bošnjačkom selu, mnogi držali više do klanja kurbana, nego do nekih osnovnih islamskih dužnosti, kao što su namaz ili post. U narodu su postojala razna vjerovanja i običaji u vezi sa klanjem kurbana koji imaju još paganske korijene. Vjerovalo se da klanjem kurbana otklanjaju razne bolesti, nesreće i nedaće u životu onoga koji klanjem kurbana prinosi žrtvu, kako od njega samog tako i od njegove porodice. U nekim krajevima Bosne klanje kurbana, provođeno za duše umrlih, obavljano je na samom mezaru umrlog.

Među ostalim muslimanskim svečanim danima na prvom mjestu dolazi dan mevluda ili prosto mevlud, koji pada 12. rebiul-evvela, kada se učenjem spjeva u slavu rođenja Muhammeda a. s. obilježava njegov rođendan, koji se u historijskim vrelima datira u ponedjeljak, 20. IV 571. godine. Smatra se da su proslavu mevluda oko XIV st. uvele halife iz dinastije Fatimija u Egiptu. Običaj se vremenom proširio po cijelom islamskom svijetu. U Bosni su se mevludi obično učili po džamijama, a imućniji ljudi su ih priređivali i po svojim kućama. Gazi Husrev-beg je svojom vakufnamom iz 1531. odredio 300 dirhema godišnje sa svrhom da se redovno jedanput u mjesecu rebiul-evvelu u njegovoj džamiji uči mevlud. Džamija se je za mevlud posebno spremala i osvježavala mirisima. Učesnicima mevluda obavezno je dijeljeno šerbe. U novije vrijeme se uobičajilo da se mevlud uči ne samo u mjesecu rođenja Muhammeda a. s. nego i u raznim drugim prigodama, kao što su obnavljanje stare ili otvaranje nove džamije, završni ispiti u mektebima ili medresama, useljenje u novu kuću, pa čak i obilježavanje neke okrugle godišnjice braka ili ispraćaja sina u vojsku. Također je srazmjerno novijeg vremena pojava da se mevlud umjesto arapskog uči na bosanskom jeziku. Prvi takav mevlud, na traženje bošnjačkih prvaka iz Kolašina spjevao je i 1879. objavio hafiz Salih Gašević iz Nikšića. U uvodu svoga *Mevluda* Gašević kaže: "Moliše me kolašinski prviši, / Mevlud nami

daj bosanski napiši..." Gaševićev *Mevlud* je cijelo jedno stoljeće bio u bošnjačkom narodu vrlo omiljen.

Jedan mevlud na bosanskom jeziku spjevao je "po muteber ćitabima" (cijenjenim knjigama) i Mirza Safvet, tj. Safvet-beg Bašagić. I Bašagićev *Mevlud* bio je omiljen u narodu pa je za kratko vrijeme doživio tri izdanja. U novije doba često je izvođen *Mevlud* Rešada Kadića, a među Bošnjacima su se na temi mevluda okušali još i Ešref Kovačević i Džemaludin Latić.

Pored navedenih odabranih dana, Bošnjaci su kao muslimani obilježavali i obilježavaju svake godine odabrane noći ("mubarek večeri"). Među tim noćima najtajnovitija je Lejletu-l-miradž, odnosno 27. večer mjeseca redžeba, kojom se obilježava noć u kojoj je Muhammed a. s. uzdignut na nebo, gdje mu je od Allaha dž. š. objavljena cijela sura Fatiha i gdje je dobio zaduženje za pet dnevnih namaza. U Kur'anu je Miradž (uspinjanje u visinu) opisan u suri Isra (Noćno putovanje). Taj se dramatični događaj desio u septembru 621, godinu dana prije Hidžre. Poslanik je u jednom trenutku na krilatom konju Buraku prebačen u El-Kudus (Jerusalem), odakle se uspeo do sedmog neba. Kako je El-Kudus u tom noćnom putovanju poslužio kao zemaljska stanica, odmorište, to je u muslimanskom svijetu postao treći grad po svetosti, odmah poslije Meke i Medine. Ovo je znamenito i čudesno putovanje bilo i ostalo omiljenom temom u muslimanskoj sufijskoj filozofiji, a sjećanje na njega je uvijek bilo jedna od životnih i pokretačkih snaga u islamu. Philip K. Hitti navodi u svojoj *Historiji Arapa* da je španjolski naučnik Miguel Asin smatrao (*Islam and the Divine Comedy*, London 1926) da su Isra i Miradž predstavljali prvobitni izvor i poticaj za Danteovu *Božanstvenu komediju*.

Spjevovi o Poslovnikovu uspeću na nebo nazivaju se *miradžije*, a istim imenom se nazivaju i svečanosti na kojima se oni recitiraju. U Bosni su se miradžije obično priređivale i održavale u tekijama. Tako se u Sarajevu miradžija redovno učila u Mevlevijskoj tekiji na Bendbaši (Bembaši), a kasnije i u Sinan-pašinoj tekiji na Pirinom brijegu. Osim toga, bilo je u Sarajevu učenih i imućnih pojedinaca koji su u svojim kućama decenijama držali tradiciju miradžije. Tako je u vrijeme Hadži Mujage Merhemića, koji se i sam bavio proučavanjem i tumačenjem *Mesnevije* Dželaludina Rumije, te među njegovim nasljednicima decenijama održavana tradicija miradžije, uz prisustvo šireg kruga prijatelja i poštovalaca ove vrste pjesništva. U Bosni se najčešće recitirala miradžija Sabita Užičanina, spjevana na turskom jeziku, koja sadrži više od dvije stotine stihova. Među više pjesnika i pisaca koje je bošnjačkoj književnosti dalo Užice (šejh Muslihidin Užičanin, Džari Čelebi Užičanin, Zari Mustafa Užičanin, Zikri Abu Bekir Užičanin) izdvaja se pjesničkim talentom i djelom Sabit Alauddin Užičanin. Sabit je rođen

oko 1650. u Užicu, gdje je živjelo brojno bošnjačko stanovništvo. Odatle Sabita češće nazivaju Bosnevi (Bošnjak) nego Užičanin. Sabit Užičanin je najistaknutiji predstavnik divanske poezije porijeklom iz Bosne. Školovao se u rodnom gradu, a potom u Istanbulu. Sabitu je život protekao između povremene kadijske službe i službe muderisa i šejha u raznim mjestima Trakije i Anadolije i stalnog napora da postane dvorski pjesnik i da živi od svoje poezije. U tome ga je onemogućio carigaradski dvorski pjesnički klan. Pored *Miradžije*, ostavio je oko 650 pjesama koje spadaju u divansku poeziju, među kojima se ističe velika pohvalna pjesma (kasida) *Zafername--i-Sabit* (Sabitova pjesma o pobjedi), spjevana u slavu krimskog hana Selima Giraja i njegovih pobjeda nad rusko–poljskom vojskom. Na *Zafernamu* je značajno uticala bošnjačka narodna pjesma. Odatle na polju epske poezije ovo djelo ima izuzetno mjesto u klasičnoj književnosti na turskom jeziku, kako po osobenom stilu tako i po opisu ratnih scena, pa i po izvjesnoj satiri. Sabit je umro u Istanbulu 1712. godine.

U mjesecu ramazanu u Bosni su se tradicionalno obilježavale dvije odabrane večeri. Prva je 17. noć ramazana, u kojoj se obnavlja sjećanje na dan bitke na Bedru, u kojoj su 16. III 624. muslimani Medine izvojevali prvu veliku pobjedu nad daleko brojnijim mušricima (paganima) Meke. Druga je 27. noć ramazana, koja se smatra najsvetijom noći u islamu i obilježava se kao *Lejletu-l-kadr* (Noć odluke), odnosno noć u kojoj je Muhammed a. s. u pećini Hira 610. godine primio prve ajete (stavke) Objave, koji u prijevodu na bosanski jezik glase: "Čitaj, u ime Gospodara tvoga Koji stvara, / stvara čovjeka od ugruška! / Čitaj, plemenit je gospodar tvoj, / Koji čovjeka poučava onome što ne zna."

Bošnjaci su se sa prihvatanjem islama držali ovih ajeta Objave. To pokazuje razgranat školski sistem, sa mektebima i medresama, pa i pravim središtima arapsko–islamskih znanosti, kakvi su bili Sarajevo, Mostar i Prusac. Austrougarska okupacija 1878. zatekla je u Bosni i Hercegovini preko 500 mekteba ili u kolokvijalnom bosanskom govoru *mejtefa*. Antun Hangi, prosvjetni radnik i folklorist, koji je 1890. došao u Bosnu i tu ostao do smrti (1909), navodi da je u zemlji našao džemata u kojima nije bilo džamije, "ali ga nema u kojem nije bilo mejtefa". Mektebi su u pravilu uvijek bili puni djece, iako u školu niko nikad nije morao prisilno ići. Bošnjaci su marljivo slali svoju djecu u mejtefe, jer su ih islamski propisi obavezivali da svoju i mušku i žensku djecu, radi Boga i ljudi šalju u školu. Djeca su u mektebima učila da bi i živi i mrtvi od njih hair (dobro, korist) vidjeli i da i na ovom i na onom svijetu s njima zadovoljni budu.

Cjelokupni se školski sistem u praksi zasnivao i izdržavao uglavnom na bazi vakufa. U znak zahvalnosti svojim brojnim vakifima na polju prosvjete

i općenito društvenog života, Bošnjaci su ustanovili i obilježavali Dan vakifa, što je jedinstven slučaj u muslimanskom svijetu. Ulema–medžlis donio je u Sarajevu 21. X 1932. odluku da se 26. dan mjeseca redžeba – kada je 943. hidžretske godine (8. I 1537.), dan uoči Lejletu-l-miradža, Gazi Husrev-beg sačinio i potpisao svoju vakufnamu o podizanju Kuršumli medrese – obilježava i slavi kao Dan vakifa. Dan vakifa je prvi put obilježen 26. redžeba 1353. hidžretske godine, što je palo u nedjelju 4. XI 1934. godine. Od tada se Dan vakifa obilježava svake godine tako što se po džamijama održavaju prigodna predavanja te uče i poklanjaju *hatme* (jedno čitanje cijelog Kur'ana) za duše umrlih vakifa.

Oblici popularne zabave među Bošnjacima se u početku osmanske vladavine uglavnom nastavljaju na tradiciju kulturno–zabavnog života koja je u XV st. postepeno uvedena u Bosnu, posebno među vlastelom i gradskim stanovništvom. Pored toga, na selu su postojali razni oblici "etnodramskog teatra" u vidu različitih narodnih običaja u vezi sa godišnjim dobima i poljoprivrednim radovima (koledarske i kraljičke pjesme, ladarice, dodole i sl.). Većina tih običaja ima svoj korijen još u paganskim vremenima, ali su ih katolička i pravoslavna crkva kristijanizirale i vezale za pojedine vjerske praznike. Sa procesom širenja islama ovi se običaji na muslimanskom selu gube, s obzirom na činjenicu da je islam kao religija razuma suzbijao svako praznovjerje. Razne stare običaje paganskog porijekla muslimani su, u skladu sa islamskim propisima, zamijenili *dovama*. Postojale su razne prigodne dove, kao što su *uspavanke* ili dove pred spavanje, dove poslije jela, *hair-dove* (blagoslov), *bed-dove* (prokletstvo), *hafiske dove* te u vrijeme velikih suša vrlo često *kišne dove*, na koje su izvođena i mektebska djeca.

Među muslimanima u Bosni su od pamtivjeka bile poznate godišnje dove koje su održavane na otvorenom prostoru, na tzv. *dovištima*. Mnoga poznata dovišta u Bosni nalazila su se na mjestu nekadašnjih *crkvišta*, na kojima su bosanski krstjani zajednički u prirodi obavljali svoje molitve i obrede, pošto Crkva bosanska nije imala nikakvih sakralnih građevina. Dove pod otvorenim nebom su se održavale u tačno određene dane u godini koji nisu bili vezani za pokretni hidžretski kalendar, nego su bili tačno utvrđeni. Ove godišnje dove su u pravilu održavane utorkom, pa ih je narod zvao "dove utorkovače". Možda je jedini izuzetak u tom pogledu bila dova na Ajvatovici kod Prusca, koja se održavala svakog sedmog ponedjeljka po Jurjevu (Đurđev–danu). Dova se održavala u znak sjećanja na Ajvaz-dedu koji je, prema narodnoj predaji, na čudesan način doveo vodu iz planine Šuljage u Prusac. To je bila najpoznatija i najveća godišnja dova u cijeloj Bosni. Ajvatovica je kao dovište u narodu bila poznata kao "mala Ćaba". Poslije Ajvatovice najpoznatije je dovište bila Brateljevićka pećina kod

Kladnja. Dova u Brateljevićkoj pećini se održavala svake godine u posljednji utorak pred Aliđun (Ilindan). Na dovu u Brateljevićku pećinu, kao i na Ajvatovicu, išli su samo muškarci. Nakon raznih molitvi, klanjao se podne namaz u pećini i ispred nje, a jedan od prisutnih alima održao bi na kraju vaz (propovijed).

Dove pod otvorenim nebom su održavane u više mjesta u dolini Spreče i u gornjem toku rijeke Tinje, u okolici Tuzle. U tim su mjestima dove održavane sukcesivno, od prvog utorka poslije Jurjeva (6. maj) pa sve do petog utorka po Aliđunu (2. august). Prva dova na tom prostoru održavana je u Dobrnji, rodnom mjestu poznatog bošnjačkog alhamijado pisca i leksikografa iz XVI stoljeća, Muhameda Hevai Uskufije, a posljednja u Lipnici kod Tuzle. U istom se kraju, na Toplici kod Živinica, nalazi također jedno poznato dovište, na kojem se dova održavala svakog sedmog utorka po Jurjevu. Preko četiri stotine godina redovno se održavala dova kod stare seoske džamije u Karićima kod Vareša. Ova masovno posjećena dova održavala se svakog prvog utorka iza Aliđuna. Na dovu u Karićima dolazili su samo muškarci iz raznih, često i iz vrlo udaljenih dijelova Bosne. Redovno su je posjećivali derviši, koji su tom prilikom tamo održavali svoju skupnu molitvu ili halkai–zikr.

Nekadašnji ulični teatar po bosanskim gradovima koji su priređivali razni glumci i zabavljači, kao bufoni, histrioni, "stovrazi" i drugi, zamijenili su u osmansko doba sa istom ulogom i sličnim stilom zabave razni pehlivani, koji su u pravilu dolazili sa Istoka. Već se od sredine XV st. u izvorima spominju osmanski Turci kao razni vještaci i zabavljači. Tako je u septembru 1452. u Dubrovniku gostovao i prikazivao svoje vještine "neki turski mađioničar". Bosanska, posebno humska vlastela je prilikom pokladnih i drugih svečanosti slala u Dubrovnik svoje glumce i svirače, a u prvo vrijeme su to isto činili i visoki osmanski vojno–upravni činovnici u Bosni. Posljednji bosanski krajišnik, Isa-beg Ishaković, poslao je 1461. u Dubrovnik svoje dobošare, koji su zajedno sa bufonima i muzičarima hercega Stjepana i vojvode Petra Pavlovića učestvovali na pokladnim svečanostima. Pet godina kasnije (1466) spominje se pet svirača nekog Ahmed-begovog ćehaje (možda Ahmed-bega Hercegovića) koji su zabavljali Dubrovčane. U januaru 1494. dubrovačka vlada je nagradila neke "Turke" koji su "davali predstave i izvodili igre na pijaci u Dubrovniku". Decembra 1552. u Dubrovnik je na preporuku hercegovačkog sandžak-bega došao neki Zambaša sa družinom da daje svoje predstave. Dubrovačka vlada je odlučila da Zambašu i njegovu družinu nagradi sa 300 aspri, pod uslovom da "ne izvode svoje igre". U isto je vrijeme Ali-beg Pavlović, vjerovatno jedan od rijetkih izdanaka stare bosanske velikaške porodice Pavlovića, poslao u Dubrovnik svoje glumce,

koje je predvodio Radoje Vukosalić, da za praznik zabavljaju dubrovačku vlastelu.

Kako je pozorište u kojem se na sceni pojavljuju i igraju živi ljudi smatrano sa stanovišta islamskih propisa nedoličnim, to su ubrzo nestale glumačke družine poput one kakvu je imao spomenuti Ali-beg u Bosni. Bošnjacima su ostali pehlivani, kao profesionalni zabavljači, gutači vatre, imitatori i žongleri, krotitelji zvijeri, hodači na štulama, igrači na konopcu, svirači i lakrdijaši, koji su svojim vještinama zabavljali svijet po mahalama, u čaršiji i po vašarima, pred hanovima i raznim konacima.

U nekim slojevima muslimanskog društva u Bosni bilo je onih kojima su i pehlivani smetali, jer navodno odvraćaju ljude od rada i vjere. Tako Bašeskija bilježi da su 1779, "deset dana po Aliđunu", u Sarajevo došli pehlivani i tražili dozvolu da daju predstave. Dozvolu od vlasti nisu dobili, jer su se tome protivili kadićevci, "koji su po vanjštini i govoru prave sofije (pobožni ljudi, mistici), a u suštini i govoru prave čaršijske ćifte". Kako ne dobiše dozvolu, pehlivani odoše u Visoko, "a za njima ode i mnogo Sarajlija da promatraju njihove vještine". Bašeskija je zabilježio još jedan neuspio dolazak pehlivana u Sarajevo, 27. VII 1798. godine. I tada im "dva–tri kadićevca pokvariše planove i ne dozvoliše da pokazuju svoje vještine", pa su oni opet morali otići u Visoko. Za njima je "otišlo i mnogo svijeta". Tako su kadićevci, od kojih "dolaze samo poteškoće", "mnogo svijeta namučili usljed odlaska u Visoko da bi pehlivane vidjeli".

Po svemu sudeći, u Bosni nije bilo mnogo domaćih ljudi pehlivana. U Sarajevu su, doduše, dvije mahale još u XVI st. imale u svom nazivu riječ pehlivan. Prva je bila Mahala Oruč-pehlivana, koja se nalazila istočno od Gazi Husrev-begovog hamama, a središte joj je bila Oruč-pehlivanova džamija. Druga je Pehlivan Hasanova mahala, na lijevoj obali Miljacke, na mjestu gdje se danas protežu ulice Tekija i Podtekija. Nije poznato da li su spomenuti Oruč, kao graditelj džamije, i Hasan stvarno bili pehlivani ili se radilo samo o nadimcima. Međutim, pouzdano se znade da je glasoviti pehlivan Arif Tamburija, koji je djelovao još i u razdoblju između dva svjetska rata, bio Bošnjak.

U nedostatku druge zabave osim vjerskih svečanosti, mlađi ugledni i imućni građani su sami organizirali sijela, uz posluženje, muziku, pjesme i šale. Jedan takav slučaj Bašeskija bilježi u Sarajevu 1780/81. godine. Bašeskija piše da je "jedna skupina mladih kadija–efendija" (Abdul-ef. Hadžimuslić, Alikadići, muftijin zet Kuravija, Ćemerlić, Abdurahman i Salih-aga Pinjo, Lutfulah Ćurčić, Mutevelić, Sulejman Ablagija, Ismail Hadžić, Dukatar, Fazlagić, Cigić i dr.), "njih sedamnaest na broju", priređivala po dogovoru dva puta sedmično "sohbet–halve" (razgovor ili sijelo uz halvu).

Na ta sijela su dolazili i ćehaja mehkeme, mulini sinovi, Isa-beg te "još nekoliko njihovih poznanika i prijatelja". Tu bi se, kako piše Bašeskija, postavilo po sedam sofri, na kojima je bilo 20–30 sahana raznih jela, sviralo bi se uz naj, pjevale sevdalinke i zametale razne šale. Za sve to se trošilo 40–50 groša. Pobožnom i smjernom Bašeskiji tolika "raspuštenost" (*azginlik*) bila je predznak kuge.

I sam se Bašeskija redovno, jedanput sedmično, "uoči četvrtka", sastajao sa svojim društvom na sohbet–halve, samo drukčijeg sadržaja. Tako je iste, 1780. godine, kada je zabilježio običaj mladih kadija, zapisao da se njegovo društvo sastajalo na sohbet–halvu u kući "sarača Hasan-baše na Atmejdanu". Svi koji su bili u tom društvu "davali su i jeli halvu". Bašeskijino društvo su činili: sarač (remenar) hafiz mula efendija Saračbegović, sarački kalfa-baša Ahmed, kućedomaćin Hasan i njegov ortak bakal Mustafa, sarač Bekir-baša Grabevija, imam Buzadži hadži Hasanove džamije mula Fazlija Šećo, hadži Ismail Čomora, bibliotekar hafiz Mahmut, mula Hasan Vilajetović, sarač Tabutčić, Osmanov ortak Hasan i berber mula Omer. Društvo bi nakon obavljene večernje molitve "zasjelo u kolo i jedno pola sata bi kao u tekiji učili tevhid, Kur'an, salavate, a zatim jedno pola sahata bi čitali knjige". Očito da su razni slojevi među Bošnjacima imali različite i svojim shvatanjima i nazorima primjerene oblike društvenog života.

Kako usljed islamskih propisa u Osmanskom carstvu nije bilo teatra u evropskom smislu, to je u Bosni, kao i u drugim krajevima Carstva, veliku popularnost uživalo tursko "pozorište sjenki", čiji je glavni junak bio Karađoz (*Karagöz* – Crnooki). Po njemu se cijelo ovo pozorište zvalo jednostavno "karađoz". Figure u karađozu su izrađivane od štavljene i jarko bojene kože. Pokretao ih je pomoću konca glumac–izvođač, koji je istovremeno igrao sve likove, odnosno uloge. Predstava i likovi, odnosno karakteri u toj igri sjenki ne mogu se odvojiti od Osmanskog carstva, u čijem su socijalnom kontekstu i etosu nastali i živjeli. To je bilo carstvo koje se prostiralo na tri kontinenta i čije se stanovništvo sastojalo od različitih nacionalnosti, vjerskih i etničkih grupa, od kojih je svaka vidjela Istanbul kao svoj glavni grad i prirodno središte. U tom je smislu karađoz vjerno odslikavao život i različite ljude i slojeve kosmopolitske metropole, a u krajnjoj liniji jednog univerzalnog i šarolikog carstva, čiji su sastavni dio bili i Bošnjaci.

Karađoz je bio prije svega čvrsto ukorijenjen u kulturu Istanbula, čiji milje predstavljaju Karađoz, kao čovjek iz naroda, a na drugoj strani gradski aristokrata Hadživat (*Hacivat*). Uz njih, tu je još niz sporednih tipiziranih istanbulskih likova, kao što su uvijek pospani pušač opijuma (*tiryaki*), čelebi (kicoš, dendi), hvalisavac Matiz, pijanica i nasilnik Tuzsuz Deli Bekir, patuljak Bebe Ruhi i više ženskih likova (*zenne*), uvijek sklonih

ogovaranju. Zavisno od zapleta i potreba radnje, u igri karađoza su se pojavljivali i drugi likovi. To su brojna Karađozova i Hadživatova rodbina, hodža, rabin, hamamdžija, igrač na konopcu, mađioničar, plesačice i njihov vođa, zlobna i vještici slična stara Ciganka, zvana Bok Ana i mnogi drugi.

Za razliku od Karađoza i Hadživata, koji su kao likovi donekle individualizirani, ostali učesnici u igri se javljaju kao tipični predstavnici svoje etnosocijalne grupe. To su nepromjenljivi likovi, čiji je karakter određen bilo etničkom pripadnošću, bilo zanimanjem ili kombinacijom jednog i drugog. Tako je Turčin ili Baba Himmet uvijek predstavljen u liku krupnog drvosječe iz Anadolije, koji govori sirovim jezikom i ne može shvatiti mnoge stvari koje vidi u gradu. On je dobroćudan, ne ljuti se na Karađozove šale na njegov račun i stalno priča o svojoj izabranici u rodnom selu. Slični Turčinu su oni koji dolaze iz anadolskih gradova Kayseri i Bolu, ali su bolje upoznati sa životom u Istanbulu. Čovjek iz Kayserije je obično predstavljen kao prodavac pastrme (usoljenog ili suhog mesa), bakalin, moler ili obućar, dok je onaj iz Bolua uvijek samo aščija. Nasuprot Baba Himmetu, oni su izuzetno lukavi, ali ne znaju mnogo o gradskoj etikeciji. Pored njih, tu je i čovjek iz Egina koji je uvijek predstavljen kao debeli mesar, Laz, ili čovjek sa crnomorske obale, koji je u pravilu mornar, pucar vune ili kalajdžija. Veoma je pričljiv, govori brzo i treba mu petnaestak minuta da bi nekome rekao "zdravo". Uz to je uvijek vrlo nervozan, a često bi zaigrao temperamentni crnomorski ples zvani horon. Kurd je noćni čuvar u nekoj od bezbrojnih istanbulskih mahala. U govoru često koristi kurdske riječi. Mada prazan u izrazu, pokušava djelovati važno, a ustvari izgleda nadmeno. Adžem (Perzijanac) je trgovac šalovima, tepisima i ženskom odjećom. On ustvari dolazi iz Azerbejdžana, "turskog dijela Perzije", i uvijek se pojavljuje na konju. Dobar je poznavalac klasične perzijske poezije koju često patetično recitira, pa mu obrazovani Hadživat laska, nazivajući ga "ružom Irana". Često pretjeruje i priča o velikim sumama novca, mada su u stvarnosti njegove poslovne transakcije sitne. Vrlo je osjetljiv na Karađozove dosjetke na njegov račun. Arapin je obično trgovac ili putnik, ali ponekad i prosjak, prodavac slatkiša ili tucač kahve. Kad god treba nešto platiti izgovara riječi molitve, a kad ponekad od nekoga primi novac, onda se moli za njega, ali tako da ga zapravo proklinje. Skoro se sva njegova konverzacija svodi na stalno ponavljanje pitanja, kao što su: ko, kome, kada, gdje ili šta, koje izgovara ili u egipatskom dijalektu ili u dijalektu Damaska. Pošto se na turskom jeziku riječju *arap* označava i crnac, to se on u karađozu javljao i kao karikatura evnuha, kako po dijalektu tako i po gluposti. Ermenin je obično glavni domar nekog imućnog i velikog domaćinstva. Nema smisla za humor, ograničene je inteligencije i svoj posao shvata veoma ozbiljno.

Drugi tip Ermenina je draguljar ili tapetar koji pravi luksuzne zavjese. Nasuprot prvom tipu, on je rafiniraniji i cijeni finije stvari u životu. Izigrava aristokratu, ali nije dovoljno uspješan da podnese troškove takvog života pa ga Karađoz stalno izaziva. Uvijek nosi fes, dugu anteriju i kišobran sa slomljenom drškom.

Grk i Franak predstavljaju tipične likove Levantinca i Evropljanina ("alafranga"). Evropljanin je obično po zanimanju liječnik. Govori slabo turski, stalno ubacujući u svoj govor francuske i grčke riječi. Grk je u pravilu lukavi trgovac, krojač ili krčmar. Evropljanin je, uprkos svog lošeg turskog, ponekad neozbiljan i pokušava da upravo na turskom napravi duhovitu igru riječi, što mu naravno ne uspijeva. On je jednako kao Grk kukavica i slab karakter. Jevrej (*Yahudi* ili *Čifut*) koji se stalno cjenka i tvrdi pazar je dobro poznati karakter u karađozu, pa bilo da se javljao kao lihvar, staretinar ili torbar. On je škrt, štedljiv, lukav i plašljiv. Čak i kad se poslije dugog pogađanja složi oko cijene, on se žali da je previsoka i da ne može platiti. On je često u stanju da naljuti Karađoza, jer pravi skarednu igru riječi na njegov račun, izgovarajući se svojim negramatičkim i lošim znanjem turskog jezika. Albanac (*Arnavut*) se obično javljao kao ulični prodavac boze, ili kao baščovan, trgovac stokom ili čuvar lovišta. On se trudi da govori učtivo, ali usljed svog akcenta, stalno ostavlja smiješan utisak. Neuk je, ali i hvalisavac koji ima običaj da se često poziva na svoj pištolj, koji mu se nađe u ruci čim se naljuti, spreman da odmah puca i ubije. Na glavi nosi bijelo keče, a oko pasa je obmotan brojnim šarenim peškirima. Rumelijac (*Rumelili*) ili muhadžir je doseljenik sa Balkana. On govori vrlo sporo i obično je bio hrvač ili arabadžija (rabadžija, prevoznik). Često priča o svom selu i o činjenici da je hrvač. Veoma je ponosan na svoje hrvačke sposobnosti, kojima se hvali, mada ustvari uglavnom gubi svoje mečeve. Uvijek se trudi da izgleda inteligentno i oprezno.

Mada ih nema među likovima i karakterima karađoza, Bošnjaci su se sa svima njima susretali i komunicirali za dugih putovanja i boravaka u Carigradu. Stari Bošnjaci koji su bivali u Carigradu govorili su da je to grad u kojem se stiče "jetmiš ići mile" (sedamdeset i dva svijeta) i gdje čovjek može prosto zabasati da se izgubi i da ga nestane. Karađoz upravo potvrđuje takav dojam.

Karađoz je bio omiljeni vid narodne zabave, ali i neka vrsta političke i društvene hronike Istanbula i Osmanskog carstva općenito, u vrijeme kad nije bilo štampe ili kada je njena cirkulacija bila veoma ograničena. Glavni junak Karađoz je kao obični čovjek sa carigradskih ulica, svojim osjećanjem zdravog razuma, bez ustezanja, upućivao satirične žaoke na račun nižih organa vlasti, usljed gluposti, nasilja, korupcije i kršenja osnovnih moralnih

normi ponašanja. U tom je smilu francuski pjesnik Gérard de Nerval (*Voyage en Orient*, Paris 1861) zapazio, da "u savremenim komadima, ovaj gospodin (Karađoz) uvijek pripada opoziciji". Karađozu je "dozvoljena sloboda govora". Svojim jezikom on uvijek manje ili više prkosi i izaziva "batinu, sablju ili konopac". Karađoz je tradicionalno bio simbol tzv. "malog čovjeka", ili modernim jezikom rečeno "port–parol" naroda čije je fundamentalne poglede na društvo izražavao.

Usljed sve oštrije političke i društvene satire, sultan Abdulaziz (1861–1876), mada i sam ljubitelj i pokrovitelj karađoza, zaveo je cenzuru ovog teatra. Tridesettrogodišnja despotska vladavina Abdulhamida II, koja je potom uslijedila, ubila je satiru kao vitalni element karađoza.

Mada Bošnjaka nije neposredno bilo u ovom carigradskom teatru, karađoz je ipak, putujući prostranom Osmanskom carevinom dosta rano stigao u Bosnu. Tako je već Evlija Čelebi početkom druge polovine XVII st. zabilježio da se karađoz igra u Bosni. Karađoz je tu usvojio bosanski jezik i prilagodio se bosanskim prilikama i bošnjačkim potrebama i pogledima na svijet, da bi se na kraju ispoljio kao "samoniklo djelo bezobraznog domaćeg genija".

Za razliku od carigradskog karađoza, u kojem se susreće mnoštvo karaktera i tipova, u Bosni se njihov broj sveo na petericu fiksiranih junaka, "koji su se javljali u svim mogućim i nemogućim situacijama". Tu je na prvom mjestu sam Karađoz, ćelavi grbavac krivih nogu, ali čovjek vješt svakoj prilici i životnoj situaciji. Nasuprot njemu je Hadži-Hajvat, njegov drug i prijatelj, prepredenjak, lukavi spletkaroš i varalica. Iako prijatelji, oni su bili u stalnom sukobu, koristeći svaku priliku i mogućnost da jedan drugog nadmudre i prevare. Uz njih je Bekri Mujo, pijanica, kavgadžija i siledžija, te navodni veliki ljubavnik. Kao suprotnost ovoj raspusnoj i pustopašnoj trojki, stajao je, kao neka vrsta "moralne policije", kruti predstavnik uleme Mehmed-ef., zvani Fenjerli, jer je noću i danju nosio fenjer u potrazi za ispadima i sitnim i bezazlenim lopovlucima trojice obješenjaka i neradnika. Na kraju, tu je bio i imućni Jevrej Bonsokadli Moša, škrtica, ali u biti naivan i bezazlen čovjek. Kao takav, stalna je meta trojice raspusnika i prepredenjaka, koji uvijek spremaju razne smicalice kako bi se dokopali njegove kćerke ili njegovog "tajanstvenog blaga".

Vlasti u Bosni i neki obrazovani krugovi nisu baš uvijek sa simpatijama gledali na predstave karađoza. Tako je poluslužbeni vilajetski list *Sarajevski cvjetnik* pisao u zimu 1870. da je u grad stigao neki Ermenin iz Carigrada i u jednoj kafani u Carskoj mahali za novce prikazuje igru "takozvani Karađoz". Za ovaj list su to "sramotne predstave". U narednom članku o karađozu *Sarajevski cvjetnik* konstatira da je na njima bilo malo domaćeg

svijeta. Većinu gledalaca činile su "Stambolije", "koji su se u ovakve predstave u Carigradu zaljubili i koji su svoje vaspitanje iz ovakvih predstava crpili".

Karađoz se igrao i za vrijeme austrougarske uprave, odnosno u Sarajevu sve do 1930. godine. Poznati njemački pozorišni historičar Georg Jacob je zabilježio da je 1904. u Sarajevu, u kafani Husejna Pašalića, u Jeftanovića ulici (kod hotela "Evropa"), gledao jednu predstavu karađoza sa veoma dobrim izvođačem, nekim Samuilom Gratijanijem. Prvi je dio predstave igran na bosanskom, a drugi na turskom jeziku. I drugi istraživač turskog pozorišta sjenki, Nichollas Martinovich (*The Turkish Theatre*, New York 1933) piše da je u Sarajevu gledao jednu predstavu karađoza, ali samo na turskom jeziku. Publika je, prema Martinovichu, sa simpatijama primila i pratila predstavu, jer "istočne populacije razumiju istočnjački život".

Posljednji karađoz–teatar u Bosni držao je u Sarajevu, na "Cirkus–placu", Hasib bin Mehmed, prvi – kako se sam predstavljao – bosanski "hokobaz ili mađioničar". Ostao je zapamćen kao veliki majstor karađoza. Pred konkurencijom zvučnog filma i raznih novih vrsta zabave, pozorišta i igre, te pritisnut različitim taksama, majstor je bio prisiljen da 1930. konačno zatvori svoje pozorište.

Bošnjački je narodni genije načinio u određenim formama literarna djela koja su svoju vrijednost trajno zadržala sve do danas. U Bosni se tako i danas pjevaju bošnjačke narodne sevdalinke i balade, koje su produkt bošnjačkog duha i njegovog povijesnog i društvenog konteksta. Bošnjačka je balada po načinu izražavanja naracija, odnosno pripovijedanje lirsko–epskog oblika, sa snažnim dramskim elementima. Ona po svojoj građi sadrži u sebi nešto historijsko i mitsko, a po načinu pripovijedanja i dramatičnosti nešto tajanstveno i kobno, nešto što je neumoljiva sudbina. Većina bošnjačkih balada kazuje "o sukobima između krvno ili emotivno vezanih ljudi". Pozornica i okvir tih sukoba je u pravilu porodica, kao "psihosocijalna agentura" društva. Ona je osnovno ishodište i čuvar vladajućih običajnih i moralnih normi na kojima je počivao društveni red i poredak. Psihološki i moralni sukobi između pojedinaca i patrijarhalne porodice, odnosno etičke krajnosti i njihovo dramatično i tragično razrješenje čine unutarnju sadržinu većine bošnjačkih balada. Bošnjačke balade u tom smislu kazuju i pjevaju o uroku i fatalnosti ljepote, o stradanju svatova i nevjeste, o zloj svekrvi, o ženi kao žrtvi kletve i o zanemarenoj ženi. Sadržaj nekih balada činila su različita snoviđenja i predskazanja. S obzirom na česta ratovanja kod Bošnjaka su bile raširene balade o šehitima (šehidima) i šehidskim grobovima i grobljima (šehitlucima). Ta su groblja bila brojna, pa mnogi lokaliteti u Bosni i Hercegovini nose naziv *šehitluci*.

Balade najčešće pripovijedaju o nedužnim žrtvama i poraženima koji su u svom porazu odnijeli moralnu pobjedu i iskazali svoje duševno herojstvo. Prema popularnom muslimanskom vjerovanju, na grobovima nevino stradalih, ali osobenih ličnosti, pojavljuje se *nur* (svjetlo) kao znak Božije naklonosti prema žrtvi. Ponekad je u bošnjačkim baladama nur gorio i na licu onoga koji je od Boga bio predodređen da dunjalučki (ovozemaljski) svijet uskoro zamijeni sa onim drugim i boljim, ahiretskim svijetom. U blizini banjalučkog lokaliteta Prvi mlinovi nalazio se jedan neobilježen grob za koji je narod odvajkada vjerovao da pripada "potopnici Nazi", o čijoj sudbini pjeva jedna balada. Ljepotica Naza je stradala kao žrtva ljubomore i spletki svoje snahe, bratovljeve žene. Kada joj je brat zaprijetio kaznom, Naza je, ne sačekavši da čuje nepravednu optužbu, skočila u Vrbas, u čijim se bukovima utopila. U Banjoj Luci je bio običaj da se na njenom grobu pale svijeće "od murada", kako bi se po titraju plamena odgonetnuo ishod neke želje. Takve grobove i grobove šehida koji su se svjesno žrtvovali za vjeru obično su posjećivali oni "koji tragaju za srećom".

Među brojnim bošnjačkim baladama četiri se izdvajaju posebnom umjetničkom ljepotom i izražajnom snagom. To su pjesme o nesretnim dragim (Omer i Mejrema), balade o pogibiji braće Morića, pjesme o pogibiji Hifzi-bega Đumišića te znamenita *Hasanaginica*. Omer i Mejrema su nesretni zaljubljenici kojima roditelji uskraćuju sreću, što je motiv koji se često susreće i u baladama drugih naroda. Pjesme o pogibiji sarajevskih janjičarskih prvaka Morića kazuju o jednom historijskom događaju koji se zbio u Sarajevu oko 1750. godine, u vrijeme velikih bošnjačkih seljačkih buna i drugih nemira. Umjetničku slavu bošnjačke balade Evropom i svijetom pronijela je glasovita *Hasanaginica*. Pjesmu o plemenitoj Hasan-aginoj ljubi objavio je 1774. u izvorniku i prepjevu na italijanski jezik opat, filolog i prirodnjak Alberto Fortis u svome putopisu *Viaggio in Dalmazia* (Put po Dalmaciji), štampanom u Veneciji. Samo četiri godine kasnije (1778), *Hasanaginica* je objavljena na njemačkom u Herderovoj zbirci narodnih pjesama, u prepjevu mladog, ali već slavnog Goethea. Nakon toga, Fortisov putopis i *Hasanaginica* su kontinuirano prevođeni na druge evropske jezike.

Na francuski su *Hasanaginicu* prevodili svjetski poznati pjesnici: Charles Nodier, Gerard de Nerval, Prosper Merimée i Poljak Adam Mickiewicz. *Hasanaginicu* je 1819. na poljski preveo i prepjevao Kazimierz Brodzinski. Na engleski su ovu bošnjačku baladu prevodili slavni Walter Scott, John Boyd Greenshields i William E. Aytoun. Sva trojica ovih prevodilaca su Škotlanđani, što nije slučajno, jer je Škotska klasična zemlja balade. Već 1813. Ferenc Kazinczy je preveo i objavio *Hasanaginicu* na mađarskom jeziku. Pet godina kasnije (1818) Samuel Rožnay je preveo i objavio *Hasa-*

naginicu na češkom jeziku. U međuvremenu je (1798) Dubrovčanin Đuro Ferić preveo *Hasanaginicu* na latinski. Nešto kasnije ovu baladu je preveo talijanski pisac i leksikograf Niccolo Tommaseo, porijeklom Hrvat iz Šibenika. Balada o plemenitoj Hasan-aginoj ljubi je rano prevedena i objavljena na ruskom jeziku. A. H. Vostokov je već 1827. objavio svoj prijevod *Hasanaginice* a ubrzo potom baladu je prepjevao i slavni A. S. Puškin. Kasnije je ovu baladu prepjevala i Ana Ahmatova.

Među starije prijevode *Hasanaginice* spadaju njeni prepjevi na slovenački i švedski jezik. Na slovenački *Hasanaginicu* je preveo Jakob Zupan i objavio još 1831. godine. J. L. Runberg je 1879. objavio svoj švedski prijevod *Hasanaginice*. U novija vremena *Hasanaginica* je prevedena i objavljena na albanskom (Esad Mekuli), malajskom (Pangkat Harahap), makedonskom (Georgi Stolev), turskom (Tajib Okić), danskom (Birthe Traerup), perzijskom (Džemal Ćehajić) i arapskom jeziku (Ahmed Smajlović). Osim toga, *Hasanaginica* je više puta dramatizirana i priređena za izvođenje u pozorištu. Najpoznatije i najpopularnije su dramatizacije *Hasanaginice* bile one Milana Ogrizovića i Alekse Šantića, a dramatizacijom Alije Isakovića pozorište je dobilo najvjerodostojniji i književno najupečatljiviji predložak za igru. Kao pozorišni komad *Hasanaginica* je kod Bošnjaka bila veoma popularna i izvodile su je i prikazivale u dugom razdobljhu mnoge amaterske dramske družine po Bosni.

Možda ni jedna balkanska pjesma nije ljepše niti bogatije začinjena orijentalnim ukusom nego bošnjačka, odnosno bosanska sevdalinka. I danas popularna sevdalinka je pjesma o ljubavi i ljubavnoj čežnji i želji. Ona je izraz uzajamnih muških i ženskih emocija, prepletenih sentimentalnošću i orijentalnom strašću. Sevdalinka je kao lirska ljubavna pjesma nastala u bosanskomuslimanskoj gradskoj sredini. Ona je za podlogu imala bosansku lirsku narodnu pjesmu, koja je u urbanoj bošnjačkoj sredini pretrpjela izrazit uticaj Orijenta. To se posebno ogleda u "strukturi melodije i tehnici pjevanja". Stvaraoci i prenosioci sevdalinke preinačili su elemente primljene i preuzete iz orijentalne tradicije, stvorivši jednu rafiniranu poeziju "istočnjačko–slavenskog sevdaha" koja spada u red najviših bošnjačkih kulturnih ostvarenja. Po svom sadržaju i dijaloškoj formi sevdalinka se najčešće vezuje za patrijarhalni način udvaranja ili ašikovanja. Odatle su bošnjački pjesnici koji su stvarali u duhu narodne poezije svoje pjesme inspirisane sevdalinkom često nazivali ašiklijama ili sevdalijama. Klasičan primjer takvog pjevanja i upotrebe tih naziva koji jasno upućuju na sadržaj i formu pjesme bio je Mirza Safvet (Safvet-beg Bašagić).

U skladu sa islamskim propisima rad je, uz poštovanje vjere, za svakog bošnjačkog čovjeka predstavljao osnovnu obavezu. Radna godina je trajala

neprekidno svih 354 dana u godini. Čaršija se nije zatvarala ni u dane najvećih islamskih praznika. U Osmanskom carstvu, pa prema tome i u Bosni, čaršija se danju zatvarala samo u slučaju neke iznenadne i velike uzbune, meteža ili nemira. Na selu su poljski i drugi radovi, zavisno od sezone, također obavljani bez obzira na blagdane.

Svoju radnu godinu neko je mogao prekinuti odsustvovanjem radi odlaska na hadž, što je moglo potrajati od deset do cijelih dvanaest mjeseci. Poreg toga, svaki se vojnik u načelu mogao vratiti sa pohoda da bi na vrijeme pomogao prilikom žetve. Ova je velika fleksibilnost bila moguća samo u kontekstu uvjerenja o vanvremenskom kontinuitetu života.

Bošnjaci su srazmjerno puno putovali po Osmanskom carstvu. Ne računajući razne vojne pohode po dalekim i nepoznatim krajevima, od Crnog mora do Beča, najznačajnije i najveće putovanje predstavljao je odlazak na hadž. Time je svaki musliman, ako su mu to prilike i mogućnosti dozvoljavale, ispunjavao jedan od pet islamskih *šartova* (osnovnih vjerskih dužnosti). Sa tih putovanja Bošnjaci su, iako su puno pisali, rijetko ostavljali neki putopisni spis. U osmanskoj književnosti općenito gledano nema mnogo te vrste literarnih djela. Rijetki bošnjački putopisi sadrže uglavnom samo kraće ili duže itinerere sa putovanja na hadž.

Najstariji, a vjerovatno i najznačajniji takav putopis potiče iz 1615, a pisao ga je na tuskom jeziku Hadži Jusuf, sin Muhamedov iz Livna. Hadži Jusuf je, nakon što je u rodnom gradu stekao osnovno obrazovanje i naučio turski jezik, služio kao mujezin u tamošnjoj Mustafa-pašinoj ili Begluk-džamiji, podignutoj još 1577/78. godine. Mujezin Jusuf je imao dva brata, starijeg i nešto obrazovanijeg Omer-ef. i mlađeg Hasana. Kad je neki Džafer--aga Džudža podigao svoju džamiju u Duvnu (Županj Potoku), Omer-ef. je postao imam te džamije sa dnevnom platom od 25 akči, a sam Jusuf kao mujezin sa dnevnom platom od 12 akči. Hadži-Jusuf kaže da se pored mujezinske dužnosti pomalo bavio i "dozvoljenom trgovinom". Kad je zaradio 18.000 akči odlučio je da sa dvojicom braće ode na hadžiluk, što mu je bila stalno "najveća želja". Jusuf se odlučio da na putu zapisuje mjesta kroz koja bude prolazio i koja bude vidio.

Na put su krenuli poslije džume–namaza, u petak, "devetog lipnja" 1615. godine. Iz Duvna su preko čaira nekog spahije Husejna stigli uveče u Ramu, gdje su konačili kod nekog Džafer-bega, vjerovatno begova Kopčića u Rami. U ponedjeljak su bili u Prozoru, odakle su u utorak uveče stigli u Sarajevo, gdje su ostali tri dana. Iz Sarajeva je "prošao kroz lijepu varoš Goražde kroz koju protiče velika rijeka Drina". Putovanje su nastavili preko Čajniča i Pljevalja (Taslidža), koje Jusuf opisuje kao lijepu i dobro uređenu varoš sa bogatom čaršijom i divnom džamijom, sa šadrvanom oko kojeg su

se nalazili veliki mramorni stubovi. U toj je džamiji Hadži Jusuf vidio pet krasnih Mushafa. Tu se može raditi samo o džamiji Husein-paše Boljanića, rodom iz okoline Pljevalja, koji je kao beglerbeg Dijarbekira podigao 1570/71. u svom rodnom kraju džamiju i druge vakufske objekte.

Iz Pljevalja je Jusuf sa braćom stigao u Prijepolje, ispod kojeg protiče Lim. Zatim su preko Sjenice stigli u Novi Pazar, vrlo lijepu varoš koja ima dobro ispasište Rogoznu, kroz koju protiče Ibar. Preko Mitrovice stigli su u Prištinu, lijepu varoš ispod koje se prostire Kosovo polje, kroz koje protiče Lab, na kojem se nalazi čvrsto građen most sultana Murata. Pošto su se u Prištini odmorili jedan dan, preko Kosova su stigli u mjesto Pasjake i odsjeli u nekom hanu. Preko Skopske Crne Gore došli su u Nagoričane, ostavljajući Kačanik i Skoplje na desnoj strani.

Hadži Jusuf spominje da se pokraj Skoplja nalazi polje Kalkandelen (Tetovo). Od Nagoričana prošli su selo Istarčin i došli u veliko i vinogradima bogato selo Konoplić, u kojem se nalazio han dug stotinu i širok trideset aršina. Hadži Jusuf je zapisao da je taj veliki han podigao Mahmud-paša, sin nekog pekara iz tog kraja. Nakon što su prešli Krivu Rijeku, stigli su u lijepo mjesto Ćustendil, čije se stanovništvo pretežno bavi peradarstvom. Tu su ostali u petak i klanjali džumu. Dalje su konačili u Dupnici, Samokovu, južno od Sofije, Kostandži i Tatarpazardžiku, ispod kojeg protiče Marica. Tu se nalazi veliki Kuršumli-han, sa stotinu odžaka (ognjišta) i oko dvije stotine soba. Nasred dvorišta tog hana nalazio se lijep šadrvan.

Hadži Jusuf je vidio i saznao da u Plovdivu, u koji su potom stigli, ima 12 džamija i 40 mahalskih mesdžida. Pored toga, u tom gradu ima velikih hanova, od kojih je jedan Kuršumli-han pokraj mosta na Marici, zatim bezistan i više medresa. Tu službuje i mulla od 500 akči (vjerovatno dnevne plate). Idući dalje, konačili su redom u mjestima Kijalija, Uzundžeova, Harmanli, Keprili i Edirne. U Edirnama posebno ističe i opisuje divnu sultan Selimovu džamiju sa četiri munare, od kojih svaka ima po tri šerefeta. Iz Edirna su na putu prema Carigradu konačili u Havsi, Burgazu (Luleburgaz), Čarliji (Čorlu), Silivri, Bujuk i Kučuk Čekmedži (Veliko i Malo Čekmedže) i konačno u Stambolu. Za Carigrad Hadži Jusuf kaže da nema riječi ni pera koje bi moglo opisati njegove ljepote.

U Carigradu su se ukrcali na lađu i zaplovili prema Aleksandriji. Hadži Jusuf bilježi otoke pored kojih su plovili. To su Baba burunu, Sagar adasi, Susam adasi (Samos) i Rodos. Tvrđavu na Rodosu uporedio je sa tvrđavom Lončaricom kod Travnika. Hadži Jusuf pažljivo opisuje Aleksandriju, posebno njene džamije i opširno piše o zijaretima (posjetama) koje je učinio grobovima muslimanskih velikana, o kojima često priča čitave legende.

Iz Aleksandrije su došli u luku Rešid na Nilu, gdje su se zadržali nekoliko dana, a potom su uz Nil za pet dana stigli u Misir (Kairo). Za Kairo kaže da u njemu ima 500 džamija, među kojima je posjetio najznamenitije, kao što su Al-Azhar, Husejnova, Mehdija, Baba Omer i mnoge druge, od kojih svaku posebno opisuje. I u Kairu je učinio zijaret grobovima većine od 70 evlija (dobrih ljudih) koji su tu sahranjeni. Zapisao je njihova imena i priče koje su o njima u predaji sačuvane.

Iz Kaira su krenuli sa jednim karavanom uz pratnju od dvije stotine vojnika i za tri dana preko Birke stigli u Suec. Tu su se sa oko dvije stotine hadžija, među kojima se nalazio i njihov poznanik, neki Hadži Šaban iz Livna, ukrcali na lađu i zaplovili prema Džidi. Plovidba je trajala 24 dana i Hadži Jusuf je poimenično nabrajao 24 luke u koje je lađa pristajala. Za Džidu kaže da je to najveća luka na tom putu. Opisujući je kao mekansku luku, Hadži Jusuf kaže da je njeno ime nastalo od *džedda Hava* (pramajka Eva) koja je tu sahranjena i čiji se grob velikih dimenzija tu nalazio i posjećivao.

Pošto su obavili obredno kupanje i obukli ihrame, krenuli su put Meke, gdje su stigli nakon 24 sata. Tu se Jusuf odmah zahvalio Bogu što mu je dao mogućnost i sreću da dođe u Meku i obavi hadž. Svaki dan je i po danu i po noći obilazio Kabu. Od ushićenja i uzbuđenja tu je propjevao i u stihovima opisao Harem-i Šerif, njegove kapije i munare, zatim vrelo Zemzem, Mekam-i Ibrahim i Kabu. Među ostalim u Meki je susreo i jednog Bošnjaka koji je bio ostao bez novca.

U Medini je zabilježio i opisao sva znamenita mjesta. Tu se upustio u meditaciju o historiji islama, opisujući hidžret i razvoj islama u pojedinim razdobljima. Iz Medine se vratio u Meku odakle je kopnom krenuo u Kairo. Na tom putu nabraja i opisuje 40 konaka koje je prošao. Pri tome napominje da ne opisuje mjesta koja je već prešao i zabilježio na putu za Meku.

U Kairu se zadržao nekoliko dana, ponovno posjećujući grobove znamenitih ljudi. Iz Kaira je otišao u Aleksandriju, odakle je nakon sedam dana krenuo morem prema domovini. Usput se na Rodosu zadržao 15 dana. Bilo je već proljeće i Jurjevo, što znači da je na putu bio već 11 mjeseci. Sa Rodosa je, ploveći pored brojnih otoka i otočića, stigao u Solun gdje je ostao deset dana. Grad je detaljno opisao, navodeći čak i broj kuća. Tu je prešao Vardar i idući uz rijeku za šest dana stigao u Skoplje. U Skoplju je zatekao 30 hadžija Sarajlija, s kojima je stigao u Sarajevo. Odatle je početkom juna 1616. došao svojoj kući u Duvnu, što znači da je na putu proveo godinu dana.

Odlazak na hadž nije značio samo izvršenje jedne vjerske dužnosti, nego je to za svakog Bošnjaka kojem se pružila ta mogućnost bilo jedno

od najvećih životnih iskustava. Bez obzira na tadašnje ograničene mogućnosti i daljinu putovanja, iz Bosne je na daleki put do Meke i Medine svake godine kretalo na desetine, a ponekad i stotine hadžija. Bilo je, s druge strane, godina osjeke i krize, kada su se hadžije na prste brojale. Tako je Bašeskija zabilježio, "neka se upamti", da je 1778. iz Sarajeva "samo jedan čovjek kao zamjenik otišao na hodočašće u Meku", a i taj "ode nečujno kao kradljivac".

Da bi se ubrzao promet ljudi i robe, u Osmanskom carstvu podizani su brojni mostovi. Što se mostova tiče, Inalcikov navod od 42 mosta vjerovatno je upola manji od stvarnog broja različitih mostova podignutih u Bosni za vrijeme osmanske uprave. Prema istraživanjima Džemala Čelića i Mehmeda Mujezinovića, u BiH je za vrijeme osmanske uprave podignuto najmanje 70 mostova na Drini, Miljacki, Bosni, Uni, Vrbasu, Neretvi i njihovim pritokama, te manjim pritokama Save.

Bez obzira na različite uvjete koji su putnicima stajali na raspolaganju, putni pravci su igrali važnu ulogu u formiranju i razvoju više gradova u Bosni. Glavni putni pravci u Bosni slijedili su uglavnom velike vodotokove: Drinu, Bosnu, Vrbas, Neretvu i Unu sa njihovim pritokama. Na glavnom putu, koji je dolinom Bosne i Ukrine vodio od Sarajeva prema Slavoniji formirana je oko 1570. kasaba Gornja Ukrina, koja je u XVIII st. dobila ime Derventa. Gornja Ukrina je prvobitno bila derbendžijsko selo, koje se, kako piše u defteru iz 1604, nalazilo "na javnom putu koji vodi od tvrđave Tešnja prema Požegi, šumovito je i vrlo opasan derbend gdje haramije (razbojnici) presijecaju put i ubijaju putnike". Zato je 1570. godine Ali-aga, dizdar tvrđave Dobora (kod Modriče), čijoj je nahiji pripadao spomenuti derbent, podigao tu prvu džamiju. Stanovništvo Gornje Ukrine se nakon toga znatno povećalo pa su tu ubrzo izgrađene još dvije džamije, hanovi i karavan–saraj, čime je mjesto preraslo u kasabu. Na istom putnom pravcu, između tvrđave Doboj i Save razvile su se još tri kasabe: Dubočac, Kotorsko i Velika. Dubočac na Savi utemeljio je Sulejman-beg, kapetan Save, podizanjem džamije i drugih vakufskih objekata. To mjesto je vrlo brzo postalo značajnom skelom, odnosno vezom između bosanske i slavonske Posavine.

U isto vrijeme je, oko 1580, također iz derbendžijskog sela, nastala Bijeljina, prvobitno poznata kao kasaba Četvrtkovište. To se derbendžijsko selo nalazilo na dubrovačkom putu, koji "iz Hercegovine, Klisa, Dubrovnika i Bosne vodi prema Budimu i Temišvaru". Kao derbent to mjesto stoji "na javnom putu prema skeli Rači i dobro je naseljeno". Zato bi, prema prijedlogu nadležnih vlasti, "bilo za narod dobro, a i za državu korisno, da to mjesto postane kasaba".

Duž puta u gornjem i donjem toku Vrbasa osnovano je sedam kasaba, od kojih dvije kao skele na Savi, Kobaš i Gradiška. Na Gornjem Vrbasu spominju se krajem XVI st. u defterima tri kasabe, ranije seoska naselja: Česta, Novosel i Novo Jajce. Kasabu Česta, današnji Gornji Vakuf, u nahiji Uskoplje, utemeljio je oko 1590. zaim Mehemed-beg Stočanin podizanjem džamije i pratećih vakufskih objekata. Nešto sjevernije, u istoj nahiji, Ibrahim-beg, iz poznate bošnjačke posjedničke loze Malkoča, podigao je kasabu Novosel, današnji Donji Vakuf. Novosel je početkom XVI st. bio kasaba sa dvije muslimanske mahale, u kojima je bila 161 kuća sa 33 mudžereda. Skoro su svi stanovnici bili razne zanatlije. Bilo je trgovaca čohom, a spominje se jedan ranar (*džerrah*). Kako je grad i dalje bio strateški važan derbent, to je u njemu bilo nastanjeno 14 vojnika, od kojih 10 spahija, dvojica ćehaja i po jedan subaša i vojvoda.

Novo Jajce (*Jenidže Jajce*), kasniji Varcar–Vakuf, nastao je sjeveroistočno od Jajca, na mjestu derbendžijskog sela Gornja Kloka. Kasabu je na tom mjestu, radi sigurnosti putnika i saobraćaja, podigao Hadži Mustafa, sin Mehmed-bega, aga u Carskom saraju. Mehmed-beg i sin mu Mustafa poticali su prema tradiciji iz domaće pravoslavne porodice Đukanovića. Iz sačuvane kanunname, koju je 1590. izdao Hadži Mustafa, vidi se da je on tu podigao džamiju i mekteb, izgradio vodovod i hamam, jedan karavan–saraj i 25 dućana, čime je mjesto dobilo status kasabe.

U donjem toku Vrbasa, na putu od Banje Luke prema Doboju i Derventi, osnovao je prvi bosanski beglerbeg Ferhad-paša Sokolović kasabu Lišnja (danas istoimeno selo kod Prnjavora). Na Vrbasu, nizvodno od Banje Luke, tadašnji bosanski beglerbeg Ajas-paša zade Mustafa-paša utemeljio je, 1593. na uobičajeni način vakufnamom, kasabu Trn. Kasaba je u XVII st. bila značajno privredno središte gdje se redovno održavalo pet godišnjih sajmova. Kobaš se, kao skela na Savi i jedno vrijeme u XVI st. sjedište prostranog kadiluka (kasnije premještenog u Banju Luku), razvio u kasabu srednje veličine. Gradiška je kao kasaba stalno imala veliki prometni i trgovački značaj, jer je tu bila glavna izlazna skela na kraju puta koji je Banju Luku i njeno zaleđe povezivao sa Slavonijom.

Posebno je opasan derbent, kako se navodi u jednom defteru, bio "prolaz preko brda zvanog Doljan", na putu Sarajevo–Hreša–Podromanija–Rogatica–Višegrad. Zbog razbojnika se skoro niko od putnika nije usuđivao da uđe u selo u blizini tog brda "što pripada Rogatici". Zato je sultan Murat III, fermanom od 8. VII 1589, naredio lokalnom funkcioneru Hadži Ibrahim-agi da u tom selu podigne kasabu, kako bi "putnici stalno dolazili i prolazili", što bi i "za državnu blagajnu bilo korisno". Hadži Ibrahim-aga je tu kao svoje vakufske objekte podigao džamiju, mektebe, karavan–saraj

i nekoliko dućana. Tako je nastala nekadašnja kasaba Glasinac. Kako bi novopodignuti grad naselio i oživio, to je Hadži Ibrahim-aga, kao vakif (dobrotvor), odredio da umjesto stanovnika njegov vakuf plaća gospodaru zemlje (spahiji) po 125 akči godišnje na ime tržnog badža (trošarine, maltarine) i pristojbe na povrtlarstvo i pčelinje košnice. Navedeni će se porezi plaćati sve dotle dok stanovnici kasabe budu čuvali derbend i "izlazili u susret putnicima i namjernicima, te brinuli o svojim ispašama". Zahvaljujući tim povlasticama, u kasabu su se odmah naselili "mnogi nomadi" (*hajmani*) i oni koji "nisu bili upisani ni kod jednog spahije". Tako je prema defteru iz 1604. kasaba Glasinac, pored male čaršije, već imala jedan stambeni dio, upisan kao Mahala časne Hadži-Ibrahimagine džamije sa 62 muslimanske kuće. Ove i ostale kasabe utemeljene u drugoj polovini XVI i tokom XVII st. nisu proistekle iz neke srednjovjekovne varoške tradicije. One su se odmah oformile i razvile kao muslimanska gradska naselja na mjestima gdje su već postojala derbendžijska sela. Takve kasabe su osnivane u prvom redu iz strateških razloga, radi osiguranja uslova za nesmetan tok saobraćaja i prometa ljudi i roba.

Svakako je najznačajniji činilac u razvitku jednog broja gradova u Bosni bila činjenica da se u njima duže ili kraće vrijeme nalazilo sjedište najviših lokalnih upravno–vojnih i sudskih organa vlasti, prije svega sandžak-begova i bosanskog beglerbega. To su bili Sarajevo, Banja Luka i Travnik, u kojima je bilo sjedište Bosanskog sandžaka, odnosno kasnijeg beglerbega ili bosanskog vezira. Sjedište Hercegovačkog sandžaka sukcesivno je bilo u Foči, Pljevljima i Mostaru, Zvorničkog u Zvorniku i Donjoj Tuzli, a Kliškog u Livnu.

Prostor današnjeg Sarajeva, svojim geografskim položajem, plodnošću tla, obiljem šuma, vrela, potoka i rijeka, od davnina je privlačio ljude, pa je ovaj kraj bio naseljen još od ranog srednjeg vijeka. U tom smislu taj je prostor bio predodređen za buduće sjedište Bosanskog sandžaka, odnosno Bosne. Na tom su prostoru Osmanlije, tokom prvih decenija XV st, podigle svoj vojni logor, koji je služio kao baza za dalje osvajačke pohode prema zapadu, Posavini i obalama Jadrana. Velike potrebe vojske za raznovrsnom robom i opremom privlačile su na to mjesto brojne zanatlije i trgovce. Pored toga, ovaj logor, kao sjedište vojvode "zapadnih strana" ili bosanskog krajišnika, postaje i administrativno središte Bosne. Tako su se tu tokom samo dvije decenije osmanskog prisustva stekli uslovi za stvaranje jednog srazmjerno velikog urbanog naselja. Odlučujući korak u tom pravcu učinio je bosanski krajišnik, više puta spominjani Isa-beg Ishaković, koji je svojim zadužbinama stvarno utemeljio Sarajevo kao grad. Rana geneza tog grada je već naprijed spominjana. Naziv Sarajevo za novoosnovani grad prvi put

se spominje 1477. u jednoj vakufnami tadašnjeg bosanskog sandžaka Ajas-bega, napisanoj na arapskom jeziku. Na bosanskom se jeziku ovaj naziv grada susreće prvi put u pismu bosanskog namjesnika Firus-bega Dubrovčanima, 7. III 1507. godine. Naziv je slavizirana izvedenica turskog *saray–ovasi* (konak–polje), kako je u Isa-begovoj vakufnami označeno mjesto gdje su podignute njegove zadužbine.

Novoosnovani grad je ubrzo postao važno privredno središte, zahvaljujući činjenici da se našao na raskršću značajnih trgovačkih puteva, koji su povezivali zapadnobalkanske posjede Osmanskog carstva i jadranske gradove, posebno Dubrovnik i Split, sa Solunom i Carigradom. Na ogromnom i srazmjerno jedinstvenom osmanskom tržištu, koje se prostiralo na preko tri kontinenta, Sarajevo se, u njegovom evropskom dijelu, vremenom razvilo u jedan od tri ili četiri najveća trga i obrtna centra. Tu se sticala, razmjenjivala, carinila i dalje otpremala najraznovrsnija roba, kako sa Orijenta tako i iz evropskih zemalja i mediteranskh gradova. Prema zapisima koje su ostavili brojni evropski i osmanski pisci i putnici iz XVI i XVII st. vidi se da su tada u Sarajevo dolazili "mnogi evropski trgovci" i da je to mjesto "puno naseljeno i bogato robom svake vrste", posebno jeftinim životnim namirnicama. Jednom od tih putnika, poslaniku cara Ferdinanda II, Atanasiju Grgičeviću, činilo se 1628. da u čitavom ovom dijelu Evrope nema bogatijeg grada od Sarajeva.

Sarajevo nije bilo samo trgovačko središte nego istovremeno značajno obrtno središte. Nova civilizacija koju su Osmanlije donijele u Bosnu, zasnovana na tekovinama duge tradicije gradskog života na Orijentu, skoro iz temelja je izmijenila navike i kvalitetno uvećala potrebe stanovništva u odjeći, obući i drugim predmetima za ličnu upotrebu, opremanju kuće, ishrani, oružju i opremanju konja, javnom kulturnom i prosvjetnom životu. To je podstaklo snažan razvoj proizvodnih i uslužnih zanata u Sarajevu. Na osnovi naziva pojedinih zanata i naziva njihovih alata, koji su po pravilu turskog porijekla, može se zaključiti da je oko šezdesetih novih obrta došlo u Bosnu sa pojavom Osmanlija. U Sarajevu se razvilo oko osamdeset različitih proizvodnih i uslužnih zanata, koji su prerađivali razne vrste metala, sirovu i štavljenu kožu, vunu, tekstil, drvo, glinu i razne prehrambene proizvode. Pored toga, postojalo je više uslužnih obrta, posebno u oblasti aščiluka, vrsta jela i ishrane i njihovog saldisanja (načina serviranja). Sve je to prije dolaska Osmanlija u Bosni bilo nepoznato.

Na početku treće decenije XVI st., odnosno 1521, za upravnika Bosanskog sandžaka došao je čuveni Gazi Husrev-beg. On je na tom položaju ostao u Sarajevu, uz dva kraća prekida, sve do smrti 1541. godine. Sa Gazi

Husrev-begom počinje drugo građevinsko razdoblje i ujedno "zlatni vijek" u razvitku starog Sarajeva, koje upravo tada od kasabe postaje šeher.

Javni i privatni graditeljski polet u Sarajevu nastavljen je i nakon Gazi Husrev-bega. Oko 1554. dovršena je izgradnja čitave sarajevske čaršije sa 45 ulica, kao zanatske i trgovačke četvrti, koja se postepeno formirala na desnoj obali Miljacke, oko većih javnih građevina. Po tim brojnim, uglavnom natkrivenim ulicama i uličicama, nizale su se stotine različitih dućana i dućančića, razvrstanih strogo po pojedinim esnafima, u kojima se po čitav dan radilo i živo trgovalo. Čaršija je predstavljala poslovno jezgro grada (evropski *city*), oko kojega su se po padinama okolnih brda i planina u zelenilu smjestile stambene četvrti Sarajeva, između čijih krovova su se probijala kubeta i munare mnogih džamija.

Mada nije stalno bilo administrativno središte Bosne – pošto je jedno vrijeme (1703–1850) sjedište bosanskog vezira bilo u Travniku, jer se grad nakon pohoda Eugena Savojskog sporo obnavljao – Sarajevo je vrlo rano, naročitom sultanskom poveljom, *muafnamom,* steklo određene povlastice i bilo oslobođeno nekih državnih dažbina, te obaveze *nezla* (decenzusa), tj. troškova oko smještaja službenih lica dok borave u ovom gradu. Bosanski je vezir na putu za Travnik mogao ostati u Sarajevu samo tri noći, i to kao musafir. Pored toga, sarajevska je esnafska organizacija također izborila za sebe autonomiju, pošto su sarajevski obrtnici i trgovci sami birali svog *ćehaju* (evropskog "cehmajstora"), što je bio veoma rijedak slučaj u Osmanskom carstvu. Sva politička gibanja koja su zahvatala Bosnu, posebno određene autonomističke težnje i pokreti, nalazili su svoj izraz i uporište u Sarajevu. Razvoj gradske privrede vodio je unutrašnjem klasnom raslojavanju. U gradu se izdiže trgovački stalež, posebno trgovci uvoznom robom (*bazerdžani*) koji su se bavili i novčanim kreditima. Nasuprot njima, javljaju se najamni radnici koji rade na nadnicu ("pod iščiluk"), a regrutirani su od propalih zanatlija i gradske sirotinje. Time se javlja začetak klasne podjele na *dundžeriju* (proleterijat) i *barbaguzane* (buržoaziju). No bez obzira na to, grad se podizao po uspostavljenim urbanim uzusima, a to znači da se čuvalo ono što je baštinjeno.

Sarajevo je, kao grad velike trgovine i novca, privlačilo stanovništvo iz cijele Bosne, pa je bilo značajan činilac urbanizacije i općeg privrednog i kulturnog razvoja ove zemlje tokom XVI i XVII stoljeća. U čitavoj je Bosni Sarajevo važilo kao grad živog posla i dobre zarade. Tako je u Mostaru zabilježena tradicija da je navodno Gazi Husrev-beg rekao: "Ko god u Sarajevo u opancima došao, iz njega u čizmama izišao." Značajno je imati u vidu da je u urbanicaciji Sarajeva i svih drugih bosanskih gradova, za razliku od mnogih drugih izvanbosanskih južnoslavenskih gradova, udio

stranog etničkog elementa bio neznatan. Urbanizacija i razvoj Sarajeva rezultat su rada domaćeg, bosansko–slavenskog muslimanskog elementa. Pripadnici islama neslavenskog etničkog porijekla brzo su se asimilirali u bošnjačkoj sredini.

Sjeverno i zapadno od Sarajeva razvijaju se gradovi Visoko, Zenica, Travnik i Banja Luka. U sedmoj deceniji XVI st. Visoko je brojalo preko 700 kuća. Iza Visokog dolaze Jajce i Travnik sa oko 400 kuća, Zenica sa 330 i Banja Luka oko 300 domaćinstava. Travnik se razvio tokom XVI st. u dolini Lašve, kojom je vodio značajan strateški i trgovački put prema sjeverozapadnoj Bosni, Pounju i Lici, na koje je bila usmjerena osmanska ekspanzija. Za nekoliko decenija Travnik se, uz značajnu tvrđavu, razvio u muslimansko–orijentalni grad bosanskog tipa. Nakon osvajanja ugarske Jajačke banovine (1528), Jajce je uglavnom ostalo značajnom tvrđavom, dok se Banja Luka za dvadesetak godina razvila u treće privredno središte u Bosni. Banja Luka je također nastala u blizini jednog starog srednjovjekovnog trgovišta, ali po osmanskom običaju nezavisno od njega, kao potpuno nov grad. Jedan od prvih značajnih dobrotvora i graditelja Banje Luke bio je upravnik Bosanskog sandžaka Sofi Mehmed-paša. U njegovo je vrijeme 1553/54. sjedište Bosanskog sandžak-bega preneseno u Banju Luku. Mada je to bilo najkasnije 1554, prvi dokaz o tome potiče tek od 3. VI 1563. godine. Pod tim je datumom bosanski sandžak-beg Osman-šah-beg Skenderpašić pisao iz Banje Luke austrijskom caru Maksimilijanu.

Najznačajniji graditelj Banje Luke kao kasabe i šehera bio je Ferhad-beg Sokolović, koji je kao slavom ovjenčani bosanski krajišnik u svojstvu kliškog sandžaka, imenovan 1574. za bosanskog sandžak-bega. Savremenici su zapisali da se prilikom njegovog dolaska u Banju Luku, kao novog bosanskog sandžak-bega, pred njim nosilo 700 bajraka. Istovremeno ga je pratilo "tri stotine leventa (prikladnih junaka) u odijelu od vučine, pod željeznim kalpacima". Ferhad-beg je u gradu na Vrbasu podigao 216 javnih objekata, među kojima je svakako najznačajnija bila džamija Ferhadija. U širem krugu oko džamije Ferhad-beg je podigao svoju rezidenciju (saraj), dvije stotine dućana, hamam, karavan–saraj i druge vakufske objekte. Ferhad-beg je, još kao kliški sandžak-beg, svojim zadužbinama podigao tokom Kiparskog rata (1571–74) kasabe Zemunik i Hrvace, u neposrednom zaleđu Zadra.

Razvoj gradova, kao središta upravnih i sudskih vlasti, u Hercegovačkom sandžaku tekao je sukcesivno od istoka prema zapadu, kako se geopolitički i mikroregionalni pojam Hercegovine pomjerao. U prvobitnom, sjeveroistočnom dijelu tog sandžaka, razvijaju se prvo njegova sjedišta, Foča i Taslidža (Pljevlja), te okolni gradovi, posebno Čajniče i Prijepolje. Najbrže se razvijala Foča, koja je šezdesetih godina XVI st. već brojala oko 1.350

muslimanskih kuća. Već u to vrijeme Mostar počinje polahko preuzimati vodeće mjesto u Hercegovačkom sandžaku. Podizanje gradskog naselja još u srednjem vijeku na mjestu kasnijeg Mostara pripisuje se gostu Radivoju, očito jednom od starješina Crkve bosanske u službi hercega Stjepana. Srednjovjekovni drveni most na tom mjestu spominje se prvi put 1452, kada se jedan od sinova hercega Stjepana pobunio protiv oca i oteo mu neke gradove, među kojima dvije tvrđave na mostu na Neretvi. Tadašnji most na Neretvi nastao je prvenstveno radi lokalnih i regionalnih prometnih potreba. Bez obzira na to, njegova gradnja i postojanje privlačili su okolno stanovništvo i doveli do njegove koncentracije. Naselje oko mosta brzo se širilo, potiskujući postepeno Blagaj, kao nekadašnje sjedište hercega Stjepana. Nakon osmanskog osvajanja, još je izrazitije ubrzan razvoj naselja oko mosta na Neretvi, koje se našlo na raskršću svih regionalnih puteva nekadašnje Hercegove zemlje. U osmanskim se dokumentima Mostar prvi put spominje 1474, kada je tamošnji subaša Skender na vakufskoj osnovi podigao nekoliko javnih objekata. Mada je bio labilne konstrukcije, most je koristio Osmanlijama za vojne operacije na desnoj obali Neretve. O tom su starom mostu, sto godina kasnije, ostavili zapise osmanski putopisci Hadži Kalfa (Kjatib Čelebija) i Evlija Čelebi. Hadži Kalfa je zapisao da je taj srednjovjekovni most bio "drven" i da je "visio na lancima", pa se tako tresao "da se preko njega samo sa smrtnim strahom prelazilo". Evlija Čelebi je opet zabilježio da je "prema pričanju latinskih historičara u ovome šeheru" bio most na "jakom gvozdenom lancu", te da je odatle grad dobio ime Mostar.

Novi i slavni most dovršen je 1566. godine. Ta, u historiji arhitekture jedinstvena "kamena tvorevina", koju je podigao mimar Hajrudin, neizostavno bi impresionirala svakog putnika i namjernika. Evlija Čelebi kaže da je, kao "bijedni i jadni rob Božiji", prošao i vidio "šesnaest carevina", ali da takvog visokog i lijepog mosta nigdje nije našao. Njemu se činilo, da most čija dužina iznosi "ravnih stotinu koraka" izgleda kao "luk duge". Oko tog mosta neponovljive ljepote i smjelosti, čija je gradnja trajala skoro devet godina, vremenom je izrastao pravi šeher. Mostar se već do kraja XVI st. razvio u grad u kojem će ga obliku zateći austro–ugarska okupacija 1878. Mada je bio ustvari najmlađe gradsko naselje u nekadašnjoj Hercegovoj zemlji, brzo je ekonomski i politički potisnuo sva druga srednjovjekovna naselja na tom području. Kao grad, Mostar od kraja XVI st. postaje ekonomsko, vojno i kulturno središte Hercegovine. Grad se prvobitno formirao na lijevoj obali Neretve oko najstarije, Atik džamije, uz koju je izrasla mahala Mejdan. U vremenu od 1476. do 1618. podignute su džamije: Sinan-pašina, Ćejvan Kethode, Karađozbegova, Nesuh-age Vučjakovića, Me-

hmed-Ćehajina, Derviš-paše Bajezidagića, Hadži Balina i Koski Mehmed-pašina. Ukupno je grad imao 35 džamija. Mostar je 1633. imao 24 muslimanske mahale. U gradu su njegovi dobrotvori podigli više privrednih i socijalno–humanitarnih objekata. U razdoblju od dvadeset godina (1550–1570) samo trojica dobrotvora, Ćejvan Kethoda, Nesuh-beg Vučjaković i Karađoz-beg podigli su 145 dućana na čaršiji. Oni su podigli i tri velika hana, a Koski Mehmed-paša svoj karavan–saraj. Karađoz-beg je podigao imaret sa musafirhanom, derviški hanikah i medresu. U Kazaz–mahali je 1664. podignuta sahat–kula. Sinan-paša i Ćejvan-beg podigli su iste godine dva hamama. Mostar je pored Koski Mehmed-pašine, kao najstarije, imao još osam medresa.

Među velike bosanske gradove čiji je nastanak i urbani razvoj vezan za osmansko razdoblje spada i Tuzla, koja se još u XVI st. profilirala kao privredno, kulturno i političko središte Zvorničkog sandžaka, odnosno sjeveroistočne Bosne. Osmanlije su na tom prostoru, pored Zvornika, zatekle još nekoliko tvrđava i naselja, među kojima su Srebrenica, Teočak, Soko (Gračanica), Srebrenik, Nenavište (Gradačac), Gornja i Donja Tuzla. Na mjestu Donje Tuzle postajao je do osmanskog osvajanja grad u okviru drvene tvrđave (*Agač hisar*). Savremni osmansko–turski hroničar Mehmed Nešri u svom djelu *Kitab-i cihannama* (Knjiga o osvajaču svijeta) navodi da je taj grad, prije dolaska sultana Fatiha, spalio posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević, kako bi onemogućio dalje prodore akindžijskog i martoloskog vođe tadašnjeg Smederevskog sandžaka, Ali-bega Mihaloglua.

Urbani razvoj Gornje Tuzle dovršen je oko 1701. u okviru Bali-begova vakufa. Tada je u okviru spomenutog vakufa u Gornjoj Tuzli postojala narodna kuhinja (imaret) za besplatno dijeljenje hrane sirotinji. Od tada naselje kao urbana aglomeracija stagnira pa za vrijeme austro–ugarske uprave, pored Počitelja i Izačića, gubi status grada. Nasuprot tome, Donja Tuzla, ili jednostavno Tuzla doživljava puni i kontinuirani uspon. Prema osmanskim popisima Gornja Tuzla je 1532. imala 155 kuća, od kojih 114 muslimanskih, a njen je godišnji rentni prihod od solnih bunara iznosio 10.873 akče. Nasuprot tome, po istom je popisu u Donjoj Tuzli bila 61 kuća, među kojima samo tri muslimanske, a solna renta je godišnje iznosila svega 2.860 akči. Samo 16 godina kasnije (1548) eksploatacija soli u Donjoj Tuzli donosi zakupcima rentu od 84.453 akče. Tada je Donja Tuzla već bila kasaba sa pet muslimanskih mahala i ukupno 283 muslimanske kuće. U istom se popisu spominje "časna džamija", iz čega se vidi da je podignuta sredstvima sultana Sulejmana Veličanstvenog.

Iz svih podataka se vidi da cijela oblast, mada u srednjem vijeku zvana Soli, nije po proizvodnji tog od životne važnosti značajnog artikla prelazila

lokalne okvire. Srednjovjekovna Bosna je veliku većinu svojih potreba za solju podmirivala uvozom iz dubrovačkih i drugih primorskih solana. Tek od uspostavljanja osmanske vlasti dolazi do velikog razvoja i porasta proizvodnje "soli na drvo". Ova sintagma, koja se u osmanskim dokumentima redovno susreće kada je u pitanju proizvodnja soli u Tuzli, jasno ukazuje na tehnologiju proizvodnje soli, koja se varila, za razliku od osmanskih primorskih solana u kojima se sol dobijala prirodnim isparavanjem vode.

Od svog osnivanja 1537. Kliški sandžak je, pored osmanske Dalmacije, obuhvatao jugozapadnu Bosnu sa dijelom Krajine. Odatle je sandžak Klis uvijek išao zajedno sa Bosanskim, Zvorničkim i Hercegovačkim sandžakom, a kasnije je bio sastavni dio Bosanskog ejaleta. Na području Kliškog sandžaka, osim većeg broja tvrđava, nije bilo značajnih gradskih naselja. Izuzetak je bilo Livno, koje se počinje brže razvijati još prije uspostave sandžaka Klis. Oko 1520. godine Livno je imalo 63 kršćanske i svega dvije muslimanske kuće. Samo osam godina kasnije Livno broji već 90 muslimanskih i svega 14 kršćanskih kuća. Već su tada trgovački karavani od Sarajeva prema Jadranu išli pretežno preko Livna. Kako je Livno bilo na putu od Sarajeva prema Splitu, to se Dubrovnik, kao nekada tradicionalni glavni partner u bosanskoj uvozno–izvoznoj trgovini, polahko potiskuje u drugi plan. Dubrovčani se ipak ne daju pa se tako 1528. među kršćanskim kućama u Livnu bilježi čak pet onih dubrovačkih trgovaca. Livno se 1575. razvilo u veći grad sa 540 kuća, čaršijom i svim njenim pratećim objektima. To je bio znak splićanskim komunalnim vlastima da poduzmu akciju kojom će Dubrovnik ukloniti kao konkurenta u bosanskoj trgovini. Samo tri godine poslije navedenog popisa, splitski prior Daniel Rodrigo predlaže mletačkoj vladi plan po kojem bi Split umjesto Dubrovnika postao ishodišnom tačkom trgovine sa Bosnom i time općenito unutrašnjošću Balkana. Nakon izvjesnog oklijevanja, Venecija je 1592. otvorila u Splitu skelu sa lučkim uređajima, skladištem i lazaretom. Splitski knez i kapetan Danijel Malin pisao je u oktobru 1594. da se "put od Sarajeva do Splita prevaljuje za sedam dana", od čega četiri dana do Livna, odnosno Duvna, odakle se roba u preostala tri dana "doveze u Split". U uskoj vezi sa sve većom orijentacijom sarajevske, i općenito bosanske, izvozne i uvozne trgovine na Split, bila je Ankona, sa druge strane Jadrana. Kao slobodna luka na papskoj teritoriji, Ankona se uzdiže, što izaziva zabrinutost Venecije, pogotovu jer se tada pričalo da bi se Ankona mogla dobrovoljno staviti pod osmanski protektorat.

Bosanski, a posebno sarajevski trgovci se od tada sve više orijentiraju na Split. Brzo se utvrdilo da Split prirodno i prometno za Bosnu ima niz prednosti u odnosu na Dubrovnik. Splitski komesi Paolo Trevision i Andre Renier ubrzo sa zadovoljstvom pišu mletačkoj vladi da njihov grad ima

toliko prednosti za sarajevske trgovce obrtnike da su osmanske vlasti prihvatile "Split kao luku za svoju robu", te da su "u Bosni prokrčile šume i izgradile puteve prema Splitu". Bez obzira na ovaj euforični izvještaj splitskih zvaničnika, da je njihov grad počeo iz bosanske trgovine istiskivati Dubrovnik, što je bilo predmetom dobre zarade, u Bosni je bilo nekih oklijevanja da se tradicionalni Dubrovnik zamijeni novom splitskom destinacijom. Najviše je to bilo usljed straha od prepada mletačkih uskoka. Kada su trgovina i profit u pitanju i to je otklonjeno, pa značaj Splita za Bosnu raste, a Dubrovnik od tada konstantno opada. Početkom XIX st. francuski konzularni činovnik Chaumette des Fosses je zabilježio da se iz Sarajeva za Split i obrnuto otprema godišnje devet velikih karavana, dok istovremeno ne bilježi ni jedan takav karavan za Dubrovnik. Sa ogomnim prirodnim zaleđem Bosne, Split raste, dok Dubrovnik, pogođen zemljotresom 6. IV 1667, počinje opadati. Grad se kasnije obnavlja, ali ulazak Francuza 31. I 1808, koji označava kraj Republike, ipak dočekuje u dekadenciji. Istodobno se u Bosni dešavaju velika politička i socijalno–ekonomska previranja, kao posljedica njenog agrarnog i vojno–političkog razvoja i evolucije u prethodna dva stoljeća.

Prodor Bošnjaka u Hrvatsku i Podunavlje

Nakon osvajanja i konačnog učvršćenja svog položaja u okviru Bosanskog sandžaka, Osmanlije nastavljaju sa upadima u hrvatske teritorije, posebno na Krbavu i Dalmaciju. Ti su krajevi još prije pada Bosne 1463. postali oblašću neposredne akcije i prolaza osmanskih akindžija. Stanje feudalne anarhije u hrvatskim krajevima ugarsko–hrvatske države samo je olakšalo upade osmanskih akindžija i njihove prodore sve do Ljubljane i Graca u Štajerskoj. Zbog tih upada krbavski biskup se još 1460. povukao iz Udbine u Modruš kod Ogulina. Ugarski kraljevi su još od tridesetih godina XV st. nastojali izgraditi odbrambeni sistem kojim bi pred sve učestalijom osmanskom opasnošću zaštitili svoje posjede. Tako je kralj Sigismund 1435. uspio uspostaviti jedan odbrambeni sistem duž granice prema Mlečanima u Dalmaciji i prema sve prisutnijim Osmanlijama u Bosni. Taj se sistem sastojao od tri tabora: hrvatskog na jugu, slavonskog prema Uni i usorskog na sjeveru. To je u osnovi bio začetak odbrambenog sistema iz kojeg je u XVI st. proistekla Vojna krajina ili granica, kojim je znatan dio hrvatskih zemalja postao stalnim vojničkim logorištem. Navedeni tabori su bili postavljeni i organizirani na principu banderijalne feudalne vojske, sastavljene od kraljevskih posada utvrđenih gradova i raspoloživih oružanih snaga hrvatskog plemstva. U taboru je u principu na 33 kmeta dolazio po jedan opremljeni konjanik.

Poslije pada Bosne 1463. taj je odbrambeni sistem utvrđen uspostavljanjem Jajačke i Srebreničke banovine, te osnivanjem kapetanije u Senju 1469. godine. Mada je povratio Jajce, ugarski kralj Matija Korvin nije uspio spriječiti da se Osmanlije trajno učvrste u dolini Sane, sa uporištima u tvrdom Kamengradu i Ključu. Sana tako postaje polaznom tačkom za osmanske pohode, u kojima u sve većem broju učestvuju sami Bošnjaci, kako prema zapadu tako i prema jugu. Kako su Jajačka i Srebrenička banovina predstavljale zapreku za direktne upade iz Bosne u Slavoniju, to su Osmanlije tamo prodirale sa područja Smederevskog sandžaka.

Zagrebački ljetopisac kanonik Antun Vrabec bilježi 1467. kako "pokoriše Turci s malu vojsku Krbavu". Već slijedeće godine, bosanski sandžak-beg Ajas-beg sa 20.000 ljudi provalio je u Hrvatsku i prodro čak do Senja,

gdje je zarobljen tadašnji hrvatski ban Pavle Spirančić. Nakon toga, Ajas-beg je nastavio pohod i preko Kupe prodro u Kranjsku i probio se sve do Ljubljane, odakle se vratio "u Bosnu s velikim plijenom". Od tada pa sve do 1483, kada je kralj Matija uspio sklopiti primirje sa Osmanlijama, bosanski sandžak-begovi su punih petnaest godina redovno provaljivali u hrvatske krajeve i dalje na sjeverozapad u slovenačke pokrajine, sve do mletačke Furlanije.

Primirje je odmah 1483. prekinuo novi bosanski sandžak Davud-beg, koji je na čelu 15.000 konjanika, većinom Bošnjaka, provalio u Dalmaciju, a zatim je preko Hrvatske i Kranjske stigao čak do Štajerske, koju "pohara sve do Graca". U Bosnu se "s ogromnim plijenom" vratio preko Slavonije. Za njegovo je vrijeme Hercegovački sandžak Džomeli oglu Jigit-beg osvojio Žabljak na Skadarskom jezeru, sjedište zetskog gospodara Ivana Crnojevića.

Za vrijeme namjesnikovanja u Bosni Mehmed-bega Gazi Isabegovića i Sinan-bega (1485–1490) na bosansko–hrvatskoj granici je ponovno uspostavljeno i održavano primirje. Mada je sultan Bajezit II više pažnje poklanjao ekonomskom razvoju i vojno–političkom konsolidiranju ogromnih prostora koje je njegov prethodnik Mehmed Fatih osvojio, on se ipak upustio u više ratova sa Mlečanima, kako na istoku (Karamanija, Egipat) tako i na zapadu. Početkom devedesetih godina XV st. Bajezit II je ponovno okrenuo pogled na Ugarsku, "rastočenu unutrašnjim nemirima i stranačkim borbama poslije smrti Matije Korvina". U Ugarskoj i Slavoniji je došlo do borbe između pristalica kralja Vladislava, iz poljske dinastije Jagelonaca, i stranke austrijskog cara Maksimilijana Habsburškog. Maksimilijan je polagao pravo na ugarsko prijestolje na osnovu nasljednog ugovora kojeg je njegov otac, Fridrih III sklopio 1463. sa kraljem Matijom. Borba je okončana 1491. novim nasljednim ugovorom kojim su Habsburgovci osigurali ugarsku krunu u slučaju da izumru Jagelonci. U Hrvatskoj je građanski rat nastavljen opsadom Senja od strane Frankopana, koji su nastojali oružjem vratiti svoje izgubljene obiteljske posjede. Frankopane su predvodili grofovi Nikola i Bernard, te modruški grof Ivan.

U takvoj je situaciji izvršenje planova prema Ugarskoj sultan Bajezit II povjerio Bošnjaku Jakub-paši, koga Hammer naziva Karamanli. Jakub-paša je bio čovjek naročitog Bajezitovog povjerenja još iz vremena kada je kao princ–namjesnik stolovao u Amasiji. Za bosanskog sandžak-bega Jakub-paša je postavljen 1490. godine. On je u sadejstvu sa smederevskim i kruševačkim sandžak-begom odmah preduzeo ofanzivne akcije prema Hrvatskoj i Ugarskoj.

Prilikom prvog pohoda u jesen 1491. na povratku iz Kranjske osmanske čete su naletjele na zasjedu hrvatske vojske na Gornjoj Kupi, gdje su

potučene. Ostaci njihovih četa probili su se do Udbine, gdje su nanovo poraženi. Tu je poginuo i Gerz Eljaz, u narodnoj pjesmi proslavljeni bošnjački junak Đerzelez Alija. Pjesme, priče i legende o Đerzelezu i njegovom junaštvu čine poseban ciklus u bošnjačkoj epici i usmenoj tradiciji. Đerzeleza je narodna pjesma izvajala u klasičnog epskog junaka, gospodskog i milostivog ponašanja, pobratima Kraljevića Marka i Sibinjanin Janka (Hunyadi Jánosa). U jednoj pjesmi Alija Đerzelez sam sebe predstavlja riječima: "Hajd' ne luduj, neznana delijo, / ja otklen sam, od kojeg li grada, / i kako se po imenu vičem, / jesi l' čuo šeher Sarajevo, / u Saraj'vu Begovu džamiju, / viš džamije Šeh-Sinan tekiju, / pod tekijom Đerzelez Aliju, / ja sam glavom Đerzelez Alija!" U Logavinoj ulici, tačno ispod Hadži-Sinanove tekije, nalazi se velika nenastanjena čardaklija koju narod zove Đerzelezova kuća. Ova je mahala nastala u XVI st., a istovremeno je nazvana po staroj i čuvenoj sarajevskoj porodici Logavija, koja je gradu davala kadije, muderise, šejhove i druge učene ljude.

Za Aliju Đerzeleza su vezana još dva lokaliteta u Sarajevu. Po narodnoj predaji, na Debelom Brdu, u predjelu Soukbunara, ispod Trebevića, nalaze se otisci kopita Đerzelezovog dorata. Narodna predaja vezuje za Đerzeleza i lokalitet Velika drveta na Alipašinom Mostu, gdje se nalazilo jedno od najstarijih bošnjačkih mezarja u Bosni. Prema predaji tu je ukopana Đerzelezova sestra Ajka, koju je brat sabljom posjekao zato što je htjela pobjeći sa "Zmajem Ognjenim", tj. Vukom Jajčaninom kada je 1480. dijelom porobio i popalio Sarajevo.

I sam se sultan divio Đerzelezu: "Car ugleda Đerzelez Aliju, / Sav u srmi i čistome zlatu, / Pa je opet care upitao: / Ko je ono na konju doratu? / Ono, care, Đerzelez Alija, / A Alija od Bosne gazija!". U drugoj verziji pjesme veliki vezir Ćuprilić predstavlja Đerzeleza riječima: "Ono glavom Đerzelez Alija, / što onakog ne imaš junaka, / što je care tvoje carevine, / on ti zemlju čuva od kaura, / ne izdaje zemlje ni gradova"!" Na to su caru "suze udarile od radosti", pa je od "sveg srca pomislio": "Šućur Bogu i današnjem danu, / kad ja imam onakvih junaka!"

Čuveni bošnjački historičar, rodom iz Pečuha, Ibrahim Alajbegović–Pečevija (1574–1650) piše u svojoj poznatoj hronici *Tarih-i Pečevi*, da je ban Derenčin odsječenu Gerz Eljazovu glavu poklonio ugarskom kralju, koji je naredio da se ova ukopa na Budimskom brdu, koje je od tada prozvano Gerzelez brdo. Po Pečeviji, Gerz Eljaz je bio rodom iz Janje kod Bijeljine. Isto misli i Evlija Čelebi, spominjući u svom *Putopisu* i to brdo u Budimu. Na njemu je u Đerzelezovu slavu, koji se istakao pri zauzeću Budima, sultan Sulejman podigao tekiju. Vuk Karadžić navodi u svom *Rječniku* da budimski "Srblji pripovijedaju da je nekakav Turčin iz Bosne Gerzelez

Alija, koji se pjeva i u pjesmama, skočio na konju s tog brda u Dunav za carevo zdravlje kad su Turci osvojili Budim".

Već je stari tursko–osmanski pisac Kemal-paša zade (1468–1534) znao oko 1480. za bosanskog ratnika i akindžiju po imenu Gürz Ilyas. Osmansko–turski pjesnik Esiri s početka XVII st. u jednoj pjesmi pripovijeda o Gürz Ilyasu i njegovoj značajnoj ulozi u odbrani Sarajeva 1480, u vrijeme opsade Vuka Jajčanina (Grgurovića). Esiri više puta naglašava da prenosi samo ono što je čuo. Ti hronološki ispremetani događaji i podaci predstavljaju osnovni historijski sloj ispletenog epskog predanja oko Đerzeleza. Nema sumnje da je historijski Gürz Ilyas ustvari epski Đerzelez Alija.

U opisu krbavske bitke u jednoj tursko–osmanskoj hronici (*Tarih-i al-i Osman*) iz 1512, pisac kaže da je hrvatski ban Derenčin (Derendžilu) pogubio junaka, pehlivana, jigita (vještog konjanika) i znamenitog vojvodu Gürz Ilyasa. Kako je Derenčin prije krbavske bitke 1495, u kojoj je pao u osmansko ropstvo, bio jajački ban, to je Gürz Ilyas vjerovatno poginuo tokom Jakub-pašinog pohoda 1491. godine. Drugu verziju o pogibiji Gürz Ilyasa dao je Mesihi, divanski pisar rumelijskog beglerbega, koji je 1513. pisao da su u blizini Sokol–grada (kod Varcar–Vakufa) poginula trojica spomenutih subaša, Gürz Ilyas, Güzel Tursun i Mumin Havace (Havadže). Moguće je da je Gürz Ilyas poginuo kod Sokol–grada u sukobu sa Derenčinom, pošto je ovaj tada bio jajački ban. Kao takav, Derenčin je povremeno uznemiravao teritorije pod osmanskom vlašću oružanim ispadima u bližu i dalju okolicu Jajca. U Gerzovu kod Sokola, odnosno Varcar–Vakufa, nalazi se turbe Đerzelez Alije. Kult Đerzelezovog turbeta njeguje se u narodu još od XVI st., a kod njega se svakog 2. augusta, na Aliđun (tur. *Aligünü* – Alijin dan) održava narodno veselje (dernek). Gerzovo, koje se ranije zvalo Prhovo, spominje se u osmanskim defterima prvi put 1528. godine. Samo ime lokaliteta svjedoči o popularnosti i kontinuitetu Đerzelezove epske slave.

Dok su Bošnjaci ratovali prema sjeverozapadu, dotle je smederevski sandžak-beg Ali-paša Hadum četovao po Ugarskoj. Ali-pašu su suzbili i porazili Pavle Kinis, zvani "Turski bič", Georg More i kasnije Stjepan od Telegde iz Erdelja. U ovim bitkama Ali-paša je izgubio oko 15.000 vojnika i cjelokupni plijen. Georg More je na ugarski sabor dovezao "dvoja kola puna odsječenih turskih glava". Njegov izvještaj o pobjedi "i krvavi prilog užasnuli su sabor".

Na drugoj strani, dva osmanska odreda su prodrla u Kranjsku, preko Metlike sve do Ljubljane, a drugi u Korušku, do Villacha (Filah). Maksimilijan Habsburški je u pomoć Koruškoj poslao vojsku. Kod Villacha je došlo do sudara u kojem je palo oko 7.000 kršćanskih i deset hiljada

osmanskih vojnika, među kojima i Ali-paša Mihal-oglu, nekadašnji vidinski sandžak-beg i poznati i slavni podunavski akindžija, o kojem se "u Rumeliji još pjesme pjevaju", kako je to 1512. zabilježio anonimni osmansko–turski hroničar.

Ovi porazi su izazvali Jakub-pašu pa je u ljeto 1493, sa osam hiljada akindžija krenuo na pohod prema sjeverozapadu. Prolazeći kraj Jajca, izazvao je na borbu njegovog zapovjednika Ladislava Kanižaja. Kanižaj je provalio iz grada i poslije kraće čarke Jakub-paša je bez zadržavanja nastavio svoj pohod preko Une i Kupe. Tom je prilikom stigao sve do Celja, Ptuja i Donje Štajerske, plijeneći i harajući uz put. Pri povratku, u augustu 1493, pustošio je i po sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Kod Zagreba je Jakub-paša udario na jug, preko Modruša prema Udbini. Kod prijevoja Sadbar put mu je bio zakrčen drvljem i kamenjem, a uz to opkoljen hrvatskim plemićkim bandijerima, pod komandom hrvatskog bana Emerika Derenčina. Uz njega su bili brat i sin, te trojica Frankopana: grofovi Nikola, Bernard i Ivan. Frankopani su se u međuvremenu, pred osmanskom opasnošću, izmirili sa banom, utoliko prije što nisu uspjeli ostvariti svoj osnovni cilj, osvojiti Senj. Tokom pregovora s njima opkoljeni Jakub-paša je ponudio otkupninu, kako bi slobodno prošao dalje prema Bosni. Ban Derenčin i Frankopani su u zamjenu za nesmetan prolaz tražili od Jakub-paše da se oslobode svi kršćanski zarobljenici i da im se preda sav plijen. Nesiguran pred osmanskom silom, Derenčin je oklijevao i htio je pristati na Jakub-pašinu ponudu. Bernard Frankopan mu je na to prigovorio da se povlači, kako bi spasio život sinu i bratu. Tako nije došlo ni do pogodbe o otkupnini niti do povlačenja hrvatske vojske. Dok su pregovarali, Jakub-paša je, isjekavši šumu, prokrčio put iz klanca. Nakon toga, Jakub-paša je optužio Derenčina da je, ne dozvolivši mu slobodan prolaz, povrijedio primirje.

U toj je situaciji ban Derenčin donio pogrešnu taktičku odluku da Jakub-paši nametne bitku na otvorenom polju. Obje su strane bile približno jednake po broju vojnika, ali su lahko pokretljive osmanske akindžije imale u sukobu na otvorenom polju veliku prednost nad teškom hrvatskom feudalnom konjicom. Razvivši se u manevar, leteća osmanska konjica je ujutro 9. IX 1493. krenula u napad. Hrvatska im je vojska pošla u susret i spustila se u ravnicu ispod Udbine. Akindžije su lahko sa tri strane opkolile hrvatske oklopnike, koji su odmah izgubili nekoliko zapovjednika. Tokom bitke hrvatska je vojska potpuno razbijena i potučena, a sva tri Derenčina su zarobljena. Od trojice Frankopana, jedan je poginuo u boju, drugi je zarobljen, a treći pobjegao. Sin i brat bana Derenčina su pogubljeni, a on je sam poslan u Carigrad. Izveden pred sultana Bajezita II, Derenčin nije promijenio svoje oholo i nadmeno držanje. Bajezit ga ipak nije pogubio, nego ga je pod

stražom prognao na jedan otok, gdje je nakon tri mjeseca od teške klime ili otrova umro.

Jakub-paša je za ovu sjajnu pobjedu obdaren carskim mačem i konjem, te ubrzo položajem rumelijskog beglerbega. U slavu svoje pobjede sam Jakub-paša je spjevao veliku *fahriju* (hvalospjev) u kojoj se poredi sa sultanom Muratom I. Jakub-paša je pjesmu, kao ogledalo vlastitog "ponosa i krvavog značaja", poslao sultanu Bajezitu, kao neku vrstu izvještaja o bici na Krbavskom polju.

Taj stihovni izvještaj, odnosno poema inspirirana vlastitom pobjedom na Krbavskom polju, pokazuje da Jakub-paša nije bio samo vojskovođa nego i pjesnik. Bošnjak Hadum Jakub-paša je u književnosti poznat pod pjesničkim imenom Derviš. On spada među četiri–pet prvih Bošnjaka koji su se oglasili u književnosti na turskom i drugim orijentalnim jezicima. Prije Jakub-paše, ili istovremeno s njim, u osmanskoj književnosti su se javili Mahmud-paša Anđelović (*Angel-zade*), poznat pod pjesničkim imenom Adni, zatim Mevla Abdulkerim i Mevlana Ajas, Mustafa-paša Skenderpašić, u književnosti zvani Suni i dr.

Mevla Abdulkerim i Mevlana Ajas su kao pripadnici uleme uglavnom poznati kao pisci glosa i komentara na različita djela iz šerijatskog prava. Adni je ostavio veći broj pohvalnih i lirskih pjesama (kasida i gazela) pisanih na turskom i perzijskom jeziku. Kao veliki vezir Mehmeda II Fatiha, Mahmud-paša je u pohodu protiv Bosanskog kraljevstva u proljeće 1463. vodio prethodnicu osmanske vojske od 20.000 ljudi, s kojima je vrlo brzo zauzeo neke gradove. Mahmud-paši se, na riječ da mu životu ništa neće biti, predao u Ključu na Sani posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević. U ljeto slijedeće 1464. Mahmud-paša je ponovno došao u Bosnu sa prethodnicom od oko dvadeset hiljada vojnika, s ciljem da ponovno osvoji Jajce koje su Ugari držali. Iz svog logora pred Jajcem uputio je 19. VII 1464. pismo Dubrovčanima na bosanskom jeziku, ćirilicom, u kojem ih obavještava o svom dolasku i prekorijeva ih što mu još nisu poslali izaslanike. U istom je pismu Mahmud-paša tražio od Dubrovčana da mu pošalju šalitre, sumpora i devet hiljada dinara. Istovremeno sa opsadom Jajca, Mahmud-pašine čete su pustošile po susjednim hrvatskim zemljama, kojom su prilikom doprle čak do posjeda Stjepana Frankopana i zarobile mu sina. Poslije više bezuspješnih juriša na Jajce, sultan Fatih je naredio dizanje opsade, pa se Mahmud-paša skupa sa sultanom i glavninom vojske povukao iz Bosne. To je bio njegov posljednji boravak u Bosni.

Adni, odnosno Mahmud-paša, Mevla Abdulkerim i Mevlana Ajas su kao dječaci ili mladići zarobljeni negdje kod Novog Brda i odvedeni u Edirne radi obuke i školovanja. Nasuprot tome, Jakub-paša je vjerovatno

bio među prvim Bošnjacima koji su se okoristili povlasticom koju je sultan Fatih dao muslimanima u Bosni, tj. da se mogu javljati i slati svoju djecu u adžami–oglane. Svojim pjesničkim, veoma lijepo stiliziranim izvještajem o pobjedi na Krbavskom polju, Jakub-paša se iskazao kao jedan od boljih predstavnika Bosne na istočnom Parnasu.

Kao vojskovođa, Jakub-paša izvještava sultana Bajezita II da je na bojištu palo devet hiljada, a zarobljeno jedanaest hiljada hrvatskih plemića i vojnika. To uglavnom potvrđuje i savremeni osmansko–turski hroničar Ašik-paše Zade. Na drugoj strani, razne ugarske historije navode da je na Krbavskom polju poginulo i zarobljeno šest i po hiljada Hrvata i Mađara. Suprotno tome, svi savremeni hrvatski izvori govore o 13.000 poginulih i zarobljenih hrvatskih vojnika na Krbavskom polju. Upravo je tako ninski biskup Juraj Divnič pisao 27. IX 1493. papi Aleksandru VI Bordžiji (Borgia). Drugi savremenik, glagoljaški pop Martinac je zabilježio na kraju Novljanskog brevijara, da takve tuge u Hrvatskoj nije bilo "od vremena Tatara i Gota". Krbavska bitka, u kojoj je, prema hrvatskom ljetopiscu iz XV st. franjevcu Ivanu Tomašiću, "propalo čitavo plemstvo Hrvatske", sa 13.000 izginulih, značila je težak udarac i "pravi rasap kraljevstva hrvatskoga".

Turski historičari ovu bitku porede sa bitkom na Kosovu. Na Kosovu su 1389. sultani Murat I i Bajezit I sa Osmanlijama otvorili jedno krilo kapije koja vodi u Podunavlje. Jakub-paša je sa Bošnjacima otvorio na Krbavi drugo krilo te kapije, kroz koju su osmanske vojske kasnije bez otpora prolazile u srednju Evropu. Krbavskom bitkom Osmanlije su zaista slomile i hrvatski otpor na cijelom prostoru od Gvozda do Cetine. Lika i Krbava su od tada izložene stalnim osmanskim upadima i prodorima Bošnjaka, sve do njihovog konačnog osvojenja 1527. godine.

U Krbavskoj bici stradalo je u prvom redu staro hrvatsko plemstvo, ono od "dvanaest plemena", iz vremena hrvatske državne samostalnosti, prije njenog ulaska u uniju sa Ugarskom 1102. godine. Ti stari hrvatski vlastelinski rodovi upravo su nastanjivali područje između Gvozda i Cetine. Odatle je vrlo znakovito bitka na Krbavskom polju u ugovoru o primirju sa Osmanlijama nazvana "hrvatskim porazom" (*cladis croatica*). To je u pravom smislu riječi bio poraz, mada Osmanlije sve do 1513. nisu upadale u hrvatske zemlje sa čvrstom namjerom da ih stalno osvoje, nego uglavnom radi pljačke i odvođenja roblja. Jedan savremenik je zabilježio, da je nakon Krbavske bitke "u cijeloj toj zemlji ostalo malo ljudi, da su svi pobijeni i pohvatani". Hrvatski staleži su se žalili caru Maksimilijanu da su im usljed stalnih osmanskih provala "gradovi i kuće prazne", "podložnici i kmetovi odvedeni, imanje oteto, porobljeno i popaljeno". Vlastelinski urbari iz tog vremena

bilježe mnoga napuštena sela ne samo južno od Gvozda nego i u Hrvatskom zagorju.

Zbog stalnog opadanja broja "poreskih dimova" ne siromaši samo seljaštvo, nego i vlastela pa gospodar Brinja (kod Senja), knez Anž Frankopan 1490. moli da mu se zbog "pravog uboštva"odgodi plaćanje nekog duga. Uskoro poslije krbavskog poraza, hrvatski se staleži, na saboru u Bihaću, "prelati i magnati kao i moćni i plemići i svi prvaci", koji "zastupaju nesretno kraljevstvo hrvatsko", obraćaju za pomoć papi kao njegovi "najponizniji sinovi". U toj svojoj molbi hrvatska vlastela nije isključila mogućnost da se na bilo koji način nagodi sa Osmanlijama. To nije bila samo prazna prijetnja, jer se već od 1494. pojedini velikaši, kao Blagajski, Kurjakovići, Zrinski i drugi manji plemići, prihvataju uloge povremenih sultanovih haračlija. Osim toga, oni sve češće slobodno propuštaju osmanske čete kako bi svoje posjede zaštitili od pljačke.

To je ipak bilo privremeno i iz nužde, pošto hrvatsko plemstvo sve češće nastoji uspostaviti veze sa Habsburgovcima i Mlečanima, od kojih prvi pretendiraju na ugarsko–hrvatsku krunu. Bansku čast u Hrvatskoj preuzeo je Ivaniš Korvin, nezakoniti sin kralja Matije. Kao hrvatsko–slavonsko–dalmatinski ban, Ivaniš je ulagao mnogo truda i napora oko odbrane zemlje. On je uspio postići i nekoliko manjih pobjeda protiv Osmanlija. Ipak, sedmogodišnje primirje koje je zaključio sa Osmanlijama 1503. nije bitno oslabilo njihov vojno–strateški položaj. Osmanlije su čvrsto zadržale svoja glavna uporišta između Sane i Japre, posebno Kamengrad, kao središte iz kojeg su polazile sve njihove akcije prema Hrvatskoj. Pored toga, Osmanlije su zadržale Makarsku, koju su osvojile u ratu sa Mlečanima 1499–1503. godine. Istovremeno su Osmanlije sve više stezale obruč oko Jajca i Zvečaja, čije su posade uznemiravale stanovništvo okolnih krajeva, posebno u jesen, kada su mu otimale ljetinu i drugu hranu. Zato je tadašnji bosanski sandžak-beg Skender-paša Mihailović opremio 1501. svog sina Mustaj-bega sa hiljadu konjanika i dvije hiljade pješaka, koji nakon kraće opsade prisiliše Zvečaj na predaju. Naredne godine Mustaj-beg velikom brzinom presretne ugarske čete koje su nosile Jajcu hranu i municiju i sve im otme.

Oružanom provalom 1512/13. Osmanlije su osvojile i zadržale pogranično područje između Cetine i Imotskog. Istovremeno je 1513. slobodna općina Poljica, umjesto mletačke priznala vrhovnu vlast sultana, uz obavezu plaćanja harača. Bez obzira na to, slavonski se staleži nisu odazvali na banov poziv da priskoče u pomoć Hrvatskoj.

Iste godine za hrvatskog bana imenovan je dvorski kancelar i biskup Veszpréma Petar Berislavić. On se punih sedam godina, sve do pogibije kod Korenice 1520, svim snagama borio za odbranu zemlje. Ban Petar,

koji je 1513. porazio Osmanlije kod Dubice, uživao je jedino podršku i pomoć pape Leona X. Papa se plašio da bi Osmanlije mogle ugroziti Italiju ukoliko se učvrste na istočnoj obali Jadrana. Zato je hrvatskog bana Berislavića znatno pomogao oružjem, hranom i novcem. Jajce se u to vrijeme držalo i održalo najviše zahvaljujući banu Berislaviću i njegovom staranju i brizi oko odbrane Hrvatske.

Nakon što su Osmanlije 1521. zauzele Beograd i Šabac, osvojile su dio Srijema i pri tome opljačkale istočnu Slavoniju. Na drugoj strani, Bošnjaci su 1522, pod vođstvom Gazi Husrev-bega, osvojili Knin, a 1523/24. Ostrovicu i Sinj, kao ključna uporišta za prodor prema manjim utvrđenjima južno od Velebita. Time su Osmanlije trajno zavladale cijelim područjem od Cetine do Zrmanje, osim dva tvrđa grada, Klisa i Obrovca. Samo je uski primorski pojas sa otocima, od Novigrada na sjeveru do Omiša na jugu, ostao pod vlašću Venecije, koja je tada bila u miru sa Osmanskom carevinom.

Na sjeveru, na putu za Mohač, Osmanlije su 1526. pokorile istočnu Slavoniju, sa Varadinom, Ilokom i Osijekom. Pravac njihove ekspanzije bio je tada usmjeren prema Ugarskoj, odnosno Srednjoj Evropi. U toj ekspanziji i prodoru Bošnjaci su u velikom broju aktivno učestvovali.

Bosna, ili administrativno–politički do 1580. Bosanski sandžak, dugo je vremena uporedo sa Smederevskim sandžakom, bila izrazito akindžijska oblast. Uprava nad akindžijskim sandžacima uvijek je povjeravana ljudima koji su se već istakli vojno–organizacionim sposobnostima, ali jednovremeno i ličnom hrabrošću. Takav je, među ostalima, bio pobjednik na Krbavskom polju, Jakub-paša, koji je svojim junaštvom uzvitlao "cijelu buru u bosanskoj povjesnici". Provodeći dosljedno dalekosežnu osmansku politiku prodora u Podunavlje, Jakub-paša nije izbjegavao ni lični viteški dvoboj. Kako je neposredno nakon Krbavske bitke Jajce bilo izvrgnuto stalnim osmanskim napadima, to se ban Vlatković jednom prilikom pohvalio na budimskom dvoru da će Jakub-pašu živa uhvatiti i otpremiti kralju na dvor. Pošto je to Jakub-paša dočuo, pozove bana "na mejdan junački". Jakub-paša mu je u svom za takve prilike uvijek epskom stilu uputio stihovanu poslanicu: "Evo mene, hodi i ti amo, / na mejdanu da se ogledamo, / ko se hvali spremiću ga živa, / što s' u rupu ko lisica skriva, / nek se horoz junačinom gradi, / pred sokolom on je jadnik mladi!" Vlatković se, poučen Derenčinovom katastrofom u sudaru sa akindžijama na otvorenom polju, nije odazvao na ovaj poziv pa je Jakub-paša opet samo prošao pored Jajca.

Kako je Bosna uvijek bila krajište, to su njeni namjesnici u pravilu imali znatno šira vojno–politička ovlaštenja nego razni sandžak-bezi i beglerbezi u unutrašnjosti Carstva. U prvim stoljećima krajiški položaj Bosne imao je izrazito ofanzivan karakter, kao polazna tačka za dalja osvajanja.

Od kraja XVII st. Osmanlije su prisiljene na uzmak, u kojem Bosna, umjesto ofanzivnog, postaje njihovo glavno odbrambeno krajište na tlu Evrope. Uz Jakub-pašu, prva je faza krajiške povijesti Bosne obilježena prije svega djelovanjem njenog najvećeg namjesnika, Gazi Husrev-bega.

Gazi Husrev-begov dolazak na čelo Bosanskog sandžaka neposredno je vezan za veličanstveno doba vladavine sultana Sulejmana I Zakonodavca. Veliki su događaji vezani za vladavinu Sulejmana Veličanstvenog tražili na isturenom položaju bosanskog sandžak-bega čovjeka doraslog zahtjevima vremena. Odlukom carskog divana 15. IX 1521. na taj je položaj imenovan Gazi Husrev-beg, dotadašnji smederevski sandžak-beg. Samo dvanaest dana kasnije, nalazimo u Sarajevu dubrovačke poklisare Mihu Damjana i Marina Bercinjala, sa pozdravima i poklonima novom sandžak-begu. Uvijek dobro obaviješteni Dubrovčani su znali da je novi bosanski namjesnik po majci unuk sultana Bajezita II, čiji je otac bio Ferhad-beg, njihov susjed iz Hercegovine. Ferhad-beg je bio jedan od najuspješnijih osmanskih vojskovođa na prijelazu iz XV u XVI stoljeće. Ratovao je na granicama Perzije i Egipta, gdje je u bici kod Adane i poginuo. Gazi Husrev-beg je na položaju bosanskog namjesnika, uz dva vrlo kratka prekida, ostao sve do smrti 1541. godine. On je jednako obilježio povijest svojom ličnošću izuzetnog vojskovođe, o čemu svjedoči njegov epitet *Gazi*, i istovremeno velikog graditelja i dobrotvora, posebno u Sarajevu.

Bošnjak po očevom porijeklu i vlastitom duhovnom opredjeljenju, Gazi Husrev-beg simbolizira povijest Bosne i Bošnjaka cijelog XVI stoljeća. Narodna pjesma *Gazi Husrev-beg vodi svatove u Stambol*, najbolje slika i karakterizira Bošnjake toga doba kroz jedan dijalog sultana i njegovog vezira Ćuprilića: "Čuješ mene, Ćuprilić vezire, / znaš li kad si meni govorio: / u Bošnjaka nigdje ništa nema, / dušeci im zelena travica, / a jastuci studeno kamenje! / No, veli mu Ćuprilović vezire: / Sve sam tebi ja to govorio! / A veli mu care od Stambola: / Vidiš, lalo, Ćuprilić vezire, / na svatima dobro odijelo, / na konjima rahte (oprema) pozlaćene! / Da prodadu u našem Stambolu, / biše mogli pô Stambola platit! / A veli mu Ćuprilić vezire: / Oni štede svoje odijelo, / kad ih zovneš ti na svoju vojsku, / obuku se prema dušmanima, / oni tebi obraz osvjetlaju!"

Kao bosanski sandžak-beg, Gazi Husrev-beg je prvo vojevao po Dalmaciji, gdje je, uz Knin i Skradin, krajem 1523. osvojio i Ostrovicu. Po tradiciji svih bosanskih sandžak-begova i on je pokušao osvojiti Jajce. Grad je opsjedao u proljeće 1525. samo sa svojim Bošnjacima, bez ikakve pomoći centralne vlasti. Jajcu je u pomoć pritekao modruški knez i hrvatski ban Krsto Frankopan, sin Bernarda Frankopana, pa su Bošnjaci uzmakli. U vezi s tom epizodom Safvet-beg Bašagić navodi neidentificirane "kršćanske po-

vjesničare", prema kojima je "broj poginulih Turaka bio 30.000 u odnosu na četiri hiljade kršćana". Bašagić komentira: da su "Bošnjacima bile povezane ruke, dok bi ih toliko zasjekli, bar bi stotinu Frankopanovih vojnika raskinuli zubima."

Uoči odlučujućeg pohoda na Ugarsku, Sulejman Veličanstveni je naredio Gazi Husrev-begu da preko Slavonije krene prema ušću Save u Dunav. To je strateški bio značajan potez, pošto je Slavonija već tada nazivana predziđem (*antemurale*) Ugarske. Time je jednovremeno ugrožena cjelovitost sve više dezorganizirane Hrvatske. U takvoj situaciji Hrvatska i Slavonija stalno su se kolebale između tri mogućnosti. Hrvatsko plemstvo se našlo pred tri opcije. Prve dvije su bile priklanjanje Austriji ili, na drugoj strani, Veneciji, a treća otvoreni kolektivni sporazum sa sultanom. Sve tri su opcije jednako dovodile u pitanje njenu dotadašnju državnu zajednicu sa Ugarskom. O svemu tome otvoreno je raspravljano na Hrvatskom saboru. Habsburgovci su, da bi osigurali svoje pozicije, već 1522. vojno pomagali bana Ivana Karlovića u njegovom sukobu sa ostalim velikašima. Od 1524. habsburški dvor počinje redovno pomagati odbranu pojedinih hrvatskih gradova. Vjerovatno zato niže plemstvo poziva iste godine austrijskog nadvojvodu Ferdinanda, kao svog "gospodara", da imenuje bana. Kako je Habsburgovcima kralj Matija Korvin već bio priznao pravo na ugarsko–hrvatsku krunu, to se Ferdinand sistematski pripremao za tu svoju funkciju. On je uz to bio rodbinski povezan sa ugarskim kraljem Ludvikom II. Venecija je pružala potporu dalmatinskim gradovima, ali dalje od pomoći u oružju i novcu drugim dijelovima Hrvatske nije bila spremna ići. Pred rastućom osmanskom invazijom Hrvatski je sabor na zasjedanju u Križevcima, januara 1526, donio odluku da otkaže poslušnost kralju Ludviku II. Mada je odluka zvučala kao ucjena kralju, ona je izražavala svijest o prijetećoj dilemi: propast kraljevstva ili priklanjanje Habsburgovcima i dalja vrlo složena borba. Događaji su sami po sebi svima na Balkanu i u Podunavlju, prestižući jedni druge, nametali ponašanje i rješenja.

Pripremi za odlučujući pohod na Ugarsku sultan Sulejman Veličanstveni posvetio je skoro godinu dana. Sultan se odlučio da lično vodi vojsku na Ugarsku, kao što je to učinio u dva maha ranije, pri osvajanju Beograda i Rodosa. Sve što se dešavalo na bosansko–hrvatskoj granici bilo je samo predigra velikog osmanskog pohoda na Ugarsku. Pripremama pohoda neposredno je rukovodio veliki vezir Ibrahim-paša, po rođenju Albanac, čovjek posebnog sultanovog povjerenja. To je povjerenje Ibrahim-paša stekao prije svega na bojnom polju u Egiptu i smirivanjem janjičarske pobune. Ibrahim-paša je uz to prokrčio sebi put ka vrhovima vlasti zahvaljujući okolnosti da su dvojica dotadašnjih najuticajnijih vezira u datim prilikama istrošili

svoju funkciju. Mustafa-paša je zbog starosti i kostobolje bio vezan za postelju, dok drugi vezir Ajas-paša, osim veoma hrabrog i vještog rukovanja sabljom, nije čestito znao ni govoriti niti pisati. Ibrahim-paša je bio poliglot, koji je osim svog maternjeg i turskog jezika govorio još grčki, perzijski i italijanski. Veoma načitan, muzički nadaren i duhovit, Ibrahim-paša je za dugih sijela pričao sultanu o Hanibalu i Aleksandru Makedonskom.

Sve je to u sultanu Sulejmanu I, kao već "neograničenom vlasniku moći pera i mača", podgrijavalo želju za velikim pohodom. U tom je smislu sve bilo planirano. Pozivom novom mletačkom bajlu da ga prati u pohodu, kao što je to učinio njegov prethodnik prilikom opsade Rodosa, sultan je njemačko–rimskom caru Karlu i ostalim evropskim vladarima objelodanio svoju namjeru. Preko Junuz-bega, terdžumana i izaslanika u Veneciji, sultan je pred sam polazak iz Carigrada o svom pohodu direktno obavijestio mletačkog duždа Loredana. Prije toga sultan je preduzeo sve potrebne mjere da osigura mir i kontrolu nad Carigradom za vrijeme svoga višemjesečnog odsustva. U međuvremenu je 1525. umro istanbulski muftija Alija Džemali, koji je kroz 22 godine službe stekao veliki ugled kao učen i pravdoljubiv čovjek. Na njegovo je mjesto imenovan Kemal-paša Zade, jedan od najvećih literata kojeg su Osmanlije ikada imale, tada već znamenit pravnik, filolog i povjesničar. Takav čovjek na položaju šejhul-islama bio je puna garancija Sulejmanu da može biti miran i siguran što se tiče rukovođenja ulemom i pravosuđem. Održavanje reda i mira u Carigradu, dok je on sam odsutan, sultan je povjerio, kao kajmakamu, Kasim-paši, dotadašnjem namjesniku Egipta.

U pripreme za pohod spadala je i posjeta grobovima predaka, a posebno Ejubovom grobu i džamiji, jednom od svetih mjesta islama. Po predanju tu je ukopan Aba-Ejub-el Ensari, bajraktar Božijeg poslanika Muhammeda. Ejub (tur. *Eyüp*) je došao u Carigrad sa arapskom vojskom. Tu je podigao grad radi održavanja jednog skupa. Pri odlasku ubijen je strijelom i tu sahranjen. Sedam stoljeća kasnije, kada je sultan Mehmed Fatih osvojio Carigrad, njegov je hodža, inspiriran Božijim otkrovenjem, označio mjesto gdje je Ejub sahranjen. Po sultanovom naređenju pristupilo se na označenom mjestu kopanju. Ubrzo su iskopani tabut i ostaci svetog čovjeka. Na tom je mjestu sultan Fatih podigao svoju prvu džamiju u Carigradu. Tu je vremenom izrastao pravi grad mrtvih, sa nizom socijalnih institucija (imareta) podizanih uglavnom kao zadužbine majki–sultanija.

Sultan Sulejman je sa više od 100.000 ljudi i tri stotine topova krenuo iz Carigrada u ponedjeljak, 23. IV 1526. godine. Tri mjeseca kasnije u Beogradu je primio čestitke za Bajram. U međuvremenu je u Zemun, pod Gardoš, kulu Sibinjanin Janka, pristigao Gazi Husrev-beg sa svojim Boš-

njacima, nakon krstarenja po Slavoniji i zauzimanja srijemskih utvrda. Uz njega je bio i hercegovački sandžak-beg. Osmanski se logor prostirao uz Dunav, od Beograda i Zemuna do Iloka. Odlika cijelog pohoda bili su "najveći red i najstrožija disciplina". Uoči pohoda sultan je naredio da se vojsci isplate svi zaostali dirluci (plate). Vojska je u taboru stalno uzvikivala: "Carev cilj je Budim!"

Napredovanje je nastavljeno duž Dunava i Drave do Osijeka, gdje je za pet dana podignut pontonski most, kako bi vojska prešla na lijevu, sjevernu obalu Drave. Vojska je u kiši i magli, kroz močvare i glib, preko nabujalih potoka i voda uporno prodirala prema Mohaču (Mohács). Bošnjacima nije bilo prvi put da, kako bi to Krleža rekao, gledaju "daljine meglene in kalne". Od slavnih dana na Mohaču to im je kasnije bila stalna sudbina. Skoro nema kraja prostrane Carevine gdje nisu ratovali i kosti ostavljali, od prilaza Beču do Ozije (Očakov na Dnjeparskom Limanu, na Crnom moru).

Mohač je bio pravi početak tog vrlo bitnog segmenta bošnjačke povijesti. Ime tog malog mjesta, na zapadnoj strani jednog istoimenog dunavskog rukavca, sinonim je velike i dalekosežne povijesne prekretnice u historiji većine Južnih Slavena i Srednje Evrope. Isto ime nosi i ravnica podno mjesta, bogata vinogradima. Na tom prostoru, između blata Krašo (ili Krašiđa), sela Feldvar i jedne crkve sa južne strane, koju su Osmanlije po turski prozvale *Pusu Kilise* (crkva u zasjedi ili pozadini) odigrala se velika bitka. Upravo je tu centralna pozicija u rasporedu osmanske vojske pripala Bošnjacima, pod komandom Gazi Husrev-bega.

Dvije noći uoči bitke raznovrsna i raznorodna osmanska vojska se odmarala i moralno pripremala za boj. Stalno se mogao čuti poklič: "Tako Bog hoće!" Veliki je vezir Ibrahim-paša stalno obilazio vojsku i posjećivao sultana. Na ratno vijeće sultan je pozvao Gazi Husrev-bega i veterane leteće konjice, kojima je on zapovijedao. Među njima bio je stari Bošnjak Adultudža (*Adul Tuca*) koji je samo rekao da nema boljeg savjeta, nego li udariti. Sultan je odobrio taj mudri savjet. Sutradan, na sabahu, sultan se pomolio: "Moj Bože, moć i snaga su u Tebe! Moj Bože, pomoć i zaštita su u Tebe! Pomozi Muhammedovu narodu!" Ujutro je, 28. VIII 1526, Gazi Husrev-beg ponovno pozvao svoje potčinjene starješine: starog Alaj-bega, Kara Osmanbega, subašu Mehmeda, ceribašu Balabana te Adultudžu. Poruka je bila da ih sultan zove na vijeće. Stari akindžija Adultudža se pojavio kao i prethodni dan, onakav kakav je bio na maršu, s oklopom i šljemom, sa dugim brkom i obrijanom bradom. U trku je s konja dobacio Gazi Husrev-begu: "Nije sada vakta razgovoru" jer su čarkadžije već donijele haber da se "dušman blizu primaknuo". Nakon što mu je još doviknuo: "Hajde, beže,

da redaš bajrake!" – Adultudža je udario konja mamuzama i galopom odjahao u pravcu prvih borbenih linija.

Bitka je bila kratka, ali žestoka. Nakon snažnog napada i početnog uspjeha, ugarska vojska je potpuno poražena. Odlučujuću ulogu u tome su imali moćna osmanska artiljerija i spahijska konjica. Oko 40.000 bosanskih, smederevskih i drugih spahija i akindžija je u silovitom protivudaru razbilo ugarsku vojsku, probivši njen centralni borbeni poredak. Bitka je za ugarsku vojsku bila izgubljena prije nego su njeni zapovjednici shvatili šta se događa. Grof Battyhány je u jednom trenutku doviknuo kralju Ludviku II: "Bježe Turci, pobjeda je naša!" Praktično se u istom trenutku kralj našao u središtu osmanske konjice, koja je poput bujice sve ispred sebe nosila, sjekla i gazila. Ugari su počeli u neredu bježati na sve strane. U tom općem metežu kralj je nestao. On se, bježeći sa jednim dijelom vojske, vjerovatno utopio u močvarama na desnoj obali Dunava. Jaka ljetna kiša koja se spustila na Mohačko polje spasila je pri bijegu jedan broj preživjelih. Defterdari, kojima je bilo naređeno da drugog dana prebroje i pokopaju mrtve, nabrojali su dvadeset hiljada poginulih pješaka i četiri hiljade oklopnika. Četiri hiljade zarobljenih muškaraca je ubijeno, dok su žene puštene. Nakon toga, obustavljeno je dalje zarobljavanje preživjelih.

Sultan Sulejman je potom krenuo prema Budimu, koji se unaprijed bez borbe predao. Ključevi grada su simbolično doneseni u Dunafeldvár, na pola puta od Mohača do Budima, gdje su svečano uručeni sultanu. Desetog septembra 1526. sultan Sulejman je ušao u Budim. Sultan je izdao oštru naredbu da se grad, njegovo stanovništvo i imovina ne smiju dirati, što janjičarima i akindžijama, željnim pljačke, nije baš bilo pravo. Sulejman se smjestio u kraljevom lovačkom dvorcu izvan Budima, dok je veliki vezir ostao u gradu. Tu je u kraljevskom dvorcu veliki vezir svečano primio čestitanja za Kurban-bajram, koji je proslavljen po tradicionalnom običaju. Nakon toga, sultan i veliki vezir su prešli u Peštu, na lijevoj obali Dunava, gdje su podigli svoj tabor. U Pešti su ih svečano dočekali ugarski dostojanstvenici i uglednici, kojima je sultan obećao Ivana Zapolju (Szapolyai) za kralja. Nakon četrnaest dana od dolaska u Budim, počeo je 24. septembra povratak sultana sa vojskom niz lijevu obalu Dunava. Lađama je otpremljen bogati plijen, sa dragocjenostima iz kraljevskog dvora, među kojima je bila i biblioteka Matije Korvina. Istim su lađama krenuli i Jevreji, koji su bili protjerani iz Budima.

Za samo sahat i po bitke na Mohaču je riješeno slijedećih 180 godina sudbine Hrvatske i Ugarske. Velika pobjeda osmanske sile, u kojoj su Bošnjaci imali znatnog udjela, otvorila je put njihovom prodoru i ekspanziji u Podunavlje, Liku, Dalmaciju i Primorje. Taj je prodor ostvaren postepeno

tokom XVI st., u kojem su Osmanlije vodile više snažnih ofanzivnih ratova protiv ugarsko–hrvatske države, odnosno protiv Habsburgovaca.

Ugarsko i hrvatsko plemstvo je ubrzano nastojalo da poslije teškog poraza na Mohaču redefinira svoj državnopravni status i okvir te osigura odbranu svojih preostalih zemalja i posjeda. U tim su nastojanjima nezaobilazan faktor bili Habsburgovci, čiji su se posjedi poslije mohačke katastrofe našli direktno na udaru Osmanlija. Kako je na Mohaču poginuo kralj Ludovik II Jagelonski, čime je izumrla njegova dinastija, to je ugarsko–hrvatski tron ostao upražnjen. Ferdinand Habsburški je otvoreno tražio ugarsko–hrvatsku krunu, kao baštinu svoje žene Ane, sestre kralja Ludovika II. Pored toga, Ferdinand se pozivao i na činjenicu da je Matija Korvin svojevremeno priznao Habsburgovcima pravo na ugarsku krunu. U međuvremenu je, petnaest godina poslije smrti kralja Matije, ugarski državni sabor 1505. usvojio zaključak po kojem stranci ne mogu doći na ugarsko prijestolje. Na toj se osnovi ugarsko plemstvo podijelilo. Jedan dio plemstva je na saboru u Stolnom Biogradu, u novembru 1526, izabrao za kralja erdeljskog kneza Ivana Zapolju, koji je uživao osmansku podršku i zaštitu. Drugi dio ugarskog plemstva je već u decembru 1526, na saboru u Požunu (Pozsony, danas Bratislava) Zapoljinu krunidbu proglasio nezakonitom i za kralja izabrao Ferdinanda Habsburškog.

Hrvatski su se velikaši također podijelili u vezi sa izborom novog kralja. Velikaši južno od Kupe i Gvozda su smatrali da su Habsburgovci jedina realna snaga sposobna da pruži otpor Osmanlijama, pa su na saboru u Cetingradu 1. I 1527. proglasili Ferdinanda za hrvatskog kralja. Na saboru su se Ferdinandovi izaslanici obavezali u njegovo ime da će on o svom trošku držati u Hrvatskoj 1.000 konjanika i 200 pješaka, sa posadama u pograničnim gradovima i tvrđavama prema osmanskoj Bosni. Poimenično su spomenuti ti gradovi: Klis, Bihać, Ripač, Otočac, Senj i Starigrad ispod Velebita. Jedan od Frankopana, knez Krsto Frankopan je odbio da prizna Ferdinanda za kralja. On je već 6. I 1527. uspio okupiti na saboru u biskupskom gradu Dubravi kod Čazme slavonske velikaše, koji su također bili protiv Ferdinanda. Oni su za kralja izabrali Zapolju, koji je potom imenovao Krstu Frankopana za hrvatskog bana, a zagrebačkog biskupa Šimuna Erdödyja za svoga kancelara. Tako je Hrvatska imala za kralja Ferdinanda Habsburškog, a Slavonija Ivana Zapolju.

Ferdinand Habsburški je praktično sve svoje snage usmjerio na borbu protiv Zapolje, tako da je skoro potpuno zanemario odbranu Hrvatske. Ključne hrvatske tvrđave prema Bosni branile su malobrojne posade, koje nisu mogle spriječiti stalne upade Bošnjaka po okolnim županama. Usljed građanskog rata između Ferdinandovih i Zapoljinih pristalica i velikaške

tlake, narod je veoma osiromašio, pa su mnogi seljaci bježali u krajeve pod osmanskom vlašću. Građanski rat je okončan ugovorom zaključenim februara 1538, kojim je Ferdinand priznao Zapoljin kraljevski naslov i vlast nad onim dijelovima Ugarske koje je tada držao pod svojom neposrednom kontrolom. Zapolja se tom prilikom odrekao, u korist Ferdinanda, titule kralja Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Tek poslije Zapoljine smrti 1540. uspio je Ferdinand osigurati ugarsko–hrvatsku krunu habsburškoj dinastiji.

Poslije Mohačke bitke nekoliko gradova u kojima su se u Bosni još držale ugarske posade ostalo je izloženo "sudbini i Gazi Husrev-begu". Početkom 1528, poslije slabog otpora obeshrabrene posade i njenog malodušnog zapovjednika Stjepana Grbonoga, Jajce je konačno ponovno palo u osmanske ruke. Grad je zauzeo Gazi Husrev-begov ćehaja Murat-beg Tardić. Na vijest o padu Jajca, kapetan Andrija Radović je bez borbe predao Banju Luku. Padom ova dva grada ubrzo su pali pogranični gradovi sa tvrđavama Greben, Sokol, Jezero, Vinac, Vrbaški Grad, Livač, Komatin i Bočac u Bosni, zatim Udbina u Hrvatskoj, Vrana u Dalmaciji, te Modruš i Požega u Slavoniji. Sve ove gradove zauzeli su Bošnjaci sa Gazi Husrev-begom na čelu. Gazi Husrev-beg je tada, kako kaže Hammer, vladao u Bosni "u sjaju i moći, ali pravedno".

Tokom cijele 1528. sultan Sulejman se spremao za novi pohod na Ugarsku, odnosno na Habsburgovce. Krajem 1527. u Carigrad je kao izaslanik kralja Zapolje stigao poljski palatin Hieronim Lasczky, s ciljem da sklopi savez sa sultanom i potraži njegovu pomoć. Zahvaljujući svojoj diplomatskoj vještini, ali i podmićivanju uticajnih ljudi oko velikog vezira Ibrahim-paše, Lasczky je izdejstvovao da Zapolja, umjesto plaćanja godišnjeg danka, šalje jednom godišnje svoje poslanstvo sa izrazima pokornosti sultanu i prigodnim darovima.

Na vijest o tome Ferdinand Habsburški je sa svoje strane poslao prvo austrijsko poslanstvo Porti. Poslanstvo su predvodila dvojica nuncija, Ivan Hobordanski i Nijemac Weichselberger. Oni su u Carigrad stigli i po sultanovom naređenju svečano dočekani 29. V 1528, tačno na sedamdesetpetu godišnjicu zauzimanja grada. Oni, za razliku od Zapoljinih izaslanika, nisu došli da traže savez i pomoć nego su nastupili sa zahtjevom da se vrate mjesta koja su oduzeta ugarsko–hrvatskom kraljevstvu. Pored toga, ponudili su mir ili pregovore o prekidu vatre. Za popis mjesta čije se vraćanje tražilo veliki vezir Ibrahim-paša je rekao da ga čudi "što Ferdinand nije zahtijevao i Carigrad". Zbog Ferdinandovog zahtjeva, a posebno zbog grubog načina na koji je iznesen, sultan Sulejman se veoma naljutio pa je naredio da se dvojica izaslanika stave u kućni pritvor u svratištu u kojem su odsjeli. Pušteni su tek poslije osam mjeseci i obdareni sa po dvije stotine dukata,

kako bi Ferdinandu prenijeli sultanovu objavu rata. Pri njihovom odlasku iz Carigrada, krajem marta 1529, sultan im je sam usmeno rekao da poruče Ferdinandu da će on doći "sa svom svojom snagom i moći", kako bi mu lično vratio ono što od njega traži. U tom je smislu na kraju dodao neka se Ferdinand dobro pripremi za njegov doček.

Sultan Sulejman je na svoj novi veliki pohod krenuo iz Carigrada 10. V 1529. godine. Proljeće je te godine bilo veoma kišovito pa je prijelaz preko nabujalih rijeka: Marice, Morave, Save, a posebno Drave kod Osijeka pričinjavao znatne teškoće u planiranom rasporedu napredovanja velike carske vojske. Sultan je ipak stigao na vrijeme na Mohač, mjesto svoje velike pobjede, gdje je 20. VI 1529. svečano primio svog štićenika Ivana Zapolju kao kralja. Početkom septembra sultan Sulejman je taborovao u budimskim vinogradima, dok je vojska opsjedala grad, u kojem se nalazila Ferdinandova njemačka posada. Šestog dana opsade njemačka posada je predala budimsku tvrđavu, pošto su njeni zapovjednici dobili obećanje da mogu slobodno ići. Sedmog dana nakon zauzeća Budima, 14. septembra, Zapolja je svečano primio krunu Svetog Stjepana i sjeo na ugarsko kraljevsko prijestolje.

Dok je još u budimskom dvoru trajala ta svečanost, sultan je već s vojskom napredovao prema Beču. Opsada utvrđenog habsburškog glavnog grada počela je 27. IX 1529. godine. Juriši na grad smjenjivali su se jedan za drugim punih 18 dana. Osmanlije su srušile nekoliko kula i minama napravile više breša u utvrđenim gradskim zidinama, ali je srčana posada uspjela odbiti sve juriše. Posljednji juriš na grad izvršen je bez uspjeha 14. X 1529, nakon čega je sultan naredio povlačenje. Sljedećeg je dana spas Beča objavljen gruhanjem topova sa bedema, zvonjavom svih gradskih zvona i muzikom sa tornjeva. Kao austrijski patriota, Hammer ističe da bi Sulejman stigao "u srce Njemačke, da Beč nije poslužio kao grudobran". Tako je ugarskim porazom na Mohaču 1526. i Ferdinandovom uspješnom odbranom Beča, tri godine kasnije, faktički nastala Habsburška carevina, kao "nenamjerno djelo Sulejmana Veličanstvenog".

Bez obzira na neuspjeh pod Bečom, sultan Sulejman je u ljeto i jesen 1532, na čelu vojske od 200.000 ljudi, ponovno ratovao po zemljama Ferdinanda Habsburškog, odnosno njemačkog cara Karla V. U ovom je pohodu sudjelovala i bosanska vojska, koja je brojala 50.000 ljudi. Bošnjaci su išli kao prethodnica velike Sulejmanove vojske pa su tako, "robeći i paleći", provalili u Donju i Gornju Austriju. Cilj ovog Sulejmanovog pohoda nije bila opsada Beča i drugih utvrđenih gradova nego želja da se Ferdinand i Karlo V navuku u bitku na otvorenom polju. Do takve bitke nije došlo, ali je tokom pohoda u sultanove ruke palo dvadesetak utvrda i gradova po

Ugarskoj i Slavoniji. Uz sve to, poharane su Štajerska, Donja i Gornja Austrija. Vojska je pokupila ogroman ratni plijen i povela sa sobom kao roblje trideset hiljada duša iz Štajerske, Ugarske i Slavonije.

Ovaj pobjedonosni Sulejmanov pohod stvorio je, što se Porte tiče, povoljne uslove za mirovne pregovore koje je želio i Ferdinand, nakon što su njegove zemlje skoro potpuno opustošene. Pregovori o miru vođeni su u Carigradu cijelu prvu polovinu 1533. godine. Po mirovnom ugovoru, koji je zaključen krajem juna 1533, sultan je zadržao Ugarsku za Zapolju i njegove nasljednike, a Ferdinandu je priznato samo ono što je stvarno posjedovao. Ugarska je tako ostala Osmanskom carstvu. To je bila cijena kojom je Austrija platila svoj prvi mir sa Osmanskom carevinom.

Bez obzira na ovaj mir, na granicama Bosne prema Hrvatskoj nastavljen je stalni rat sa uskocima, čija su glavna uporišta bila u Klisu i kasnije Senju. Odatle su "uskakali" u Bosnu, gdje su kao hajduci iz zasjede napadali trgovačke karavane, otimali i plijenili stoku i palili kule i čardake. Na moru su uskoci djelovali protiv osmanskih brodova kao gusari. Habsburgovci su poslije 1526. prihvatili uskoke kao carske najamnike i faktički im povjerili odbranu Hrvatske krajine i Primorja. Tako su Bošnjaci, bez obzira na stanje mira između Austrije i Porte, silom prilika stalno bili u ratu sa uskocima i hajducima, koje su podržavali i plaćali Habsburgovci.

Kako su kliški uskoci stalno uznemiravali Bosansku krajinu, to se od 1536. bosanska vojska, koju je predvodio Gazi Husrev-begov ćehaja Murat-beg Tardić, stalno nalazila oko Klisa. Tardić je u blizini Sinja podigao dvije utvrde, kako bi nepristupačnom Klisu presjekao dovoz hrane i drugog materijala i tako njegove stanovnike i posadu prisilio na predaju. Bez obzira na uskoke, Klis je svojim položajem predstavljao strateški izuzetno značajnu tvrđavu. Smješten na jednoj nepristupačnoj litici na prevoju Mosora i Kozjaka, Klis je dominirao cijelom srednjom Dalmacijom. Klis se prvi put spominje još u povelji hrvatskog kneza Trpimira iz 852. godine. Od 1387. Klis je bio u posjedu bosanskog kralja Tvrtka I. Nakon njegove smrti (1391), Klis je sa cijelom Dalmacijom došao pod vlast ugarsko–hrvatskih kraljeva. U teško pristupačni i utvrđeni Klis ugarsko–hrvatski kralj Bela IV se prilikom tatarske provale 1241–42. sklonio i tako spasio svoju djecu.

Početkom 1537. krenula je u pomoć opkoljenom Klisu hrvatska vojska pod zapovjedništvom uskočkog starješine Petra Kružića. Murat-beg Tardić ga je presreo kod Solina i potpuno potukao. Nakon toga, Klis se više nije mogao održati pa se njegova posada predala 12. III 1537. Bošnjaci su tako uništili posljednje uporište hrvatskog kraljevstva južno od Velebita. Iste je godine uspostavljen Kliški sandžak, za čijeg je prvog upravnika sa titulom

bega imenovan Murat Tardić, koji je kao Dalmatinac rodom iz Šibenika "na to imao pravo".

Ubrzo potom došlo je do mletačko–osmanskog rata 1537–1540. godine. Rat je, nakon 35–godišnjeg međusobnog mira, počeo optužbama Porte da je Venecija povrijedila slobodu plovidbe. Odlučujuća pomorska bitka u ovom ratu odigrala se u vodama Preveze, na grčkoj obali Jonskog mora. Osmanskom flotom je zapovijedao čuveni osmanski admiral Hajredin Barbarosa, a združenu španjolsku, papsku i mletačku flotu je vodio đenovljanski admiral u papskoj službi Andrea Doria. Tokom bitke Barbarosa je zarobio i uništio sedam protivničkih galija, pa se nakon toga združena kršćanska flota povukla. Samo je "noć spriječila da kršćansko brodovlje ne doživi još veći poraz".

Mlečani su iste godine pretrpjeli poraz i na kopnu, kod Nadina u Dalmaciji. Tu ih je, prilikom pokušaja da zauzmu Nadin, porazio Gazi Husrev-beg sa svojim Bošnjacima. Nakon toga, Gazi Husrev-beg je za kratko opsjedao Zadar. On je tom prilikom, robeći i paleći, prokrstario cijelom mletačkom Dalmacijom. Vojska se u Bosnu vratila sa ogromnim plijenom.

Poraz kod Preveza kršćanska je koalicija odmah nastojala naknaditi u Boki Kotorskoj. Andrea Doria je sa svojim galijama stigao 27. X 1538. pred Herceg–Novi i odmah počeo topovima tući novsku tvrđavu. Istovremeno su se iskrcali Španjolci i sa kopna opkolili grad. Hajredin Barbarosa je pokušao slijediti flotu kršćanske koalicije, ali ga je u Otrantskom prolazu zahvatila jaka oluja pa se sa više oštećenih brodova morao skloniti u Valonu. Sa kopna je opkoljenom Novom pokušao pomoći hercegovački sandžak-beg Bali-beg sa nešto vojske, ali je stigao prekasno da uđe u grad i ojača odbranu. Tako je poslije trodnevne opsade Novi pao u ruke kršćanske koalicije. Tom je prilikom zarobljeno 1.700 njegovih preživjelih žitelja i branilaca. Odrasli muškarci su sasječeni, a žene i djeca odvedeni kao roblje u Veneciju, gdje su dalje prodavani kao kućna posluga po italijanskim gradovima. Napadači su, pored toga, zadobili plijen u vrijednosti od sedamdeset hiljada talira. U gradu je ostala posada od četiri hiljade Španjolaca.

Gubitak Novog, koji je 1382. utemeljio bosanski kralj Tvrtko I, teško je pao Bošnjacima. Već 1. I 1539. pred gradske zidine je stigao Murat-beg Tardić sa nešto vojske i šest topova. Španjolci su odmah provalili iz grada i, prije nego što je napad započeo, prisilili Bošnjake na povlačenje, pri čemu su zarobili svih šest topova.

Ovaj je neuspjeh teško primljen ne samo u Bosni nego i na Porti. Prema Novom je upućena velika kopnena vojska od 60.000 ljudi, pod komandom rumelijskog beglerbega Husrev-paše. S mora je prema Novom krenuo Hajredin Barbarosa sa 150 jedrenjaka. Njegova prethodnica od 27

brodova stigla je pred Novi 13. VII 1539. godine. Četiri dana kasnije stigao je Hajredin sa cjelokupnom flotom i odmah preuzeo komandu nad opsadom. Pune tri sedmice grad je tučen topovima s kopna i mora. Sedmog augusta na grad je izvršen opći juriš. Osmanske prethodnice su prodrle u grad, ali su ih Španjolci u posljednji trenutak suzbili. Sljedećeg su dana dvojica španjolskih prebjega odali Hajredinu da je posada tvrđave spala na svega 730 vojnika, kojima već nedostaje hrane i oružja. Hajredin je 10. augusta komandovao novi juriš, u kojem je grad brzo zauzet. Zapovjednik grada Francesco Sarmiente se predao sa oko 300 ljudi, koliko ih je ostalo živih od četiri hiljade članova posade. Dan poslije pada Novog, Hajredinu Barbarosi se bez borbe predao i čvrsti grad Risan. Mletački providur Kotora je odmah poslao Hajredinu slatkiše, voće i druga osvježenja, "ali ih veliki admiral vrati s napomenom da će to trebati samom Kotoru." Hajredin je 15. VIII 1539. iskrcao svoje čete pred Kotorom, ali je već narednog dana, poslije kraće razmjene vatre, odustao od opsade i vratio vojsku na brodove. Prije nego što je otplovio, primio je na dar pet stotina talira, koje mu je providur poslao na srebrenom pladnju. Na drugoj strani, Gazi Husrev-beg je iste godine zauzeo Sinj.

Poraz kod Preveze i gubitak Novog, Risna i Sinja uvjerili su Veneciju da osmanska flota ima inicijativu i prevlast na moru pa je odmah upućeno poslanstvo u Carigrad da traži mir. Početkom 1540. mletački izaslanik Centelmi je dobio od sultana mirovnu povelju po kojoj je, pored nekih ustupaka u Moreji (Peloponezu) i Egejskom arhipelagu, Venecija priznala Porti gradove Herceg–Novi i Risan u Boki, te Nadin i Vranu u Dalmaciji. Pored toga, Venecija se obavezala da na ime ratne štete plati sultanu 30.000 dukata. Ovim ugovorom Venecija se obavezala na poštivanje slobode plovidbe Jadranskim morem.

Venecija je ubrzo po zaključenju mira počela svojim brodovima prevoziti osmansku robu, porijeklom uglavnom iz Bosne. Na to su senjski uskoci počeli svojim malim brodovima gusarskog tipa presretati, napadati i pljačkati mletačke lađe sa robom iz Bosne i drugih krajeva Osmanskog carstva. Kako padom Klisa nisu više mogli hajdukovati i robiti po pograničnim krajevima Bosne, to su uskoci pljačkanjem bosanske robe sa mletačkih brodova i dalje nanosili direktnu štetu bosanskoj privredi tog doba.

Godine 1541. pretrpjela je Bosna težak gubitak pogibijom Gazi Husrev-bega. Gazi Husrev-beg je izgubio život na teritoriji današnje Crne Gore, u bici protiv pobunjenih Kuča, koji su odbili da plate harač. Prema narodnoj predaji, Gazi Husrev-begu je na mjestu pogibije izvađen i zakopan drob, dok mu je tijelo preneseno u Sarajevo i sahranjeno u turbetu u haremu njegove džamije. To je bio uobičajeni osmanski postupak kada se do odre-

đenog mjesta sahrane moralo prenijeti tijelo sultana ili nekog od visokih državnih dostojanstvenika, umrlog ili poginulog na putu ili u nekom vojnom pohodu. Iznutrica je vađena, a tijelo balzamirano medom, kako usljed dugog transporta ne bi došlo do truhljenja i raspadanja organizma prije dženaze. Po mjestu gdje je zakopan Gazi Husrev-begov drob, cijeli se kraj prozvao Drobnjak, odnosno Drobnjaci.

Gazi Husrev-beg zauzima prvo mjesto među bosanskim namjesnicima. On je to mjesto stekao tokom 27 godina "begovanja u Bosni" svojim mnogim osvajanjima i pobjedama, a posebno svojim brojnim građevinama i zadužbinama, kojima je veoma doprinio privrednom i kulturnom usponu Sarajeva i cijele zemlje.

Bošnjaci su u velikom broju učestvovali u pohodu na Sziget (Siget), koji je u dramatičnim okolnostima osvojen 7. IX 1566. godine. U međuvremenu se rat sa mletačkim snagama na bosansko–dalmatinskoj granici skoro bez prestanka nastavljao. Teret tog ratovanja najviše je nosio Kliški sandžak, za čijeg je upravnika 1566. imenovan Ferhad-beg Sokolović. On je već 1568. u pohodu po Dalmaciji osvojio Zemunik kod Zadra, te utvrde Ozren i Bijelu Stijenu. Posebno značajan bio je Zemunik, kao jedna od jačih osmanskih utvrda prema mletačkom Zadru.

Svoje sposobnosti vojskovođe Ferhad-beg Sokolović je posebno iskazao tokom osmansko–mletačkog rata (1571–1574), poznatog kao Kiparski rat. Kipar je kao otok koji dominira istočnim Sredozemljem uvijek bio izuzetno značajno raskršće civilizacija i trgovačkih puteva. Kao takav, otok je u svojoj povijesti promijenio mnoge gospodare, dok 1489. nije došao pod mletačku vlast. Smješten u blizini južne obale Male Azije, Kipar se prirodno nametao kao sljedeći cilj osmanske ekspanzije. Kipar je već ranije 315 godina bio pod islamskom, odnosno arapskom vlašću.

Kako je Kipar (Kibris), kao jedna od najznačajnijih bizantiskih pomorskih baza, bio vrlo blizu sirijske obale, to ga je sirijski namjesnik Muavija, uz odobrenje trećeg halife Osmana, osvojio 649. godine. U prvoj pomorskoj bici koju su Arabljani vodili, Muavija je potukao bizantsku flotu, kojom je komandovao lično car Konstans II. Tako je Kipar bio prvi otok koji je pripojen islamskoj državi. Po predanju, iz tog se vremena u blizini Larnake, na jugoistočnoj obali Kipra, nalazi grob Poslanikove sestrične Umm Haram, pa se to mjesto među Bošnjacima smatralo svetim. U vrijeme obnove moći Istočnog rimskog carstva, odnosno Bizanta, za vrijeme vladavine makedonske dinastije, od sredine devetog do druge polovine XI st., na udaru su se našli arapski posjedi u istočnom Sredozemlju. To su u prvom redu bili Sirija i Kipar, koji je svojim položajem zatvarao pomorski put prema istočnim obalama Mediterana. Odlučni bizantski car Nikifor II Foka preoteo je Arapima

965. godine Kipar i time otvorio put prema Siriji. Time je za narednih šest stotina godina okončana muslimanska vlast na Kipru.

Pošto je 1570. isticao ugovor o miru sa Venecijom, to je Porta njegovo produženje uslovila ustupanjem Kipra. Venecija je to odbila, pa je osmanska flota sa desantnim četama zaplovila prema Kipru. Za zapovjednika operacija na kopnu imenovan je Lala Mustafa-paša Sokolović, dok je mornaricu vodio admiral Pijale-paša. Prvog augusta 1570. osmanski brodovi su stigli pred Limasol na jugozapadnoj obali Kipra. Tu su se osmanske čete nesmetano i bez otpora iskrcale i pod komandom Lale Mustafe-paše krenule prema Nikoziji, gdje je bilo sjedište mletačkog providura Kipra. U međuvremenu, Pijale-paša je poslao osamdeset brodova da iz Karamanije, odnosno južne Anadolije prevezu na Kipar nove trupe. Nakon mjesec dana opsade, Nikozija je osvojena jurišem 9. IX 1570. godine. Tom je prilikom ubijen i sam providur Nicolo Dandolo. Potom se prešlo na opsadu Famaguste, najtvrđeg grada na Kipru, smještenog u prostranom zaljevu na istočnoj obali otoka. Grad se hrabro držao i predao se tek 1. VIII 1571, poslije skoro godinu dana opsade. Tako je tačno nakon godinu dana cijeli Kipar bio zauzet.

Istovremeno sa opsadom Famaguste, osmanski su brodovi vodili vrlo aktivan rat na istočnoj obali Jadrana. Akcijama osmanske flote u Jadranu je komandovao Okajli Ali-paša, zvani Kilič Ali-paša (Ali-paša Mač). On je na putu prema dalmatinskoj obali opustošio Kandiju (Krit) i nekoliko manjih egejskih otoka, a zatim bez borbe zauzeo Ulcinj i Bar. Uz dalmatinsku obalu je privremeno zauzeo i opljačkao Korčulu i Hvar.

Operacije osmanske flote uz dalmatinsku obalu pratio je na kopnu kliški sandžak-beg Ferhad-beg Sokolović sa svojim Bošnjacima. On je osvojio tvrđave Pločnik, Drniš, Obrovac, kulu Vičevo i plodno Tinjsko polje, koje je postalo posjed porodice Sokolović. Ovim osvajanjima Ferhad-beg je znatno proširio teritoriju Kliškog sandžaka. Pri kraju Kiparskog rata (1574) Ferhad-beg je za svoje vojne zasluge imenovan za bosanskog sandžak-bega.

Odmah po zauzeću Nikozije, veliki vezir Mehmed-paša Sokolović je predložio venecijanskom bajlu da mletačka vlada pošalje izaslanike radi zaključenja mira. Venecija na tu ponudu nije reagirala, jer je ponovno poslije trideset godina formirana kršćanska pomorska koalicija protiv Osmanlija. Odlučujuća bitka između združene kršćanske i osmanske flote vođena je 7. X 1571. godine. Kršćanska flota se sastojala od 232 galije i šest galeasa, sa mletačkim, španjolskim, papskim i malteškim zastavama. Nasuprot njoj, osmanska se flota sastojala od 210 galija i 66 galijica. Kršćanska flota nije imala samo prednost u većem broju teških brodova nego i u broju vojnika koji su, uz to, bili bolje naoružani. U toku jednodnevne bitke Osmanlije su izgubile skoro 200 brodova i oko 40.000 vojnika. Kršćan-

ska flota je izgubila svega 15 galija, sa nešto više od deset hiljada poginulih vojnika. Bitku kod Lepanta tursko–osmanski hroničari nazivaju "bitka uništene flote". Mada kršćanske sile nisu uspjele iskoristiti pobjedu da bi povratile Kipar i izgubljene gradove na Jadranu, lepantska je bitka ipak označila početak opadanja osmanske moći u Sredozemnom moru.

Mletački bajlo Barbaro, koji je svo vrijeme rata za Kipar ostao u Carigradu, posjetio je poslije lepantske bitke velikog vezira, kako bi ispitao njegovo raspoloženje. Mehmed-paša se mirno držao, naglašavajući konzulu da je velika razlika između mletačkog i osmanskog gubitka. "Mi smo vama", rekao je veliki vezir, "oduzeli jednu državu i time vam odsjekli ruku, dok ste vi nama, pobivši našu mornaricu, obrijali bradu. Odsječena ruka neće više prirasti, a obrijana brada će još gušće narasti".

Činjenica da je pobjeda kršćanske koalicije kod Lepanta ostala bez stvarnog učinka veoma jasno osvjetljava prirodu i mehanizme moći Osmanskog carstva tog vremena. Carstvo se postojano držalo čak i za vrijeme "oštrog uživaoca pića kakav je bio Selim II". Uspostavljeni administrativno–politički mehanizmi su djelotvorno funkcionirali, zahvaljujući prije svega velikom veziru Mehmed-paši Sokoloviću i istanbulskom muftiji Ebusuudu, novoimenovanom kapudanpaši Uludž Aliji i cijeloj strukturi vlasti, koja je svoju moć crpila iz ogromnog imetka koji je Visokoj porti bio na raspolaganju. Uprkos ogromnim gubicima na Lepantu, Carevina je još imala 230 većih i manjih brodova i galija. Za samo nekoliko mjeseci u carigradskom brodogradilištu je izgrađeno 150 novih brodova, tako da je osmanska flota opet mogla u punom broju isploviti.

Mada je veliki vezir obnovio 1575. mirovni ugovor sa Habsburgovcima, Ferhad-beg je nastavio ratovanje po Hrvatskoj i Slavoniji. U junu i julu 1576. Ferhad-beg je sa sedam hiljada vojnika osvojio Bužim i Cazin. Habsburgovci su tražili da Ferhad-beg vrati ove gradove, uz naknadu od 50.000 cekina, ali je veliki vezir Mehmed-paša odbio tu ponudu. To je ohrabrilo Ferhad-bega da nastavi sa osvajanjima. On je tokom 1577. zauzeo Mutnik, Veliku Kladušu, Pećigrad, Podzvizd i Zrin. Time su zauzeti svi gradovi i utvrde u gornjem Pounju, osim Bihaća. U proljeće 1578. habsburška vojska jačine deset hiljada ljudi uspjela je osvojiti Cazin, Bužim i Zrin. Već u jesen iste godine Ferhad-beg je vratio ove gradove i uz to je osvojio još i Drežnik. Od tih novoosvojenih krajeva osnovan je novi sandžak sa sjedištem u Ostrošcu na Uni. Za sve ove svoje uspjehe Ferhad-beg Sokolović je dobio naziv *Gazi*.

U posljednjoj godini svog službovanja na mjestu bosanskog beglerbega Ferhad-paša je provalio u južnu Ugarsku. Njegov je cilj bila Kanjiža (Kanizsa), koja je poslije pada Szigeta postala oslonac odbrane mađarske i

hrvatske Podravine. U bici pod Kanjižom 22. VIII 1587. ugarsko–hrvatske, odnosno habsburške jedinice su razbile osmanske snage. Nakon toga su privremeno prestala ofanzivna djelovanja bosansko–slavonskih sandžak-begova.

Stanje mira nije dugo trajalo. Godine 1591. imenovan je za bosanskog belgerbega Hasan-paša Predojević, koji se već kao segedinski sandžak-beg istakao svojom ratobornošću. Hasan-paša je po rođenju bio Bošnjak. Neki hroničari tvrde da je bio rodom iz Lužaca kod Sanskog Mosta, a drugi da je porijeklom iz Hercegovine. On je kao sposoban vojnik uživao na carskom saraju podršku velikog vezira Sijavuš-paše i Derviš-paše Bajezidagića, prvog savjetnika sultana Murata III. Obojica su bili po porijeklu i rođenju Bošnjaci. Rođeni Mostarac, Derviš-paša Bajezidagić je već tada uživao glas jednog od najvećih osmansko–turskih pjesnika svoga vremena. Ova dvojica visokih osmanskih dostojanstvenika faktički su omogućili Hasan-paši da vojne odluke može donositi samostalno. Austrijski poslanik u Carigradu se bojao da će Hasan-pašino imenovanje za bosanskog namjesnika donijeti nove vojne sukobe i rat na granici dvije carevine. On je u tom smislu intervenirao kod Porte, ali bez uspjeha.

Hasan-pašinim dolaskom u Bosnu 1591. nastupilo je stanje iščekivanja rata. Hasan-paša je odmah povrijedio mir sa Austrijom, zauzimanjem Blagaja na Korani i izgradnjom petrinjske tvrđave na ušću Korane u Kupu. Petrinjska tvrđava je služila kao neposredno uporište za napade na Sisak. U proljeće 1592. Hasan-paša je ponovno provalio u hrvatsku krajinu i zauzeo Hrastovicu i Goru. Odatle je njegova prethodnica sa topovima stigla 10. VI 1592. pred Bihać i počela opsadu ove najznačajnije tvrđave na granici. Tri dana kasnije Hasan-paša je sa glavninom svoje vojske stigao pred opsjednuti grad. Odbranom Bihaća zapovijedao je kapetan Josip Lamberg. On je odbio prve Hasan-pašine ponude da mirno preda grad. Hasan-paša je 14. juna počeo sa svih strana tući grad žestokom artiljerijskom vatrom. Izloženi petodnevnom snažnom artiljerijskom granatiranju, kapetan Lamberg i posada su uvidjeli da se grad više ne može braniti pa su se 19. VI 1592. predali. Osvajanjem Bihaća zaokružen je teritorij Bosanskog ejaleta, koji se prostirao od Šapca na sjeveroistoku do Jadranskog mora i od Zvečana na Kosovu do Virovitice na sjeverozapadu Slavonije. Tako je bosanski namjesnik ili beglerbeg držao teritoriju koja je bila veća i od one kojom je svojevremeno vladao kralj Tvrtko I Kotromanić.

Osvojivši Bihać, koji je predstavljao pravi bedem na hrvatsko–bosanskoj granici, Hasan-paša se usmjerio u pravcu Siska. On je prvo pokušavao da pregovorima privoli posadu Siska da mirno preda grad. Odbranom Siska zapovijedao je neki kapetan Mikac. On se pretvarao da je spreman predati

grad. Tako je 19. VIII 1592. namamio neke spahije u tvrđavu, a onda ih namjerno izazvanom eksplozijom buradi sa barutom bacio u zrak.

Vijest o ovom podmuklom ubistvu veoma je pogodila i naljutila Hasan-pašu. Ubrzo je grof Nadasdy posebnim pismom izazvao bosanskog namjesnika na borbu, što je Hasan-paši, po vlastitim riječima, pružilo priliku da se osveti. U izravnom okršaju, početkom septembra 1592, grof Nadasdy je izgubio dvije hiljade ljudi, dok ih je tri stotine bilo zarobljeno, skupa sa 12 topova i 7 zastava. Zarobljenike i trofeje Hasan-paša je poslao u Carigrad, gdje su slavodobitno sprovedeni ispred kuće austrijskog poslanika. To poniženje i Hasan-pašina ratobornost veoma su uznemirili Habsburgovce. "Opasnost od Turaka" je bila toliko očita da je Rudolf II naredio da u Svetom rimskom carstvu i Ugarskoj zvone "turska zvona". Tri puta se dnevno zvonilo i "pozivalo na molitvu protiv Turaka".

Tokom zime i proljeća 1593. bosanski se namjesnik spremao za odlučujući pohod na Sisak i dalje u sjevernu Hrvatsku. Krajem maja 1593. Hasan-paša je bio spreman za pohod. Ibrahim Pečevi je, prolazeći tada kroz Banju Luku, zatekao u njoj "na mejdan razvijene bajrake", iznesene tugove i po sandžacima poredane alaje vojske. Na sve se strane orilo od borija, bubnjeva i talambasa. Hasan-pašu je zatekao u divanhani, "pod sabljom i u čizmama". Poslije kraćeg razgovora, Hasan-paša je uzjahao konja i krenuo na vojsku.

Prema dogovoru sa velikim vezirom Sijavuš-pašom, bosanskom namjesniku je trebalo pod Siskom da se pridruži rumelijska vojska, pod zapovjedništvom beglerbega Girli Hasan-paše. Računajući na tu pomoć, Hasan-paša Predojević se 15. VI 1593, sa oko 20.000 Bošnjaka, utaborio kod Petrinje na desnoj obali Kupe. S njim su bila četverica sandžak-begova Bosanskog ejaleta: hercegovački, zvornički, kliški i krčki ili lički. U međuvremenu je u Carigradu spahijskom pobunom oboren veliki vezir Sijavuš-paša. Na njegovo je mjesto imenovan Sinan-paša, osvajač Tunisa i Jemena. "Ljutiti Albanac", Sinan-paša je, zbog netrpeljivosti prema paši Predojeviću i želje da izazove novi rat sa Habsburgovcima, odmah premjestio Girli Hasan-pašu za temišvarskog namjesnika, a na njegovo mjesto rumelijskog beglerbega postavio svog sina. Vijest o ovim promjenama stigla je rumelijsku vojsku u Srijemu sa naređenjem da ne ide dalje prema Sisku, nego da sačeka dolazak novoimenovanog beglerbega.

Bosanski namjesnik Hasan-paša je tako ostao sam sa Bošnjacima pred Siskom, kojem je u pomoć pristigla brojna vojska koju je predvodio hrvatski ban Toma Erdödy. U pomoć su sa vojskom pristigli i njemački kapetani Auersperg, Eggenberg, Redern i Paradieser. Bez obzira na to što je vidio da mu očekivana pomoć iz Rumelije neće stići, Hasan-paša se ipak odlučio

da prvi napadne znatno brojnije habsburške čete, uzdajući se u trenutak iznenađenja i ratnu sreću. On je noću 19. juna sa krčkim sandžakom, starim Gazi Memi-begom, koji je predvodio pješadiju, prešao na lijevu obalu Kupe i opkolio Sisak. U naredna dva dana pridružio im se i ostatak vojske. Hasan-paša je krenuo u opći napad 22. VI 1593. godine.

Bitka je vođena u uglu koji čini Odra na ušću u Kupu. Tu je za pet sati bitke bošnjačka vojska, uz velike gubitke, potisnuta na rijeke. Uski i slabi mostovi su popustili pa su se brojni pješaci i konjanici utopili, među njima i sam Hasan-paša Predojević. Pored bosanskog namjesnika, smrtno su stradali stari Gazi Memi-beg, zvornički sandžak Sinan-beg i dvojica unuka sultanije Mihrimah i Rustem-paše Opukovića, hercegovački sandžak Mehmed-beg i kliški Mustafa-paša Sultan-zade.

Hammer procjenjuje da je u boju poginulo ili se utopilo pri povlačenju i bijegu oko 18.000 ljudi. Nasuprot tome, Bašagić kaže da je Bosna skupo platila, "sa 7.000 junaka i vitezova", Hasan-pašin "drzoviti ponos" i pokušaj da po svaku cijenu zauzme Sisak. Bez obzira koji je navod o broju poginulih Bošnjaka tačan, činjenica je da je poraz pod Siskom bio strahovit. Sigurno je da je izginuo velik broj Bošnjaka, u prvom redu spahija. Na to ukazuje činjenica da su, ubrzo poslije poraza pod Siskom, u Bosanskom ejaletu ustanovljeni odžakluk–timari, kao spahijska lena koja su se nasljeđivala u okviru šire porodice. Ustanova odžakluk–timara uvedena je radi spašavanja osnova timarskog sistema i jačanja vojne moći "jedne dragocjene pokrajine Osmanskog carstva".

U roku od samo dvije decenije osmanska vojna sila je doživjela dva teška udarca, na Lepantu i kod Siska. Poraz na Lepantu 1571. pokazao je da osmanska pomorska sila nije više neprikosnovena. Samo dvije decenije kasnije, Osmansko carstvo se suočilo sa novim teškim porazom i saznanjem da ni njegova kopnena sila nije više nepobjediva. Gubici žive sile i teške artiljerije pod Siskom bili su toliko veliki da se 1593. u osmanskoj povijesti naziva "godinom propasti".

Poraz pod Siskom došao je tačno u stotoj godini od velike osmanske i bošnjačke pobjede na Krbavskom polju. Utoliko prije se to u Carigradu, a i u Bosni, nije moglo lahko preboljeti. Tako je došlo do novog rata protiv Ugarske, odnosno protiv Habsburgovaca. Time je ostvarena zamisao velikog vezira Sinan-paše, kao najvećeg zagovornika rata.

Kao formalni povod za objavu rata uzeta je činjenica da bečki dvor nije ništa poduzimao da obuzda piratske akcije senjskih uskoka, koji su pod neposrednom komandom njemačkog kapetana stalno presretali i pljačkali mletačke brodove, koji su prevozili raznu osmansku robu.

Bošnjaci su, bez obzira na velike gubitke pod Siskom, od početka aktivno sudjelovali u ovom ratu, od zapadnih granica Bosne do krajnjeg sjevera Ugarske. Poslije pogibije Hasan-paše Predojevića, za novog bosanskog namjesnika imenovan je Sarhoš Mustafa-paša Ajaspašić, nećak velikog vezira Sinan-paše. Rat je trajao 13 godina, a za to vrijeme na osmanskom prijestolju smijenila su se trojica sultana. Prve dvije godine rata pale su u dvije posljednje godine dugovječne vladavine Murata III (1574–1595). Najveće ratne operacije su vođene za vrijeme njegovog nasljednika Mehmeda III (1595–1603). Posljednja faza rata, uglavnom obilježena složenim mirovnim pregovorima, poklopila se sa početkom vladanja Ahmeda I (1603–1617). Rat je vođen sa promjenljivom ratnom srećom. Neki su gradovi, kao Györ (Janoka), Stolni Biograd, Pešta, Ostrogon, Hatvan, Raba i drugi, više puta prelazili iz jednih u druge ruke.

Ohrabrena pobjedom kod Siska, hrvatska vojska je odmah pokušala zauzeti Petrinju i Bihać, koje je sa deset hiljada konjanika i pješaka napao 5. XI 1593. uskočki kapetan i krajiški pukovnik Juraj Lenković. Oba su ova pokušaja suzbijena, mada je Lenković uspio iz Bihaća izvući oko stotinu zarobljenika. U ljeto 1594. bosanski namjesnik Sarhoš Mustafa-paša je sa Bošnjacima za samo pet dana zauzeo Sisak, kojem u tom trenutku niotkud nije mogla pristići pomoć. Pošto je u gradu ostavio manju posadu, Mustafa-paša je poplijenio zagrebačku županiju. Bošnjaci su se potom, sredinom septembra pridružili Sinan-pašinoj vojsci pod Osijekom.

Prvog dana muslimanske Nove godine, 27. IX 1594, vojska je prešla Dravu i krenula na sjever. Bosanski beglerbeg je sa svojim četama ostavljen kod Stolnog Biograda, kojem je prijetila opasnost. Vojska velikog vezira je zauzela položaje pred Veszprémom, čiji su se branitelji poslije trodnevne opsade predali.

Na drugoj strani, združena habsburška vojska je zauzela Stolni Biograd. Tom prilikom hrabrošću i junaštvom se posebno istakao budimski beglerbeg Hasan-paša Sokolović, sin slavnog Mehmed-paše Sokolovića. Hasan-paša se, mada tri puta ranjen, uspio pod stalnom borbom probiti sa jednim brojem vojnika iz opkoljenog grada i stići u Budim. Već sljedeće godine Hasan-paša Sokolović je svojom srčanošću spasio opkoljeni Hatvan, sjeveroistočno od Budima. Za sva svoja junaštva i vojničku sposobnost Hasan-paša je imenovan za beglerbega Rumelije. Na hrvatsko–bosanskoj granici pukovnik Lenković je uspio preoteti Bošnjacima Petrinju, Sisak i Kostajnicu, koju su bosanske čete ubrzo povratile.

Uz svu neizvjesnost zbivanja na bojnom polju, u osmanskoj je vojsci tokom ovog rata bilo više znakova kolebljivosti, malodušnosti, pa i kukavičluka. To se vidjelo već prilikom odbrane i razbijanja opsade Ostrogona,

koji je hrabro branio "beg i muhafiz" Kara Ali-beg Malkoč. Veliki vezir Sinan-paša je u pomoć opkoljenom Ostrogonu uputio svoga sina Mehmed-pašu, koga je u međuvremenu postavio za serdara. U kritičnom trenutku Mehmed-paša se povukao pa su pod Ostrogonom ostala dvojica Bošnjaka, Lala Mustafa-paša Sokolović i Hasan-paša Tiro. Tokom cijelog rata Bošnjaci su se općenito pokazali kao najpostojaniji borci. Oni su u velikoj mjeri zaslužni za dva najveća uspjeha u ovom ratu. To su bili osvajanje Egera na sjeveroistoku Ugarske i Kanjiže na jugozapadu.

Osnovni osmanski strateški interes u ovom ratu bio je upravo osvajanje ta dva grada. Osmanlije su još 1552. opsjedale Eger (bosanski, Jegra ili Egra) čiji su se branitelji hrabro držali, bez obzira na velike žrtve. U kritičnom trenutku na gradske zidine su se ispele žene Egera koje su se ravnopravno borile sa muškarcima. Grad je odbranjen, a toj hrabrosti žena Egera poznati mađarski pisac Géza Gárdonyi posvetio je historijski roman *Zvijezde Egera*.

Krajem septembra 1596. utaborila se velika carska vojska pod Egerom. Vojsku je predvodio veliki vezir Ibrahim-paša, rodom iz Novog Šehera kod Maglaja. U vojsci je bio veći broj Bošnjaka, među kojima su se isticala dvojica Sokolovića, Hasan-paša i Lala Mustafa-paša, kao beglerbegovi Rumelije, odnosno Anadolije. Uz njih je bio i poznati hroničar i historičar deftedar Ibrahim Alajbegović–Pečevi. Poslije desetak dana opsade, Eger je 13. X 1596. bio prinuđen na predaju.

Nakon ovog uspjeha rat je ponovno uzeo nepovoljan tok po Osmanlije. Jake ugarsko–njemačke snage su u jesen 1598. počele opsadu Budima. Gradu su u pomoć pritekli paša Stolnog Biograda i smederevski sandžak-beg. Uprkos tome, svakog se časa očekivao pad grada. Hrabrim i upornim braniocima pomogla je rana i jaka zima, koja je natjerala napadače da 8. XII 1598. dignu opsadu. U odbrani Budima tom se prilikom posebno istakao bosanski namjesnik i rođeni Bošnjak Hasan-paša Tiro, čije junačke podvige iz rata "po Unđurovini" slavi bošnjačka narodna epika.

Budim se, mada uz znatne gubitke u ljudstvu, spasio hrabrošću i srećom, ali je već bilo očigledno da je među Osmanlijama nastupio ratni zamor i zasićenje. O tome je juna 1599. veliki vezir Ibrahim-paša Novošeherlija otvoreno pisao sultanu. On je u pismu svu krivicu za dugi i mukotrpni rat bacio na umrlog Sinan-pašu Albanca, iza koga je ostalo "neizmjerno bogatstvo" od nevjerovatnih 500.000 dukata, kao "izraz njegove žudnje za dobrima, te njegova odricanja od tadašnjeg luksuza".

Osmanski redovi su konsolidirani tokom 1599. pa je u ljeto naredne godine poduzet pohod na Kanjižu. U ovom velikom pohodu učestvovali su mnogi Bošnjaci, koji su uglavnom držali komandu nad osmanskom vojskom

pod Kanjižom. Tu su bili veliki vezir Ibrahim-paša, rumelijski beglerbeg Lala Mustafa-paša Sokolović, Hasan-paša Tiro, kao namjesnik Pečuha, beglerbeg Dijarbekira Mahmud-paša, temišvarski beglerbeg Ahmed-paša Dugalić, defterdar Mehmed-paša Kljunović, zapovjednik Szigeta i Murat-paša Novošeherlija, bratić velikog vezira.

Sama opsada Kanjiže je bila mučnija i teža nego ijedna druga u ovom ratu. Zbog močvarnog položaja grada nisu se mogle lahko primijeniti ni mine niti opkopi. Vojska je od trstike pravila hasure, preko kojih se kroz močvaru dolazilo do samih gradskih zidina. To je bio mukotrpan posao, jer je hasure trebalo svaki dan obnavljati. Opkoljenom gradu su pristigle u pomoć njemačke čete pod komandom lotarinškog vojvode Phillipea Mercoeura. On se pred nadmoćnom osmanskom silom vrlo brzo i bez ikakve borbe povukao, čime je opkoljena posada izgubila svaku nadu. Njen zapovjednik Georg Paradieser je tada predao grad poslije 44 dana straha i mučne opsade. Posada je slobodno napustila grad, sa cjelokupnom pokretnom imovinom, za čiji je prenos osmanska vojska dala tovarne deve. U gradu je kao plijen ostalo pedeset velikih topova i 26 karteča. Osvajanje Kanjiže, o čemu je izvještaj napisao historičar Hasan-beg Zade, slavilo se u Carigradu puna tri dana i noći.

U Kanjiži je sa jakom posadom ostavljen Hasan-paša Tiro, dok su se veliki vezir i ostale paše i sandžaci povukli na zimovanje u Beograd i Banju Luku, kako bi bili na proljeće što bliže frontu. Jedino je janjičarski aga otišao u Carigrad. Habsburgovci su u proljeće 1601. pokušali sa znatnim snagama povratiti Kanjižu, kojoj je u pomoć upućen bosanski namjesnik Tatar Mehmed-paša. Prije nego što je Mehmed-paša stigao sa Bošnjacima pod Kanjižu, uspio je Hasan-paša Tiro svojom odlučnošću, ratnom vještinom i lukavstvom suzbiti napadače. Bašagić smatra da je ovom odbranom Kanjiže Hasan-paša Tiro izvršio "možda najveće junaštvo, što ga je igda izvojštilo tursko oružje".

Razni su "laskavci i ljubitelji lijepih umjetnosti" hvalili Mehmeda III, kao velikog vladara zbog osvajanja Egera i Kanjiže. U stvarnosti on je bio slabić kao i njegov otac i prethodnik, "mistički raspuštenik" Murat III. Upravo je Murat III svojim skretanjem i odustajanjem od osnovnih zakona Carstva pripremio put svom sinu Mehmedu III. To je bio put koji je usljed sultanove slabosti, nezrelosti i korumpiranosti, častoljublja i nesposobnosti većine njegovih vezira vodio opadanju moći Osmanskog carstva.

Opadanje Carstva ogledalo se prije svega u opadanju ratničkog duha. Već u novembru 1594, dok je sultan Murat III još bio živ, vratio se iz zimovališta u blizini fronta u Carigrad janjičarski aga, što je do tada bila nezamisliva stvar. Janjičarski aga se izgovarao da ni njegovi prethodnici

nisu zimovali na drugom mjestu nego tamo gdje je sultan. Da bi se podigao posrnuli ratnički zanos, rumelijskoj vojsci su u pomoć pozvani sirijski janjičari. Oni su sa sobom donijeli iz Damaska u Carigrad Poslanikovu svetu zastavu, kao jednu od "najdragocjenijih relikvija", koju je sultan Selim I zadobio prilikom osvajanja Egipta 1517. godine. To je također bilo do tada nezamislivo. Bilo kako, sveta zastava je u pratnji hiljadu janjičara prenesena u tabor velikog vezira, gdje se pobjedonosno vihorila. Sam pogled na ovu zastavu ulijevao je snagu oduševljenim islamskim borcima. Vjerovalo se da se ova zastava za vrijeme bitke često sama od sebe razvija i snažno izvija uvis, kao da nošena krilima pobjede leti ispred ratnika.

Krajem ljeta i u jesen 1596. sultan Mehmed III je lično boravio sa vojskom na ugarskom ratištu. Samo deset dana poslije osvajanja Egera, vođena je velika bitka protiv ugarsko–njemačke vojske u močvarnoj ravnici pored rijeke Körös, lijeve pritoke Tise u južnoj Mađarskoj. Bitka se vodila oko nadzora nad gazom kroz močvare. Već se prvog dana bitke, 23. X 1596, kada su Osmanlije pretrpjele gubitak od hiljadu janjičara, stotinu spahija i 43 topa, vidjelo da ugarsko–njemačka vojska ima premoć u ljudstvu i oružju. U takvoj situaciji sultan je sazvao ratno vijeće, na kojem je zagovarao povlačenje. Njegov lični učitelj i savjetnik Seadedin je s velikom rječitošću dokazivao da sultan mora ostati i tući protivnika u ravnici, jer bi bilo "nečuveno da jedan osmanski padišah bez razloga okrene leđa neprijatelju".

Tako je sultan ostao. Trećeg, kritičnog dana bitke, već se jasno nazirala ugarsko–njemačka pobjeda. Sultan se prvo nalazio u sredini, a zatim se povukao, u pozadinu osmanskog bojnog poretka. Seadedin je tješio malodušnog sultana da pobjeda traži istrajnost i da iza oluje dolazi razvedravanje. Mehmed III se u tim kritičnim trenucima svo vrijeme čvrsto držao svete zastave, odbacivši čak i Poslanikov ogrtač, kao najsvetiju relikviju sultanske riznice. U posljednji trenutak, već malaksalim osmanskim četama, pristigao je u pomoć vezir Čikala (Džigal-oglu) sa 20.000 tatarskih konjanika. Nijemce i Ugare, koji su se već bili opustili i predali pobjedničkom slavlju i pljački, zahvatio je paničan strah. U sveopćem bijegu, ugarsko–njemačka vojska je skoro potpuno sasječena, a u osmanske je ruke pao velik ratni plijen.

U ovom ratu sa Habsburgovcima pojavile su se prve značajne pukotine u osmanskom vojnom i administrativnom sistemu, i to u trenutku kada je na prijelazu iz XVI u XVII st. Carstvo bilo na vrhuncu moći. Kriza se najjasnije ogledala u pojavi do tada nezamislivih vojnih pobuna, kako u Carigradu tako i u raznim pokrajinama i zemljama Carstva. Dok su ranije demonstrirali samo janjičari, s ciljem da od novog sultana iznude veće plate, sada su se počele buniti spahije i drugi slojevi stanovništva.

Do jedne takve pobune došlo je 1603. u Sarajevu i Banjoj Luci. Krajem 1602. imenovan je za bosanskog beglerbega Dželali Hasan-paša, koji je navodno ranije bio hajdučki harambaša u Anadoliji, poznat pod imenom Karajazidži Hasan (Hasan Crni pisar). Samo što je stupio na tlo Bosne, Dželali Hasan-pašu je u Novom Pazaru stigla carska naredba da pravo odatle ide na ugarsko ratište. Kako nije odmah mogao sam preuzeti svoju dužnost u Bosni, to je Hasan-paša uputio svog ćehaju Kurda za muselima u Sarajevo, a svog drugog povjerenika za muselima u Banju Luku. Kurd-ćehaja je odmah počeo po Sarajevu haračiti i drugo nasilje provoditi. To je izazvalo veliko nezadovoljstvo u sarajevskoj čaršiji. Ogorčenje je dostiglo vrhunac kada su ćehajini ljudi svezali nekog majstora sarača i poveli ga u tamnicu. Taj je događaj veoma uzbunio čaršiju pa svjetina navali i zapali ćehajinu kuću, a njega u tom općem metežu ubije neki softa Halil Stonjanin.

Istovremeno su i Banjalučani protjerali novog muselima. Hasan-paša je stigao u Banju Luku tek u jesen 1603. i odmah počeo provoditi svoju volju i nasilje. To je izazvalo novi revolt stanovništva, na čije se čelo stavio neki Sefer-beg. Njega su Banjalučani predložili za pašu namjesnika. Došlo je i do kraćeg oružanog sukoba, u kojem su pobunjeni Banjalučani poraženi, ali je Porta ipak premjestila Dželali Hasan-pašu za beglerbega u Temišvar, a na njegovo mjesto imenovala Ahmed-pašu Dugalića.

U ovom se ratu između janjičara i spahija javila "ubojita mržnja", koju su pojedini veziri iskorištavali, zloupotrebljavajući jedne protiv drugih. Pored toga, u ratu je došlo do grubih kršenja starih kanuna i običaja koji su se ticali timara i vojske.

Godina 1596. je predstavljala prekretnu tačku u historiji Osmanskog carstva. U toj je godini Carstvo dostiglo svoj vrhunac i u njoj se začeo proces njegovog postepenog propadanja. Stari osmansko–turski historičar i pragmatičar Koči-beg označio je 1596. kao godinu u kojoj su carske granice, osvajanjem Egera, dosegle svoje najveće prostranstvo, ali i godinu u kojoj je nepoštivanje kanuna bilo najveće. Posebno su kršeni timarski kanuni pa je među spahijama zavladala pravna nesigurnost, čime su podrivani sami temelji vojne i ekonomske moći Carstva. Određeno je da spahije moraju stalno boraviti na posjedu, kako bi za tri dana bili na okupu, a za deset već spremni za pokret. Istovremeno se 1596. javila praksa davanja timara u arpaluk (apanažu) licima koja su uz to bila oslobođena ratne službe.

U takvoj situaciji opće ratne iscrpljenosti i nezadovoljstva među vojskom moralo se tragati za mirom. Poslije duže diplomatske aktivnosti, između austrijskog cara i sultana je zaključen mir na dvadeset godina. Mir je potpisan 11. XI 1606. u selu Žitvatoršu ili Žitavi, na ušću istoimene rijeke u Nitru, jugoistočno od Bratislave. Ovim mirom Austrija se oslobodila polu-

stoljetne obaveze da svake godine daje sultanu "počasni dar", ustvari godišnji danak od 30.000 dukata. Taj će se danak jednom zauvijek isplatiti sumom od 200.000 talira. Zaključeno je da prestaju vojni upadi i pljačkanja, uz obavezu vraćanja zarobljenika i naknadu štete. Ugarska je najvećim dijelom ostala u sastavu Osmanskog carstva, dok je Erdelj ostao u položaju poluzavisnosti od sultana. Sultan i car su u ravnopravnom položaju i odnose se jedan prema drugom kao otac i sin, odnosno sin i otac. To je bio prvi slučaj da je Osmansko carstvo priznalo nekom stranom vladaru da je ravan sultanu. Pored austrijskog izaslanika, u Carigradu i u Beču će boraviti osmanski poslanik sa statusom sandžak-bega. Modernim jezikom rečeno, Žitvatoroškim mirom su uspostavljeni puni diplomatski odnosi i pravila međusobnog ponašanja na temelju jednakosti i prijateljstva.

Žitvatoroški ili Žitavski mir je za narednih osamdeset godina donio stabilizaciju bošnjačke kolonizacije Ugarske i Like. Osmansko carstvo je došlo u posjed ovih zemalja dobrim dijelom zahvaljujući Bošnjacima. Uporedo sa postepenim osvajanjem Podunavlja i Like, tekla je još od 1526. bošnjačka kolonizacija koja je imala veliki značaj za učvršćivanje osmanske vlasti na tim prostorima. Osmanska državna politika je svjesno išla na koloniziranje Bošnjaka po Slavoniji, Ugarskoj i Hrvatskoj. Kako svjedoči Benedikt Kuripečič u svom putopisu iz 1530, u Bosni je vršen pritisak na posjednike timara da se nastanjuju u tim novoosvojenim krajevima. Istovremeno se na bošnjačku kolonizaciju u tim krajevima nadovezao proces prihvatanja islama od tamošnjeg domaćeg svijeta.

Odatle je sasvim razumljivo da su Bošnjaci dali veliki broj visokih vojno–upravnih i sudskih činovnika u osvojenim ugarskim i slavonsko–hrvatskim zemljama. Računa se da je tokom 150 godina osmanske vladavine samo na položaju budimskog beglerbega bilo preko dvadeset Bošnjaka. Neki od njih istakli su se kao dobrotvori i graditelji u svojoj rodnoj Bosni. Takvi su bili poznati banjalučki dobrotvor Sofi Mehmed-paša, zatim Ali-paša Kalauz, koji je podigao monumentalnu džamiju u Maglaju, Musa-paša, utemeljitelj Nove Kasabe kod Zvornika i mnogi drugi.

Proces naseljavanja Ugarske i Hrvatske zahvatio je i najšire bošnjačke slojeve. Bošnjačka naselja su bila posebno brojna i jaka uz granice oko Kanjiže, Szigeta, Pečuha, Veszprema, Višegrada (na Dunavu sjeverno od Budima), Ostrogona, Stolnog Biograda, ali se susreću i u Potisju i Banatu. Tako je Evlija Čelebi zabilježio 1660/61. da se u svim gradovima osmanske Ugarske govori bosanski, odnosno da su Budim, Pečuh, Stolni Biograd, Sziget, Kanjiža, Siklós (Šikloš) i drugi gradovi "obične bošnjačke varoši".

Bošnjačkom kolonizacijom i procesom prihvatanja islama od strane starosjedilaca formirala se za vrijeme osmanske vladavine, na prostoru iz-

među Drave, Dunava, Save i Ilove, nova demografska grupa koju su činili Bošnjaci. Pri kraju osmanske vladavine, oko 1680, na tom je prostoru živjelo otprilike 115.000 muslimana, pretežno Bošnjaka, 72.000 katolika, najvećim dijelom Hrvata, 33.000 Srba i dvije hiljade Mađara. Bošnjaci i drugi muslimani su činili nešto više od polovine cjelokupnog stanovništva na tom području.

Gradovi u Podunavlju nisu bili samo etnički i jezički pretežno bošnjački, nego su takvi bili i po urbanoj dispoziciji i arhitekturi svojih sakralnih i profanih građevina. Po svojoj arhitekturi u doba osmanske vladavine Ugarska je bila samo "jednim od regionalnih područja bosanskohercegovačke pokrajine". U tom smislu prodor Bošnjaka u Hrvatsku i Podunavlje nije predstavljao ekspanziju jedne vojničke rase ili klase, nego u prvom redu jedan civilizacijski i kulturni proces.

U Lici su jednako kao u Ugarskoj Bošnjaci, uglavnom doseljenici iz Bosne, uz nešto starosjedilaca koji su prihvatili islam, činili većinu stanovništva. Ta je bošnjačka populacija i njena kulturna struktura u Lici izdržala i preživjela dugotrajni kandijski rat sredinom XVII stoljeća. Tek nakon poraza Osmanlija pod Bečom 1683. Bošnjaci su morali napustiti prostore Ugarske, Slavonije i Hrvatske.

Kandijski i Bečki rat

Završetak višegodišnjeg osmansko–austrijskog rata (1593–1606) nije Bošnjacima osigurao duže razdoblje mira. Jedno vrijeme nakon Žitvatoroškog mira Bošnjaci nisu išli na bliža i dalja ratišta izvan Bosne, ali su skoro neprekidno morali ratovati na njenim granicama prema Hrvatskoj i Dalmaciji. Osim toga, vođeni su ratovi u neposrednom sudsjedstvu Bosne, odnosno Bosanskog ejaleta, koji su se ticali života i sudbine Bošnjaka.

Tokom cijelog rata (1593–1606) Bošnjaci su se, pored brojnog sudjelovanja u velikim bitkama na ugarskom bojištu, morali nositi sa senjskim uskocima na granicama Bosne i duž jadranske obale. Na uporno traženje Venecije, čiju su trgovinu uskoci stalno ugrožavali, Austrija je januara 1601. protjerala uskoke iz Senja. Oni su se ubrzo vratili i nastavili napadati mletačke trgovačke brodove i upadati u osmanske teritorije u svome zaleđu. Osmanski su podanici, uglavnom Bošnjaci, morali jedno vrijeme uskocima plaćati danak u naknadu za slobodu plovidbe duž jadranske obale, od Ulcinja do dubrovačkog teritorija i od Neretve do Splita.

Uskočke gusarske akcije su dostigle tolike razmjere da su Mlečani 1615. zaratili protiv Habsburgovaca. Glavnu riječ u ovom ratu vodili su uskoci pod vođstvom kapetana Andrije Ferletića. Oni su svojim gusarskim brodovima krstarili od istočne do zapadne obale Jadrana i presretali i pljačkali mletačke galije i ometali snabdijevanje njihovih kopnenih snaga u Dalmaciji. Uskocima su odmah u pomoć pritekli hrvatski velikaši sa svojim raznim graničarskim četama.

Austrija je u ovom ratu ostala usamljena, dok su na stranu Venecije stale sve ostale sile, posebno Francuska, čiji je opći interes bio sigurnost plovidbe i trgovine na Mediteranu, uključujući tu i Jadran. Iz straha da će se suočiti sa evropskom koalicijom, Austrija je pristala na mirno okončanje "uskočkog rata". Mir je posredovanjem francuskog Kralja Luja XIII zaključen i potpisan u Madridu 6. IX 1617. godine. Austrija se obavezala da će protjerati uskoke iz Senja i spaliti njihovu gusarsku flotu. Tu obavezu Austrija je izvršila tokom 1618, čime je ustvari prepustila Veneciji prevlast na Jadranu. Protjerani uskoci su se većinom iselili u Otočac u Lici i na Žumberačku goru, sjeveroistočno od Karlovca. Oni su tu odmah stupili u

austrijsku graničarsku službu i uključili se u ratne i pljačkaške upade i pohode po bosanskoj granici, odnosno Krajini.

Graničari ili krajišnici, koji su Habsburgovcima čuvali granicu prema osmanskoj Bosni, na prostoru od Drave do sjeveroistočnih obala Jadrana, regrutirani su uglavnom iz redova vlaškog stanovništva. Ratovima prorijeđenu zemlju na tom prostoru naseljavaju poslije Mohačke bitke uglavnom Vlasi iz Bosne, koji su uz preostale katoličke starosjedioce zaposjedali nekadašnja sela. Smatra se da je još Ferhad-beg Sokolović doveo 1578. na bosansko–hrvatsku granicu veći broj Vlaha iz Stare Srbije, "da mu vuku topove i grade utvrde". Ferhad-beg je stalno naselio ove Vlahe i povjerio im na čuvanje neke palanke. Oni su ta mjesta u prvoj prilici predali habsburškim oficirima.

Sa druge, osmanske strane granice formirala se "turska", odnosno Bosanska krajina, koju su teritorijalno činili krčko–lički, kliški i bihaćki sandžak. Krajiški sandžak-bezi, age i dizdari su iz svojih tvrdih gradova i kula iznenadnim upadima uznemiravali susjedne krajeve po Primorju i Dalmaciji. Na drugoj su strani to isto činili uskoci i graničari. Borbe su obično vođene oko čardaka, kula, tvrđava, riječnih i planinskih prijelaza i prijevoja. U tom stalnom međusobnom ratu obično je primjenjivana taktika brzih prepada i zasjeda, što je u narodnoj epici opjevano kao lični dvoboji i mejdani istaknutih krajiških vođa i junaka sa graničarskim i hajdučkim starješinama. To doba u historiji Krajine, Like i srednje Dalmacije prikazano je u epskim pjesmama kao njihovo "viteško doba". U stvarnosti to je bila krvava i opora svakidašnjost, što upečatljivo priznaje i opisuje jedna bošnjačka epska pjesma: "Ovaka je krvava Krajina: / s krvi ručak, a s krvi večera, / svak krvave žvače zalogaje, / nikad bjela danka za odmorka!" Tu mučnu svakidašnjost jasno odslikavaju pisma koja su krajiški sandžak-bezi, kapetani i dizdari na jednoj, te kapetani i harambaše na drugoj strani međusobno razmjenjivali. Oni, kao ljudi u službi dva carstva, ali i dvije vjere i kulture, pišu jedni drugima na svom maternjem slavenskom jeziku, koji im je zajednički. Tim zajedničkim jezikom oni su izražavali i dijelili zajedničku muku života, četovanja i ratovanja na granici. Krajiška su se pisma najčešće odnosila na razmjenu ratnih zarobljenika. Mada pisana u nuždi i nevolji, ta su pisma u pravilu obostrano uljudna. Ljuti protivnici, koji oštro ratuju jedni protiv drugih, uglavnom su se međusobno ophodili i odnosili sa poštovanjem. Osim što su razmjenjivali pozdrave sa svojim protivnicima, Bošnjaci su im ponekad slali male poklone, kao znak priznavanja njihovog junaštva i viteštva. Lički sandžak-beg i narodnom pjesmom proslavljeni junak, Mustaj-beg Lički, pisao je sredinom XVII st. starom uskoku i graničaru Petru Smiljaniću da od njega pozdravi svog sina, "harambašu Iliju". Mustaj-beg piše da je čuo

da je Ilija "junak u toj krajini", pa mu zato šalje "jedno pero sokolovo" da ga nosi "prid junaci".

U historijskim vrelima Mustaj-beg Lički se kao udbinski kapetan spominje pod imenom Mustafa-beg Hurakalović. Izvori spominju i njegovog brata Mehmed-bega Hurakalovića. Od 1653. Mustaj-beg Hurakalović se u izvorima spominje kao lički sandžak-beg. Lika Mustaj-beg, kako se od tada često spominje u raznim spisima i pjesmama, bio je zet ličkog alajbega Jusuf-bega Filipovića. Jusuf-beg je također ušao u narodnu pjesmu kao jedan od istaknutih krajiških junaka. U nekim se pjesmama spominje Mustaj-begov sin Jusuf-beg Mustajbegović.

Pored Mustaj-bega Ličkog, u bošnjačkoj se narodnoj epici najčešće slave mejdani i junački podvizi braće Hrnjica iz Kladuše. Uz njih je obavezno išao i Tale Ličanin, odnosno Ibrahim Tale, poznat kao Tale od Orašca ili češće Budalina Tale, jedinstveni i samosvojni komični lik ne samo južnoslavenske epike, nego i šire. Braća Mujo (Mustafa-aga) i Halil Hrnjica bili su klasični epski junaci, uz koje se u pjesmama još spominju Murat i Omer.

Po predanju Hrnjice su bile rodom iz Knina, odakle ih je poslije očeve smrti doveo u Kladušu njihov djed po majci, Hurem-aga Kozličić. Braća su se tu nastanila i kao obični seljaci živjeli u priličnom siromaštvu. Mujo Hrnjica je usred banjalučke čaršije, gdje je išao nekim poslom, u otvorenom sukobu ubio jednog hajdučkog harambašu i nekoliko pripadnika njegove družine. Za to njegovo junaštvo navodno je saznao tadašnji beglerbeg Sarhoš Ibrahim-paša Memibegović, koji je u Velikoj Kladuši sagradio Hrnjicama kulu i dao im agaluk, uz obavezu da čuvaju granicu na Krajini. Od tada su Hrnjice cijelog života suzbijali graničarske i uskočke upade iz Hrvatske i Dalmacije, ali istovremeno i sami četovali po tim krajevima. O njihovom četovanju, bojevima i drugim doživljajima po Kordunu i Ravnim Kotarima pripovijedaju brojne epske pjesme.

Ukoliko je ova predaja tačna, onda su Hrnjice svoj agaluk u Kladuši morali dobiti 1621, jer je upravo tada Sarhoš Ibrahim-paša Memibegović sjedio u Banjoj Luci na položaju bosanskog beglerbega. Hrnjice su imali posebno aktivnu ulogu u ratovanju i nemirima na Krajini 1637. godine.

U junu 1637. provalio je u Krajinu sa brojnim konjanicima Petar Janković, sin kapetana Gašpara Jankovića iz Križanić Grada. Cilj ovog pohoda je bio Bihać, kao ključni grad na Krajini. Tom prilikom seljaci iz okoline Bihaća listom ustanu u odbranu grada. Ova bošnjačka narodna vojska razbije graničarsku konjicu i zarobi njenog zapovjednika Petra Jankovića. Krajišnici su se otimali oko Jankovića kao sužnja jer se za njega očekivao velik otkup. Odmah po njegovom zarobljavanju Krupljani su ga preoteli od bihaćkih seljaka. Bihaćki kapetan Idriz-beg je tražio Jankovića nazad, pošto su ga

zarobili njegovi seljaci. Idriz-beg je skupa sa bosanskim defterdarom Mahmut-ef. Zeničakom uputio izvještaj u Carigrad da je Janković sin jednog od prvaka habsburškog cara i da su Krajišnici na svoju ruku uzeli za njega otkup od 40.000 groša.

U međuvremenu su kostajnički i krupski kapetan, sa još nekoliko krajiških starješina, uz znanje i na nagovor bosanskog beglerbega Silahdar Mehmed-paše Vuča, razmijenili Jankovića za osam zarobljenih Bošnjaka i 12.000 groša, što su dijelom primili u novcu a dijelom u srebrenom posuđu. Od sultana je ubrzo stigao ferman Mehmed-paši Vuču da u Carigrad otpremi navodnu otkupninu od 40.000 groša sa glavama kostajničkog i krupskog kapetana, te ostrovičkog i kladuškog dizdara, Nasuh-bega i Muje Hrnjice.

Na vijest o tome pobune se ova četverica Krajišnika i dođu sa vojskom pod Banju Luku. Pobunjenici su zahtijevali da im beglerbeg Vučo-paša izruči defterdara Mahmut-ef., koji ih je ocrnio kod sultana i koji im otima i za sebe zadržava plate. Uz beglerbegovu pomoć, defterdar je tajno pobjegao iz Banje Luke u Sarajevo. Vijest o defterdarovom bijegu veoma je razljutila okupljene krajišnike, koji neoprezno udare na beglerbega i njegove čete. U žestokom boju Mehmed-paša Vučo potpuno porazi Krajišnike. Tom su prilikom među ostalim poginuli i Halil Hrnjica i Tale Ličanin. Muvekit tvrdi da je u boju izginulo dosta Krajišnika, čije su zelene dolame danima plivale po Vrbasu.

Odmah poslije bitke beglerbeg Vučo-paša je poslao banjalučkog kadiju Bešir-ef. da savjetuje krajiške prvake da se pokore carskom fermanu. U mahzaru (žalbi) koju su uputili sultanu, krajiški prvaci su istakli da im je defterdar "pojeo" 25 tovara akči od plate i da ih je lažno optužio da su za otkup zarobljenog Jankovića uzeli 40.000 groša. Izrazili su spremnost da pošalju 12.000 groša, koliko su za sužnja stvarno primili. Na kraju su naglasili, da će oni, ako sultan baš to želi, "na svaki način opet uhvatiti Jankovića" i otpremiti ga u Carigrad.

Među Krajišnicima je ponovno zavladalo nezadovoljstvo kada je krajem 1638. beglerbeg pogubio dvojicu njihovih aga, Mujagu Čauševića i Džafer-agu Odobašu, koji su došli u Sarajevo da traže zaostale plate. Vjerovalo se da je Mehmed-paša Vučo to učinio po nagovoru defterdara Mahmut-ef. Zeničaka. Ubrzo je kao novi bosanski namjesnik stigao u Sarajevo Šahin-paša, rodom iz Bosne, kao i njegov prethodnik Mehmed-paša Vučo. Šahin-paša je prema naredbi koju je donio iz Carigrada odmah pogubio zloglasnog defterdara Mahmut-ef. Nakon toga, Šahin-paša je odlučno, vojnim mjerama i mobiliziranjem seljaka, uspio za duže vrijeme suzbiti tada u Bosni prilično raširenu hajdučiju.

Među Krajišnicima kao vojnicima je postojala određena socijalna slojevitost, koja se očitovala u događajima 1637/38. godine. Za sve Krajišnike, bez obzira na njihovo socijalno porijeklo i položaj, granica Bosne je bila granica islama i muslimanskog svijeta prema kršćanskom Zapadu. U XVII st. to je ustvari bila granica između Ličkog i Kliškog sandžaka, na jednoj, i austrijske Vojne krajine i mletačke Dalmacije, na drugoj strani. Većina Bošnjaka Krajišnika su obični seljaci, kojima je sudbina dodijelila život na granici Carstva i koji ratuju iz egzistencijalne nužde. Pravi epski predstavnici tog običnog seljačkog bosanskomuslimanskog svijeta bili su braća Hrnjice. Njihovo je ratovanje za islam i sultana kao halife bila ustvari jedna stalna borba za vlastito održanje i opstanak. U toj borbi oni su se kao jednostavni ljudi iz naroda mogli sresti i u društvu sa hajducima.

Nasuprot tome, Mustaj-beg Lički je predstavnik višeg socijalnog sloja i koljena. On je uvijek bio na čelu krajiške seljačke mase kada je u pitanju bila odbrana granica Carstva, ali kao kapetan i sandžak-beg nije dijelio njene socijalne probleme. Mustaj-bega nije bilo među Krajišnicima pred Banjom Lukom, gdje su došli da traže isplatu svojih zaostalih dirluka i smaknuće defterdara koji je pokrao njihovu vojničku muku. Sigurno je da bi Mustaj-begova solidarnost u ovoj nevolji Krajišnicima mnogo značila, jer se "njegova riječ čula i poštovala kao riječ Kur'ana". Nije slučajno Mujo Hrnjica prigovorio Mustaj-begu da je kriv za smrt njegovog brata Halila.

Za sve obične Krajišnike Lika Mustaj-beg je bio "direk od Udbine", a Udbina je bila stožerna tačka odbrane "Turćije", pod kojom su se podrazumijevali, kako Krajina i Bosna tako i cijelo Osmansko carstvo. Odatle je Mustaj-beg Lički bio ličnost od izuzetnog značaja. S njim bi se na Krajini mogao uporediti još jedino bihaćki kapetan, njegov imenjak i klasni drug, Mustaj-beg Hasumović. Bihaćki kapetan je prilikom jednog većeg sukoba na granici pao u zarobljeništvo hrvatskog bana Nikole Zrinskog. O njegovom izbavljenju iz zarobljeništva opširno priča Evlija Čelebi. Slavni putopisac se 1659. zatekao u Banjoj Luci, odakle ga je tadašnji bosanski namjesnik Melek Ahmed-paša poslao u "Vilajet Zrinskog" sa 12 velikih ("srijemskih") kola, natovarenih krznom i raznim drugim skupocjenostima, da otkupi Mustaj-bega Hasumovića. Po obavljenom otkupu vratio se sa Mustaj-begom u Banju Luku, odakle su krenuli u Carigrad. Tamo ih je primio prvo veliki vezir Mehmed-paša Ćuprilić, a potom i sultan Mehmed IV Avdži (Lovac). Na prijemu kod sultana Mustaj-beg je savjetovao da se povede ekspedicija na Erdelj, što je velikom veziru Ćupriliću, kao pristalici rata, bilo jako drago.

Očigledno da je ovakvo ratničko raspoloženje bilo izraz uvjerenosti u neprolaznu snagu Osmanskog carstva. Ta samouvjerenost nije bila pri-

mjerena trenutku, jer se Carstvo nalazilo usred dugotrajnog i iscrpljujućeg rata sa Venecijom za Kandiju (Krit). U tom su ratu posebno bili angažirani Bošnjaci, jer se rat dobrim dijelom vodio na granicama Bosne sa mletačkom Dalmacijom. Osim toga, Bošnjaci su išli i na glavno bojište na otok Krit u istočnom Sredozemlju. Da bi od Venecije preoteli Krit, Osmanlije su morale da vode jedan od najdužih ratova u historiji svojih osvajanja. Osmanlijama je trebalo 25 godina (1644–1669) da osvoje ovaj grčki otok u mletačkom posjedu. To dovoljno govori o opadanju snage nekad moćne osmanske ratne mornarice.

Rat je poveo sultan Ibrahim I, zvani Deli (Ludi). On je svojim surovim vladanjem i raskalašenim i rasipničkim životom ispraznio carsku blagajnu, a janjičare i spahije doveo u stanje stalne pobune. Da bi se država izvukla iz krize, sultan se odlučio za rat protiv Venecije i osvajanje Krita, na što su ga duže vremena podsticali neki visoki carski činovnici. Među njima se posebno isticao admiral flote Jusuf-paša, rodom Dalmatinac iz Vrane, pravim imenom Josip Masković. On je kao Jusuf prvo služio kod Ali-age, gospodara Vrane, a zatim je bio konjušar kod nadinskog bega Sinana. Siromašan, ali mlad i ambiciozan, Jusuf je u potrazi za karijerom i uspjehom došao iz rodne Dalmacije u Sarajevo. Kao okretan, obrazovan i duhovit mladić, Jusuf-paša je ubrzo našao put do saraja u Carigradu. Tu je u početku obavljao razne službe, od čuvara do bostandžije (vrtlara), da bi vrlo brzo došao do položaja carskog silahdara (oružara). Kada je krajem juna 1644. u sukobu sa pobunjenim janjičarima uhvaćen i pogubljen veliki vezir Kara Mustafa-paša, Jusuf-paša je imenovan za zapovjednika flote i jednog od vezira Porte. Položaj admirala flote Jusuf-paša je prije svega shvatio kao mogućnost da ostvari svoju veliku želju i vojno porazi Mlečane. Njegovu mržnju protiv Venecije podsticali su i njegovi bivši gospodari Ali-beg i Sinan-beg. Raspoloženje u vrhovima Carstva je bilo takvo da su zagovornici rata sa Venecijom samo čekali zgodan povod za njegov početak.

Rat je faktički počeo u septembru 1644. kada su malteški pirati napali i orobili jedan osmanski brod koji je prevozio hodočasnike, odnosno hadžije. Odred malteških gusarskih brodova sa zarobljenicima i plijenom je pristao na otok Karpatos, sjeveroistočno od Krita, radi uzimanja dvopeka i vode. U Carigradu se to odmah uzelo kao povod za rat, jer je Venecija, prema kapitulacijama sa Portom, bila dužna da štiti brodove sa hodočasnicima. Venecija je nastojala onemogućiti gusarske pljačkaške akcije, ali nije bila sklona zatvaranju svojih luka za brodove koji su operirali u ime kršćanstva. U Carigradu se smatralo da će se uzimanjem Krita od Venecije učiniti kraj gusarskim napadima na osmanske obale i brodove.

Velika osmanska flota od četiri stotine brodova i sa 75.000 vojnika iskrcala se 24. VI 1665. u blizini Hanije (Kaneje) na sjeverozapadu Krita. Tako su treći put u historiji muslimani stupili na tlo ovog otoka, koji je zbog svoje plodnosti još od antičkih vremena nazivan "gojni". Nakon što je osvojio Kipar, Muavija se 674. godine za kratko vrijeme iskrcao na Krit. Otok su 827. godine ponovno osvojili Arapi ili Saraceni i tu se održali naredne 134 godine, kada ih je 961. konačno protjerao bizantski car Roman II iz makedonske dinastije.

Domaće grčko stanovništvo na Kritu, koje je dugo trpilo strogu mletačku vlast i vjerski pritisak katoličkog svećenstva, pružilo je značajnu podršku osmanskoj invazionoj vojsci. Za kratko vrijeme osvojena je Kaneja i tom prilikom Osmanlijama je pao u ruke znatan ratni plijen u topovima i drugom vojnom materijalu. Ova velika Jusuf-pašina pobjeda nije iskorištena. On je dvorskim spletkama bez ikakvog razloga smijenjen, a za serdara kritske kampanje postavljen je u proljeće 1646. nesposobni, bivši veliki vezir, Semin Mehmed-paša.

U novoj ratnoj kampanji, koja je počela jula 1646, Mehmed-paša je najviše vremena trošio na osiguranje plijena i položaja njegovim pristalicama. Odatle se napor da se osvoji preostali dio Krita izrodio u dugu i iscrpljujuću opsadu Irakliona, glavnog grada i luke na otoku. Opsada je počela 7. VII 1647. i trajala je narednih 13 godina. Zbog te duge opsade cijela je kampanja za osvajanje Krita nazvana Kandijski rat, po italijanskom imenu kritskog glavnog grada, Candia, odnosno turskom Kandiye. Dugotrajnost rata pokazuje da su obje sile, bez obzira na sve znake opadanja, raspolagale sa još značajnim ljudskim resursima i bogatstvima. Venecija je bila u stanju ne samo da drži svoj položaj na Kritu nego i da ugrožava i napada osmanske obale na Jadranu te da čak u proljeće 1648. mjesec dana drži u blokadi Dardanele.

Mletačka opsada Dardanela (24. aprila – 26. maja 1648) izazvala je u Carigradu pravu paniku. Veziri i ulema su, nakon što je blokada razbijena, odlučili da uklone sultana Ibrahima. Tu mu je odluku prenio 8. VI 1648. istanbulski muftija (šejhul-islam). Sultan je zatočen u unutrašnje odaje saraja, gdje je deset dana kasnije zadavljen. U međuvremenu je njegov maloljetni sin Mehmed IV izvikan za novog sultana. Ova smjena na prijestolju nije dovela do okončanja Kandijskog rata, koji se otegao u dugu pozicionu borbu, sa povremenim obostranim prodorima i udarima, ali bez trajnog i odlučujućeg rezultata. To je posebno bio slučaj na bosansko–dalmatinskom ratištu, koje se stalno nalazilo u stanju ni rata ni mira.

Osmansko–mletački rat na Kritu i istočnom Sredozemlju nije se odmah prenio na bosansko–dalmatinsku granicu. Prolazeći kroz Bosnu početkom rata, budimski beglerbeg Deli Husein-paša je pokupio veći broj zaima i

spahija i odveo ih na glavno ratište na Kritu. To je bilo jedino angažiranje Bošnjaka u Kandijskom ratu tokom njegove prve godine. Tokom te godine održavane su normalne trgovačke veze između Bosne i mletačke Dalmacije. Osmanski trgovci iz Bosne su nesmetano prolazili sa svojom robom preko splitske skele za Veneciju i obratno.

Prve ratne operacije na bosansko–dalmatinskoj granici počele su u ljeto 1646. Tada je novi bosanski namjesnik, Ibrahim-paša Sivčić Gabeljak, sa većim vojnim snagama napao mletačke posjede, utvrde i gradove po sjevernoj Dalmaciji. On je tom prilikom osvojio Novigrad i porušio jedan broj mletačkih palanki. U oktobru su osmanski odredi pokušali osvojiti Šibenik, ali su odbijeni. Mlečani su poslije toga uzvratili napadom na pogranična osmanska utvrđenja, među kojima i Skradin.

Već u početku ovih borbi stara hrvatska župa Poljica je, kao osmanska autonomna oblast, otkazala pokornost sultanu i prešla na stranu Venecije. Februara 1647. na stranu Venecije prelazi i Cetinska krajina, odnosno primorje od Cetine do Neretve. Mlečani su istovremeno stupili u vezu sa vlaškim starješinama na graničnim područjima Bosanskog ejaleta, pa se jedan dio Vlaha preseljava iz Bosne u Dalmaciju. Od ovih preseljenih i izbjeglih stočara, koje Mlečani nazivaju "Vlasima s mora", odnosno *morlacima* (Moriachi), uspostavlja se nova uskočka organizacija, sa uporištima u Ravnim Kotarima i Makarskom primorju. Ovi novi uskoci su postali glavna mletačka oružana sila u borbi za Dalmaciju tokom Kandijskog rata. Oni nisu samo čuvali i branili mletačke posjede u Dalmaciji nego su istovremeno u posebnim hajdučkim četama upadali na osmansku teritoriju, pljačkajući i paleći često i po dubini jugozapadne Bosne i prodirući sve do Kupreških vrata i Prusca. Vijesti o ovim upadima dopirale su i do Sarajeva, pa su se početkom 1648, radi odbrane od mogućeg napada, oko grada kopali šančevi.

Mlečani su već u januaru 1647. krenuli u napad iz Zadra i Šibenika. Tom su prilikom osvojili Zemunik, najvažnije osmansko uporište na granici. Pored Zemunika, Mlečani su tokom 1647. osvojili još Vranu i Nadin. Istovremeno su morlački hajdučki odredi u jednom prodoru zauzeli, opljačkali i popalili Gračac u Lici. Poseban značaj za Veneciju je imalo osvajanje Nadina, koji je uz Knin smatran za najjače utvrđenje Ličkog sandžaka.

Mletačka taktika je bila da stalnim hajdučkim upadima i prepadima veže osmanske snage za Bosnu i tako ih odvrati od operacija prema jadranskoj obali. Ta je taktika urodila plodom pa su Mlečani u jesen 1647. prisilili posadu Ostrovice i njenog posljednjeg kapetana Jusuf-agu Hadžagića na predaju. Padom ovog značajnog uporišta između Zadra, Šibenika i Obrovca potisnute su Osmanlije dalje od mora. Krajem iste godine opsjednut je Klis, kojem je u pomoć pritekao bosanski deftedar Mustafa-aga sa Bošnjacima,

pa je raznorodna mletačka vojska poražena i odbačena. To nije obeshrabrilo Mlečane, koji su ubrzo ponovno opkolili grad, uz istovremene napade na Drniš, Knin i Vrliku. Klis je konačno pao u mletačke ruke 30. III 1648, nakon više od sto godina osmanske vlasti. Ova izuzetno značajna tvrđava, skoro na samim prilazima Splitu, bila je svojevrsni simbol osmanskog prisustva u Dalmaciji. Osvajanje Klisa Venecija je slavila i predstavljala ne samo kao svoj uspjeh nego kao veliku pobjedu kršćana nad muslimanima.

Tek poslije ovih neuspjeha Osmanlije su krenule u odlučniji rat na bosansko–dalmatinskoj granici. U Bosnu je sredinom 1648. kao novi namjesnik došao Derviš Mehmed-paša Omerpašić, koji je odmah mobilizirao dio bosanskih spahija i drugih vojnika, kojima je za zborno mjesto odredio Livno. Odatle su upali u Dalmaciju, gdje su neprijatelju nanijeli više poraza i ubili preko sedam stotina hajduka, uskoka i drugih mletačkih vojnika. Pri povratku sa ovog pohoda, uz znatan plijen, spahije donesoše u Bosnu i kugu, koja se raširi skoro po cijelom ejaletu.

Kako je Derviš Mehmed-paša iznenada umro od kapi u Livnu to je za novog bosanskog namjesnika došao Hasan-paša Memibegović. Hasan-paša je odlučnim potezima uspostavio red i mir u ejaletu. Uporedo s tim, on je već krajem 1648. porazio i natjerao u bjekstvo poznatog uskočkog starješinu Iliju Smiljanića, koji je sa tri hiljade hajduka i druge mletačke vojske provalio u Bosnu. Hasan-paša je tokom 1649. uspio suzbiti više hajdučkih i uskočkih napada na teritoriju Bosanskog ejaleta. U tim borbama Bošnjaci su uspjeli pogubiti nekoliko istaknutih hajdučkih i uskočkih vođa u mletačkoj službi. Poznati hajdučki vođa Vuk Mandušić je suzbijen čak kod Ključa na Sani. Uskoci i hajduci su, predvođeni istaknutim harambašom Petrom Smiljanićem, provalili u Liku i oplijenili mnoga sela. Istovremeno je katolički pop i istaknuti četovođa Stjepan Sorić napao Udbinu i usput popalio nekoliko stotina kuća. Zatim su zajedno napali Ribnik, gdje su ih Krajišnici potpuno potukli. Tom su prilikom Krajišnici ubili u boju Petra Smiljanića, a popa Sorića zarobili i potom posjekli. Odmah poslije ovih uspjeha, jaki osmanski odredi prodrli su iz Bosne u Dalmaciju i prokrstarili Poljica i Ravne Kotare, sve do Biograda na Moru. U tom pohodu Bošnjaci su zarobili i pogubili Vuka Mandušića.

Već od tada Kandijski rat, kako na glavnom kritskom ratištu tako i u Dalmaciji, prerasta u trajan rat. Djeca bosanskih spahija, koja su ostala u kolijevci kada su oni početkom rata otišli sa budimskim Husein-pašom na Krit, stigla su odrasti i mnogo prije kraja rata zamijeniti očeve na bojnom polju. Osmanlije su duž mletačko–dalmatinske granice oganizirale pandursku službu u koju je regrutirano domaće kršćansko i muslimansko stanovništvo. Ovi osmanski panduri čuvaju granicu Bosne, ali istovremeno

provaljuju na mletačku teritoriju i pljačkaju tamošnje stanovništvo. Oni tako odgovaraju uskocima i hajducima u mletačkoj službi. Vremenom je pljačka postala glavni motiv i razlog vojnih pohoda i operacija, kako uskoka i hajduka na mletačkoj tako i pandura na osmanskoj strani. Na mletačkoj strani skoro sva težina rata pada na uskoke i hajduke koje su, umjesto izginulih Smiljanića, Sorića i Mandušića, predvodili Petar i Tadija Kulišić sa drugim harambašama. Oni svoja uporišta premještaju čak na otoke Brač, Hvar i Korčulu, odakle vrše upade na kopno. Tu su im se uspješno suprotstavljali Krajišnici i drugi Bošnjaci, pomagani po potrebi pandurima kao čuvarima granice. Rat se tako pretvorio u jedan niz četovanja, u kojima su se izgubili njegovi prvobitni strateški vojno–politički ciljevi.

Pored Dalmacije, duž mletačke granice prema Bosni formirala su se još dva ratna područja, jedno na teritoriju Dubrovačke republike, a drugo u Boki Kotorskoj. Dubrovnik je u Kandijskom ratu bio neutralan, ali je njegovo područje bilo opkoljeno teritorijama dviju zaraćenih država. Dok je osmanska strana uglavnom poštivala neutralnost Dubrovačke republike, dotle su Mlečani grubo kršili njen teritorijalni integritet. Mletački uskoci i hajduci su preko dubrovačkog teritorija upadali u istočnu Hercegovinu. Odatle su sa plijenom, dok su ih gonili osmanski panduri, bježali na dubrovačke otoke, gdje su se nalazile baze mletačke mornarice. Iz tih baza hajduci i uskoci su pljačkali dubrovačka sela i naselja. Meta njihovih napada često su bili i dubrovački brodovi, što je oko male republike stvaralo nesigurnost i izolaciju od svijeta. Mlečani su namjerno tako postupali sa Dubrovnikom da bi uništili njegovu trgovinu sa osmanskim zaleđem. Kao neutralna luka, Dubrovnik je upravo tokom Kandijskog rata preuzeo najveći dio trgovine između Bosne i talijanskih gradova.

Mlečani su 1654. uspostavili u Perastu novu hajdučko–gusarsku bazu, uglavnom od prebjega iz Hercegovine i drugih krajeva pod osmanskom vlašću. Ova hajdučko–gusarska baza bila je u prvom redu usmjerena na ometanje pomorskog i kopnenog saobraćaja prema osmanskim lukama i tvrđavama Herceg–Novog i Risna. Tako je Boka Kotorska postala treće ratno područje na istočnoj obali Jadrana. Iz Perasta su hajduci, pod mletačkim nadzorom i komandom, napadali osmanske posjede po Boki i Hercegovini, prodirući ponekad čak do istočne Bosne. Tu su istaknute hajdučke harambaše i plaćenici bili Bajo Nikolić Pivljanin, Niko i Stevo Popović, Limo Bajraktar, vojvoda Lazarević i drugi. Oni su često napadali i pljačkali dubrovačke trgovačke karavane pri njihovom odlasku ili povratku iz Bosne.

U toku Kandijskog rata došlo je 1650. do izvjesnih nemira u Sarajevu, čiji su građani tražili da se smijeni tadašnji bosanski namjesnik, Grk Prevezali Mehmed-paša. Sarajlije su optužile centralnim vlastima Mehmed-pašu da

im neovlašteno traži novac za graničarsku službu. Na to je Mehmed-paša poslao u Sarajevo svog ćehaju sa delijama da kazni nezadovoljnike. Prema nekim izvorima, u gradu je tom prilikom došlo i do manjeg oružanog sukoba. U međuvremenu je usljed Mehmed-pašine neopreznosti pala Gabela u ruke Mlečanima, pa ga je Porta opozvala iz Bosne. U Bosnu je za novog namjesnika stigao Fadil Ahmed-paša Maglajac. Od tada su Bošnjaci, posebno Sarajlije, počeli sve češće otvoreno izražavati svoje nezadovoljstvo i otpor pojedinim carskim činovnicima i općenito mjerama centralnih vlasti u Bosni.

Početkom 1654. dolazi do oživljavanja borbi na bosansko–dalmatinskom frontu. Mlečani su već u februaru te godine sa jakim snagama opkolili Knin, glavno vojno uporište Bosanskog ejaleta u srednjoj Dalmaciji. Opkoljenim braniocima Knina pritekao je u pomoć bosanski namjesnik Fadil-paša Maglajac. On je na Nevroz (prvog dana proljeća), 21. marta nametnuo Mlečanima odlučujuću bitku. Istog dana Mlečani su potpuno razbijeni i poraženi. Oko Knina je palo i posječeno više od 2.500 mletačkih vojnika. Na bosanskoj strani u ovom boju se posebno istakao zaim Hajdar-beg Šahinpašić. Fadil-paša nije iskoristio ovu pobjedu za ofanzivu prema dalmatinskoj obali, nego se zadovoljio hitnom opravkom oštećenih bedema i kula na kninskoj tvrđavi. Rat se narednih mjeseci nastavio brojnim četovanjima s obje strane granice. U tim četovanjima je iste godine, prilikom morlačkog upada u Liku, poginuo poznati hajdučki harambaša Ilija Smiljanić. Tako su Bošnjaci, poslije Petra Smiljanića, popa Stjepana Sorića i Vuka Mandušića, uspjeli ukloniti i četvrtog poznatog uskočko–hajdučkog harambašu na granici sa Mlečanima.

Iscrpljena dugotrajnim ratom i štetom zbog pada trgovačkog prometa i gubitka osmanskog tržišta, Venecija je pokušavala zaključiti mirovni ugovor sa Portom. Mlečani su posredstvom francuskog poslanika na Porti uporno nudili tokom 1655. i u prvoj polovini 1656. mirovne pregovore. Oni su na sve mirovne ponude stalno dobijali isti odgovor, tj. da se iz vjerskih razloga Kandija ne može napustiti, jer je tamo izgrađena džamija. Venecija je u međuvremenu, 26. VI 1656, porazila osmansku flotu na ulasku u Dardanele i ponovno blokirala moreuz. Ovaj se poraz često uspoređuje sa svojevremenom katastrofom osmanske flote kod Lepanta. Poraz i blokada Dardanela bili su samo krajnji izraz političkog haosa u Carstvu do kojeg je dovela prevlast janjičarskih aga na vojno–političkom i pristalica filistarske kadizade sekte na vjerskom polju.

U tim trenucima političkog haosa i duboke etičke krize, Carstvo je našlo snage da kroz svoje ugrađene vojno–administrativne i vjersko–sudske mehanizme potraži izlaz iz anarhije. Razvijeni sistem osmanske birokratije iznjedrio je iz svojih redova i novembra 1656. izgurao na položaj velikog

vezira starog, ali odlučnog Mehmed-pašu Ćuprilića (Köprülü). Mehmed-paša je imao tipičnu karijeru pripadnika osmanske vojničke, odnosno vladajuće klase. Za njega se zna da je rođen u albanskom selu Rudnik kod Berata. Pretpostavlja se da je u sultanovu službu ušao kao adžami–oglan, prilikom jednog od posljednjih kupljenja devširme. Kako se kao energičan i čestit mlad čovjek nije snalazio u dvorskim spletkama, to je preporučen za spahijsku službu u provinciji. Tako je kao timar dobio selo Köprü (Kepri), u sandžaku Rum u centralnoj Anadoliji. Tu se oženio sandžak-begovom kćerkom, čime je počeo njegov dugotrajni uspon prema vrhovima vlasti. Među brojnim dužnostima koje je obavljao, Mehmed-paša je uz ostalo bio sandžak-beg Amasije, namjesnik Trabzona i član carskog divana kao ministar bez portfelja (kubbe veziri). Za vrijeme povremenih zastoja u karijeri, Mehmed-paša se uvijek vraćao u selo Köprü, koje je osjećao kao svoj pravi dom i zavičaj, po kojem je uzeo ime Köprülü. On se već bio povukao u mirovinu u svoj zavičaj, odakle su ga njegovi prijatelji uspjeli dovesti na položaj velikog vezira.

Mada je već imao 80 godina, Mehmed-paša se u trenutku velike krize Carstva pokazao kao čovjek čiji je trenutak upravo došao. On je odmah pristupio zavođenju reda i discipline u Carstvu i organiziranju odlučne borbe protiv Venecije. Dolaskom Mehmed-paše Ćuprilića na položaj velikog vezira okončano je jedno razdoblje osmanske historije "u kojem je najviše tekla krv". On je svojom energijom vratio Carstvu njegove već "zamrle snage upravljanja". Razdoblje od 1656. do 1683. označeno je u historiji Carstva kao "godine Ćuprilića", jer su u tom vremenu pripadnici te porodice obnašali dužnost velikog vezira. "Godine Ćuprilića" su započele Mehmed-pašinom uspješnom pomorskom operacijom, u kojoj je augusta 1657. povratio od Mlečana otoke Lemnos i Bozdžu (Bozca), čime su deblokirani Dardaneli. Tako je poslije godinu dana Mehmed-paša svojim ličnim prisustvom vratio osmanskim stjegovima i zastavama pobjedu i toliko potrebno samopouzdanje. Vrijeme Mehmed-paše Ćuprilića se u svijesti Bošnjaka pamti i kao novo epsko doba. Mehmed-paša je u bošnjačkoj epskoj tradiciji poznat pod imenom "Stari Ćuprilić".

Poslije poraza pod Kninom i pogibije njihovog plaćenika i harambaše Ilije Smiljanića na Velebitu 1654, Mlečani nisu više pokazivali volje da na bosansko–dalmatinskoj granici vode ofanzivne akcije širih razmjera. Veliki vezir je već novembra 1656. za novog bosanskog namjesnika imenovao svog suparnika i protivnika Seida Ahmed-pašu, bivšeg zapovjednika osmanske flote. Istovremeno je za hercegovačkog sandžaka imenovan Ali-beg Čengić. Oni su u junu 1657. bezuspješno pokušali osvojiti Split. Poslije tog neuspjeha Seidi Ahmed-paša je opljačkao okolinu Šibenika. Na drugoj

strani, Ali-beg Čengić je na svoju ruku pustošio okolinu Zadra. Taj je Ali-begov pohod dobio epsku formu u narodnoj pjesmi o Ali-begu Čengiću i Biserki, kćerki zadarskog bana. Seidi Ahmed-paša je tada pošao da u zajednici sa skadarskim namjesnikom Fazli-pašom osvoji Kotor. Usput je Ali-beg Čengić osvojio i popalio Perast, poznato hajdučko–gusarsko uporište u Boki Kotorskoj. Opsada Kotora je trajala mjesec dana, ali se njegova posada održala i odbranila grad. Kotor se održao zahvaljujući i činjenici da su hercegovački sandžak-beg i bosanski namjesnik stupili u međuvremenu u tajnu vezu sa Mlečanima i od njih primali mito.

Osmanske teškoće, izazvane dugotrajnim ratom sa Venecijom, pokušao je iskoristiti erdeljski knez György Rákóczy, koji se zanosio planovima o stvaranju jake protestantske države u srednjoj i jugoistočnoj Evropi. I pored teškog poraza koji su mu nanijeli krimski Tatari, Rákóczy je odbio da izjavi pokornost sultanu. Da bi spriječio njegove planove, veliki vezir Ćuprilić je u ljeto 1658. lično vodio veliku vojsku s kojom je zauzeo cijeli Erdelj, dok je knez Rákóczy uspio pobjeći na habsburšku teritoriju. Nakon što je Rákóczy umro 1660, njegove su se pristalice okupile oko Jánosa Keménya, koji se uz podršku Habsburgovaca vratio početkom 1661. u Erdelj. Porta je protiv njega poslala bosanske spahije, koje su osvojili Arad i prisilile Keménya da spas ponovno potraži bjekstvom na teritoriju pod habsburškom vlašću. Za novog erdeljskog kralja izabran je septembra 1661. Mihaly Apaffy, "pobožan i učen državnik", koji je kao sultanov štićenik ostao na tom položaju narednih dvadeset godina. Ovi su događaji predstavljali uvod u novi rat sa Habsburgovcima u koji su Bošnjaci ponovno bili aktivno uključeni.

Pošto je smirio pobunu u Erdelju, Mehmed-paša je odlučio da se zbog starosti povuče sa položaja velikog vezira. Mada je u tom trenutku imao 85 godina, on je uspio prebroditi sve dvorske i političke spletke i osigurati položaj velikog vezira svom sinu Fazil Ahmed-paši, namjesniku Sirije. Fazil Ahmed-paša je stigao u Carigrad da preuzme dužnost upravo na dan očeve smrti 31. X 1661. godine.

Kako je Mehmed-pašu često znalo izdati njegovo oskudno obrazovanje, to se on pobrinuo da mu sin dobije najbolje moguće školovanje tog vremena. Još kao mlad i školovan čovjek, Fazil Ahmed-paša je primljen u red visokoobrazovane carigradske uleme. On se kasnije opredijelio za vojno–birokratsku karijeru, ali je ostao zapamćen kao vrlo učen hodža. Odatle je Fazil Ahmed-paša u bošnjačkoj usmenoj epici poznat kao "Hodža Ćuprilić". Fazil Ahmed-paša je na osnovama koje je postavio njegov otac nastavio raditi na obnovi države i vojske. Za 15 godina službe on je položaj velikog vezira učinio moćnijim i uticajnijim nego što je bio i u vrijeme Mehmed-paše Sokolovića.

Svoj prvi ratni pohod Fazil Ahmed-paša je poveo protiv Austrije zbog stalnih napora Habsburgovaca da u Erdelju dovedu na vlast svoje pristalice. Rat je počeo u ljeto 1663. kada su tatarski konjanici prokrstarili Erdeljom, Moravskom i Češkom. Taj je prepad alarmirao i podstakao opći evropski napor da se pomognu Habsburgovci radi odbrane kršćanstva.

Krajem jula 1663. brojna osmanska vojska, u kojoj je bilo i oko deset hiljada Bošnjaka, opkolila je Ujvar, danas Nove Zamky u južnoj Slovačkoj. Opsadom je zapovijedao lično veliki vezir. Posada Ujvara je potpisala predaju 24. VIII 1663, uz uslov da za četiri dana slobodno napusti grad, a da dotle u njega ne uđe ni jedan osmanski vojnik. Za evakuaciju preživjelih branilaca i ranjenika Fazil Ahmed-paša je dao hiljadu kola, a njihov odlazak ispratila je osmanska vojna muzika.

Osmansko osvajanje Ujvara uzbunilo je cijelu Austriju, Njemačku i dobar dio Evrope. Nikada se za vrijeme brojnih austro–osmanskih ratova nije po Njemačkoj toliko pisalo o turskoj opasnosti kao 1663–64. godine. Po crkvama i gradskim trgovima su držane antiturske propovijedi i izricana brojna proročanstva, savjeti i opomene. Osmanska vojska je pod Ujvarom pokazala veliku energiju i upornost, pa je tako u Mađarskoj i Austriji nastala uzrečica: "Zapeo kao Turci pred Ujvarom".

U ljeto 1664. veliki vezir je ponovno predvodio osmansku vojsku protiv Habsburgovaca. Tu su ponovno bili i Bošnjaci pod zapovjedništvom bosanskog beglerbega Smail-paše Čengića. Do odlučujuće bitke došlo je kod Szentgottharda, na rijeci Raab u zapadnoj Mađarskoj. Szentgotthard je bila tvrđava koja je nadzirala put prema Gracu i Beču. Tu su se 1. VIII 1664. sukobile osmanska i združena kršćanska vojska, kojom je komandovao austrijski feldmaršal Raimund Montecuccoli. Bitka se faktički završila bez pobjednika, ali uz nešto veće osmanske gubitke u ljudstvu i oružju, posebno topovima. Izginuo je i veći broj Bošnjaka, uključujući i samog Smail-pašu Čengića. Osmanlijama je onemogućen prelazak preko rijeke Raab i time daljnje napredovanje kroz Štajersku prema Donjoj Austriji. Odatle je u Evropi Szentgotthard u prvi mah slavljen kao velika kršćanska pobjeda, mada je osmanska armija u biti ostala netaknuta i spremna za novu borbu. To je feldmaršal Montecuccoli dobro znao pa se Ahmed-paša sa vojskom nesmetano povukao u obližnji Vasvar, gdje je već 20. VIII 1664. sklopljen mir.

Austrija se ovim mirovnim ugovorom obavezala da napusti sve svoje pozicije u Erdelju i da prizna sultanovog sizerena Apaffyja za erdeljskog kralja. Tako je ovim ugovorom veliki vezir Ahmed-paša postigao sve svoje političke ciljeve. Sultan je zadržao vlast nad sjevernom Ugarskom i protektorat nad Erdeljom, uz obavezu austrijskog cara da mu daje godišnji

novčani poklon. Jedina utješna nagrada austrijskom caru bila je osmansko obećanje da će se uzdržati od upada na habsburšku teritoriju ako i njegove pogranične snage ostanu mirne. Ovakav je mir izazvao ogromno razočarenje u Evropi, koja se još naslađivala szentgotthardskom bitkom, koju je smatrala svojom velikom pobjedom. U stvarnosti je mirovni ugovor vjerno reflektirao datu političku i vojnu situaciju. Rat 1663–64. je jasno pokazao u kojoj su mjeri otac i sin Ćuprilić uspjeli za kratko vrijeme obnoviti osmansku vojnu moć.

Nakon ovog uspjeha, Fazil Ahmed-paša je lično predvodio novu opsadu Kandije, koju je okončao njenim zauzećem 31. VIII 1669. godine. Samo šest dana kasnije, 6. IX 1669, zaključen je i potpisan mir u jednom šatoru, koji je u blizini razorenog grada specijalno postavljen i uređen za tu priliku. Mirovnim ugovorom Veneciji su obnovljene njene trgovačke povlastice u Osmanskom carstvu, uz obavezu da se u budućnosti uzdrži od bilo kakvog pomaganja sultanovim neprijateljima. Venecija je pored toga zadržala tri male luke na Kritu, te Klis, koji je u prvim godinama rata osvojila u Dalmaciji. U dugoj i bogatoj historiji osmanskih ratovanja ni jedna tvrđava niti grad nisu osvajani u tako dugom razdoblju i uz toliko krvi, troška i hrabrosti, kao što je to bio slučaj sa Kandijom.

Na vijest o konačnom osvajanju Kandije i zaključenju mira, tadašnji bosanski namjesnik Ibrahim-paša Tešnjak je o državnom trošku priredio veliko slavlje, na kojem su učestvovali brojni odličnici iz cijele Bosne. Istovremeno se slavilo po svim većim mjestima u Bosni. Hroničari su zabilježili da su se ljudi radovali jer im je napokon zapalo malo mirnog vremena, koliko da se odmore i predahnu od neprekidnog vojevanja, kako u domovini tako i po dalekim ratištima, od Krita do prilaza Beču. Poznati bošnjački pjesnik Hasan Kaimija iz Sarajeva napisao je na bosanskom jeziku pjesmu o osvajanju Kandije. Pjesma je nastala još za vrijeme rata jer Kaimija u njoj prijeti Mlečanima da će zbog raznih ratnih nevolja koje su pogodile Bosnu "zlatom platiti" kad im "ode Kandija".

Kraj Kandijskog rata Bosna je dočekala finansijski potpuno iscrpljena. Kako je izbijanjem rata prestala trgovina sa mletačkim dalmatinskim lukama, to je Bosna imala ogromnu ekonomsku štetu. Iz ove je trgovine Bosna prije izbijanja rata crpila znatne prihode. Tako je 1639. državna blagajna u Bosni imala od splitske skele godišnji prihod od 50 tovara akči. Dvije godine kasnije (1641) zakup skela u Zadru i Šibeniku donosio je Bosni 18 tovara akči godišnje.

Poslije zaključenja mira i osmanske i mletačke vlasti su se trudile da ožive bosansku trgovinu. Venecija je posebno nastojala da istisne Dubrovnik u snabdijevanju pojedinih krajeva Bosne solju. Posebno je oživjela trgovina

na zadarskoj skeli, preko koje je uglavnom išao promet sa Ankonom. Godišnje je na zadarsku skelu pristizalo iz Bosne 20–30 hiljada volova. Ankona je iz Bosne uvozila godišnje sedam stotina tovara voska, 600 bala safijana (kozje kože), tri hiljade bala volovskih koža i šest hiljada tovara vune.

Ovaj trgovinski polet, koji je trajao 14 godina, od završetka Kandijskog do početka velikog Bečkog rata 1683, nije bio dovoljan za potpuno stabiliziranje bosanske privrede. Slabost seoske privrede, kao glavnog izvora sirovina za gradsku esnafsku proizvodnju, te prometna nesigurnost, usljed čestih hajdučkih prepada na trgovačke karavane, nisu dozvoljavali dugoročno privredno konsolidiranje. Tu je, pored toga, bio i sve veći priliv strane, posebno engleske manufakturne robe pa je trgovinski bilans Bosne bio u stalnoj pasivi.

Privredna kriza (ćesatluk), koja je jednako pogađala selo i grad, vodila je stalnom rastu cijena i inflaciji. To je bilo uzrokom otvorenog nezadovoljstva seoskog i gradskog bošnjačkog stanovništva. Krajem maja 1682. došlo je do otvorene bune seljaka u sarajevskom kadiluku. Njima se pridružila sarajevska sirotinja sa drugim nezadovoljnim gradskim elementima.

U historijskim vrelima i usmenoj predaji susreću se suprotne vijesti o razlozima i karakteru ove pobune. Prema vijestima u izvorima Bošnjaci seljaci su se pobunili zbog zloupotreba organa sudske i upravne vlasti u sarajevskom kadiluku. Odatle se ova pobuna u starim osmanskim hronikama bilježi kao "slučaj smutnje sarajevskog kadije". Kako je u to vrijeme bilo više nerasvijetljenih slučajeva ubistava u kadiluku, to su sarajevski mulla, izvjesni Omer-ef. i muselim naumili da na ime toga od svakog seljaka naplate globu i novac međusobno podijele. Seljaci su se usprotivili plaćanju globe pa su 26. V 1682. u velikom broju došli u Sarajevo. Pred tolikim brojem razjarenih seljaka čaršija se u znak uzbune odmah zatvorila. Seljaci su udarili na sud, ubili mullu i njegovog pomoćnika (naiba), a sudnicu preturili i opljačkali. Uz to su porazbijali četiri kuće sudskih poslužitelja (muhzira).

Nazadovoljnim seljacima pridružila se i gladna sarajevska sirotinja, koju je predvodio spomenuti pjesnik i derviški šejh Hasan Kaimija. On je zahtijevao da se sirotinji podijeli žito koje su bogati špekulanti skrivali po svojim magazama. Sam Kaimija je zbog svoje učenosti i uzornog života u narodu bio poznat kao evlija (sveti čovjek) pod imenom Kaimi-Baba. On je svoju kuću u Kulukčijama (Sabljarskoj ulici) poklonio za tekiju dervišima halvetijskog reda. Uz kuću je svojim sredstvima podigao ćupriju preko Miljacke, zvanu Ćumurija. Kao vrlo učen teolog, derviš i pjesnik, Kaimija je već ranije došao u sukob sa službenom sarajevskom ulemom. Nakon što

je pobuna ugušena, Kaimija je kao njen vođa i vjerovatno inspirator protjeran iz Sarajeva u Zvornik, gdje je 1690. umro.

Seljaci i Sarajlije su zbog ubistva mulle i pljačkanja sudnice strogo kažnjeni. Ubrzo po ugušenju pobune u Sarajevo je stigao iz Carigrada carski inspektor (mufetiš), neki Frenk Hasan-aga. On je na ime odštete naplatio 250 kesa, od toga 25 kesa za sebe, za mullinu djecu 35, a za svoje mlađe po dvije i po kese. Osim toga, Frenk Hasan-aga je pogubio 14 seljaka a dvadesetericu otpremio u Carigrad.

U međuvremenu, Bošnjaci su učestvovali u nekoliko pohoda i bitaka tokom poljske kampanje 1672–1677. godine. Rat se vodio uglavnom po prostorima današnje jugozapadne Ukrajine, na Podoljskoj visoravni i gornjem toku Dnjestra. Ključna tačka u svim ovim pohodima bio je gradić Hotin (Hoćin) na Dnjestru. Tako su u bošnjačkoj narodnoj tradiciji upamćeni Hotin i hotinski most koji su Bošnjaci mnogo puta prelazili, gdje su se u slavu sultana borili i ginuli.

Petogodišnji rat sa Poljskom donio je sultanu nove teritorije na području Ukrajine i konačno doveo do prvog rata sa Rusijom (1678–1681), koji je za Osmanlije također bio uspješan. Ovim ratovima i mirovnim ugovorima, sa Poljskom 27. X 1676. i Rusijom 8. I 1681, dostigla je osmanska ekspanzija u istočnoj Evropi svoju najvišu tačku.

Samo nekoliko dana po zaključenju mira sa Poljskom, umro je 3. XI 1676. veliki vezir Fazil Ahmed-paša Ćuprilić. On je na položaju velikog vezira proveo punih 15 godina i tri dana. Od svih velikih vezira Ahmed-paša Ćuprilić je najduže upravljao Carstvom, čak devet i po mjeseci duže od velikog Mehmed-paše Sokolovića. Fazil Ahmed-paša je jedini od velikih vezira koji zaslužuje da se upoređuje sa Sokolovićem, bez obzira na sve njihove međusobne razlike u obrazovanju, karijeri i karakteru. Između vremena njihovog vezirstva i smrti stoji cijelo jedno stoljeće, čime se ispunilo popularno bošnjačko vjerovanje da na početku svakog stoljeća stoji jedan velik čovjek, koji svom vremenu daje i udara pečat. Sokolović je živio i djelovao u posljednjem stoljeću prvog milenijuma islama, a Ćuprilić u prvom stoljeću drugog milenijuma od vremena Hidžre. Mehmed-paša je u odnosu na Ćuprilića djelovao u vrijeme vrlo složenih odnosa i prilika u Carstvu. Ćuprilić je uvećao i podigao Carstvo do krajnjih granica njegove širine i moći. Bez obzira na to, Sokolović je po općem mišljenju, kako savremenih osmanskih hroničara tako i kasnijih evropskih historičara, kao vojskovođa i državnik bio znatno iznad Ćuprilića.

Poslije smrti Fazil Ahmed-paše za velikog vezira je imenovan njegov brat po mlijeku, Kara Mustafa-paša, kojem je bilo suđeno da upravlja Carstvom u trenutku njegove historijske prekretnice. Kara Mustafa-paša je

posljednji put doveo Osmanlije pred kapije Beča. On je komandovao drugom opsadom habsburškog glavnog grada, čije je eventualno osvajanje otvaralo Osmanlijama puteve prema Njemačkoj i zapadu Evrope. Nasuprot tome, poraz je vodio i doveo do vraćanja Osmanlija na Balkan. Osmanska moć je konačno posrnula pred Bečom, a kola Carstva su se obrnula "niza stranu". Na tom strmoglavom putu bilo je povremenih zastoja i predaha, ali nikada više trajnog oporavka i povratka. Budući sudbinski povezani sa Osmanskim carstvom, Bošnjaci su bili neposredni sudionici cjelokupnog tog historijskog procesa.

Porta se 1682. odlučila da podrži ugarski pokret za nezavisnost od Habsburgovaca. Vođe ugarskog pokreta Nikola Zrinski i grof Imre Thököly obratili su se Osmanlijama za pomoć, uz obećanje da će zauzvrat prihvatiti sultanov sizerenitet. Takav ugarski plan podržala je Francuska, kako bi oslabila Habsburgovce kao svoje glavne protivnike u Evropi. Tako je sultan u ljeto 1682. priznao Thökölya za ugarskog kralja. Zauzeti borbama sa Francuskom, Habsburgovci su u tom trenutku nastojali izbjeći otvoreni sukob sa Osmanlijama. U toj su situaciji francuski agenti uspjeli uvjeriti velikog vezira da je došao trenutak da zauzme Beč i tako ostvari ono što njegovi prethodnici nisu uspjeli.

Već početkom 1683. u Edirnama se sakupila velika vojska, čiji je cilj bio Beč. Na vijest o tome austrijski car je užurbano nastojao formirati novu evropsku koaliciju u cilju otpora osmanskoj prijetnji. Ta je nastojanja živo podržavao papa Inocent IX, koji je apelirao na evropske vladare da se ujedine u novom križarskom ratu protiv nevjernika. Kako su ti njegovi pozivi i napori uglavnom bili blokirani zbog protivljenja Francuske, to je papa išao tako daleko da je tražio pomoć od iranskog šaha, starog osmanskog protivnika. Papa je uspio kao pomoć Habsburgovcima prikupiti nešto ljudstva i novca po Portugalu, Španjolskoj i nekim njemačkim kneževinama. U svemu tome, kako su događaji pokazali, najvažniji i jedini stvarni austrijski saveznik bio je poljski kralj Jan III Sobjeski (Sobieski).

Velika osmanska armija je jula 1683. opkolila Beč. U ovom je pohodu i opsadi Beča učestvovao velik broj Bošnjaka pod zapovjedništvom bosanskog namjesnika Hizir-paše. Bošnjaci su još u nastupanju prema Beču bili kao prethodnica zaduženi za gradnju mostova na rijeci Raab. Veliki vezir Kara Mustafa-paša je sa glavninom vojske prešao Raab 8. VIII 1683. dok je istovremeno cijeli habsburški dvor napustio Beč i sklonio se u Gornju Austriju. Na putu prema Beču padale su pred osmanskom silom jedna za drugom austrijske tvrđave, obično poslije svega nekoliko sati opsade.

Četrnaestog jula počela je opsada Beča, koja je trajala punih šezdeset dana. Iscrpljenim braniteljima u posljednji je čas pristigao u pomoć Jan

III Sobieski, na čelu vojske od oko 70.000 ljudi, od kojih 26.000 konjanika sa oko 140 topova. Pored 20.000 Poljaka, ovu savezničku vojsku su činili Austrijanci, Saksonci, Bavarci i drugi Nijemci. U odlučujućoj bici na brdu Kahlenberg kod Beča, Sobieski je 12. IX 1683. razbio osmanske snage od oko 60.000 ljudi, kojima je zapovijedao lično veliki vezir Kara Mustafa-paša. Poraz na Kahlenbergu nije značio samo kraj opsade Beča nego i početak kraja ofanzivne moći Osmanske carevine i njene vladavine u Podunavlju. Sam kralj Sobieski je zbog ove pobjede slavljen kao spasitelj Evrope i njene kulture. Nasuprot tome, u vlastitoj zemlji Sobieski je u krugu poljske šljahte, uz koju je pristajala i njegova žena, bio omražen. Stisnuto svojom duhovnom tjeskobom, sitno poljsko plemstvo mu nije opraštalo njegovu prosvijećenost, širinu i vojničku sposobnost.

Za vrijeme opsade Beča bošnjačke čete, sastavljene od spahijske konjice i pješadije, bile su utaborene u Döblingu, odakle su jurišale na gradske zidine i tornjeve. Nakon poraza na Kahlenbergu, Bošnjaci su se sa dijelovima osmanske vojske povlačili niz Dunav na istok prema Komarnom. Na tom mjestu, namame Bošnjaci u jednoj šumi Poljake u zasjedu te im nanesu poraz. Tu je poginulo više od dvije hiljade Poljaka, a sam je kralj Jan Sobieski u posljednji trenutak izbjegao zarobljavanje, zahvaljujući pomoći koju mu je uputio lotarinški vojvoda. Samo dva dana kasnije došlo je do nove bitke u kojoj su Poljaci odbili žestok napad Bošnjaka. U strahovitom je boju poginulo sedam hiljada Bošnjaka, a među njima i sam bosanski namjesnik Hizir-paša.

Početkom oktobra 1683. glavnina osmanske vojske u povlačenju prikupila se u Budimu. Kara Mustafa-paša je odatle krenuo na jug prema Beogradu, gdje je namjeravao srediti svoju dezorganiziranu vojsku i još je jedanput pokrenuti protiv neprijatelja. Njegovi protivnici su u međuvremenu uspjeli uvjeriti sultana da je on zbog svoje sebičnosti jedini krivac što Beč nije osvojen. Navodno je, da ne bi plijen dijelio sa drugima, Kara Mustafa-paša izbjegavao da naredi opći juriš na već iscrpljeni grad. On je čekao da se grad preda, kako bi plijen u cijelosti pripao njemu. Tako je zbog neuspjeha pod Bečom i bjekstva koje je potom uslijedilo, Kara Mustafa-paša smijenjen i zadavljen u beogradskoj tvrđavi 15. XII 1683. godine.

Rat se od prilaza Beču brzo prenio na južne granice Bosne. Čim se saznalo za osmanski poraz pod Bečom, izbio je u jesen 1683. u graničnim oblastima Dalmacije i Bosne morlački ustanak. Na čelu ustanka su bili Stojan Janković i Đuro Posedarac. Centar ustanka je bio u Ravnim kotarima, odakle se brzo proširio na jug, do Cetine i Makarskog primorja. Morlački uskoci i hajduci su na prepad napali i opljačkali sve osmanske trgovce, uglavnom Bošnjake, koji su se u tom trenutku našli na mletačkoj teritoriji.

U sljedećem naletu morlaci su pobili i protjerali bosanske pandure na granici.

Pošto Venecija tada još nije bila u ratu sa Osmanskom carevinom, to su mletačke vlasti nastojale primiriti pobunjene morlake. Uprkos tim pokušajima mletačkih vlasti, morlaci su do novembra 1683. uglavnom uspjeli protjerati Bošnjake iz sjeverne Dalmacije. Ustanici su za kratko vrijeme zauzeli Skradin, Vranu, Benkovac i Obrovac, kao posljednje osmansko uporište u sjevernoj Dalmaciji. Pod osmanskom vlašću na tom prostoru su ostali još jedino Sinj i Knin.

Početkom januara 1684. morlački ustanici su zauzeli i Makarsku. Kako je Venecija ubrzo stupila u rat protiv Osmanske carevine, to je ustanak formalno okončan, a morlaci su i dalje ostali glavna mletačka oružana snaga na ratištu prema Bosni. Tako se Venecija još prije nego što je formalno zaratila protiv Osmanlija teritorijalno proširila u Dalmaciji na njihov račun.

Austrijanci nisu u prvi mah iskoristili u cijelosti pobjedu pod Bečom zbog zauzetosti u ratu sa francuskim kraljem Lujom XIV oko španjolske Holandije. Da je Francuska nastavila rat protiv Habsburgovaca, Osmanlije bi vjerovatno bile u stanju da se oporave i obnove ofanzivu. Francuzi su ubrzo po ostvarenju svojih ciljeva napustili savez sa Osmanlijama, što se Porti redovno događalo sa njenim eventualnim saveznicima na Zapadu.

Tako se poslije poraza pod Bečom Osmanska carevina našla sama nasuprot jednom broju udruženih kršćanskih sila. Stupanjem Venecije u rat, marta 1684, formirana je Sveta liga, kojoj su pored Austrije, Poljske i Mletačke republike, pristupile još Malta, Toskana i papa Inocent XI, odnosno papska država. Njima su ubrzo pridružila i Rusija, u zamjenu za poljske ustupke u Ukrajini.

Tokom sljedećih šesnaest godina osmanske su se armije morale istovremeno boriti na više frontova. Protiv Habsburgovaca su se borile po Ugarskoj, Slavoniji, Hrvatskoj, Bosni i Srbiji. Front protiv Poljske se uglavnom nalazio na prostranstvima Ukrajine. Sa Mlečanima se ratovalo u Dalmaciji, Boki, Albaniji i Moreji. Konačno, front protiv Rusije je obuhvatao područje Krima, Vlaške i Moldavije.

Bošnjaci su u velikom broju bili zauzeti na frontovima protiv Habsburgovaca i Venecije. Oni su doprinosili i centralnoj osmanskoj vojsci u Podunavlju, ali su posebno ratovali u neposrednom zapadnom i južnom susjedstvu Bosne. U tom su sklopu Venecija i Austrija, svaka sa svoje strane, počele pozivati katoličko i pravoslavno stanovništvo po Bosni da im se priključi u borbi protiv Osmanlija.

Pobunjenim morlacima u sjevernoj Dalmaciji ubrzo su u pomoć priskočili lički carski graničari, među kojima se posebno isticao brinjski župnik,

"junački pop" Marko Mesić. Osmanlije su već tokom 1684. izgubile cijelu Dalmaciju i Liku. Osmanske, uglavnom bošnjačke posade su se redom predavale i napuštale gradove po Dalmaciji, Lici i Krbavi. Morlačke hajdučke čete su tokom 1684. napale i opljačkale okolinu Gračaca, Knina i Sinja. Iste su godine neke hajdučke čete prodrle u jugozapadnu Bosnu čak do Glamoča. Sa sjeverne strane Bosnu je napadao hrvatski ban Nikola Erdödy. U prvom pohodu on je 1684. prešao Unu i opustošio okolinu Bosanske Dubice. On je iste godine sa karlovačkim graničarima ponovno upao u Bosansku krajinu i pri tome je, pljačkajući i paleći, skoro cijelu prokrstario. Na drugoj strani osvojena je 1684. Virovitica, čime je počelo potiskivanje Osmanlija iz Slavonije.

Zbog slabe organizacije odbrane Bosne smijenjen je njen tadašnji namjesnik Osman-paša Hercegovac, a na njegovo je mjesto imenovan je Funduk Mustafa-paša. On je tokom 1685. za kratko uspio potisnuti Mlečane sa skoro svih njihovih novoosvojenih pozicija na bosansko–dalmatinskoj granici. Tokom 1686–87. uspjeli su Mlečani sa svojim hajducima povratiti te pozicije i osvojiti Sinj i Knin u Dalmaciji. Knin je navodno pao zbog izdaje njegovog zapovjednika, bivšeg bosanskog namjesnika Mehmed-paše Atlagića. Iza Knina palo je u mletačke ruke bez otpora četrnaest drugih utvrda i palanki. Oktobra 1687. pali su u mletačke ruke Risan i Novi u Boki. Bošnjačko stanovništvo Risna i Herceg–Novog je izbjeglo i naselilo se uglavnom u Nikšiću i Trebinju, odnosno njihovoj okolini, gdje su dobili zemlju.

Najveće teritorijalne gubitke Osmanlije su pretrpjele u Ugarskoj, koja je bila glavni orijentir i područje njihovog prodora u Evropu. Odatle su upravo teški gubici na ugarskom ratištu doveli do sloma osmanskog morala i organizacije. Na cijelom ugarskom ratištu obeshrabrena i dezorganizirana osmanska vojska je pružala vrlo slab otpor neprijatelju. Tokom ljeta 1684. i 1685. najveći dio jugozapadne Ugarske, uključujući tu i Peštu, već je bio u habsburškim rukama. Hiljade osmanskih spahija, među kojima brojni Bošnjaci, morale su napustiti te krajeve. Kako su ostali bez posjeda, oni su se povlačili u Bosnu i druge balkanske provincije Carstva, riješeni da tu nađu nove izvore prihoda i dobiju potvrdu svog položaja, ali i da se osvete onima koje su smatrali odgovornim za propast.

Juna 1686. pao je Budim, najvažniji bošnjački centar sjeverno od Save i Dunava. Sa Bošnjacima koji su uspjeli ostati živi i izbjeći iz Budima povukli su se i Jevreji sefardi, koji su uglavnom došli u Sarajevo. Većinom su bili smješteni u veliki Mahmutov han, gdje su stanovali i trgovali. Iste godine Habsburgovci su osvojili Pečuh i Segedin.

Neuspjesi na bojnom polju, u prvom redu na ugarskom ratištu, održavali su stalno stanje pobune među nezadovoljnim spahijama, janjičarima i općenito najamnicima. Vojska je jednostavno otkazivala poslušnost dok joj se ne isplate zaostale prinadležnosti. Vlada je uvela poseban ratni porez (*imdad-i seferiye*) koji je padao na sve činovnike i podanike Carstva, bez obzira na njihov dohodak i trenutno finansijsko stanje. To nije dovelo do poboljšanja finansijskih prilika Carstva nego je samo ubrzalo inflaciju. Cijena hljeba je tokom 1686. dva puta udvostručavana, što je među stanovništvom izazivalo pravu paniku. Pored inflacije, tokom 1685–1687. pojavili su se nedostatak hrane, glad i kuga.

U takvoj situaciji, vezir i ulema su se ponovno ujedinili i uklonili sa prijestolja sultana Mehmeda IV. Za razliku od svog oca, sultana Deli Ibrahima, on nije umoren nego je samo zatočen u unutrašnje odaje hrama. Na prijestolje je 27. XI 1687. postavljen njegov mlađi brat Sulejman II (1687–1691).

Ove promjene nisu donijele trenutni oporavak Carstvu, čija je vojska nastavila gubiti uporišta u Podunavlju, Slavoniji i Lici. Glavni organizator borbi protiv Osmanlija po Slavoniji bio je biskupski vikar Luka Ibrišimović. On je zbog svoje stalne protivosmanske djelatnosti bio početkom rata 1683. osuđen na smrt. Pošto je uz otkup pušten na slobodu, počeo je odmah četovati i pomagati akcije austrijske vojske. Uz njegovu pomoć Austrijanci su 1687. osvojili Osijek, Vukovar i Đakovo. Osmanlijama je već tada u Podunavlju preostalo tek nekoliko odsječenih tvrđava, ne računajući tu cijeli Banat, koji su još čvrsto držali.

U vrijeme vladavine sultana Sulejmana II Venecija i Poljska se zbog svojih unutrašnjih problema uglavnom nisu upuštale u veće vojne akcije. Mlečani su se ograničili na čuvanje onoga što su osvojili u Dalmaciji i Boki, uz stalno nastojanje da izoliraju Dubrovnik i presijeku njegove trgovačke tokove sa bosanskim zaleđem.

Nasuprot tome, Austrijanci su bili veoma aktivni, posebno na frontu prema Bosni i Beogradu, te dalje prema unutrašnjosti osmanskog teritorija. U ratovanju na prilazima Bosne posebno su se isticala dvojica već spomenutih katoličkih svećenika u funkciji hajdučkih četovođa, Marko Mesić u Lici i Luka Ibrišimović u Slavoniji. Regularne hrvatske i austrijske odrede na tom dijelu fronta predvodili su ban Nikola Erdödy i mark–grof Ludwig Badenski.

U ljeto 1688. habsburški odredi su prešli Dunav i opkolili Beograd. Habsburške čete su pored toga ušle u Bosansku Posavinu i osvojile Derventu. Austrijanci su 8. IX 1688. zauzeli Beograd, čime su srušili osmansku odbrambenu liniju na Dunavu. Nakon toga Sulejman II je preko Beča ponudio

mir članicama Svete lige. On je pristao da prizna sva saveznička osvajanja sjeverno od Save i Dunava, ukoliko se rat odmah okonča. Austrijski car Leopold I je bio spreman prihvatiti ovu mirovnu ponudu, pošto su Habsburgovci ponovno imali problema sa Lujem XIV, koji je pokušao preuzeti vlast u Porajnju i Bavarskoj. Njegovi su saveznici, koji nisu bili ugroženi francuskom prijetnjom, htjeli nastavak rata sve dok ne ostvare svoje ciljeve. Čak i Hammer smatra da su zahtjevi "sila Svetog saveza bili pretjerani". Austrija je, pored onoga što je u Podunavlju već osvojila, tražila još i Banat sa Temišvarom. Venecija je tražila veliki dio Grčke i cijelu istočnu obalu Jadrana, od Obrovca do Bojane, dok je Poljska tražila grad Kamjanec, Podoljsku visoravan i cijelu Ukrajinu, uz obavezu Porte da Tatare sa Krima preseli negdje u Aziju. Svi zahtjevi Austrije i Venecije značili su da će Bosna u svakoj konačnoj mirovnoj kombinaciji ostati zemlja neposredno izložena daljim mletačkim i habsburškim napadima i osvajanjima.

Mirovni pregovori su počeli u Beču 8. II 1689. godine. Dok su pregovori bezuspješno nastavljani, u Carigradu je 9. aprila objavljena fetva da "sultan za spas Carstva sam ide u rat". U tom smislu sultan Sulejman II premjestio je carski šator iz Carigrada u Edirne.

Pregovori o miru su konačno propali 11. VI 1689. pa su habsburški odredi krenuli prema granicama Bosne i dolinom Morave prema Nišu. Novi bosanski namjesnik Topal Husein-paša je uspio u ljeto 1689. ne samo odbraniti Bosnu nego istovremeno voditi ofanzivne akcije po Slavoniji i na Dunavu. On je krajem jula, poslije devetnaest dana opsade, uspio povratiti Zvornik, koji je u decembru 1688. bio osvojio Ludwig Badenski. Bošnjaci su istovremeno razbili kod Valpova šest hiljada Mađara i slavonskih hajduka Luke Ibrišimovića. Na drugoj strani, Bošnjaci su konačno izgubili ličke i krbavske gradove. Najduže se održala Udbina, koju su habsburški graničari zauzeli tek 21. VIII 1689. godine.

Topal Husein-paša je poslije zauzeća Zvornika uspješno ratovao po Mačvi i Srijemu. On je sa osmanskim saveznikom, erdeljskim grofom Thökölyjem, napadao tvrđave na Dunavu pa je uz pomoć osmanske podunavske flote povratio Fethislam (Kladovo). Osmanlije su, osim toga, imale znatnog uspjeha na ukrajinskom frontu, gdje su Poljaci uzalud opsjedali Kamjanec, te protiv Mlečana na Peloponezu.

U bošnjačkoj su se tradiciji dugo održala živa sjećanja na česta i teška ratovanja u Podunavlju. Starim Bošnjacima je Dunav, kao velika i moćna rijeka, bio simbol neke sudbinske snage. Dugo se među Bošnjacima održala uzrečica, "k'o Dunavo", kojom se označavala i izražavala neka moćna i neumitna sila koja polahko, ali sigurno ide svome cilju. Svu muku i tragiku ratovanja s kojim je bilo skopčano često prelaženje te velike vode, stari su

Bošnjaci iskazali kroz melanholičnu pjesmu "Oj, Dunavo...". Ogromna prostranstva Carevine koju su nastanjivali i širom koje su stoljećima ratovali, nerijetko kao odvažna prethodnica, Bošnjaci su zapamtili stihom pjesme "Zmaj poleće s mora na Dunav..."

Osmanska ofanziva prema dunavskim tvrđavama prekinuta je iznenadnim porazom kod Batočine (Lapovo), 21. VIII 1689. godine. To je badenskom mark–grofu otvorilo put prema Nišu. Do novembra 1689. Habsburgovci su veoma brzo osvojili Fethislam, Vidin, Niš, Pirot, Peć, Prizren i Skoplje. Izgledalo je da se bliži kraj osmanske vlasti u Evropi.

U tom je odsudnom trenutku za velikog vezira imenovan opet jedan Ćuprilić, Fazil Mustafa-paša, mlađi brat slavnog Fazil Ahmed-paše. Pod njegovom upravom, tokom zime 1689–90, dogodio se jedan od najneočekivanijih i najčudnijih preokreta u dugoj historiji Osmanskog carstva. Mustafa-paša je odmah odlučno reorganizirao osmanske oružane snage. On je na ključne položaje u vladi i vojsci doveo sposobne i poštene ljude, koji su uspjeli suzbiti korupciju. Za kratko vrijeme skinuto je sa platnog spiska više od 30.000 pripadnika janjičarskog korpusa koji više nisu bili u stanju izvršavati svoje dužnosti. Istovremeno je smijenjen veći broj upravnika i namjesnika provincija. Novoimenovani namjesnici su na prvom mjestu disciplinirali provincijsku vojsku, zavedeni su red i efikasnost u prikupljanju poreza i reguliranju, odnosno ograničavanju cijena. Ove vojne i ekonomske mjere prihvatili su sada i uvijek buntovni janjičari, većinom gradske zanatlije, kojima je dugotrajna anarhija ugrožavala same osnove egzistencije. Svim ovim mjerama konačno je uravnotežen državni budžet. Tako je u proljeće 1690. osmanska vojska, pod komandom velikog vezira Mustafa-paše Ćuprilića, bila spremna za protivofanzivu.

Na drugoj strani, zauzećem Skoplja habsburška je ofanziva dostigla u tom trenutku svoj vrhunac. Habsburška je vojska jednostavno tim činom iscrpila svoje ofanzivne snage. Pored toga, u vojsci se pojavila kuga, od koje je obolio i sam austrijski feldmaršal Giovani Piccolomini. On je umro 9. XI 1689. u Peći, dok je vodio pregovore sa albanskim plemenskim glavarima i srpskim crkvenim starješinama o zajedničkim akcijama protiv Osmanlija. Već je tada bilo jasno da austrijskoj vojsci predstoji veliko povlačenje na sjever.

Dok je pravoslavno stanovništvo na jugu u potpunosti sarađivalo sa Austrijancima, dotle je na sjeveru bila drugačija situacija. Beskompromisan prozelitistički nastup austrijskih katoličkih vojnih svećenika i povrede crkvene autonomije unijeli su nemir među pravoslavno stanovništvo u dijelovima Srbije, Vlaškoj i Erdelju. Crkvene su se starješine prisjetile da su njihovi preci prije dva–tri stoljeća dočekivali Osmanlije sa dobrodošlicom. U Banatu

su upravo Srbi svojevremeno bez borbe predali gradove Osmanlijama. Tako su iz pravoslavnih crkvenih redova sve češće upućivani pozivi sultanu za pomoć u obnovi njihovih političkih i vjerskih prava. U međuvremenu je Ludwig Badenski, po naređenju cara Leopolda, konfinirao u Češku grofa Đorđa Brankovića, kako bi spriječio eventualnu obnovu "ilirske", odnosno srpske države.

Grof Imre Thököly je kao protestant stajao na čelu organiziranog otpora Habsburgovcima na tom prostoru. On je na prvom mjestu blokirao većinu puteva kojima su snabdijevane austrijske trupe na jugu Srbije, Kosovu i Makedoniji. Pred Ćuprilićevom ofanzivom habsburška vojska je vrlo brzo doživjela krah. Veliki vezir je već 9. IX 1690. bio u Nišu, a početkom oktobra u Smederevu. Beograd je ponovno osvojen 14. X 1690, poslije samo šest dana opsade. Time je u cijelosti obnovljena i uspostavljena osmanska linija odbrane na Dunavu.

Pored pobjeda u Pomoravlju i Podunavlju, osmanska je vojska u 1690. bila vrlo uspješna i na bosanskom frontu. Bosanski namjesnik Topal Husein-paša je sa jakim snagama upao u Slavoniju, gdje je bez uspjeha opsjedao Osijek. U povratku su Bošnjaci preoteli od habsburških četa Bosanski Novi, Dubicu i Jasenovac. Pokušaj Rizvan-age Zenkovića da sa Krajišnicima povrati Udbinu i Liku nije uspio.

Bošnjaci su u ovim bitkama bili praktično prepušteni sami sebi. Bosna je tokom 1689. bila skoro odsječena od Carigrada, pa se sama morala brinuti o snabdijevanju u uslovima suše, gladi i kuge, te razbojništva i masovne hajdučije. Velik broj borbeno sposobnih Bošnjaka stradao je na ratištima izvan Bosne, uglavnom u Ugarskoj, Slavoniji i Srbiji. Sve je to Bošnjake stavilo pred jedno od najtežih iskušenja u njihovoj historiji.

Tokom 1689–90. u Bosni je, jednako kao u cijelom Carstvu, vojno–upravni i pravosudni sistem počeo veoma efikasno funkcionirati, kao rezultat odlučne politike velikog vezira Mustafa-paše Ćuprilića. Njegovi su administrativni i vojni napori ipak potkopani neuspjehom u oblasti privrede. Sistemom stroge kontrole cijena nije obuzdana inflacija niti je izbjegnuta masovna pojava gladi. U takvim uslovima bosanski namjesnik Topal Husein--paša je činio velike napore kako bi pokrenuo ljudstvo i materijalna sredstva za odbranu granica Bosne. Već iscrpljeno stanovništvo je teško podnosilo te mjere vlasti. Tako su se Sarajlije žalile 1690. vlastima u Carigradu da je, po odluci Husein-paše, sarajevski muteselim Džafer ubrao od stanovnika Sarajevskog kadiluka trideset kesa akči i 200.000 grla goveda. Od samog grada Sarajeva svaki se mjesec ubiru "seymen akče". Osim toga, u Sarajevu je jednokratno ubrano petnaest tovara akči, a samo od bogatijih građana

još 80.000 akči kao "zi kudret akče" (akče za Božiju moć). U vidu taksa na ime ostavština u Sarajevu je ubrano još sto hiljada akči itd.

Kako iz Carigrada nije stizao novac, to su u Bosni kovane sitne bakarne pare, zvane mangure, radi osiguranja plata vojnicima u pograničnim tvrđavama. U tu je svrhu od stanovništva vršena povremena konfiskacija bakarnog posuđa i nakita. Istovremeno se novac za redovne isplate vojničkih prinadležnosti morao namirivati iz vakufskih i maloljetničkih gotovina (*evladiyet vakufa*), pa su ti vakufski fondovi praktično ispražnjeni. Uz sve to, novac je više puta devalviran, dok su trgovci, te vojnici i drugi službenici naredbom vlasti primoravani da kao cijenu plate primaju kovanice prema njihovom službenom kursu, a ne po stvarnoj tržišnoj vrijednosti.

Upravo u vrijeme značajnih vojnih uspjeha kulminirale su u Bosni 1690. razne bolesti i glad. Nastupilo je vrijeme kada su živi zavidjeli mrtvima. Franjevački ljetopisac Nikola Lašvanin bilježi da je u proljeće 1690. "oganj" (vrućica, groznica) pomorio ljude gore nego kuga. Iste je godine pao snijeg i mraz na žito, pa je nastala do tada nezapamćena glad usljed koje je pomrlo mnogo naroda. U sidžilima je zabilježeno da se te godine jedna oka pšenice prodavala za 130 mangura, a za "bijele novce" (srebrene) 38 akči. Kako bi preživjeli ljudi su bili prisiljeni da jedu travu, žir, hrastovu koru, ljeskovu resu, vinovu lozu, orahove ljuske, konjsko meso, pa čak pse i mačke.

Istovremeno je mnogo naroda pred opasnošću od provale austrijske vojske bježalo od Save na jug prema unutrašnjosti Bosne. Na sve strane su ležali mrtvi koje nije imao ko da zakopava. Da bi suzbio u tim uslovima veoma raširenu pojavu razbojništva, bosanski paša je sjekao i vješao sve uskoke i hajduke koje bi pred njega doveli. Jedan je Dubrovčanin zapisao da je 1690. u Sarajevu i Konjicu vladala nezapamćena glad te da su ljudi pobili i pojeli sve pse.

Veliki vezir Mustafa-paša Ćuprilić je u ljeto 1691. sa oko sto hiljada ljudi i 150 topova prešao Dunav, kako bi iznenadio neprijatelja kod Petrovaradina. Umjesto toga, kod Slankamena, na ušću Tise u Dunav, sačekao ga je u zasjedi feldmaršal Ludwig Badenski sa oko 60.000 ljudi. Drugog dana bitke, 20. VIII 1691, poginuo je veliki vezir Mustafa-paša, nakon čega su se osmanske trupe panično povukle prema Zemunu. Pogibijom Mustafa-paše i porazom kod Slankamena okončana je osmanska protivofanziva. Kako su Habsburgovci bili zauzeti na zapadu, to je cijela situacija na frontu u Podunavlju rezultirala pat–pozicijom.

Već tada su Dunav i Sava postali novom stalnom granicom između dva carstva. Blokada, odnosno pat–pozicija je nastupila i na egejskom i sredozemnom frontu, pošto su Mlečani, u svojim upornim pokušajima da po-

novno osvoje Krit, doživjeli 18. VII 1692. potpuni poraz. Mlečani su septembra 1694. uspjeli zauzeti otok Hios (turski Sakiz), ali su već sljedeće godine protjerani općim ustankom domaćeg pravoslavnog stanovništva, izazvanog vrlo grubim ponašanjem mletačkih vojnika i katoličkih svećenika koji su s njima došli. Ovaj neuspjeh na Kritu i Hiosu doveo je u pitanje i samu mletačku vlast na Peloponezu.

Na sjevernom, ukrajinskom frontu također je došlo do blokiranja ratne situacije. Kralj Jan Sobieski je već bio bolestan i iscrpljen, a Poljaci ni poslije tri pokušaja 1692–94. nisu uspjeli osvojiti ključnu tvrđavu Kamjanec. Dolaskom na vlast Petra Velikog (1689–1725) Rusija izrasta u novu značajnu prijetnju osmanskim pozicijama na Crnom moru. U strateškim planovima Petra Velikog uspostavljanje kontrole nad Crnim morem je predstavljalo prvi korak prema izlasku na Mediteran, odnosno na topla mora. Poslije jednog neuspjelog pokušaja, Petar Veliki je augusta 1696. osvojio Azov. To je bio početak dugotrajnih ratova u kojima će tokom jednog stoljeća Crno more od "osmanskog jezera" postati područje izrazite ruske dominacije. Gubitkom Azova Osmansko carstvo se od kraja XVII st. našlo ugroženo iz jednog potpuno novog pravca. Ta je činjenica brojne Bošnjake vodila više puta tokom XVIII st. na daleka crnomorska ratišta i stradanja.

Gubitkom Ugarske i Slavonije "Bosna je više izgubila nego sva Turska". Tu su zauvijek propali brojni posjedi i imanja bosanskih spahija. Istovremeno su nestala velika vakufska imanja po Panoniji, iz čijih su se prihoda izdržavale mnoge zadužbine u Bosni. Hiljade bošnjačkih porodica koje su još od vremena Mehmed-paše Sokolovića živjele po tamošnjim većim gradovima pokrštene su i ostale po Ugarskoj i Slavoniji. Samo se mali broj Bošnjaka uspio povući u Bosnu i druge krajeve južno od Save i Dunava. Na njihovo porijeklo podsjećaju prezimena i lokaliteti Budimlić, Budimlija, Biogradlija, Biogradlić, Požegija i dr.

Sličnu sudbinu su imali i Bošnjaci u Lici, Krbavi i Dalmaciji. Spominjani katolički župnik Marko Mesić je odmah po povlačenju Osmanlija iz Like i Krbave započeo "pokrštavanje preostalih Turaka" na tom području. Ti navodni "Turci" bili su ustvari etnički Bošnjaci. U njihovom pokrštavanju pop Mesić je stekao takve zasluge da ga je papa imenovao apostolskim poslanikom za Liku, dok ga je car Leopold I obdario 1693. feudalnim posjedom. Senjski biskup Sebastijan Glavinić u svom opisu Like i Krbave (*Licae et Corbaviae descriptio*) iz 1696. kaže da je tamo sreo 1.700 odraslih muškaraca koji su "ranije ispovijedali islam". Stvarni je broj morao biti znatno veći, jer je samo u Lici oko 1680. bilo sedam hiljada bošnjačkih domaćinstava, sa više od 30.000 članova. Svi su poslije 1689. nestali, bilo da su izbjegli u Bosnu ili silom pokršteni. Na njih po Lici i Dalmaciji

podsjećaju još samo neki toponimi i prezimena, dok franjevačke arhive čuvaju podatke o njihovom pokrštavanju.

Bili su to teški udarci za Bošnjake. Oni koji nisu izginuli u nekom od mnogih bojeva po panonskim prostranstvima, ličkoj i dalmatinskoj granici, ili nisu tamo silom pokatoličeni, prorijeđeni su u Bosni kugom i glađu.

Čak i u tako teškoj situaciji uspio je Topal Husein-paša popisati 1690. u Bosni devedeset bajraka konjanika i pješaka. Oni su stalno iznova morali odbijati česte hrvatske, odnosno austrijske i mletačke provale u Bosnu. Mletački hajduci su nekoliko puta upadali u Bosnu, sve dok ih Bošnjaci nisu 1695. teško porazili kod Ravnog u Hercegovini i kod Kupresa, gdje im je poginuo njihov poznati harambaša Stojan Janković. Upadima u Bosnu je od 1693. prednjačio novi hrvatski ban Adam Batthyány.

S obzirom na cjelokupno stanje u zemlji i stalne napade neprijatelja, službeni izvještaji i predstavke stanovništva, koji su tih godina slati iz Bosne u Carigrad, ispunjeni su molbama za hitnu pomoć. Pred stalnom opasnošću od napada neprijatelja na Bihać, Livno i gradove na Savi moli se 1693. sultan da se smiluje nemoćnom stanovništvu Bosne i odmah pošalje novčanu pomoć za mobilizaciju leventa i drugih vojnika i nabavku municije i topova. U suprotnom, postoji velika opasnost da tvrđave u Bosni padnu u ruke neprijatelja, a bošnjačko stanovništvo bude odvedeno u ropstvo.

Sarajlije su 1694. molile sultana da pruži pomoć ugroženom gradu, koji oni sami nisu u stanju braniti, jer su iscrpljeni slanjem vojnika i novca za odbranu Gabele od Mlečana. Posebno se ističe da je velik broj ljudi pomro od gladi i kuge. U jednoj opširnoj predstavci iz 1695. izložen je cijeli historijat fizičkog i materijalnog stradanja stanovništva Bosne tokom proteklih dvanaest godina ratovanja. Tu se ističe da je zemlja Bosna opkoljena neprijateljem sa svih strana, dok je stanovništvo obuzeto strahom, jer više nema dovoljno ni vojnika, ni hrane, ni municije, ni novca, niti bilo čega što je potrebno za borbu i ratovanje.

Sarajlije su se ponovno oglasile predstavkom 1696, u kojoj upozoravaju da se stanovništvo grada i okoline nalazi u velikoj bijedi te da je većinom nesposobno za borbu. Neprijatelj je o tome dobro obaviješten i grad može lahko pasti i stradati.

Upravo je 1696. hrvatski ban Adam Batthyány predložio austrijskom feldmaršalu princu Eugenu Savojskom da se sa jačim snagama zauzme Bihać, kao ključno mjesto za dalja osvajanja Bosne. Princ Eugen je prihvatio plan pa je za zapovjednika cijelog pohoda određen karlovački general grof Karl Auersperg. Očekujući ovaj napad, bosanski namjesnik Korča Mehmed-paša je poslao u pomoć posadi Bihaća pet stotina spahija, hiljadu krajišnika (serhatlija) i 1.500 sejmena, sa većom količinom municije i hrane. Oni su

sa mjesnom posadom popravili gradske zidine, očistili i produbili okolne šančeve i opkope, čime je Bihać pripremljen za odbranu. Habsburška vojska od oko 13.000 ljudi, koji su vukli 32 topa, stigla je pred Bihać 9. VI 1697. godine. Nakon što su tri sedmice uspješno odolijevali opsadi, Bošnjaci su 28. juna izašli iz tvrđave i u otvorenom protivnapadu porazili neprijatelja i natjerali ga na povlačenje.

U međuvremenu je sultan Mustafa II (1695–1703) vodio tokom ljeta 1695–1697. tri veća pohoda protiv Austrijanaca u tadašnjoj južnoj Ugarskoj. Svojom uspješnom odbranom Temišvara, odnosno Banata, posljednjeg osmanskog posjeda i uporišta sjeverno od Dunava, sultan Mustafa II je dobio zvanje *Gazi* (Pobjednik). Pri prelasku iz Banata u Bačku sultana je kod Sente sačekao i 11. IX 1697. teško porazio princ Eugen Savojski. U bici su, pored ostalih, poginuli veliki vezir Almas Mehmed-paša sa 18 beglerbegova i janjičarskim agom. Sultan je razbijenu vojsku ostavio u Beogradu i vratio se u Edirne. Ovim porazom i pravim rasulom osmanske vojske sjeverne granice Carstva su ostale nebranjene.

To je odmah iskoristio princ Eugen Savojski, kao najveći vojnički genije tog vremena, da poslije poraza Austrijanaca pod Bihaćom, udari na Bosnu drugim pravcem. On se poslije pobjede kod Sente prebacio na sjeverne granice Bosne, gdje je sa svega oko osam hiljada ljudi 12. X 1697. prešao Savu kod Broda. Na vijest o porazu kod Sente bosanski namjesnik Korča Gazi Mehmed-paša je presvisnuo od tuge. Tako je Bosna faktički bila nebranjena, što je Eugenu Savojskom omogućilo da vrlo brzo napreduje dolinom Bosne prema Sarajevu. Usput je harao i palio, kako bi izazvao strah i zbunjenost među bošnjačkim stanovništvom u unutrašnjosti zemlje. Franjevci su, kako se hvalio njihov stari historičar Mijo Vjenceslav Batinić, prethodno dostavili Savojskom izvještaje o razmještaju osmanske sile i položaju pojedinih mjesta na njegovom putu prema Sarajevu.

Tako je Savojski za samo dvadeset dana, 22. oktobra stigao u Visoko, gdje je uspostavio svoj logor. Odatle je uputio izvidnicu prema Sarajevu, sa pismom naslovljenim "vrhovnom poglavaru osmanske varoši Sarajeva, odličnim građanima i svim stanovnicima". U pismu im poručuje da je "iz osobitih obzira prema Sarajevu" odlučio da im se obrati sa napomenom da mu, ako žele da se spasu "od zla", pošalju "jednog ili više izaslanika". Izaslanici moraju doći odmah, jer će u suprotnom carska vojska "bez oklijevanja nastaviti svoj marš" i proliti "još ljudske krvi", mada nije došla s tom namjerom. Sarajlijama se poručuje da se "niko ne zavarava slabom nadom u otpor".

Tako je stanovnicima Sarajeva poručio "Eugenije Franz, vojvoda od Savoje i Pijemonta, vitez Zlatnog runa i generalni feldmaršal Njegova veličanstva rimskog cara i ugarskog i češkog kralja", itd. Ovaj Italijan po porijeklu,

a Francuz po vaspitanju, bivši student matematike i prirodnih nauka, koji je u austrijsku vojsku stupio tek poslije neuspjelog pokušaja da bude primljen u francusku armiju, postupio je sa Sarajevom i njegovim stanovnicima tačno kako im je u svom pismu obećao, odnosno zaprijetio.

Pošto se njegov pismonoša vratio sav krvav, sa viješću da su ga Bošnjaci na prilazima gradu ranili, a trubača koji je bio s njim ubili, to je princ Eugen 23. oktobra rasporedio svoje čete "na uzvisini koja dominira samim gradom". Odatle je, kako je zapisao u svom ratnom dnevniku, "uputio pojedine odrede da poharaju grad". Za sam grad Savojski kaže da se "nalazi na širokom prostoru", da je "potpuno otvoren" te da ima "120 lijepih džamija". Stanovnici grada, ili po Savojskom "Turci", koji su se već bili razbježali, "ostavili su za sobom veliku količinu svakojake robe". Sve su to vojnici opljačkali. Predvečer, 23. oktobra, "grad je planuo". Savojski je i sutradan, 24. oktobra, ostao u Sarajevu. "Prepustili smo", zapisao je Savojski, "grad i svu okolicu vatri"." Dok je grad gorio "jurišni odred" je progonio njegove stanovnike. Jurišnici su se vratili "s bogatim plijenom i mnogo žena i djece, nakon što su pobili svu silu Turaka".

Pošto je zima bila na pragu, to je princ Eugen odmah sa vojskom, plijenom i zarobljenicima, te "mnogo kršćanskog žiteljstva", krenuo nazad prema Savi. Na putu je pljačkao i palio sva bošnjačka imanja. Već 5. XI 1697. princ Eugen je prešao Savu i napustio Bosnu.

U domaćim bosanskim izvorima se vrlo malo govori o ovoj katastrofi Bosne i Sarajeva. Iz jedne molbe upućene sultanu vidi se da su u požaru izgorjele skoro sve sarajevske džamije, a većina njihovih imama i mujezina izginula. O ovoj katastrofi Sarajeva sačuvane su tri pjesme na turskom jeziku od domaćih bošnjačkih autora, očigledno rođenih Sarajlija. Jednu je spjevao Rešid Mehmed Bošnjak, a druge dvije su od anonimnih pjesnika. Rešid Mehmed Bošnjak je bio bogat i uz to vrlo školovan čovjek koji je tečno pisao na turskom, arapskom i perzijskom jeziku. U samo jednom danu, 24. X 1697, u plamenu je propao njegov cjelokupan pokretni i nepokretni imetak, pa je otišao u Carigrad. Tu se jednom pjesmom obratio šejhul-islamu Seid Fejzulah-ef. da mu dodijeli neku službu od koje bi mogao živjeti. U pjesmi o katastrofi Sarajeva, Rešid je opisao sve njegove ljepote, posebno djevojke Sarajeva, pitajući se "šta bi od čistog šeher Sarajeva". On na to pitanje nije pokušao dati odgovor, ali zato dvojica anonimnih autora u pjesmama *Pohod na Grad* i *Stanovnici su pobjegli u planine i pustare,* posebno ovaj drugi, kritički razmišljaju o katastrofi Sarajeva. U prvoj pjesmi se kaže da su "njemački bezbožnici došli i spalili lijepo šeher Sarajevo". Žene i djeca nad tim zločinom "nemoćno jecaju", dok im "nevjernik grabi imetak i hranu", a "deset hiljada ljudi kao robovi sad plaču". U drugoj pjesmi autor kaže da je "tabor austrijski" upao u Bosnu, jer je "saznao i

shvatio da je ona ostala bez glave". Ovdje se vjerovatno misli na naprasnu smrt bosanskog namjesnika Korča Mehmed-paše. Neprijatelj je mjesta zatekao prazna, pošto su "stanovnici pobjegli u planine i pustare". Mnogi su sada "nazuli opanke i postali pastiri". Nesreća je ogromna, a "izjednačili su se bogataši i siromasi". U svemu što se dogodilo pjesnik vidi "Božiju odredbu", jer se "grešne sluge ne drže Božijih zapovijesti". Pjesnik ukazuje na pad morala kod Bošnjaka, jer "danas više nema onoga koji bi želio da umre". Zbog toga su Sarajlije vidjele "okrutnost neba". Pjesnik poručuje da će proći "hiljade mjeseci, a iz pustoši se nećemo dići". On je, jednako kao mnogi drugi, "u svojoj domovini ostao željan domovine".

Tokom naredne, 1698. godine, Bošnjaci su uglavnom ratovali protiv Mlečana, koji su nastojali osvojiti neke gradove u Hercegovini, kako bi sa zaleđa ojačali svoj položaj na Jadranu. Tako su u decembru 1697. iznenada, ali bez uspjeha napali Stolac. Nakon toga je novi bosanski namjesnik Daltaban Mustafa-paša pobijedio na Nevesinjskom polju veće odrede Mlečana, koji poslije ovog poraza sami napustiše dalju opsadu Počitelja. U ljeto 1698. Mustafa-paša je dopremio hranu i municiju u Bihać, odakle je upao u Hrvatsku krajinu. Tom je prilikom osvojio i razorio novigradsku tvrđavu te se vratio u Bosnu sa bogatim plijenom. Usput je ponovno porazio i Mlečane koji su pokušali zauzeti Glamoč.

Bez obzira na ove manje pohode, sve su strane već bile iscrpljene ovim dugogodišnjim ratom. Mirovni pregovori su, uz posredovanje Engleske, Holandije i Španjolske, vođeni u Sremskim Karlovcima. Tu je Osmanska carevina zaključila i potpisala mir sa Austrijom 26. januara, a sa Venecijom 7. II 1699. godine. Mirovni ugovori su zaključeni na principu *uti possidetis*, tako da je svaka strana zadržala one teritorije koje je u tom trenutku držala. Osmanska carevina je tako sjeverno od Dunava zadržala samo Banat sa Temišvarom, dok je sve ostalo pripalo Habsburškoj carevini. Što se Bosne tiče, Osmanlije su izgubile praktično sve svoje posjede u Slavoniji, Lici, Krbavi i Dalmaciji. Sjeverne, zapadne i južne granice Bosne išle su rijekom Savom, Unom i Cetinom. Tako su već Karlovačkim mirom 1699. ove granice Bosne svedene na okvir koje su imale u vrijeme Berlinskog kongresa 1878. godine. Izvan tih granica u sastavu tadašnjeg Bosanskog ejaleta ostali su gradovi Cetingrad, Furjan, Drežnik, Lapac, Boričevac i Imotski sa kotarom.

Sultan je Karlovačkim mirom potvrdio slobodu vjeroispovijesti katolicima u Bosni, što je austrijskom caru omogućilo da se pod vidom njihove zaštite upliće u unutrašnje osmanske poslove. Ugovorom se jamči i sloboda trgovine svim stranama, čime je Austriji i Veneciji omogućeno da komercijalno iskorištavaju Osmansko carstvo i ujedno preko svojih trgovaca podbadaju i uzbunjuju njegovo kršćansko stanovništvo protiv samog sultana, kao njihovog legitimnog vladara.

Porazom u ratu krajem XVII st. zaoštrava se ekonomska i finansijska kriza osmanske države i dovodi u pitanje funkcioniranje njenih klasičnih institucija. Elementi te krize posebno se ispoljavaju u Bosni, koja tada postaje granična provincija Carstva, izložena stalnim napadima Austrije sa sjevera i zapada, Mletaka iz Dalmacije i Crnogoraca sa jugoistoka. Istovremeno počinju progoni Bošnjaka i genocid nad njima kao muslimanima.

Progoni Bošnjaka, u smislu njihovog fizičkog i kulturnog istrebljenja, počinju već u toku Bečkog rata, a intenziviraju se tokom XVIII stoljeća. Ideološka osnova tog genocida pripremljena je već tokom ranijih ratova između Osmanlija, na jednoj, te ugarsko–hrvatskih kraljeva, odnosno Habsburgovaca i Mletačke republike, na drugoj strani. Upravo je tokom tih ratova nastala sintagma o Hrvatskoj kao "predziđu kršćanstva". To je bio jedan od ideoloških izvora genocida nad Bošnjacima kao muslimanima. U tim ratovima sa obje strane učestvovao je velik broj pripadnika svih južnoslavenskih i drugih balkanskih naroda. Tokom XVII i XVIII st. to su na osmanskoj strani bili uglavnom Bošnjaci, a na austrijskoj i mletačkoj brojni Hrvati i Srbi, kao carski graničari, uskoci i hajduci, te razni dobrovoljci ili "frajkori" (*Frei-Korps*).

Tokom Kandijskog, a posebno Bečkog rata, Bosna je pretrpjela veliku ekonomsku štetu i razaranja, a znatan dio bošnjačkog stanovništva u okolnim je zemljama već tada potpuno istrijebljen. U svim tim ratnim stradanjima i nevoljama Bošnjacima je najteže padala opasnost od nasilnog prevjeravanja. Tu su na udaru na prvom mjestu bili nemoćni, odnosno žene, djeca i starci. Na tu je opasnost posebno ukazano u jednoj sudskoj obavijesti (*ilamu*), upućenoj iz Bosne sultanu krajem 1697, odmah nakon rušilačkog upada i pohoda Eugena Savojskog. Tu se ističe da se Bošnjaci nisu mogli oduprijeti neprijatelju jer je u Bosni veoma opao broj vojnika, a tražena pomoć iz Carigrada nije pristigla. Usljed toga pale su tvrđave Doboj i Maglaj, dok je palanka Žepče spaljena. Odatle je neprijateljska vojska s obje strane svoga puta opljačkala i popalila sva sela i kasabe i na kraju šeher Sarajevo. U ovom se ilamu posebno ističe da su stanovnici Bosne "potpuno iscrpljeni" pa bi, ako im se ne pomogne, "neprijatelj ovu sirotinju potpuno pregazio,

bezbroj kratkovidih, zatim uglednih, poštenih i čestitih žena i djece podli nevjernik bi preobratio iz najbolje vjere Muhammedove u svoju iskrivljenu vjeru". Na jednom drugom mjestu Bošnjaci ističu da će, ako "ne daj Bože, neprijatelj bilo sa koje strane navali, sve žene bez zaštite i udovice, siročad i uopšte narod i sirotinja biti pregaženi od neprijatelja, a za to će na Sudnjem danu odgovarati oni koji ne uslišaju naše molbe i vapaje".

Od Bečkog rata pa tokom cijelog XVIII st. sve se susjedne kršćanske sile i njihovi domaći pomagači bore da iskorijene i zatru Bošnjake kao muslimane. Sve se to zbivalo u vrijeme vjerske netrpeljivosti u kršćanskoj i katoličkoj Evropi, ali stradanja Bošnjaka nastavljaju se i u vijeku načelne vjerske tolerancije, građanskih i ljudskih sloboda. U tom smislu, ideološki izvori genocida nad Bošnjacima u moderno doba leže u želji balkanskih, prije svega srpskih i crnogorskih vladajućih struktura da njihovim istrebljivanjem stvore svoje etnički čiste teritorije, odnosno države.

Cijeli je taj proces otvoren takozvanom "istragom poturica", ustvari pokoljem Bošnjaka u staroj Crnoj Gori početkom XVIII stoljeća. Stara Crna Gora se sastojala od svega četiri nahije: Katunske (Cetinje), Riječke, Crmničke i Lješanske. Prema historijskim izvorima, krajem XVII st. u staroj Crnoj Gori je živjelo oko 800–1.000 Bošnjaka, kojih poslije 1711/12. na tom prostoru više nema. Na Bošnjake, odnosno muslimane u staroj Crnoj Gori podsjećaju 52 toponima. Postojalo je 6 džamija, od kojih ni jedna nije sačuvana, ali se znaju njihovi lokaliteti i nazivi.

Pokolj Bošnjaka u Crnoj Gori izvršen je za vrijeme vladike Danila Šćepčevića Petrovića. Danila su za crnogorskog vladiku izabrali plemenski glavari na svom zboru 1697. godine. On je potom hirotonisan, odnosno zavladičen po crkvenom obredu oko 1700. od izbjeglog srpskog patrijarha Arsenija Čarnojevića. Od tada je položaj vladike crnogorskog, kao crkvenog i svjetovnog poglavara, postao nasljedan u kući Petrovića–Njegoša.

U historijskoj se literaturi spominju različite godine u kojima je izvršen pokolj nad Bošnjacima, od 1702. do 1708. godine. Većinom se smatra da je vladika Danilo na Božić 1702, na samo Badnje veče ili pred zoru, isjekao "sve Turke" u Crnoj Gori. To se mišljenje zasniva na jednom zapisu, koji navodno potiče od samog vladike Danila, u kojem on priča o izgonu "Turaka" upravo 1702. godine.

Vladika Danilo spominje tu svoj otkup iz Podgorice, gdje je, prema tekstu zapisa, bio na godinu dana prije "istrage poturica". Sima Milutinović Sarajlija priča u svojoj *Istoriji Crne Gore* (Beograd 1835) da je neki Demir-paša poslan iz Carigrada da izvrši inspekciju raje (da "teftiši raju") i odmetnike dovede u red. On je među ostalima pozvao i vladiku Danila "na važni" razgovor. Vladika je tom prilikom zatvoren i "stavljen na otkup". Po

drugoj verziji, Zećani su, uz dozvolu skadarskog paše, pozvali vladiku na posvećenje crkve u selu Srpska. Vladika je tom prilikom u Podgorici zatvoren, a oslobodio ga je skadarski paša, uz otkup od 3.000 dukata.

Bilo kako, vladika je čim se našao na slobodi sazvao crnogorske glavare, koji su mu na Nikoljdan, vjerovatno 19. XII 1701, dali vjeru "da će Turke između sebe izagnati". Ali, žali se vladika Danilo u svom zapisu, "Crnogorci prevariše, na Turke ne udariše". Crnogorci su ponovno iznevjerili dogovor uglavljen sa vladikom na Đurđevdan, vjerovatno 6. V 1702. godine. Danilo ponovno razočarano konstatira da je dogovoreni rok došao i prošao, "a Turci ostadoše zdravo". Štaviše, "još se počeše", na nagovor Podgoričana, "množina turčiti". Vladika Danilo je onda odlučio da ucjenom i mitom pokuša ohrabriti Crnogorce "da Turke pobiju". U međuvremenu je čuo da se "skadarski Turci" spremaju da ga uhvate zato što je "bunio Crnogorce". Zato je pozvao Vuka Borilovića i četvericu braće Martinovića i rekao im da "ako neće Turke pobiti koji su među njima", onda će se on "maći iz Crne Gore". Kako su mu odgovorili da oni "ne smiju uložiti", odnosno napasti Bošnjake, to im je kao poklon, a ustvari mito, dao svoju sablju, ćurak, pušku vezenu srebrom i deset dukata. Mada su poklone zadržali, odbili su da idu na Bošnjake, dok im vladika ne da svoje ljude. Vladika kaže da su njegove ljude tražili zato što su se bojali da "jedan drugoga ne izdaju". Tako su trojica vladičinih momaka, odnosno tjelohranitelja pošli sa Borilovićem i Martinovićima i oni su ustvari prvi počeli "biti Turke". Prvi su na udaru bili Bošnjaci u Cetinjskom Polju, a zatim oni iz Crmnice i Rijeke Crnojevića. Oni koji nisu uspjeli uteći u Podgoricu ili Skadar, ubijeni su ili pokršteni. Smatra se da su potomci ovih pokrštenih danas Matanovići, Ramadanovići, Mustapići i drugi.

"Istraga poturica" nije prvi slučaj u evropskoj povijesti da se pokolj i likvidacija političkih i vjerskih neistomišljenika i protivnika vrši u noći velikih kršćanskih blagdana. Poznata je "sicilijanska večernja" (*Vespri Siciliani*), kada su Sicilijanci 1282. u Palermu u noći na uskršnji ponedjeljak ubili na hiljade pristalica napuljskog kralja Karla I Anžujskog. U Parizu je u noći uoči Svetog Bartolomeja, 23/24. VIII 1572, ubijeno oko 25.000 francuskih kalvinista ili hugenota.

Etički i historijski gledano, "istraga poturica" je bila jedan čin lišen svakog "čojstva i junaštva". Prema zapisu samog vladike Danila vidi se da se svi akteri tog događaja ponašaju jadno, a lažu jedni drugima čak i kada "daju vjeru". Bez obzira na tu historijsku realnost, pokolj i progon Bošnjaka iz Crne Gore u epskoj je tradiciji prikazan kao junački i etički čin. Cijeli je događaj transponiran i preveden na iskrivljeni epski jezik u dramskom spjevu crnogorskog vladike P. P. Njegoša *Gorski vijenac*. Tu se jedan čin

koji je u osnovi zločin uzdiže na nivo časti i viteškog morala. Od njegovog prvog objavljivanja u Beču, početkom 1847, taj je epsko–dramski spjev postao kultnom knjigom genocidnog progona Bošnjaka samo zato što su muslimani. Kako je opjevani pokolj nad Bošnjacima izvršen uoči Božića, to su srpski i crnogorski četnici, kad god su mogli, slijedili tu tradiciju i u Drugom svjetskom ratu svoje koljačke napade na Bošnjake započinjali na pravoslavno Badnje veče. Takvo stanje duha Krleža je jednom prilikom nazvao "krugom turske magije". "Kako se fascinantan krug turske magije", pisao je Krleža, "još uvijek nije ugasio u našim svijestima, više od svega govori Njegoš, čije parole još danas ubiru pljesak sa otvorene scene, kao da se u *Gorskom vijencu* govori o neposredno živim političkim problemima, a ne o jednom historijskom motivu na prijelazu iz XVII u XVIII stoljeće".

Bez obzira na pokolj i progon Bošnjaka, bošnjački prvaci Podgorice i Spuža su 1706. uzeli u zaštitu Crnogorce pred osmanskim vlastima, koje su se spremale da ih zbog stalne hajdučije rasele. Zbog ovog događaja ima mišljenja da "istraga poturica" nije izvršena 1702, nego pod ruskim uticajem 1711, odnosno na pravoslavni Božić, 7. I 1712. godine. Nakon što je 8. VII 1709. pobijedio kod Poltave švedskog kralja Karla XII, Petar I Veliki je procijenio da može zaratiti protiv Osmanlija, kako bi učvrstio i proširio svoj mostobran na Azovskom, odnosno Crnom moru. Krimski han je u novembru 1710. donio u Carigrad dokaze o ruskim prekršajima mira. On je ukazao na nužnost rata protiv Rusije, koja buni raju i ugrožava cijelu Rumeliju, odnosno sve evropske posjede Carstva. Februara 1711. u Carigradu je objavljen rat Rusiji.

Ruska vlada je u ovom ratu računala na pomoć Vlaha, Moldavaca, Srba i Crnogoraca, pa im je u tom smislu marta 1711. uputila posebnu povelju. Povelja je upućena u pojedine balkanske zemlje po trojici posebnih emisara: Mihailu Miloradoviću, Ivanu Lukaševiću i Ivanu Albanezu. Nadanja Petra Velikog da će ruska vojska dobiti oružanu pomoć Vlaha, Moldavaca i austrijskih Srba nisu se ostvarila. Pozivu su se odazvali jedino Crnogorci, među koje je, kao ruski izaslanik, stigao general Miloradović. Oni su u ljeto 1711. intenzivirali svoju hajdučiju i četovanje, kao vid borbe protiv Osmanlija. Crnogorci su, zajedno sa Brđanima i susjednim hercegovačkim plemenima, napali utvrđene gradove Nikšić, Spuž, Podgoricu i Gacko, ali ih nisu uspjeli osvojiti.

Crnogorskom hajdučijom i napadom na ove gradove Bošnjaci su uključeni u rusko–osmanski rat. Ovaj je rat poznat kao Prutski pohod, jer su se glavne operacije vodile oko rijeke Prut u Moldaviji. Bošnjaci su tako, samo dvanaest godina od okončanja velikog bečkog rata, morali ponovno ići na daleka ratišta izvan granica Bosne.

U tom razdoblju izvršena je administrativno–vojna reforma Bosanskog ejaleta. Gubitkom Slavonije, Like i Dalmacije, broj sandžaka je sveden na svega pet: Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški i Bihaćki. Pored teritorijalne, izvršena je i određena vojna reforma na tradicionalnoj osnovi. Tom je reformom učvršćena spahijska organizacija, koja je u Bosni tokom XVIII st. zadržala visok stepen borbene gotovosti. Spahije su podijeljene u dvije kategorije: lokalne (*yerlu kulu*) i pogranične (*serhad kulu*). S obzirom na krajiški karakter Bosanskog ejaleta, poslije 1699. povećava se broj kapetanija, kao izrazito defanzivnih, odnosno odbrambenih vojno–upravnih formacija. U vremenu od 1699. do 1716. uspostavljeno je u Bosni, pored 12 postojećih, 16 novih kapetanija. Stalne pogranične posade su brojale 16.000 vojnika, a Bosna je u slučaju rata mogla mobilizirati oko 60.000 ljudi.

Uporedo sa vojno–upravnom reformom, u zemlji su podizana nova i pravljena stara utvrđenja. Posebno je utvrđivana zapadna granica Bosne, pa je uz Unu podignut čitav niz tvrđava i kula. Svim tim mjerama Bosanski ejalet je znatno izmijenio svoj izgled i uređenje, te su Bošnjaci spremno dočekali ratove koji su im nametnuti tokom prve polovine XVIII stoljeća.

Izbijanjem rusko–osmanskog rata u Bosni je izvršena mobilizacija pa je u Prutskom pohodu učestvovalo 1.553 spahija Bošnjaka. Na Prutu ustvari nije ni došlo do prave bitke. Lišena bilo kakve podrške lokalnog stanovništva u Moldaviji, ruska armija, koju je vodio lično Petar Veliki, našla se jula 1711. potpuno opkoljena osmanskom vojskom, kojom je zapovijedao veliki vezir Baltadži (Kopljanik) Mehmed. Da bi se izvukao, Petru Velikom nije preostalo ništa drugo nego da traži pregovore. Prethodno je predao Osmanlijama svoju cjelokupnu artiljeriju. Mir je zaključen 21. VII 1711. godine. Rusi su predali Azov i tvrđave na Dnjestru. Time je završen Prutski pohod ili rat, ali ne i za Bošnjake. Oni su i 1712. morali ratovati protiv Crnogoraca i Brđana, koji su nastavili sa hajdučijom i pljačkaškim upadima u Hercegovinu. Prema narodnom predanju, Crnogorci su 1712. u bici kod Careva Laza, u blizini Rijeke Crnojevića, porazili jedan manji osmanski odred koji je pošao da ih kazni zbog stalne hajdučije.

Kako crnogorska hajdučija nije prestajala, to su bosanski namjesnik Numan-paša Ćuprilić i hercegovački sandžak Bećir-beg Čengić krenuli krajem ljeta 1714. na Crnu Goru. U ovom je pohodu učestvovalo oko 15.000 Bošnjaka, koji su 13. oktobra već stigli na Cetinje. Dok se narod u strahu skrivao po pećinama, vladika Danilo je pobjegao u Kotor pod mletačku zaštitu. Preostali su glavari dali paši Ćupriliću uvjeravanja da će ostati mirni i pokorni sultanu. U povratku je Numan-paša poveo oko dvije hiljade Crnogoraca i Brđana sa porodicama i nastanio ih na tada slabo naseljenu Glasinačku visoravan kod Sarajeva.

Mletačko uznemiravanje nekih osmanskih brodova i davanje zaštite vladici Danilu u Carigradu je ocijenjeno kao povreda Karlovačkog mira pa je Porta 8. XII 1714. objavila rat Veneciji. Osmanlije su brzom akcijom osvojile Moreju (Peloponez), dok su borbe na bosansko–dalmatinskom ratištu vođene sa promjenljivom srećom. Najveća bitka vođena je augusta 1715. kod Sinja, gdje su osmanske snage, pod komandom bosanskog namjesnika Mustafa-paše Čelića, pretrpjele poraz. Od tada se u Sinju svake godine 14. augusta održava "viteška igra", zvana "alka", kojom Sinjani slave uspomenu na ovu odbranu svog grada od Turaka. Takve pučke igre i maškare, kao sjećanje na pobjedu nad muslimanima, susreću se u cijeloj južnoj Evropi, od Španjolske, preko juga Italije do Dalmacije. Nigdje u muslimanskom svijetu, međutim, ratničkih igara s takvim povodom nema.

Neuspjeh pod Sinjom nije obeshrabrio Mustafa-pašu, koji se nakon kratkog predaha vratio na dalmatinsku granicu, gdje je porušio skoro sve mletačke kule i palanke. Mlečani, u nemogućnosti da dalje brane svoju najjaču i najvažniju utvrdu, minirali su Gabelu u noći 16. III 1716. i pobjegli. U porušenu i napuštenu Gabelu odmah je stigao bivši deftedar Osman-paša Trebinjac (Resulbegović) sa zadatkom da je popravi, naseli i čuva.

Osmanski uspjesi u Moreji i na bosansko–dalmatinskoj granici alarmirali su Austriju, koja se uplašila za svoje posjede u Lici i Primorju. Tako se Austrija 13. IV 1716. pridružila Veneciji i objavila rat Porti. Brza i lahka pobjeda u Moreji dala je Osmanlijama višak samopouzdanja pa su sa oko 100.000 ljudi krenuli preko Beograda u susret austrijskoj armiji, koju je predvodio Eugen Savojski. On je 5. VIII 1716. nanio kod Petrovaradina novi strahovit poraz Osmanlijama. Odmah nakon toga, Savojski je zauzeo Temišvar, odnosno Banat, a 20. augusta i Beograd.

Nasuprot tome, bosanski sjeverni front duž Save i Une držao se veoma postojano. Osnovna strateška zamisao Savojskog na tom dijelu ratišta bila je da osvoji Zvornik i Bosanski Novi, a onda da napadne Bihać. Austrijanci su uspjeli osvojiti Gradišku, Dubicu i Kostajnicu, zatim Bijeljinu i, uz velike obostrane žrtve, Kozarac. Bošnjaci su, međutim, pod ponovnim zapovjedništvom Numan-paše Ćuprilića uspjeli odbraniti Zvornik i Novi, čime je otpao i austrijski plan o napadu na Bihać. U međuvremenu su Mlečani napali osmanska pogranična utvrđenja na više mjesta pa su 1. VIII 1717. uspjeli zauzeti Imotski, što je bio njihov najveći uspjeh u cijelom ovom ratu.

Posredovanjem Engleske i Holandije ovaj je rat okončan mirom u Požarevcu 21. VII 1718. Austrija je dobila Bijeljinu, sa uskim pojasom južno od Save, do ušća Une. U taj pojas širine 6–10 kilometara ušli su gradovi Brčko, Bosanski Brod, Kobaš, Gradiška, Dubica i Furjan. Dubrovčani

su živo nastojali da se osmanskom teritorijom odvoje i zaštite od mletačkih posjeda u Dalmaciji i Boki, pa su dobrovoljno ustupili Bosanskom ejaletu dva uzana izlaza na more. To su na sjeveru Neum i Klek, a na jugu dolina rječice Sutorine, koja se ulijeva u Toplanski zaljev, na ulazu u Boku Kotorsku. Taj dubrovački zahtjev podržale su i Porta i Austrija, čime je Venecija ne samo vojno nego i politički poražena. Ona je odredbama Požarevačkog mira konačno izgubila Moreju i posljednja mala uporišta na Kritu. Na granici prema Bosni trajno je izgubila Gabelu. Njen jedini dobitak bio je Imotski sa kotarom. Rat 1714–18 bio je njen posljednji rat protiv Osmanske carevine. Neuspjehom u tom ratu, koji je sama izazvala, Mletačka republika je praktično gurnuta u red drugorazrednih evropskih država.

U Bosni se poslije Požarevačkog mira radi dalje odbrane podižu nova i obnavljaju stara utvrđenja i popaljene varoši. Preživjelo stanovništvo iz izgubljenih gradova uz Savu povlači se iza nove granice u unutrašnjost Bosne. Situacija je u cijelom ejaletu bila vrlo teška zbog čestih epidemija i skoro stalnog ratovanja.

Nije prošlo ni punih 10 godina od Požarevačkog mira, a Bošnjaci su morali ponovno u rat i to daleko izvan granica Bosne. Početkom 1727. na osmansko–perzijskoj granici ponovno je izbio jedan od brojnih međusobnih ratova. Bosna je morala opremiti i poslati na perzijsko ratište 5.200 spahija i drugih vojnika. Oni su aprila 1727. pod komandom hercegovačkog sandžaka Gazi Ahmed-bega Rustempašića i njegovog sina kliškog sandžaka Rustem-bega otišli put Perzije. Godinu dana kasnije, aprila 1728, od te se vojske u Bosnu vratilo svega pet stotina bolesnih i iscrpljenih ljudi. Četiri godine kasnije, 1731/32, u Bosni se pojavila kuga, koja je sa prekidima trajala deset godina, sa povremenim pravim pomorima. Franjevački ljetopisac Nikola Lašvanin navodi da je u većim gradovima tokom 1732. dnevno umiralo i do tri stotine osoba.

U samom centru Osmanskog carstva vrijeme poslije Požarevačkog mira može se označiti kao početak osmanskog kulturno–političkog i intelektualnog buđenja, koje će u punom smislu procvjetati jedno stoljeće kasnije u vrijeme Tanzimata. Za sada, od početka treće decenije XVIII st. u Carigradu su na sve strane cvjetale lale. Tadašnji veliki vezir Damad Ibrahim-paša uveo je modu da se bašče oko luksuznih velikaških kuća i saraja masovno ukrašavaju lalama koje su posebno njegovane. Tako je to cijelo razdoblje u historiji Osmanskog carstva postalo poznato kao period lala (*Lale Devri*).

Damad Ibrahim-paša nije bio reformator, ali je bez sumnje bio inovator. On je za 13 godina, 1717–1730, koliko je služio kao prvi činovnik Carstva i priznati vođa perioda lala, uveo više značajnih kulturno–političkih inovacija, čiji će se rezultati osjetiti već tokom rata protiv Rusije i Austrije

1736–39. godine. Ibrahim-paša je uspostavio redovne kontakte sa evropskim ambasadorima u Carigradu. Istovremeno je, da bi sebi osigurao redovne informacije o evropskim političkim i vojnim prilikama, uputio prve stalne osmanske ambasadore u Pariz, Beč, Moskvu i druge evropske prijestolnice.

Radi određenih inovacija u Carstvu, Ibrahim-paša je dovodio pojedince iz evropskih zemalja koji su prihvatili islam i za potrebe države obavljali razne stručne poslove. Ovi kršćani, koji su u XVIII st. prihvatali islam su, za razliku od onih koji su ga svojevremeno primili kroz sistem devširme, prenosili i primjenjivali u Carstvu mnoge od vještina i ideja Zapada. Prvi u toj grupi bio je Ibrahim Muteferika, porijeklom mađarski protestant, čije pravo ime nije poznato. On je 1727. osnovao i vodio u Carigradu prvu osmansko–tursku štampariju.

Na vojnom planu izuzetan je značaj imao francuski plemić i artiljerijski stručnjak Claude–Alexandre de Bonneval. Kao profesionalni vojnik pridružio se Eugenu Savojskom i s njim za račun Austrije ratovao protiv Francuza i pape, pa je tako učestvovao i u bici protiv Osmanlija kod Petrovaradina, 5. VIII 1716.godine. Mlad čovjek, burnog temperamenta, nije dugo mogao sa Savojskim pa se 1730. sa nekoliko drugova našao u Sarajevu. Tu je prihvatio islam i uzeo ime Ahmed. Ubrzo je stigao u Carigrad, gdje se temeljno prihvatio modernizacije osmanske artiljerije. Dobio je generalski čin i novo ime Humbaradži (Bombarder) Ahmed-paša. Eugen Savojski je umro neposredno pred rat 1736, dok je Bonneval kao Humbaradži Ahmed--paša bio njegov aktivan učesnik.

Nakon uspješnog rata za poljsko naslijeđe (1733–35), nova ruska carica Ana bila je spremna za rat protiv Osmanske carevine, o čemu je imala tajni sporazum sa austrijskim carem Karlom VI. Po tom sporazumu Rusija bi uzela Krim i Azov i dijelove Moldavije i Vlaške, a Austrija Bosnu i Albaniju do ušća Drima. Da bi izazvala rat, Rusija je uputila ultimatum sultanu, optužujući ga za navodne stalne povrede mirovnog sporazuma sa Pruta. Izazov je prihvaćen pa je u Carigradu objavljen rat Rusiji, 2. V 1736. godine. To je automatski značilo da će Bošnjaci ponovno morati ići na daleka ukrajinska ratišta.

Iz Bosne je odmah opremljeno i na crnomorska ratišta upućeno deset hiljada vojnika, pod zapovjedništvom Bećir-paše Čengića. Oni su prvo stigli u Bender na Dnjestru, gdje su prezimili. Krajem juna 1737. naređeno im je da idu u pomoć tvrđavi Kara Kerman, odnosno Oziji. To je danas ukrajinski grad Očakov, na Dnjeparskom limanu, istočno od Odese. Bošnjaci su sa ostalom posadom "hrabro, strpljivo i ustrajno, dan za danom" branili tvrđavu, koju je ruska vojska bila opkolila sa sve četiri strane. Neprijatelj je 14. VI 1737. sa dvije strane zapalio "kuće i saraje" u tvrđavi, a zatim je digao u

zrak "četiri glavna stovarišta municije". U strahovitoj eksploziji većina Bošnjaka je izginula, zajedno sa Bećir-pašom, koji je svojim junaštvom zadivio i samu neprijateljsku stranu. Malobrojni preživjeli branioci, uključujući i Bošnjake, bili su zarobljeni. Ova tragična bitka i sudbina Bošnjaka u njoj opjevani su u narodnoj pjesmi *Boj pod Ozijom*, a Safvet-beg Bašagić je pod istim naslovom napisao dramu u stihovima.

Među preživjelima, odnosno zarobljenim, bili su Abdi-beg i Husein-beg Korča, ljubuški kapetan Ali-beg, Hasan-beg Rustempašić, Osman-beg Repovac, alajbezi Sulejman i Osman Osmanbegović, tuzlanski kapetan Derviš-beg, Bećir-pašin brat Jahja-kapetan Čengić i drugi. Jedan od preživjelih bio je i Ahmed Hadžinesimović iz Prusca, koji je o vojevanju pod Ozijom i sužanjstvu u Rusiji ostavio na turskom jeziku pisanu "hroniku događaja".

Zarobljenici su od Očakova do ruske granice, gdje su u Prevolčanu prezimili, pješačili 71 dan. Na putu su mučeni glađu i žeđu, tako da su mnogi podlegli i u mukama umrli. Hadžinesimović piše da su teškoće i raznorazna mučenja "od strane nevjernika", koja su zarobljenici pretrpjeli, "podnijeli možda još samo Poslanikovi unuci, veliki mučenici Hasan i Husejn na Kerbelskom polju". Sužanjstvo je proveo u Kostromu na Volgi, sjeveroistočno od Moskve. Tu je ostao 22 mjeseca, sve do okončanja rata i zaključenja mira. U povratku su daleko bolje tretirani. Tako su u Moskvi, "staroj ruskoj prijestolnici", ostali tri dana. Tu su se Rusi lijepo ponijeli prema zarobljenicima. Čak su ih kroz grad provozali kolima da ga što bolje razgledaju, a posebno carske dvore. U povratku su se u nekim mjestima duže zadržavali, a negdje samo konačili. U rodni Prusac, iz kojeg je krenuo 17. IX 1736, Hadžinesimović je stigao 7. XI 1744. godine. To znači da je u ratu i sužanjstvu proveo skoro punih osam godina. Računa se da se od ukupno 7.743 Bošnjaka zarobljenih pod Ozijom u Bosnu vratilo samo 1.340. Ostali su ili pobijeni u putu, ili skapali od gladi, ili umrli po raznim tamnicama.

Dok se na ruskom bojištu ratovalo, a Bošnjaci daleko od svoje domovine ginuli i prolazili kroz pravu golgotu, Austrija je vršila pripreme za rat. U te pripreme spadali su i tajni pregovori sa srpskim patrijarhom Arsenijem IV Šakabentom i brđanskim i albanskim glavarima da se ustankom i četovanjem priključe austrijskim trupama. Patrijarh Arsenije je, poslije tajnog sastanka sa crkvenim i plemenskim glavarima, obavijestio 8. III 1737. austrijskog zapovjednika Beograda da će, čim se pojavi careva vojska, oni odmah "udariti na Turke".

Na drugoj strani, Austrijanci su na granicama Bosne od proljeća 1737. vršili veliku koncentraciju svojih snaga. Ukupno je osnovano pet tabora vojske, kako bi se Bosna jednovremeno napala sa pet strana. Najveći tabor nalazio se u polju kod Gradiške, na osam sahata hoda od Banje Luke, koja

je određena kao prvi cilj austrijskog pohoda na Bosnu. Druga dva tabora su postavljena "preko puta" Cetingrada, Bužima i Stare Ostrovice kod Kulen–Vakufa, kao najisturenijih bosanskih tvrđava. Četvrta austrijska formacija je zauzela položaje prema Zvorniku, koji se smatrao "bosanskom krajinom prema Beogradu, u čijoj se blizini nalazi". Najzad, pripremljena je jedna grupa čiji je cilj bio da "presiječe puteve koji idu iz Bosne u Rumeliju i Arnautluk", kako s te strane Bosna ne bi mogla primiti nikakvu pomoć. Prema austrijskom planu ova bi se grupacija, nakon zauzimanja Niša, "odvojila od glavnine vojske i zauzela Novi Pazar – katanac Bosne".

Sa prve tri grupacije, koje su bile stacionirane u Hrvatskoj i čiji je zadatak bio da provale u Bosnu, zapovijedao je princ Josip Friedrich Sachsen, poznatiji kao Hildburghausen. Car Karlo VI je čvrsto vjerovao da će ovaj saksonski vojvoda u ovoj prilici zaposjesti cijelu Bosnu, jer Austriji nije bio dovoljan uski pojas Posavine, dobijen mirom u Požarevcu 1718. godine. Te je planove car zasnivao i na činjenici da se Bosna nalazi u teškoj situaciji. Znatan dio njenih vojnih efektiva bio je angažiran na ruskom ratištu, a stanovništvo je prorijeđeno kugom. Osim toga, zemlja je teško mogla računati na pomoć centralnih vlasti iz Carigrada, koje su bile zauzete brojnim problemima na drugim stranama.

U tim teškim vremenima na mjestu bosanskog namjesnika zatekao se bivši veliki vezir Hećim-oglu Ali-paša. Ovaj vrsni vojnik, koji se proslavio odbranom Bosne, nije po rođenju bio Bošnjak. Koliko se zna, Ali-paša je rođen 4. VI 1689. u Carigradu. Njegov otac, Nuh-ef. je bio učeni liječnik. Jedno je vrijeme bio dvorski džerahbaša (glavni hirurg), a u vrijeme sultana Mustafe II (1695–1703) hećimbaša (glavni liječnik) Rumelije. Hammer misli da je Nuh-ef. porijeklom bio Mlečanin. Ali-paša je tako po svom ocu liječniku prozvan Hećim-oglu (Hećimović). U mladosti se odmah opredijelio za vojno–upravnu karijeru. Njegovu je sposobnost u tom pogledu uočio veliki vezir Damad Ibrahim-paša i imenovao ga 1719. za vojvodu Turkmena, čime je ujedno dobio i titulu paše. Tako su se uspon i karijera Hećim-oglu Ali-paše poklopili sa periodom lala.

Ali-paša je službovao u raznim dijelovima Carstva a početkom 1732. imenovan je za velikog vezira. U Carigradu se tada sprijateljio sa Humbaradži Ahmed-pašom (Bonnevalom) koji je u to vrijeme imao veliki uticaj i uplitao se u sve poslove unutrašnje i vanjske politike. Bonneval je bio glavni Ali-pašin savjetnik u svim pitanjima evropske politike. Kao veliki vezir Ali-paša ga je odlikovao činom paše sa dva tuga. Ali-paša je zbog nekih pitanja perzijske politike iznenada pao u nemilost, pa je 14. VII 1735. svrgnut i prognan na otok Midili (Lesbos), gdje je ostao nešto duže od pola godine. Vraćen je iz progonstva i 1. IV 1736. imenovan za bosanskog namjes-

nika. S obzirom na burno vrijeme u kojem je pet godina služio u Bosni, Hećim-oglu Ali-paša se iskazao kao jedan od najvaljanijih i najodlučnijih namjesnika koje je Bosna ikada imala.

Čim je stigao u Bosnu, Ali-paša je naredio da se pristupi hitnoj opravci pograničnih tvrđava. Istovremeno je naredio da se odmah otkupljuje i sakuplja hrana i sprema u tvrđave. Po manevarskim pokretima austrijskih trupa u Hrvatskoj i Slavoniji, Ali-paša je zaključio da se sprema napad na Bosnu, o čemu je odmah izvijestio Carigrad. Odatle mu je savjetovano da se drži pasivno i da ničim ne izaziva Austrijance, jer se Porta nadala da bi se rat sa Austrijom još mogao izbjeći.

Vijesti sa granice su i dalje bile nepovoljne pa je Ali-paša uputio svog izaslanika u Cernik (Pakrac) kako bi se direktno kod samog Hildburghausena obavijestio o austrijskim namjerama. Hildburghausen mu je rekao da austrijske vojne pripreme nisu uperene protiv osmanskih granica. Na insistiranje izaslanika da dobije određeniji odgovor, Hildburghausen mu je odbrusio da ni on ne zna pravi smisao priprema, ali da će se to znati na Petrovdan (29. VI 1737). Hildburghausen je ustvari samo čekao šta će mu o početku napada javiti glavnokomandujući austrijskih trupa, feldmaršal grof Seckendorf.

Nakon toga, Ali-paša je donio hrabru i sudbonosnu odluku da djeluje samostalno, bez prethodnog obavještavanja i čekanja saglasnosti Carigrada. On je u tom smislu sazvao savjet (divan) bošnjačkih prvaka iz svih kadiluka Bosanskog ejaleta. Tako su se krajem maja 1737. okupili u Travniku na vijećanje svi "ajani, uglednici Sarajeva, iskusni graničari, kadije, šejhovi, muftije i druge učene osobe". Ovaj je skup jednoglasno zaključio da se neprijatelju mora dati otpor. Ali-paša je u tom smislu već 2. VI 1737. proglasio opću mobilizaciju, imenovao komandante svih mjesta i odredio Travničko polje za zborno mjesto cjelokupne vojske. Ljetopisac Lašvanin je zabilježio da je Ali-paša naredio da svako "ima ustati na oružje", uključujući tu čak i kadije i imame. Jednom riječju, "tko god može sablju pasati". Ako bi neko izostao, "imao se objesit" pred kućnim vratima.

Austrija je Osmanskoj carevini službeno objavila rat tako što je izaslanik feldmaršala Seckendorfa predao o tome notu niškom paši 14. VII 1737. godine. Samo osam dana kasnije, 23. jula, glavnina austrijske vojske je stigla pred Niš. Već sutradan, 24. jula, u austrijski glavni stan, nedaleko od Niša, došao je patrijarh Arsenije Šakabenta sa glavarima Vasojevića, Kuča, Pipera, Bratonožića, Klimenata, Hota i Gruda. Tu su primili naređenja da bune narod i napadaju Turke. Posada niške tvrđave predala se bez borbe 28. jula, a isti dan su srpski hajdučki i pobunjenički odredi zaposjeli

Novi Pazar, koji je vojnička posada već bila napustila. Time je bila prekinuta veza Bosne sa Carigradom i općenito drugim dijelovima Carstva.

To nije obeshrabrilo Ali-pašu, koji je potpuno sačuvao prisebnost duha. Na Travničko polje, kao zborno mjesto, stalno su pristizale nove čete iz svih krajeva Bosne. Dolazilo je "malo i golemo, tko god može oružje nositi", tako da se skupila, kako Lašvanin bilježi, "čudna vojska, strahovita". Moral je u cijeloj vojsci bio na visokoj razini, jer su stigle vijesti da su Bošnjaci na dva kraja Bosne, kod Lješnice na desnoj obali Drine u Zvorničkom sandžaku i kod Stare Ostrovice, već nanijeli Austrijancima dva teška poraza.

Prije upada u Bosnu, juna 1737, izdao je car Karlo VI proglas na bosansko pučanstvo kojim poziva svo kršćansko stanovništvo da se pridruži njegovim četama, a što se Bošnjaka ("Turaka") tiče, jamči im se lična i imovinska sigurnost, ukoliko ostanu mirni i dobrovoljno se predaju. Svojinom i imovinom mogu u tom slučaju slobodno raspolagati i otići kuda žele. Oni koji bi radi imetka ostali moraju se pokrstiti, jer im pod njegovom vlašću zakon njihove vjere ne može imati mjesta ("zakon vire svoje mesta imati nemože"). Ova prijetnja egzistencijalnog i duhovnog uništenja Bošnjaka još je više podigla njihov moral. Navedeni je proglas štampan u 400 primjeraka, latinicom i ćirilicom, na lošem "slavjanskom" jeziku. Proglas je došao u Ali-pašine ruke pa je i vojska okupljena na Travničkom polju znala za njegov vjerski isključiv i prijeteći sadržaj.

Hildburghausen je počeo opsadu Banje Luke 24. VII 1737. godine. Opkoljeni grad se hrabro držao i odbijao sve pozive na predaju. Ali-paša je sa glavninom svoje vojske stigao 2. augusta na oko pola dana hoda od Banje Luke. Tu je izvršen raspored trupa za odlučujući boj. Desno krilo je držao Mehmed-beg Fidahić sa krajiškim kapetanima. Lijevo su bili bosanski alajbezi sa zaimima i timarlijama, njihovom braćom i sinovima. Centrom je neposredno zapovijedao Hećim-oglu Ali-paša sa janjičarima i jednim brojem odreda mobiliziranih širom Bosne.

Odlučujuća bitka počela je oko podne 4. VIII 1737. godine. U pet frontalnih juriša Bošnjaci su do večeri istoga dana potpuno razbili austrijske čete i natjerali ih u paničan bijeg preko Vrbasa, u kojem su se mnogi carski vojnici utopili. Iste noći Hildburghausen je sa svojim štabom napustio bojno polje i 13. augusta se konačno sa preostalom svojom vojskom povukao preko Save.

Ovaj veliki boj i bošnjačka pobjeda pod Banjom Lukom imali su za Bošnjake značaj presudnog otadžbinskog ili domovinskog rata. S obzirom na proglas cara Karla VI, Bošnjaci kao muslimani ne bi mogli opstati u vlastitoj zemlji. Stari Bošnjaci, savremenici boja pod Banjom Lukom, bili su potpuno svjesni njegovog značaja. Postoji više pjesama posvećenih tom

boju, od kojih je najpoznatija ona koju je "zabilježio i popunio" Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak. On je tu pjesmu objavio 1888, kako bi obilježio stopedesetgodišnjicu ove, možda najpresudnije bitke u historiji Bosne i Bošnjaka. Tema boja pod Banjom Lukom je zauzela značajno mjesto i u savremenoj književnosti Bosne, najčešće u vidu hronograma u slavu Hećim-oglu Ali-paše. Među ostalim, književno je izuzetno vrijedna pjesma koju je 1738. spjevao u Ali-pašinu slavu sarajevski kadija i pjesnik Mustafa-ef. Muhlisija.

Književnost o banjalučkom boju, kao općenito cjelokupna bošnjačka literatura, kako na bosanskom tako i na orijentalnim jezicima, izražava svijest njenih stvaralaca o svom bošnjačko–muslimanskom identitetu. Taj je identitet jasno određen i omeđen, na jednoj strani rodnim bosanskim tlom, a na drugoj dubokom sviješću o pripadnosti islamu. Ta svijest je koliko duhovna toliko i sociološka kategorija i ona je kao takva jasno prisutna u cjelokupnom bošnjačkom književnom stvaralaštvu.

Među mnogim drugim, Hećim-oglu Ali-paša utjelovljuje i izražava tu svijest. Mada po rođenju nije bio Bošnjak, Hećim-oglu Ali-paša svojim zaslugama za Bosnu spada u red najistaknutijih bošnjačkih povijesnih ličnosti. Ali-paša je već 8. VIII 1737, samo četiri dana poslije banjalučke bitke, pohitao preko Travnika u Sarajevo da organizira oslobađanje Novog Pazara, kako bi Bosnu povezao sa unutrašnjošću Carstva. Po njegovom naređenju hercegovački muteselim Murat-beg Čengić je već 24. VIII 1737. oslobodio Novi Pazar, prisilivši Austrijance, pod komandom pukovnika Lentulusa, te srpske odrede, pod zapovjedništvom Staniše Markovića i starovlaškog kneza Atanasija Raškovića, da se povuku prema Čačku. Istog je dana pred Novi Pazar stigao patrijarh Arsenije Šakabenta sa 3.000 Brđana i Albanaca da se pridruži Austrijancima. Na vijest da su Bošnjaci već u gradu, patrijarhov odred se raspao, a on je sam sa pratnjom pobjegao za Austrijancima. Oslobađanjem Novog Pazara je za nepun mjesec dana ponovno uspostavljena veza Bosne sa Carigradom.

U međuvremenu je rumelijski beglerbeg Ahmed-paša Ćuprilić pripremio veliku kontraofanzivu, pa je 16. IX 1737, sa vojskom od oko 80.000 ljudi, bez borbe povratio Niš. Hećim-oglu Ali-paša je istovremeno krstario po zapadnoj Srbiji, gdje je 12. oktobra sa svojim Bošnjacima potukao kod Valjeva vrlo jake austrijske snage. Tako je okončana ratna kampanja 1737. potpunom pobjedom osmanskog oružja, čemu su Bošnjaci ustvari dali odlučujući doprinos.

Bošnjacima je na pobjedama čestitao lično sultan Mahmud I svojim ručnim pismom upućenim Ali-paši. Sultan se ujedno zahvalio svim zapovjednicima i vojnicima na svemu što su učinili na odbrani Carevine. Ali-paši

je na dar poslao sablju i ogrtač. Uz to je priložio 35.000 akči, kao pomoć oštećenim, kako bi se barem donekle ublažile finansijske i ekonomske nevolje Bosne i Bošnjaka.

Nevolje Bosne i Bošnjaka su, uprkos sjajnih vojnih pobjeda, bile izuzetno teške. Prije svega, gubici u ljudstvu su usljed ratova i kuge bili ogromni, dok su rezerve hrane bile pri kraju, pa je zemlji prijetila glad. Odatle je postojao opravdan strah šta će se dogoditi ako Austrija sljedeće, 1738, ponovno frontalno napadne Bosnu. U tom su smislu Bošnjaci krajem novembra 1737. uputili jedan mahzar sultanu, u kojem ga podsjećaju koliko je sve Bošnjaka stradalo prilikom vojne na Perziju i pod Ozijom, te na činjenicu da je prije pet godina od kuge "otišlo pod zemlju" oko "dvadeset hiljada junaka". Odatle je u zemlji suviše malo onih koji su još kadri nositi oružje, a i ono što je ostalo "gola je sirotinja". Zemlja Bosna je i inače "planinska i neplodna", a posljednjih četiri–pet godina "ljetina donosi samo sjeme". Ove je godine "upravo u vrijeme žetve, navalio din–dušmanin", pa usljed borbi s njim nikome nije "na um padalo" da sređuje ljetinu, koja je tako "još na zemlji propala". Tako se u Bosni "ni po kakvu cijenu ne može naći zahire (hrane)", pa je "zemljom zavladala glad i oskudica". Zato se sultan moli da iz Rumelijskog ejaleta podari "toliko zahire" koliko je potrebno za šestomjesečnu prehranu 30.000 vojnika. Bez toga Bosna ni na kakav način neće biti u stanju da se odupre din–dušmaninu niti da čuva carske gradove.

Srećom, cijela je 1738. protekla samo u uobičajenim čarkanjima sa austrijskim graničarima uz Unu i Savu. Na drugoj strani, Hećim-oglu Ali-paša je želio da za svaki slučaj već na početku godine povrati Užice, koje je u jesen 1737. ostalo u austrijskim rukama. On sam je već u februaru 1738. sa oko deset hiljada ljudi zauzeo položaj kod Višegrada da bi spriječio eventualni pokušaj neprijatelja da pređe Drinu. Odatle je poslao Ibrahim-pašu Ali-pašića i Mehmed-bega Fidahića, sa oko osam hiljada ljudi, da osvoje i oslobode Užice. Oni su usput prvo zauzeli palanke Čačak i Požegu. Austrijska posada u Užicu je nakon toga, 24. III 1738, predala grad, uz pravo slobodnog izlaska, te je preko Rudnika otišla prema Beogradu.

Na glavnom frontu oko Beograda već su, uz posredovanje Francuske, vođeni poluzvanični pregovori o miru. Pregovori su zapinjali uglavnom oko nastojanja Austrije da zadrži Beograd, sa nešto teritorije južno od Save i Dunava. Razvoj događaja primorao je Austriju da ovdje popusti jer je 23. VII 1739. došlo do odlučujuće bitke kod Hisardžika (Grocke), nedaleko od Beograda. U brojnoj osmanskoj vojsci, koju je predvodio veliki vezir Ivez Hadži Muhamed-paša, nalazilo se kao prethodnica i 12.000 Bošnjaka, pod komandom Hećim-oglu Ali-paše. Austrijskom pješadijom zapovijedao je Hildburghausen pa su se tako on i Ali-paša po drugi put našli izravno

sučeljeni. Tokom bitke, koja je trajala 12 sati, Austrijanci su pretrpjeli težak poraz. Među oko 6.000 poginulih bilo je čak deset generala i 346 viših oficira. Sutradan poslije bitke austrijska vojska se povukla na sjevernu, lijevu obalu Dunava. Veliki vezir je također prešao Dunav pa je 30. jula došlo do nove bitke kod Pančeva, u kojoj su Austrijanci ponovno poraženi. Time su osmanske snage potpuno opkolile Beograd, jer je u međuvremenu Hećim-oglu Ali-paša izgradio pontonski most na Savi i sa svojim se Bošnjacima utaborio na Adi Ciganliji (Čingane adasi).

U toj situaciji u Beogradu je, uz francusko posredovanje, sklopljen mir 1. IX 1739. godine. Austrija je, među ostalim, izgubila sve posjede koje je prethodnim Požarevačkim mirom stekla u Bosni, osim Donjeg Furjana na hrvatskoj granici. Ovim novim ugovorom u Beogradu granica između Habsburškog i Osmanskog carstva stabilizirala se za narednih 150 godina na Savi i Dunavu. Time je sjeverna granica Bosne konačno povučena i utvrđena duž rijeke Save. Granica na Savi i Dunavu imala je kako politički tako i civilizacijski karakter. Što se Bošnjaka tiče, vrijeme rata 1737–1739. bilo je dramatično koliko i slavno. Oni su tada konačno odbranili svoj položaj na datom geopolitičkom prostoru. Kasnije generacije Bošnjaka bile su ponosne na djelo svojih predaka. To upečatljivo izražava jedna narodna pjesma čiji stihovi povezuju dvije odlučujuće bitke u tom ratu, onu kod Banje Luke 1737. i drugu kod Beograda 1739: "Sabljo moja, roditelja moga, / mnogo si mi počinila jada, / mnogo jada oko Beograda, / mnogo muke oko Banja Luke!"

Nakon Austrije i Rusija je bila prisiljena okončati rat sa Osmanlijama, bez ikakvih teritorijalnih dobitaka na Crnom moru. Rusija je ponovno izgubila Azov, a njena se roba kroz Crno more mogla prevoziti isključivo osmanskim brodovima. Naprijed pomenuti Ahmed Hadžinesimović je iz iskustva svog robovanja u Rusiji i dugog putovanja zaključio da Azov (turski Azak) "za osmansku dinastiju ne predstavlja ni jednu akču koristi. Naprotiv, to mjesto nju stoji po hiljadu kesa godišnje."

Staleški nemiri i seljačke bune

Osmanska pobjeda u ratu 1736–1739. ojačala je položaj pristalica tradicionalnih reformi u Carstvu. Na unutrašnjem planu troškovi trogodišnjeg rata su doveli do povećanog oporezivanja, što je bio uvod u mnoge seljačke bune i staleške nemire. Osim toga, rat je konačno učvrstio politički značaj lokalnih prvaka, kao ajana ili derebegova (*derebey* – gospodar doline, župe).

Ni jedna od ove dvije pojave nije mimoišla Bosnu. Desetak godina po okončanju rata došlo je do velikih staleških nemira i seljačkih buna, a ajani i ešrafi (odličnici, prvaci) su se nametnuli kao politički partneri nosiocima centralne vlasti u Bosni. Od kada je uoči rata Hećim-oglu Ali-paša održao krajem maja 1737. u Travniku savjetovanje sa bosanskim prvacima i odličnicima, uobičajilo se da se takvo "ajansko vijeće" redovno sastaje. Vijeće se sastajalo svake godine u pravilu 4. ševvala, što znači prvog dana poslije Ramazana, odnosno Ramazanskog bajrama. Tu su kapetani, kao ajani i drugi uglednici vijećali o raznim poslovima i pitanjima od značaja za Ejalet. Vijećem je predsjedavao bosanski vezir sa ejaletskim defterdarom (šefom finansija). Vezir je po ukazanoj potrebi mogao sazvati ajane i u vanredno zasjedanje. Ova praksa se održala sve do ukidanja ajanluka i kapetanija u Bosni 1835. godine.

Bosanski sandžak, odnosno kasniji Bosanski ejalet ili pašaluk imali su još od svog nastanka karakter krajine (serhata). Bosna i Bošnjaci su u tom smislu imali posebno mjesto u Carstvu. Skoro svi odrasli Bošnjaci muškarci, bez obzira na stalešku pripadnost, bili su na razne načine angažirani u vojnoj službi. Prije Bečkog rata, kako svjedoči Evlija Čelebi, najveći broj graničara i pripadnika tvrđavskih posada po Ugarskoj, Slavoniji, Lici i Dalmaciji dolazio je iz Bosne. On bilježi da se "čak svi ratnici na krajini ejaleta Budima, Egre, Kanjiže i Bosne u svih sedam stotina i šezdeset pograničnih tvrđava regrutuju iz serhata Bosne. Oni dan–noć vode bojeve, čarkanja, ratove i bitke s neprijateljima na sve strane".

Nakon Bečkog rata taj krajiški karakter Bosne i vojničke dužnosti koje su iz njega proizlazile za Bošnjake samo su dobili novi presudan zamah i značaj. Iz Ugarske, Slavonije, Like i Dalmacije još se moglo odstupiti, ali iz Bosne za Bošnjake više odstupanja nije moglo biti.

Uz skoro stalna ratovanja, bojeve i čarkanja Bošnjaci su redovno obavljali i izvršavali svoje egzistencijalne i staleške poslove, dužnosti i obaveze. Prema Evliji Čelebiji bošnjačko stanovništvo je u staleškom i profesionalnom pogledu bilo veoma slojevito. Tako on, govoreći o zanimanjima stanovništva Sarajeva, kaže da "jedan dio naroda služi kao graničarski ratnici, drugi su državni službenici, a treći obrtnici i mjenjači novca (sarraf)". Uz to se "jedan dio stanovništva bavi trgovinom", dok neki "služe kao sejmeni (sekban) paša i aga, te pobiru državne dohotke (mali miri)". Sličnu strukturu stanovništva Čelebi je zabilježio i u Banjoj Luci, gdje jedan dio stanovništva čine trgovci koji "dolaze i odlaze" čak u Beograd, Skoplje i Solun. Drugi su opet "gazije i borci za vjeru", dok poseban stalež čine "službenici časnog šerijata", što znači kadije i muftije. Neki su baščovani, "jedni su ulema, a drugi stalež su privrednici i zanatlije". U ovom kitnjastom, ali tačnom opisu bošnjačke staleške ili klasne strukture nedostaje ustvari njena najznačajnija i najbrojnija komponenta, a to je seljaštvo. Kada je o seljaštvu riječ, onda su sve do prve polovine XIX st. muslimani seljaci u Bosni bili brojniji od seljaka kršćana.

Ni jedno društvo, pa ni bošnjačko, nije moglo niti može postojati i opstati ukoliko se jedan veći ili manji broj ljudi ne bavi poljoprivrednom proizvodnjom u svim njenim vidovima. Ta je proizvodnja ustvari uvijek bila osnova svih ostalih privrednih djelatnosti. U tom smislu seljaštvo je u Bosni, kao i drugdje, bilo osnovni izvor cjelokupne društvene akumulacije. Seljaci su činili osnovnu radnu masu stanovništva, ali su istovremeno bili i osnovni izvor iz kojeg su se najrazličitijim i vrlo složenim putevima regrutirali svi ostali društveni slojevi i staleži. Tako su pojedini seljaci isticanjem u ratu prelazili u neku od vojničkih službi. Gradska privreda bi se teško mogla popunjavati i obnavljati bez radne snage koja je dolazila sa sela. Pojedini seljaci su u gradovima obično počinjali kao sluge, pa su popunjavali esnafe, a oni najokretniji su vremenom ulazili i u trgovinu. U Bosni je u svakom slučaju postojao značajan stepen vertikalne društvene mobilnosti.

Od završetka rata 1737–1739. punih pet decenija nije se na granicama Bosne pojavila neprijateljska vojska. U tih pola stoljeća došlo je do značajnih pomjeranja u bošnjačkoj društvenoj strukturi, koja su u krajnjoj liniji rezultirala određenim nemirima i seljačkim bunama.

U zemlji koja je usljed dugotrajnih ratova ekonomski i finansijski bila veoma iscrpljena većina stanovništva je bila uznemirena i zaplašena. Alajbezi i pojedini bosanski namjesnici čine razne zloupotrebe u vezi sa zemljom kao osnovnim izvorom bogatstva i prihoda. Oni su upisivali timare i zijamete na ljude kojih uopće nema ili su ih dodjeljivali onima koji na to nisu imali pravo. Time se smanjivao broj spahija i izazivalo nezadovoljstvo onih kojima

su ti posjedi zakonski pripadali. Ajani, odnosno kapetani i pojedine spahije se uključuju u proces čiflučenja i tako zahvatanjem rajinske zemlje postaju srednji i krupni feudalni zemljoposjednici. Tako su samo četiri kapetanske porodice, koje se javljaju tek poslije Bečkog rata: Kulenovići, Džinići, Cerići i Gradaščevići, do kraja XVIII st. već ušle u red najkrupnijih bosanskih zemljoposjednika.

U svim tim socijalno–ekonomskim previranjima Bošnjaci seljaci su većinom uspjeli održati status slobodnih seljaka, što je bilo uslovljeno njihovom obavezom da učestvuju u odbrani granica Bosne, odnosno Carstva. Od početka XVIII st. cjelokupno je bošnjačko stanovništvo u većini kadiluka u Bosni posebnim oprosnim poveljama (muafnamama) bilo oslobođeno općedržavnih nameta.

Budući da su imali vojnu obavezu, seljaci i ostali radni slojevi bošnjačkog stanovništva nisu plaćali općedržavne poreze, ali su se zato odnekud morala osigurati sredstva za plaćanje provincijskih činovnika, izgradnju, opravku i održavanje tvrđava i redovnu isplatu vojničkih prinadležnosti. Centralna je vlast bila prisiljena da sve to jednostavno prebaci na podanike u samim provincijama, bez obzira na to da li je njihovo stanovništvo bilo oslobođeno (*muaf*) ili nije (*gayri muaf*) od plaćanja državnih nameta. Tako je već krajem druge decenije XVIII st. u Bosni ustanovljen porez zvani *imdadi hazarije* ili *taksit,* koji je ubiran u korist upravnika sandžaka i bosanskog namjesnika.

Taksit je ubiran u novcu od svih posjednika zemlje (čifluka). Ubiran je u dva godišnja obroka, ljetni i zimski, i služio je za izdržavanje vezirovog dvora. Taksit je razrezivao kadija, a ubirali su ga ajani, odnosno kapetani kao novi nosioci lokalne vlasti, obično u saradnji sa raznim nižim službenicima, kao što su mubaširi (komesari), čohadari i drugi.

Ajani i njihovi službenici su vrlo rano uz taksit počeli nezakonito ubirati razne doprinose u svoju korist. Tako se kupila posebna nagrada za mubaşire, zatim neka vratarina (hardži bab), troškovi za menzilhane (poštanske postaje) i konačišta i sl. Pri tome su vršene razne zloupotrebe. Tako su ajani i njihovi službenici miješali stavke u poreskim knjigama (defterima), unosili u spiskove dvostruki iznos taksita i umjesto dva obroka godišnje ubirali ga pod različitim izgovorima i po nekoliko puta tokom godine. Kako je taksit ubiran za izdržavanje vezirovog konaka, to je bilo slučajeva da se od pojedinih kadiluka tražilo da unaprijed pošalju u konak određene životne namirnice na ime budućeg taksita. Sve je to dovelo do velikog nezadovoljstva u zemlji, osobito među seljaštvom.

Da bi spriječila pojavu otvorenih nemira i buna, centralna vlada je u proljeće 1745. po drugi put uputila u Bosnu za namjesnika Hećim-oglu

Ali-pašu, računajući da će on svojim ugledom smiriti stanje u zemlji i omogućiti normalno funkcioniranje poreskog i upravnog sistema. Radi velikih potreba centralne državne blagajne Hećim-oglu Ali-paša je odmah utrostručio poreze na sve seljake. On je istovremeno veoma zaoštrio poresku politiku prema bogatijim slojevima društva, ajanima i drugim prvacima i uglednicima. Neke od njih koji su se otvoreno usprotivili visokim porezima koji su im nametnuti, Ali-paša je dao zatvoriti. Razne deputacije koje su ispred naroda dolazile da se žale na visoke poreze, Ali-paša je uzalud nastojao uvjeriti da to nije nikakva njegova samovolja i nepravda nego jedna teška državna potreba. Kako Ali-paša nije nikako popuštao, to su se Prozorski i neki drugi kadiluci u Hercegovini otvoreno pobunili. U neredima koji su nastali pri pokušaju da se raspisani porez prisilno ubere poginulo je više osoba, među kojima i brat hercegovačkog muteselima. Ovakvim postupkom Ali-paša se veoma zamjerio svojim Bošnjacima, pa je poslije samo šest mjeseci, 8. X 1745, povučen iz Bosne i premješten u Siriju.

Njegov nasljednik na položaju bosanskog namjesnika, Bostandži Sulejman-paša, nije imao drugog izbora nego da nastavi sa istim poreskim pritiskom. Takva politika je, među ostalim, bila posljedica činjenice da je u Bosni od kraja XVII st. stalno opadao broj stanovništva, pa je to samo po sebi vodilo velikom povećanju finansijskih tereta za preostalo stanovništvo, koje je uz to naglo siromašilo. Tom siromašnom stanovništvu, uz sav povećani poreski pritisak, nametnut je još i kuluk radi opravke postojećih i izgradnje novih tvrđava i gradova. Tako je u Bosni u petoj deceniji XVIII st. došlo do otvorenog i masovnog tlačenja sirotinje od vezira kao predstavnika centralne vlasti. Takva situacija je pružila priliku janjičarskim vođama, u narodu zvanim bašama, da se aktivno umiješaju u politički život zemlje, u koji su kapetani kao članovi ajanskog vijeća već bili uključeni.

Pod izgovorom da štite narod od nasilja paša (vezira), baše i bašeskije (isluženi janjičari, veterani) su se počeli skupa sa ajanima "miješati u vilajetske stvari i poslove". Sve je počelo u Sarajevu, kao središtu političkog života u zemlji. Prema Mula Mustafi Bašeskiji, "svi su se stanovnici šehera, iz samilosti prema sirotinji suprotstavili pašama". Počeli su se "održavati sastanci", dok je narod isticao "ajane i bašeskije i počeo da ih hvali". Ubrzo je došlo do preokreta, jer su "ovladali jaramazi" (neobuzdani ljudi, nevaljalci), tako da je došlo do nereda i anarhije. Jaramazi su uzeli "toliko maha da nisu imali nimalo straha ni bojazni od starješina". Oni su stalno "zametali kavgu među mirnim stanovništvom" pa je samo tokom 1747. u gradu ubijeno 98 ljudi. Među ubijenim je bilo "vrlo malo ljudi od rza i obraza", nego su jaramazi jedni druge iz osvete ili "bez razloga ubijali".

Neredi i nemiri su se iz Sarajeva ubrzo prenijeli u unutrašnjost Bosne, tako što su baše i bašeskije, da bi tobože spriječili mubaširima pristup narodu, počeli po cijelom Ejaletu, pa i po selima upisivati u janjičare "i malo i veliko". Među janjičare su upisali i neke serhatlije (krajišnike), pa čak i kapetane. Izmislili su i redom počeli naplaćivati nekakvu "akču na kišnu kabanicu" (*yagmurluk akce*), pa su tako narodu oteli silan novac. Baše su koristile i razne druge prilike, kao što su suneti, gozbe, teferiči i bajramski blagdani, da sakupljaju i pod vidom darivanja ustvari otimaju novac. Između kapetana koji su se upisali u janjičare i onih koji su to odbili došlo je do sukoba, pa su jedni drugim počeli otimati vojnike i oduzimati čifluke po selima. Zemlja je ušla u stanje anarhije u kojem nisu poštovani ni vezir ni njegovi službenici, ni drugi, kao što su ulema i kadije. Redovna vlast jednostavno nije mogla funkcionirati.

U takvoj situaciji centralna vlada je odlučila da u Bosnu za namjesnika po treći put pošalje energičnog Hećim-oglu Ali-pašu, koji je na putu za Travnik stigao u Sarajevo 13. IV 1747. godine. Istovremeno je stigao i carski kapidžibaša da lično razreže poreze u Bosni, ali su ga Sarajlije protjerale. U septembru iste godine Ali-paša je pozvao sebi u Travnik sarajevskog kadiju Abdulah-ef. i neke age i bajraktare. Zavarani time što Ali-paša nekoliko mjeseci ničim nije reagirao na nerede u Sarajevu, oni se odazvaše pozivu. Tom je prilikom Ali-paša dao pogubiti dvojicu bajraktara, a kadiju Abdulah-ef. je zatvorio u Vranduk. Ali-paša je istovremeno smaknuo i novskog kapetana Džafer-bega Cerića.

Poslije ovih strogih mjera u zemlji je nastalo izvjesno zatišje, ali je već početkom 1748. izbila buna u Mostaru zbog nekih zaostalih vojničkih plata. Tom je prilikom ubijen vezirov izaslanik i više drugih ljudi. Baše su pronašle neki navodni carski ferman pa su Ali-pašine postupke proglasili nezakonitim. Kako su se neredi nastavili i prenijeli u jugozapadnu Bosnu, to je Ali-paša u područja Duvna, Livna i Glamoča poslao svog delibašu sa sedamdeset konjanika, koji su pobili vođe nezadovoljnika, a janjičarske baše rastjerali. Hećim-oglu Ali-paša je time došao u sukob sa većinom ajana i drugih svojih najvjernijih saradnika s kojima je svojevremeno odbranio granice Bosne i pobijedio austrijsku silu. Zbog njihovih pritužbi Carigradu, Hećim-oglu Ali-paša je 31. III 1748. konačno premješten iz Bosne u Trikalu u Tesaliji.

Odlaskom Hećim-oglu Ali-paše buna u Bosni je počela dobijati izvjesne organizirane oblike. U Sarajevu je inicirano osnivanje odreda seljačko–gradske milicije, kako bi se pokazalo da je vanredno oporezivanje u korist vezira i za vojne svrhe nepotrebno, jer je odbrana granica Bosne i zaštita unutrašnjeg poretka u Carstvu dužnost svih Bošnjaka kao muslimana. U

tom su smislu baševskije počele sa svojim ljudima držati stražu po mahalama i održavati red u čaršiji. Pored Sarajeva, začeci ove domaće vojno–policijske organizacije su se javili i u više drugih gradova i sela. Osnivanju ove nove bošnjačko–muslimanske vojske najviše su se usprotivili tadašnji kapetani, posebno oni u Krajini, videći u tome opasnost za svoje političke i socijalno–ekonomske pozicije i interese.

U međuvremenu su neredi u Bosni počeli sve više prerastati u pravu bunu seljaka Bošnjaka. Pored jugozapadne Bosne, Mostara i Sarajeva, glavna žarišta bune bila su u selima na širem području Tuzle i oko Tešnja. Seljaci Tuzlanskog kadiluka su zbog kuluka podigli bunu već 1747. godine. U to je doba fermanom naređeno da se u Tuzli poruši palanka i sagradi grad. Istim je fermanom raspisano koliko koje selo ima dovući kamena i druge građe. Kako su se te obaveze sa izgradnjom grada stalno povećavale, to su seljaci podigli bunu u kojoj su učestvovali samo Bošnjaci. Na bunu ih je najviše podsticao sam tuzlanski kapetan, skupa sa nekim imamima. Seljaci su tokom bune, koja je duže trajala, počinili znatne štete, kako samoj Tuzli tako i onima koji nisu uz njih pristajali.

Iz sličnih razloga došlo je do bune i u selima oko Tešnja. Glavni podstrekač i vođa te bune bio je bivši sarajevski kadija Abdurahman Muharemija, koga je tadašnji bosanski namjesnik Sejjidi Abdulah-paša lično izazvao time što je naredio da mu se zapali kuća prilikom nereda u Sarajevu 1750. godine. Pored seljaka, pretežno zemljoradnika, u buni su ponegdje učestvovale i sitne spahije, seoski džematski imami i oni slojevi gradskog stanovništva koji su posjedovali čifluke.

Na Bosni su se svaki čas mijenjali namjesnici, kojima je centralna vlada stavljala u zadatak da uguše bunu i stanu ukraj anarhiji. U tome je konačno uspio Mehmed-paša Kukavica, rođeni Bošnjak, koji je prvo imenovan za specijalnog komesara (mubašira) sa zadatkom da u Bosni zavede red. Prvi rezultati koje je u tome postigao preporučili su ga za položaj bosanskog vezira, na koji je postavljen krajem 1752. godine.

Pošto je u međuvremenu učinio kraj mnogim nemirima, Mehmed-paša je sredinom septembra 1753. lično došao u Tešanj, u čijoj je široj okolini buna bila još najžešća. Tom prilikom Tešnjaci su mu međusobno zajamčili da se odriču vođe pobunjenika Abdurahmana Muharemije, te da će ga progoniti. Muharemija je zaista uskoro stradao tokom jedne bitke kod Zvornika, gdje su ga mučki ubili neki potplaćeni pripadnici njegove pratnje. Njegovim ubistvom Mehmed-paša Kukavica je uklonio jednog od začetnika bune i njenog najsposobnijeg i najdosljednijeg vođu. Mehmed-paša Kukavica je u gušenju seljačke bune imao odlučnu i snažnu pomoć sarajevskih ba-

šeskija, koji su u međuvremenu potpuno prešli na stranu paša i ove pomagali "u svakom pogledu".

Nakon što je krajem 1753. likvidirao Muharemiju i porazio njegove najvjernije pristalice, paša Kukavica je uspio iskorijeniti i ostala žarišta bosanske bune. On se pri tome vrlo vješto služio lukavstvom, prijetnjama i stvaranjem razdora među vođama bune. Tamo gdje to nije bilo dovoljno, pribjegavao je najgrubljoj sili tako što je nemilosrdno progonio pobunjenike, ubijao njihove vođe i saradnike, a pristalice zatvarao, uništavao im imetak i palio kuće. Istovremeno sa gušenjem bune, Mehmed-paša je sve koji su kao posjednici zemlje (čifluka) bili obavezni na plaćanje poreza prisilio da ponovno počnu davati taksit i to sa svim zaostalim obrocima.

Mehmed-paša se svuda do kraja nemilosrdno obračunavao sa janjičarskim bašama. Ostale su jedino još sarajevske baše i bašeskije koji su, doduše, prešli na stranu legitimnih vlasti, ali čije je djelovanje u gradu stalno unosilo nemir, posebno ličnu i imovinsku nesigurnost. Takva je situacija vremenom počela sve više uznemiravati bogatije slojeve, posebno trgovce. Sarajevski poslovni svijet, u prvom redu trgovci, jednostavno više nije mogao podnositi nepredvidivo ponašanje jaramaza, odnosno baša. U tom je smislu jedna gupa trgovaca, u dogovoru sa zabitom Mehmed-agom, na prevaru početkom 1757. uhvatila njihovog vođu, bašeskiju Sari-Murata. Mehmed-aga je u zatvoru po kratkom postupku svojom rukom ubio Sari-Murata.

U znak osvete Sari-Muratovi drugovi (joldaši) su 3. III 1757. ubili šestericu trgovaca: Kara hadži Aliju i Kara hadži Hasana, nekog hadži Sulejmana, Mehmed-ef. Konjiciju, hadžiju Ćatu i hadžiju Krnjeza. Kako je tih dana zapadao veliki snijeg, to ubice nisu mogle pobjeći, pa ih vlasti uz pomoć građana za tri–četiri dana sve pohvataju. Bilo ih je ukupno 22, među kojima su najistaknutije kolovođe bili dvojica braće Morića, hadži Pašo, Ibrahim-aga i jedan Halilbašić. Svi su odmah uz gruhanje topova zadavljeni u sarajevskoj tvrđavi.

Time je Bosna poslije punih deset godina nemira, anarhije i buna umirena, ili kako je to Mehmed-paša Kukavica u izvještaju sultanu napisao ponovno osvojena, odnosno "feth učinjena". To dovoljno govori o širini i razmjerama bune kojom je Bosna bila zahvaćena. Surovi obračun Mehmed-paše sa pobunjenicima pomalo je zlurado, ali u osnovi tačno prikazan u jednoj narodnoj pjesmi. Tu se kaže da je sultan, kada su mu stigle tužbe da "jaramazi Bosnu raskopaše," pustio po gradu telale: "Ne bi li se koji junak našo, / da u Bosni baše iskorijeni, / al' se junak naći ne mogaše, / osim jednog paše Kukavice. / A kad dođe paša Kukavica, / kada dođe Bosni ponositoj, / od njega se baše prepadoše: / jatagane kriju na tavane,

/ a džubeta kriju u đubreta, / a saruke kriju u sanduke: / "Aman, paša, nisam bio baša, / sijem, orem i verđiju dajem!" / Al' im paša ne šće vjerovati, / već isječe sve redom glavare".

Suprotno ovome, u drugoj pjesmi oplakuje se sudbina Bosne i podrugljivo govori o Mehmed-paši Kukavici i njegovom glavnom saradniku, travničkom kadiji Abdulah-ef. Kosu: "Jadna Bosno, šta si dočekala, / da u tebi dvije tice sude / Kos kadija, paša Kukavica!"

Buna u Bosni spada u red tipičnih seljačkih buna srednjeg vijeka do kojih dolazi obično u kontekstu dugotrajnog ratnog stanja i njegovih neposrednih posljedica. Prve takve bune u Evropi su izbile u vrijeme "stogodišnjeg rata" između Francuske i Engleske (1337–1453). Tako je u Francuskoj već 1358. izbila poznata žakerija (*jacquerie*) kao stihijni seljački pokret, koji je za svega nekoliko sedmica ugušen. Sličan pokret, kojem je na čelu bio neki seoski zanatlija Wat Tyler, izbio je u Engleskoj 1381. godine. Buna je krvavo ugušena, a sam Tyler pogubljen, ali su nakon toga sva feudalna davanja fiksirana i pretvorena u jedinstven novčani porez.

Prva takva buna u Osmanskom carstvu, kako je već ranije pomenuto, izbila je u zapadnoj Anadoliji 1603, što znači u vrijeme rata sa Habsburgovcima 1593–1606. godine. Na čelu bune bio je neki Deli Hasan, koji je vrlo brzo izrazio pokornost sultanu i zatražio oprost tako što će mu se dati mogućnost da se iskupi "u borbi protiv nevjernika". Ta mu je mogućnost pružena, pa je sa vojskom od oko deset hiljada ratnika, za koju Hammer kaže da je "bila mješavina pljačkaškog ološa najčudnijeg izgleda", prešao u Rumeliju i upućen na ugarsko ratište. Tu se istakao u "ljutom boju" kod Pešte 27. IX 1603, u kojem je junački poginuo bosanski namjesnik i poznati bošnjački pjesnik Derviš-paša Bajezidagić. Poslije toga, Deli Hasan je kao Dželali Hasan-paša kraće vrijeme nominalno bio na položaju bosanskog namjesnika, mada, kako je već naprijed pomenuto dalje od Novog Pazara u Bosnu nije stigao.

U svim ovim srednjovjekovnim bunama seljaci ne dovode u pitanje legitimnost vlasti, posebno vladara (kralja, cara, sultana), niti sam feudalni poredak kao takav. Oni se samo bune protiv zloupotrebe vlasti u vidu "brutalne korupcije" i uvođenja novih nameta. To je bila borba za tzv. "stare pravice". Politički program ovih seljačkih buna može se sažeti u paroli: "Živio kralj, ali bez poreza!" (*Vive le Roi, sans la gabelle!*). Kao parafraza ove parole program pobunjenih bošnjačkih seljaka mogao bi se slično izraziti: "Padišahum jaša čok, ama verđija jok!" (Živio mnogo padišah, ali porez ne!) Seljaci u Bosni su se u biti borili za stari poreski sistem, odnosno za svoje poreske povlastice u vidu muafijeta.

Istočno pitanje i Dubički rat

Bosna je kao granična zemlja Osmanskog carstva prema kršćanskom Zapadu od početka bila obuhvaćena takozvanim "istočnim pitanjem" (*res Orientales*). Sam termin "istočno pitanje" upotrijebljen je u evropskom diplomatskom rječniku prvi put na zasjedanju Svete alijanse u Veroni 1822, povodom grčkog ustanka 1821. godine. Historijski gledano, istočno se pitanje postavilo daleko ranije pa se odatle u literaturi različito shvata i definira. U najširem smislu, istočno se pitanje shvata i definira kao historija odnosa islama i kršćanske Evrope, odnosno kao "problem napredovanja susjednih naroda na štetu muslimanskih naroda". Već je poznati njemački osmanista J. W. Zinkeisen sveo 1855. "istočno pitanje" na problem koji se tiče postanka, opstanka i budućnosti Osmanske carevine, "koja se kao neka kob uvukla među evropske države". Sedamdeset godina kasnije, Vasilj Popović je istočno pitanje ograničio na problem opstanka Osmanske carevine na Balkanskom poluotoku i u istočnom Sredozemlju (Levantu). To bi ustvari bila "najmlađa faza" stoljetnih borbi između Azije i Evrope na njihovim najosjetljivijim dodirnim tačkama, kao što su moreuzi, Bosfor i Dardaneli, egejski i istočno–sredozemni otoci prema oblastima Sirije, Libana i Palestine (*états du Levant*).

Najveći broj pisaca, posebno savremenih, istočno pitanje shvata i definira kao problem popunjavanja praznine koja je u geopolitičkom prostoru nastajala postepenim slabljenjem i povlačenjem Osmanske carevine iz srednje i istočne Evrope. U tom se smislu istočno pitanje ograničava na diplomatsku borbu Rusije i velikih evropskih sila za "osmansku baštinu". Tako shvaćeno istočno pitanje je stvarno otvoreno Kučuk–Kajnardžijskim mirom 1774, kojim je okončan šestogodišnji rusko–turski rat.

Kao diplomatsko pitanje opstanka i nasljedstva Osmanske države na Balkanu i Levantu, istočno je pitanje obuhvatalo kompleks problema i događaja u vremenu od druge polovine XVIII do prvih decenija XX stoljeća. Tu, prije svega, spadaju odnosi Porte sa evropskim silama, koje su u svojoj imperijalističkoj ekspanziji nastojale svaka za sebe otkinuti što veći i značajniji dio osmanskog nasljedstva. Ovi se odnosi prepliću sa evolucijom unutrašnjih prilika u Carstvu. U to vrijeme unutar Carstva dolazi do očitog

razgrađivanja i dekadencije njegove klasične državne i društvene organizacije. Istovremeno se na Balkanu i u arapskim zemljama Carstva, prije svega u Egiptu, javljaju ustanci i oslobodilački pokreti. U to se upliću velike evropske sile, koje usljed međusobnog rivalstva svoju ekspanzionističku politiku i ciljeve na Balkanu i Bliskom istoku često prikrivaju navodnom brigom za položaj potčinjenih naroda u Carstvu.

Bilo kako da se shvati i definira istočno pitanje, šire ili uže, ono se u svakoj svojoj dimenziji ticalo i tiče povijesne sudbine Bošnjaka. Za Bošnjake je to uvijek bilo pitanje opstanka na rodnom tlu, uz očuvanje vlastitog muslimanskog identiteta, bez obzira na moguću sudbinu Osmanskog carstva.

Inicijativu u politici potiskivanja i rušenja Osmanskog carstva preuzima šezdesetih godina XVIII st. ruska carica Katarina II Velika (1762–1796). Ona je u prvom redu snažno oživjela stare ambicije Petra Velikog da Rusiji osigura prevlast na Crnom moru. Uz njenu oružanu podršku, za poljskog kralja je 1764. izabran Stanislav Poniatowski. On je nastojao osigurati vjersku ravnopravnost nekatolicima, što je izazvalo otpor katolika i osnivanje Poljske nacionalne konfederacije u području Podolja u današnjoj Ukrajini. Ova se konfederacija obratila Osmanlijama za pomoć. Porta je na to zatražila rusko povlačenje iz Poljske, što je Katarina odbila. Uslijedio je rat koji je sultan Mustafa III, po nagovoru Francuske i krimskog hana, objavio 4. X 1768. godine.

Austrija ovaj put nije zaratila skupa sa Rusijom, pa je Bosna na toj strani bila mirna. Bošnjaci su ipak morali ratovati na drugoj strani, protiv Crnogoraca i ponovno na ratištima oko Dnjestra i obala Crnog mora. U to vrijeme na čelu Crne Gore bio je Šćepan Mali (1766–1774), poznat kao "lažni car", u stvari avanturista nepoznatog porijekla koji se izdavao za svrgnutog ruskog cara Petra III. Kao takav, Šćepan Mali je "uzvitlao buru" u Crnoj Gori i prigrabio vlast od mitropolita (vladike) Save Petrovića. Šćepan Mali je počeo uznemiravati okolne osmanske posjede pa su, pored ostalog, Crnogorci i Brđani odbili plaćanje harača.

U julu 1768. naređeno je iz Carigrada bosanskom namjesniku Silahdar Mehmed-paši da digne vojsku i prisili Crnogorce na plaćanje harača, odnosno na pokornost sultanu. Mehmed-paša Silahdar je naredbom od 8. VIII 1768. za zborno mjesto vojske odredio Gatačko polje. Traženo je da se iz Sarajeva tamo uputi hiljadu vojnika (nefera, janjičara) i tri topa sa opremom. Neferi su također traženi iz Visokog, Fojnice i Kreševa. Istovremeno je naređeno da se spreme peksimiti za vojsku i pošalju na Gatačko polje.

U vojsci koja je 19. VIII 1768. otišla u Crnu Goru bilo je ukupno oko sedam hiljada ljudi. Pored hiljadu nefera iz Sarajeva, tu je bilo četiri hiljade

spahija i zaima iz raznih mjesta Bosanskog ejaleta, dok je s Mehmed-pašom Silahdarom otišlo još oko dvije hiljade ljudi.

Odlučujuća bitka se odigrala 8. IX 1768. u Ostroškom klancu, na putu od Nikšića prema Spužu, gdje su Crnogorci "napravili utvrde od drveta i postavili zasjede". Bošnjačka vojska je u jednom naletu osvojila sve te utvrde i prisilila Crnogorce na bjekstvo, "dok ih je nešto zarobljeno, a nešto poginulo". Na bošnjačkoj strani gubici su bili sasvim neznatni. Pošto se sa Crnogorcima ne može uspješno boriti "onaj koji ne poznaje njihove varke", to su ovoj pobjedi, kako piše Bašeskija, mnogo doprinijeli Trebinjci, Nikšićani i stanovnici Spuža "koji su im vješti".

Na vijest o pobjedi na Ostrogu, koja je u Sarajevo stigla 11. IX 1768, čuveni pjesnik Mejli (Derviš Mehmed Gurani) napisao je kronogram u slavu Mehmed-paše Silahdara, koji je "jednim zamahom mača osvojio Crnu Goru". Pjesmu o osvojenju Ostroga napisao je i Mula Mustafa Bašeskija i uvrstio je u svoju hroniku.

Poslije pobjede na Ostrogu, Bošnjaci su, uz znatne poteškoće zbog krševitog tla, osvojili Čevo, Zolotu, Crnicu i Bjelopavliće. Nakon toga su "cnogorski knezovi i vođe" pristali da plaćaju harač. U ovom je pohodu nešto Crnogoraca zarobljeno, "a neki su se predali na vjeru". Bašeskija piše da su mu oni koji su učestvovali u pohodu pričali da je "na crnogorskim putevima vrlo teško voditi borbu, jer je to sami kamen". Od više njih je slušao "da bi voljeli na drugu koju vojnu i šezdeset konaka daleko otići, jer im je to lakše negoli u ovaj kameniti kraj". Ta im se prilika, da ratuju šezdeset konaka daleko od kuće, vrlo brzo pružila, jer je krajem 1768. stigao iz Carigrada ferman da se u Bosni razvijaju i popisuju bajraci "u svrhu odlaska na moskovsku vojnu". Fermanom je određeno da se u Bosni popiše 70–80 janjičarskih bajraka. Svaki aga koji razvije bajrak bio je dužan da o svom trošku opremi najmanje pedeset ljudi i povede ih na vojnu. Tokom mjeseca Ramazana, koji je nastupio 9. I 1769, u Sarajevu je razvijeno i popisano 40 bajraka. Među janjičarskim agama prvi je uzeo bajrak u svoje ruke Sulejman-aga Indže (Vitki), inače jedan od najbogatijih ljudi u Sarajevu. On je tako postao bašaga (glavni aga). Sarajevske age su krenule na vojnu 8. IV 1769. godine. Sedam dana kasnije, 15. aprila, za njima je otišao kapetan Džino Gradiščanin na čelu 1.200 nefera iz Krajine. U pomoć osmanskim tvrđavama na Dnjestru iz Bosne je otišlo i 50 bajraka spahija. Svi su na odredište u tvrđavu Hotin stigli u maju 1769. godine. Tu su Bošnjaci pokazali veliku hrabrost u odbrani grada na koji je navalilo oko 70.000 Rusa i Poljaka sa 27 topova. U Sarajevu je 9. VII 1769. stigao "radosni ferman" da je kod Hotina izvojevana velika pobjeda nad neprijateljem. Tim povodom u gradu je tri dana trajalo veselje uz pucnjavu

topova, ali se vijest pokazala lažnom. Ubrzo je ponovno stigao tatar i donio "veselu vijest" o velikoj pobjedi kod Hotina, što se opet slavilo tri dana. Kada se u jesen 1769. vojska vratila sa pohoda, ustanovilo se da je i ova vijest bila lažna. Iscrpljena osmanska vojska je pred nadmoćnom silom morala napustiti Hotin pa su Rusi ušli u praznu tvrđavu i tako je zauzeli. Glavnina osmanske vojske prezimila je na području Baba–planine u rumunskom dijelu Dobrudže.

Pred novu ratnu kampanju, u rano proljeće 1770, obeshrabreni i iscrpljeni Bošnjaci nisu pokazivali osobito raspoloženje niti želju da idu na rusko ratište. Iz Carigrada je početkom marta 1770. dopremljeno 36.300 groša državnog novca da se u Bosni popiše hiljadu sejbana (janjičara treće divizije). Istovremeno je u Sarajevu razvijeno svega pet bajraka.

Zbog obaveze vlastite odbrane, Bošnjaci su odbijali ići u rat daleko od kuće, izgovarajući se velikim zaostatkom vojničkih plata, a posebno isticanjem značaja i osobenosti Bosne koja po svom položaju nije isto što i Rumelija. Svijest o tom posebnom položaju narod je izražavao izrekom: "Baška Bosna, baška Urumenlija." Tako je 15. III 1770. u Sarajevo stigao carski ferman koji je pročitan i saslušan u Carevoj džamiji. Ferman je određivao da se iz rumelijskog orta–kola podignu stare age i neferi i upute na polje Baba–planine "u carsku ordiju pod časnu zastavu". Tu se među prisutnim jamacima (pomoćnicima bajraktara) razvila rasprava u kojoj je većina tvrdila da se ferman ne odnosi na njih, jer se u njemu ne spominje Bosna nego samo Rumelija. Zaključeno je da Bosna ne spada u rumelijski orta–kol. S obzirom na to da već tri godine nisu stigle vojničke plate i da su se mnogi istrošili dok su otišli i vratili se s Hotina, to je carskom izaslaniku predat ilam, u kojem je rečeno da Bošnjaci nemaju novaca za odlazak u rat, pa ako ih sultan ne pomogne oni neće ni poći.

Cijela 1770. je prošla u raspravama, pozivima i pritiscima na "hotinske age" da idu u Ukrajinu i čuvaju preostale gradove na Dnjestru. Jedino su se spahije dobrovoljno i bez pogovora odazivale. Ostali se uglavnom nisu odazivali, stalno ponavljajući da se ferman o pozivu odnosi samo na Rumeliju, a da se Bosna u njemu ne spominje. Osim toga, zaostale plate vojnicima nikako nisu stizale niti isplaćivane. Bašeskija je 1771. godine zabilježio da "ferman ponovno stiže, ali plaće ne stigoše".

Bošnjaci su bili zabrinuti i zbog mogućih napada na granice Bosne iz Crne Gore i Dalmacije. Odmah po izbijanju rata, u Crnu Goru je stigao ruski izaslanik knez Jurij Dolgoruki. On je poslan da navodno izvidi slučaj lažnog cara Šćepana Malog, ali i da buni Crnogorce. Dolgoruki nije mogao ukloniti Šćepana Malog niti pokrenuti Crnogorce u rat, ali su njegova pojava i prisustvo izazvali podozrenje okolnih sandžaka. Tako su i u Bosni preduzete

razne mjere predostrožnosti. Još u vrijeme pohoda na Crnu Goru 1768. stigla je carska naredba da se od bosanske raje oduzme oružje i po odobrenju kadije proda, a novac uruči vlasnicima. Naknadnom naredbom vraćeno je oduzeto oružje trgovcima kršćanima, uz dozvolu da ga nose. U maju 1770. određene su bosanske spahije da čuvaju Nikšić. Spahije su se okupile na Glasincu i odatle pod vođstvom alajbega Omera Babića krenule put Nikšića. Neki od njih su raspoređeni još dalje, na "četiri sahata hoda od Nikšića".

Usljed rata u zemlji su poskupili pšenica, maslo i svijeće. Istovremeno je iz vojnih razloga zabranjen izvoz stoke iz Bosne. Zbog skupoće došlo je do protesta u Sarajevu i napada na janjičarskog agu, u čemu su uglavnom učestvovale žene i djeca.

Rusi su do kraja 1770, pored Hotina, osvojili Bender, Brailu, Izmail, Kiliju i druge gradove u donjem toku Dunava. Vijest da je neprijatelj osvojio sjevernu stranu Dunava stigla je u Sarajevo i Bosnu oko Božića 1770. godine. To je izazvalo veliku žalost i strah da će "neprijatelj stići sve do Istanbula ako bi se Dunav zaledio i neprijatelj ga prešao".

Bez obzira na ovaj strah odziv na "moskovsku vojnu" bio je sve slabiji. U ljeto 1771. raspisano je u Bosni ubiranje *seferi imdadije* (ratne pomoći). Protiv ubiranja ovog ratnog poreza ustale su prvo Sarajlije. Oni su 4. VIII 1771. u vezi sa naredbom o zavođenju ovog ratnog nameta, u Carevoj džamiji izjavili da "neće dati te pomoći". Sutradan se, u znak protesta protiv raspisane ratne pomoći, u Sarajevu usred dana zatvorila čaršija.

Ratna pomoć je raspisana po određenom redoslijedu, a od toga je na Sarajevsku nahiju došla vrlo mala svota, svega 1.080 groša. To je namjerno tako učinjeno da se Sarajlije ne bi bunile, jer su drugi u Bosni gledali da li će Sarajlije pristati na davanje ratne pomoći, pa da se onda prema tom porezu i sami odrede. Kada se saznalo da su Sarajlije odbile dati ratnu pomoć, odmah se javio otpor njenom ubiranju i u unutrašnjosti Bosne. Tako je zbog ratne pomoći u Zenici ubijen jedan stari janjičarski aga. Bošnjaci u Vlasenici su se također usprotivili davanju ratne pomoći pa je i tamo u neredima tim povodom ubijen jedan čovjek.

Mada su stizali fermani da se popisuju svi koji neće da daju ratnu pomoć, otpor njenom ubiranju nije prestajao. Tako je 27. II 1773. u sarajevskoj tvrđavi zadavljen imam džemata iz sela Župče kod Visokog. Skupa s njim zadavljena su i dvojica seljaka. Imam je proglašen krivim što su seljaci u spomenutom selu odbili dati ratnu pomoć, dok su dvojica seljaka smatrani njegovim glavnim pomagačima i kolovođama. U martu iste godine zadavljen je u sarajevskoj tvrđavi još jedan seljak iz Visokog zbog izbjegavanja davanja ratne pomoći. Tek je početkom 1774, već pri kraju rata, uspjela vlast u Sarajevu silom ubrati "veliku svotu ratne pomoći". Porez je

razrezan tako da se nije vodilo računa da li se radi o bogatim ljudima, agama ili neferima (običnim građanima). U prosjeku je razrezano 30–40, a nekima i po 60 groša.

Uz sve ratne nevolje i oskudicu, u ljeto 1771. pojavila se kuga, prvo u Beogradu i Užicu, a zatim na Glasincu, Palama i u Rogatici, te Srebrenici i u Kopačima kod Goražda. Bolest se relativno brzo smirila, ali se u Sarajevu pojavila epidemija zaušnica, od koje je pomrlo mnogo djece. Tako se Bosna nosila sa mnogim tipično ratnim nevoljama, mada se sam rat vodio daleko od njenih granica. U ovom ratu Rusija je prvi put uspjela da Osmansku carevinu napadne ne samo sa sjevera, na obalama Crnog mora, nego i sa juga, u Sredozemnom i Egejskom moru.

Početkom rata izvršeni su uz englesku pomoć u Portsmouthu remont i opremanje ruske baltičke flote, pod komandom admirala Alekseja Orlova. Njemu se u svojstvu pomoćnika i savjetnika pridružio jedan broj engleskih mornaričkih oficira. Cilj Engleske je bio da pomoću Rusije okonča dugotrajnu francusku nadmoć na Levantu. Tako opremljena eskadra je pod nazivom Prva arhipelaška ekspedicija zaplovila Atlantikom, Gibraltarom i Mediteranom prema grčkim obalama i otocima. Početkom 1770. ruski su se brodovi pojavili na jugozapadnim obalama Peloponeza, gdje su u luci Navarin (Nauarinon) uspostavili svoju bazu. Ruski agenti su nastojali podići među Grcima velik ustanak protiv Osmanlija, ali sve se završilo na pokolju muslimanskog stanovništva u dijelovima Moreje i na jonskim otocima Kefaloniji i Zakintosu. Ubrzo je došlo do obostranog razočarenja, kod Grka zbog neznatne ruske vojne pomoći, a kod Rusa zbog "grčkog kukavičluka, nepouzdanosti i srebroljubivosti". Ruska flota se povukla pa su Grci ostali nezaštićeni pred osmanskim represalijama zbog pobune i pokolja nad muslimanskim stanovništvom.

Osmanski odgovor na upad i prodor ruske flote bio je trom i neodlučan. Pošto je napustio obale Moreje, admiral Orlov je zaplovio prema zapadnoj, egejskoj obali Male Azije. Tu je u luci Češme (Çeşme), nasuprot otoku Hiosu, zatekao osmansku flotu, koju je iznenadnim napadom 6/7. VII 1770. skoro u cijelosti uništio na sidrištu. Rusi su artiljerijom i malim zapaljivim brodovima (branderima) izazvali eksplozije i požare na osmanskim brodovima. Tako je vatra progutala 26 većih i oko 50 manjih osmanskih brodova, uz ogromne gubitke u ljudstvu. To je poslije bitke na Lepantu (7. X 1571) bio prvi veliki poraz osmanske flote i faktički kraj pomorske moći Carstva.

Admiral Orlov nije, zbog stalnih nesporazuma sa svojim engleskim savjetnicima, uspio iskoristiti prednost koju je stekao ovom pobjedom. On je bez uspjeha pokušao osvojiti otoke Rodos i Egriboz (Eubeju, Negropont). Nakon toga, sve se svelo na sporadično ometanje osmanske trgovine u

Egeju i pokušaj da se doturi izvjesna pomoć mamelučkim pobunjenicima protiv sultana u Egiptu i Siriji. Tako prva ruska "arhipelaška ekspedicija" nije postigla osnovni cilj Katarine Velike da zauzme i pri sklapanju mira zadrži jednu luku na južnim obalama Balkana ili na nekom od egejskih otoka, odakle bi se pod vidom trgovine i u miru održavale veze i ostvarivao uticaj među pravoslavnim podanicima Osmanskog carstva.

Nasuprot tome, uspjesi na sjeveru su bili iznad očekivanja. To se, prije svega, odnosi na ruski ratni uspjeh na Krimu, gdje je potpuno i konačno okončana sultanova vrhovna vlast nad tatarskim hanom. Na Krimu je uspostavljena autonomna tatarska država pod ruskim sizerenitetom, za čijeg je hana ustoličen ruski eksponent Sahip Giraj. U narodu je pod uticajem uleme šireno nezadovoljstvo zbog uspostavljanja nemuslimanskog protektorata i prisustva ruskih garnizona na Krimu. Istovremeno su tatarski prvaci, koji su izbjegli u Carigrad i dijelove Rumelije, izabrali Maksuda Giraja kao novog hana u izgnanstvu. Oni i njihove pristalice su se uglavnom naselili u Ruščuku (Ruse, na Dunavu u Bugarskoj) da tu, pod osmanskom zaštitom, sačekaju dan povratka Krima pod sultanovu vlast. Taj dan nisu dočekali jer osmanska država nije više imala snage da radi Krima krene u novi rat.

Mada je rat trajao još skoro dvije godine, svoju kulminaciju dostigao je 1772, sa ruskom okupacijom Moldavije, Vlaške i Krima. Već je tada pruski kralj Fridrih II savjetovao carici Katarini, kao svojoj saveznici, da sklopi mir. Štaviše, predlagao je da se Rusija, skupa sa Austrijom i Pruskom, proširi samo na račun Poljske, a da vrati Turskoj sve što je ratom osvojila. Istovremeno je austrijski kancelar grof Wenzel Kaunitz otvoreno upozorio ruskog poslanika da Rusija mora voditi računa o ravnoteži sila na Istoku. Posredovanjem austrijskog i pruskog poslanika došlo je do prvih mirovnih pregovora u Bukureštu, krajem 1772. godine. Pregovori su ubrzo propali zbog pretjeranih ruskih zahtjeva.

Kako je 1773. u južnoj Rusiji izbio veliki seljački ustanak pod vođstvom Jemeljana Pugačova, to je sama Katarina počela požurivati pregovore. Da bi ubrzala pregovore, ruska vojska je, pod komandom čuvenog vojskovođe Aleksandra Suvorova, u proljeće 1774. prešla Dunav i kod Šumena u sjeveroistočnoj Bugarskoj zaobišla glavninu osmanske vojske te joj odsjekla vezu sa pozadinom. Veliki vezir Bahri Mustafa-paša je bio nakon toga prisiljen da zatraži pregovore, koji su vođeni 10–21. VII 1774. u Maloj Kajnardži, u bugarskom dijelu Dobrudže, gdje je bio ruski glavni stan.

Kučuk–Kajnardžijskim mirom Rusija je vratila Osmanskoj carevini sve što je osvojila u Besarabiji, Moldaviji, Vlaškoj i u Arhipelagu. Rusija je zadržala ugao crnomorske obale između Dnjepra i Buga, ali bez Ozije, koja

se uspjela održati i ostati u osmanskom posjedu. Pored toga, Rusiji su pripali Azov i Kerč. Ovi naizgled mali teritorijalni dobici, uz činjenicu da je sultan morao priznati nezavisnost krimskim Tatarima, značili su da je Rusija konačno čvrsto zakoračila na Crno more i Mediteran, pošto je njenim brodovima priznata sloboda plovidbe kroz moreuze. Ruskim trgovcima, poslanicima, konzulima i drugom diplomatskom osoblju priznata su sva prava koja u Osmanskom carstvu u tom svojstvu već imaju državljani Francuske, Engleske, Holandije i drugih evropskih sila. Osim toga, Rusiji je priznat status sile zaštitnice pravoslavnog stanovništva u Osmanskom carstvu. To je omogućilo Rusiji da se otvoreno upliće u unutrašnje stvari osmanske države, sa težnjom da u krajnjoj liniji nad njom uspostavi svoj protektorat.

Mada su teritorijalni gubici Osmanskog carstva bili ograničeni, Kučuk–Kajnardžijski mir je bio jedan od najsudbonosnijih dokumenata u osmanskoj historiji. Sultanu je kao halifi priznata vrhovna vjerska vlast nad muslimanima koji su došli pod nemuslimansku, rusku vlast. Sama ta činjenica je označila početak kraja univerzalnosti Osmanskog carstva kao islamske države.

Bečki rat, odnosno Karlovački mir 1699, označio je kraj ekspanzije Osmanskog carstva u Evropi. Rat 1768–1774. i Kučuk–Kajnardžijski mir označili su početak njegovog kraja i "neizlječive propasti". Montesquieu je, kao savremenik Kučuk–Kajnardžijskog mira, vidio tu propast, ali je tačno predvidio njenu dugotrajnost zbog suprotnosti interesa velikih evropskih sila. To je propadanje teklo tako sporo i mučno da su stanje i slika Osmanskog carstva dijagnosticirani sintagmom "bolesnik na Bosforu", koju je u diplomatski rječnik unio ruski car Nikola I (1825–1855).

Po okončanju rata u Bosni je jedan od osnovnih problema bio problem vojničkih plata, koje nisu stizale niti isplaćivane u prosjeku 7–10 godina. Bašeskija je u maju 1778. zabilježio da je "to bila jedna briga i tegoba za cijeli šeher, jer plaće nisu došle već sedam godina, a vojnici se bili zadužili". Tako su i dužnici i oni koji su novac davali u zajam bili "ožalošćeni".

Iste su se godine na Krajini "zavadile" serhatlije sa kapetanima. Došlo je i do otvorene pobune serhatlija, mahom tvrđavskih čuvara, kojima su njihovi kapetani nastojali oteti posjede (čifluke) i tako ih ustvari pretvoriti u svoje beglučare ili napoličare. Na čelu pobuna u Krajini bili su neki Kara Jašar-aga i Ali-aga Čehajić iz Novog, Muja-aga i Zulf-aga Džojo iz Bihaća, Ibrahim-aga Zenković iz Cetina, Ibrahim-aga Kulaš iz Kozarca, mula Mehmed iz Prijedora i drugi. Pobunjenici su prvo navalili na Kamengrad i Banju Luku, a zatim na Krupu, Bihać i Staru Ostrovicu. Tu se u tvrđavu zatvorio kapetan Beširević koga je opkolilo deset hiljada vojnika. Pobunjenici su uspjeli opljačkati neke gradove i protjerati kapetane. Na kraju su krajišnici

(serhatlije) krenuli na Travnik. Bosanski vezir Silahdar Mehmed-paša, osvajač Ostroga 1768, obratio se Sarajlijama za pomoć i posredovanje. Iz Sarajeva su "iz svake grupe izabrana po dva–tri pametna i ozbiljna čovjeka, koji se uputiše na graničarsku vojsku radi izmirenja". Vezir je istovremeno pozvao u pomoć spahije sa alajbezima i kliškog mutesarifa Džafer-pašu Čengića. Njihovim posredovanjem izbjegnut je oružani sukob i postignuto izmirenje pa su se krajišnici vratili svojim dužnostima.

S obzirom na to da su Bošnjaci generacijama bili vojnici pod raznim imenima, to su mnogi nosili vojničku odjeću i znakove pa se više nije raspoznavalo ko je stvarno u nekoj plaćenoj vojničkoj službi a ko nije. Zato je, navodno početkom 1784, izdata naredba da oni koji nemaju veze sa "odžacima i dirlucima" (štabovima i platama) ne smiju nositi vojničku odjeću i znakove.

Tokom 1784. izbio je granični spor sa Austrijom oko "suhe međe" na Krajini. Navodno je Austrija tražila korekciju granice, tako da joj se ustupe sve zemlje do Une, po čemu bi Austriji pripali Cetingrad, Kladuša, Cazin, Ostrožac, Krupa, Bužim itd, ukupno 21 tvrđava i četiri kule. Tim povodom je na granici došlo do jačih čarkanja između stanovnika Bužima i austrijskih graničara. Neki su mislili da je došlo do novog rata sa Austrijom pa je u Bosnu stigao carski mubašir, kapidžiaga Ahmed-aga Karađozbegović da umiri Krajišnike i navodno udovolji zahtjevima Austrije. Po drugoj verziji, Porta je odmah odbila zahtjeve Austrijanaca, a sultan im je čak poručio "da će ih kazniti".

U to vrijeme, već četvrtu godinu na položaju bosanskog namjesnika bio je, u narodu vrlo omiljeni, Abdulah-paša Defterdarević Sarajlija. On je septembra 1784. sazvao Ajansko vijeće, na kojem je u prisustvu carskog mubašira Ahmed-age jednoglasno donijeta odluka da se granica između Bosne i Hrvatske, koja je uređena mirom iz 1739, ne može mijenjati. Ako do toga dođe, onda će se Bošnjaci dići na ustanak. U tom je smislu otpremljen i mahzar u Carigrad. Taj je mahzar navodno bio uzrokom Abdulah-pašine nagle smrti. Pošto mu je mahzar upisan u grijeh, otpremljena mu je u sultanovo ime, "za zasluge", čaša otrova. Prema narodnoj predaji, Abdulah-paša je ispijajući otrov rekao carskom mubaširu: "Baš vererum, bir taš verem." (I glavu ću svoju dati, a kamena jednog ne dam.) Nasuprot ovoj predaji, Muvekit kaže da je Abdulah-paša naprasno umro od kapi u Travniku, gdje je sahranjen u posebnom turbetu kod Jeni džamije. Sa Muvekitom se slaže Bašeskijin zapis da je 12. I 1785. "naprasno umro bosanski valija Abdulah-paša Bošnjak, koji je bio prijatelj Bosne, poznat kao darežljiv čovjek, otvorene ruke". Bašeskija smatra da su priče o njegovom trovanju koje je svijet širio "besmislica" ali ipak oprezno dodaje da se u vezi s tim

"ne zna prava istina". Bašagić smatra da je narodna predaja vjerodostojna i da je Abdulah-pašina smrt bila proračunata. To se, po Bašagiću, vidi po tome što je u Travnik vrlo brzo stigao novi vezir Kara Haseći Ahmed-paša. S njim je došao i kapidžibaša Ibrahim-aga da popiše i zaplijeni u korist države Abdulah-pašinu ostavštinu. Abdulah-pašin patriotski i junački postupak Bašagić je opjevao u scenskoj igri *Abdullah-paša, dramski spjev u 4 čina iz XVIII stoljeća* (Sarajevo 1900).

Abdulah-paša je kao dobrotvor još za života uvakufio svoje imanje u korist jedne tekije i drugih islamskih ustanova. Odredio je da mu u turbetu pored groba na trošak njegovog vakufa danonoćno gori velika svijeća. Mada u vezi sa Abdulah-pašinom smrću nije sve jasno, svi se savremeni hroničari slažu da je on, kako reče Bašeskija, "u odnosu na druge paše bio dobar čovjek". On je, prema Bašeskiji, prilikom dolaska na dužnost bosanskog namjesnika u oktobru 1780. podijelio samo u Sarajevu "oko tri stotine odora", te mnogo drugih darova "svojoj rodbini i sirotinji". Abdulah-pašinu darežljivost i dobrotu potvrđuje i fra Nikola Lašvanin, koji u svom ljetopisu piše da "za njegova vladanja siromasi nisu znali šta je zlo". Slično je i ljetopisac franjevačkog samostana u Kreševu zapisao da je Abdulah-paša bio "csovik posve dobar, siromaha i raje mila majka".

Od kraja 1785. jugoistočni dijelovi Bosanskog ejaleta bili su izloženi upadima albanskih pobunjenika, koje su predvodili skadarski sandžak-beg Kara Mahmud-paša Bušatlija i glasoviti četovođa Hasan Hot. Kara Mahmud-paša je, u nastojanjima da svoju vlast protegne na šire područje Albanije i Crne Gore, došao u sukob sa centralnom vlašću. U jednom od pohoda koje je centralna vlast poduzimala protiv Bušatlije učestvovali su januara 1786. i Bošnjaci. Kako se Bušatlija privremeno izmirio sa centralnim vlastima, to do sukoba nije ni došlo pa su se Bošnjaci već u februaru vratili iz pohoda.

Hasan Hot je na čelu brojne eškije (odmetnika) neprestano uznemiravao gradove i palanke po Albaniji, ali i po graničnim dijelovima Hercegovačkog sandžaka. Kako se bilo pročulo da se sprema udariti na Taslidžu (Pljevlja) i Prijepolje, to je hercegovački muselim Mustaj-paša sa spahijama i zaimima čuvao Taslidžu, a Sinan-paša sa zvorničkim sandžakom Prijepolje. Kada je vidio da tu neće moći ništa postići, Hasan Hot je udario na Kolašin i Nikšić. Na oba je mjesta bio poražen i suzbijen od samih Kolašinaca i Nikšićana.

Krajem 1787. ponovno je stigla naredba da Bošnjaci idu na Skadar, pošto se Kara Mahmud-paša Bušatlija opet odmetnuo. U toku priprema za ovaj pohod stigla je vijest da je Austrija, poslije 50 godina mira, 8. II 1788. objavila rat Osmanskoj carevini. Bošnjaci tako ostadoše da brane svoju

domovinu, na čijim se granicama poslije pola stoljeća ponovno pojavila velika neprijateljska vojska.

Ovaj je rat bio izravan rezultat osvajačkih nastojanja Katarine II Velike, posebno pothranjivanih lahkim uspjehom na Krimu. Ona je u jednom memorandumu, koji je još 10. IX 1782. podnijela austrijskom caru Josipu II, izložila svoj čuveni "grčki projekt". Taj se projekt u osnovi svodio na prijedlog da se razbije evropska Turska i međusobno podijele njeni posjedi na principu ravnoteže snaga. Upravo radi te ravnoteže na Balkanu su se imale stvoriti dvije nove države. Prvo bi se sjedinjenjem Vlaške i Moldavije stvorila samostalna pravoslavna država, pod antičkim imenom Dacija. Katarina je za prvog vladara ove nove države predvidjela svog ljubimca, kneza Grigorija Potemkina. Na drugoj strani, ujedinjenjem Trakije, Makedonije, Bugarske i sjeverne Grčke obnovio bi se Bizant, odnosno grčko srednjovjekovno carstvo, sa sjedištem u Carigradu. Mjesto prvog cara obnovljenog istočnog rimskog, odnosno grčkog carstva, Katarina je namijenila svom tada trogodišnjem unuku, koji je već prilikom rođenja 1779. dobio znakovito ime Konstantin. On je od ranog djetinjstva pripreman za tu ulogu.

Suočena sa agresivnom politikom Katarine II, Porta je, iako nespremna za rat, 14. VIII 1787. objavila Rusiji rat, uz mogućnost da se objava opozove, ukoliko se Rusija povuče sa Krima i Kavkaza. Objava je prihvaćena, mada ni sama Rusija nije bila spremna za rat. Ista je situacija bila i sa Austrijom. Zbog opće nespremnosti zaraćenih sila cijeli je rat vođen vrlo mlitavo. Rat nije donio ni Rusiji niti Austriji nikakav trajan uspjeh, a ni jedna tačka ambicioznog Katarininog "grčkog projekta" nije ostvarena.

Austrija je već od 1780. vršila određene pripreme za novi pokušaj osvajanja Bosne, uglavnom slanjem uhoda koji su prikupljali obavještajne podatke vojnog karaktera. Austrijski su agenti nailazili na podršku franjevačkog biskupa fra Augustina Boteš–Okića. Fra Augustin Okić je bio rodom iz okoline Kreševa i upravo je zauzimanjem cara Josipa II u Rimu imenovan biskupom 1785. godine. Okićevim nastojanjem uspostavljena je takozvana "Fundacija" Josipa II iz čijih se sredstava školovao i odgajao bosanski svećenički podmladak u Zagrebačkom sjemeništu.

Skupa sa objavom rata, car Josip II je uputio i proglas bosanskom stanovništvu. Tu se, na osnovu njegovog Patenta o toleranciji iz 1781, Bošnjacima, ukoliko ostanu mirni, jamči lična i imovinska sigurnost i potpuna ravnopravnost islama sa drugim vjeroispovijestima, pa čak i plaćanje imama i drugih vjerskih službenika iz državne kase. Bez obzira na ova obećanja, Bošnjaci su na sjeverozapadnim granicama Bosne pružili snažan otpor austrijskoj vojsci.

Prema Bosni Austrija je postavila dva korpusa, ukupne jačine 51.000 vojnika. Prostor od ličko–dalmatinske granice do Dubice pokrivao je hrvatski korpus, jačine 39.000 momaka. Na prostoru od Gradiške do Šapca postavljen je slavonski korpus od 12.000 ljudi, koji je ujedno bio veza sa glavninom austrijske vojske kod Beograda. Zauzeta na drugim stranama, centralna osmanska vlada se ograničila na slanje novca i opreme, dok je fizički teret odbrane Bosne, kao i ranije, pao na same Bošnjake.

Na vijest o objavi rata bošnjačko neboračko stanovništvo se iz pograničnih krajeva povuklo sa imetkom u tvrđave i gradove u unutrašnjosti. Kako na granicama Bosne dugo nije bilo rata, to je svijet bio donekle i uplašen. Strah je brzo razbijen, pošto su serhatlije svuda dočekali i suzbili neprijatelja.

Nasuprot krajišnicima, Sarajlije su se u ovom ratu držale prilično neodlučno. U gradu je postojalo više stranaka, što je bio povod "mnogim glupostima i ludostima". Mula Mustafa Bašeskija piše da međusobno podijeljeni zapovjednici, ajani, age i baše "nisu mogli shvatiti da nebošnjaci, raja u Sarajevu i Sarajevskoj nahiji, ne sačinjavaju ni jednu petnaestinu stanovništva, a od kojih muteselim pokupi 200–300 vojnika. Ovi su "jadnici" morali sami podnijeti troškove puta, a sa muselimom su krenuli čak prije Bošnjaka, "što nije nikako opravdano". Tim povodom Bašeskija zaključuje da su "Bošnjaci, kratko rečeno, nerazboriti ljudi".

U maju 1788. stiglo je u Sarajevo tri stotine tovara municije koja je odmah otpremljena na Krajinu. Razvijeno je 30 bajraka, tako da je iz šehera na vojnu otišlo 3.000 ljudi. I pri tako relativno malom broju vojnika koji su napustili grad, mnoge su kuće ostale bez odrasle muške glave. Zato je naređeno da se noću čuvaju mahale od kradljivaca. To su radili mladići, ustvari dječaci, koji su sve to shvatili kao igru i besposlicu.

Noću, 29. VI 1788. u Sarajevu je buknuo velik požar. Vatra je izbila u novoj kući nekog Jevreja u blizini Čifuthane. Zbog vjetra vatra se brzo širila, a zbog odlaska na vojnu u gradu nije bilo dovoljno snažnih ljudi koji bi to spriječili. Požar je teškom mukom ugašen tek iza sabaha. U požaru je izgorjelo 17 hanova, 50–60 dućana, a gorjele su i Sahat–kula i Begova džamija. Istovremeno su izgorjeli bezistani i magaze, zajedno sa robom. Požar je zahvatio i prostor od Husrev-begova hamama do Ćumurije ćuprije i od Ćurčića mahale do Stare pravoslavne crkve i Tabačkog mesdžida. U crkvi je izgorjelo šest nebošnjaka, sa robom koju su tu bili sklonili, a u hanu Kolobari su stradala dvojica Jevreja. Bio je to jedan od najvećih i najtežih požara koji je zahvatio sarajevsku čaršiju.

Kako na frontu ni sa jedne strane nije bilo ofanzivnih akcija, to se većina Sarajlija, čuvši za požar, vratila u šeher. Za njima su se poveli

Visočaci i ostali, pa su po pograničnim gradovima i palankama ostali uglavnom sami krajišnici. U ovom su ratu viši bošnjački slojevi općenito pokazali prve znake kolebanja u pogledu otpora Austriji. Prvaci su se međusobno svađali, pa čak i odvraćali ljude od borbe. Takvo držanje prvaka i zapovjednika izazvalo je nezadovoljstvo među nižim bošnjačkim slojevima spremnim za borbu. Taj se svijet, kako piše Bašeskija, "skoro listom stavio pod janjičarske zastave i na vojnu pošao o svom trošku, ali zapovjednici se nisu pobrinuli za topove i opkope". Zapovjednici općenito nisu vodili brigu o vojsci koju su "golu–bosu" držali više mjeseci. Mjesto da brinu o vojsci, age su se počele baviti stočnom trgovinom, dok su u pozadini istovremeno zavladali oskudica i glad.

Zbog takvog stanja, sarajevske i ostale delikanlije (momci) "nisu bile zagrijane za borbu". Ukoliko je kod nekih i bilo volje za borbom, prvaci i vođe to nisu ni znali niti htjeli iskoristiti. Tako se cijelo ljeto 1788. "jedna oduševljena i vatrena vojska dosađivala", jer se niko nije brinuo o njenoj opremi. Ljudi su proveli pet–šest mjeseci na položajima, a da nisu stupili ni jednom u boj. Razlog tome je sigurno i nespremnost Austrijanaca koji su, ukoliko su i napadali, činili to kratko i nesigurno.

Glavne su se borbe vodile oko grada Dubice, pa je ovaj rat u historiji Bosne i Bošnjaka ostao poznat kao Dubički rat. Poslije više neuspjelih pokušaja, Austrijanci su 26. VIII 1788. zauzeli Dubicu, a 3. oktobra iste godine Bosanski Novi. Tek 1789, odnosno 1790. zauzeli su Gradišku i Cetin. O otporu Bošnjaka poznat je stav feldmaršala Gideona Laudona, glavnokomandujućeg austrijske vojske. Za njega je bilo nevjerovatno kako su tvrdo građeni bosanski gradići, kako se "domaći Turci" u njima uporno brane i kako se znaju lahko ponovno ušančiti kada im se razori jedna odbrambena linija.

U jesen 1789. upućen je u pomoć Bosni Kara Mahmud-paša Bušatlija, koga su osmanske vlasti u međuvremenu uhvatile, ali su ga pustile na slobodu kada je izbio rat. On je sa 15.000 vojnika, uglavnom nebošnjaka, stigao u Sarajevo 10. X 1789. Vojska je prenoćila u Sarajevskom polju, a odatle se uputila u bosansku ordiju na Krajini. Bušatlija se jedno vrijeme zadržavao oko Varcar–Vakufa i Travnika, ali kako je već nastupala zima i time kraj ratne kampanje, to nije ni stupio u borbu, nego se vratio Skadru. Ljudima nije bilo jasno zašto je Bušatlija uopće upućen u Bosnu, kao navodna pomoć, i to "pred samu zimu kada za to nema nikakve potrebe". Bošnjaci su smatrali da je Bušatliju trebalo odmah poslati u Beograd, koji je već skoro pune dvije godine bio pod austrijskom opsadom. Ustvari, Bušatlija je stigao u Sarajevo dva dana kasnije, nakon što je feldmaršal Laudon 8. X 1789. konačno zauzeo Beograd.

Nekog većeg uspjeha Austrijanci nisu imali ni na frontu u Srbiji. Slavonski korpus je u trećem pokušaju uspio u proljeće 1788. osvojiti Šabac u Zvorničkom sandžaku. Austrija se u Srbiji oslanjala uglavnom na srpske dobrovoljačke čete (frajkore). Dok su frajkori četovali i hajdukovali, regularne austrijske trupe su bile angažirane na složenoj operaciji opkoljavanja i opsade Beograda, što je trajalo cijelu prvu polovinu rata.

Za zapovjednika dobrovoljaca u Srbiji je postavljen neki austrijski major Mihaljević. Njegovi su odredi bili poznati kao "Mihaljevićev frajkor" i djelovali su u zapadnoj i sjevernoj Srbiji. U Šumadiji i istočnoj Srbiji je sa svojim frajkorima ratovao kapetan Koča Anđelković. On je uglavnom ometao saobraćaj i veze između Beograda i Niša. Po njemu je ovaj rat u Srbiji u narodu nazvan Kočina krajina, mada je on već prvih mjeseci rata poražen, pa je morao pobjeći u Banat. Osmanlije su ga tu sustigle i uhvatile te septembra 1788. pogubile u Tekiji na Dunavu.

Već je prve ratne godine bilo jasno da od dalekosežnog Katarininog "grčkog projekta" neće ništa biti. Osim slabog učinka ruske i austrijske vojske na frontu, rušenju Osmanskog carstva su se iz svojih razloga i interesa usprotivile Engleska i Pruska. U međuvremenu je 14. VII 1789. izbila Francuska revolucija, koja je veoma uzdrmala i zabrinula feudalnu Evropu. Tako se 1791. pristupilo mirovnim pregovorima.

Mir između Austrije i Porte zaključen je 4. VIII 1791. u Svištovu, pristaništu na lijevoj obali Dunava u Bugarskoj. Ovim mirovnim ugovorom Austrija je vratila Osmanskoj carevini tri osvojena grada na sjeverozapadu Bosne (Dubicu, Novi i Gradišku), dok je jedino zadržala Cetingrad.

Krajišnici i neki krajiški kapetani nikako se nisu mirili sa gubitkom Cetingrada. U tome se posebno isticao Hasanaga Pećki, koji je imao vlastitu malu vojsku sa dva topa i oko 50 ljudi, od kojih su čak trideseterica bili prebjezi sa austrijske strane, optuženi za razne prekršaje i krivična djela. Hasan-aga je skoro 30 godina vodio sa Austrijom neki svoj privatni rat. On je istovremeno bio u stalnom sukobu i svađi sa bosanskim vezirom koga je, jednako kao i sultana, optuživao za gubitak Cetingrada. Uz njega je pristajao i ostrožački kapetan Hasan-beg Beširević. On je u proljeće 1822. napao Cetingrad, zauzeo ga i opljačkao.

Preliminarni mir između Rusije i Osmanskog carstva zaključen je pod uticajem Engleske i Pruske u augustu 1791. godine. Mir je konačno potpisan u moldavskom glavnom gradu Jašiju (Iasi) 9. I 1792. godine. Ovaj mir nije Rusiji donio neke značajne teritorijalne dobitke, ali je njime potvrđena njena vodeća uloga na Balkanu, kao zaštitnice svih pravoslavnih podanika Osmanskog carstva. Mirom u Jašiju potvrđen je član 7. prethodnog Kučuk–Kajnardžijskog mira, prema kojem je Rusija imala pravo da kod os-

manskih vlasti intervenira u korist pravoslavnog stanovništva, što joj je u praksi davalo pravo protektorata nad njim. Porta se trudila da tom pravu Rusije ne pridaje veći značaj nego što ga ima austrijski protektorat nad katolicima u Carstvu, na osnovu članova 13, 11. i 9. Karlovačkog, Požarevačkog i Beogradskog mira. Razlika je ipak bila u kvantitetu. Broj katolika u Osmanskom carstvu je bio neznatan, uglavnom nešto u Bosni i Albaniji. Nasuprot tome, broj ruskih pravoslavnih istovjernika bio je u balkanskim zemljama Osmanskog carstva velik. Taj je kvantitet davao Rusiji, u toj fazi istočnog pitanja, kvalitetno jači položaj na Balkanu u odnosu na Austriju. Manifestiralo se to već sa izbijanjem Prvog srpskog ustanka 1804. godine.

Od kraja XVIII i početkom XIX st. dolazi do izvjesnog ublažavanja i otupljivanja oštrice ekonomsko–socijalnih sukoba i borbi među Bošnjacima. Razlog tome su ustanci i oslobodilački pokreti kršćanskih, u prvom redu pravoslavnih naroda, koji tada izbijaju u Osmanskom carstvu. Ovim se ustancima ne dovodi u pitanje samo osmanska vlast, nego se istovremeno na raznim područjima ugrožava fizički opstanak muslimanskog stanovništva, uključujući tu i Bošnjake. Tako je u Bosni shvaćen i primljen Prvi srpski ustanak, koji je podignut 14. II 1804. u Orašcu kod Aranđelovca. Osjećaj da su ustankom Bošnjaci kao muslimani u svakom pogledu ugroženi bio je razlogom da su odredi bosanske vojske od početka učestvovali u osmanskim vojnim operacijama protiv ustanika. Ustanici su, osim toga, od početka izražavali teritorijalne pretenzije prema Bosni. To je vrlo plastično i jasno izraženo u završnim stihovima poznate epske pjesme Filipa Višnjića, *Početak bune protiv dahija:* "Kad je Đorđe Srbijom zavlado, / i Srbiju krstom prekrstio, / i svojijem krilom zakrilio, / od Vidina pak do vode Drine, / od Kosova te do Biograda, / vako Đorđe Drini govorio: / "Drino vodo, plemenita međo, / izmeđ' Bosne i izmeđ' Srbije, / naskoro će i to vrijeme doći, / kada ću ja i tebeka preći, / i čestitu Bosnu polaziti!"

Pri prvoj većoj intervenciji protiv ustanika Bošnjaci su potučeni u boju na Mišaru kod Šapca, 13. VIII 1806. godine. Kasnije su prilikom pohoda Sulejman-paše Skopljaka nanijeli više teških poraza srpskim ustanicima. Bošnjaci su među prvima ušli u Beograd 5. X 1813, kada je došlo do vojnog sloma Prvog srpskog ustanka.

Bošnjaci i općenito muslimansko stanovništvo koje je živjelo u Beogradskom pašaluku doživjelo je vrlo tešku sudbinu u toku Prvog srpskog ustanka. Prema nekim procjenama, u Beogradskom pašaluku je pred Prvi srpski ustanak živjelo oko 20.000 Bošnjaka, ne računajući tu pripadnike osmanskih garnizona. Srbi su svo muslimansko stanovništvo općenito, pa i u Beogradskom pašaluku, nazivali Turcima. U stvarnosti tu je bilo vrlo malo pravih etničkih Turaka. Radilo se uglavnom o Bošnjacima, te manjem broju Albanaca. Austrijsko–osmanski ratovi tokom XVIII st., praćeni hajdučijom i četovanjem srpskih frajkora, stvorili su kod muslimanskog, pre-

težno bošnjačkog, seoskog stanovništva u Beogradskom pašaluku i dijelovima sjeverozapadne Srbije, koji su pripadali Zvorničkom sandžaku, odnosno Bosni, osjećaj potpune nesigurnosti. Bošnjaci su zato bili prisiljeni da se koncentriraju po gradovima i palankama koje su imale garnizone ili da usljed demoralizacije i straha potpuno napuste zemlju.

Srpski ustanici su u početku načelno pravili razliku između mirnih, "carskih" Turaka i janjičarskih nasilnika i odmetnika od centralne vlasti, ističući da se bore samo protiv ovih drugih. Ustvari, ustanici nisu pravili razliku među bošnjačkim stanovništvom, smatrajući ga u cijelosti neprijateljskim. Ustanici su jedino po nekim varošima i palankama u koje su ulazili (Valjevu, Šapcu, Rudniku, Smederevu i Jagodini) iz taktičkih razloga ostavljali na miru "carske Turke", ustvari Bošnjake, takozvane "starince" (erlije), dok su ostale ubijali ili protjerivali. Prema kasnijim kazivanjima pojedinih ustanika, za sve njih Turci su bez razlike bili samo krvavi neprijatelji. Tokom svih devet godina ustanka u Beogradskom pašaluku je, da se poslužimo riječima starog srpskog historičara i političara Stojana Novakovića, vršeno "generalno trebljenje Turaka iz naroda".

To je trijebljenje posebno surovo i temeljno izvedeno dvomjesečnim progonima muslimanskog stanovništva Beograda, u koji su ustanici konačno ušli 8. I 1807. godine. Razulareni bećari Miloja Petrovića Trnavca, željni pljačke i plijena, uz prešutnu saglasnost zapovjednika grada Mladena Milovanovića, nisu osim Bošnjaka poštedjeli ni Jevreje, Grke, Cincare, pa ni neke beogradske Srbe, trgovce i zanatlije. Nekoliko stotina Jevreja sa ženama i djecom protjerani su u susjedni Srijem i Banat. Pokolji i progoni u Beogradu kulminirali su početkom marta 1807. godine. Beogradski vezir Sulejman-paša je, po dogovoru sa srpskim vlastima, krenuo 7. marta sa svojom pratnjom i pod zaštitom jednog srpskog odreda u pravcu Niša. Po izlasku iz grada, kod Pašine česme na Vračaru, Sulejman-paša i njegova pratnja su napadnuti i pobijeni. To je bio signal za opći napad na "Turke" u Beogradu. Mnogi su pobijeni, mnogi na silu pokršteni, posebno žene i djeca, a svima bogatijim oduzeta su imanja. Jedan broj žena i djece ukrcan je na lađe i upućen Dunavom u Vidin. Borba među srpskim starješinama oko podjele bošnjačkih posjeda i imetka u Beogradu trajala je dugo vremena, o čemu se starao Praviteljstvujušči sovjet.

Politika tjeranja "Turaka", ustvari Bošnjaka, nastaviće se tokom Drugog srpskog ustanka. Procjenjuje se da je uoči Hatišerifa od 3. VIII 1830. u Srbiji živjelo oko devet do deset hiljada Bošnjaka (Beograd 4.000, Užice 2.000, Ćuprija 1.500, Smederevo 800 i Hasan-pašina, tj. Smederevska Palanka 200). Hatišerifom je, među ostalim, određeno da se muslimansko stanovništvo ima iseliti iz Srbije (Beogradskog pašaluka) u roku od godinu

dana. Kako se pokazalo da je to suviše kratko vrijeme za sređivanje svih imovinsko–pravnih odnosa, to je 1833. rok za iseljavanje produžen za pet godina. Ali i poslije toga roka u Srbiji je ostalo više hiljada Bošnjaka, čije je rezidiranje bilo ograničeno na šest garnizonih mjesta: Šabac, Beograd, Smederevo, Kladovo, Užice i Soko. Za vrijeme ustavobranitelja i kneza Aleksandra Karađorđevića, 1842–1858, koji je održavao dobre, mada neiskrene odnose sa Portom, došlo je do relativnog zatišja, mirnog života i prestanka izgona Bošnjaka.

Povratak na vlast i druga vlada Miloša i Mihaila Obrenovića (1858–1867) obilježeni su nastojanjima da se konačno riješi pitanje navodnih Turaka, čije se prisustvo, posebno u Beogradu, smatralo nepodnošljivim. Srpskim se vlastima ubrzo ukazala prilika da taj problem, modernim jezikom rečeno, internacionaliziraju i sa svog stanovišta ubrzaju njegovo rješenje. U Beogradu je 3. VI 1862. došlo do incidenta kod takozvane Čukur česme, kojom su prilikom osmanski nizami ubili jednog srpskog dječaka ili mladića. Čim se saznalo za ovaj događaj, u beogradskoj je varoši došlo do antiturskih demonstracija, pa se lokalno muslimansko stanovništvo sklonilo u tvrđavu pod zaštitu osmanskog garnizona. Iz tvrđave je potom bombardovana beogradska varoš. Napad je prekinut intervencijom konzula velikih sila u Beogradu. Radi sređivanja ovog pitanja u Kanlidži (gradić na maloazijskoj obali Bosfora) je održana međunarodna konferencija, na kojoj je 22. IX 1862. odlučeno da muslimansko stanovništvo mora napustiti Srbiju, gdje će ostati samo četiri osmanska garnizona, u tvrđavama Šabac, Beograd, Smederevo i Kladovo, dok se tvrđave u unutrašnjosti, Soko i Užice, imaju srušiti.

Krajem 1862. počelo je iseljavanje Bošnjaka iz Užica i Sokola u Bosnu, gdje je osmanska vlada podigla za njih dva nova naselja na Savi, Gornju i Donju Aziziju (po sultanu Abdulazizu), danas Bosanski Šamac i Orašje. Posebno je ilustrativan slučaj Užica, koje je u prvoj polovini XIX st. bilo prava i poslije Beograda najveća "turska" (muslimanska, odnosno bošnjačka) varoš u Srbiji. Osnivač srpskog teatra, pisac i glumac Joakim Vujić zabilježio je u svojim *Putešestvijama*, da je Užice tridesetih godina prošlog stoljeća imalo 2.000 bošnjačkih kuća, dvadeset džamija i 80 srpskih domova. Engleski putopisac Archibald Patton bio je u Užicu 1843, gdje ga je muselim obavijestio da u gradu ima 3.500 bošnjačkih i 600 srpskih kuća. Užički su Bošnjaci bili veoma ponosni na svoj grad, pa su mu pjevali: "Oj, Užice, mali Carigrade, / dok bijaše, dobar li bijaše, / kroz tebe se proći ne mogaše, / od sokaka i od ćefenaka, / od momaka i od djevojaka!" Prema srpskim službenim izvorima, Užice je napustilo 2.966 Bošnjaka, koji su bili prisiljeni u bescijenje prodati ili jednostavno ostaviti svoj nepokretni imetak. Bošnjaci

iz užičkih sela iselili su se u Bosnu još 1834, od kada su uzaludno potraživali prihode sa svojih ranijih imanja.

Istu sudbinu, samo u nešto manjem broju, doživjeli su i Bošnjaci grada–tvrđave Soko, koji se nalazio u blizini Krupnja u jugozapadnoj Srbiji. Početkom 1863. minama su srušene i kao vojni objekti potpuno onesposobljene užička i sokolska tvrđava. Miniranju su službeno prisustvovali ruski i engleski vojni komesari, srpski general Ranko Alimpić i osmanski pukovnik Mehmed Ali-bej. U skupštinskoj besjedi 17. VIII 1864. knez Mihailo Obrenović je mogao sa zadovoljstvom konstatirati: "Muslimani koji su živjeli u Užicu i Sokolu, iseljeni su, a gradovi užički i sokolski porušeni su." Nasuprot ovoj suhoparnoj političkoj konstataciji, srpski hroničar Miladin Radović je zabilježio da je rastanak Bošnjaka sa Užicem i Sokolom bio tužan i vrlo težak: "Sve je otišlo plačući."

Procjenjuje se da je početkom šezdesetih godina Srbiju napustilo 8.000 Bošnjaka. U Srbiji je ostao izvjestan broj Cigana–muslimana, koji nisu smatrani "Turcima", te onih Bošnjaka koji su se proglasili Ciganima kako ne bi ostavili svoje rodne kuće. Poseban je slučaj sa Bošnjacima u selima Mali Zvornik i Sakar, koji su i poslije teških pritisaka i natezanja sa srpskim vlastima jednostavno odbili da idu i tako do danas tamo ostali. Ovo se razdoblje završava 24. IV 1867, kada je posljednji osmanski komandant beogradske tvrđave Ali Riza-paša simbolično predao knezu Mihailu ključeve srpskih gradova Šapca, Beograda, Smedereva i Kladova, koje je sultan "povjerio knezu na čuvanje". Sutradan je Ali Riza-paša napustio Beograd sa posljednjim odredom osmanske vojske. Istovremeno je na kalemegdansku tvrđavu, "pored sultanove", podignuta i srpska zastava.

Nekoliko hiljada preostalih Bošnjaka u Srbiji bili su od tada potpuno u nadležnosti i zavisnosti od srpskih vlasti. Knez Mihailo je 1868. naredio da se popravi jedina preostala beogradska džamija, Bajrakli džamija, kako Muslimani koji tu žive "ne bi bez religiozne utehe bili". Mala muslimanska zajednica u Srbiji je 1874. brojala 6.176 pripadnika. Najbrojnije zajednice bile su u Aleksincu (1.242), Knjaževcu (1.101), Šapcu (688) i regionu Podrinja (973). Beogradska muslimanska zajednica sastojala se od svega 36 pripadnika.

U međuvremenu je (1852) u Crnoj Gori, od strane države, izvršeno pokrštavanje oko osam stotina Bošnjaka, u selima Konjusi, Božići, Donja Ržanica i na ušću Ržaničke rijeke. Suprotno kanonskim propisima pravoslavne crkve, po kojima je krštenje indivdualni čin, koji obavlja sveštenik u crkvi, ovo pokrštavanje je vršeno grupno, na otvorenoj poljani, u prisustvu plemenskih kapetana, bajraktara, perjanika, žandarma i ostalih predstavnika vlasti. Crnogorski historičari pravdaju ovo pokrštavanje "klasnim, vjerskim

i političkim razlozima", te posebno procjenom da je navodno proces islamizacije vodio "deslavenizaciji naselja". Nasuprot tome, historijski je utvrđena istina da su se, na primjer, Albanci, koji su živjeli oko Rožaja, nakon prelaska na islam slavenizirali. Islam nigdje, ni u Bosni niti u Sandžaku, nije doveo do deslaveniziranja stanovništva.

Borba za autonomiju Bosne – Husein-kapetan Gradaščević

Početkom XIX st. javljaju se među Bošnjacima pobune i otpori, ali na različitoj socijalnoj i političkoj osnovi i platformi od pretežno seljačkih buna u XVIII stoljeću. Od kraja XVIII i početka XIX st. bune se uglavnom ajani i kapetani, kao feudalni veleposjednici i glavni nosioci funkcije lokalne vlasti. Uz njih pristaju i janjičari po gradovima, posebno u Sarajevu, koji su bili značajan supstrat i u nemirima sredinom XVIII stoljeća. I jedni i drugi ustaju protiv centralne vlasti, koja im ugrožava socijalni i politički položaj. Janjičari su egzistencijalno ugroženi jer država nastoji da ukine ovaj vojnički red, koji se odavno izmakao svakoj kontroli, a u međuvremenu je izgubio svoju vojnu svrsishodnost. Ajani se bune jer država nastoji tradicionalnu lokalnu upravu, čiji su oni nosioci, zamijeniti savremenom činovničkom administracijom. Time bi ajani izgubili svoju političku moć.

Već u prvoj polovini XVIII st. učvrstila se u Bosni ustanova ajanluka, kao novog oblika vršenja funkcija lokalne uprave u osmanskoj državi. Ova funkcija je pružala velike mogućnosti njenim nosiocima za lično bogaćenje putem raznih zloupotreba vlasti. Odatle pojedinci iz gornjih slojeva bošnjačkog stanovništva vode prave male ratove da bi se domogli položaja ajana. Vremenom ajani, regrutirani uglavnom iz najuglednijih begovskih porodica, postaju nosioci cjelokupne vlasti na području jednog kadiluka. U većini kadiluka gdje su postojale kapetanije funkciju ajana preuzeli su kapetani. Tako je došlo do spoja ajanske i vojne kapetanske funkcije u jednoj ličnosti, odnosno nasljednim putem u jednoj porodici. Ova činjenica dovodi do snažnog jačanja ekonomskih i političkih pozicija svih bosanskih kapetana, kojih je početkom XIX st. bilo 39. Svoj položaj održavali su, bez obzira na povremene sukobe, međusobnom ravnotežom i staleškom solidarnošću, posebno u odnosu na centralnu vlast. Tadašnji strani posmatrači u Bosni, uglavnom konzuli velikih sila, primijetili su da su bosanski ajani, kao neosporni gospodari u kadilucima, učinili od Bosanskog pašaluka jednu svoju osobenu konfederaciju. Ajanski su se interesi dugo vremena podudarali sa politikom i ciljevima centralnih osmanskih vlasti. Zajednički im je interes, prije svega, bio odbrana granica osmanske države, odnosno Bosne, čime su ajani istovremeno branili kako vlastitu domovinu tako i svoj povlašteni

socijalno–ekonomski i politički položaj. Ta su se međusobna sloga i razumijevanje institucionalno izražavali kroz Ajansko vijeće, odnosno redovna i povremena savjetovanja vezira sa bosanskim ajanima.

Sa početkom reformnog projekta sultana Mahmuda II 1808. neosporno se gospodstvo bosanskih ajana i njihova samovolja po kadilucima nisu više mogli dovesti u sklad sa željama i naporima centralne vlasti da vojno–administrativnim reformama osigura svoj autoritet u svim dijelovima Carstva. Već od početka dvadesetih godina XIX st. sultan Mahmud II, preko zloglasnog Dželal-paše, počinje obračun sa bosanskim ajanima prostom fizičkom likvidacijom najsilnijih među njima. Uporedo teče i akcija fizičke likvidacije već odavno neposlušnih i samovoljnih janjičara. Zamišljene i najavljene upravne i vojne reforme činile su izlišnim, kako janjičarstvo tako i ajanluk. Nakon masovne likvidacije janjičara u njihovim najjačim uporištima, Sarajevu i Mostaru, Mahmud II je pokušao privoliti bosanske ajane da mirnim putem prihvate reforme, nudeći im položaj muteselima, kao prvih modernih državnih činovnika u Carstvu, odnosno Bosanskom pašaluku. Tu su ponudu bosanski ajani odlučno odbili, jer se nikako nisu mogli pomiriti sa perspektivom da od neospornih gospodara u kadiluku postanu obični, makar i relativno visoki činovnici. Time je otvoren put direktnom oružanom obračunu između bosanskih ajana i centralne vlasti.

Sultan Mahmud II, poznat kao "Petar Veliki" Osmanskog carstva, ali i kao "Adli" (Pravedni), bio je vrlo odlučan da taj obračun dovede do kraja. On je ustvari bio pristalica i nastavljač reformi koje je u posljednjoj deceniji XVIII st. počeo njegov rođak i prethodnik sultan Selim III, koji je nastojao na prvom mjestu raspustiti janjičarski i zavesti nizamski red. Tek što je 1808. stupio na prijestolje, mladi sultan Mahmud II je bio svjedokom pobune janjičara koji su ubili reformama odanog velikog vezira Mustafa-pašu Bajraktara. Mladi je sultan svoj vlastiti život dugovao činjenici da je u tom trenutku bio jedini živi osmanski princ. On je u datom momentu vlast morao prepustiti protivnicima reformi, ali je pronicljivo i strpljivo čekao da nastavi reforme Selima III fizičkom likvidacijom onih snaga koje su im se suprodstavljale. Uprkos egipatskom i grčkom ustanku, Mahmud II je uspijevao postepeno po Anadoliji i Rumeliji smaknuti jednog po jednog lokalnog moćnika i tako jednu po jednu provinciju stavljati pod efektivnu kontrolu Carigrada. U međuvremenu je uspio privući na svoju stranu nekadašnjeg janjičarskog agu Husein-pašu, pod čijom je komandom i uz fetvu šeih-ul--islama, 15. VI 1826. izvršen na Atmejdanu u Istanbulu masakr nad nekoliko hiljada janjičara. Među pristalicama reformi taj je događaj poznat kao *Vaka-i--Hayriye* (sretan ili povoljan početak). To je ustvari bio "povoljan početak" za

obračun sa preostalim feudalnim autonomijama u Carstvu. U tom je pogledu prva na redu bila Bosna.

Bosanski vezir Ali Namik-paša Moralia pokušao je ponovno početkom 1831. privoliti ajane na poslušnost, odanost sultanu i prihvatanje reformi. Kapetani i ajani su odbili njegov poziv da dođu u Travnik, nego su se krajem januara 1831. sastali u Tuzli. Tu su se dogovorili da ne prihvate reforme, nego da se odupru, posebno uvođenju nove vojske i novih poreza, te ustupanju podrinjskih nahija Srbiji. Na kraju su, 5. II 1831, za svog vođu izabrali Husein-kapetana Gradaščevića. Navedene zahtjeve bosanskih ajana Husein-kapetan je u pratnji oko 4.000 svojih pristalica prenio bosanskom veziru u Travniku u drugoj polovini marta iste godine. U prvom većem sukobu sa vojskom velikog vezira, 18. VII 1831. kod Kačanika na Kosovu, Husein-kapetan je izvojevao veliku pobjedu, pa su ga ostali ajani potom proglasili za bosanskog vezira, u kuli Hadži Mujage Zlatara (Zlatarevića) u selu Zabilju kod Viteza. Carski vezir Namik-paša Moralia uspio je pobjeći u Hercegovinu, a odatle preko Dubrovnika u Carigrad. Nakon toga je, prema A. S. Aličiću, u Sarajevu 12. IX 1831. zvanično proglašena i javno objavljena autonomija Bosne. To znači da je autonomija proglašena samo desetak dana nakon što je skoro sva sarajevska čaršija stradala u katastrofalnom požaru 31. augusta.

Politički program bosanskih ajana nije bio jasno i do kraja formuliran, ali se može reći da su uz već spomenuto odbijanje reformi koje su, po njima, suprotne islamskoj tradiciji, posebno insistirali da se ne dira u njihova posjednička prava, te da se ubuduće na položaj bosanskog vezira postavljaju isključivo domaći ljudi. To bi faktički značilo da bi Bosna, pod političkim vođstvom ajana, dobila autonoman položaj u Osmanskom carstvu, sličan onom kakav je Srbija dobila Hatišerifom iz 1830. godine. U pogledu položaja ostalih slojeva muslimanskog stanovništva i nebošnjaka program bosanskih ajana nije predviđao nikakve promjene. Insistiralo se jedino na prestanku rada na uvođenju regularnih trupa (nizama) i novih uniformi, te zaštiti prava pripadnika starog janjičarskog korpusa. U tom se smislu tražilo vraćanje cjelokupne oduzete imovine, kako pobijenih, tako i onih još živih janjičara. Općenito se tražila nadoknada za sve gubitke pretrpljene od ukidanja starih institucija i nadoknada za sve ratne troškove koje su Bošnjaci imali u sukobu sa vojskom valikog vezira. Centralna vlast, odnosno Mahmut II nije prihvatio zahtjeve ajana niti je priznao legitimnost Husein-kapetana kao bosanskog vezira. U konačnom obračunu između sultana i Husein-kapetana, u odlučujućem momentu prešli su na stranu sultana neki hercegovački ajani, sa Ali-agom Rizvanbegovićem i Smail-agom Čengićem na čelu. Vojska velikog vezira je uz njihovu pomoć nanijela presudan poraz

Husein-kapetanu i njegovim pristalicama na Palama kod Sarajeva, 31. V 1832. godine. Samo četiri dana kasnije, 4. juna Husein-kapetan se još jedanput, pred samim zidinama Sarajeva, uzalud okušao u boju sa vojskom velikog vezira, kojemu su pomagali Rizvanbegović i Čengić. Tim porazom njegov pokret je konačno propao. Za svoje usluge Ali-aga Rizvanbegović je nagrađen izdvajanjem Hercegovine u poseban pašaluk, koji je njemu lično na arpaluk, kao veziru sa titulom paše, povjeren na upravu. Centralna vlast se konačno obračunala sa bosanskim ajanima tek odlučnom akcijom Omer-paše Latasa 1850, fizičkim uništenjem i likvidacijom preostalih ajana, uključujući tu i Ali-pašu Rizvanbegovića.

Latas je posebno surovo postupao sa već ostarjelim Ali-pašom, koga je, prije nego što ga je kod Banje Luke likvidirao, u svakoj prilici ponižavao. Sama Rizvanbegovićeva izdaja Husein-kapetana i ostalih bosanskih ajana, kao svojih klasnih drugova, govori o njegovoj potpuno pogrešnoj procjeni političkih prilika i tendencija u Carstvu. Čudno je da je on, kao iskusan čovjek i narodni prvak, mogao povjerovati da će se u vrijeme kada je bilo očito da se ajanluk u cijelom Carstvu brutalno dokida, on kao takav jedan moći održati u Hercegovini, samo zato što je u datom trenutku učinio jedan, koliko nelojalan toliko i ponizan čin.

Svojim ratnim pohodom po Bosni i Hercegovini, koji je trajao godinu dana, Latas je praktično dokrajčio i uništio one političke snage koje su stoljećima predstavljale politički narod u historiji Bosne i Bošnjaka. Sa povijesne distance gledano, te su se snage, iako sa svojih ekonomsko–socijalnih pozicija, ustvari borile za svojevrsnu autonomiju Bosne u Osmanskom carstvu. Ideje o autonomiji zasnivale su se na unutrašnjem socijalno–ekonomskom i političkom uređenju koje se u Bosni postepeno razvilo još tokom XVI st. i koje je u odnosu na ostale dijelove Carstva imalo jasno izražene svoje osobenosti. Drugi osnov zahtjeva za autonomijom bio je položaj Bosne kao "najisturenije pokrajine Carstva prema kršćanskoj Evropi", što je posebno došlo do izražaja od kraja XVII st., odnosno Karlovačkog mira 1699. godine. Ta je činjenica Bosni u biti davala poseban "međunarodni položaj". Uprkos tome, s obzirom na sve unutrašnje i spoljne okolnosti Osnamskog carstva, ideje o autonomiji Bosne nisu se u prvoj polovini XIX st. mogle ostvariti. Zato je poraz bosanskih ajana kao bosanskog političkog naroda, bio neizbježan. Oni nisu pokušali naći drugi most i drugu vezu, osim islama, sa ostalim slojevima bošnjačkog stanovništva, koje je uostalom kuga 1813–1817. veoma prorijedila.

Savremenici bilježe da je Husein-kapetan Gradaščević, kao "Zmaj od Bosne", kako se najčešće sam nazivao i potpisivao, bio "čovik pametan i bogat". Franjevački hroničar fra Jako Baltić piše da se "Vezir Husein" prema

"krstjanim činjaše pravedan". Veliki borac, ratnik i patriota, Husein-kapetan se ipak slabo snalazio u diplomatiji, mada bi se moglo reći da mu je politika bila strast i usud. Svom je pokretu nastojao, i u velikoj mjeri uspio, dati jedan općebosanski karakter. Sa izuzetkom nekoliko hercegovačkih ajana, uz njega je ipak pristala sva Bosna, uključujući tu i Sandžak. Posredstvom čovjeka od svog osobitog povjerenja, fra Ilije Starčevića, održavao je veze sa susjednim austrijskim vlastima, čiju je podršku nastojao osigurati. Ali, Austrija "iz svoje sebičnosti nije htjela znati za Bošnjake". Pored toga, knjaz Miloš Obrenović, u strahu za svoju tek stečenu autonomiju, držao se prema Husein-kapetanu veoma dvolično. Cijelu je situaciju na kraju vjerovatno najbolje rezimirao Vuk Karadžić u pismu Jerneju Kopitaru, datiranom u Zemunu 18. VI 1832: "U Srbiji sve po starome, a sultan Bošnjake pokori sam."

Tanzimat i agrarni odnosi

Agrarno pitanje u svom ekonomskom, socijalnom i nacionalno–političkom vidu spada u nekoliko ključnih problema bosanske historije XIX i prvih decenija XX stoljeća. U nauci je ovaj problem prisutan već čitavo stoljeće pa je o bosanskom agraru napisana brojna literatura različite vrijednosti i namjene. Agrarno se pitanje u Bosni naročito zaoštrava nakon proglašenja Hatišerifa od Gulhane, 3. XI 1839, kada se već bio ustalio čiflučki sistem. U okviru politike Tanzimata postavlja se i pitanje pravnog uređivanja agrarnih odnosa u Bosni. Prilikom pokušaja rješavanja i pravnog reguliranja agrarnog pitanja osmanska vlast je polazila od datog stanja čiflučkih odnosa u pojedinim sandžacima Bosanskog vilajeta. Proces čifličenja u Bosni imao je više značajnih osobenosti u odnosu na druge dijelove Osmanskog carstva.

Mada je čifluka bilo u Bosni još od početka osmanske vlasti, proces čifličenja je tu tekao sporije nego u drugim krajevima Carstva. Taj proces u mnogim krajevima Bosne teče uglavnom tako što bosanske spahije zahvataju rajinsku zemlju. Odatle se u Bosni najčešće u jednoj ličnosti pojavljuje spahija i čifluk–sahibija. To je bilo omogućeno činjenicom da su bosanske spahije skoro od samog početka uživale poseban položaj i povlastice. Bosanskom kanunnamom iz 1516. izričito je određeno da spahiluke u Bosni mogu dobiti i držati samo lica iz Bosne. Pored toga, bosanskim spahijama je vrlo rano priznato pravo da spahiluke drže i uživaju kao porodične nasljedne feude (odžakluk–timari). Posjed je tako stalno ostajao u rukama jedne porodice kod koje se vremenom učvršćivalo uvjerenje o njenim vlasničkim pravima na tom posjedu. Kada su ovi posjedi vremenom ostajali bez svojih obrađivača, gasilo se postepeno pravo držanja tih posjeda po sistemu rajinskog tesarrufa, koji se tako spajao sa spahijskim tesarrufom. U prvim stoljećima osmanske vladavine većinu raje činili su bošnjački seljaci. Vremenom, usljed čestih ratova, različitih epidemija i gladi, smanjuje se broj muslimanskog stanovništva u Bosni. Pored toga, učešće bošnjačkih seljaka u osmanskoj vojnoj službi dovodi do njihovog oslobađanja od rajinskih i drugih materijalnih obaveza prema državi. Na taj način najveći dio bošnjačke raje svrstava se u XVIII i XIX st. u red slobodnih seljaka.

Preuzimajući u svoj posjed opustjele rajinske čifluke, bosanske spahije (čifluk–sahibije) naseljavaju na njih krajem XVIII i početkom XIX st. hrišćansko stanovništvo iz Crne Gore i istočne Hercegovine. Proizvodni odnos između čifluk–sahibija i ovih novih naseljenika rajinske zemlje uspostavljao se putem slobodne pogodbe. Čifluk–sahibija je u pravilu davao seljaku zemlju u zakup uz određenu naknadu u naturi. U istočnoj i centralnoj Bosni i nekim dijelovima Hercegovine zakupnina je iznosila polovinu, trećinu, četvrtinu, ponegdje petinu, zavisno od vrste zemljišta i odgovarajućih poljoprivrednih kultura. Ova davanja od strane seljaka nisu bila sporna. Seljaci su osporavali čifluk–sahibijama neka druga davanja, posebno u Bosanskoj krajini, Posavini i Semberiji, gdje je dijelom, za razliku od drugih krajeva Bosne, vršeno nasilno ukmećivanje. U ovim krajevima zato dolazi do nezadovoljstva i pobuna seljaka. Da bi stišao to nezadovoljstvo seljaštva, bosanski namjesnik Husrev-paša pokušao je 1843. posebnom naredbom urediti odnose između čifluk–sahibija i njihovih čifčija. Ovom naredbom, koja predstavlja prvi pokušaj sređivanja agrarnih odnosa u Bosni u XIX st., regulirana su tri kruga pitanja: (1) obaveze kmetova prema čifluk–sahibijama (spahijama); (2) zabrana čifluk–sahibijama da traže ona davanja koja su u međuvremenu sami nametnuli; i (3) zabrana kmetovima da napuštaju čifluke i čifluk–sahibijama da bez razloga tjeraju kmetove. Na istim osnovama pokušao je 1847. tadašnji namjesnik u Bosni, Tahir-paša, urediti agrarne odnose između čifluk–sahibija i njihovih čifčija. Od četrdesetih godina XIX st. u Bosni se ustalila obaveza kmetova da besplatno rade na begovskom zemljištu. To je bilo uzrokom stalnog nezadovoljstva među seljaštvom. Porta je zato izdala naredbu Tahir-paši da odmah ukine kuluk (tzv. beglučenje), jer taj oblik opterećivanja seljaka ne postoji u drugim dijelovima Carstva niti je ranije postojao u Bosni. U tu svrhu Tahir-paša je krajem 1847, odnosno početkom 1848. sazvao zbor u Travniku, kojem je prisustvovalo nekoliko najistaknutijih bošnjačkih prvaka te predstavnici (uglavnom svećenici) "latinskog milleta" i "grčkog (pravoslavnog) milleta". Predstavnici kmetova nisu prisustvovali ovom zboru. Na zboru je donijeta odluka da se mjesto kuluka (beglučenja) u cijeloj Bosni uvede davanje trećine od svega "što se sije", a polovine od onoga što "samo niče". Uvođenje trećine najviše je pogodilo seljaštvo Bosanske Posavine, dijelom Krajine i Hercegovine, te upravo tu dolazi, tokom pedesetih godina a i kasnije, do češćih pobuna seljaka. Ni Omer-paša Latas, bez obzira na svu surovost i nastojanja nije uspio praksu zakupa poreza u Bosni zamijeniti njegovim neposrednim ubiranjem.

Nakon kodificiranja zemljišnog prava u osmanskoj državi, Ramazanskim zakonom iz 1858, izdala je centralna vlast 12. IX 1859. posebnu Uredbu o čiflucima u Bosni, koja je u literaturi poznatija pod imenom Saferska

naredba (jer je objavljena 14. safera 1276). Ovom naredbom konačno su ozakonjeni agrarni odnosi stvoreni čiflučenjem, odnosno postojeće običajno agrarno pravo, koje je utvrđeno za svaki od šest sandžaka Bosanskog vilajeta, izjavama predstavnika čifluk–sahibija i čifčija pred Velikim tanzimatskim medžlisom u Istanbulu. Po Saferskoj naredbi, posjednik zemljišta je vlasnik koji to zemljište može uz saglasnost države prodati, zamijeniti, založiti i ostaviti svojim nasljednicima. Lice koje tu zemlju drži u zakup (mustedžir) nema vlasničkih prava na samu zemlju, mada njegov zakup ima nasljedni karakter. Posjednik ga ne može dići sa zemlje koju drži i obrađuje, osim ako kmet (zakupnik) trajno zanemaruje zemlju, odbija bez razloga da plaća hak i nema nade da će se u tom pogledu popraviti, što se sve mora sudski dokazati. Odnosi između posjednika i kmeta reguliraju se putem međusobnog zakupničkog ugovora, koji se zvao *muzarea*, koji je zaključivan na određeno vrijeme. Kmet može sam napustiti zemljište i otkazati zakupnički ugovor, što mora saopćiti zemljovlasniku po završetku vršidbe, kako bi ovaj imao vremena pobrinuti se za drugo lice koje će preuzeti obrađivanje zemlje. Ako bi zakupnik napustio zemlju prije nego što je smirena ljetina, morao bi nadoknaditi posjedniku svu eventualnu štetu. Kmet ima pravo preče kupovine, ukoliko vlasnik prodaje čifluk. Sve nove gradnje na čifluku (kmetovskom selištu) izvodi zemljoposjednik, a održavanje i popravke vrši kmet. Ukoliko kmet napušta čifluk, a sam je napravio neku zgradu, vlasnik je obavezan da mu to isplati. Isto važi i za voće koje je kmet zasadio na čifluku. Zemljoposjednik ne smije kmeta koristiti za svoje različite radove, niti ga istjerati iz kuće da bi se sam uselio, niti smije tražiti od kmeta besplatan smještaj i opskrbu. Visina različitih davanja uređena je posebno za svaki od šest bosanskih sandžaka, na osnovu spomenutih izjava kmetovskih deputacija pred tanzimatskim medžlisom o tome koliko se čega od starine davalo. Saferska je naredba samo potvrdila postojeće stanje i običajno pravo. Njenim donošenjem pravno je završen složeni i osobeni razvitak osmanskog feudalizma u Bosni. Kad je okupacijom 1878. Austro–Ugarska preuzela upravu u Bosni i Hercegovini, odmah je ozakonila Safersku naredbu kao osnov za reguliranje agrarnih odnosa u ovoj zemlji. Skupa sa Zemljišnim zakonom iz 1858. Saferska je naredba ostala pravno na snazi u Bosni i Hercegovini sve do kraja austrougarske uprave 1918. godine.

Od konačnog sloma ajana 1850. nastaje u političkom životu Bošnjaka zatišje koje osmanska vlast nastoji iskoristiti za dovršavanje procesa reformi vojske, uprave, poreskog sistema i drugih oblasti društvenog života. Objedinjavanje tih tanzimatskih mjera ili reformi u Bosni je u pravnom i administrativnom pogledu izvršeno izdavanjem i objavljivanjem Uredbe o organizaciji Bosanskog vilajeta 1. VI 1865. godine. Njena stvarna primjena

u praksi kao Ustavnog zakona Vilajeta Bosanskog počela je tokom 1867. godine. U tom je pogledu posebno bio aktivan Osman Šerif Topal-paša, posljednji veliki bosanski namjesnik, koji je za svoje uprave tokom šezdesetih godina prošlog stoljeća prilično odlučno nastojao izvesti Bosnu na put građanskog razvitka, kako u privrednom tako i administrativno–političkom pogledu.

Vjerovatno da je najveća kulturna tekovina tog doba među Bošnjacima pojava modernog štamparstva, štampe i novinarstva kao profesije. Krajem maja 1866. počela je u Sarajevu raditi prva moderna štamparija, koju je za potrebe vilajetske uprave dobavio Osman Šerif Topal-paša. U štampariji, koju je montirao i kraće vrijeme vodio iskusni njemački majstor iz Zemuna Ignaz Soppron, štampao se od 1866. pa sve do okupacije 1878. službeni vilajetski list *Bosna*. *Bosna* je bila dvojezični sedmični list, štampan uporedo na turskom i bosanskom jeziku, ćirilicom i prema Vuk–Daničićevom pravopisu. Kroz 13 godina njenog izlaženja *Bosnu* su uređivali Mustafa Refet Imanović, Salih Biogradlija, Nurrudin Kurtćehajić i na kraju Kadri Carigradlija, slovoslagač turskog teksta u listu. Kao povremeni saradnici lista u novinarskom poslu se tada ogledaju i Mehmed Hulusi i Mehmed Fićri Kolagić.

Pored službene *Bosne*, u Sarajevu se uskoro pojavio i prvi privatni bošnjački list, *Sarajevski cvjetnik,* čiji je izdavač i urednik bio Mehmed Šaćir Kurtćehajić. Njegov je osnovni cilj bio da zaštiti Bosnu i Bošnjake od olahkog omalovažavanja i svojatanja od strane tadašnje srpske i hrvatske štampe. Kurtćehajić je u tom smislu s uspjehom polemizirao sa listovima kao što su bili *Zastava, Vidovdan, Narodne novine, Srbija, Narodni list* i drugi. Mehmed Šaćir Kurtćehajić je bio prvi pravi bošnjački novinar. Rođen je 1844. u Akovu (Bijelom Polju) na Limu. Otac mu je bio kadija koji je službovao na više mjesta u Bosanskom vilajetu. Kurtćehajić se školovao samo u Bosni, mada je imao veliku želju da nastavi studije negdje na Zapadu, što mu mogućnosti i prilike nisu dozvolile. Na Zapad je otišao tek kada je obolio od tuberkuloze. Tražeći lijeka svojoj bolesti, umro je u 28. godini života, u ljeto 1872. u Beču, gdje je i pokopan.

Omer-paša Latas je 1850. vezirsku stolicu poslije skoro 150 godina prenio u Sarajevo koje je time kao stvarno središte Bosne definitivno postalo vilajetski, odnosno zemaljski glavni grad. U narednom godinama su sve tadašnje velike evropske sile otvorile tu svoje konzulate. Grad je pored štamparije i novina, dobio i modernu poštu, sa telegrafskom vezom sa Istanbulom i Bosanskim Brodom.

Za vrijeme Osman Topal-paše izgrađen je kolski put Sarajevo–Brod, otvorene su prve svjetovne škole (ruždije), te podignuti mnogi novi značajni javni objekti u evropskom stilu, posebno u Sarajevu. U gradu je tako po-

dignuto više modernih državnih zgrada, kao što su konak, merkez ili policija, upravna zgrada sandžaka na Bistriku, kasarna zvana Medžidija, vojna bolnica na Hisetima, itd.

Konzervativni široki bošnjački muslimanski slojevi, bez pravog političkog vođstva, drže se prema svemu tome uglavnom pasivno. Ipak, svim tim Osman Topal-pašinim reformama Bosna i Hercegovina se faktički pripremala za veliki preokret koji će u životu Bošnjaka nastupiti austrougarskom okupacijom 1878. godine.

III DIO

OKUPACIJA BOSNE I HERCEGOVINE
(1875–1878)

Istočna kriza i Berlinski kongres (1875–1878)

Okupacijom 1878. Bosna i Hercegovina je ušla u sastav Habsburške monarhije. Usljed osobenih međunarodnih okolnosti u kojima je izvršena ova okupacija, unutrašnjih prilika i odnosa u okupiranoj zemlji i veoma složenog ustavnog sklopa Habsburške monarhije, Bosna i Hercegovina je u njenom okviru čitavo vrijeme imala poseban državnopravni položaj. Osnovni međunarodno–pravni akti koji su određivali taj položaj bili su član 25. Berlinskog ugovora i Carigradska konvencija. Odatle je na prvom mjestu potrebno utvrditi okolnosti u kojima su donijeti ovi akti, odnosno izvršena okupacija BiH, čime su Bošnjaci došli pod nemuslimansku vlast.

U toku "velike istočne krize" (1875–1878) ušla je Bosna i Hercegovina u centar svjetske politike, u kojoj će se naći još u dva maha, 1908–1909 i 1914. godine. Kada je u ljeto 1875, upravo ustankom u Bosni, ponovno otvoreno "istočno pitanje", tj. pitanje preuzimanja i podjele osmanskih teritorija u Evropi, Aziji i Africi, povela je Austro–Ugarska opreznu diplomatsku akciju u cilju dobivanja i zaposjedanja Bosne i Hercegovine. Različiti planovi Austrije da osvoji Bosnu potiču još iz prve polovine XVII stoljeća. Ove planove Austrija je vojnički pokušala ostvariti u tri maha: 1697, 1737 i 1788–91, ali svaki put bez uspjeha. Pitanje pripajanja Bosne i Hercegovine Monarhiji zaoštrava se nakon završetka Napoleonovih ratova 1813–14, kada je Austrija konačno došla u posjed čitave Jadranske obale, od Istre do Boke Kotorske. Opkoljena odavno sa sjevera i zapada austrijskom teritorijom, Bosna je sada postala Monarhiji neophodna kao neposredno zaleđe dalmatinske obale. Posebno su od 1857. godine maršal Radetzki i admiral Tegetthoff skretali pažnju na neophodnost okupacije Bosne i Hercegovine iz strateških razloga, radi osiguranja austrijskih primorskih posjeda Istre i Dalmacije. Od druge polovine XIX st., Austrija se vojnički i diplomatski spremala da u pogodnoj prilici zaposjedne Bosnu i Hercegovinu.

Pored učvršćenja svog položaja na Jadranskoj obali, Austro–Ugarska je držala da zaposjedanjem BiH postiže i druge ciljeve: (1) preduzima veliki korak u ekonomskoj i političkoj ekspanziji ka jugoistoku; (2) sprječava stvaranje neke velike slavenske države na svojim južnim granicama; i (3) osigurava svom kapitalu u pogledu prirodnih bogatstava i općih privrednih

potencijala izuzetno značajno područje. Kada je u ljeto 1875. ustankom u istočnoj Hercegovini i Bosanskoj krajini otvorena velika istočna kriza, tadašnji austrougarski ministar spoljnih poslova, grof Gyula Andrássy je, imajući u vidu sve političke i ekonomske interese Monarhije, poveo pažljivu diplomatsku akciju koju će uspješno završiti tri godine kasnije, dobijanjem okupacionog mandata. Pred svojom i stranom javnošću Andrássy je zahtjev za okupacijom Bosne i Hercegovine pravdao potrebom da se u ovoj zemlji provedu barem neke osnovne ekonomske i političke reforme, osigura red i mir i tako otkloni opasnost od južnih granica Monarhije. Andrássy je dokazivao da stabilnost Bosne i Hercegovine nije samo u interesu Monarhije, nego opća potreba radi održavanja mira u Evropi. Po njemu, osmanska vlast je nesposobna da provede reforme i osigura stabilnost u Bosni, nego to može učiniti samo jedna jaka i nepristrasna sila. U tom smislu Andrássy je 30. XII 1875. uputio svoju prvu notu velikim evropskim silama. Andrássy je tražio da velike sile zajednički zahtijevaju od Porte da se u BiH ostvare neke osnovne reforme. Predložene reforme obuhvataju vjersku jednakost, ukidanje zakupljivanja poreza, korištenje poreza isključivo u pokrajinama u kojima su prikupljeni i uvođenje različitih olakšica kojima bi se poboljšao položaj seljaka. Nadzor nad provođenjem reformi vršila bi jedna evropska komisija.

U međuvremenu, Porta je iradom od 2. X 1875. obećala određene poreske i upravne reforme, kao i da će preduzeti mjere protiv zloupotreba lokalnih vlasti na koje su se ustanici žalili evropskim konzulima. Ferman o reformama za cijelu Carevinu zaista je obnarodovan 12. XII 1875. godine. Ustanici u Krajini i Hercegovini nisu vjerovali u te najavljene reforme nego su nastavili borbe protiv osmanskih vlasti.

Iako program izložen u ovoj noti nije proveden uglavnom zbog protivljenja Engleske, Andrássy je nastavio diplomatsku akciju čiji je krajnji cilj bio pripajanje Bosne i Hercegovine Monarhiji. On je već 13. V 1876, uz prethodnu saglasnost njemačkog kancelara Bismarcka i ruskog ministra Aleksandra Gorčakova, uputio novi memorandum velikim silama, sa prijedlogom reformi čije bi provođenje nadzirao konzularni kor u Sarajevu. I ovaj prijedlog Engleska je oštro odbacila.

Početkom jula 1876, pod pritiskom svog nacionalno–romantičarski raspoloženog javnog mnijenja, knez Srbije Milan Obrenović i crnogorski knez Nikola I Petrović zaratili su protiv Osmanske carevine. Andrássy je u toj situaciji ubrzo postigao prvi značajan diplomatski uspjeh kada je na sastanku između Franje Josipa i ruskog cara Aleksandra II, 8. VII 1876. u Reichstadtu (danas gradić Zákopy, u Češkoj), Austro–Ugarska dobila pristanak Rusije da u slučaju poraza Turske u ratu sa Srbijom i Crnom Gorom može uzeti

Bosnu i Hercegovinu. Pokazalo se da je Osmanska carevina još suviše jaka za Srbiju i Crnu Goru, koje su u ratu potpuno poražene. Rusija je zato odlučila da i sama stupi u rat, kako bi osigurala svoje interese na Balkanu i eventualno se dokopala Carigrada i moreuza. Poučena iskustvom iz Krimskog rata, kada je ostala usamljena, odlučila je da prethodno obnovi Reichstadtski sporazum sa Austro–Ugarskom. Tako je 15. I 1877. u Budimpešti sklopljena konvencija, s ciljem da se izbjegne kolizija austrijskih i ruskih interesa u istočnom pitanju. Tom konvencijom obavezala se Austrija na neutralnost u rusko–turskom ratu, a za uzvrat je dobila pravo da izabere momenat i način okupacije Bosne i Hercegovine.

Međutim, Rusija se nije držala ovog dogovora pošto je, nakon pobjednosnog rata, članom 14. Sanstefanskog ugovora od 3. III 1878, bila predviđena neka vrsta autonomije za Bosnu i Hercegovinu. U zemlji su se imale provesti od ranije predlagane reforme, čije će modifikacije utvrditi Austrija, Turska i Rusija. Vilajetski ustav iz 1867. imao je biti strogo poštovan i izvršavan. Zaostali danak se neće tražiti, a tekući prihodi ovih pokrajina upotrebljavaće se do 1. III 1880, isključivo za naknadu štete izbjegličkim porodicama, bez obzira na rasu i vjeru. Ugovorom nije ništa rečeno o austrougarskom zahtjevu za Bosnu i Hercegovinu. To je za Austro–Ugarsku bio dovoljan razlog da izađe iz saveza sa Rusijom, koja je ponovno ostala usamljena. Austro–Ugarska je dobila odlučnu podršku Njemačke i ovog puta Engleske, koja je smatrala da rusko primicanje Carigradu i moreuzima ugrožava vitalne interese britanske imperije na Suecu i čitavom Bliskom istoku. Tako je revizija Sanstefanskog ugovora postala neizbježna i u tu svrhu sastao se Kongres velikih sila 13. VI 1878. u Berlinu.

Na osmoj sjednici Kongresa, 28. VI 1878, stavljen je na raspravljanje član 14. Sanstefanskog ugovora, koji se odnosio na Bosnu i Hercegovinu. Formalan prijedlog da se Austro–Ugarskoj povjeri mandat da upravlja Bosnom i Hercegovinom podnijeli su britanski delegati. Sve prisutne sile su prihvatile ovaj prijedlog, osim osmanskih predstavnika, koji su istupili protiv okupacije, ističući posebno da Bošnjaci odlučno traže da ostanu pod Turskom i da je Porta pripremila nužnu reformu. Engleska i Njemačka su vršile velik pritisak na osmanske predstavnike da prihvate odluku Kongresa. Tek na sjednici od 4. jula, a po dobijenim instrukcijama iz Istanbula, osmanski delegati su pročitali izjavu da je "carska turska vlada uzela u vrlo ozbiljno razmatranje mišljenje Kongresa o pogodnim sredstvima za povraćaj mira u Bosni i Hercegovini. Ona u to stavlja potpuno povjerenje i zadržava sebi pravo da se neposredno i prethodno sporazumije u tom pogledu sa bečkom vladom." Andrássy je rekao da je zadovoljan ovom izjavom pa je Otto von Bismarck, kao predsjedavajući, objavio da je Austro–Ugarska dobila mandat

da okupira i upravlja Bosnom i Hercegovinom. Ova odluka formulirana je u poznatom članu 25. Berlinskog ugovora. Na sam dan potpisivanja ugovora, 13. VII 1878, osmanski delegati su, poslije upornog insistiranja, uspjeli da od austrougarskih predstavnika dobiju pismenu izjavu da "suverena prava Nj. C. Vel. Sultana na pokrajine Bosnu i Hercegovinu neće pretrpjeti nikakve povrede faktom okupacije, te da će se okupacija smatrati kao privremena".

Muslimani i Bošnjaci u Srbiji i Crnoj Gori poslije Berlinskog kongresa

Tokom velike istočne krize 1875–1878, odnosno u ratovima 1876–1878, autonomnim kneževinama u Srbiji i Crnoj Gori priznat je odlukom Berlinskog kongresa status nezavisnih i suverenih država, uz znatno teritorijalno proširenje. Srbija je proširena tako što je dobila četiri nova okruga: niški, pirotski, toplički i vranjski. Prema podacima iz 1874. na tom je prostoru živjelo ukupno 6.566 muslimana, različite etničke pripadnosti. Jedan od uslova koji su velike sile okupljene na Berlinskom kongresu postavile Srbiji da bi joj priznale nezavisnost bio je da na svojoj teritoriji osigura slobodu vjeroispovijesti. Povod tome bila je žalba upućena Kongresu od strane Univerzalne izraelske alijanse (Alliance Israelite Universalle), međunarodne organizacije sa sjedištem u Parizu, na diskriminaciju Jevreja u Srbiji. U članu 35. Berlinskog ugovora određeno je da se u Srbiji "neće moći nikome razlika u vjeri i vjeroispovijedi protivstaviti kao uzrok da bude isključen, ili da je nesposoban za uživanje građanskih i političkih prava, da ne bude primljen u javne službe, zvanja i časti, ili da ne vrši razne zanate i industrije ma u kom mjestu to bilo. Sloboda i javno vršenje crkvenih obreda biće ujamčeni svima srpskim građanima, kao i strancima, i nikakva smetnja neće se moći činiti hijerarhijskom uređenju raznih vjeroispovijedi, niti odnosima njihovim sa crkvenim starijеšinama svojim."

Ovu odredbu srpska vlada je odmah 1878. pretočila u član 77. Zakona o uređenju oslobođenih predela, kojim se "građanima muhamedanske kao i građanima svake druge zakonom priznate vere" potvrđuje pravo i sloboda da ravnopravno obavljaju "verozakonske odredbe veroispovedi svoje". Pored toga, imenovan je i muftija, kao muslimanski vjerski poglavar, sa sjedištem u Nišu. U stvarnosti, muslimansko se stanovništvo iz četiri novopripojena okruga skoro u cijelosti, milom ili silom, iselilo. Pojedini krajevi, kao Topolica i dijelovi vranjskog okruga, koje je uglavnom nastanjivalo albansko muslimansko stanovništvo, potpuno su opustjeli. Pošto nije bilo mogućnosti da se brzo izvrši unutrašnja kolonizacija, to mnoga zemljišta više godina nisu obrađivana niti je na njih naplaćivan porez. Usljed toga je, kako je to pisao

bivši ministar narodne privrede Kosta Stojanović, srpska država imala ogromnu štetu.

Situacija u Crnoj Gori, koja je Berlinskim kongresom također stekla nezavisnost, bila je slična onoj u Srbiji. Ratovima i odlukom Kongresa pripali su Crnoj Gori značajniji bošnjački gradski centri: Nikšić, Podgorica, Spuž, Berane, Kolašin i Bar. Ovi su gradovi, kao i muslimanska sela u plodnim dolinama, odmah bili izloženi velikom imigracionom talasu siromašnog pravoslavnog stanovništva sa okolnih planina. Većina bošnjačkog stanovništva u međuvremenu je pobjegla u Bosnu i Hercegovinu, Sandžak, Kosovo i Albaniju. Od tada je počelo lutanje mnogih bošnjačkih porodica iz današnje Crne Gore, ne samo po Balkanu nego istovremeno sve do Anadolije i sjeverne Amerike. Oni koji su ostali činili su malu islamsku zajednicu, sa crnogorskim muftijom na čelu, čije je sjedište bilo prvo u Starom Baru, a potom u Podgorici.

Jedino su Bošnjaci Plava i Gusinja odbili da priznaju odluke Berlinskog kongresa. Oni su pružili odlučan oružani otpor odlukama Berlinskog kongresa, odnosno pripajanju Plava i Gusinja Crnoj Gori. Na čelu oružanog otpora bio je Ali-beg Šabanagić, poznat kao Ali-paša Gusinjski. On je sa svojim Plavljanima i Gusinjanima pune dvije godine odolijevao crnogorskoj vojsci.

To je pitanje zbog uspješnog otpora Plava i Gusinja internacionalizirano i postalo je predmetom opširne prepiske među velikim silama. Austro–Ugarska je početkom 1880. pokrenula akciju da se izvrši "formalna predaja" Plava i Gusinja Crnoj Gori. Ali-paša Gusinjski se, uz podršku Albanaca sa Metohije i Rugova, ponovno tome oružano suprotstavio. U vremenu od 7/8. do 13. I 1880. vođena je velika i krvava bitka sa Crnogorcima. To je uvjerilo velike evropske sile da se na tom području odluke Berlinskog kongresa ne mogu provesti bez daljeg prolijevanja krvi.

Na inicijativu Francuske, izvršena je kompenzacija tako što je mjesto Plava i Gusinja Crnoj Gori predat Ulcinj sa ušćem Bojane. Primopredaja Ulcinja između osmanskih i crnogorskih jedinica izvršena je 26. XI 1880. godine. Ali-beg Šabanagić je za zasluge dobio od sultana zvanje paše. Područje Plava i Gusinja je izdvojeno u poseban sandžak, koji je kao arpaluk predat na upravu samom Ali-paši Gusinjskom.

Okupacija Bosne i Hercegovine (1878)

Velika istočna kriza i Berlinski kongres donijeli su pravi prevrat u životu Bosne i Hercegovine, "glavne tvrđave Bošnjaka kao slavenskih muslimana u jugoistočnoj Evropi". Odlukom Berlinskog kongresa povjerena je Austro–Ugarskoj uprava nad Bosnom i Hercegovinom, bez formalne povrede suverenih prava sultana. To sultanovo pravo bilo je *nudum ius*, dok je stvarnu vlast u Bosni i Hercegovini čvrsto držala Austro–Ugarska. Bošnjaci su se oružjem, kao toliko puta ranije, suprotstavili austrougarskoj vojsci. Tek poslije žestokih tromjesečnih borbi i uz angažiranje jedne trećine svoje oružane sile, uspjela je Austro–Ugarska krajem oktobra 1878. okupirati cijelu Bosnu i Hercegovinu.

Prve vijesti o mogućnosti austro–ugarske okupacije počele su u Bosnu stizati još s proljeća 1878. godine. Među Bošnjacima su ove vijesti izazivale uznemirenje pa je već 5. VI 1878. osnovan u Sarajevu Narodni odbor, koji je javno djelovao i pripremao otpor mogućim okupacionim četama. Prvih dana jula saznalo se u Sarajevu za odluku Berlinskog kongresa, kojom je Turska predala Bosnu i Hercegovinu na upravu Austro–Ugarskoj. Narodni odbor je 7. jula iznudio ostavku Veli-paše, vojnog komandanta Bosne, čime je jasno pokazao da će, suprotno naređenjima iz Carigrada, organizirati otpor austro–ugarskim četama. Od tada u Sarajevu i drugim krajevima Bosne praktično nisu prestajali nemiri, posebno među bošnjačkim stanovništvom. Narodni odbor je 27. VII 1878. zbacio osmanlijsku vlast u Sarajevu i formirao svoju Narodnu vladu, u kojoj su vojni poslovi povjereni Smail-begu Selmanoviću Taslidžaku i Muhamedu Hadžijamakoviću, policija Abidagi Gačaninu i Ahmedu Naki, a uprava telegrafa Šerifu Zildžiću.

Dok je Narodna vlada vršila ubrzane pripreme za oružani otpor, primila je 29. jula telegrame iz Bosanske Gradiške i Broda da je austrijska vojska počela prelaziti preko Save. Pored toga, austrijske čete su ušle u BiH kod Šamca, Kostajnice, Vrgorca i Imotskog. Glavnokomandujući okupacionih trupa, general Josip Filipović, obratio se stanovništvu Bosne i Hercegovine jednim proglasom u ime austrijskog cara. U proglasu se ističe da austro–ugarska vojska dolazi u saglasnosti sa evropskim državama i samim sultanom, koji je odlučio da stanovnike Bosne "povjeri zaštiti svog moćnog prijatelja,

cara i kralja". Dalje se obećava zaštita života, vjere i imovine, zakonska ravnopravnost svih stanovnika i sloboda vjeroispovijesti i upotrebe svog jezika. Običaji se neće dirati, a stari zakoni važiće do izdavanja novih. Prihodi zemlje trošiće se isključivo na njene potrebe, a zaostali porezi neće se kupiti. Vojska će sve što uzima za svoje potrebe plaćati u gotovom. Stanovnici se pozivaju da se sa pouzdanjem predaju "zaštiti slavnih zastava Austro–Ugarske". "Primite naše vojnike kao prijatelje, slušajte zapovjednike, prihvatite se opet svoga posla i plodovi vašeg rada biće zaštićeni." Vojska je stanovništvu dijelila proglas, štampan na turskom i bosanskom jeziku, ćirilicom i latinicom.

Austrougarska vojska naišla je na žilav otpor ustanika u skoro svim krajevima Bosne. Komandant Bosne Smail Haki Selmanović izdao je početkom augusta *Objavu* kojom poziva sve njene žitelje, "islame, Hristjane i Latine" da se "složno odupru neprijateljima". U *Objavi* se spominje samo Bosna, njeno stanovništvo i prošlost, dok o Turskoj i sultanu nema ni riječi. Time se očigledno željelo istaći da je Bosna samostalna i da se sama brani.

Bosanska Narodna vlada, iako potpuno sama i bez ičije pomoći, organizirala je i pružila snažan otpor austrougarskoj vojsci. Glavnina tog otpora skršena je ulaskom austrougarske vojske u Sarajevo 19. VIII 1878. godine. Veza između austrougarskih trupa u Bosni sa onima u Hercegovini, pod komandom generala Stevana Jovanovića, uspostavljena je tek 8. oktobra kod Konjica. Posljednja žarišta otpora u Bosni likvidirana su tek 20. X 1878. godine. Bečki Kriegsarchiv bilježi oko 60 većih i manjih bitaka u toku okupacije. U tim bitkama Austro–Ugarska je, po sopstvenom priznanju, izgubila oko 6.000 vojnika i oficira (946 poginulih, 3.980 ranjenih i 272 nestala vojnika i oficira). Prvobitno je Beč odredio za okupaciju 82.000 vojnika, ali je u toku borbi ovaj okupacioni korpus stalno povećavan i na kraju je narastao na 200.000 ljudi. Prema austrijskim procjenama, ustanička vojska je imala oko 93.000 boraca. Ova, po svom sastavu skoro isključivo bosansko–muslimanska vojska, dala je dosta požrtvovanih i dobrih boraca i komandanata, među kojima se ističu Hadžijamaković i čuveni pljevaljski muftija Mehmed Vehbi Šemsekadić.

Snažan otpor ustanika i prilično veliki gubici austrougarskih četa izazvali su gnjev generala Filipovića, koji je u prvim danima okupacije postupao oštro, ponekad čak brutalno. Obavještavajući cara o zauzeću Sarajeva, Filipović piše o "nevjerovatnim pojavama divljeg fanatizma", ispoljenim od strane ustanika u jednoj borbi "koja se kao najgroznija zamisliti može".

Engleska štampa je sa indignacijom zabilježila da je Filipović naredio da se iz osmanske vojne bolnice izbace svi ranjeni ustanici. Preko 600 zarobljenih ustanika otpremljeno je u logor u Olomuc, gdje su ostali do

kraja 1879. godine. Prvih dana okupacije u Sarajevu i drugim mjestima Bosne počeo je raditi prijeki sud (*Standgericht*), koji je Filipović uspostavio još u Doboju, 4. VIII 1878, kao prvi organ austro–ugarske vlasti u Bosni i Hercegovini.

Bosna i Sandžak – Carigradska konvencija

Austro–Ugarska je željela da i vojnički osigura svoj položaj u Bosni zaposjednućem Limske doline, odnosno Novopazarskog sandžaka. Turska je, sa druge strane, nastojala dobiti priznanje privremenog karaktera okupacije i neotuđivosti sultanovih suverenih prava nad Bosnom. Zato su obje strane, svaka iz svojih interesa željele zaključiti međusobnu konvenciju kojom bi se riješila ova pitanja. Konvencija je bila od posebnog značaja za Bošnjake.

Pored toga što je odredio da će Austro–Ugarska "okupirati i upravljati pokrajinama Bosnom i Hercegovinom", član 25. Berlinskog ugovora je izričito naglasio da "austro–ugarska vlada ne želi da primi na sebe upravu Novopazarskog sandžaka koji se prostire između Srbije i Crne Gore u pravcu jugoistoka, do iza Mitrovice, te će u njemu i dalje funkcionirati osmanska uprava". Ali, da bi se osiguralo novo političko stanje, "sloboda" i sigurnost puteva, Austro–Ugarska zadržava za sebe pravo da na cijelom području starog bosanskog vilajeta drži svoje garnizone i da ima u svojoj vlasti njegove vojničke i trgovačke puteve. Na kraju je samo spomenuto da austrijska i osmanska vlada "zadržavaju pravo da se o pojedinostima sporazumiju".

To je značilo da će Austro–Ugarska djelimično zaposjesti Novopazarski sandžak, na osnovu posebnog sporazuma sa Turskom. Austrijska i ugarska liberalna opozicija su tražile da se uopšte ne ide u Sandžak, dok je vojna stranka insistirala na punoj okupaciji, isto kao sa Bosnom i Hercegovinom. Andrássy je izabrao srednje rješenje, djelimičnu okupaciju na osnovu posebnog sporazuma, držeći se principa da Osmansku carevinu treba podržavati tako dugo dok se ne zamijeni nečim boljim.

Zaposjednuće Sandžaka Andrássy je obrazlagao potrebom stvaranja odbrambenog bedema za utvrđenje Bosne i Hercegovine. "Novopazarski sandžak je za Bosnu isto što i posjedovanje Bosfora za Crno more". Ulaskom u Sandžak "bilo bi in concreto dokazano da na granici Bosne za nas nema više Pirineja".

Međutim, potpuno zaposjedanje Sandžaka i izbijanje na albansku granicu Osmanska carevina bi shvatila kao direktno ugrožavanje i preduzela bi korake u cilju odbrane, što bi imalo dalekosežne političke posljedice.

Dalje bi se, uz malo učešće austrijskih trupa, spriječilo četovanje po Sandžaku. Spriječilo bi se i stvaranje velike slavenske države na Balkanu i suzbila ruska politika, koja pod vidom zaštite slavenskog i kršćanskog pravoslavnog stanovništva provodi svoju hegemoniju. Iz svih ovih razloga, Andrássy se odlučio za držanje Sandžaka zajednički sa Turskom. U tom smislu je već početkom augusta 1878. Austro–Ugarska ponudila Porti redigiran projekt konvencije u 13 tačaka. Osmanska vlada je stavila više primjedbi na ovaj nacrt. U početku je Turska željela požuriti zaključenje konvencije, ali je kasnije, pod utiskom hrabrog otpora Bošnjaka, zauzela oštriji stav prema Beču. Osmanska vlada je početkom oktobra pristajala na konvenciju samo ako sadrži priznavanje sultanovih suverenih prava i provizorni karakter okupacije, u smislu pismene izjave od 13. jula, koju su dali austrougarski delegati na kongresu. Na osnovu izvještaja Hafiz-paše, vojnog komandanta Bosne, koji je nakon pada Sarajeva stigao u Istanbul sredinom septembra, sastavila je Porta cirkularnu notu o zlodjelima austrougarske vojske u Bosni, koju je predala silama potpisnicama Berlinskog ugovora. Nota je u cijelosti objavljena 7. X 1878. u londonskom listu *Standard*. Osmanski predstavnik u Beču, Karatheodory-paša, inače fanariotski Grk, zvanično je obavijestio Andrássyja, 8. X 1878, da nakon svih događaja u Bosni sultan kao halifa ne može dati pristanak na zaključenje konvencije. U vezi s tim, Andrássy je dao instrukciju grofu Zichyju, svom ambasadoru u Carigradu, da član 25. samo "fakultativno" predviđa konvenciju, čije eventualno nezaključenje neće spriječiti Austro–Ugarsku da postupa prema Berlinskom ugovoru. Već 4. oktobra Andrássy je cirkularnim telegramom izvijestio svoje ambasadore u Istanbulu, Londonu, Berlinu, Parizu, Petersburgu i Rimu da sa indignacijom odbacuje optužbe navedene u osmanskoj noti. On je ponovno naglasio grofu Zichyju da je zaključenje konvencije uvijek smatrao fakultativnim, a ne obaveznim. Bez obzira na ove izjave, Austro–Ugarska je imala dosta razloga da želi što brže zaključenje konvencije. Prije svega, granica između Bosne, Sandžaka i Crne Gore nije bila jasno utvrđena, pa su nemiri i sukobi bili česti.

Bečka Trgovačka komora je tražila da se hitno uspostavi carinska granica jer se utvrdilo da preko Sandžaka ulazi u Bosnu necarinjena roba. Iz Sandžaka su stizale vijesti o djelatnosti muftije Šemsekadića, poznatog branioca Bosne, koji je živo nastojao organizirati otpor i spriječiti dolazak austrougarske vojske. Konzul Jellinek javio je iz Prizrena da je muftija Šemsekadić zaplijenio i uništio 240.000 oka vina namijenjenih austrougarskoj vojsci. To je izazvalo nesigurnost među trgovcima i liferantima pa je Austro–Ugarska na svaki način željela obezbijediti sigurnost i slobodu na trgovačkim putevima u dolini Lima. Austro–Ugarska se, međutim, nije usu-

đivala preuzeti rizik novog rata. Generalštab se plašio da će udvostručiti dotadašnje velike gubitke i istovremeno još više razdražiti već i onako ogorčeno i nezadovoljno javno mnijenje u Monarhiji.

Radi pritiska na Portu, okupacione vlasti su nastojale da otpremanjem adresa i poklonstvenih deputacija prikažu kako se samo stanovništvo BiH odriče sultana i moli aneksiju od cara i kralja. Prvu takvu deputaciju primio je Franjo Josip 14. XI 1878. u Budimpešti. S druge strane, osmanska vlada je u međuvremenu od većine sila dobila potpuno negativan odgovor na svoju cirkularnu notu o zlodjelima austrougarske vojske u BiH. Videći da je ostala usamljena, osmanska vlada je 17. XI 1878. izjavila spremnost da se zajednička uprava u Novopazarskom sandžaku uredi jednom konvencijom sa Austro–Ugarskom. Da bi Portu, a posebno sultana, uvjerila u svoje najbolje namjere, austrougarska vlada je opozvala iz Bosne generala Josipa Filipovića, koji je optuživan kao neprijatelj Bošnjaka. Obavještavajući Zichyja o tome, Andrássy mu posebno podvlači da je hercog Wilhelm Württemberg, kome je, umjesto Filipovića, povjerena vrhovna komanda, "obljubljen kod tamošnjih Turaka", tj. Bošnjaka.

Krajem decembra 1878. sultan je izdao iradu o mješovitoj upravi u Novopazarskom sandžaku pa su pregovori o Konvenciji ubrzo nastavljeni. Ovi pregovori su uspješno okončani potpisivanjem Konvencije 21. IV 1879. u Carigradu.

U uvodu Konvencije se potvrđuje da "činjenica okupacije ne vrijeđa suverena prava" sultana nad Bosnom i Hercegovinom, dok privremenost okupacije nije uopće spomenuta. Konvencija jamči slobodu vjeroispovijesti svim stanovnicima okupirane pokrajine. Posebno se Bošnjacima zajamčava pravo da slobodno održavaju veze sa svojim duhovnim poglavarom u Carigradu, da u javnim molitvama spominju ime sultana (halifa) i da na džamijama ističu osmansku zastavu, tamo gdje je to već bio običaj. Bošnjacima se još posebno garantuje lična i imovinska sloboda i sigurnost.

Prihodi Bosne i Hercegovine koristiće se isključivo za upravu i druge potrebe ove pokrajine, a razni osmanski novac biće i dalje slobodno upotrebljavan u poslovnom prometu. Porta će po svom nahođenju raspolagati oružjem, ratnim i drugim materijalom koji je ostao po utvrđenjima ili garnizonima Bosne. Inventar i primopredaju ovog materijala izvršiće posebni komesari obiju vlada. Pitanje putnih isprava, što je za Bošnjake bilo od posebnog značaja, te postupanje sa stanovnicima Bosne i Hercegovine, koji putuju iz ili u pokrajinu, urediće se naknadnim sporazumom.

Određeno je da će austrougarske trupe imati garnizone u Priboju, Prijepolju i Bijelom Polju, koje je naknadno zamijenjeno sa Pljevljima. Ukupan

broj vojnika ne smije biti veći od 4–5 hiljada, s tim da i Porta ima pravo držati jednak broj vojnika u tim mjestima.

Pregovori o konačnom zaposjedanju doline Lima završeni su 26. VII 1879. u Sarajevu. Sa austrijske strane pregovore je vodio tadašnji zemaljski poglavar Wilhelm von Württemberg sa štabnim oficirima, a sa turske Husni-paša sa pukovnikom Saidom i majorom Hilmi-begom. Sve je teklo bez teškoća, osim što se primjećivalo da Turci nastoje odugovlačiti pregovore. Na traženje Austro–Ugarske, sultan je početkom jula 1879. pozvao muftiju Šemsekadića kao svog gosta u Istanbul i time ga udaljio sa granica Bosne, čijeg se uticaja i djelovanja Austrija posebno pribojavala. Šemsekadić je u Istanbulu dočekan sa velikim počastima. Lično ga je primio sultan Abdul-Hamid II. Šemsekadić je za sebe i svoju pratnju dobio poseban konak sa redovnom godišnjom platom. Nikada se nije više vratio u svoja rodna Pljevlja i svoj rodni kraj. Ovaj veliki bošnjački patriota, alim i ratnik umro je u Istanbulu 29. I 1887.

Ulazak austrougarskih četa u Sandžak počeo je 8. VIII 1879. pošto su prethodno izgrađeni putevi prema Goraždu i Čajniču. Zaposjednuće određenih tačaka prošlo je bez incidenata i uz pokušaj da se svemu da vid prijateljstva dviju vlada. Već 14. septembra Polimlje je bilo zaposjednuto. Time je izvršena odluka Berlinskog kongresa. Austro–Ugarska je u zvaničnim izvještajima tvrdila da je odredbe Konvencije izvršila u cijelosti, ali je u praksi stvarno odstupila od skoro svih njenih tačaka. Konvencija je ipak, makar i formalno, omogućavala održavanje jedinstva Bošnjaka na cijelom njihovom etničkom prostoru, od Kosovske Mitrovice na istoku do Une i Save na sjeverozapadu.

IV DIO

AUSTRO–UGARSKO RAZDOBLJE

Politički razvitak Bošnjaka poslije Okupacije

Okupacijom 1878. nastala je u životu Bošnjaka velika prekretnica. Taj događaj u povijesti ovog naroda može se upoređivati samo sa onim sudbonosnim zaokretima koji presijecaju tok historije i upućuju je drugim pravcem, izazivajući najrazličitije velike i male drame u životima ljudi koji su u tom krupnom činu, često i nesvjesni njegovog značaja, akteri, statisti ili posmatrači. Dolazak Austro–Ugarske u BiH značio je za Bošnjake prelazak iz jedne civilizacije u drugu, sasvim različitu kulturu i način života, što nije moglo proći ni jednostavno, ni bezbolno niti brzo.

Bošnjaci su posredstvom religije ušli u jedinstveni islamski kulturni krug i integrirali se u specifično osmansko društvo, koje je obuhvatalo svo muslimansko stanovništvo prostrane Carevine. Za razliku od nemuslimanskog stanovništva, koje je u vidu posebnih *milleta* činilo zasebne zajednice, muslimansko društvo je bilo potpuno klasno strukturirano, obuhvatajući u sebi sve srednjovjekovne staleže: spahije, ulemu (svećenstvo), trgovce, zanatlije, slobodne i zavisne seljake (raju). Izrazite klasne razlike unutar muslimanskog društva u Bosni dovodile su do pružanja otpora vladajućem sloju i centralnoj vlasti u vidu pismenih predstavki (mahzara) i otvorenih demonstracija i buna. Mnogostranost i razvijenost unutrašnjeg kulturnog i političkog života bošnjačkog društva stavljala ga je na "prvo mjesto među etničkim zajednicama u Bosni i Hercegovini". Stotine ekonomskih, političkih, kulturnih i psiholoških niti, stvaranih i razvijanih stoljećima, vezivalo je Bošnjake sa dalekim centrima političkog, vjerskog i kulturnog života islamskog svijeta.

Okupacija, protiv koje su se Bošnjaci oružjem borili, presjekla je gotovo jednim mahom sve te veze. Godinama poslije Okupacije Bošnjaci su se osjećali potpuno izgubljeni. Prepušteni sami sebi, politički neorganizirani i bez ikakvog oslonca izvan Bosne, oni su morali prihvatiti novu civilizaciju ili propasti. Međutim, put prilagođavanja novim prilikama nije bio ni lahak, ni jednostavan. U toku prve dvije decenije među Bošnjacima gotovo nema nikakvih vidljivih socijalno–političkih gibanja. Neke političke akcije inicira sama okupaciona uprava, ali one se završavaju u veoma uskom krugu onih rijetkih bošnjačkih građana koji su prvi shvatili dalekosežnost i trajnost

novih prilika. Jedini pokret koji nastaje u samom bošnjačkom narodu je iseljavanje u Tursku zbog krajnje teških ekonomskih prilika, što će u tri maha: nakon uvođenja vojne obaveze (1881), u vrijeme Džabićeva pokreta i poslije Aneksije, dobiti krupne razmjere.

Borba za vjersku i vakufsko–mearifsku autonomiju, koja je počela 1899, bila je prvi značajan politički pokret ponikao u samom bošnjačkom narodu. Autonomni pokret je nastao iz potrebe da se Bošnjaci odupru austrijskom kulturno–političkom okruženju, zapravo iz neophodnosti da se kao narod održe na svom tlu i da sačuvaju svoju samobitnost u jednoj eminentno katoličkoj državi, kakva je bila Habsburška monarhija. Pored ove "tradicionalističke" političke struje, u to vrijeme se u bošnjačkom narodu javlja i jedan građanski sloj, a u javni život stupa prva generacija evropski obrazovanih bošnjačkih intelektualaca, koji će inicirati, organizirati i voditi određene, uglavnom kulturne pokrete među Bošnjacima.

Okupacija je izazvala višestruke posljedice u životu Bošnjaka. Prva reakcija bila je opća utučenost, nepovjerenje i mržnja prema "Švabama". Priča se da je bilo starih ljudi koji poslije Okupacije nisu nikad izišli iz svoje kuće i avlije, samo da ne bi sreli omrznutog "Švabu". Mada nezadovoljni, Bošnjaci su prvih godina nakon okupacije uglavnom šutjeli i trpjeli.

Svakako da je najvažnija posljedica Okupacije to da su Bošnjaci naglo i nepovratno gurnuti na kapitalistički put razvitka, na kojem se u ogromnoj većini decenijama nisu uspjeli snaći. Međutim, ne manje značajna je činjenica da su Bošnjaci dovedeni Okupacijom u položaj koji je politički, kulturno i ekonomski bio slabiji u odnosu na druge dvije nacionalne zajednice u Bosni. Mukotrpna i krivudava borba da se u ekonomskom i kulturnom pogledu uhvati korak sa ostalima otvarala je Bošnjacima postepeno nove vidike.

Zbog oružanog otpora okupaciona uprava je u početku zauzela prilično oštar stav prema Bošnjacima. Filipović nije ni prije imao povjerenja u Bošnjake, a njihov oružani otpor pretvorio je to nepovjerenje u pravu mržnju. U svojim izvještajima Carevoj vojnoj kancelariji, on naziva muslimansko stanovništvo "divljom i poživotinjenom gomilom", koju tek treba "dovesti do ljudske svijesti". Ovaj stav prema Bošnjacima Filipović je otvoreno ispoljio prilikom prijema prve "poklonstvene deputacije" sarajevskih građana, 23. VIII 1878, koju su pripremili fra Grga Martić, Toma Herkalović i Dubrovčanin Đorđe Rajković. Prema kazivanju protopopa Nedeljka (Stijepe Trifkovića), Filipović je tom prilikom grubo napao bošnjačke izaslanike, nazivajući ih "lopovima i skotovima", "rđama i kukavicama", čijim se "ulicama ne može proći od smrada i nečistoće". Prebacujući im što "junački i pošteno" nisu objavili rat, izrazio je čuđenje "kako je ovaj nesretni narod mogao

živjeti među takijem zlikovcima". Na kraju im je zaprijetio da će im kao "buntovnicima" pokazati "silu Austrije". Poznati hroničar Bosne Muhamed Enveri Kadić donosi ovaj Filipovićev govor u znatno blažoj formi: "Unatoč što tri godine vidite da turska vlada ne može postaviti red i ugušiti ustanak, i unatoč što vam ne valjaju putovi ni mostovi i što nema pravde, slobode i jednakosti, trebalo bi da dočekate objeručke i sa zadovoljstvom prijateljsku vojsku velike sile Austrije, koja dolazi da uguši bunu i uspostavi mir, a vi se, naprotiv, prihvatiste kao neprijatelj za oružje i prouzročiste tolike gubitke u vojsci. To je jako žalosno. A zar vi ne znate (ovdje je digao ruku u vis), da bi ova gvozdena ruka za petnaest dana stigla u Mitrovicu. S Bogom." Moguće je da verzija protopop Nedeljka nije sasvim vjerodostojna i da je on time izrazio svoj stav prema Bošnjacima, ali i Martić tvrdi da Filipović "tude obori veliku vatru na Turke i na hrišćane i čivute". Neprijateljsko Filipovićevo držanje prema Bošnjacima iskoristio je grof Andrássy, koji kao razlog za njegovo smjenjivanje navodi i to da ide za iskorjenjivanjem muslimana. Po Andrássyjevom mišljenju, Filipović je, kao "izrazit Slaven," pripadao onoj struji koja je težila zatiranju muslimana u BiH. Zadatak vlade je, međutim, bio da bošnjački elemenat, u prvom redu posjednici, zauzmu prijateljski stav prema austrougarskoj politici. To je bilo jedino sredstvo da se ukloni spletkarenje Južnih Slavena, koji su željeli dobiti nesmetani prostor protjerivanjem Bošnjaka iz BiH. Pošto je Filipović bio isuviše Slaven da bi se mogao oduprijeti nastojanjima svojih prijatelja iz bivše Vojne granice, Andrássy je u njega izgubio povjerenje.

Uspostava Rijaseta i islamske vjerske hijerarhije (1882)

Novi zemaljski poglavar herzog Württemberg nastojao je izvjesnom spoljnom pažnjom odobrovoljiti Bošnjake. Ogromna većina muslimanskog stanovništva ostala je prema okupatoru, međutim, i dalje neprijateljski raspoložena. Da bi stekla kakvo–takvo povjerenje Bošnjaka, Austro–Ugarska nastoji uspostaviti islamsku vjersku hijerarhiju, ali tako da bude što više odvojena od Carigrada. Na ovome je radio već general Filipović. Fra Grgo Martić priča da mu je Filipović jednog dana rekao da bi "želio dobiti jedno pismo od Turaka, u kom će sami izreći da se dragovoljno podlažu kano podanici Njegovu Veličanstvu Franji Josipu I, samo da mole da im ostane vjera, imanje i obraz na svom mjestu, a oni da će svakoj naredbi Njegova Veličanstva pokorni biti, da će dati momke u vojnike i da će se za njegovu krunu boriti kano za sultana". Osim toga, poželio je još "da isti poglavica vjeroispovijedi njihove na mjesto šejhul-islama u Carigradu bude postavljen posebni njihov u Bosni".

Martić je preuzeo na sebe da organizira slanje takve predstavke. On je za to pridobio Mustaj-bega Fadilpašića, Mehmed-bega Kapetanovića i muftiju Hilmi-ef. Hadžiomerovića. Izjavu, koju je navodno potpisalo 58 uglednih sarajevskih građana, sastavio je sam Martić, a latinicom prepisao Zuhdi-ef. Bakarević. Iako su iza ove izjave, pisane "u priestolnom gradu Sarajevu staroga kraljevstva Bosne mijeseca Listopada dneva sedamnajestoga godine svetoga predanja prorokova hiljadu dvie stotine devedeset i pete", stajali ljudi koji nisu učestvovali u pokretu protiv Okupacije, tek je poslije dosta odugovlačenja predata Filipoviću, 8. XI 1878. od posebne deputacije, sastavljene od pet uglednih građana. Izjava je objavljena u službenim novinama, ali bez imena ijednog potpisnika. Hroničar Enveri Kadić zabilježio je imena svih 58 navodnih potpisnika, mada se po Sarajevu pričalo da mnogi od njih nisu nikad izjavu ni vidjeli, a kamoli potpisali. Na osnovi ove Kadićeve liste utvrdio je Hamdija Kapidžić socijalni sastav potpisnika: 22 posjednika, 15 vjerskih službenika i 13 trgovaca.

U kasnijim političkim raspravama o uređenju Islamske vjerske zajednice, Austro–Ugarska se stalno pozivala na ovu iznuđenu izjavu. Zamjenik zemaljskog poglavara, general Stevan Jovanović požuruje jednim dopisom

od 16. IV 1879. ministarstvo u Beču da muslimansko pitanje riješi u smislu izjave "pedesetosmorice". Po njemu, time bi kod fanatizovanog muslimanskog stanovništva konačno bile presječene sve nade u Carigrad. Razumnim bošnjačkim notablima je u interesu sređivanje prilika u zemlji i ne žele da se propagandom iz Carigrada razbuktaju nemiri. Jovanović predlaže da se za muslimanskog vjerskog poglavara izabere Mustaj-beg Fadilpašić, gradonačelnik Sarajeva, ili Mustafa Hilmi Hadžiomerović, sarajevski muftija, napominjući da su oba imali dotad sasvim korektno držanje prema upravi i da bi izborom ili jednog ili drugog sigurno bili zaštićeni državni interesi. Formalno su austrougarske vlasti smatrale vrhovnim predstavnikom Islamske vjerske zajednice Nuri-ef. Hafizovića, koji se u trenutku okupacije zatekao na položaju vrhovnog šerijatskog sudije u Sarajevu.

Međutim, veze sa Carigradom nije bilo lahko presjeći. Opirali su se i Bošnjaci i sama Porta. Članom 2. Carigradske konvencije od 21. IV 1879. zajamčeno je Bošnjacima pravo da slobodno održavaju veze sa svojim vjerskim starješinama u Carigradu. Time je znatno neutraliziran efekat spomenute izjave grupe sarajevskih građana.

Povodom toga zatražili su 12. V 1879. zajednički ministar finansija Leopold Hoffman i zemaljski poglavar herzog Württemberg mišljenje od Andrássyja, kao ministra spoljnih poslova. U svojoj noti od 21. V 1879. grof Andrássy preporučuje diplomatsko i oportunističko držanje. Austro–Ugarska mora poštivati Konvenciju, pa prema tome štititi slobodu vjerskih veza između Bošnjaka i Carigrada. Međutim, treba podržati sve samoinicijativne akcije Bošnjaka koje idu za prekidom ovih odnosa. Svaki takav akt Bošnjaka treba da bude dobrovoljan, što je i dobar preduslov za aneksiju. Odvajanje Bošnjaka od Carigrada oduzelo bi Porti snažno oružje u političkoj borbi i otklonilo njene revandikacije. Jednom riječju, Andrássy preporučuje da vlada povjerljivo pomaže akcije onih koji su za otcjepljenje od Carigrada, a javno da ističe svoju neutralnost u pitanju o kome treba da odluče navodno sami Bošnjaci.

Nakon više od godinu dana zatišja i iščekivanja, Porta je iznenada preuzela inicijativu tako što je 18. VI 1880. sultan imenovao za novog bosanskog muftiju bivšeg rumelijskog kadiaskera Ahmed-Šukri efendiju. Austrougarska vlada sprečava dolazak novoimenovanog muftije, ističući da je njoj predata cjelokupna administracija u zemlji i da se ona neće miješati u vjerska pitanja Bošnjaka, ali da ni drugima neće dopustiti da to čine. Kao agument navodila je da i u Tunisu pravo imenovanja kadija i muftija pripada isključivo beju, a ne sultanu. Imenovanje kadija spada prema tome u isključivu nadležnost Zemaljske vlade, dok vjerske službenike može eventualno imenovati šejhul-islam, ali samo iz redova domaćih ljudi.

Zemaljska vlada sada aktivnije radi na odvajanju Bošnjaka od Carigrada. Njenom inicijativom, grupa od 27 sarajevskih građana podnosi početkom 1881. predstavku kojom traži uspostavu islamske vjerske hijerarhije u Bosni i Hercegovini, sa ulema–medžlisom i reisul-ulemom na čelu. Nakon dužeg oklijevanja, šejhul-islam je 22. III 1882. imenovao sarajevskog muftiju Hadžiomerovića za bosanskog muftiju, čime je Porta indirektno priznala potrebu stvaranja jednog vjerskog starješinstva u samoj zemlji. Šejhul-islam ovlastio je muftiju da može imenovati vjerske službenike i šerijatske sudije i ujedno mu povjerio vrhovni šerijatski sud. Zajednički ministar finansija Benjamin Kállay, kao vrhovni administrator BiH, podnio je 13. X 1882. caru prijedlog da se za prvog reisul-ulemu imenuje Hadžiomerović, protiv koga Porta sigurno neće protestirati, pošto je već imenovan za bosanskog muftiju. U pitanju izbora reisul-uleme javile su se navodno dvije struje: begovska i hodžinska. Predstavnik begovske struje, Mustafa Nuri Fadilpašić, dobio je navodno dvije trećine glasova svih vjerskih službenika. Međutim, Kállay je za imenovanje ipak predložio predstavnika hodžinske struje, Mustafu Hilmi Hadžiomerovića. Pošto se prezime nije pisalo, Kállay je samo precrtao Nuri, a dodao Hilmi. Car je već 17. X 1882. potpisao dekret o imenovanju Hadžiomerovića, napisan latinicom i u "zemaljskom jeziku". Istovremeno imenovao je i četvericu članova ulema–medžlisa. Za prve članove ulema–medžlisa imenovani su kadije Hasan-ef. Pozderac, Mehmed Nezir-ef. Škaljić, Nuri-ef. Hafizović i Husein-ef. Ibrahimović. Car je 7. I 1883. primio delegaciju Bošnjaka sa Hadžiomerovićem na čelu, koja mu je izrazila zahvalnost za uspostavljanje islamske hijerarhije.

Reisul-ulema Mustafa Hilmi Hadžiomerović umro je 10. II 1893. godine. Za novog reisul-ulemu imenovan je 25. X 1893. Muhamed Teufik-ef. Azabagić. Novi reis je svečano ustoličen 20. novembra iste godine u Konaku, nakon dove u Carevoj džamiji u Sarajevu.

Iseljavanje u Tursku

Austro–Ugarska je očigledno smatrala da je uređenje bošnjačke vjerske organizacije i njeno odvajanje od Carigrada jedan od bitnih uslova za učvršćenje njenog položaja u Bosni. Računala je da će tako lišiti Portu svake mogućnosti da intervenira u bosanskim poslovima i bar djelimično zadovoljiti Bošnjake i čvršće ih vezati za Monarhiju. Nezadovoljstvo većine bošnjačkog naroda već se pokazalo izvjesnim učešćem u Hercegovačkom ustanku (1882), a snaga vjekovnih veza sa Turskom neprekidnim pokretom iseljavanja. Nije prošla ni jedna godina da se ne iseli u Tursku bar nekoliko stotina Bošnjaka, a bivalo je godina kada su se iseljenici brojali u hiljadama.

Kao uzrok iseljavanja u literaturi su često navođeni psihološki razlozi. Jovan Cvijić izričito kaže da iseljavanje Bošnjaka "nije izazvano ekonomskim uzrocima, već naročitim psihičkim stanjem". Time je i Austro–Ugarska zvanično u javnosti objašnjavala iseljavanje. Po tome se "neki stalni krug muhamedanskih obitelji nije mogao snaći u promijenjenim prilikama, te se je prvih godina iza okupacije selio iz zemlje".

Međutim, već je Francuz Gaston Gravier, inače lektor za francuski jezik na Univerzitetu u Beogradu, koji se usput bavio i antropologijom, tačno primijetio da je glavni uzrok emigracije osiromašenje naroda i da Austro–Ugarska namjerno omogućava iseljavanje Bošnjaka, kako bi brže provela kolonizaciju Bosne i Hercegovine. U svojim povjerljivim spisima, samo za internu upotrebu, austrougarski organi vlasti upravo su siromaštvo navodili kao najčešći uzrok emigracije.

Neposredno iza okupacije emigracija nije bila velika. Iselili su se uglavnom viši činovnici i pojedini ugledni Bošnjaci, "koji su mislili da su kompromitovani prema novoj vladi". Tek od proglašenja "Wehrgesetza", (1881), tj. uvođenja vojne obaveze, i s tim vezanog Hercegovačkog ustanka, počinje masovna seoba. U vremenu 1878–1883. austrougarska uprava nije uopće vodila statistiku o iseljavanju, ali je kasnije procijenila da se u tom razdoblju moglo iseliti najviše 8.000 lica.

Nakon proglašenja vojnog zakona, naglo je porastao broj molbi za iseljavanje. Vlada je jedino gledala da pojedinci ne izbjegnu vojnu obavezu ili obavezu prema trećim licima, pa je zabranila iseljavanje osoba starijih od

15 godina, a sposobnih za vojnu službu. Svi ostali interesenti su lahko dobijali dozvolu za iseljavanje. Vlasti su sprečavale povratak iseljenika, jer su na njihove zemlje odmah naseljavale koloniste. To je naročito koristila srpska propaganda protiv Austrije, mada u stvarnosti to nije uvijek bilo tačno. Vlada je izričito naglašavala da nije njen zadatak da u svim pravcima sprečava iseljavanje, nego samo da onemogućava odlazak iz zemlje onim emigrantima na kojima počivaju važni interesi zemlje, ili su važnim zadacima ukopčani u privredu.

Kao osnovni uzrok iseljavanja, vlada navodi "prijelaz sa naturalne na novčanu privredu" (1879. uvedena je naplata desetine u novcu umjesto u naturi), do čega je došao baron Hugo Kutschera, "obilazeći bihaćki okrug". Kállay je opet pisao da stanovnici Bosne i Hercegovine "mrze sve što je tuđinsko, bili to ljudi ili ustanove". U posebne razloge iseljavanja vlada je ubrajala: djelovanje izvana i tajna agitacija; strast za dobitkom; religiozni fanatizam; sujevjerna odvratnost prema nemuslimanskoj vlasti i otpor vojnom zakonu; averzija prema pravnoj državi, koja za mnoge znači okove, a ne korist; ekonomski položaj iseljenika; seoba poznanika; čežnja za Turskom i zanos za nacionalnu ideju; školovanje djece; rođaci; bavljenje trgovinom i traženje namještenja u Turskoj; loša zemlja za obrađivanje; nada u bolju zaradu, kuluk i rabota itd. Godine 1882. u 3.003 molbe nisu navedeni nikakvi razlozi za iseljavanje, ali je vlada i te zahtjeve riješila pozitivno, pošto je očekivala da će biti mnogo više interesenata.

Ne može se poreći da psihičke, kulturne i religiozne veze sa Turskom nisu imale nikakav značaj u iseljavanju. Nesumnjivo da je bilo i propagande za iseljavanje. Porta je očekivala da će do iseljavanja doći, pa su u cijelom Kosovskom vilajetu postavljene "muhadžirske komisije", koje su prihvatale iseljenike, davale im "tain" i upućivale dalje. U budžetu za 1882/3. predvidjela je Porta 1.000.000 zlatnih lira za pomoć iseljenicima.

U ostavštini pjesnika Arifa Hikmeta, rođenog Mostarca i unuka Ali-paše Rizvanbegovića, nađena je jedna anonimna pjesma, kojom se Bošnjaci pozivaju na iseljavanje, napada stanje u Bosni "pod Švabama" i veliča sultan Abdul-Hamid. Postoji pretpostavka da autor pjesme nije Hikmet, jer je u Carigradu bio poznat kao protivnik Abdul-Hamidove vladavine, nego neki nemusliman iz Bosne ili Hercegovine, koji je ovom propagandnom pjesmom htio podstaći Bošnjake da prodaju svoju imovinu u bescijenje i sele radi spasa života i dina. Kod Hikmeta je pjesma nađena jer je namjeravao povesti akciju suprotnu od one koja se tamo zagovara. Zemaljska vlada je zabranila ulazak u Bosnu carigradskom listu *Terdžumani Hakikat* (Tumač pravde) br. 507 od 23. II 1880, zato što je napadao Zemaljsku vladu, iznoseći nepravde i zulume koji se vrše nad stanovništvom. Posebno je

ukazivao na prozelitističke namjere vlade. Zato list i poziva Bošnjake da sele u Tursku, kako bi sva ta zla izbjegli.

Bilo je i samih Bošnjaka koji su opustošili mnoge čisto bošnjačke krajeve, nagovarajući svijet na seobu, od čega su imali materijalnu korist kao posrednici pri kupoprodaji zemljišta i naselja. Kao agitatori za iseljavanje spominju se Osman Alibegović i drugovi iz Tuzle, Muhamed-beg Karabegović, Omer Seferović i Hafiz Džinić iz Banje Luke, Bećir-aga Hadžiselimović iz Kotor–Varoši, Suljaga Suljetović iz Prijedora, Muhamed-beg Pašalić iz Bosanske Krupe i Hasan-aga Pezo iz Bosanske Dubice. Jedna grupa iseljenika, 41 porodica od Cazina i Krupe, koja je na 45 zaprežnih kola prošla juna 1883. kroz Sarajevo, na putu prema Goraždu i Čajniču, izjavila je "u horu" sarajevskom kotarskom predstojniku Stefanovskom: "Nama Austrijanac ništa uradio nije, šta je nama krivo uradili su nam naši načelnici." Iseljenici su se posebno žalili na cazinskog načelnika Ahmed-agu Pozderca, koji "zapovijeda u čitavom kotaru, a nesretan je onaj koji bi se usudio njega tužiti".

Svu dubinu klasnog jaza i mržnje između bošnjačkog seljaštva i zemljoposjednika pokazuje izvještaj kotarskog referenta iz Bijeljine, inače rođenog Nijemca, koji 1898. sa indignacijom piše da su neki Ali-beg Pašić i Ahmet-beg Osmanbegović "imali smjelosti izjaviti da ih se ta fukara (koja seli) uopće ništa ne tiče. Ona je niko i ništa ovdje, pa će to isto biti i na drugom mjestu."

Bilo je trezvenih i odgovornih ljudi koji su pokušali odvraćati od iseljavanja. Tako je hafiz Muhamed-ef. Hadžijahić objavio 1884. seriju članaka protiv seljenja u tursko–bosanskom listu *Vatan* (Domovina). Dvije godine kasnije štampao je, također na turskom jeziku, raspravu protiv hidžreta (iseljavanja) Muhamed Teufik Azabagić, kasniji reisul-ulema. Ali u cjelini, tadašnje bošnjačko političko rukovodstvo nije se, kako je 1927. pisao Edhem Mulabdić, zauzelo "izrazito i otvoreno u pitanju hidžreta, koji se onda bijaše razmahao i koji osjetljivo pogodi našu zajednicu".

Osiromašenje seljaka prvih godina nakon okupacije bilo je svuda vidljivo. Stanovništvo se povećavalo, a pritisak kolonista bio je sve jači. Do slobodne zemlje se teško moglo doći jer je bila višestruko skuplja od one na kojoj su ležali eksfeudalni tereti. Položaj seljaka otežavao je i obavezan kuluk, koji je vlada uvela radi izgradnje puteva. Od 1885. vlada preduzima neke preventivne mjere protiv seobe. Seljacima se davalo sjeme i tegleća marva, a preko kotarskih pripomoćnih zaklada krediti. Ali sve je to malo ili nikako usporavalo proces siromašenja seljaštva, posebno u Hercegovini i Krajini. Razni sumnjivi "kulturtregeri", koje je i austrougarski vojni list *Vedette*, u jednom članku 1880. označio kao "Vagabunden in Bosnien",

vršili su agitaciju za iseljavanje i u bescjenje kupovali zemlju od zaplašenih seljaka. Na zemlju iseljenika Zemaljska vlada je odmah naseljavala koloniste, koji su 1895. godine držali 51.027 hektara ziratnog zemljišta. Vlada je odmah po okupaciji naselila u Krajini 12.000 hrvatskih seljaka koji su dijelom uzurpirali zemlju starosjedilaca.

Radi osiguranja zemlje za svoje koloniste, vlada je stvarno podsticala emigraciju, dajući iseljenicima olakšice u transportu i novčanu pomoć. Književnik Hifzi Bjelevac navodi da mu je muftija Džabić pričao u Carigradu da je austrougarski poslanik Kalitze zahtijevao od Porte da prima Bošnjake, jer su to buntovni i Monarhiji nepoćudni, pa time i nepoželjni elementi. Podsticaji za iseljavanje dolazili su ponekad i od hrvatskog i srpskog političkog vođstva, koje se nadalo da će tako ojačati svoj elemenat. Mostarski biskup fra Paškal Buconjić je poveo akciju da iseljenička zemlja pređe u hrvatske ruke. On je kupovao zemlju u Nevesinju i Bijelom Polju i naseljavao stanovništvo iz ljubuškog i mostarskog sreza, koji su bili prenapučeni. Vlada je, međutim, ometala ovu unutrašnju kolonizaciju, dajući sve prednosti svojim kolonistima.

Od 1891. vlada je vodila i statistiku iseljenika po zanimanjima. Po tim podacima iselilo se u periodu 1891–1897. godine 3.764 (71,27 %) poljoprivrednika, 555 (10,51 %) zanatlija, 280 (5,30 %) trgovaca, 118 (2,24 %) pripadnika slobodnih profesija, 395 (7,46 %) radnika i nadničara i 170 (3,22 %) ostalih. Iz ovog pregleda se vidi da su uz seljake najbrojniji iseljenici bili zanatlije i trgovci. Slično seljacima, osiromašile su i sitne bošnjačke zanatlije, koje su činile većinu stanovništva po bosanskohercegovačkim gradovima. Oštra konkurencija industrijske robe smanjila je mogućnost njihove zarade. Troškovi života su rasli, a cijene zanatlijskih proizvoda stalno padale. Prije Okupacije 1 kg pšeničnog hljeba prve klase koštao je u Sarajevu 2 groša i 10 para. Odmah po Okupaciji skočila je cijena na 3 groša. Cijena za 1 kg masla skočila je sa 12 na 20 groša, oka govedine sa 3,20 na 4, graha sa 1,20 na 2,20, za jedno jaje od 6 do 10 para itd. Domaći trgovci "ne mogu da izdrže konkurenciju stranih trgovaca". Ova rečenica u jednom vladinom izvještaju podvučena je crvenom olovkom. Zbog prekomjerne skupoće svih vrsta živeža i hrane, koja je zavladala u Sarajevu, vlada je već 30. IX 1878. zabranila rad nakupaca. Bošnjački trgovci su posebno teško pogođeni, jer su izgubili svoje vjerovatno najbolje mušterije – osmanske činovnike. Novo činovništvo nije se snabdijevalo u njihovim radnjama. Odmah po uvođenju državnog monopola duhana, deseterica Bošnjaka – križača duhana mole da se sa porodicama isele u Tursku, jer od svog zanata u Sarajevu više ne mogu živjeti. I mnogi drugi zanati su potpuno nestali.

Statistike su u poljoprivrednike ubrajale ne samo seljake nego i zemljoposjednike – age i begove. Njih privlači nov način života, roba i zadovoljstva koje je Okupacija donijela. Nova uprava im povremeno omogućava da dođu do kredita, koji najčešće ne ulažu u produktivne svrhe. Radi otplate dugova vrše pritisak na kmetove, a kad ni to ne pomaže, prodaju imanje i sele se u Tursku, da bi tamo uz pomoć rođaka ili uticajnih poznanika dobili kakvu službu ili penziju.

Materijalno stanje ogromne većine iseljenika u trenutku polaska je krajnje bijedno. Prema podacima austrougarskih organa, iseljenici su u periodu 1891–1897. za prodane nekretnine dobili 332.522 forinte, a ponijeli su sa sobom 379.979 forinti. To je po jednoj porodici iznosilo u prosjeku 529, odnosno po osobi 104 forinte. Situacija je zapravo teža kada se zna da je bilo dosta onih koji ustvari nisu imali nikakvih sredstava za put. To je po pravilu bio put bez povratka. U razdoblju od 1883. do 1905. vratilo se u Bosnu svega 2.027 Bošnjaka.

Vrlo je teško tačno reći koliko se Bošnjaka iselilo u toku četrdeset godina austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. U publicistici se spominje čak brojka od 300.000 iseljenika, što je svakako pretjerano. Prema austrougarskim službenim podacima od 1878. do 1914. iselilo se svega 61.114 Bošnjaka, što otprilike odgovara broju (63.376) koloniziranih lica. Međutim, ni sami austrougarski organi nisu držali da su ovi podaci tačni. Kada su 1906. godine prvi put o tome javno date zvanične brojke, izričito je naglašeno da su "prilično pouzdane". Koliko se izvori o broju iseljenika razilaze najbolje pokazuje podatak da je carigradsko povjereništvo za smještaj izbjeglica obavijestilo književnika Bjelevca da se 1900–1905. doselilo iz Bosne 72.000 lica. Zvanični austrijski izvori priznaju za isti period samo 13.750 iseljenika.

Zvanična austrougarska brojka od svega 61.114 iseljenika je preniska i netačna. Procentualni udio Bošnjaka u ukupnom broju stanovnika Bosne i Hercegovine neprekidno se od Okupacije smanjivao. Okupacija je, prema popisu iz 1879. zatekla 448.613 Bošnjaka, što je činilo 38,73 % stanovništva Bosne i Hercegovine. I mada je muslimansko stanovništvo u apsolutnom iznosu raslo, njegov udio u odnosu na cjelokupno žiteljstvo se smanjivao. Popis 1885. godine našao je 492.710 Bošnjaka, tj. 36,88 %, a 1895. godine 548.632, odnosno 34,99 %. Ovaj procenat je 1910. godine spao na svega 32,25 %, što je u apsolutnom broju iznosilo 612.137.

Za ovo smanjivanje bošnjačkog stanovništva u Bosni i Hercegovini navodila je Austro–Ugarska zvanično nekoliko razloga. Prije svega, doseljavanje tuđih elemenata koji "gotovo nikad ne pripadaju *muhamedanskoj* vjeroispovijesti", zatim vraćanje kršćanskog stanovništva, koje je pred Oku-

paciju bilo izbjeglo, i iseljavanje samih Bošnjaka. Kao glavni uzrok se navode poteškoće na koje kod Bošnjaka "još uvijek nailazi popisivanje osoba ženskog spola". U mnogim bošnjačkim kućama tobože "nije običaj pitati za ženske članove obitelji", pa se često ženska djeca ne prijavljuju popisivačima.

Teško je uzeti bilo koji drugi razlog bošnjačkoj depopulaciji, osim velikog iseljavanja u Tursku, koje prema nekim procjenama iznosi oko 150.000 duša. Uprkos tako velikoj depopulaciji bošnjačkog stanovništva, nikako se ne može reći da je Austro–Ugarska vodila bilo kakvu genocidnu politiku prema Bošnjacima.

Nema sumnje da zvanični austrougarski činioci nisu željeli da iseljavanje bošnjačkog stanovništva iz BiH dobije pretjerano velike razmjere. Oni su znali da potpuno iseljavanje, s obzirom na sultanov suverenitet nad BiH, ne dolazi u obzir već iz državnopravnih razloga, a pogotovo ne iz ekonomskih i političkih potreba. Sigurno je da na prvo mjesto dolaze politički razlozi. Austro–Ugarska se u prvom redu plašila da bi masovnim iseljavanjem bošnjačkog stanovništva bila poremećena etnička i konfesionalna ravnoteža u BiH u korist srpskog elementa, što bi veoma otežalo položaj Monarhije na Balkanu. Neki pisci smatraju da je to osnovni razlog što Kállay nije pristupio radikalnom rješavanju agrarnog pitanja. Pritisak vlasti na bošnjačko stanovništvo nakon okupacije donekle popušta tek od sredine osamdesetih godina. Vlada je izgleda shvatila da u "izmirenju sa pokorenim Bošnjacima treba tražiti jedinu mogućnost za osiguranje trajnog napretka zemlje". Austrijski general Moriz grof Attems, koji je po okupaciji službovao u Bosni, pisao je da su svi oni "imali u prvo vrijeme utisak da su Bošnjaci najpristojniji i najpouzdaniji dio stanovništva".

Nacionalna politika okupacione uprave i bošnjaštvo

U trenutku Okupacije u Monarhiji nije postojao nikakav zvaničan koncept o vođenju određene nacionalne politike u Bosni i Hercegovini. Socijalne i konfesionalne suprotnosti među bosanskohercegovačkim stanovništvom nametale su austrougarskim vlastima potrebu održavanja ravnoteže. Austrougarski zvanični krugovi su dosta rano shvatili da bi svaki veći poremećaj konfesionalno-etničke ravnoteže u BiH u korist jednog od njena tri elementa mogao ugroziti položaj Monarhije u okupiranoj zemlji. Bosna je bila izložena snažnim nacionalističkim pritiscima, od čijeg je efikasnog izoliranja u velikoj mjeri zavisio opstanak Monarhije u njoj, odnosno održanje njemačke i mađarske prevlasti u njenoj upravi.

Pokušaj generala Filipovića da uz oslonac na činovničku ekipu iz Hrvatske provede u upravi okupirane zemlje jedan ekskluzivno hrvatski kurs vrlo brzo se završio neuspjehom. Filipović nije nastupao samo kao austrougarski vojnik nego istodobno kao predstavnik hrvatskog javnog mnijenja, koje je u njega polagalo velike nade. Mnogi u Hrvatskoj su se zanosili iluzijom da će BiH biti pripojena Trojednici. Na vijest o zauzeću Sarajeva zavladalo je u Zagrebu 21. VIII 1878. veliko oduševljenje. Održane su velike manifestacije i štampana posebna spomenica u slavu "hrvatskih junaka", koji su svojoj braći "po krvi i rodu" Bošnjacima i Hercegovcima donijeli već "četiri vijeka žuđenu slobodu". Hrvatski sabor je 21. VIII 1878. podnio adresu caru, kojom je tražio da se Bosna i Hercegovina pripoji Trojednici. Adresa je odlučno odbijena, uz primjedbu da je Sabor njenim podnošenjem prekoračio svoju nadležnost.

Filipovićeva činovnička ekipa nastojala je u svakoj prilici istaknuti hrvatsko ime. Naredbom Zemaljske vlade, 26. VIII 1879, osnovana su u Sarajevu "dva učevna tečaja u svrhu učenja, čitanja i pisanja hrvatskoga jezika latinskim pismeni". U njemačkom tekstu iste naredbe ne spominje se, međutim, *hrvatski* nego samo *zemaljski* jezik. Zajedničko ministarstvo je već 12. IX 1879. zabranilo upotrebu izraza *hrvatski*, pa je Zemaljska vlada izmijenila spomenutu naredbu utoliko što je riječ *hrvatski* ispuštena. Od tada je bio u upotrebi za jezik naziv *zemaljski*, koji je 1883. zamijenjen

riječju *bosanski.* Premještanjem generala Filipovića iz Bosne, početkom decembra 1878, prestaje hrvatski kurs okupacione uprave.

Od tada okupaciona uprava nastoji uglavnom voditi politiku ravnoteže i pariteta između pojedinih konfesija. S obzirom na ustavnu strukturu i unutrašnje odnose u Monarhiji, okupaciona uprava je imala veoma skučene mogućnosti za vođenje neke šire nacionalne politike u Bosni i Hercegovini. Svi njeni napori sveli su se na sprečavanje ili bar efikasno kontroliranje nacionalnih aspiracija domaćeg stanovništva. Tu potrebu je Kállay posebno naglasio u svom memorandumu iz juna 1882, kada je preuzeo upravu nad Bosnom i Hercegovinom.

Kállay je procijenio da je srpski nacionalni pokret u BiH najrazvijeniji te da je potrebno, ne zapostavljajući ostale, onemogućiti njegove iredentističke težnje. On je smatrao da je za to povoljan trenutak pošto se zvanična Srbija posebnom Tajnom konvencijom sa Austro–Ugarskom, potpisanom 28. VI 1881, obavezala da neće dozvoliti sa svoje teritorije nikakvu političku, vjersku ili drugu propagandu protiv Monarhije, uključujući tu Bosnu i Hercegovinu i Novopazarski sandžak. Kállay je dozvolio da se ime Srbin slobodno upotrebljava, a nešto kasnije vlasti su pokrenule i list *Prosvjeta*, štampan ćirilicom. Ovim "srpskim kursom", koji je oličavao civilni adlatus baron Fedor Nikolić, po majci unuk kneza Miloša Obrenovića, Kállay je nastojao da za svoju politiku pridobije vodeće srpsko građanstvo. Nikolić je, kao blizak rođak kralja Milana Obrenovića, održavao veze sa zvaničnom Srbijom, što je skupa sa ranijim Kállayevim interesovanjem za Srbe i njihovu prošlost imalo izvjesnog odjeka kod nekih srpskih građanskih slojeva. U ogromnoj većini srpsko građanstvo, a pogotovu seljaštvo nije imalo puno povjerenja u Nikolićevu politiku u BiH. On je otišao iz Bosne 1886, čime je Kállay želio osloboditi prostor za svoju novu nacionalnu politiku, koja je, polazeći od vjerske tolerancije i poštovanja pariteta, imala za cilj da u domaćem stanovništvu razvije i učvrsti osjećanje zemaljske, bosanske posebnosti, odnosno narodnosti. Kállay je smatrao da su uslovi za to povoljni, pošto su nacionalni pokreti u BiH prilično slabi, vodeći slojevi građanstva se odnose lojalno prema Monarhiji, a u zemlji još postoji izvjesna tradicija bosanstva, kao oznaka državne, odnosno vilajetske pripadnosti.

Upravo ovo bosanstvo istakao je Kállay nasuprot različitim nacionalnim idejama u Bosni i Hercegovini. Takvo bosanstvo, koje je Kállayevim nastojanjem krajem osamdesetih godina dobilo obilježja jedne političke ideje sa spoljnim simbolima (grb i zastava), oštro je napadano u srpskoj i hrvatskoj štampi i publicistici. Pri tome se tvrdilo da je to "bosanstvo" izmislio Kállay. Ovaj stav savremene srpske i hrvatske nacionalističke propagande preuzela

je i kasnija literatura, pa se često sreće mišljenje da su "bosanstvo" i "bosanska narodnost" nekakva Kállayeva fikcija "stvorena dekretom".

Ovakav stav je, međutim, apsurdan. Kállay je, kao historičar i političar, dobro znao da se realnim historijskim silama, kakav je npr. bio srpski nacionalni pokret, ne mogu suprotstaviti nikakve političke invencije. On je realnim historijskim procesima, tj. nacionalnim pokretima, suprotstavio također objektivnu društvenu silu, u vidu bosanske političke tradicije. Odgovarajući na prigovore poslanika u Delegacijama austrijskog i ugarskog parlamenta, Kállay je više puta istakao da nije on izmislio ime Bosna i Bosanci, pa prema tome ni bosanstvo, ni bosanski jezik. To je bilo potpuno tačno.

Kállay je isticao da ime Bosna spominje još Konstantin Porfirogenit, a ova riječ se upotrebljava i u svim slavensko–bosanskim izvorima. Isto tako, nije on izmislio antagonizme između konfesija, odnosno naroda koji čine bosansko stanovništvo. Ali i pored tih antagonizama, stanovnici Bosne zovu sebe Bosancima ili Bošnjacima. On je, otkako se nalazi na čelu uprave Bosne i Hercegovine, zapazio da se ova zemlja uvijek osjećala kao nešto posebno i nije marila za svoje najbliže rođake i susjede, osim ukoliko ih je mogla sebi potčiniti. Bosna se, navodno, uvijek oslanjala na nekog jačeg i moćnijeg. To je prvo bio bizantski car, ugarski kralj, zatim sultan, i na kraju austrijski car. U toj historijskoj tradiciji ogleda se i biće "bosanskog" naroda. Zato je njegov zadatak upravo da kod Bosanaca budi i razvija osjećaje državnosti, i to velike i moćne državnosti. U tome vlada mora da se oslanja na "bosansku aristokraciju", koja je po bogatstvu i obrazovanju vodeća snaga društva. On, uostalom kao ministar, ne može provoditi ni hrvatsku ni srpsku politiku, jer je opunomoćen da upravlja Bosnom i Hercegovinom pod egidom Austrougarske monarhije.

Kállayeva nacionalna politika nije za Bosnu predstavljala posebnu novinu. Može se reći da je Kállay samo sa mnogo više odlučnosti i upornosti nastavio politiku koju je vodila osmanska uprava u Bosni, šezdesetih i sedamdesetih godina. Za vrijeme osmanske uprave pod Bošnjacima su se podrazumijevali samo muslimani, a ne i kršćani. Tako čuveni putopisac Evlija Čelebi piše da su stanovnici Srebrenice Bošnjaci, a raja su im Srbi i Bugari. Matija Mažuranić, brat hrvatskog bana i književnika Ivana Mažuranića, pisao je 1842: "U Bosni se Krstjani ne smiju zvati Bošnjaci. Kad se reče Bošnjaci: onda Muhamedovci samo sebe razumiju, a Krstjani su samo raja Bošnjačka, a drugačije Vlasi. Bošnjaci i Osmanlije, premda su Muhamedovci i jedan i drugi, opet se mrze strašno kao prava nebraća." Iz pisama, koje je Husein-kapetan Gradaščević uputio austrijskom caru i knezu Metternichu, marta i jula 1832, vidi se da je on pod pojmom "bosanski narod" obuhvatio samo Bošnjake i to sve, bez obzira na stalešku pripadnost.

Prve pokušaje da se bošnjaštvo proširi na sve stanovnike Bosne, bez obzira na vjeroispovijest, inicirala je centralna osmanska vlast u sklopu državnih reformi koje je provodila. Već je Omer-paša Latas početkom pedesetih godina prošlog stoljeća vodio takvu politiku u Bosni. U tome je imao podršku jednog dijela bosanskih franjevaca, kod kojih se održao kontinuitet tradicije o postojanju kraljevine Bosne i bosanske katoličke provincije, franjevačke redodržave Bosne Srebrne (*Bosna Argentina*), kojoj je još sultan Mehmed Fatih 1464. potvrdio privilegije.

Organizirani pokušaji na izgradnji jedne bosanske nacionalne ideologije činjeni su za vrijeme režima Šerif Osman Topal-paše, posljednjeg velikog bosanskog namjesnika od 1861. do 1869. godine. Osman Topal-paša, koji je odlučnije nastojao izvesti Bosnu na put buržoaskog razvitka, budno je pratio nacionalističku literaturu i propagandu u Bosni i proučavao političko raspoloženje i koncepcije franjevaca i srpskog građanstva. Osman Topal-paša se može smatrati inspiratorom i tvorcem ideje interkonfesionalnog bošnjaštva, koju će kasnije Kállay uporno zastupati. Po toj koncepciji postoji bosanski narod, koji je historijski vezan za osmansku državu, ali koji je i unutar te države zadržao svoje narodne osobenosti tako da izražava narodnost u punom smislu. Ta narodnost nije samo generična, nego je i historijski vezana za Bosnu, upravljana i ograničavana njome, te je ostala nepovrijeđena različitošću vjeroispovijesti. Izraz te narodnosti su i autonomističke težnje Bosne, koje su sada u skladu sa sistemom koji se uvodi u Osmanskom carstvu. Organizacija Bosanskog vilajeta teoretski odgovara političkoj autonomiji i daje mogućnost njenog proširenja. Uvođenje autonomije dalo je već dobre rezultate na ekonomskom polju, pa Bosna u tom pogledu može drugima služiti za uzor. Bosna je uvijek imala neku vrstu autonomije koja je zasnovana na njenoj prošlosti i izražava njeno historijsko pravo. Ali ta nekadašnja autonomija Bosne zasnivala se na feudalizmu, pa prema tome nije u duhu racionalističko–pravne teorije. Raniji "bošnjakluk" bio je zasnovan na feudalnim koncepcijama, dok sadržaj i smisao novog bošnjakluka, odnosno bosanske nacije treba da se gradi na racionalističko–pravnoj teoriji. Prema tome, bošnjaštvo u novim uslovima znači naciju koja obuhvata svo stanovništvo Bosne, a ne samo Bošnjake kao povlašteni elemenat, odnosno kao vladajuću konfesiju.

Međutim, ovi pokušaji ostali su potpuno uzaludni. Bošnjaci su se u to doba još teško mirili sa idejom ravnopravnosti sa ostalim stanovnicima Bosne. Srpska nacionalna ideja, širena propagandom iz Srbije i Monarhije, bila je već prihvaćena kod ogromne većine pravoslavnog građanstva i seljaštva. Bez ikakvih potresa i franjevci su u korist hrvatske nacionalne ideje napustili bošnjačku ideologiju, utoliko lakše što ova uopće nije imala korijena

kod katoličkog seljaštva. Pravoslavno i katoličko stanovništvo u Bosni bilo je u većini doseljeno tokom XVIII i XIX st., pa njihova svijest, tradicija i ideologija nisu imale nikakve veze sa bosanskom srednjovjekovnom državom. Zato su i nastojanja Austro–Ugarske da oživi interkonfesionalno bošnjaštvo kao nacionalnu ideologiju, historijski bila unaprijed osuđena na neuspjeh.

U unutrašnjem životu zemlje, bošnjaštvo je jasno došlo do izražaja početkom devedesetih godina. Sredinom 1891. godine pokrenuo je Mehmed-beg Kapetanović–Ljubušak list *Bošnjak*, čija su pojava i pisanje izazvali žučne polemike u Bosni, Srbiji i Hrvatskoj. U zahtjevu kojim je molio Zemaljsku vladu da mu dopusti izdavanje novina, Kapetanović je naveo da se "srpska i hrvatska štampa sa svom žestinom i u duhu svojih nacionalnih tendencija bori da direktno pridobije bošnjački elemenat", dok će njegov list "braniti čisto otadžbinsko, tj. bosansko osjećanje". Navodeći ovaj zahtjev, Zemaljska vlada je 6. IV 1891. preporučila Zajedničkom ministarstvu da odobri Kapetanoviću izdavanje lista, utoliko prije što njegova ličnost "pruža sve garantije za korektno i lojalno držanje novina prema našoj upravi i državnoj ideji". Pored toga, vlada preporučuje list i zato što "duhovni razvitak, koji mladu muslimansku generaciju mijenja pod sadašnjim uslovima, iziskuje s jedne strane potrebu za novinskom lektirom, a s druge strane i za organom u kojem bi se muslimani mogli literarno ogledati".

Prvi broj *Bošnjaka* izišao je 2. VII 1891. godine. Program lista, objavljen u ovom broju bio je dosta uopćen i više je naglašavao muslimansku misao nego bošnjaštvo. Težište programa je na prosvjetiteljskom radu u narodu, razbijanju predrasuda o Bošnjacima i njihovo približavanje evropskoj civilizaciji. Stav o nacionalnom pitanju Bosne i Hercegovine iznio je list kroz pjesmu *Bošnjaku* koju je napisao S. B. (Safvet-beg Bašagić, tada đak gimnazije): "Znaš "Bošnjače", nije davno bilo, / Sveg' mi sv'jeta nema petnaest ljeta / Kad u našoj Bosni ponositoj / I junačkoj zemlji Hercegovoj / Od Trebinja do Brodskijeh vrata / Nije bilo Srba ni Hrvata. / A danas se kroza svoje hire / Oba stranca ko u svome šire. / [...] / Oba su nas gosta saletila / Da nam otmu najsvetije blago / Naše ime ponosno i drago."

Ovim stihovima, koji su kasnije često u različite svrhe citirani, nikako se nije željelo reći da u BiH nije bilo pravoslavnih (Srba) ni katolika (Hrvata) u fizičkom smislu, nego da nije bilo srpskog ni hrvatskog nacionalnog imena. Pisac aludira na činjenicu da je do sedamdesetih godina XIX st. Bosna i Hercegovina bila nacionalno neizdiferencirana i da se tek pod uticajem izvana, tj. srpskom i hrvatskom nacionalnom propagandom formira kod pravoslavnih i katolika srpska, odnosno hrvatska narodna svijest. Ta propaganda je i devedesetih godina bila još vrlo intenzivna i obuhvatala je i Bošnjake, kojima se naturalo srpsko ili hrvatsko ime. *Bošnjak* je odlučno

odbijao ova svojatanja i isticao da "mi njihovu narodnost ne preziremo" i da "nikad nećemo zanijekati da nijesmo od jugoslovenskog plemena", ali da "ostajemo Bošnjaci kao što su nam bili pradjedovi i ništa drugo".

Srpska i hrvatska štampa oštro je napala Bašagićevu pjesmu i stav *Bošnjaka*. Tim povodom *Bošnjak* je pisao da "do okupacije nije bilo ni traga ovdje tom novoskovanom srpstvu i hrvatstvu". To se tek u novije doba razmahalo i sve novine "s obje strane" stalno o tome pišu, "a glavna je tačka oko koje se kreće ta cijela polemika mi muhamedovci; jedni i drugi privlače nas sebi". "Dok nam Hrvati dokazuju, da su nam hrišćani najveći dušmani i da je srpstvo što i pravoslavlje, ovi se satraše pozivajući se na nekakvu historiju i posrbiše cijeli svijet." Posebno ukazuje na ulogu koju igra svećenstvo sa obje strane u ovoj propagandi i da hrvatstvo i srpstvo stvarno nisu odijeljeni od katoličanstva i pravoslavlja. *Bošnjak* savjetuje Bošnjake da se u pogledu srpske i hrvatske propagande drže "starog amaneta", tj. da ostanu "vjerni svojoj domovini i svojoj bosanskoj narodnosti".

Na pojavu i pisanje *Bošnjaka* čuđenjem i ljutnjom reagirala je već 30. VII 1891. *Bosanska vila*. List se čudi da se stvara neki novi narod slavenski, pod imenom Bošnjaka, a jezik se zove bosanskim i bošnjačkim. Posebno je čudna tvrdnja da u Bosni prije 15 godina nije bilo Srba i Hrvata. *Vila* upućuje *Bošnjak* na pisanje Miklošiča, Jagića, Majkova i drugih naučnika, pa i na samu historiju Kállayevu ili izjavu vladinog savjetnika Heinricha Müllera "da u Bosni i Hercegovini živi jedan narod pocijepan u tri vjere – a to je narod srpski". Pored toga, *Bošnjaku* se prigovara i što se štampa latinicom, što navodno kvari jezik i izdaje zavjet svojih "viteškijeh otaca".

I na hrvatskoj strani reakcije na *Bošnjak* bile su oštre. Tako je ugledni zagrebački *Obzor* 24. XII 1891. pisao: "Bošnjaci su Bošnjaci po zemlji, kao što su Dalmatinci po zemlji Dalmatinci, kao što su Slovenci Slovenci, Pijemontezi Pijemontezi, Tirolci Tirolci itd. Ali 'bošnjaštvo' nije narodnost: Bosanske narodnosti nema, kao što nema dalmatinske, tirolske, pijemonteške itd.". *Obzor* ističe da je bosansko ime časno i ponosno i da niko ne traži od Bosanaca da ga se odreknu, kao što tvrdi *Bošnjak*. Međutim, to nije ime naroda, jer koliko bi onda na Balkanu bilo narodnosti kada bi se narodnost tako određivala. List smatra da vjersko dijeljenje "našega naroda" ima žalosne posljedice. "Mi se po vjeri dijelimo: katolici su Hrvati, pravoslavni su Srbi, a Muhamedanci su Bošnjaci. Uz takve razlike, za koje nije bilo mjesta ni u najtamnijoj dobi srednjeg vijeka, koja da nas budućnost čeka? Mađari i Niemci imadu pravo, da nas nesposobnim drže i da nas diele kao neki plien."

I pored oštrih napada koje su upućivali *Bošnjaku* povodom pjesme *Od Trebinja do brodskijeh vrata*, i drugi listovi su pri svakoj ozbiljnijoj analizi

morali priznati isto što je i pjesma, mada sa izvjesnim pretjerivanjem – tvrdila: da je srpsko i hrvatsko nacionalno osjećanje u Bosni skorašnja pojava. Tako je dubrovačka *Crvena Hrvatska*, koja je inače oštro napadala *Bošnjak*, pisala 26. V 1892. da se "narodnosno pitanje razmahalo" u Bosni i Hercegovini "istom od zaposjednuća ovih zemalja po Austriji". Inače, narod pravoslavni, ili pravije govoreći hrišćanski, u ovijem zemljama nije ništa znao o kakvoj 'srpskoj narodnosti', kao što katolici ili pravije kršćani također nijesu imali pojma o narodnosti, isto i muhamedovci ili pravije po tadanjem nazivu 'Turci'. "Narod nije znao za narodnost nego se razlikovao međusobno po vjeroispovijestima".

U polemici sa raznim listovima *Bošnjak* je formulirao svoje shvatanje bošnjaštva i njegove historijske korijene. Prema *Bošnjaku,* elementi narodne identifikacije su jezik i slavensko porijeklo, a faktori koji su odvojili Bošnjake od ostalih naroda su klima, mjesni običaji i vjera. Po doseljavanju Slavena – današnji Bošnjaci, Srbi i Hrvati počeli su se međusobno razlikovati uplivom klime i različitih mjesnih običaja. Tako se prozvaše i različitim imenima: oni preko Save Hrvatima, preko Drine Srbima, dok se oni, koji odabraše za stanovanje našu današnju domovinu, nazvaše Bošnjacima. Razlika u imenima pretvorila se u narodnost, ali nije samo prouzrokovana klimom i običajima, "nego ih je najbolje učvrstila vjera". Od rascjepa grčko–pravoslavne i rimo–katoličke crkve, današnji Srbi i Hrvati odvojili su se i sa narodnosnog gledišta. Bošnjaci su prihvatili bogumilsku vjeru, kako bi se "s vjerskog i narodnosnog gledišta utvrdili". Oni su imali i svoje posebno pismo, bosančicu, dok su Srbi i Hrvati prihvatili ćirilicu, odnosno latinicu. Zbog stalnih napada katolicizma i pravoslavlja na patarene, prihvatiše ovi islam i tako se "učvrstiše pomoću ove uzvišene vjere sa tvrdim bedemom od navale obiju crkava". U tom smislu, za *Bošnjak,* Srbi i Hrvati su susjedni narodi sa kojima treba u slozi i ljubavi živjeti, samo da i oni ostave na miru Bošnjake i ne naturaju im svoje ime.

Srpski i hrvatski listovi su često znali poricati i ignorirati svaku tradiciju bosanstva, jednostavno tvrdeći da je to izum okupacione uprave radi dijeljenja i zavađanja naroda. Ovo pitanje i ovakav stav nacionalističke štampe je apsurdan, jer su nazivi Bošnjak i bosanski jezik bili dosta poznati. Tako, na primjer, Dositej Obradović piše iz Leipziga 13. IV 1783. Haralampiju: "Bošnjak i Hercegovac Turčin, on se Turčin po veri zove, a po narodnosti i po jeziku, kako su god bili njegovi čukundedovi, tako će biti i njegovi poslednji unuci Bošnjaci i Hercegovci dokle god Bog svet drži."

Pitanje naziva jezika izazvalo je najžučnije rasprave. I srpska i hrvatska štampa žučno je reagirala na upotrebu naziva bosanski jezik. *Bošnjak* je tvrdio da su Srbi i Hrvati za osnovu svog književnog jezika uzeli bosanski

jezik, ali su ga jedni nazvali srpskim, a drugi hrvatskim. List se jedino u broju od 23. VII 1891. čudi "zašto naziv, što su ga oni našem jeziku po svojoj volji, a bez našeg pitanja dali, sada nama pošto–poto hoće da nametnu, pa nam čak brane da mi u našoj vlastitoj kući svoj jezik označujemo imenom našeg naroda".

Upotrebu naziva bosanski jezik podržao je i svjetski čuveni filolog i profesor Bečkog univerziteta, Vatroslav Jagić u Carevinskom vijeću (austrijskom parlamentu) 1896. godine. *Bošnjak* je 16. VII 1896. u cijelosti prenio i podržao ovo Jagićevo izlaganje. Jagić je istakao da bi u slučaju upotrebe naziva srpski ili hrvatski, ili srpsko–hrvatski, došlo do spora između Srba i Hrvata čija će oznaka doći na prvo mjesto. Zato je dobro da jezik odgovara nazivu zemlje. Taj naziv nije izmislio Kállay, već se u XVII i XVIII st. upotrebljavao. Mada se u školskim knjigama i drugim publikacijama u Bosni jezik naziva bosanskim, u njima nema ni najmanje težnje da se stvori jezički partikularizam ili posebna ortografija. To je isti onaj jezik "što ga Srbi zovu srpskim, a Hrvati hrvatskim". ("U Moravskoj ima ljudi koji vele da govore moravskim, a drugi taj jezik nazivaju češkim.") Bitno je da u jeziku nema razlike i Kállay "potpuno pravo radi što da prepriječi raspravu službeno svuda" upotrebljava "na nuždu" izraz "bosanski jezik". Zbog ovoga govora Jagić je bio napadan sa svih strana i izložen oštroj kritici i u Beogradu i u Zagrebu.

U Bosni i Hercegovini zvanično je već 1883. godine uveden Vuk–Daničićev fonetski pravopis. Kako je jezik zvanično nazvan bosanskim, to je i gramatika koja je izdata 1890. nosila istu oznaku. Gramatika bosanskog jezika doživjela je više izdanja latinicom i ćirilicom i sve do pred Prvi svjetski rat upotrebljavala se u školama.

Bošnjak je nastojao da pod vidom bošnjaštva okupi sve etničko–vjerske grupe u Bosni. Tako je 18. II 1892. pisao da je istina da je "srpsko ime usko skopčano sa pravoslavljem, a hrvatsko naprotiv sa katolicizmom hrvatskim, dočim bi bosansko bilo neko neutralno zemljište, koje nije skopčano ni sa jednim ni sa drugim, a ne bi s toga vrijeđalo vjersko čuvstvo ni jednih ni drugih, ni trećih", budući da je bosansko stanovništvo suviše razdijeljeno na tri vjere. Blizu pola miliona Slavena Bošnjaka u današnjim prilikama se "ne može ni ignorirati niti uništiti", jer su Bošnjaci "važan faktor kulturni i socijalni"."Bošnjaci ne prijete hegemonijom nikomu, a ime kojim se oni ponose, već bi bilo, kad bi se primilo, dovoljno jamstvo, da se štede njihove osobine".

Skoro nema slučaja da je neko od pravoslavnih i katolika prihvatio i podržao nacionalnu liniju *Bošnjaka*. Može se zabilježiti samo jedan slučaj da je *Bošnjak* 28. VII 1892. objavio članak nekog anonimnog "pravoslavnog

Bošnjaka neovisna posjednika i trgovca iz Bos. krajine", u kome se podržava bošnjaštvo i ističe da je u Srbiji, posebno u novooslobođenim krajevima, "opća imovinska nesigurnost" i da seljaci govore da je i pod Turcima "mnogo bolje bilo". Nije isključeno da je među srpskim građanstvom u Bosni bilo izvjesnog raspoloženja da se prihvati bošnjaštvo i Austrija zbog pravne i imovinske sigurnosti koju je nosila i zbog mogućnosti privredne ekspanzije, ali se to, osim u ovom slučaju, nije javno manifestiralo putem *Bošnjaka*.

Kod katolika, međutim, sreće se ponegdje bošnjaštvo još i 1906. godine. Tako je u Kupresu osnovana Bosanska čitaonica, a neki "Bošnjak–katolik" zalagao se za "bratsku slogu" pod zajedničkim i za sve opravdanim bosanskim imenom, o čemu je *Bošnjak* pisao 3. i 17. V 1906. godine.

Bošnjak je, međutim, brzo shvatio da je pod bošnjaštvom nemoguće više ujediniti sve etničke grupe u Bosni i Hercegovini pa je već 3. III 1892. pisao da su u Srba i Hrvata "strasti tako razgrijane i oni se nalaze u dva neprijateljska tabora, pa kad bi imali slobodne ruke, oni bi se počupali isto kao Srbi i Bugari kod Slivnice". Zato je upravo dobro da "u Bosni opstoji muslimanska stihija, koja znade obuzdati strasti, te posreduje i odlučuje". Bošnjaci imaju taj zadatak i oni će ga znati izvršiti "držeći se vjerno svojeg bosanskog jezika i svoje iz davnine sjajno sačuvane bosanske narodnosti".

Bošnjak je u prvih nekoliko mjeseci izlaženja i polemike identificirao muslimane sa bošnjaštvom. U načelu i pravoslavni (Srbi) i katolici (Hrvati) smatrani su Bošnjacima, ali, kako su ovi u praksi to odbacili, to se u pisanju i stavu *Bošnjaka* i samo bošnjaštvo identificiralo sa muslimanima. Tako se *Bošnjak*, pošto je nekoliko mjeseci pokušavao da bude općebosanski list, faktički vratio na svoj program iznijet u prvom broju, kada se list čitaocima predstavio isključivo kao muslimansko glasilo. List je doduše insistirao na bošnjačkoj nacionalnoj identifikaciji muslimana, ali to niukoliko nije uticalo na njegov ekskluzivno muslimanski karakter.

List *Bošnjak*, čiji su vlasnici i izdavači bili Mehmed-beg Kapetanović, a potom Jusuf-beg Filipović i njegov sin Ešref Filipović, imao je izvjesni dvostruki karakter. Svojim lojalnim stavom prema austrougarskoj upravi, ovaj list je nesumnjivo podržavao Kállayevu bosansku politiku, čiji je osnovni cilj bio učvršćenje položaja Monarhije u okupiranoj zemlji. Ali, s druge strane, isticanjem bošnjaštva nasuprot srpskoj i hrvatskoj nacionalnoj ideji u Bosni i Hercegovini, ovaj list je bio specifičan izraz osjećanja narodne posebnosti Bošnjaka, bez obzira na činjenicu što ovi većinom nisu pristajali uz list. *Bošnjak* je djelo onog dijela muslimanskog građanstva koji je prvi shvatio potrebu i neminovnost usvajanja evropske kulture i načina života pa je, prema tome, prihvatio austrijsku upravu kao nosioca te nove civilizacije.

Pogrešno bi bilo misliti da su Kállayeva politika i djelatnost *Bošnjaka* politički bili beznačajni. Sve do sredine devedesetih godina, tačnije do početka srpske i bošnjačke borbe za vjersku autonomiju (1896, odnosno 1899) predstavljalo je bošnjaštvo izvjesnu potencijalnu mogućnost suprotstavljanja pojedinim nacionalnim pokretima. To se vidi i po tome što je *Bošnjak* često i oštro kritiziran, a poznato je da u politici neko najviše napada onu koncepciju koja je najraširenija i po njegove vlastite interese najopasnija. Posljednje svoje velike polemike *Bošnjak* je vodio krajem zadnje decenije XIX stoljeća. Uticaj i značaj *Bošnjaka* počeo je da slabi već od 1895, mada će on sve do 1906. ostati jedini bošnjački politički list. Razlozi za opadanje njegovog nivoa, uticaja i značaja su višestruki.

Oko *Bošnjaka*, koji je prvih godina za ondašnje prilike bio dobro uređivan list, okupljala se skoro sva mlada muslimanska inteligencija. Međutim, ova inteligencija, koja se različitim putevima počinje uključivati u antiaustrijsku borbu na slavenskom Jugu, napušta polahko list zbog provladinog držanja vodećih ljudi u *Bošnjaku*. Drugi uzrok je u dosta uskoj socijalnoj bazi i antidemokratičnosti bošnjaštva. List je uvijek naglašavao da vodeću ulogu u društvu ima "plemstvo", koje je čuvar narodnih tradicija. Na kraju, *Bošnjak* je ostao izvan bošnjačkog političkog pokreta, tj. borbe za autonomiju, pa je u drugoj deceniji svog izlaženja životario na periferiji tokova političkog i javnog života. Iako je *Bošnjak* izlazio čak do 1910, može se slobodno tvrditi da konačno od 1899/1900. interkonfesionalno bošnjaštvo ne predstavlja više nikakvu realnu političku snagu niti alternativu nacionalnim pokretima u Bosni.

Pod pritiskom srpskog i hrvatskog političkog pokreta, Zemaljska vlada je konačno 4. X 1907. jednom internom naredbom obavijestila sve organe vlasti da se zemaljski jezik ima svuda službeno nazivati "srpsko–hrvatski". Time je zvanično ukinut naziv *bosanski jezik*. Kako je među Bošnjacima bio duboko ukorijenjen naziv bosanski jezik, to je njima posebnom odlukom Zemaljske vlade, 29. XI 1907. dozvoljeno da u okviru samoupravnih institucija i škola svoj jezik i dalje označavaju bosanskim imenom.

Ukidanjem naziva bosanski jezik Austro–Ugarska je učinila samo posljednji korak u napuštanju politike interkonfesionalnog bošnjaštva, koja je već mnogo ranije pretrpjela neuspjeh i u koju ni Kállay nije izgleda nikad iskreno vjerovao. Čitava ta politika u biti je imala karakter jednog provizornog, na brzinu sklopljenog nacionalnog koncepta.

Bošnjaštvo se može posmatrati i kao mogućnost da se prevaziđe konfesionalna sadržina nacije u Bosni i Hercegovini. Međutim, ni jedan od nosilaca bošnjaštva u suštini mu nije davao ovo značenje. I kod lista *Bošnjak*, u početku, to šire značenje bošnjaštva više je privid i odraz zvanične austrijske

politike, nego vlastito uvjerenje. Za *Bošnjak*, i pored njegove uske društvene pozicije, bošnjaštvo je, prije svega, mogućnost nacionalne samoidentifikacije muslimana i isključivo sredstvo odbrane njihove posebnosti. Tokom svih dvadeset godina svog izlaženja i djelovanja *Bošnjak* smatra Bošnjake nacionalnom posebnošću, iako se često kolebao između bošnjačkog i muslimanskog imena. Bez obzira na stvarne ciljeve Kállaya, kao vrhovnog eksponenta austrougarske uprave, bošnjaštvo je u prvih 20 godina okupacije u suštini odigralo ovu historijsku ulogu u Bosni i Hercegovini. Tako ni bošnjaštvo nije moglo ići izvan već oformljenih tokova političkog života na nacionalno–konfesionalnim osnovama, u okviru tradicionalnih vjerskih i prosvjetnih institucija.

Za i protiv Austrije

Polazeći od vlastitih interesa, austrougarska politika u BiH nastoji od druge polovine osamdesetih godina približiti se muslimanskom stanovništvu, odnosno njegovim vodećim slojevima. Dalekosežni planovi Austro–Ugarske o prodoru prema Solunu obuhvatali su krajeve (Sandžak, Kosovo, sjeverna Albanija, Makedonija) u kojima je živjelo dosta muslimanskog stanovništva različitih nacionalnosti. Austro–Ugarska je računala da bi eventualno mogla steći izvjesne simpatije ovog stanovništva jedino ukoliko osigura egzistenciju i napredak Bošnjaka kao muslimana koji već žive pod njenom vlašću u BiH.

U tom pogledu, bez obzira, kako ocjenjivali različite strane austrougarske politike u BiH, jedna činjenica je neosporna i veoma značajna. Ulazak Austro–Ugarske u Bosnu i Hercegovinu 1878. bio je prvi slučaj u historiji osmanskog povlačenja iz Evrope da je domaće islamizirano stanovništvo moglo ostati i nastaviti svoj način života. Bošnjaci su kao cjelina životno bili zainteresirani u tri pitanja: fizička egzistencija, ekonomsko–politički položaj i sloboda vlastitog načina života. Austro–Ugarska je osiguravala prvo, i u tome je bila njena prednost pred svakom drugom mogućom vlašću – srpskom, crnogorskom ili hrvatskom.

Ova činjenica ima svoju historijsku težinu. To upravo ističu pristalice "proaustrijske" stranke kod muslimanskog begovata i građanstva. "Do sada nije bilo nigdje i nikad slučaja, gdje bi sa punom slobodom živjelo preko po milijuna muhamedovaca pod zaštitom jednoga kršćanskoga vladara, kao što mi danas u našoj domovini rahat živimo", dok su naša braća u Nikšiću i po mnogim mjestima u Srbiji protjerana, pisao je 1893. Mehmed-beg Kapetanović–Ljubušak. Ističući šta je sve nova vlast učinila za napredak zemlje i zaštitu života i imetka Bošnjaka, zaključuje se da se u Austriji "osniva naša budućnost". "Ne samo naša nego i sviju muhamedovaca koji živimo na Balkanskom Poluostrvu". Mada bi se ovo moglo protumačiti kao podrška austrougarskom prodoru na jugoistok, nema sumnje da je položaj muslimanskog stanovništva u BiH pod Austro–Ugarskom bio neuporedivo sigurniji u odnosu na sudbinu tog stanovništva u krajevima pripojenim 1878. pojedinim balkanskim državama. U tom smislu list *Vatan* je septembra

1884. pisao, da su "od svih muslimana koji su pod nemuslimansku vladu došli, najbolje prošli muslimani u BiH".

U Monarhiji, koja je prilikom ranijih potiskivanja Osmanske carevine protjerivala i uništavala islamizirano stanovništvo, bilo je javnih zahtjeva da se slično postupi i u Bosni i Hercegovini. Tako se 1886. pojavila anonimna brošura, štampana u Leipzigu, *Bosniens Gegenwahrt und nächste Zukunft* (Sadašnjost i najbliža budućnost Bosne) u kojoj pisac kaže da je vladino načelo ravnopravnosti svih vjeroispovijesti "kobna velika zabluda". Ne može se provesti ravnopravnost islama sa kršćanskim vjerama. Bez obzira što im vlada ugađa, Bošnjaci ostaju neprijateljski i nepovjerljivi prema njoj. To nije samo mišljenje imućnijih Bošnjaka "već i najsiromašnijeg njihovog nadničara", pa se čudi službenim krugovima koji se zanose da će se Bošnjaci "ikada sprijateljiti s novim stanjem stvari". "Većina muhamedanaca ne može se snaći u novostvorenim odnosima, ona se čvrsto nada da će se vrijeme turskoga gospodarstva doskora povratiti. Muhamedanci su svi – skoro bez iznimke – zakleti neprijatelji Austrije, koju iz dna duše mrze". Iseljavanju Bošnjaka ne bi trebalo stavljati zapreka. Oni će se svakako iseliti, samo što će kasnije iznijeti više novca iz Monarhije, jer vrijednost zemlje raste. Uopće, "turski elemenat ne može na gospodarstvenom polju konkurirati sa drugim narodima, i nije kadar oprijeti se evropskoj kulturi, već mu je suđeno malo po malo iščeznuti". Ovu je brošuru istovremeno u prijevodu na hrvatski u nastavcima objavio zagrebački *Obzor*, januara 1886. godine.

Na ovaj pamflet odgovorio je iste godine Mehmed-beg Kapetanović knjižicom *Wie denken die Muhammedaner in Bosnien* (Što misle Muhamedanci u Bosni). On se, prije svega, čudi da se danas može naći neko koji bi "s velikom mržnjom o nama i našoj vjeri pisao". Razlog tome može biti "ili *nerazum* ili *fanatizam*, a moglo bi biti da je i oboje". On dalje pobija sve tvrdnje nepoznatog pisca, a onda za tadašnje prilike smjelo kaže da "lijepo svatko znade uz ovu stranu, da ova zadnja dva vijeka, što je god turska vlada izgubila i što joj se oduzelo, više nikad i nikad nije joj se povratilo". Ovu tvrdnju da "Bosna može biti sve drugo ali turska nikada", nije se usudio ponoviti ni jedan bošnjački građanski političar sve do završetka balkanskih ratova.

U stvarnosti, Austro–Ugarska je vrlo malo učinila za poboljšanje položaja bošnjačkog stanovništva. To se posebno odnosi na preko 80 hiljada bošnjačkih seljačkih porodica, među kojima je bilo više od 6.000 kmetova. Po opštoj napuštenosti i bespomoćnosti, bošnjačko seljaštvo i većina ostalih slojeva bošnjačkog stanovništva stvarno su se nalazili u zapostavljenom položaju. Dovoljno je navesti da je poslije 30 godina austrougarske vladavine, 94,65 % bošnjačkog stanovništva u BiH bilo nepismeno u evropskom smislu.

Mada je pravno zaštitila zemljoposjednike, Austro–Ugarska nije stvarno poboljšala položaj ni ovog staleža. Ona je samo zadržala *status quo,* ali u vidu provizorijuma koji se protegao na pune tri decenije. Taj dugi provizorijum i neizvjesnost koju je stvarao veoma su nepovoljno djelovali na ekonomski položaj posjedničke klase. I ova klasa je ekonomski gubila, a politički ništa nije dobila.

Jedini, skoro isključivo formalan oblik političkog priznanja Bošnjacima je bilo to što su imali većinu mjesta u gradskim općinskim zastupstvima koje je država imenovala. Prema stanju 1895. od ukupno 91 gradske općine, u 77 Bošnjaci su držali mjesta načelnika, a u 11 podnačelnika i još 305 zastupničkih sjedišta. Istovremeno, pravoslavni su imali 6 načelničkih, 34 podnačelnička i 202 zastupnička mjesta, a katolici 6 načelnika, 11 podnačelnika i 95 zastupnika. Međutim, ovo nije značilo nikakvo favoriziranje Bošnjaka, jer su i pored velikog iseljavanja i priliva stranaca Bošnjaci još i 1910. činili 50,76 % od ukupnog gradskog stanovništva, a od tadašnjih 66 gradskih općina imali su u 46 apsolutnu većinu, pa je zato logično što su držali većinu načelničkih mjesta.

Austro–Ugarska je vodila računa i o izvjesnim specifično bošnjačkim institucijama i potrebama. S obzirom na slabo poznavanje evropskog pisma, vlada je u periodu 1882–1892. izdavala na turskom jeziku zemaljske godišnjake, kalendare (*Bosna ve Hersek Vilayeti Salnamesi*). Pored toga, izlazio je u Sarajevu 1884–1897. na turskom jeziku list *Vatan* (Domovina), a 1897–1902. list *Rehber* (Vodič).

Zemaljska vlada je štampala o svom trošku 1888–89. godine *Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini,* u dvije knjige, sa više hiljada stihova bošnjačke epske poezije, koje je prikupio Kosta Hörmann. Lično je Kállay preporučio da knjiga bude jeftina, kako bi doprla do što većeg broja Bošnjaka, koji će tako vidjeti da se vlada stara o "unapređenju njihove narodne literature".

Osnovni bošnjački kulturno–politički interes tog vremena odnosio se na rad i položaj vakufa, kao temeljnih materijalnih izvora za izdržavanje škola i ostalih mearifskih i islamskih institucija, koje su uglavnom davale okvir i ispunjavale sadržaj tadašnjeg javnog života u Bošnjaka. Sredinom marta 1883. Zajedničko ministarstvo finansija imenovalo je Privremenu komisiju za uređenje vakufskih poslova u BiH, za čijeg je predsjednika određen sarajevski gradonačelnik Mustaj-beg Fadilpašić. U stvarnosti, Komisiju su vodili stalni vladini izaslanici, profesor Balint i vladin tajnik István Kvassay, čiji je opsežan izvještaj o vakufima Zemaljska vlada uzela za osnov pri uređenju ovog pitanja. Bez obzira na činjenicu što je sav rad vakufa bio strogo pod kontrolom vlade, "mora se lojalno priznati da je

dotadašnja vakufska uprava stekla velikih zasluga za naš kulturni napredak", pisao je kasnije Fehim Spaho. U drugim zemljama koje su iza Berlinskog kongresa otrgnute od Osmanskog carstva, nestalo je vakufa posve, a gdje ih je štogod i ostalo, bijahu u najgorem stanju. "Naša dotadašnja vakufska uprava, ne samo što je sve vakufe sačuvala, već ih je još i unaprijedila".

Kada je 8. XI 1885. Privremena vakufska komisija ustupila, na zahtjev Zemaljske vlade, groblja Šehitluke i Čekrekčinicu za javne parkove, što se protivilo običajima, usprotivili su se ovome Bošnjaci i obratili se 1886. jednom predstavkom caru, kojom su tražili vakufsku samoupravu. Ovim je stvarno označen početak latentne borbe Bošnjaka za vjersko–prosvjetnu autonomiju.

Vlada je 1893. pristupila konačnom uređenju vakufa na osnovu nacrta koji je izradila Privremena vakufska komisija. Pri raspravljanju o organizaciji vakufa, javila se opozicija vladinim prijedlozima, koju je vodio mostarski muftija Džabić, tražeći potpunu autonomiju u vakufsko–mearifskim poslovima. Nacrt koji su izradili ljudi od vladinog povjerenja postao je, uz izvjesne prepravke, naredba sankcijom Zajedničkog ministarstva finansija 10. VII 1894. godine. Ovom narednom ustanovljeno je Zemaljsko vakufsko povjerenstvo, kao savjetodavna, i Zemaljska vakufska direkcija, kao izvršna vlast. Njen rad je i dalje kontrolirao naročiti vladin povjerenik (Regierungskommisär). Iako je nova vakufska uprava funkcionirala kako treba, sređivala i unapređivala vakufski imetak i izvršavala namijenjeni joj zadatak, narod ipak nije s tom upravom bio zadovoljan jer nije u njoj imao nikakva učešća. Sva vlast u vakufskim poslovima bila je u rukama države, odnosno u organu koji je ona po svojoj volji postavljala. Narod se nije ni u čemu pitao. Nasuprot tome, vlada je tvrdila da je uređenje vakufa pobudilo opoziciju u mnogih Bošnjaka, "koji to uređenje ne nalaze osnovano u vjerskom zakonu, a naročito u vakufskih upravitelja, koji se time vidješe prikraćeni u svojim dohocima, što su ih prije samovoljno upotrebljavali".

Tako se već u vakufskom pitanju javljaju dvije političke struje. Jedna naginje vladi i sačinjavaju je činovnici i manji dio uleme, građana i zemljoposjednika. Na drugoj strani, u opoziciji je nezavisni svijet, većina uleme i zemljoposjednika, uz koje pristaju građani i seljaštvo.

Od 1895. godine javlja se pokret zemljoposjednika, u kojem su naročito aktivne travnička i posavska grupa. Brojnim pojedinačnim i kolektivnim žalbama okupacionoj vlasti i sultanu, oni nastoje dokazati da su materijalno oštećeni i da time trpi islamska zajednica u cijelosti. Početkom novembra 1895. podnio je Muharem-beg Teskeredžić–Dervišpašić iz Travnika, sa još 85 veleposjednika iz travničkog i sarajevskog okruga, žalbu caru i istovremeno sultanu, u kojoj se navodi nekoliko osnovnih smetnji njihovom ma-

terijalnom položaju: (1) u gruntovnicama se njihova zemlja vodi kao državna, dok bi sva kmetska selišta zapravo trebalo upisati kao mulkovna (privatna) dobra; (2) agrarni sporovi između kmeta i age se zbog pristrasnosti vlade završavaju na štetu age; (3) vlada je mnoge šume koje su po dvjesta i više godina pripadale pojedinim porodicama, proglasila carskim. Vrijednost šumskog posjeda usljed mogućnosti privredne eksploatacije je veoma porasla, pa su se sve tri strane: kmet, beg i država trudile da što više zahvate. Otvorenom uzurpacijom države rasla je "carska šuma". Beg se, s druge strane, nastojao oduprijeti caru, ali i kmeta lišiti servitutskih prava, dok je kmet nastojao iz čiflučke šume isjeći i prodati što veću količinu drveta. Najzad, zemljoposjednici se žale da kmetovi izbjegavaju da ispune svoja davanja. I pisac brošure *Bosniens Gegenwart und nächste Zukunft* navodi da vlast, ukoliko i osudi kmeta da plati "trećinu", sporo provodi ovrhu da dužnika ne upropasti. Pored toga se zahtijeva da se vođenje vakufskih i mearifskih poslova prepusti Bošnjacima, bez miješanja vlade. Ovaj posljednji zahtjev je očigledno stavljen iz čisto političkih razloga, kako bi se osigurala šira bošnjačka podrška staleškim interesima veleposjednika.

Kállay je već 19. XII 1895. predložio caru da se ova veleposjednička žalba odbije. Svako popuštanje zemljoposjednicima, čak i u opravdanim slučajevima, izazvalo bi protivakciju kmetova, kojih je daleko više i koji bi dobili podršku srpske čaršije, angažirane tada u borbi za vjersko–prosvjetnu autonomiju.

Civilni adlatus Hugo Kutschera izvještava 4. V 1899. o svom putu kroz Posavinu povodom žalbi begova na materijalne i posjedničke teškoće. Posavski kmetovi su godinama u materijalnom zaostatku sa svojim obavezama prema zemljovlasnicima i već se smatraju apsolutnim gospodarima zemlje koju drže. Seljak je svjestan veće vrijednosti svog rada i orijentira se na one proizvode za koje se zemljovlasniku ne daje rentu. Vlast je ocijenila da je veleposjednički pokret slab i da sve postavljene zahtjeve može odbiti. Zemljoposjednici se pokušavaju ponovno politički aktivirati sa svojim zahtjevima 1899, kada je počela borba Bošnjaka za vjersku i vakufsko–mearifsku autonomiju.

Borba Bošnjaka za vjersku i vakufsko–mearifsku autonomiju: prva faza 1899–1902. godine

Autonomnom borbom počeo je postepeni proces modernog političkog organiziranja Bošnjaka. Istovremeno je već na početku ove borbe došlo do bošnjačko–srpske političke saradnje, koja će trajati više godina i iskazivati se u nizu zajedničkih političkih akcija.

Autonomna borba Bošnjaka počela je protestnom skupštinom mostarskih građana 5. V 1899. povodom vijesti da su dva dana ranije neke milosrdne katoličke sestre odvele Fatu Omanović, maloljetnu kćerku težaka Osmana Omanovića. Slučajeva otmice bošnjačke djece od strane katoličkog svećenstva i milosrdnih sestara bilo je i ranije. Tako je mnogo uzbuđenja izazvala otmica neke šesnaestogodišnje djevojke augusta 1890. koja je radila u kući sarajevskog gradonačelnika Esada-ef. Kulovića. Posebna delegacija sarajevskih građana je prvog septembra 1890. predala protest Zemaljskom poglavaru, a nadbiskup Josip Štadler je osobno morao pisati izjašnjenje. Time je ovaj slučaj okončan. Ali protesti protiv tih pojava nisu nikada dobili takve razmjere i izazvali posljedice kao otmica Fate Omanović. Otac je nestanak kćeri prijavio oružničkoj stanici, a cijeli slučaj je silno uzrujao sve Bošnjake mostarskog kotara, a naročito mostarske građane. Smatralo se da takvi događaji prijete opasnosti i rzu cijeloga islama. Protestna skupština u mostarskoj kiraethani (čitaonici) ukazala je na opasnost od katoličke vjerske propagande koja je u zadnje vrijeme postala i suviše nasrtljiva. Tu je uz učešće preko hiljadu Bošnjaka izabran jedan odbor od dvanaest članova, sa muftijom Ali-Fehmi Džabićem na čelu, koji je okružnom načelniku, baronu Isidoru Benku, podnio zahtjev da se maloljetna Fata pronađe i vrati svojim roditeljima.

Vlasti se nisu mnogo trudile da pronađu ukradenu Fatu pa je mostarski odbor, osnovan na spomenutoj skupštini, 13. VI 1899. uputio jednu predstavku Zemaljskoj vladi. Pored Fate Omanović, navedena su još dva slučaja, "jer bi inače mogli navesti nevjerovatno veliki broj takvih slučajeva", pošto se "dolaskom okupacije ušunjao veliki broj misionara i fratara u našu zemlju, te su odmah počeli raditi na širenju svoga kršćanstva". Mostarski građani

su još 1887. godine tražili od cara zaštitu protiv vjerske propagande. U toj se predstavci kaže da u strahu za svoj opstanak mole "preponizno" Zemaljsku vladu da se sva oteta bošnjačka djeca pronađu i vrate roditeljima, a da se krivci kazne i da se jednom zauvijek "ovakvom zulumu na put stane".

Vlada nije obraćala posebnu pažnju na takve predstavke. Odgovor vlasti sveo se na tvrdnju da je za pokrštavanje Bošnjaka najviše kriv slab vjerski odgoj islamskog naroda u BiH. Ovakav odgovor i držanje vlade izazivao je nezadovoljstvo i mostarskom pokretu se pridružiše Bošnjaci iz cijele Hercegovine. Svemu ovome vlasti nisu pridavale veći značaj, mada su se izdaleka plašile da može doći do povezivanja Bošnjaka sa srpskim autonomnim pokretom. Vlada je saznala da je Gligorije Jeftanović već decembra 1898. pregovarao sa istaknutim sarajevskim opozicionarom Salih-agom Bičakčićem, s prijedlogom da se Bošnjaci pridruže Srbima u borbi za vjersku i prosvjetnu autonomiju, koju su Srbi poveli još 7. XII 1896. godine.

Ohrabreni podrškom Bošnjaka iz cijele Hercegovine, članovi mostarskog odbora su odlučili da traže vakufsku autonomiju za područje Hercegovine, kao svoje "uže domovine". Nakon četiri mjeseca rada, pripremio je odbor dvije predstavke o nacrtu autonomnih statuta za vakufsko–mearifsku zakladu u Hercegovini. Jedna je od tih predstavki predata Kállayu u Beču 14. X 1899. a druga 19. oktobra iste godine caru Franji Josipu u kraljevskom dvoru u Budimu. U predstavkama se priznaje da je i seljački i građanski bošnjački stalež "slabim vjerskim odgojem naoružan", ali da su za to krivi mjerodavni faktori, kao što su Ulema-medžlis i Vrhovno vakufsko povjerenstvo. Zato se traži odvajanje vakufa u Hercegovini i osnivanje njihovih posebnih organa u Mostaru. Radi unapređenja vjerskih prilika, traži se osnivanje Islamskog duhovnog odbora sa određenim vjersko–prosvjetnim ovlaštenjima. Odbor bi pregledao sve školske knjige, kako ne bi sadržavale nešto što se kosi sa propisima islama. U istom smislu pregledale bi se naredbe i propisi Zemaljske vlade, kako se islamske ustanove ne bi vrijeđale u javnim zavodima, školama, zvanjima, bolnicama i vojsci. Suštinu predstavki čini izražavanje nepovjerenja prema vjerskim, vakufskim i mearifskim organima koje je vlada imenovala i traženje i osnivanje autonomnih islamskih institucija sa širokom nadležnošću.

Zemaljska vlada je 12. XII 1899, nakon opširne analize, predložila da se predstavke i cjelokupni koncept nove organizacije Islamske zajednice odbiju kao neosnovani. Naknadno je Kutschera predložio Kállayu da se smijeni muftija Džabić. Kutschera je držao da razmatrane protivmjere na akciju "mostarskog odbora", koje su se svodile na izvjesnu reformu medresa i osnivanje višeg islamskog učilišta u Travniku, trenutno nisu oportune.

Zajedničko ministarstvo finansija u Beču složilo se sa ovim prijedlozima, pa su predstavnici mostarskog odbora obaviješteni 2. II 1900. da je car odbio njihovu predstavku, ali uz napomenu da će i ubuduće kao do tada štititi bošnjačke vjerske ustanove i interese.

Zemaljska vlada je u aprilu 1900. smijenila muftiju Džabića, zatvorila mostarsku kiraethanu, kao mjesto okupljanja bošnjačke opozicije, a njenog sekretara Šerifa Arnautovića otpustila iz opštinske službe. Ove mjere, posebno smjenjivanje Džabića, imale su za vladu neočekivane i nepovoljne posljedice. Nezadovoljstvo bošnjačkog naroda proširilo se na cijelu Bosnu, u kojoj Travnik, slično Mostaru u Hercegovini, postaje središte opozicije.

Tek tada vlasti preduzimaju izvjesne protivmjere, ali je Kállay još potcjenjivao širinu pokreta. On je smatrao da bi se davanjem ličnih povlastica "mnogim nezadovoljnicima", primjera radi, imenovanjem "sujetnog" muftije Džabića za reisul-ulemu, mogla razbiti bošnjačka opozicija. Zemaljska vlada pokrenula je akciju na prikupljanju pismenih izjava o lojalnosti od uglednijih i imućnijih Bošnjaka. Neslaganje sa "hercegovačkim pokretom" prvi su na traženje vlade izjavili travnički muftija Munib Korkut (koga je Kállay prozvao "der heilige Mufti") i reisul-ulema Teufik Azabagić. Odziv na ovu izjavu bio je veoma slab pa je Kállay naredio Kutscheri, 7. VII 1900. da obustavi svaku akciju za pridobijanje potpisnika protiv Džabićevog pokreta. Sa svoje strane, u želji da paralizira pokret, Kállay je 1900. objavio studiju o položaju Bošnjaka u Bosni, potpisanu pseudonimom *Ungarn* (*Die Lage der Mohammedaner in Bosnien*), uglavnom da bi javnost Habsburške monarhije uvjerio da su bošnjački zahtjevi neosnovani.

Istovremeno sa proširivanjem bošnjačkog autonomnog pokreta na cijelu BiH, došlo je do njegovog političkog povezivanja sa srpskim autonomnim pokretom, koji je već imao iskustvo i uhodan mehanizam borbe. Zemaljska vlada je već prilikom analize nacrta statuta o vakufskoj autonomiji za Hercegovinu, 12. XII 1899. primijetila izvjesne sličnosti sa "Jeftanović–Šolinim" statutom za crkveno–školsku autonomiju. Kada je u proljeće 1900. otputovala u Budimpeštu prva muslimanska delegacija da iskoristi zasjedanje austro–ugarskog parlamenta za svoju političku akciju, Gligorije Jeftanović je o tome 25. V 1900. obavijestio češkog publicistu i novinara Jozefa Holačeka, uz napomenu da dolaze četverica najuglednijih "Turaka" (Salih Alajbegović, Ahmed Karabeg, Husein Kajtaz i muftija Džabić). U istom pismu Jeftanović moli Holačeka da spomenute ljude po mogućnosti u štampi zastupa i da ih kao Bošnjake "u odbranu uzme". Usput Jeftanović napominje Holačeku da će njihova današnja borba i Srbima koristiti.

Dolazak bošnjačke deputacije u Budimpeštu donio je političke efekte. Poslanik u Ugarskom parlamentu Samuel Viszontay postavio je interpelaciju

u vezi sa bošnjačkim prilikama, koju je predsjednik Koloman Széll odbacio. Bošnjački predstavnici uspjeli su se povezati sa mađarskim opozicionim poslanicima (Bartha, Blaskovich i dr.) koji su žalbe Bošnjaka koristili kao jedan od argumenata u nastojanjima da sruše Kállaya. Iz tih razloga zajedničko ministarstvo finansija procijenilo je da nije oportuno poduzimati stroge mjere protiv bosanskomuslimanske opozicije.

Bošnjačko–srpska opozicija je za političku demonstraciju protiv Austro–Ugarske posebno nastojala iskoristiti proslavu 25 godina stupanja na prijestolje sultana Abdul–Hamida. Kako proslavu u gradovima nije mogla spriječiti, vlast je nastojala onemogućiti njeno proširenje na bošnjačko selo. Vlast se plašila da se u bošnjačkim slojevima naroda ponovno ne probudi svijest o pripadnosti BiH Turskoj. Zemaljska vlada je uopće nastojala izolirati bosanskomuslimansko seljaštvo iz pokreta za vjersku i vakufsko–mearifsku autonomiju. U tome nije uspjela i bošnjački autonomni pokret imao je brojnu podršku seljaštva. Sva nastojanja vlasti da suzbije autonomni bošnjački pokret proganjanjem njegovih pristalica nisu donijela očekivani rezultat. Pokret se širio i po mnogim gradovima i selima osnivani su njegovi odbori.

Kállay je konačno vidio da ne može ignorirati bošnjački pokret za autonomiju pa je izrazio spremnost da primi jednu delegaciju i sasluša želje i žalbe bošnjačkog naroda. Delegacija, koju je predvodio muftija Džabić, predala je Kállayu 19. XII 1900. u Sarajevu opširan memorandum, zajedno sa nacrtom statuta za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko–mearifskih poslova u BiH. Opširan memorandum iznosi historijat događaja u BiH još od Berlinskog kongresa. Govori o teškom stanju Islamske zajednice i svim nepravdama i skrnavljenjima koje je vlast učinila prema njoj. Nebrojene tegobe Bošnjaka "bolni su vapaj naroda koji je preko četiri stotine godina srastao sa islamom i koji sada poslije dvadeset i dvije godine okupacione vlade vidi da mu je ugrožen vjerski opstanak u zemlji koju je stoljećima branio svojim grudima i natapao svojom krvlju". Na kraju se kaže da opstanak nije ugrožen samo Bošnjacima nego i pravoslavnima, koji zajedno čine 1.221.878 stanovnika starosjedilaca, prema 334.142 katolika, među kojima je veliki broj činovnika i doseljenika. U nacrtu statuta bila je jedna odredba, član 96. na koju austrougarska vlast unaprijed nije htjela pristati. Bošnjaci su tim članom tražili da članove Ulema-medžlisa i reisul-ulemu bira vakufsko–mearifski sabor i da između izabranih kandidata car postavlja jednog za reisa nakon prethodnog odobrenja carigradskog mešihata (rezidencija šejhul-islama).

Vlast nije željela da se u najviše islamsko vjersko tijelo biraju svjetovna lica, a još manje da car kod imenovanja reisa bude vezan prethodnim

odobrenjem istanbulskog mešihata. Kállay je smatrao da je svemu tome kriva Novopazarska konvencija, "krajnje štetna suverenitetska konvencija sa Portom, zbog koje bosanski muslimani ne znaju kuda pripadaju". Ulema-medžlis u Sarajevu je uspostavljen zato, smatrao je Kállay, da bi veza sa halifom i šejhul-islamom, kao vrhovnim vjerskim autoritetima u muslimanskom svijetu, bila prekinuta.

Na osnovu predstavke i nacrta statuta povedeni su 2. II 1901. pregovori između vlade, koju je zastupao civilni adlatus baron Kutschera, i jednog muslimanskog odbora od dvanaest članova, sa Džabićem na čelu. Kutschera je dobio instrukcije da ne smije pristati da se i u čisto islamska vjerska pitanja miješa sultan, jer bi se time faktički priznao njegov suverenitet nad BiH. Sve to jasno pokazuje da je vjerska autonomija bila u prvom redu političko pitanje. Pregovori su trajali bez prekida do 23. IV 1901. godine. Kutschera je nastojao odugovlačiti pregovore, kako bi time zamorio bošnjačke pregovarače i iznutra ih raslojio, računajući da neki od njih pređu na stranu vlade.

Pregovori su u početku obuhvatili lakše teme, uglavnom o školstvu, dok su pitanja izbora Ulema-medžlisa, reisul-uleme, a posebno problem mešihata došli na red tek pri kraju pregovora. Ovim pregovorima dominirala su vjerska i vakufsko–mearifska pitanja, dok su agrarni problemi samo uzgred spominjani. Raspravljalo se jedino o tumačenju pravne prirode zemljišnog vlasništva u Bosni i s tim u vezi nepravilnim upisima u gruntovne knjige. Opća je karakteristika ove prve etape autonomnog pokreta da su se agrarni problemi nalazili potpuno u drugom planu, iako u pokretu i njegovom vođstvu učestvuje veći broj krupnih i sitnih zemljoposjednika.

Kako su se pregovori bližili kraju, postojalo je sve jasnije da ni jedna strana ne želi odstupiti od svojih stajališta u bitnim pitanjima Ulema-medžlisa, reisul-uleme i mešihata. Na sjednici 20. IV 1901. Kutschera je prebacio bošnjačkim pregovaračima da se ne bore za vjerske nego političke ciljeve. On je tom prilikom rekao da ako bi se išlo dalje tim putem koji oni traže, onda bi poslije sedam dana zahtijevali "postavljanje doglavnika (tj. adlatusa) i valije". To ne znači reformu vakufa i mearifa, nego ukazuje na bošnjačke "prevratne", tj. autonomističke težnje.

Na posljednjoj, tridesetoj sjednici, 23. IV 1901, konstatiralo se da postoje četiri sporne tačke: (1) izbor i sastav Ulema-medžlisa; (2) postavljanje i imenovanje reisul-uleme i muftija; (3) pitanje mešihata i davanje menšure reisul-ulemi; i (4) pitanje državne subvencije. Tu je utvrđeno da svaka strana ostaje pri svojim zahtjevima pa su time pregovori prekinuti. Kutschera je na kraju izjavio da Zemaljska vlada ne može pristati na bošnjačke zahtjeve,

jer ne želi da se dovede u položaj pukog izvršnog organa jednog vjerskog tijela.

Jedna bošnjačka delegacija koju su sačinjavali muftija Džabić, Hamid-beg Hasanpašić, hadži Osman-ef. Prcić, hadži Sulejman-beg Cerić, hadži Salih-aga Bičakčić i Šerif Arnautović, predala je 10. VI 1901. caru Franji Josipu u Beču memorandum u kojem opisuje tok pregovora i ukazuje da krivicu za njihov neuspjeh snosi Zemaljska vlada. U toku boravka delegacije u Beču pojavili su se glasovi o sporazumu između Bošnjaka i Srba o daljoj zajedničkoj akciji. Augusta 1901. održan je u kući Ahmet-age Hende u Kiseljaku sastanak bošnjačkih i srpskih prvaka, sa Džabićem i Jeftanovićem na čelu. Sastanak je držan u tajnosti, ali je vlada preko svoje špijunske mreže za njega saznala, pa je već 5. VIII 1901. predložila Kállayu da se izvrši pretres Hendine kuće. Predmet sastanka bila je borba za političku autonomiju BiH, slično egejskom grčkom otoku Kritu. Na čelu bi bio guverner Bošnjak i viceguverner Srbin. Prema Porti zadržala bi se autonomija u "tributarnom odnosu".

Kállay 10. IX 1901. procjenjuje da je bošnjačko–srpska opozicija jednodušna u namjeri da nastavi borbu protiv Austro–Ugarske, te da radi na političkoj autonomiji BiH, ili čak njenom vraćanju Osmanskoj carevini. Zato se pooštravaju policijske mjere. To izaziva val seobe bošnjačkog stanovništva u Tursku. Krajem januara 1902. odlazi u Istanbul muftija Džabić, sa još petericom drugova, da kod najviših islamskih foruma traži savjet i uputstva u pitanju vjerske i vakufsko–mearifske autonomije. Vlada to koristi i 4. III 1902. proglašava Džabića neovlaštenim iseljenikom te mu zabranjuje povratak u zemlju, pod prijetnjom osude na tri mjeseca zatvora i protjerivanja po izdržanoj kazni. Istovremeno je interniran u Rašku Goru kod Mostara Šerif Arnautović zato što je u novosadskoj *Zastavi* 5. VI 1902. objavio članak, da Bošnjaci ne smatraju Bosnu i Hercegovinu sastavnim dijelom Habsburške monarhije. Zbog ovakvih postupaka vlade jedna brojna muslimanska delegacija je 28. V 1902. u Budimpešti predala protest zajedničkom austrougarskom parlamentu. Nakon Džabićevog odlaska, Bošnjake su zastupali Ali-beg Firdus i Bakir-beg Tuzlić.

Da bi se bošnjački pokret diskreditirao u Istanbulu, predložio je Kutschera 19. VI 1901. da se u štampi proture vijesti o navodnim vezama bošnjačkih prvaka sa mladoosmanlijama ili mladoturcima. Preko Henry Mossera, komesara bosanskohercegovačke izložbe u Parizu, preduzimani su koraci da se takva vijest proturi u listu *Mešveret* (Savjetnik), organu mladoturaka. Kállay je pridobio i osmanskog poslanika u Beču, koji je poslao svojoj vladi jedan memorandum protiv bosanskomuslimanske opozicije. Kada je februara 1902. jedna zajednička delegacija Bošnjaka i Srba

predala velikom veziru Edhem-paši predstavku sa oko šest stotina hiljada potpisa na zahtjev da se okupiranoj pokrajini vrate raniji osmanski zakoni ili da im se da autonomija, odgovoreno je da je u sadašnjim prilikama nedopustiva ingerencija Porte i da sultan neće prihvatiti te zahtjeve. Ovo je posebno razočaralo Bošnjake, mada se, zbog međunarodnih okolnosti, u stvarnosti drugačiji odgovor nije mogao ni očekivati. Porta je navodno preko svog poslanika u Bukureštu sugerirala Bošnjacima da rade sporazumno sa Srbima.

Srbi su ponudili bošnjačkim predstavnicima Ali-begu Firdusu i Bakir--begu Tuzliću, nacrt ugovora o političkoj saradnji, koji je po svim indicijama napisao peštanski advokat i poslanik Ugarskog sabora dr. Emil Gavrila, dugogodišnji pravni savjetnik srpskih bosanskih političkih vođa. U nacrtu, koji se sastojao od 25 članova, na prvom se mjestu tražila politička autonomija za BiH pod sultanovim suverenitetom. Na čelu vlasti u BiH nalazio bi se guverner, imenovan od Porte, naizmjenično jedan "bosanski musliman" i "jedan pravoslavni Srbin". Ugovor je sa bošnjačke strane ostao nepotpisan, jer se nije mogla postići saglasnost o rješavanju agrarnog pitanja. Pored toga, Bošnjaci su odbili da pristanu na odredbe članova 11–13, kojima se predlagalo da službeni naziv jezika u BiH bude isključivo *srpski,* te da se u javnom pismenom saobraćaju, školama i državnim organima koristi isključivo ćirilica. Bošnjaci nisu mogli na to pristati, pa je ugovor propao, mada se međusobni politički savez održao sve do 1910. i početka rada prvog bosansko–hercegovačkog Sabora.

Bilo je zamišljeno da spomenuti ugovor, ukoliko se potpiše, ostane strogo čuvana tajna, ali je još u toku njegove pripreme tekst dospio u javnost pa se, kako 30. IX 1901. piše dr. Emil Gavrila Gligoriju Jeftanoviću, "morao dati oštar demanti, koji je potpuno uspeo".

Zahtjevom da BiH dobije samoupravu pod vrhovnom vlašću svog suverena sultana, sadržanim u nacrtu ugovora usvojen je državno–pravni program koji su Bošnjaci smatrali svojim konačnim ciljem, a Srbi vjerovatno samo prelaznom etapom. Ponuđeni nacrt ugovora je ustvari dao program zajedničke srpsko–bošnjačke akcije u borbi protiv Austro–Ugarske, ali i protiv hrvatskih nacionalno–političkih aspiracija u BiH. Vjerovatno da su srpski građanski političari podsticali i podržavali bošnjački autonomni pokret, kako bi provođenjem svoje nacionalne ideologije pridobili Bošnjake, a time i Bosnu. Otuda ima shvatanja da je cijeli bošnjački pokret djelo srpske političke propagande, koja je bezuspješne prozelitističke akcije militantnog katoličkog vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Štadlera vješto dovodila u vezu sa hrvatskom nacionalnom propagandom i time Bošnjake odvojila od Hrvata. Ima hrvatskih pisaca koji žale što njihovi političari nisu bili tako vješti i

dalekovidi kao srpski, koji su svojom propagandom iskoristili jedan incident sa Fatom Omanović "da se muslimani listom okrenu protiv Monarhije". Takve su ocjene sasvim neosnovane, jer u biti sa povijesne tačke gledišta Bošnjaci nisu nikada bili protivnici Monarhije, a njihova kasnija sudbina je pokazala da su, bez obzira na povremene sukobe sa austrougarskim vlastima, nestankom te Monarhije 1918. postali svojevrsni historijski gubitnici.

Bošnjački se autonomni pokret, sa svom svojom elementarnošću i širinom, nije mogao izazvati nikavom propagandom. On je zahvatio najšire slojeve bošnjačkog naroda, a to ne može biti posljedica bilo kakve propagande, pa ma koliko bila vješta. Bošnjački pokret je nastao iz dubokih unutrašnjih potreba naroda i rezultat je činjenice da se život Bošnjaka kretao još u okvirima tradicionalnih ustanova, u kojima su im okupacijom 1878. prava bila prikraćena, a egzistencija i neke osnovne ljudske potrebe ugrožene. Postoje u prvom redu dva razloga da se bošnjački autonomni pokret dijelom oslonio na istovjetni srpski pokret. Prvo, logika tadašnje političke borbe upućivala je i jedne i druge na međusobni savez. Drugi razlog je da se ona malobrojna evropski obrazovana bošnjačka inteligencija nije priključila niti stavila na čelo pokreta svog naroda, pa su bošnjački prvaci jednostavno morali tražiti usluge drugih za pisanje i prevođenje memoranduma, predstavki i drugih materijala. Kako se sama bošnjačka inteligencija tuđila od narodnog pokreta, to su se oni koji su vodili taj pokret morali osloniti na one koji su im nudili svoju pomoć.

Iz redova tadašnjih bošnjačkih intelektualaca objavljena je 1902. godine anonimna brošura protiv autonomnog pokreta (Anonimus, *Muslimansko pitanje u Bosni i Hercegovini*). U toj se brošuri oštro napada Džabićev pokret, sva ulema, sve postojeće islamske institucije, ističe lijenost, inercija i nesnalaženje Bošnjaka. Ismijava se navodna nepismenost članova muslimanskog odbora koji vodi pokret za autonomiju i napada se što je za svoje sekretare angažirao dvojicu Srba novinara. Muslimanski odbor u pregovorima koje je vodio sa vladom 1901. nije se mogao osloniti niti na jednog evropski obrazovanog bosanskomuslimanskog intelektualca. Istovremeno je Kutschera u vladinoj delegaciji doveo na pregovore trojicu Bošnjaka činovnika: Atifa Bahtijarevića, Zuhdi Bakarevića i Osmana Nuri Hadžića. To ne znači da evropski obrazovani bošnjački intelektualci nisu sa svoje strane preduzimali akcije u korist naroda, ali su se ulema i zemljoposjednici, štiteći svoje interese, pokazali vrlo pragmatičnim.

Druga faza autonomne borbe 1905–1909. i Muslimanska narodna organizacija

Progon Džabića iz zemlje ostavio je autonomni pokret jedno vrijeme bez vođstva. Smatrajući da je time pokret u narodu oslabio, novi zajednički ministar finansija, Istvan Burián je krajem 1904. i početkom 1905. popunio upražnjena mjesta u Ulema-medžlisu i Vakufskoj direkciji i imenovao nove članove Zemaljskog vakufskog povjerenstva. Vakufsko povjerenstvo je na zasjedanju marta 1905. donijelo odluku da za izdržavanje islamskih školskih zavoda propiše pet posto prireza na neposredni porez. Skoro jednodušan odgovor u narodu bio je da se prirez neće plaćati bez prethodnog uvođenja vjerske i vakufsko–mearifske autonomije.

Ohrabreni ovim, vođe pokreta koje su ostale u zemlji predale su 24. IV 1905. predstavku ministru Buriánu, gdje traže ukidanje vanrednih policijskih mjera kojima se ograničava sloboda kretanja i rada, dozvola povratka u domovinu onima koji su proglašeni neovlaštenim iseljenicima, te puštanje interniranih na slobodu, čime bi se "islamskom narodu" omogućilo da preko svojih zastupnika pristupi konačnom uređenju vlastite vjersko–prosvjetne autonomije. U ovoj novoj situaciji posebno se aktivirala veleposjednička grupa u autonomnom pokretu, koja je 1899. bila potisnuta. Veleposjednici su ocijenili da je sada prilika da ponovno istaknu svoje agrarne zahtjeve i da preuzmu vođstvo autonomnog pokreta, utoliko prije što izolirana Džabićeva grupa u Carigradu nije pružala nikakvu garanciju za rješavanje vakufskog i vjersko–prosvjetnog pitanja u dogledno vrijeme.

Jedna bošnjačka deputacija, koju su sačinjavali Šerif Arnautović, Mahmud-beg Džinić, Šemsi-beg Zaimović i Derviš-beg Miralem, otputovala je februara 1906. preko Beograda u Carigrad da od Džabića preuzme dokumente i ovlaštenja za dalje vođenje autonomnog pokreta. Odlazak ove delegacije primljen je sa simpatijama skoro u svim bošnjačkim krugovima, pa čak i u onim koji su u periodu 1899–1902. bili protiv autonomnog pokreta. *Bošnjak* je u broju od 22. II 1906. zamjerio što je slanje delegacije držano u tajnosti i što ne ide niko iz Sarajeva, ali je ipak poželio uspjeh ovoj "maloj deputaciji", jer je "rješenje ovog pitanja postalo već općom nuždom musli-

manskog naroda". Nakon više od mjesec dana pregovora, uspjelo je delegaciji preuzeti dokumente i punomoćja od Džabića. Po povratku u zemlju, aprila 1906, Arnautović i drugovi preduzimaju korake za pokretanje naroda u akciju i ponovno otvaranje kancelarije u Budimpešti, koja će upoznavati javnost sa programom i akcijama bošnjačkog autonomnog pokreta. U tu je svrhu u jesen 1906. pokrenut i list *Musavat* (Jednakost).

U takvoj situaciji i zemaljsko vakufsko povjerenstvo, mada imenovano od vlade, pruža podršku autonomnom pokretu. Na zasjedanju maja 1906. Vakufsko povjerenstvo je na prijedlog Akifa Biserovića usvojilo peticiju kojom traži od vlade da do kraja te godine riješi pitanje islamske autonomije.

Ni ministar Burián nema drugog izbora nego nastavak pregovora sa bošnjačkom opozicijom, tamo gdje su 1901. prekinuti. On u tom smislu daje i izjavu u političkoj javnosti Monarhije. Iz izjave bi se čak moglo zaključiti da će u spornom pitanju mešihata izići u susret bošnjačkim zahtjevima. U izjavi se izričito naglašava da su "svi muslimanski svećenici načelno podvrženi kalifu, to jest za sunitske muslimane, među koje spadaju i bosanski, osmanlijskom sultanu", odnosno njegovom mjestozastupniku u pitanju vjere, šejhul-islamu. Istovremeno je istaknuto da se pitanje vakufsko–mearifske autonomije "može istom onda riješiti, kada se Muslimani konačno slože" u pogledu svojih zahtjeva i odgovarajućih svojih zastupnika.

Oba ova zahtjeva bošnjački autonomni pokret je brzo ispunio provođenjem stranačke organizacije i isticanjem njenog programa. Bošnjački prvaci u svojoj agitaciji za osnivanje jedne političke stranke ističu da je pitanje "hljeba i društvenog položaja" za Bošnjake veoma akutno. Zato je krajnje vrijeme, kako je 13. XI 1906. pisao *Musavat*, da iz saznanja da smo "materijalno opali i društveno zaostali razvijemo potrebu da se trgnemo i pođemo naprijed". Na istom se mjestu ističe da su uvjet za to tri stvari. Boriti se u prvom redu za vjersko–prosvjetne i političke slobode, koje su osnovica za naš dalji kulturni napredak. Ali, na drugom mjestu, uvjet je toj borbi poboljšanje materijalnog stanja Bošnjaka, jer bi uspjeli samo na taj način izboriti svoja ostala prava. Osnovni je uslov tome provesti jednu političku organizaciju, kako bi svi Bošnjaci mogli složno zatražiti i izboriti svoja prava.

Ali, tu se odmah ispoljava i određena ograničenost bošnjačkog autonomnog pokreta. Vođe pokreta ograničavaju svoju djelatnost uglavnom na gradove i gradsko stanovništvo. "Nama je svima poznato, pisao je *Musavat*, da je naša glavna brojna snaga u gradovima, a posjedna i na selima kao i po gradovima. Prema ovom faktičnom stanju moramo udesiti i pravac organizacije." Zato se u početku smatralo da se političko organiziranje mora ograničiti samo na organizaciju "gradskih muslimana". Tvrdnja da je bo-

sanskomuslimanska "glavna brojna snaga u gradovima" nije tačna u odnosu na ukupni broj bošnjačkog stanovništva. Tačno je samo da su Bošnjaci činili apsolutnu većinu gradskog stanovništva. Od ukupno 278.203 gradskih stanovnika, prema popisu iz 1910, Bošnjaci činili 141.225 ili 50,76 %. Ali ovih 141.225 Bošnjaka, gradskih žitelja, činili su tek 23,07 % od ukupnog tadašnjeg bosanskomuslimanskog stanovništva u BiH koji je iznosio 612.137. U načelu je ostavljena mogućnost da se političkom organizacijom obuhvati i samo selo. U stvarnosti na tome se malo radilo. Znatno kasnije konstatirano je u *Musavatu* 26. VI 1908. da je "briga za podizanjem našeg težačkog staleža" u životnoj zbilji zanemarena. Stranka je ipak imala velik uticaj na bošnjačkom selu, što se pokazalo prilikom prvih saborskih izbora 1910. godine.

Na pismeni poziv Ali-bega Firdusa i drugova održan je 3. XII 1906. u Slavonskom Brodu sastanak bošnjačkih prvaka iz cijele zemlje, na kojem je utemeljena Muslimanska narodna organizacija (MNO). Većina učesnika sastanka tražila je da se autonomna borba proširi na pitanje političkih sloboda i uređenje agrarnih odnosa. Manjina je bila za to da se borba nastavi isključivo za vjersku i vakufsko–mearifsku autonomiju. Narod je kasnije prve prozvao "košćunima" a druge "mehkišima". Na sastanku je izabran i Egzekutivni odbor MNO, za čije je stalno sjedište određena Budimpešta. Za predsjednika Egzekutivnog odbora izabran je Ali-beg Firdus, zemljoposjednik iz Livna. U političkom programu usvojenom na sastanku u Brodu na vješt način se agrarni odnosi postavljaju kao općebošnjačko pitanje. Ističe se da je vlada pretvorila *mulk* (privatni) posjed u *erazi miriju* (državnu zemlju), "premda je to u otvorenom protuslovlju sa našom vjerom i premda se time krše izričiti principi šeriatskih propisa".

U programu se dalje traži ukidanje naredbe o neovlaštenim iseljenicima i dozvola povratka licima koja borave izvan zemlje. Zahtijeva se uvođenje građanskih sloboda, sloboda javnih korporacija i općinskih samouprava, što ostali svijet davno već ima. Odlučno je istaknuto da "po vjerskom, državnom i prirodnom pravu mi muslimani moramo biti u neposrednoj vezi sa našim Hilafetom odnosno sa šeih-islamskom kapijom". Neodrživo je da "inovjerna nemuslimanska vlada, upravlja islamskim potrebama i prilikama te vakufskom imovinom onako kako ona hoće". To nije slučaj sa ostalim vjeroispovijestima. Kada se Bošnjaci legalno i mirno potuže vlastima na svoja vjerska i agrarna prava, bivaju globljeni, hapšeni i internirani, dok istovremeno nadbiskup Štadler bez ikakvih posljedica otvoreno i javno kaže da ne priznaje nikakvih ministarskih naredbi niti odredaba vlade. Dok se Bošnjaci hapse i pri privatnom putovanju iz jednog kotara u drugi, dotle katolici drže javne zborove sa više hiljada učesnika. Ustaje se i protiv

povlašćivanja stranaca–kolonista koji dobijaju državnu zemlju, "dok se od našeg seljaka beskućnika stvara varoški proleterijat". Sve su državne zakupnine, industrijska preduzeća i razne liferacije u rukama stranaca, "dok se i našim pokušajima staje na put". Na kraju se odlučno ističe da bošnjački prvaci ne rade "po naputku Srba i u korist Srbije", što vlada širi kako bi ih diskreditirala "kod domaćeg islamskog svijeta". Sastavni dio programa MNO bio je program lista *Musavat*, koji je postao zvanični organ stranke. MNO je preko ovog svog glasila, uz ostalo, posebno isticala da je "u državno-pravnom pogledu" BiH sastavni dio Osmanske carevine, a da je Austro–Ugarska samo opunomoćenica evropskih sila, koje su joj na Berlinskom kongresu povjerile upravu i uređenje te zemlje.

Početkom 1907. obavljeni su u cijeloj BiH izbori, na kojima je učestvovalo preko 130.000 odraslih Bošnjaka. U svim mjestima izabrani su tzv. "milletski odbori" MNO, koji su poslali svoje delegate na prvu stranačku skupštinu u Budimpeštu, 11. III 1907. godine. Preko sto delegata ponovno su izabrali i proširili Egzekutivni odbor od 18 članova, "kojima je povjereno da o svim pitanjima zastupaju muslimanski narod BiH". Za članove odbora izabrani su Ali-beg Firdus, Mahmud-beg Fadilpašić, Ahmet-aga Henda, Abdulah-ef. Prešljo, Mehmed-beg Džinić, Husein-beg Cerić, Ahmed-beg Cerić, Bakir-beg Tuzlić, Ali-beg Hadžialibegović, Šemsi-beg Zaimović, Osman-beg Pašić, Rifet-beg Sulejmanpašić, Šerif-ef. Arnautović, Vasif-beg Biščević, Zaim-beg Filipović, Derviš-beg Miralem, Bahri-beg Kapetanović, Mehmed-ef. Milavić i Muharem-aga Pašalić. Iz ovog sastava odbora vidi se da su, osim trojice članova, svi ostali pripadali zemljoposjedničkom staležu.

Ova jasna manifestacija opće narodne podrške bošnjačkim vođama ostavila je snažan utisak u ugarskom saboru, u kojem se jednom rezolucijom 6. IV 1907. zahtijeva da se preduzmu potrebni koraci kako bi se ispunile "želje muslimanskih narodnih zakonskih predstavnika".

Mada se sada nije mogao izgovarati da ne zna sa kim treba da pregovara, Burián pokušava zaobići Egzekutivni odbor. On traži od Zemaljskog vakufskog povjerenstva da podnese prijedloge o uređenju vakufsko–mearifske autonomije. Povjerenstvo to odbija, sa obrazloženjem da su njegovi članovi postavljeni od strane vlade, te nisu ovlašteni da govore u ime naroda. Dobivši tako nedvosmisleno priznanje da je jedini pravi zastupnik bošnjačkog naroda, Egzekutivni odbor razvija široku aktivnost. Njegova narodna kancelarija u Budimpešti nastoji zainteresirati mađarsku javnost i političke stranke za bošnjački i bosanski pokret. Izvanbosanska javnost sve se više interesira za muslimansko pitanje. Na prvom mjestu bio je jedan dio mađarske javnosti, koja je išla u svakom pogledu na ruku bošnjačkim vođama. Osim

toga, prvaci mađarskih stranaka, kao i ostali mađarski parlamentarci, pokazivali su izuzetno zanimanje za bošnjačke stvari. Oni se i u delegacijama i u parlamentu, kao i u svojim listovima, zauzimaju za bošnjačke zahtjeve. *Musavat* je 30. VIII 1907. pisao da su Mađari "svojom predusretljivošću zaslužili naše najveće simpatije". Sa mađarskim simpatijama i podrškom u bošnjačkom pokretu mnogo se kalkuliralo, ali ih nikako ne treba precjenjivati. U stvarnosti, šira mađarska javnost je bila veoma slabo obaviještena o bosanskim prilikama, a opozicioni političari koristili su bošnjačke zahtjeve samo kao usputni argument u borbi protiv vlade i njenih istaknutih ličnosti. O tome je 6. VII 1906. iz Beča pisao L. Thallóczy nekom u Sarajevu koga oslovljava sa "dragi prijatelju" ("kedves barátom"), da su Bošnjaci "ponovno zašutjeli bar u Budimpešti". Čim su prestale diskusije "o bosanskim stvarima u štampi, poznavanje bosanskih prilika spalo je ispod nulte tačke, mada ni prije toga nije bilo iznad". Ova indolencija se budi samo onda "kada je riječ o nekom ličnom pitanju". Bez obzira na povremene izjave u parlamentu i pisanju štampe, mađarska javnost je bila u suštini nezainteresirana za bošnjačke zahtjeve i nije puno doprinijela njihovom ostvarenju.

Egzekutivni odbor je apelirao da mu se iz cijele zemlje šalju informacije o ekonomskom položaju Bošnjaka, posebno o agrarnim parnicama. To pokazuje da je glavni pravac djelatnosti MNO bio usmjeren na pitanje zaštite posjedničkih interesa zemljovlasnika, uz pitanje vjerske i vakufsko–mearifske autonomije, uz koju se tražila i politička autonomija za Bosnu i Hercegovinu, kao formalno–pravno sastavni dio Osmanske carevine. Kako su propali svi Buriánovi pokušaji da u pitanju autonomije izbjegne Egzekutivni odbor MNO, to je Zemaljska vlada za BiH zvanično 4. IV 1907. izjavila da se slaže sa zaključkom Zemaljskog vakufskog povjerenstva da je Egzekutivni odbor predstavnik bošnjačkog naroda, te da ni ona nema nikakvih razloga da osporava način izbora narodnih zastupnika, pošto protiv toga izbora nisu stigli nikakvi prigovori. Na osnovu ovih priznanja, Egzekutivni odbor podnosi 1. VI 1907. ministru Buriánu predstavku u kojoj rekapitulira cijeli tok autonomne borbe, obrazlaže sporna pitanja i iznosi svoje poznate zahtjeve, koji se tiču agrarnih interesa zemljoposjednika, vjerskih i vakufskih pitanja, ukidanja vanrednih policijskih mjera u BiH, te traži građanske i političke slobode uz autonomiju BiH. Na osnovu ove predstavke povedeni su u Beču pregovori između bošnjačke delegacije i ministra Buriána. Zaključeno je da se pitanje vjersko-prosvjetne autonomije mora posmatrati odvojeno od ekonomskih pitanja. Pregovori o vjerskim pitanjima vodiće u ime vlasti barun Kutschera, koji je i 1901. bio vladin izaslanik u vjerskoj anketi, a o ostalim pitanjima civilni adlatus Benko. Na osnovu ankete 1901. izrađen je novi nacrt autonomnog statuta, koji je služio kao osnova za dalje

pregovore, odnosno rad vjerske ankete koja se sastala u Sarajevu 24. VI 1907. godine. Poslije dugih i zamornih pregovora, postignut je sporazum o svim spornim pitanjima, osim u pogledu menšure (mešihata), tj. pitanja ko će davati duhovnu investituru reisul-ulemi, kao vrhovnom poglavaru Islamske zajednice u BiH. Pred početak pregovora bosanskomuslimanska javnost nedvosmisleno je upozorila članove Egzekutivnog odbora da zastupaju ono mišljenje koje su prihvatili od naroda prilikom dobijanja zastupničkih mandata. *Musavat* je 21. VI 1907. pisao da vjerski i državnopravni suverenitet pripada sultanu kao halifi, pa prema tome jedino on ima pravo da izdaje menšuru. Nezgoda je bila da je među samim bošnjačkim prvacima došlo do neslaganja o ovom pitanju. U takvoj situaciji ministar Burián je predložio da se nastave pregovori o privrednim i pravnim pitanjima, a da se problem menšure odloži. Bošnjački prvaci su to odbili te odlučno tražili da se prethodno riješi pitanje menšure. Kako su obje strane ostale pri svojim stavovima, pregovori su prekinuti 13. VII 1907. godine. Egzekutivni odbor je odmah 17. VII 1907. izdao proglas o toku pregovora i zatražio od naroda podršku za svoj stav, koju su mu milletski odbori jednoglasno dali.

Da bi što jače istakla sultanov suverenitet, Muslimanska narodna organizacija nastoji organizirati proslavu sultanovog rođendana u cijeloj zemlji. Početkom augusta 1907. upućen je poziv svim Bošnjacima da proslave sultanov rođendan. Ovu su proslavu okupacione vlasti od početka silom sprečavale, iako se svake godine 18. augusta proslavljao rođendan cara Franje Josipa, koji je samo "privremeni pacifikator" i "provizorni mandator evropskih sila". Zato MNO smatra da na isti način treba proslaviti i sultanov dan, prvog septembra. List *Musavat* je 30. VIII 1907. donio predstavku tuzlanskih Bošnjaka, sa velikim brojem potpisa, kojom se od gradske općine zahtijeva da dozvoli proslavu "džulusi-humajuna". List ipak narodu savjetuje opreznost, da ne bi stradao i bio izložen gonjenju. I pored ove opasnosti, sultanov dan je u cijeloj zemlji svečano proslavljen i svuda su se, kako je pisao *Musavat*, prvog septembra 1907. čuli uzvici "Padišahum čok jaša" (Živio dugo padišah-sultan!) Nakon ove zategnutosti oko proslave rođendana sultana Abdul Hamida II, ministar Burián naređuje 5. XI 1907. baronu Benku da pokuša obnoviti pregovore sa bošnjačkim predstavnicima o privrednim i pravnim pitanjima. O toj svojoj spremnosti da nastavi pregovore vlada je zvanično obavijestila Ali-bega Firdusa 13. XI 1907. godine. Egzekutivni odbor je dobro osjetio kuda smjera ova vladina inicijativa za obnovu pregovora. Ukoliko bi Odbor prihvatio pregovore o ekonomsko–pravnim pitanjima, koja se uglavnom tiču užih zemljoposjedničkih staleških interesa, a zanemario pitanje vakufske i vjersko–prosvjetne autonomije, onda bi izgubio povjerenje ostalih širokih slojeva bošnjačkog naroda. Zato Egzekutivni odbor

na sjednici 22. XI 1907, održanoj u Travniku, prihvata pregovore, ali samo pod uslovom da se prethodno riješi pitanje menšure. O tome je od jedne delegacije članova odbora lično obaviješten i ministar Burián 9. XII 1907. u Beču.

Nastavak pregovora između vlade i Egzekutivnog odbora nastavljen je u tom smislu 7. I 1908. godine. Već prvog dana pregovora izbio je oštar sukob, pošto se pokazalo da bošnjački prvaci i vlada zauzimaju sasvim suprotna gledišta u pitanju suvereniteta nad BiH. Bošnjački pregovarači su insistirali da je sultan pravi suveren okupirane zemlje, dok je austrijskom caru Berlinskim ugovorom dato samo administrativno pravo, a ne i duhovno, koje pripada sultanu kao halifi, pa prema tome jedino on, odnosno njegov zamjenik u pitanjima vjere šejhul-islam, može izdati menšuru reisu kao vjerskom poglavaru Bošnjaka. Ovaj stav podržali su i hafiz Sulejman-ef. Šarac, vrhovni šerijatski sudija, hadži Munib-ef. Korkut, član Ulema-medžlisa i ugledni mostarski muderiz hadži Salih-ef. Alajbegović, koji su u ranijim pregovorima učestvovali na strani vlade. Zbog toga je vlada hafiza Šarca, kao vrhovnog sudiju, suspendirala i stavila pod disciplinski sud.

Baron Benko je napao Egzekutivni odbor, posebno Šerifa Arnautovića, da u čisto vjerske stvari želi uvući državnopravna pitanja. On je istakao da vlada ne može odstupiti od principa da pravo imenovanja reisul-uleme pripada jedino caru i kralju. Tek tako postavljeni reis može na određeni način, koji i bošnjački predstavnici mogu predložiti, zatražiti menšuru iz Istanbula. Benko je ultimativno rekao da vlada od toga ne može odstupiti, makar se anketa ponovno razišla. Prvaci, a i šira bošnjačka javnost su se ponovno podijelili na pitanju menšure. Na produbljavanju ovih razlika radila je i vlada, što je moglo ugroziti jedinstvo MNO. Zato je Egzekutivni odbor odlučio da ovo pitanje iznese na skupštinu milletskih odbora, koja je sazvana za 20. I 1908. u Sarajevu. Firdus je pod izgovorom da je bolestan otezao pregovore "do sastanka vilajetske sjednice". Na skupštini MNO, na kojoj je učestvovalo oko 1.200 delegata iz svih kotareva u zemlji, formiralo se pet različitih mišljenja u pogledu menšure. Plašeći se da bi u slučaju glasanja o ovim prijedlozima moglo doći do rascjepa u stranci, Firdus je predložio da se svih pet mišljenja dostave istanbulskom šejhul-islamu da on donese sud koji je po šerijatu ispravan. Skupština je ovaj prijedlog jednoglasno usvojila, čime je održano jedinstvo MNO.

O ovoj odluci vođstvo MNO je 23. I 1908. obavijestilo predstavnike vlade, sa čime se vlada složila. Bošnjački su predstavnici 8. III 1908. predali Zemaljskoj vladi podnesak o spornim pitanjima na turskom jeziku, koji je vlada diplomatskim putem dostavila u Istanbul šejhul-islamu na odgovor. Na odluku iz Carigrada dugo se čekalo, pošto je austrougarska

diplomatija svim silama radila da rješenje bude u njenom interesu. Neposredno pred Aneksiju stigla je odluka šejhul-islama, koja je uglavnom u tri tačke sadržavala kompromis između zahtjeva MNO i vlade: (1) duhovna izborna kurija izabraće tri kandidata za mjesto reisul-uleme i podnijeće vladi njihova imena; (2) car i kralj će jednog od te trojice imenovati za reisul-ulemu; (3) duhovna kurija će sastaviti molbu na ime ovog izabranog kandidata, koja će se pomoću takrira (izjave) austrougarskog poslanstva u Carigradu uputiti šejhul-islamu radi izdavanja menšure.

Kako je samo nekoliko dana kasnije proglašena aneksija, to Austro–Ugarska nije više imala razloga da sprečava vjerske veze Bošnjaka sa Istanbulom, pošto je to pitanje izgubilo politički i državnopravni značaj. Sredinom decembra 1908. pristupilo se konačnom redigiranju autonomnog statuta, što je za mjesec dana obavila posebna komisija sastavljena od predstavnika vlade i Egzekutivnog odbora. Car je 15. IV 1909. sankcionirao *Statut za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko–mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini*, koji je stupio na snagu 1. maja iste godine. Osim ovog dostignuća, MNO nije uspjela postići nikakav sporazum o ekonomskim i agrarnim pitanjima, o šerijatskim sudovima, o iseljavanju, progonima, internacijama i kolonizaciji, o kojima je skoro neprekidno vodila duge i zamršene pregovore sa vladom.

Mada neodlučno, u bošnjačkoj se javnosti zamjeralo vođstvu MNO što nije imalo većeg uspjeha u nekoliko mlakih pokušaja da se ojača i modernizira muslimanska privreda, unaprijedi njena trgovina, industrija i zanatstvo.

Osnovnu socijalnu bazu stranke činilo je bošnjačko gradsko stanovništvo, sitni trgovci i zanatlije. Od ukupno 44.034 vlasnika raznih obrta u BiH krajem 1907, 20.178 bili su Bošnjaci, od toga 12.145 u proizvodnim obrtima, a 8.033 u trgovini, prometu i ostalim privrednim djelatnostima. Ako se uzme u obzir da je od ukupnog broja obrtnika 44.034, zemaljskih pripadnika BiH bilo 40.077, onda su Bošnjaci činili više od polovine svih obrtnika u zemlji. Iako ne postoje podaci o veličini kapitala ovih obrtnika, može se sa sigurnošću tvrditi da se radi uglavnom o sitnom zanatstvu i trgovini, uz upošljavanje u najboljem slučaju do desetak radnika ili učenika. Pregledom oglasa i reklama po ondašnjoj bosanskoj štampi, može se utvrditi da su postojala svega dva–tri bošnjačka poduzetnika koji su raspolagali znatnim kapitalom i ulazili u veće trgovačko–izvozne poslove. To su prije svih bili Esad-ef. Kulović iz Sarajeva, Mujaga Komadina iz Mostara i naročito Adem-aga Mešić iz Tešnja. Nerazvijenost i pretežno esnafski karakter bošnjačke gradske privrede pokazuje činjenica da se poslovima novca, kredita i osiguranja bavilo svega pet Bošnjaka kao vlasnika, sa ukupno 37 namještenika.

U prvoj deceniji XX st. ipak se i u bošnjačkoj privredi osjetila potreba za koncentracijom kapitala i osnivanjem novčanih zavoda koji bi svojim kreditima ubrzali razvitak ove privrede. Najstariji čisto bošnjački novčani zavod je *Prva muslimanska kreditna zadruga s.o.j.* u Tešnju, osnovana 1906. koja je ubrzo prerasla u *Muslimansku trgovačku i poljodjelsku banku d.d.* u Tešnju, sa kapitalom od 600.000 kruna. Ukupan kapital sedam bošnjačkih banaka, koliko ih je bilo 31. XII 1910, iznosio je 1,138.591,14 kruna, depoziti 168.550,72 kruna, a dobici 171.870,84 krune.

Već 1907. godine javila se potreba da se u Sarajevu uspostavi centralna bosansko–muslimanska banka. Diskusije o osnivanju ove banke u Egzekutivnom odboru, u čiju je nadležnost, po mišljenju bošnjačke javnosti, spadalo ovo pitanje, tekle su tako sporo da se tek poslije dvije godine jedva došlo do principijelnog zaključka da je takva ustanova potrebna. Banka je osnovana tek 1911. godine.

Vođstvo MNO, koje je uglavnom pripadalo veleposjednicima, pretežno se bavilo vlastitim ekonomskim interesima. Pri tome se često u literaturi navodi da se ekonomski program aga i begova sastojao u konzervaciji agrarno–pravnih "eksfeudalnih" odnosa. Tu se previđa činjenica da se kapitalistički razvitak nije mogao zaustaviti pred ovim staležom, nego ga je naprotiv zahvatio. Na prijelomu dva stoljeća bosanski aga se našao "u procjepu između privredne aktivnosti i rentijerstva". Od ubirača zemljišne zakupnine ili zemljišne rente, aga nastoji postati kapitalistički rentijer, a istodobno svog zakupca (mustedžira), koji je općenito ali pogrešno nazivan kmetom, pretvoriti u najamnog poljoprivrednog radnika.

Odatle se srž agrarnog programa bošnjačke građanske politike sastoji u insistiranju na privatno–pravnom karakteru postojećih zemljišnih odnosa u BiH, kako je to utvrđeno Ramazanskim (zemljišnim) zakonom a posebno Uredbom o čiflucima u Bosni, općenito poznatoj kao Saferska naredba, od 14. safera 1276. (12. XII 1859). Oba ova zakona Austro–Ugarska je recipirala odmah po okupaciji 1878. i oni su sve do 1918. predstavljali osnovne pravne akte na osnovu kojih su regulirani agrarni odnosi u BiH. Osnovni ekonomski zahtjevi zemljoposjednika svode se na dosljednu primjenu ova dva zakona. U tom smislu njihov zahtjev je da se dosljedno provede mulkizacija (privatizacija) tzv. kmetovske okućnice te da se kmet liši servitutskih prava na njihovim šumama. Zemljoposjednici se uporno bore da se kmetovska okućnica, koja se sastojala od kuće, gospodarskih zgrada, nešto bašče, voćnjaka ili vinograda, izdvoji i ne tretira kao dio čifluka, nego da se u zemljišne knjige upiše kao njihovo privatno (mulk) vlasništvo, a ne kao državna (mirijska) zemlja. Time bi zemljoposjednici dobili mogućnost da

u svako doba odstrane kmeta, koji je pravno gledano, prema Saferskoj naredbi, bio običan zakupac, sa svog privatnog posjeda.

U tom smislu u nacrtu *Agrarnih ustanova* koji je juna 1908. Egzekutivni odbor podnio Zemaljskoj vladi, zahtjeva se da zemljovlasnici i kmetovi urede međusobne odnose ugovorom, a ne statusom, odnosno zakonom. Zakupca ili kmeta koji bi se u tri maha ogriješio o svoje obaveze, zemljovlasnik bi mogao otjerati sa posjeda, kao što poslodavac otpušta nediscipliniranog radnika.

Ako se svi ovi zahtjevi zemljoposjednika pažljivo pogledaju i skupe u cjelinu, onda bi se bosanski kmet na početku XX st. imao pretvoriti u poljoprivrednog radnika. Takav proces pretvaranja feudalnih veleposjednika u kapitalističke rentijere i poduzetnike, a njihovih kmetova u najamne poljoprivredne radnike, odigrao se već ranije u zapadnoj i srednjoj Evropi. U BiH se takve težnje nisu mogle provesti jer su beg i aga austrougarskom okupacijom lišeni političke moći. Pored toga, tome se suprotstavljao i kmet kao zakupac zemljišta, jer je osjećao da se njegovo kmetsko pravo na čifluku postepeno, uz prešutnu saglasnost pa i direktnu podršku vlasti, pretvara u privatno vlasništvo.

Tako se bosanski zemljoposjednik našao zarobljen u jednoj situaciji u kojoj se nije mogao ostvariti kao poduzetnik niti održati kao bivši feudalni gospodar. Prema tome, neminovno je morao propasti i na jednom i na drugom polju. Početkom XX st. u BiH je bilo još svega 6–7 stvarno veleposjedničkih porodica, od kojih su najjači bili Gradaščevići (u Gradačcu) sa preko 1.200 kmetskih selišta, Fadilpašići (Sarajevo) oko 700, Tuzlići (Tuzla) i Džinići (Banja Luka) sa preko 500 itd. Nekad slavne i čuvene porodice Babići, Turhanije, Muzaferije, Ćemerlići, Dženetići, Sokolovići, Čelebići i dr. raspolagali su u prosjeku sa pet–šest kmetskih selišta ili čifluka.

Tako je dolazilo do dosta brzog smanjivanja broja zemljoposjednika sa čiflucima, pa i pomjeranja zemljišnog veleposjeda iz bošnjačkih u nebošnjačke ruke. Od ukupno 10.963 zemljoposjednika sa kmetovima, prema popisu iz 1910, bilo je 9.573 (91,95 %) Bošnjaka i 926 (8,85 %) ostalih. Udio nebošnjaka u zemljišnom veleposjedu bez kmetova bio je još veći. Od ukupno 4.281 zemljoposjednika bez kmetova je bilo 3.073 (70,62 %) Bošnjaka i 1.258 (29,38 %) ostalih. Ovi zemljoposjednici nebošnjaci nisu do zemlje mogli doći nasljedstvom, a posjedovanje zemlje je prestalo biti izvorom političke moći. Logično je zato da su zemlju kupovali jedino iz ekonomskog interesa. Od popisa 10. X 1910. godine, pa do 1. I 1912. smanjio se broj zemljoposjednika sa kmetovima od 10.463 na 9.230. To znači da je smanjenje u toku samo jedne godine iznosilo 1.233 ili 11,8 %.

Ostale socijalne grupe u politici Muslimanske narodne organizacije nisu imale nekog posebnog značaja. U nerazvijenoj radničkoj klasi BiH Bošnjaci su bili najmalobrojniji. Krajem 1907. u erarnom obrtu, a pretežan dio industrije je bio u državnim rukama, bilo je zaposleno svega 2.088 Bošnjaka. Od ovih 2.088 radilo je u industriji sirovina 528, drvnoj 413, hemijskoj 268, tekstilnoj 153, prehrambenoj 394, građevinskoj 81, metalnoj 113, grafičkoj 10, elektroindustriji 12, trgovini 3, uslugama 8, i prometu 825 radnika.

Seljaštvo nije učestvovalo u političkom životu, bar ne na njegovoj javnoj sceni, ali se ne može reći da MNO nije imala odlučujući uticaj na njega. Preko 77.000 slobodnih seljaka Bošnjaka i oko 6.000 kmetova slijedili su uglavnom vođstvo MNO, koje se umješno koristilo njihovim teškim položajem i ugroženom egzistencijom. U stvarnosti, MNO nije ništa učinila za poboljšanje položaja bošnjačkog seljaštva. Dubinu jaza između vođstva MNO i seljaštva dobro ilustrira članak objavljen u *Musavatu* 18. X 1910, povodom agrarnih nemira u Bosanskoj krajini i Posavini. Tu se kaže da su kmetovi "seljačka rulja u kojoj ćemo gledati obične razbojnike, bez obzira da li su to pravoslavni, katolici ili muslimani".

Muslimanska narodna organizacija, kao i prethodni Džabićev pokret iz koga je nastala, nije uživala podršku velike većine tadašnje bošnjačke inteligencije. Faktički je to bila stranka bez inteligencije i intelektualnog vođstva. Na tu činjenicu žalio se predsjednik MNO, Ali-beg Firdus u intervjuu koji je novembra 1908. u Istanbulu dao uredniku mladoturskog lista *Ikdam* (Progres). Tom je prilikom Firdus rekao da je bošnjački narod "bez temelja", jer je "sva naša inteligencija na strani vladinoj i vlada njima diktira po svojoj volji i to oni izvršavaju kao sa nekom čašću".

Uz ovakvu pasivnost i direktno oponiranje inteligencije, MNO nije mogla na kulturnom polju postići značajnije rezultate, mada je u tom pravcu činila izvjesne napore. Egzekutivni odbor je na sjednici održanoj u Banjoj Luci 6. X 1907, donio odluku o osnivanju i usvojio pravila Muslimanskog akcionarskog društva za izdavanje novina i knjiga Hamijet (Patriotizam) sa početnim kapitalom od 100.000 kruna. Ova akcija doživjela je neuspjeh. Jedini veći uspjeh na tom polju MNO je postigla preuzimanjem kontrole nad bošnjačkim humanitarnim i kulturno–potpornim društvom Gajret, koje je 20. II 1903. osnovala i vodila grupa intelektualaca političkih protivnika MNO. Na šestoj skupštini Gajreta 5. VII 1907. većinu su odnijele pristalice MNO, pa je za novog predsjednika Gajreta izabran Mahmud-beg Fadilpašić, član Egzekutivnog odbora stranke. Gajret je tada imao 4.082 člana. Nova uprava povela je uz podršku stranke širu akciju za upis novih članova, a 5. VIII 1907. pokrenut je i društveni list.

Na sjednici 6. X 1907. u Banjoj Luci Egzekutivni odbor MNO konstatirao je da upis u Gajret nije bio onoliki "koliko dolikuje našem milletu", pa je uputio novi apel za upis i davanje priloga društvu, pošto su njegove potrebe ogromne. Gajret je jedva uspijevao osigurati 2–8 stipendija godišnje, prema 70–90 koliko je davala srpska Prosvjeta i 30 stipendija hrvatski Napredak.

Skoro sva kulturno–politička aktivnost Stranke, osim beskrajnih pregovora sa vladom, svodila se na izdavanje lista *Musavat* i otvaranje brojnih bošnjačkih kiraethana (čitaonica), kojih je tada u BiH bilo preko 120. Ta aktivnost obuhvatala je uzak sloj gradskog stanovništva. Organ Stranke *Musavat* imao je 1907. godine tiraž od svega 1.600 primjeraka, sa 1.480 pretplatnika. To u biti nije bilo tako malo, kada je deset političkih listova, koliko ih je tada izlazilo u BiH, imalo svega oko 10.000 pretplatnika.

Dok su centri društvenog života i okupljanja kod Srba i Hrvata uglavnom bila razna pjevačka društva, dotle kod Bošnjaka tu ulogu igraju čitaonice. Ove ustanove najbolje su odgovarale karakteru i navikama prosječnog bosanskomuslimanskog svijeta. Okupljanje i razgovor ili muhabet po "kahvama", pretresanje dnevnih novosti, osobito vanjskopolitičkih, bio je omiljeni stil društvenog života među Bošnjacima, koji je uvela ulema školovana u Carigradu. Pri ovim čitaonicama, koje se poslije 1903. sve češće nazivaju i klubovima, obično nisu postojale biblioteke, ali se tu mogla dobiti sva dnevna i sedmična štampa. I nakon 1903, kada se i kod Bošnjaka osnivaju i druge vrste društava, činile su čitaonice preko polovine svih bošnjačkih ustanova. Do 1903. radilo je u BiH trinaest kiraethana, a u periodu od osnivanja i rada MNO otvoreno je 116 novih čitaonica.

Kao i raniji Džabićev pokret, i MNO je bila u izvjesnom akcionom savezu sa srpskim nacionalno–političkim pokretom. To se na stranicama *Musavata*, iako oprezno, nešto češće manifestiralo, zato što je list u prvim godinama izlaženja uređivao Smail-aga Ćemalović, izrazito prosrpski orijentiran političar, a ne zato što je to bila stvarna želja vođstva stranke. Većina u Egzekutivnom odboru bila je protiv nekog čvršćeg vezivanja za srpski građanski politički pokret, posebno protiv nekih pismenih sporazuma, plašeći se, prije svega, da to narod ne bi prihvatio. Na to ukazuju riječi istaknutog vođe MNO Šerifa Arnautovića, koji je, kada su pregovori sa vladom januara 1908. zapali u teškoće, izjavio kako se Firdus, Džinić, Fadilpšaić i Miralem "slažu potpuno" s njim da je najbolje pregovore prekinuti te slobodno potpisati slogu sa Srbima i javno kroz Evropu tražiti autonomiju, jer vlada ne dozvoljava Bošnjacima govoriti o šerijatu.

Musavat je povremeno vrlo oprezno ukazivao svojim čitaocima da je po interese Bošnjaka bolje da sarađuju sa Srbima, nego Hrvatima, pošto u programu Srpske narodne organizacije stoji da su "Bosna i Hercegovina

sastavni dio Turske carevine, kojima Austro–Ugarska na osnovu mandata evropskih sila upravlja". Naglašavalo se da MNO nema ništa protiv saradnje sa "poštenim i naprednim katolicima" i nuđen im je "usmeno i pismeno" savez prilikom općinskih izbora u Mostaru 1907. godine. Ali, među njima vladaju razni aneksionaši i jezuiti, koji pristaju na saradnju jedino pod uslovom da se "odričemo sami sebe i svog roda". Pri tome se uvijek naglašavalo da su Bošnjaci jednako protiv pripajanja svoje domovine Hrvatskoj, kao i protiv njenog prisajedinjavanja Srbiji. Ali-beg Firdus je saradnju sa Srbima objasnio, u naprijed spomenutoj izjavi mladoturskom listu *Ikdam*, činjenicom da njegova stranka ne uživa podršku bošnjačke inteligencije i "zato mi muslimani moramo raditi sa Srbima, kod kojih je pak mnogo spremnih ljudi".

Kada je mladoturska revolucija 24. VII 1908. vratila na snagu liberalni Midhat-pašin Ustav iz 1876, pokrenuli su muslimanska i srpska narodna organizacija zajedničku akciju da Bosna i Hercegovina kao sastavni dio Osmanske carevine, dobije svoj ustav. Zajednička delegacija, koju su vodili Ali-beg Firdus i Gligorije Jeftanović, predala je 7. IX 1908. na Ilidži kod Sarajeva u tom smislu predstavku ministru Buriánu. Tu se zahtijeva "što skoriji, savremen i potpun ustav za pripadnike Bosne i Hercegovine, *bez rješavanja državno–pravnog položaja ovih zemalja*", kojim bi se osigurale građanske i političke slobode, jednakost i uspostavio parlament. Pri predaji predstavke Firdus je i usmeno naglasio Buriánu da se ustav traži "bezuslovno, tj. da se ne dira u državno–pravni položaj naše otadžbine".

Zajednička muslimansko–srpska deputacija krenula je početkom oktobra u Budimpeštu, da pred austro–ugarskim delegacijama iznese zahtjev za uvođenjem ustava. Članove deputacije je na putu, 7. X 1908, sustigla vijest o aneksiji Bosne i Hercegovine.

Muslimanska napredna (samostalna) stranka

Nasuprot Muslimanskoj narodnoj organizaciji postojala je jedna prilično heterogena grupa tzv. "naprednih Muslimana". Pokret koji se među Bošnjacima javio krajem XIX i početkom XX st. jasno se razvijao u dva zasebna pravca, svaki sa svojim sličnim, ali i posebnim ciljevima. Na jednoj strani je pokret za vakufsko–mearifsku autonomiju, koji je izraz širokog narodnog nezadovoljstva austrougarskom upravom, dok je drugi pokret "čisto kulturne prirode". Njegovi nosioci su 1900. pokrenuli prvi bošnjački književni list *Behar*, osnovali potporno društvo Gajret, sportsko društvo El-kamer, Bošnjački klub, više čitaonica i trezvenjačkih društava, *Islamsku dioničarsku štampariju*, list *Ogledalo*, prvu muslimansku zemljoradničku zadrugu u selu Šijama kod Maglaja, tada kotar Tešanj itd. Jednom riječju, oni su obavili niz poslova koji se u historiji srednjoevropskih naroda obično nazivaju "kulturnim" ili "nacionalnim preporodom."

Ovaj preporod započinje krajem osamdesetih i devedesetih godina prošlog stoljeća, sa djelatnošću Mehmed-bega Kapetanovića–Ljubušaka i lista *Bošnjak*. Već u svojoj prvoj zbirci bošnjačke narodne književnosti, pod naslovom *Narodno blago*, objavljenoj 1887, Kapetanović naglašava ideju o slavenskoj etničkoj pripadnosti Bošnjaka, uz njihovo strogo odvajanje od Turaka – Osmanlija. Nakon *Narodnog blaga*, Kapetanović je 1896. izdao *Istočno blago*, zbirku orijentalne književnosti, u kojoj ističe drugu bitnu odliku Bošnjaka, njihovu pripadnost islamskoj civilizaciji. Time je u suštini nastala ideološka koncepcija bošnjačkog kulturnog preporoda. Po toj koncepciji, u narodu je neophodno razbuditi i učvrstiti svijest o njegovom slavenskom porijeklu i potrebi približavanja Zapadu, ali uz očuvanje islamske kulture, koja je bila i ostala jednom od bitnih komponenti bošnjačkog narodnog bića. Prema tome, bosansko tlo, slavensko porijeklo i jezik, te islam predstavljaju tri bitna elementa bošnjačkog nacionalnog omeđivanja. Tu je i rođena ideja o posredničkoj ulozi Bošnjaka između zapadne i istočne kulture, koje će se nosioci bošnjačkog preporoda dosljedno držati i praktično ostvarivati kroz svoj časopis *Behar*. U svojoj uređivačkoj politici *Behar* je stalno nastojao pružiti bošnjačkoj čitalačkoj publici, s jedne strane, autentičan narodni život i slavensku narodnu tradiciju, a prevodima istočnih

književnosti, na drugoj strani, održati kontinuitet orijentalnog duha. Ovaj časopis budi svijest među bošnjačkim intelektualcima o vlastitom prostoru i tribini i time neovisnosti od drugih listova. To je Bošnjacima omogućavalo da se odupru raznim nacionalističkim pritiscima.

Nosioci ovih djelatnosti nazivaju sami sebe "naprednim Muslimanima", ali ne predstavljaju homogenu grupu. Tu se nalazi nešto uglednijih režimski orijentiranih građana, među kojima se posebno izdvajaju gradonačelnik Sarajeva Esad-ef. Kulović i tešanjski veletrgovac i bankar Adem-aga Mešić, zatim nekoliko nezavisnih intelektualaca, od kojih je najistaknutiji Safvet-beg Bašagić, te na kraju jedan broj državnih činovnika, među kojima su najaktivniji Osman Nuri Hadžić i Edhem Mulabdić.

"Napredni Muslimani" su se u suštini borili za iste ciljeve za koje i nosioci autonomnog pokreta, tj. za održanje bošnjačkog naroda u BiH i zaštitu njegovih, prije svega posjedničkih interesa. Sa nosiocima autonomnog pokreta razilazili su se uglavnom u metodu i taktici te borbe. Naprednjaci smatraju da je došlo vrijeme "zamjene oružja knjigom i naukom". Oni shvataju da nije vrijeme za epske borbe sa Austrijom, nego za strpljiv ekonomski i kulturni rad na postepenom preobražaju bošnjačkog društva u realističko–racionalističkom, odnosno građanskom duhu. Po mišljenju većine naprednjaka, bošnjački ciljevi se mogu najbolje ostvariti prihvatanjem austrijske uprave kao nečeg što je trajno i konačno riješeno i izvjesnim povezivanjem sa hrvatskom građanskom politikom, koja je, prema njihovoj procjeni, po interese i egzistenciju Bošnjaka manje opasna od srpskog političkog kursa.

Aktivnost "naprednih Muslimana" na kulturnom polju ide svojim pravcem, kao što vlastitim putem ide i autonomni pokret. Ova dva pokreta uglavnom nemaju međusobne veze, osim u društvu Gajret, ali je bilo puno njihovih članova koji su pristalice i jednog i drugog rada. Zapravo, kako je to kasnije pričao jedan od aktivnih učesnika tih zbivanja, Edhem Mulabdić, autonomnom pokretu "pridružiše se nezavisni, a naši prvaci činovničkog kadra u neutralnu pozadinu, da se nikom ne zamjere i da ostanu vjerni svojoj tradiciji". Ali, istovremeno je bio priličan broj "naprednih Muslimana" koji su omalovažavali autonomni pokret i izražavali otvoreno neprijateljstvo prema njegovim vođama.

Građanska misao "naprednih Muslimana" uglavnom se ispoljavala u kritici "ahmedijaša", neobrazovane uleme koja živi od zaglupljivanja naroda, te u napadu na sve postojeće islamske institucije, mektebe, medrese i druge škole čija se reforma zahtijevala. U štampi i publicistici "naprednih Muslimana" često se isticalo da je "naša duhovna inteligencija uz rijetke izuzetke i časne iznimke nedorasla svome zvanju i položaju". Ona se "većinom sastoji iz bezbroj trutova", koji žive od narodne muke. Najveći dio te inteligencije

predstavlja "grm imele", koja siše krv iz i onako izmučenog narodnog tijela. Ukazivalo se na "lijenost", inerciju i nesnalaženje bošnjačkog naroda. U praksi sve akcije "naprednjaka" svode se na kulturni rad, ali u okviru postojećih društvenih odnosa. U prvom broju svog *Ogledala*, 31. V 1907, Bašagić je pisao o potrebi aktivnijeg nastojanja "oko moralnog i materijalnog unapređenja islamskog elementa u Bosni i Hercegovini", objašnjavanjem njegovog socijalnog položaja, razlaganjem "zakona, društvenog života i razvitka", upozoravanjem na posljedice "općeg nemara, nerada i strančarenja", pružanjem "zrele pouke i zabave" i upućivanjem "na sredstva i načine kojima će osigurati opstanak i bolju budućnost". U proznoj književnosti "naprednih Muslimana" najznačajnija je poučna i didaktička tendencija u kojoj dominira kritika konzervativizma unutar bošnjačkog društva, ali bez zadiranja u klasne osnove tog društva. Dva osnovna socijalna problema kojima se bavi ova književnost i publicistika su školovanje ženske djece i iseljavanje Bošnjaka.

Sa rijetkim izuzecima, ovi "napredni Muslimani" su pristalice konzerviranja postojećih socijalno–ekonomskih odnosa. Njihovi pozivi na prosvjetu i prihvatanje zapadne kulture nisu upućeni širokim slojevima bošnjačkog naroda, nego njegovom posjedničkom staležu, begovatu i bogatijim građanima. U istom broju *Ogledala* Bašagić poručuje: "Nek se danas opamete naši bogati bezi i age, pa za inad našim 'kulturtregerima' naobraze svoje sinove i tako stvore nezavisnu inteligenciju, drukčije će se onda tražiti naša prava i pravice, drukčije će pretstavništva monarhije primati naše izaslanike, drukčije će diplomati o nama voditi računa, drukčije će javno mišljenje govoriti o nama i našim tražbinama." Književnost "naprednih Muslimana" često želi ukazati tom vodećem bošnjačkom sloju na neophodnost i korisnost prihvatanja zapadne prosvjete i kulture. Klasičan primjer za to je roman Edhema Mulabdića "*Nova vremena*" – *Slika iz novijeg života u Bosni*. Kako su i sami uglavnom potekli iz zemljoposjedničkog sloja, "napredni Muslimani" su kao intelektualci upravo u tom sloju gledali vodeću snagu društva. "Narodu je vazda na čelu stajalo njegovo plemstvo, kaže nam povijest i služilo mu kao uzor i dobar primjer u svemu", pisao je Bašagić u *Ogledalu* 15. VI 1907. godine.

Bez obzira na sve svoje kulturne akcije, "napredni Muslimani" nisu uspjeli ostvariti značajniji uticaj među bošnjačkim narodom, koji je najvećim dijelom išao za Egzekutivnim odborom. "Napredni Muslimani" nisu imali neku veću podršku čak ni u gradovima, na koje se skoro isključivo svodila njihova kulturna djelatnost. Po mišljenju ovih intelektualaca, bitna odlika bošnjačkog naroda je "konzervativizam", a nivo njegove društvene svijesti označavali su obično riječju džahilijet (neznanje). Iako je često znala uka-

zivati na analfabetizam i druga zla koja pritišću bošnjački narod, ova "napredna" inteligencija nije imala ni snage niti želje da "zađe u široke slojeve naroda", da identificirajući se sa narodom počne svoj rad na odgovarajući, narodnom shvatanju i prilikama u zemlji primjeren način.

Umjesto toga, *Ogledalo* je 2. VI 1907. pisalo da se ova inteligencija tuđi od naroda i svega "što je istočno mudrujući, da je sve natražnjačko i pogubno što ne dolazi sa Zapada". Kako je u *Beharu* 1. III 1908. primijetio jedan savremenik, bošnjački su intelektualci, posebno činovnici, "kineskim zidom odijeljeni od svog elementa, od onog elementa kojem pripadaju njegovi roditelji, braća, rodbina i prijatelji". Dok kritikuje narodni život, ta se inteligencija sama "ne podvrgava kritici". Na istom mjestu u *Beharu* toj se inteligenciji poručuje da kad se je već toliko povela za Zapadom, "pa na Istoku ni ne može da opazi štogod što valja", zašto se onda ne ugleda na zapadnu inteligenciju kako ona radi, živi i osjeća za svoj narod. Uopće se isticalo da kad bosanski musliman stupi u državnu službu misli da njega više ništa ne veže sa narodom i narodnim pokretima. Njegov je ideal "zlatna jaka i masna plaća", a zajedničko mu je dobro deveta briga.

Bez obzira na ovu usku socijalnu bazu kulturnog pokreta, ne može se poreći da je jedan broj poduzimljivijih ljudi postigao u datim uvjetima značajne rezultate. Tu na prvom mjestu dolazi pokretanje prvog bošnjačkog književnog lista *Behar*. *Behar* su 1900. pokrenuli književnici Safvet-beg Bašagić, Edhem Mulabdić i Osman Nuri Hadžić, sa nekoliko drugih kulturnih djelatnika, a časopis je finansirao Adem-aga Mešić. Zadatak lista je bio književno i publicističko prikazivanje bošnjačkog narodnog života, s namjerom da se utiče na njegovo oblikovanje i usmjeravanje u pravcu prosvjetnog i kulturnog usavršavanja i napretka. Tiraž lista, koji je izlazio dva puta mjesečno, bio je relativno mali. Godine 1906. iznosio je svega 800 primjeraka, a 1907. popeo se na 1.000 primjeraka. Ovo nije ni tako mali tiraž kada se zna da je evropska pismenost među Bošnjacima još bila srazmjerno slabo raširena u odnosu na arebicu i alhamijado literaturu. To pokazuje činjenica da je u isto vrijeme Džemaludin Čaušević, kasniji reisul-ulema, štampao arebicom na bosanskom jeziku poznati *Mevlud* hafiza Saliha Gaševića u 37.000 primjeraka. U Sarajevu su sve do početka Prvog svjetskog rata izlazila četiri lista štampana arebicom na bosanskom jeziku. To su bili *Tarik* (Put), *Muallim* (Učitelj), *Misbah* (Baklja) i *Yeni Misbah* (Nova baklja). Kao izrazito bošnjački porodični časopis, *Behar* je za devet godina izlaženja uspio konačno oformiti bošnjačku čitalačku publiku, potisnuti tradicionalnu orijentalnu pismenost među Bošnjacima i položiti čvrste osnove za njihov književni i kulturni razvoj u znaku simbioze i prožimanja Istoka sa Zapadom. Time je otvoren put postepenom evropeiziranju Bošnjaka.

Drugo značajno ostvarenje "naprednih Muslimana" je osnivanje društva Gajret, 20. II 1903. godine. U ovoj akciji sami "napredni Muslimani" bili su podijeljeni pa je jedan dio, uglavnom državnih činovnika, nastojao po nalogu Zemaljske vlade onemogućiti osnivanje društva. Inicijativu za osnivanje Gajreta dao je Safvet-beg Bašagić, koji je izabran i za njegovog prvog predsjednika. Samo ime društvu Gajret (nastojanje, pomoć) dao je navodno Riza-beg Kapetanović. U osnivanju i radu Gajreta učestvovale su i mnoge pristalice autonomnog pokreta, mada njegovo vođstvo nije pružilo formalnu podršku društvu. Zemaljska vlada je preko sarajevskog gradonačelnika Esada-ef. Kulovića, Osmana Nuri Hadžića i grupe drugih činovnika i građana pokušala spriječiti osnivanje društva. Oni su na osnivačkoj skupštini uglavnom isticali da još nije vrijeme za utemeljenje takvog društva, nego da treba prethodno razmisliti da se sve ne bi završilo neuspjehom. Kasnije je sam Kulović priznao da je po želji Kállaya došao na skupštinu da spriječi osnivanje društva, "jer bi se tobože muslimani blamirali prema srpskoj 'Prosvjeti' ne pomagavši izdašno 'Gajret' kao što su Srbi pomagali 'Prosvjetu'". Zalaganjem Bašagića, Mulabdića, Mešića i drugih, skupština je aklamacijom odbila Kulovićev i Hadžićev prijedlog. Službeni predstavnici autonomnog pokreta Ahmet-aga Henda i Mustaj-beg Halilbašić držali su se na osnivačkoj skupštini neutralno, izjavivši da "bošnjački narod ima svoje zastupnike u Stambolu koji rade na jednom programu u kojem je sadržana i ovakva ustanova". Zato za sada pripadnici autonomnog pokreta neće ići ni u kakav rad dok njihovi "zastupnici ne svrše u Carigradu". U prelomnom trenutku, Kulović se obratio na prisutnog reisul-ulemu Teufika-ef. Azabagića, koji je, suprotno očekivanom, odlučno podržao osnivanje Gajreta. Kulović i Hadžić su tada, sa još sedam prisutnih građana i činovnika, napustili skupštinu, koja je nastavila rad, usvojila pravila i izabrala upravu Gajreta.

Kako je već naprijed spomenuto, na šestoj skupštini Gajreta, 5. VII 1907, uspjela je MNO preuzeti upravu i glavni odbor društva. Uprkos tome, "napredni Muslimani" nisu istupili iz Gajreta, a zadržali su u svojim rukama kontrolu u više njegovih mjesnih odbora. Upravo je velika Gajretova godišnja zabava, krajem februara 1908. u Tešnju, iskorištena za prvi načelni dogovor "naprednih Muslimana" o osnivanju vlastite političke stranke.

Jedan dio "naprednih Muslimana", prije svih Bašagić, pokušavao je prethodno, sredinom 1907, postići sporazum sa Muslimanskom narodnom organizacijom i pomoći joj u ostvarenju njenog programa. On je u *Ogledalu* od 2. VIII 1907. priznao da se "naša inteligencija kroz čitavo vrijeme od kako se vodi ozbiljna akcija za saniranje naših vjersko–prosvjetnih prilika držala u tom pitanju većma postrance pasivno". Bašagić nije osporavao mandat Egzekutivnom odboru i smatrao je da su njegovi članovi "pozvani"

da vode autonomni pokret, ali da bi im se morala pridružiti i inteligencija. On vođama MNO direktno nudi usluge, opominjući ih da se tuđim memorandumima ne saniraju bošnjačke vjersko–mearifske prilike niti rješava agrarno pitanje ako i dalje nebošnjaci budu pisali "naše peticije". Bašagić ističe da među obrazovanim Bošnjacima ima ljudi koji hoće, mogu i umiju pisati, ako ne ljepše i bolje, ali barem isto toliko koliko su umjeli oni koji su do sada pisali i pišu "naše peticije".

Do sporazuma nije došlo, uglavnom zbog sukoba oko uprave Gajreta a i činjenice da je Bašagić u svojim naporima ostao skoro usamljen, pa je krajem augusta 1907. sa trinaestim brojem obustavio izdavanje svog lista *Ogledalo*. Pored toga, Bašagićeve napore za uspostavljanje saradnje sa MNO nastojala je osujetiti i grupa oko *Srpske riječi*, koja se plašila da to može dovesti u pitanje njen akcioni savez sa egzekutivcima. Već na prve Bašagićeve ponude Muslimanskoj narodnoj organizaciji za saradnju, *Srpska riječ* objavljuje 17. III 1907. članak, "Nepozvani advokat", u kojem mu osporava pravo da se miješa u autonomnu borbu i pokušava ga diskreditirati tvrdnjom da je na zahtjev profesorskog zbora otpušten iz sarajevske gimnazije, gdje je predavao arapski jezik. Profesorski zbor je, međutim, ovo javno demantirao.

Među "naprednim Muslimanima" sazrijeva uvjerenje o neophodnosti osnivanja vlastite stranke. U naglašavanju te potrebe isticala se grupa oko starog lista *Bošnjak*. Oni 2. I 1908. otvoreno priznaju da "danas Narodna stranka imade mnogo više pristalica nego li 'napredna'". Razlog je što Narodna stranka ima organizaciju, pa je zato "prijeka potreba, da se napredni Muslimani organizuju". Oni bi poslije, po mišljenju saradnika *Bošnjaka*, svojom prosvjetnom akcijom stekli više pristalica u narodu.

Nakon spomenutog načelnog dogovora o osnivanju vlastite stranke, februara 1908, održana je u Tešnju 24–26. VIII 1908. osnivačka skupština Muslimanske napredne stranke. Na skupštini je izabran glavni odbor stranke te njegov predsjednik Adem-aga Mešić. Za sekretara je izabran Zija-beg Đonlagić. Usvojen je stranački program i donijeta odluka o pokretanju stranačkog glasila *Muslimanska svijest*.

U programu se prije svega naglašava da će Muslimanska napredna stranka (MNS) "ustrajati u tu svrhu da organizuje sve slojeve svoga naroda na borbu i odbranu, da muslimani u Bosni i Hercegovini očuvaju svoju vjeru, svoj imetak, svoj društveni položaj, svoju individualnost". Za Bošnjake se kaže da su "starosjedilačko autonomno pučanstvo" te mu prema tome pripada neoborivo pravo da u prvom redu odlučuje o sudbini BiH. U pogledu državno–pravnog položaja BiH, MNS je za održavanje *status quoa*, koji je određen članom 25. Berlinskog ugovora, Carigradskom konvencijom od 21. IV 1879. i Carskom proklamacijom od 28. VII 1878. godine. S druge strane,

naglašava se da će se MNS "svim zakonitim sredstvima" protiviti da BiH "dobije potpunu državnu autonomiju, a naročito će se oprijeti svim sredstvima da se Bosna i Hercegovina pripoji Srbiji ili Crnoj Gori ili kojoj drugoj državnoj tvorbi". Neki "napredni Muslimani" su držali da bi autonomna Bosna odmah postala plijen Srbije. Adem-aga Mešić je u izjavi datoj *Bošnjaku* 7. III 1907. istakao da autonomiju BiH smatra isto što i njeno pripajanje Srbiji, a o tome "kao musliman ne smijem ni sanjati, a kamoli raditi".

Prosvjetni program "naprednih Muslimana" je bio veoma široko postavljen. Na prvom mjestu se naglašava da spas bošnjačkog naroda u BiH "leži u prosvjeti". Istovremeno se traži približavanje Zapadu pa se ističe da "islamske vjerske zasade ne stoje u protuslovlju sa zapadnoevropskom prosvjetom". U tome je nužno održanje ravnoteže i zato će stranka nastojati da unese u narod što više, kako "zapadnoevropske tako prave islamske prosvjete." Programom se zahtijeva uvođenje obaveznog osmogodišnjeg školovanja, reforma svih islamskih školskih zavoda i osnivanje islamskog fakulteta, te više mjesta za Bošnjake u privrednim, zanatskim i stručnim školama. Pored toga, traži se osnivanje sveučilišta u Sarajevu, kako bi se što većem broju Bošnjaka omogućila "visokoškolska naobrazba". MNS zahtijeva da arapsko pismo u BiH "bude službeno ravnopravno drugim pismima ili da se za sav narod u BiH uvede jedno službeno pismo latinica". I privredni ili "gospodarski" program MNS je opširan i najavljuje borbu za podizanje bošnjačke poljoprivrede, trgovine, zanatstva, bankarstva i industrije. U tom cilju od vlade se traži da izgradi mrežu komunikacija prema potrebama zemlje te da uvede povoljnu željezničku tarifnu politiku i carinsku zaštitu BiH. Socijalni program MNS obuhvata potrebu zdravstvenog prosvjećivanja Bošnjaka, širenje higijene, uređenje sirotišta, domova za iznemogle, suzbijanje alkoholizma i sl. U ovaj dio programa unijet je i jedan član koji govori o "radničkom pitanju". U tom pogledu MNS će nastojati da oko sebe okupi što više bošnjačkih radnika, a posebno će raditi na unapređenju i poboljšanju njihovih životnih i staleških prilika, kao što su uređenje radnog vremena, poboljšanje plata, osiguranje radnika za slučaj nezgode, starosti i smrti. Stranka će suzbijati sve one smjerove među radništvom koji bi "muslimanske radnike zavodili u internacionalizam i bezvjerstvo".

Politički zahtjevi MNS svode se, slično drugim strankama, na uvođenje političkih i građanskih sloboda, ustanovljenje zemaljskog sabora, samoupravu općina, nezavisnost sudija i skraćenje vojne obaveze. Stranka ima i nekih posebnih zahtjeva, posebno da se Bošnjacima u vojsci daju izvjesne olakšice iz vjerskih razloga, da se povratnicima iz Turske vrati bosanskohercegovačko državljanstvo, te da se šerijatskim sudovima preda i izvršna vlast.

Za agrarne odnose se kaže da su to "životna pitanja muslimanskog elementa u Bosni i Hercegovini", pa će MNS upravo na tim pitanjima najviše i najupornije raditi. U programu se uopćeno govori da je budućnost Bošnjaka u BiH "uvjetovana time da oni zadrže svoj naslijeđeni zemljišni posjed". Zato će stranka najodlučnije i najoštrije istupiti, kako protiv pojedinaca tako i cijelih skupina i smjerova "koji budu išli za time da Bošnjake rastave od njihove zemlje". Konkretno se traži da se odnosi između aga i mustedžira urede zakonom koji bi se uglavnom zasnivao na postojećoj Saferskoj naredbi i pravnim običajima. U ostalim pitanjima agrarni program MNS ne razlikuje se u biti od odgovarajućeg programa MNO.

Znajući da bi u datim okolnostima na eventualnim saborskim izborima ostala bez ikakve podrške birača, MNS je jedina bosanska stranka koja je u svom programu tražila da se u zemaljskom saboru predvide mjesta za "primjereni broj virilista i to onih koji su zvani da štite agrarne interese muslimana".

Muslimanska napredna stranka je podržala aneksiju BiH, koja je proglašena samo mjesec i po dana poslije njenog osnivanja. Stranka je pod Mešićevim rukovodstvom vodila izrazito prohrvatsku i prorežimsku politiku, zbog čega je bila krajnje nepopularna u narodu. Vjerovatno zato je, 31. I 1910, nešto prije prvih saborskih izbora MNS revidirala svoj program, javno se odrekla prohrvatske orijentacije i uzela naziv Muslimanska samostalna stranka (MSS).

Mladoturska revolucija i aneksija BiH

Krajem XIX i početkom XX st., u političkim vrhovima Austro–Ugarske preovladalo je uvjerenje da se, bez obzira na činjenicu što pitanje državno–pravnog statusa Bosne i Hercegovine u okviru Monarhije nije raščišćeno, može izvršiti aneksija okupirane zemlje, ukoliko se za to steknu povoljne međunarodne okolnosti. Izvršenje aneksije zavisilo je prije svega od dvije okolnosti. Prvo, od međunarodnog položaja i unutrašnjeg stanja Osmanske carevine i drugo, od mogućnosti austro–ruskog saveza. Austro–Ugarska je savez sa Rusijom uvijek uslovljavala dobijanjem odriješenih ruku u pitanju aneksije BiH. Kao uslov za pristupanje tzv. Trojecarskom savezu (Dreikaiserbund) 1881. tražila je Austro–Ugarska da "kada dođe momenat" zamijeni postojeće stanje okupacije sa aneksijom, uz zadržavanje prava na držanje garnizona u Novopazarskom sandžaku. Stav Rusije je bio da Berlinski ugovor daje Austro–Ugarskoj samo "pravo vojne okupacije". Aneksija je složeno pitanje koje zahtijeva "posebno ispitivanje u svoje vrijeme i na svom mjestu".

I Austrija i Rusija mogle su svoju ekspanziju ostvariti samo na račun Osmanske carevine, kao dio daljeg rješavanja istočnog pitanja. Austrija je željela preuzeti osmanske posjede na jugoistoku Evrope, dok je Rusija tražila otvaranje moreuza, a računala i sa zauzećem Carigrada. Za ostvarenje ovih težnji trebalo je u pogodnom trenutku iskoristiti slabost i unutrašnje teškoće Turske. Nakon neuspjeha obiju sila da ermenski ustanak 1896. i teškoće Turske iskoriste za ostvarenje svojih ciljeva, sklopljen je međusobni sporazum 5. V 1897, kojim se predviđalo održanje *status quoa* na Balkanu i Bliskom istoku. Ovaj austro–ruski sporazum ostavio je, kako je to primijetio A. J. P. Taylor, Bliski istok "na ledu" za sljedećih deset godina.

Nakon desetgodišnjeg mirovanja, problem aneksije izbio je u prvi plan krajem 1907. godine. To je posljedica dviju okolnosti. Prvo, dolazak Aloysa Lexa von Aehrenthala i Aleksandra Petroviča Izvoljskog za ministre spoljnih poslova Austro–Ugarske, odnosno Rusije. Baron von Aehrenthal želio je izvući Monarhiju iz podređenog položaja u evropskoj politici, na koje je svedena unutrašnjim krizama i snažnim izrastanjem Njemačke. Za takvu aktivnu vanjsku politiku Aehrenthal je dobio podršku nadvojvode Franza Ferdinanda i načelnika Generalštaba Conrada von Hötzendorfa. Jedinu

mogućnost za ostvarivanje njihovih ekspanzionističkih planova pružao je Balkan. Samo je na tom prostoru Austro–Ugarska mogla eventualno naći nova tržišta za svoje proizvode, a progresivno opadanje Turske "nagovještavalo je ponovno otvaranje" istočnog pitanja, koje se moglo iskoristiti za neka dalja teritorijalna proširenja i druge političke prednosti. Tome je pogodovalo što je novi ruski ministar spoljnih poslova A. P. Izvoljski, koji je stupio na dužnost nekoliko mjeseci prije Aehrenthala, dok je ovaj bio još ambasador u Sankt Petersburgu, bio "vatreno uvjeren u misiju Rusije na Bliskom istoku" i u tom smislu kovao odgovarajuće političke planove. Drugo, Beču je postepeno postajalo jasno da situacija u Bosni zahtijeva "drastičan postupak". Mir i red su odavno uspostavljeni, a postignut je i određeni privredni napredak. Apsolutistička uprava u rukama njemačkih i ugarskih birokrata bila je istovremeno nepopularna, kako kod domaćeg građanstva tako još više među bosanskim seljaštvom. Uz to, bila je praktično nesposobna da se efikasno odupre bezobzirnoj nacionalističkoj agitaciji iz Srbije. Odatle se za Monarhiju rješenje bosanskog pitanja postavljalo kao prvi nužan korak ka sređivanju šireg južnoslavenskog pitanja.

Aehrenthal je pokrenuo pitanje aneksije na sjednici zajedničke austro–ugarske vlade, 11. XII 1907. godine. On je insistirao da se Bosni i Hercegovini ne mogu dati nikakva autonomija niti neko predstavničko tijelo, odnosno sabor, prije provođenja aneksije. Ministri su potpuno odobrili ovo njegovo mišljenje. Ohrabren ovom podrškom, on je tokom prve polovine 1908. vršio vrlo živu razmjenu nota i memoranduma sa Izvoljskim, kako bi osigurao rusku saglasnost za aneksiju BiH. Izvoljski je memorandumom od 2. VII 1908. pristao da prizna aneksiju BiH u zamjenu za austrougarsku podršku u pitanju otvaranja Bosfora i Dardanela, čime bi se u to vrijeme još slaboj ruskoj crnomorskoj floti osigurao prolazak kroz ove moreuze. To je očigledno za Rusiju bila previsoka cijena, ali je Izvoljski toliko bio opsjednut željom da ruskoj floti osigura izlazak u Sredozemlje da je po nekim mišljenjima bio spreman čak žrtvovati i Srbiju, samo da povoljno riješi pitanje moreuza.

Kada je izvršena Mladoturska revolucija, proglašenjem ustava 23. VII 1908, ocijenila je austro–ugarska zajednička vlada da je Turska pala "pod likvidaciju" i da je prema tome došao dugo čekani trenutak za aneksiju. Štaviše, taj je čin bio neophodan kako bi se spriječio uticaj Mladoturske revolucije u BiH, koji se manifestirao u snažnom pokretu za uvođenje ustavnosti, ali bez promjene njenog državnopravnog položaja i statusa privremeno okupirane zemlje. Pitanje aneksije odlučeno je na sjednici zajedničke vlade u Beču 19. VIII 1908. Aneksija BiH predstavljala je "prvo podmetanje noge mladoturskoj revoluciji". Uporedo sa proglasom aneksije, Bugarska je proklamirala

samostalnost i odrekla plaćanje tributa sultanu, što je učinilo i stanovništvo Krita. Tri godine kasnije Italija je napala Libiju, odnosno Tripolis, a uskoro zatim počeo je Prvi balkanski rat.

Uporedo sa ubrzanim pripremama za proglašenje aneksije donijeta je odluka da Austro–Ugarska napusti Sandžak. Aehrenthal je o pitanju Sandžaka izradio jedan mali memorandum, koji su ostali ministri u zajedničkoj vladi prihvatili. Po tom memorandumu Austro–Ugarska je 1879. sa tri garnizona zaposjela Novopazarski sandžak, da bi spriječila ujedinjenje Srbije sa Crnom Gorom te istovremeno podržala Tursku, a u slučaju njene propasti zadržala tu teritoriju kao tampon zonu, uz jednovremeno osiguranje svojih jugoistočnih granica. U novim okolnostima ta bi politika bila nepraktična, pošto bi se tamo godinama morao držati cijeli armijski korpus, izložen napadima Srba, Crnogoraca i Albanaca. Monarhiji bi to nametnulo teške finansijske terete, a ne bi osiguralo granice. Sigurne granice Monarhija može postići samo ako odlučno sasiječe "zlo u korijenu" i "učini kraj velikosrpskim snovima u budućnosti". Austrija će zato u eventualnom ratu uzeti ono što od Srbije ostane, pošto se zadovolji Bugarska, a Albanija će postati nezavisna zemlja.

Mladoturska revolucija učinila je pitanje ustanovnosti u BiH veoma aktualnim, ali se njegovo rješavanje vezivalo za prethodnu aneksiju, te postizanje unutrašnjeg sporazuma o državnopravnim pitanjima između vlada Austrije i Ugarske. Ali upravo u državno–pravnim pitanjima dvije su se vlade skoro potpuno razilazile. Ugarski predsjednik vlade Sándor Wekerle izjavio je da će Mađarska podržati aneksiju pod određenim uslovima. Glavni uslov bio je da se aneksija izvrši unutar dualističkog ustavnog ustrojstva Monarhije, što je značilo da je isključeno svako trijalističko preuređenje Monarhije. Pored toga, on je tražio da se aneksija izvrši na osnovu prava krune Sv. Stjepana, pošto se Bosna nalazi u tituli, grbu i zastavi ugarskih kraljeva.

Austrijski predsjednik Max Beck je pobijao Ugarsku tezu o pravnom osnovu aneksije, ali u raspravama koje su o tome vođene nije bio isključiv kao Wekerle. Beck je na prvom mjestu isticao da Austrija ne može dozvoliti da se BiH, koja je dobijena krvlju i imetkom njenih državljana, priključi Ugarskoj, pošto bi time došlo do pomjeranja odnosa snaga i ravnoteže između dvije države Monarhije. U najboljem slučaju, moglo bi se samo načelno govoriti o pripadnosti BiH Ugarskoj, ali bi se u praksi Bosnom i Hercegovinom moralo upravljati kao posebnom oblašću (*corpus separatum*). Zajednički ministar finansija Burián se također zalagao za hitnost aneksije, precizirajući da se ona mora proglasiti i provesti prije najavljenog saziva osmanskog parlamenta, koji može postaviti zahtjev za vraćanje okupirane

zemlje, pošto je Monarhija izvršila svoj mandat. Usaglašavanje stavova u državno–pravnim pitanjima prepušteno je predsjednicima vlada Austrije i Ugarske, sa rokom do 10. IX 1908. godine. Istovremeno, vlada je obavezala ministra vanjskih poslova da diplomatskim putem postigne sporazum sa Turskom, Rusijom, Italijom i Engleskom u pitanju aneksije. U tom smislu, Aehrenthal je diplomatskim putem obavijestio o predstojećoj aneksiji jedino ministarstva spoljnjih poslova Rusije, Italije i Njemačke, dok diplomatske misije Austro–Ugarske u Parizu, Londonu i Istanbulu nisu u tom pogledu preduzele praktično nikakve korake.

Pored diplomatskih akcija i državno–pravnih pregovora između Austrije i Ugarske, poduzeti su i određeni koraci na pripremanju aneksije u samoj Bosni i Hercegovini. Augusta 1908. boravio je u Bosni bečki, ranije sarajevski advokat dr. Berthold Krassa, gdje je razgovarao sa vođama bošnjačke i srpske opozicije. Njega je u ovu misiju vjerovatno uputio nadvojvoda Franz Ferdinand i vojni vrh Monarhije. O misiji dr. Krasse nisu ništa znali ni ministar Burián, ni Zemaljska vlada u Sarajevu, pa ni sam ministar vanjskih poslova Aehrenthal. Od svih ministara i članova zajedničke vlade, dr. Krassa je jedino njega pismom od 16. VIII 1908. obavijestio da se u Bosni nalazi u određenoj misiji, o čemu će ga naknadno usmeno informirati.

Na boravak dr. Krassa u Sarajevu prvi je upozorio splitski list *Naše doba*, 27. VIII 1908. godine. Samo dva dana kasnije, *Sarajewoer Tagblatt* ("Nezavisni list za zaštitu austrougarskih interesa na Balkanu") u članku *Tajna misija dr. Krasse* ističe da će se srpska i muslimanska opozicija uobraziti, pošto im se sa "višeg mjesta" šalje povjerljiv čovjek sa posebnom misijom. List napominje da se može zaključiti sporazum sa bosanskom opozicijom jedino ako njime "ne bi bila uskraćena nikakva prava austrijskih i ugarskih državljana u ovim zemljama".

Dr. Krassa je razgovarao u Sarajevu sa Ismet-agom Merhemićem, a od Srba sa Gligorijem Jeftanovićem i Ristom Damjanovićem. Po savjetu njih trojice otputovao je i u Livno, gdje je razgovarao sa Ali-begom Firdusom i Kostom Kujundžićem, a u Mostaru sa Šerifom Arnautovićem. Na ove tajne razgovore dr. Krasse upozorio je Wekerlea neki Bošnjak ("neki Turčin") "mađarofil". Wekerle je odmah obavijestio Buriána da Krassa vjerovatno namjerava da u Bosni formira delegaciju koja će moliti prijestolonasljednika Ferdinanda da se proglasi aneksija tako što bi BiH, kao zasebna zemlja sa ustavom i na čelu s prijestolonasljednikom, dobrovoljno bila ponuđena Monarhiji.

Smatrajući da su time ugrožena "historijska prava" Ugarske, Burián je naredio Zemaljskoj vladi u Sarajevu da provede istragu. Vlada je utvrdila da je Krassa, "po višem nalogu" i u ime jedne "visoke ličnosti", nudio

vođama bošnjačke i srpske opozicije određene ustupke u političkom i privrednom pogledu, koje ovi nisu prihvatili. Prema izvještaju vlade, dr. Krassa je posebno izjavio Ismet-agi Merhemiću da je ovlašten da Bošnjacima obeća da će sve njihove želje i zahtjevi biti ispunjeni. Prorežimskim strankama nije bilo pravo da je Krassa išao na razgovore samo sa opozicionim prvacima. "Zar još ne ima nitko drugi u Bosni s kim bi se dalo progovoriti?", pitala se tom prilikom *Muslimanska svijest* u broju od 9. IX 1908. godine. Za mađarske političare bilo je jedino bitno da misija dr. Krasse nije uspjela.

Posljednja sjednica zajedničke austrougarske vlade prije Aneksije održana je 10. IX 1908. godine. Na njoj je prepušteno Aehrenthalu da na međunarodnom planu odmah poduzme i provede sve potrebne mjere. On se, u tom smislu, sastao sa Izvoljskim na svom imanju u Buchlau (danas Buhlov) u Moravskoj, 15. i 16. IX 1908. i tom ga prilikom obavijestio da vrijeme aneksije zavisi od izvještaja iz Sarajeva i Pljevalja, ali da će se ona u svakom slučaju proglasiti početkom oktobra, prije sastanka Delegacija.

Tekst proglasa o aneksiji pažljivo je pripreman. Već 27. IX 1908. Burián je tekst proklamacije predao L. Thallóczyju da ga prevede na bosanski jezik. Thallóczy je to uradio istog dana uz pomoć svog koncipijenta dr. Bože Čerovića, "hercegovačkog Srbina", kojeg je prethodno zakleo na šutnju. Thallóczy je u svom dnevniku zapisao da za prijevod misli "da glasi dosta dobro i narodski".

Proklamacija Aneksije, koju je osobno potpisao u Budimpešti car i kralj Franjo Josip I, 5. X 1908, naslovljena Bosancima i Hercegovcima, javno je objavljena u Sarajevu 7. oktobra. U proglasu car i kralj je čin aneksije obrazložio potrebom uvođenja ustava u BiH. Proglas i sam akt aneksije, koje je londonski *Times* označio kao primjer "jezuitske kazuistike i političkog cinizma", izazvali su veliku diplomatsku krizu. Britanija i Francuska su smatrale da je aneksijom Austro–Ugarska jednostrano izmijenila Berlinski ugovor te da takav postupak predstavlja, kako je to rekao britanski ministar vanjskih poslova Edward Grey austro–ugarskom ambasadoru u Londonu, "velik udarac javnom povjerenju". Aneksija je izazvala veliko uzbuđenje u Italiji i Rusiji, a posebno u Srbiji, Crnoj Gori i Turskoj, koja je proglasila bojkot austrougarske robe, te istovremeno poduzela izvjesne vojne pripreme. Da bi popravila svoje pozicije u krizi, Rusija je bezuspješno zagovarala jednu međunarodnu konferenciju na kojoj bi se raspravljalo o čitavom kompleksu istočnog pitanja. Za smirivanje cjelokupne aneksione krize presudan je bio stav Njemačke, koja je odlučno podržala Austro–Ugarsku. Posredstvom njemačke diplomatije, Turska je poslije kraćih pregovora sa Austro–Ugarskom priznala aneksiju 26. II 1909. čime je Bosna i Hercegovina i formalno došla pod habsburgovski suverenitet. Tom prilikom Austro–Uga-

rska se odrekla svojih prava u Novopazarskom sandžaku, obavezala se da će Turskoj isplatiti dva i po miliona funti i dati joj druge ekonomske koncesije i osigurati punu vjersku slobodu za muslimansko stanovništvo u BiH. Aneksijom je i formalno prekinuta višestoljetna veza Bosne sa Osmanskom carevinom. Priznanjem aneksije, Turska se nepovratno odrekla jedne od svojih nekad najznačajnijih i najvrijednijih pokrajina. Time je i formalno prestao sultanov suverenitet nad Bosnom i Hercegovinom, nakon što je Njemačka, 21. III 1909. predala vladi u Sankt Petersburgu ultimatum, u literaturi označen kao "najvažniji dokument u krizi", kojim je tražila da Rusija jasno i formalno prizna aneksiju, što je ova odmah i učinila. Ovaj državno–pravni čin su nakon toga konačno priznale Srbija i Crna Gora, 31. III, odnosno 5. IV 1909. godine.

Bošnjaci i Aneksija – iseljavanje u Tursku

U Sarajevu se već 6. X 1908. saznalo za Aneksiju, ali je sve bilo mirno. Proglasu aneksije vlasti su u cijeloj zemlji pridavale velik značaj, a samom činu svečani karakter. Proglas aneksije, kako je već istaknuto, objavljen je 7. oktobra u ranim jutarnjim satima vojsci i svim oružničkim stanicama. U svim okruzima, kotarevima i kotarskim ispostavama javno su izlijepljene plakate sa tekstom proglasa. Vlasti su poduzele sve mjere, kako bi se proglas aneksije istovremeno objavio na cjelokupnoj teritoriji Bosne i Hercegovine. Proglas je odštampan u Beču, latinicom i ćirilicom u po 6.200 primjeraka i po posebnim kuririma dostavljen svim okružnim predstojnicima, koji su ga odmah proslijedili kotarskim predstojnicima i šefovima kotarskih ispostava, koji su ga istakli na upravnim zgradama, općinskim uredima, školama i bolnicama, te finansijskim postajama i carinarnicama. Pored toga, proglas aneksije je objavljivan narodu i putem telala.

Pojedini gradonačelnici, poput sarajevskog, Esada-ef. Kulovića, posebnim su plakatima pozivali građanstvo da "u slavu historičkog čina aneksije" tri dana drži okićene i osvijetljene kuće. Sarajevsko gradsko zastupstvo je istog dana održalo svečanu sjednicu, sa koje su svi zastupnici otišli kod zemaljskog poglavara Antona Edlera Windsora i civilnog adlatusa Benka i čestitali im Aneksiju. Iste večeri zabrujala su sva zvona na sarajevskoj katedrali, pred Konakom je svirala vojna muzika, a sa Žute tabije i fortice Hum ispaljen je 101 topovski hitac. Ova topovska kanonada namjerno je priređena u akšam, pošto je bio Ramazan, pa je grad bio svečano osvijetljen, a većina stanovništva, posebno muslimanskog, na ulicama. Slijedećeg dana održana su svečana blagodarenja u pravoslavnoj i katoličkoj crkvi, a zemaljski poglavar primao je čestitanja od delegacija raznih javnih ustanova i korporacija.

I pored svih ovih spoljnjih manifestacija u prilog Aneksiji, vlasti su nastojale da u prvim najkritičnijim danima krize izoliraju Bosnu od vanjskog svijeta. Sve telegrafske i telefonske veze Sarajeva sa svijetom bile su blokirane od 7. do 11. X 1908. godine.

Proglas aneksije u stvarnosti je izazvao uznemirenje i teško se dojmio velikog dijela, uglavnom bošnjačkog stanovništva Sarajeva i cijele Bosne i

Hercegovine. Predstavnici Muslimanske i Srpske narodne organizacije, koji su se tada nalazili zbog zasjedanja delegacija u Budimpešti, izdali su 11. X 1908. zajedničku poruku "narodu u Bosni i Hercegovini". Tu se prvo konstatira da se kroz proteklih 30 godina narod nije mogao "sprijateljiti" sa okupacijom, koja je došla bez njegovog pitanja. Dalje se ističe da se od zahtjeva za autonomijom BiH ne odustaje, pošto će se politički prvaci Bošnjaka i Srba u svom radu rukovoditi narodnom težnjom za slobodom, kako bi sami o svojoj sudbini odlučivali. Najbolja garancija uspjehu ove nove borbe je jedinstveni rad Bošnjaka i Srba, "koji ničiji napadaji neće moći razbiti". Zajedničko ministarstvo finansija odmah je naredilo Zemaljskoj vladi u Sarajevu da spriječi javno afiširanje ovog proglasa ili bilo kakvu drugu antiaustrijsku agitaciju. Objavljivanje proglasa u štampi nije bilo zabranjeno.

Mada je rečeno da "u ovim odlučnim časovima padaju za uvijek pregrade iz prošlosti", ovaj budimpeštanski proglas narodu bio je u stvarnosti posljednji zajednički bošnjačko–srpski akt u aneksionoj krizi. Nesigurni u svoju snagu, bošnjački i srpski građanski političari savjetuju narodu strpljivo i mirno držanje, a sve nade polažu u konferenciju velikih sila, koju je ruski ministar Izvoljski bezuspješno zagovarao. Zajedno sa proglasom odlučeno je da se u inostranstvo pošalje jedna delegacija koja će svjetsku javnost upoznati sa mišljenjem stanovništva u BiH. U delegaciju su od strane SNO određeni Dušan Vasiljević, Risto Radulović i Atanasije Šola, a od strane Bošnjaka Derviš-beg Miralem, dr. Murat Sarić i Salih Bašić. Iako su vlasti saznale za ovu delegaciju, svi su, osim Miralema i Bašića, uspjeli izaći iz zemlje. Dr. Murat Sarić se poslije zajedničke posjete Parizu odvojio od trojice srpskih delegata.

Vlasti u Bosni su pažljivo pratile raspoloženje stanovništva, mada do nekih većih nemira nije moglo doći pošto su dvije velike opozicione stranke savjetovale narodu mir i poštovanje pravnog poretka. Kod velike većine Bošnjaka iznenada i brzo provedena aneksija izazvala je zaprepašćenje. To je za njih bio neočekivan i uništavajući udarac usred, kako se to u jednom vladinom izvještaju kaže, "divljeg" veselja o fatamorgani jačanja Turske, nakon Mladoturske revolucije jula 1908. godine. "Zagriženi" Bošnjaci teško vjeruju da je bilo moguće jednom proklamacijom ukloniti sultanov suverenitet i da su oni sada podanici kršćanskog vladara. Veliki dio "strogo vjernih" Bošnjaka, koji "ne poznaje nacionalni osjećaj", neće se moći, prema procjenama vlade, snaći u novim uslovima. Na proljeće će vjerovatno doći do iseljeničkog pokreta među Bošnjacima, pisalo je u izvještaju koji je vlada u Sarajevu uputila Beču već 11. X 1908. godine.

Prema izvještaju mostarskog kotarskog predstojnika barona Karla Pitnera, stanje u Hercegovini je mirno. U kotarevima prema crnogorskoj granici nema nikakvih oružanih nemira, od kojih su vlasti uoči proglasa aneksije strahovale. Pitner piše 23. X 1908. da su Bošnjaci "potpuno utučeni". Kako je bilo vrijeme Ramazana, niko se od njih nije čuo niti vidio na ulicama. Svi su bili puni nekog strahom ispunjenog iščekivanja. Najviše su bili pogođeni oni među Bošnjacima koji se još sjećaju turske uprave. Oni su promjenu suvereniteta osjetili više nego kao golu frazu. Teško su primili i proglašenje nezavisnosti Bugarske. Mladoturski pokret i revolucija ispunili su ponosom svako bošnjačko muslimansko srce i budili nadu o obnovi stare osmanske moći i slave. Nemogućnost Turske da bilo šta učini i izmijeni, kako svoj položaj tako i položaj BiH, teško ih je iznenadila i pogodila. U Hercegovini se već osjećaju simptomi iseljeničkog pokreta. Među Bošnjacima se širi strah da islam neće biti zaštićen, da će se muslimanska žena morati otkriti i da će biti zabranjeno spominjanje imena halife prilikom redovnih molitvi u džamijama. Sve je to među Bošnjacima izazvalo teško psihološko raspoloženje i stanje. Obećanje ustava imalo je vrlo malo odjeka i razumijevanja među mostarskim i ostalim hercegovačkim Bošnjacima. Zapaženo je, dodaje na kraju Pitner, da su od proglašenja aneksije učestale razne provokacije od strane hercegovačkih katolika prema pripadnicima drugih vjeroispovijesti, a posebno prema Bošnjacima.

Pored hrvatskih listova i stranaka, Aneksiju je pozdravio i podržao i stari *Bošnjak*, u člancima 9. X i 6. XI 1908. kao događaj koji se "naslućivao" i pozvao "muslimanski narod" da prihvati novo stanje i odlučnije radi na svom kulturnom i privrednom napretku. Istovremeno, list je odlučno odbacio svojatanje Bošnjaka da su tobože Hrvati i osudio hrvatske pretenzije na BiH, koje su ojačale poslije Aneksije.

Muslimanska napredna stranka također je podržala Aneksiju, iako je njen list *Muslimanska svijest* samo nekoliko dana pred njen proglas, 30. IX 1908. pisao da "velika većina naroda nije za aneksiju" i da se uvjeti od kojih ona zavisi ne mogu lahko ispuniti. Suprotno takvom pisanju, isti list je po proglasu aneksije, već 14. X 1908. pozvao Bošnjake da prihvate novo stanje pošto ništa ne ugrožava njihov opstanak i ne moraju se brinuti "za sigurnost vjere i imetka". List je upozoravao da je Bošnjake 30 godina uzalud "zanosila pomisao na Carigrad i na otomansku vlast", mada je poznavaocima "politike na Balkanu" bilo oduvijek jasno "da je aneksija Bosne i Hercegovine starija od same okupacije". Istovremeno se kao uzročnici i krivci za Aneksiju označavaju mladoturci, odnosno "prekonoćni preokret u samoj otomanskoj carevini", te "političke trzavice u samoj našoj domovini" i srpska politika i propaganda izazivanja Austro–Ugarske.

Krajem oktobra 1908. počeo je sarajevski gradonačelnik i jedan od vođa "naprednih Muslimana", Esad-ef. Kulović, akciju za organiziranje jedne bošnjačke poklonstvene deputacije, koja bi caru u Beču izrazila lojalnost u ime Bošnjaka. Kulović je 26. X 1908. pozvao otvorenim pismom u *Muslimanskoj svijesti* Bošnjake da "u što većem broju pođemo pokloniti se pred Previšnjim prijestoljem" i time izrazimo "vjernost i odanost svega islamskog milleta u Bosni i Hercegovini". On tvrdi da će Bošnjaci, ako se "budu znali snaći u novim prilikama biti ubrzo pozvani, da u našoj domovini vode prvu riječ".

Kulović je veoma aktivan i nastoji iskoristiti situaciju i opoziciju Muslimanske narodne organizacije, kako bi svoju Naprednu stranku isturio kao pravog predstavnika cjelokupnog bošnjačkog naroda. On je 4. XI 1908. odveo jednu bošnjačku deputaciju u Beč, koja se sastojala od 64 gradonačelnika, veleposjednika, duhovnih lica i trgovaca. Politički su to uglavnom bile beznačajne ličnosti. Car je primio ovu deputaciju 9. XI 1908. godine. Kulović je pozdravio cara jednim govorom, koji je sadržavao osnovne ideje na bazi kojih će se i Muslimanska narodna organizacija kasnije donekle približiti Austro–Ugarskoj. Tu se prvo ističe da je Austrija okupacijom spasila Bošnjake, kojima je prijetilo potpuno istrebljenje. Kulović je zatim čestitao Aneksiju i izrazio uvjerenje da će car "na temelju našeg historijskog prava i faktičkog posjeda pozitivnim zakonima učvrstiti i obezbijediti naše posjede i naša vlasnička prava". Slijedećeg dana deputaciju je primio i nadvojvoda Ferdinand, kome je Kulović održao sličan govor.

Muslimanska narodna organizacija je oštro napadala ovu delegaciju, posebno Kulovića, nazivajući ga "političkim mrtvacem". U njenom glasilu *Musavat* uvedena je posebna rubrika *Narod progovara*, u kojoj su objavljivane brojne izjave i pisma da Kulović, Mešić i kompanija "nisu nikakvi zastupnici muslimanski". Posebno nezadovoljstvo i pravu indignaciju izazvala je Kulovićeva izjava bečkom dopisniku *Daily Telegrapha* da su "muslimani sretni i zadovoljni aneksijom, jer je tim aktom prestao strah da će se Bosna i Hercegovina povratiti ponovno pod zulumćarsku Tursku". Kad se zna kakva su bila raspoloženja i osjećanja prema Turskoj u bošnjačkom narodu, prosto je nevjerovatno da je jedan političar, sa ambicijama kakve je imao Kulović, mogao dati ovakvu izjavu. Vjerovatno zato Kulović nije mogao doći do političkog vođstva bošnjačkog naroda, mada je mislio da mu Aneksija i opstrukcija MNO pružaju za to mogućnost.

Dok su u Beč odlazile bošnjačka i druge poklonstvene deputacije, koje su predvodili dr. Nikola Mandić, nadbiskup Josip Štadler i u ime Srba dr. Lazar Dimitrijević, dotle je Muslimanska narodna organizacija uputila svog predsjednika Firdusa u Carigrad da dobije upute šta da rade Bošnjaci: da

li će sjediti, ili se seliti, ili pristati na Aneksiju i ostale vladine zahtjeve i ponude. Početkom novembra 1908. Firdus se obratio Mladoturskom komitetu u Istanbulu za savjet o tome da li bi bošnjački narodni zastupnici iz BiH mogli prisustvovati eventualnoj konferenciji velikih sila, kojoj bi podnijeli memorandum sa protestom protiv Aneksije i "sa zahtjevom da Bosna i Hercegovina dobije autonomiju pod jednim turskim princom kao guvernerom".

Ali-beg Firdus nije ništa od svega toga uspio postići u Istanbulu. Po povratku u zemlju, svojim političkim drugovima Firdus je rekao da su mu Mladoturci savjetovali mir, te da čeka na razvoj stvari i da sve ostalo prepusti njima, "koji će se svim silama zauzeti za BiH na budućoj konferenciji". On je primijetio da Mladoturci "hoće da samo Bošnjake što bolje propazare u pregovorima sa Austrijom". Na drugoj strani, "Staroturci" su ga susretali sa nepovjerenjem i prebacivali mu da je srbofil, dok su ga austrijski špijuni okolo potkazivali da je posjetio srpsko i rusko poslanstvo u Stambolu.

Krajem decembra 1908. prvaci MNO su održali sastanak u Morića hanu u Sarajevu i zaključili da Bošnjaci ostanu mirni i da za sve nepravde narod odmah javlja Egzekutivnom odboru, koji će dalje korake preduzeti, "jer inače sve bi svršilo preko naših glava". Izražen je strah za opstanak Bošnjaka pa je na istom sastanku zaključeno da se više ne ide u zajedničke akcije sa Srbima, koje su već praktično prestale naprijed spomenutim peštanskim proglasom. Među bošnjačkim prvacima se mislilo da će na proljeće Srbija i Crna Gora zaratiti sa Austrijom, "što bosanski Srbi neće mirno gledati". Zato Bošnjaci ne smiju u tome s njima zajedno, jer bi naposljetku sve platili svojim glavama.

Kako se na diplomatskom polju aneksiona kriza bližila raspletu, vlada je nastojala posrednim putem dobiti priznanje Aneksije od strane političkog vođstva Bošnjaka i Srba. U tom cilju zajedničko ministarstvo finansija sazvalo je ustavnu anketu za početak februara 1909. godine. Učestvovanje u ovoj ustavnoj anketi značilo bi praktično prihvatanje novostvorenog stanja. Anketa bi raspravljala o budućem bosanskom ustavu na osnovu nacrta koji je po Buriánovim uputstvima izradila Zemaljska vlada u Sarajevu. U anketu je vlada pozvala ugledne pojedince iz svih konfesija, i to 8 Srba, 10 Bošnjaka, 5 Hrvata i jednog Jevreja. Vlada je namjerno izbjegla da pozove političke stranke, pravdajući se da one nisu zakonom priznate.

Pet pozvanih predstavnika Srba, koji su bili članovi SNO i koji su prvog dana rada ankete, 8. II 1909, prisustvovali njenoj sjednici, dali su sljedećeg dana izjavu da neće učestvovati u njenom daljem radu zato što u nju nisu pozvani kao zastupnici naroda nego kao pojedinci.

Od deset pozvanih Bošnjaka samo su trojica: Firdus, Miralem i Muhamed Karabeg bili članovi MNO, a ostali su bili prorežimski ljudi. Sva trojica su se izgovorili ličnim razlozima i otklonili poziv da učestvuju u radu ustavne ankete. Čim se počelo govoriti o ustavnoj anketi, *Musavat* je 13. I 1909. objavio članak *O nama bez nas*, kojim upozorava vladu da bošnjački narod neće biti zadovoljan ni sa kakvim ustavom u čijoj izradi ne bude učestvovao preko svojih izabranih predstavnika. List dalje skreće pažnju vladi da će u ovom poslu pretrpjeti neuspjeh pošto uzima Kulovića i njemu slične, a zaobilazi "prave narodne predstavnike". Kako su pozvani predstavnici MNO odbili da učestvuju u ustavnoj anketi, list je u članku od 8. II 1909. pisao da se "vlada nije obratila na legitimirane narodne zastupnike iz naših organizacija, nego je pozvala većinom ljude koje ona ima uvijek i u svakom poslu u svojim rukama". Pored toga, *Musavat* zamjera vladi da nacrt ustava nije uputila pojedinim organizacijama, kako bi ga one proučile i o njemu se pismeno ili usmeno preko svojih izaslanika izjasnile i zauzele svoje stanovište u pojedinim ustavnim pitanjima.

Baron Benko je u izvještaju zajedničkom ministarstvu finansija mogao jedino konstatirati da se bošnjačka i srpska opozicija želi za sada držati što dalje od ustavne ankete. Time je propao pokušaj vlade da, koristeći se privlačnošću ideje o budućem ustavu, dobije posredno priznanje Aneksije od dviju najvećih političkih stranaka u zemlji.

Muslimanska narodna organizacija polagala je još izvjesne nade u osmanski parlament, koji je tokom januara zasjedao u Istanbulu. Postojala je nada da će osmanski parlament uskratiti povjerenje velikom veziru Ćamil-paši, pošto se sve otvorenije pričalo da je on već postigao sporazum sa Austrijom o priznanju Aneksije. Stari vođa autonomnog pokreta, muftija Džabić, koji je od 1902. živio u Carigradu, podnio je krajem januara 1909. predstavku osmanskom parlamentu. On se prije svega obratio poslanicima "iz arapskih krajeva da bi sagledali važnost Bosne i Hercegovine, jer je poznato da mnogo njih ne zna u potpunosti njenu važnost kao što ni mi ne znamo važnost njihovih zemalja". U prilično opširnoj predstavci, Džabić je na prvom mjestu govorio o privrednom značaju Bosne, kao jedne od najbogatijih pokrajina osmanske države. Po njemu, okupacija je privremena i Bosna se mora kao autonomna pokrajina vratiti osmanskoj državi. Zato je zaključak osmanske vlade da prizna aneksiju BiH "očito greška". To je ustvari pomaganje Austrije, koje će neminovno dovesti do prolijevanja krvi u Evropi, a istodobno je to nesreća za osmansku zajednicu, koja je gura u očitu propast. Džabić moli da se Aneksija ne prizna prije nego što se cijeli predmet ne iznese pred Haški sud. Ako ništa drugo ne pomogne, onda se mora ratovati. Na kraju, Džabić skreće pažnju da "žurba Austrije" da se

ovih dana sporazumi sa osmanskom vladom svjedoči da je ona u teškoćama i da se boji. "Ako izdržimo još koji dan vidjećete kako će Austrija pristati na ono što želimo", poručuje na kraju muftija Džabić.

Parlament je podržao Ćamil-pašu i već 23. I 1909. *Musavat* otvoreno piše da se veliki vezir nagodio sa Austrijom i da je time bosanskohercegovačko pitanje konačno riješeno. Ali i pored toga, MNO odbija da prizna Aneksiju. U istom broju list javlja da je dvorski savjetnik Kosta Hörmann nudio njegovom uredniku Omeru Holjevcu da izjavi da će sporazumno raditi sa vladom, a vlada će osigurati ne samo njegovu budućnost, nego i budućnost stranke koju zastupa. Redakcija na to ironično pita, zašto se visoki vladin činovnik "ponizuje" čak do jednog urednika *Musavata* kod toliko "odličnika iz Kulović–Mešićeve deputacije i traži njega za posredovanje između nje i naroda i to uz velike žrtve". Mada je vlada u cijeloj svjetskoj štampi objavila da se svi slažu sa njom, osim "nekoliko nezadovoljnika", sada je jasno da uz sebe nema nikog "od uplivnih ljudi iz naroda", jer se u tom slučaju ne bi obratila na "našeg urednika" da je "spoji sa narodom".

Sam austrijsko–turski sporazum i priznanje Aneksije od strane Turske, krajem februara 1909. predstavljali su novi strahovit udarac za sve Bošnjake. Najpotresniji dokumenat o tome je *Memorandum Muslimana iz Bosne i Hercegovine*, "predan osmanlijskom Parlamentu mjeseca februara 1909. u Carigradu". Tu se opširno iznosi šta su sve Bošnjaci dali osmanskoj državi i njenoj historijskoj ideji. Ukazuje se koliku opasnost predstavlja Aneksija, koju je Austrija učinila u namjeri da "nanese smrtne udarce turskoj državi". Izražava se očajnička nevjerica da će Turska za nekoliko miliona funti učiniti bespravnim robljem 1,400.000 "svojih najvjernijih podanika". Podnosioci *Memoranduma* ističu da narod koji je doveden do prosjačkog štapa, boreći se za svoju nezavisnost i jednu državu, nije zaslužio da ga ona prodaje za 2,5 miliona funti i preda ga na milost i nemilost dušmana, koji hoće ne samo da ga odnarodi nego da ga potpuno istrijebi. Oni se pitaju zar Turska, koja je svaki pedalj zemlje krvlju iskupila, sada kao ustavna država prodaje svoje zemlje onome ko na njih nema nikakvog prava. To nije prodaja samo turskih dobara, već prodaja suverenih prava i "prodaja onih koji bijahu uvijek spremni kurban biti za islamsko dobro". Priznanjem Aneksije nije otklonjena opasnost ni za Bošnjake pa ni za samu Tursku. Na kraju, izražava se nada da bratski osmanski narod neće dopustiti da muslimani dožive tu "sramnu prodaju". Ako treba Bošnjaci će umjesto 2,5 miliona funti dati i deset miliona, pa makar i svoju djecu prodavali, samo da mjesto "austrijskih robova" ostanu ono što su i bili "najvjerniji podanici Osmanske carevine".

Aneksija i njeno priznanje od strane Turske izazvali su ono čega su se svi plašili, a to je masovno iseljavanje Bošnjaka iz BiH. Neki savremenici nisu za iseljavanje krivili samo Austro–Ugarsku, nego i Tursku, koja je istodobno dala pobudu za emigraciju. Prema izjavi dr. Nazim-beja, člana solunskog Mladoturskog komiteta, njihova vlada je spremna da na granicama Srbije, Bugarske i Grčke naseli, zbog održavanja ravnoteže prema tamošnjem hrišćanskom elementu, muslimane iz Bosne i istočne Rumelije i da je već preko 200.000 muslimana iz tih krajeva predalo molbu za dobijanje zemlje i turskog državljanstva. Teško je tačno reći koliko se Bošnjaka iselilo u Tursku nakon Aneksije. Po podacima Zemaljske vlade u Sarajevu, tokom 1908. iselilo se iz BiH svega 613 Bošnjaka, 1909. godine 2.538, dok tokom 1910. broj iseljenika naglo skače na 17.018. Broj iseljenika morao je siguno biti znatno veći. Govorilo se o pravom "narodnom huku" koji je teško zaustaviti. Beogradska željeznička stanica je svake večeri, pred polazak solunskog voza, bila zakrčena bosanskim muhadžirima. "Ako se iseljavanje tako masovno nastavi, ni polovina muslimana neće ostati u Bosni", pisao je Jovan Cvijić 1910. godine.

Izgleda da je mladoturska vlada zaista željela pomoću Bošnjaka izvršiti unutrašnju kolonizaciju i spasiti preostale posjede u Evropi. U prvobitnom nacrtu austrijsko–turskog ugovora o priznanju Aneksije bila je jedna tačka za koju je Thallóczy u svom dnevniku 22. I 1909. primijetio da je "prava glupost". Tom tačkom se predviđalo da Bošnjaci mogu u roku od tri godine slobodno da se isele i raspolažu svojom pokretnom imovinom. To bi praktično bio "poziv za iseljavanje", čime bi se "predala vlast u srpske ruke". Burián je odmah intervenirao kod Aehrenthala, pa je ova tačka brisana. I sama Turska bila je iznenađena prilivom iseljenika. Mnogi su dugo živjeli pod šatorima, a vlada je kupovala čitave čifluke i zemlju dijelila doseljenicima.

Vođstvo MNO pokušava spriječiti iseljavanje i agitira protiv njega dramatičnim apelom u *Musavatu* 15. IV 1909: "Rodoljubi, otadžbina je u opasnosti!" Da bi dali Bošnjacima neki oslonac u zemlji, prvaci MNO ubrzavaju pregovore sa vladom oko konačnog redigiranja Autonomnog vjersko–prosvjetnog i vakufskog statuta. Ali-beg Firdus izvještava 23. II 1909. civilnog adlatusa Benka da želi, "da se već jednom sretno kraju privede to pitanje toliko važno za islamski kulturni napredak". Konačno donošenje Autonomnog statuta aprila 1909. nije nimalo uticalo na stav MNO prema Aneksiji, koju je i dalje odbijala da prizna.

U međuvremenu, održan je na Ilidži sastanak bošnjačkih i srpskih predstavnika, na kojem je opunomoćen Danilo Dimović da otputuje u Beč i obavijesti se o budućem ustavu. Bečka štampa je nakon toga donijela senzacionalnu vijest da je Dimović ustvari ponudio u ime političkog vođstva

bosanskih Srba izjavu o lojalnosti. Zaista, već 3. V 1909. Gligorije Jeftanović, Vojislav Šola i Danilo Dimović su posjetili Buriána u Beču i u ime svojih jednomišljenika izjavili vjernost i odanost dinastiji i spremnost da na novoj zakonitoj osnovi, stvorenoj u njihovoj domovini lojalno i u okviru pripremanih zemaljskih ustanova, sa vladom zajedno djeluju. Delegacija je čak prethodno posjetila bečkog gradonačelnika, poznatog klerikalca Karla Luegera. Thallóczy je tih dana u svom dnevniku zapisao da je "Beograd dao blagoslov delegaciji".

Vođstvo MNO oštro je reagiralo na ovu vijest. Šerif Arnautović je jednim otvorenim pismom pozvao preko *Musaveta* 26. V 1909. Dimovića da se javno izjasni o svojoj misiji u Beču. Dimović je u privatnom pismu izjavio Arnautoviću da je neoportuno javno tretirati ove probleme, dodajući da "vaše šanse u agrarnom pitanju stoje vrlo loše". Arnautović je na to 7. VI 1909. objavio u *Musavatu* novo otvoreno pismo "Ne mogu dalje," o svom povlačenju iz političkog života zbog oportunizma grupe oko Gligorija Jeftanovića i činjenice da je "opozicioni Mostar" izabrao za počasnog građanina bivšeg okružnog predstojnika barona Pitnera. Na ovu izjavu, koju je *Srpska riječ* 10. VI 1909. označila kao njegovu "političku posmrtnicu", Arnautović je dobio više izraza javne podrške od strane većeg broja milletskih odbora MNO, koji su objavljeni u *Musavatu* 19. VI 1909. godine.

Muslimanska narodna organizacija je tek pred donošenje ustava i poslije šireg političkog savjetovanja tokom februara 1910. odlučila da prizna Aneksiju. Delegacija MNO, u sastavu Firdus, Arnautović, Ragib-beg Džinić, Mehmed-beg Fadilpašić i Bećir-beg Gradaščević, posjetila je 8. II 1910. barona Pitnera, a dva dana kasnije civilnog adlatusa Benka i zemaljskog poglavara generala Marjana Varešanina. Delegacija je u ime MNO bezuslovno priznala Aneksiju i izrazila lojalnost dinastiji. Istovremeno su iznijeti i neki zahtjevi u pogledu podjele mandata u budućem saboru te izražena nada da će zemaljska uprava "naći razumijevanja i potpore za specijalne muslimanske interese". Ovakav korak bio je na kraju potpuno logičan, pošto je Muslimanska narodna organizacija, kao i sve ostale građanske političke stranke, željela i u novim okolnostima legalno djelovati, a prvi uslov za to bio je priznavanje habsburškog suvereniteta nad BiH. Tako je i u Bosni godinu dana poslije diplomatskog rješenja formalno okončana aneksiona kriza.

Ustav za BiH i BH. sabor – politički odnosi i razvoj Bošnjaka

U Proglasu aneksije Car je obećao narodu Bosne i Hercegovine ustav. U ručnom pismu koje je skupa sa proglasom uputio 5. X 1908. ministru Buriánu, car je odredio i okvire Bosanskog ustava. Car smatra da je kulturno stanje naroda takvo da mu je potrebno jamčiti zakonom priznata građanska prava, kao i ona koja će se naknadno priznati. Sve to zahtijeva postojanje određenih konstitucionalnih ustanova, pa Car naređuje da se omogući izvjesno učestvovanje naroda u upravi zemlje posredstvom zemaljskog zastupstva, ali u takvom obliku koji će odgovarati vjerskim prilikama i čuvati od starina naslijeđeni "društveni red". Očigledna je bila želja vladara da ustav koji će on darovati svojoj novoj krunskoj pokrajini osigura na prvom mjestu datu konfesionalnu i socijalnu strukturu bosanskog društva.

Kako je aneksija prošla, uglavnom bez težih političkih posljedica u zemlji, a diplomatska kriza se smirivala, pokrenula je vlada početkom 1910. pripreme za donošenje ustava. Rad na donošenju ustava nije tekao lahko i otegao se duže od godinu dana. Uglavnom radi umirenja javnog mnijenja, vlada se odlučila da za 8. II 1909. sazove naprijed spomenutu ustavnu anketu u Sarajevu. Anketu je otvorio civilni adlatus baron Benko, koji je u dužem govoru izložio principe budućeg ustava. On je uglavnom govorio o sastavu bosanskohercegovačkog sabora i njegovoj nadležnosti. Prvi je princip bio već istaknut u Carevom ručnom pismu, kao sastavnom dijelu čina aneksije, da buduće "zemaljsko zastupstvo mora odgovarati vjerskim prilikama i čuvati od starine naslijeđeni društveni red". To je faktički značilo da će budući sabor biti konstituiran po posebnim kurijama, u kojima će biti zastupljeni "odlični dostojanstvenici; osobe koje su obrazovanjem i imanjem na prvom mjestu; stanovnici gradova i seoskih općina". Pošto je prethodno naglasio da će ustavom biti zajamčena građanska prava, baron Benko je odredio djelokrug tako sastavljenog sabora. Iz njegove nadležnosti izuzeti su takozvani zajednički poslovi koji se u Austro–Ugarskoj "uređuju na temelju sporazuma obiju država Monarhije". Prema austro–ugarskoj nagodbi (*Ausgleich*) iz 1867, to su bili diplomatsko–vojni, carinski i monopolni

poslovi. To je praktično značilo da BiH, mada sa stanovišta unutrašnjeg pravnog poretka treća država unutar Monarhije, neće ni pod habsburgovskim suverenitetom biti ravnopravna njenim drugim dvjema državama, Austriji i Ugarskoj. Odatle saboru pripada "pravo nadzora nad upravom i pravo zakonodavstva i kontrole u svim predmetima koji se tiču uprave i sudstva samo u Bosni i Hercegovini". To područje nije bilo beznačajno, ali ni u tim pitanjima saboru nije data stvarna zakonodavna vlast, pošto njegov zaključak postaje zakon samo "uz sankciju vladara". O nekoj autonomiji Bosne, koju su tražile Muslimanska i Srpska narodna organizacija, nije prema principima koje je izložio Benko, moglo biti ni riječi.

Odmah poslije barona Benka, izjavio je dr. Nikola Stojanović da on i njegovi drugovi ne mogu sudjelovati u anketi, pošto u nju nisu pozvani kao predstavnici Srpske narodne organizacije, nego samo kao pojedinci. On je odbacio i Benkovu primjedbu da ta organizacija nije formalno priznata od strane vlade, mada je osnovana uz njen prešutni pristanak. Dodao je još da SNO odbacuje predložene ustavne odredbe i ostaje na principima sadržanim u njenom programu, tj. na zahtjevu za autonomijom BiH. Članovi SNO su se nakon toga odmah povukli iz rada ustavne ankete. Dr. N. Stojanović je svoj pripremljeni govor odmah štampao u Zagrebu, pod naslovom *Autonomija BiH – Jedan neodržan govor*, sa obrazloženjem da ga objavljuje kako se "ne bi stavio prigovor da se naši zahtjevi nisu znali."

Kao što je naprijed već rečeno, pozvani predstavnici Muslimanske narodne organizacije, Firdus, Karabeg i Miralem, odlučno su odbili da učestvuju u anketi i za razliku od pripadnika SNO nisu došli ni na prvu sjednicu ankete. Tako su u radu ankete učestvovali kao pojedinci predstavnici svih političkih stranaka, osim Muslimanke i Srpske narodne organizacije, te Socijal–demokratske stranke za BiH.

Organ MNO *Musavat* kritikovao je rad i izjave "naprednih Muslimana" na sjednicama ankete, koju je u broju od 16. II 1909. označio kao "anketu kreatura". Tek pošto je anketa odavno završena, MNO je počev od 4. V 1909. izašla u *Musavatu* sa serijom napisa pod naslovom *Naše ustavno uređenje*. U tako naslovljenoj seriji tekstova MNO je formulirala svoj stav u pogledu budućeg ustava. Pošto je konstatirano da se u čitavoj Evropi još jedino u Bosni "neustavno vlada", zahtijeva se da vlada pozove "istinske narodne predstavnike" svih političkih grupa pa da s njima o svemu raspravlja, "čime bi uostalom jedan dio odgovornosti za buduće ustavno uređenje mogla i na naš narod prevaliti". Prvi uslov za taj rad bio je da vlada u sporazumu sa narodnim predstavnicima izda zakon o slobodi zbora i dogovora i zakon o političkom udruživanju i organiziranju. Ova dva zakona morala bi prethoditi ustavu. Inače je apsurdno da se stupa u borbu za izbor narodnih poslanika,

a da narod ne smije organizirati jednu političku stranku, jer u zemlji ne postoji sloboda održavanja zborova, skupština i udruživanja. List traži da ovi zakoni budu liberalni te da ih u međuvremenu vlada kao takve u praksi tumači i primjenjuje.

Sam ustavni program MNO bio je veoma liberalan i barem na riječima vrlo odlučan. Muslimanska narodna organizacija je bila posebno odlučna u zahtjevima za uvođenjem punog parlamentarizma i za državno–pravnu autonomiju BiH. Zato se u njenom glasilu isticalo da će MNO politički i dalje sarađivati sa Srbima, pošto su i oni saglasni da Bosnom i Hercegovinom upravlja samo i jedino bosanskohercegovački narod, preko svog zemaljskog sabora (parlamenta), "u kojemu će sjediti 31 pravoslavni, 24 muslimana i 16 katolika, a ne sabor u Zagrebu u kome bi bilo 116 katolika, 69 pravoslavnih i tek 24 muslimana". Zbog svog liberalnog ustavnog projekta i kritikovanja uprave, uredništvo *Musavata* je kažnjeno sa 1.500 kruna globe. Kako se bošnjačko–srpski savez ubrzo raspao, nakon što je Jeftanović maja 1909. priznao aneksiju, to od zajedničke borbe za autonomiju BiH nije praktično bilo ništa.

U okolnostima nastalim poslije aneksije, dok je MNO bila u opoziciji, "napredni Muslimani" su vidjeli mogućnost da se nametnu kao politički predstavnici bošnjačkog naroda. Još od trenutka kada je carevim proglasom Bosni obećan ustav, "napredni Muslimani" se živo zanimaju za ovo pitanje. Uredništvo njihovog poluslužbenog glasila *Muslimanska svijest* zagovara u nekim člancima pripajanje BiH Hrvatskoj, kao način rješenja ustavnog pitanja. Nije se imalo doduše hrabrosti da se to izričito kaže, ali je jasno na šta se odnose riječi objavljene u *Muslimanskoj svijesti* 5. XI 1908. da ako "u državi prisvojiteljici imade već zasebnog područja, koje nastanjava narod isti kao i prisvojeni, treba da ta oba područja spoji, tako da bi prisvojeno područje već tim samim činom postalo sudionik onog upravnog oblika koji vlada u onom dijelu, kojemu je pripojeno". Ali ako se tako sjedinjenje ne izvrši, onda je Austro–Ugarska dužna pripojenom području dati ustav kojim će biti osiguran narodni opstanak, posebno s obzirom na Bošnjake. *Muslimanska svijest* u svojim je tekstovima, između ostalog, posebno tražila zaštitu jezika domaćih stanovnika BiH od opasne kolonizacije favoriziranih narodnosti, u prvom redu Nijemaca.

Predstavnici Muslimanske napredne stranke već su na prvoj sjednici ankete predali baronu Benku svoju deklaraciju o ustavu. Oni tu ističu da su odredbe o budućem zemaljskom zastupstvu, njegovom sastavu i zadatku da čuva "od starine naslijeđeni društveni razmjer", osobito dobro primljene među Bošnjacima BiH, jer su Bošnjaci, kao najstariji elemenat u zemlji, zauzimali uvijek prvo i odlučujuće mjesto u svojoj domovini. U tom smislu,

otvoreno se očekuje od mjerodavnih faktora da tu činjenicu uzmu u obzir i da i u novim prilikama, koje pružaju mogućnosti Bošnjacima i drugim pripadnicima BiH da neposredno utiču na javne poslove svoje domovine, poštuju povijesni značaj Bošnjaka i njihov naslijeđeni položaj.

Ustavni zahtjevi "naprednih Muslimana" svodili su se na četiri tačke. Prvo, zaštita bošnjačkog stanovništva od konverzije, prije svega od katoličkog prozelitizma. Drugo, nepovredivost privatnog vlasništva i održanje agrarnih odnosa u vidu ozakonjenom Saferskom naredbom iz 1859. godine. Ova se tačka posebno razrađuje tako što se zahtijeva uspostavljanje jedne saborske kurije, u kojoj bi bili predstavljeni isključivo krupni zemljoposjednici, "bez razlike vjeroispovijesti". Ova bi kurija činila prelaz između virilnih i biranih članova sabora. U cilju zaštite zemljoposjednika traženo je da se i ženama, "velikim posjednicama" da pravo glasa u ovoj veleposjedničkoj kuriji, tako da mogu po opunomoćeniku glasati na saborskim izborima. Trećom tačkom svog ustavnog programa "naprednjaci" traže da se "Bosna i Hercegovina kao jedinstveno i nerazdruživo tijelo ni na koji način ne mogu jedno od drugog rastaviti". Četvrtom se tačkom zahtijeva da se posebno zaštiti muslimansko bračno, porodično i nasljedno pravo. Na kraju je traženo da se svećenicima svih konfesija uskrati pasivno pravo glasa.

Bez obzira na brojne razlike, u anketi je ispoljeno i određeno jedinstvo svih političkih i etničko–konfesionalnih grupa, prije svega u pitanjima zaštite i bržeg ekonomskog razvitka domaćeg građanstva. U anketi su učestvovali, pored predstavnika obje političke struje među Hrvatima, liberalno–franjevačke (HNZ) i Štadlerove klerikalne, i predstavnici "naprednih Muslimana", dok je Srbe predstavljao dr. Lazar Dimitrijević, vođa male prorežimske Srpske narodne samostalne stranke. Tako su u anketi, uprkos opstrukciji dviju najvećih stranaka u zemlji, MNO i SNO, učestvovali predstavnici svih etničko–konfesionalnih skupina u BiH. Vlada je odbila zahtjev doseljenika iz Monarhije da i oni budu predstavljeni u anketi, plašeći se da bi se njihovim učestvovanjem neki od pozvanih u anketu povukli iz njenog rada. Predstavnici svih političkih grupa su kritikovali vladinu željezničku i tarifnu politiku, a posebno su zahtijevali da pitanje carina, indirektnih poreza i monopola bude u nadležnosti Bosanskog sabora. Na sve ove brojne i argumentirane zahtjeve civilni adlatus Benko i šef pravosudnog odjela Zemaljske vlade Adalbert Schek su samo odgovarali da će "Bosanski sabor imati pravo adrese, te će moći sve svoje želje u adresi istaći". Tokom rada ankete dolazilo je i do oštrih sukoba oko agrarnog pitanja između pripadnika "naprednih Muslimana", u čije je ime o tome uglavnom istupao dr. Halid-beg Hrasnica, i dr. Lazara Dimitrijevića, koji je tražio radikalno rješenje ovog pitanja potpunim oslobađanjem seljaštva od eks–feudalnih i drugih ugovornih

obaveza prema zemljoposjednicima. Dimitrijevića su u ovome indirektno podržavali hrvatski katolički klerikalci. Što se tiče predstavnika Hrvatske narodne zajednice, oni su se u ovom pitanju uglavnom držali neutralno, iz straha da ne dođu u sukob sa bošnjačkim predstavnicima. To je bilo posljedica činjenice da je Hrvatska narodna zajednica bila svjesna da su Hrvati u BiH u manjini te da svoje velike državno–pravne ciljeve mogu ostvariti jedino ako za sebe pridobiju Bošnjake.

Nacrtom ustava koji je u osnovnim potezima iznio baron Benko, u govoru kojim je otvorio rad ankete, ni jednom riječju nije spomenuo radničko pitanje niti se vlada osvrtala na prijedloge i zahtjeve Socijal–demokratske stranke za BiH, koja je javno tražila ukidanje konfesionalnog i staleškog principa u konstituiranju sabora te opće i jednako pravo glasa za sve građane BiH. Na sjednici ustavne ankete 16. II 1909. predstavnik HNZ Đuro Džamonja tražio je da se uz ostale uvede i radnička kurija sa dva mandata. Ovaj su prijedlog podržali dr. Nikola Mandić i Adem-aga Mešić. Hrvatski građanski političari su najviše insistirali na uređenju "radničkog pitanja" i uspostavljanju u saboru radničke kurije, vjerovatno kako bi time katoličke radnike Hrvate odvojili od socijal–demokratije.

Cilj austrougarskih zvaničnih faktora bio je da se odugovlači sa ustavnim pripremama. L. Thallóczy je 15. II 1910. zapisao u svom dnevniku da se "ustavne rasprave" u Bosni "odugovlače koliko je god moguće". Rad na ustavu je tekao krajnje sporo i bezvoljno. Na ovu sporost i odugovlačenje sa donošenjem ustava BiH stavljali su ozbiljne prigovore i neki ugledni članovi Carevinskog vijeća (austrijskog parlamenta) u Beču. Protiv odugovlačenja sa bosanskim ustavom oštro je protestirao profesor Tomas Masaryk, kao ugledni zastupnik u Carevinskom vijeću, kada je septembra 1909. posjetio Sarajevo. Šef pravosudnog odjela A. Schek mu se izvinjavao, uz obrazloženje da to pitanje ne zavisi samo od bosanske Zemaljske vlade već i od drugih faktora. Kada se nakon godinu i po dana rada već pripremalo proglašenje ustava, konačno je i Muslimanska narodna organizacija, kao što je naprijed navedeno, 8. II 1910. "bezuslovno" priznala aneksiju i izrazila svoju lojalnost prema habsburškoj dinastiji. Političko vođstvo stranke obećalo je vladi lojalnu saradnju u budućem saboru, tražeći od nje da zakonske prijedloge koji se tiču interesa Bošnjaka prethodno raspravi sa vođstvom stranke. MNO je tražila i povećanje broja bošnjačkih mandata u saboru, pošto su već ranije isto za sebe tražile sve srpske i hrvatske stranke. U tom je smislu ministru Buriánu podnijeta predstavka u pogledu nepravedne podjele saborskih mandata. Pored toga, MNO je tražila veći broj virilnih mjesta u saboru, pošto Bošnjacima "ne pripada i neće pripadati" praktično ni jedan od svjetovnih virilnih mandata. U biti je traženo da Bošnjaci imaju

u saboru više od jedne trećine mandata, srazmjerno njihovoj brojnosti u ukupnom stanovništvu BiH. Prema mišljenju vođstva stranke, to se moglo ostvariti davanjem bošnjačkim veleposjednicima odgovarajućeg broja mandata. I Esad-ef. Kulović je sa strane "naprednih Muslimana" tražio 10. II 1910. preko Careve kancelarije veći broj mandata za Bošnjake u kuriji inteligencije i gradskoj kuriji. Oba zahtjeva su bila odbijena, sa obrazloženjem da su bošnjački mandati proporcionalni broju njihovog stanovništva, ili uopće nisu ni razmatrani. Ovo posebno važi za zahtjeve MNO, čija je predstavka protokolirana kod Zemaljske vlade 12. II 1910, a samo pet dana kasnije Car je sankcionirao Ustav, odnosno *Zemaljski štatut za Bosnu i Hercegovinu.*

Ustav i za njega vezane zakone car Franjo Josip sankcionirao je 17. II 1910, a svečano su proglašeni u velikoj dvorani Zemaljske vlade 20. istoga mjeseca. Toj svečanosti prisustvovali su svi članovi vlade, viši činovnici i predstavnici civilnih i vojnih vlasti, poglavari svih vjerskih zajednica, predstavnici gradske općine, autonomnih oblasti i korporacija i drugi ugledni građani. Svečano proglašenje izvršio je zemaljski poglavar Marjan Varešanin, koji je kraćim govorom saopćio skupu nastale promjene, a zatim pročitao carevo rješenje o uvođenju ustava.

Novi ustavni poredak u Bosni i Hercegovini reguliran je sa šest zakona, koji predstavljaju cjelinu: (1) Zemaljski ustav (Štatut), (2) Izborni red, (3) Saborski poslovni red, (4) Zakon o društvima za BiH, (5) Zakon o skupljanju za BiH, (6) Zakon o kotarskim vijećima. Bosanski ustavni poredak zasnivao se na ideji o tzv. "piramidalnoj ustavnosti", prema kojoj su se prvobitna minimalna ustavna prava, zajamčena navedenim zakonima, imala postepeno proširivati novim demokratskim ustanovama i u vidu poklona (oktroiranja) povremeno davati narodu. Ovakav koncept ograničene ustavnosti bio je, po zvaničnom tvrđenju, logična posljedica kulturne zaostalosti naroda u BiH. Ustav je donio vrlo malo promjena u upravi BiH. Vrhovna upravna vlast ostala je u rukama zajedničkog ministarstva finansija u Beču i njegove agencije, činovničke Zemaljske vlade u Sarajevu. Najvažnija je činjenica da je BiH ustavom dobila svoj sabor, kao neku vrstu parlamentarnog tijela, mada sa veoma ograničenim legislativnim zakonskim pravima.

Bosanski sabor je sastavljen kombinacijom socijalnog, nacionalnog i virilističkog kurijalnog sistema veoma složenog karaktera. Pored toga, za razliku od drugih zastarjelih predstavničkih ustanova u Monarhiji, Bosanski sabor se nije zasnivao ni na nekoj posebnoj bosanskoj tradiciji. Srednjovjekovnog "stanka", odnosno državnog sabora, kao staleške skupštine bosanske vlastele odavno je nestalo, a njegova funkcija i tradicija u narodu potpuno je zaboravljena. U objašnjenjima kojima je zajedničko ministarstvo finansija

propratilo ustavne zakone, a posebno saborski izborni red, naglašeno je da je takva struktura sabora podešena kako bi bila što je moguće vjerniji odraz nacionalnih, konfesionalnih i političkih prilika u BiH. Građani su tako bili podijeljeni u tri glasačke kurije po nacionalnim grupama, čime se svakoj konfesiji osiguravao odgovarajući broj poslanika, srazmjerno njenoj brojnosti. Unutar konfesionalnog izbornog tijela postojale su posebne kurije na socijalnoj bazi: gradska, seoska, veleposjednička i kurija inteligencije. Pored izabranih poslanika, u sabor je ulazilo i 20 virilista, tj. poslanika koji su automatski po svom položaju smatrani članovima sabora. To su bili: reis-ul-ulema, vakufsko–mearifski direktor, sarajevski i mostarski muftija i po imenovanju najstariji muftija; četiri srpsko–pravoslavna mitropolita i potpredsjednik Velikog upravnog i prosvjetnog savjeta SPC; rimokatolički nadbiskup, te oba provincijala (redodržavnika) franjevačkog reda; sefardski nadrabin; predsjednik Vrhovnog suda, predsjednik Advokatske komore u Sarajevu, načelnik Zemaljskog glavnog grada Sarajeva i predsjednik Trgovačke i obrtničke komore u Sarajevu.

Zemaljska vlada je predložila da se na 25.000 stanovnika bira jedan poslanik. Prema popisu stanovništva od aprila 1895. bilo je u BiH 1.568.092 žitelja. Od tog broja otpadalo je na muslimane 548.632, pravoslavne 673.246 i na katolike 334.142 stanovnika. Zemaljski odjel za statistiku procijenio je da je krajem 1909. bilo u BiH 1.800.000 stanovnika. Popis izvršen u oktobru 1910. pokazao je da u zemlji živi 1.898.044 stanovnika, što znači da je proračun bio približno tačan. Polazeći od procijenjenog broja stanovnika i računajući da se jedan poslanik bira na 25.000 stanovnika, utvrđeno je da će se u budući bosanski sabor birati 72 poslanika. Ovaj broj se imao podijeliti na tri spomenute kurije.

Aktivno biračko pravo imali su svi "bosanskohercegovački pripadnici" muškog spola koji su na dan izbora navršili 24 godine, samovlasni su i koji u zemlji stalno stanuju najmanje jednu godinu prije izbora. Aktivno biračko pravo imali su i austrijski i ugarski državljani, ukoliko su bili namješteni u upravnoj, prosvjetnoj i željezničarskoj službi u BiH. Jedino su žene veleposjednice, ukoliko plaćaju najmanje 140 kruna zemljarine, imale aktivno biračko pravo u prvom razredu prve kurije. Pravo glasa nisu imala lica koja se nalaze pod stečajem, dok traje stečajni postupak, zatim aktivna vojna lica, te osobe koje su pod istragom ili su već osuđene zbog krivičnih djela. Pasivno biračko pravo imali su muškarci sa navršenih 30 godina, ukoliko uživaju sva građanska prava. Lica u aktivnoj državnoj službi, u upravi, željeznicama i javnim školama, nisu imala pasivno biračko pravo.

Mada je vlada odredila da se jedan poslanik bira na 25.000 stanovnika, u stvarnosti situacija je bila sasvim različita, zavisno od pojedinih kurija i

konfesija. U nekim kurijama favorizirana je jedna, druga ili treća konfesija. Ali, kada se sve kurije uzmu zajedno, onda je prosjek birača, odnosno stanovnika po jednom zastupniku, za sve tri konfesije bio ujednačen. Jedan pravoslavni mandat dolazio je na 33.714 stanovnika, muslimanski na 33.355, a katolički na 33.373 stanovnika. Očigledno je da je pri izborima vlada željela održati ravnotežu i paritet između etničko–konfesionalnih grupa. Držanje ove ravnoteže i pariteta bio je jedan od osnovnih principa austrougarske politike u BiH. Kao izraz tog principa, car, kome je dato pravo imenovanja predsjednika i potpredsjednika sabora, bio je obavezan da pazi da se na položaj predsjednika i potpredsjednika naizmjenično nalaze pripadnici sve tri konfesije.

Kao "neka vrsta dekoracije" u bosanski ustav je mehanički prenijet član 142. austrijskog Temeljnog državnog zakona (*Staatsgrundgesetz*) od 21. XII 1867, koji je sadržavao odredbe o građanskim pravima. Članovi 2–30 bosanskog ustava sadržavali su odredbe o građanskim slobodama, poznate iz većine građanskih ustava i deklaracija o pravima. Poseban značaj imao je član 11. kojim je "svim zemaljskim pripadnicima ujamčeno čuvanje narodne osobine i jezika". Zemaljska vlada imala je pravo da u slučaju rata, nemira ili veleizdajničkih akcija suspendira građanska prava navedena u ustavu.

Po ustavu je BiH ostala jedinstveno područje, sa jedinstvenim zemaljskim pripadništvom i predstavljala je posebnu upravnu jedinicu (*territorium separatum*), kao područje zajedničke vladavine dviju država Monarhije. Ovaj posebni pravni subjektivitet BiH izražavao se u periodu nakon aneksije djelimično kroz sabor. Kao treće državno–pravno tijelo u okviru Monarhije, BiH nije mogla ni poslije aneksije i ustava neposredno participirati u tzv. zajedničkim poslovima. Ustav je odredio da sabor iz svojih redova bira devetočlani Zemaljski savjet, čiji je zadatak bio da kontaktira sa austrijskim parlamentom, ugarskim saborom i delegacijama. Već samo osnivanje i funkcija Zemaljskog savjeta posredno su ukazivali na činjenicu da je bilo potrebno da se postepeno u budućnosti Bosni i Hercegovini osigura određeno mjesto u vršenju tzv. zajedničkih poslova u Monarhiji.

Svi vodeći građanski političari i intelektualci u BiH prihvatili su ustav kao svršenu činjenicu. Oni su, štaviše, vjerovali da u zemlji počinje jedna nova politička era. Potpuno zahvaćeni idejama tzv. realpolitike, bosanski građanski političari su vjerovali da im i ograničeni ustav pruža dovoljno mogućnosti za rad na "narodnim stvarima".

Ovo "realno" pragmatično stanovište zauzela je i Muslimanska narodna organizacija, koja je do tada bila najtvrđa opoziciona stranka. Njen Egzekutivni odbor obratio se putem *Musavata* 12. II 1910. jednim proglasom

bošnjačkoj javnosti u kojem se ističe da je nužno preduzeti određene korake, kako bi u novoj ustavnoj eri bošnjački interesi bili dovoljno zaštićeni. Ta zaštita ostvarivaće se u prvom redu preko sabora i drugih ustavnih institucija. Same te institucije ne zadovoljavaju potrebe naroda, ali sve zavisi od ljudi koji će biti u saboru, čime se indirektno apeliralo da se u sabor biraju predstavnici MNO. Umjesto sporazumnog djelovanja, ustav je izazivao nova stranačka pregrupisavanja i polarizaciju unutar bošnjačkog građanskog političkog pokreta. Reaktiviranje snažne MNO, neposredno pred proglašenje ustava, izazvalo je tešku krizu unutar Muslimanske napredne stranke. "Napredni Muslimani" su nastojali iskoristiti opoziciju MNO i njenu apstinenciju od zvanične ustavne rasprave i nametnuti se kao glavni politički predstavnici Bošnjaka. Potcjenjujući MNO i držeći da su je u postaneksionom razdoblju politički sasvim potisnuli, "napredni Muslimani" su odbili njenu ponudu da poduzmu zajedničku akciju u pogledu "nepravedne podjele" saborskih mandata.

Da bi unaprijed odbila moguće prigovore MNO zbog prorežimskog i posebno prohrvatskog držanja svojih vodećih članova, što je bilo krajnje nepopularno među bošnjačkim narodom, Napredna stranka se reorganizirala na skupštini u Sarajevu 31. I 1910. godine. Do ove skupštine došlo je najviše na zahtjev sarajevskog gradonačelnika Esada-ef. Kulovića, koji se u periodu od aneksije do proglašenja ustava afirmirao kao stvarni vođa "naprednih Muslimana", mada formalno nije bio član glavnog odbora stranke. On je kao uslov za ulazak u vođstvo stranke postavio zahtjev da se stranka javno odrekne svakog rada na bilo kakvom prohrvatskom nacionaliziranju Bošnjaka. Tome se, po kasnijoj vlastitoj izjavi, najviše suprotstavio Adem-aga Mešić.

Napredna stranka nije doduše u svom programu sadržavala nikakve tačke o tobožnjem hrvatstvu Bošnjaka, ali je zbog pisanja svog glasila *Muslimanske svijesti*, posebno njenog glavnog urednika Ekrema Šahinovića te djelatnosti Adem-age Mešića, bila u narodu označena kao frankovačka. Nakon dosta žive i oštre političke borbe, na skupštini je odlučeno da se obustavi izdavanje kompromitirane *Muslimanske svijesti* i pokrene novi list, *Muslimanska sloga*, da sama stranka promijeni ime "napredna" u Muslimanska samostalna stranka (MSS) i da se jednim proglasom javno odrekne "nacionaliziranja", tj. kroatiziranja Bošnjaka.

Ovaj proglas Muslimanske samostalne stranke izazvao je žaljenje kod hrvatskih građanskih stranaka u Bosni. Reakcija Hrvatske narodne zajednice bila je relativno blaga. Njen list *Hrvatska zajednica* pisao je 3. II 1910. da se postupak "naprednjaka", uz sve žaljenje, ne može osuđivati te da je on učinjen pod pritiskom okolnosti, jer su "naprednjaci", zbog hrvatskog na-

cionalizma, bili u bošnjačkoj sredini "prilično zanemareni". Da ne bi ostali samo "jedna inteligentna elita", bez korijena i dodira sa narodom, "naprednjaci" su morali "iz svoje lađe izbaciti suvišan balast", mada je žalosno da je "taj balast predstavljala nacionalna misao i to baš hrvatska". Na kraju se napominje da će HNZ zadržati simpatije za ovu stranku. Nasuprot tome, Štadlerov *Hrvatski dnevnik* je sa puno oštrine i ne bez izvjesne zluradosti pisao 5. II 1910. da su "napredni Muslimani" " stresli sa sebe hrvatsku prašinu" i potražili nov okvir u kojem nema mjesta hrvatskom imenu. List je konstatirao da danas nema u Bosni "ni jednog istaknutijeg muslimana" koji bi bio spreman da u javnosti ispovijeda hrvatsko nacionalno osvjedočenje i ideju te da se za njih bori među bošnjačkim elementom. To pokazuje, pisao je dalje list, da je Štadler nesumnjivo bio u pravu, kada je nasuprot prvacima HNZ, koji su se uzalud nadali da će Bošnjake pridobiti za hrvatstvo, zahtijevao da se Hrvati organiziraju isključivo na katoličkoj osnovi.

Ni promjena imena stranke i glasila, ni javno odricanje od hrvatstva nisu bivše "naprednjake", a nove "samostalce", učinili popularnijim u narodu. U tom pogledu pozicije MNO u narodu nisu bile nimalo poljuljane. *Musavat* je 12. II 1910. u tom smislu objavio karakterističan komentar pod naslovom *Rahmetli naprednjaci*. List je ukazivao da promjena imena ne znači nikakvu izmjenu politike "naprednjaka". Za većinu Bošnjaka "naprednjaci" ili "samostalci" bili su, bez obzira na njihov značajan kulturni rad, jednostavno skupina oportunističkih i hiperlojalnih elemenata, koji su kroz čitavo vrijeme autonomne borbe Bošnjaka stajali po strani, a mnogi među njima pokorno slušali i služili vladi, kako je to zapisao Osman Đikić u prvom broju svog lista *Samouprava* (organa "muslimanske demokratije") 31. III 1910. godine.

Nakon proglašenja ustava, došlo je također do oštrijeg političkog diferenciranja unutar Muslimanske narodne organizacije. Jedna grupa njenih mlađih aktivista, ne istupajući formalno iz stranke, pokrenula je spomenuti list *Samoupravu*, kao "organ muslimanske demokratije". "Muslimanska demokratija" priznavala je lojalno da je Narodna organizacija svojom desetgodišnjom borbom i radom "učinila dosta našem elementu". Autonomija vjerskih i vakufsko–mearifskih poslova svakako je značajno dostignuće, ali samo po sebi nedovoljno da popravi položaj bošnjačkog naroda, koji se nalazi "u jadnom i nevoljnom stanju". Bošnjaci "demokrati" u prvi plan ističu potrebu socijalnog rada u narodu radi poboljšanja njegovih životnih prilika. Dok je Narodna organizacija skoro uvijek na prvo mjesto stavljala veleposjedničke interese, dotle Bošnjaci "demokrate" ističu da prije svega treba raditi na podizanju bošnjačkog seljaka, radnika, zanatlije, malog posjednika i trgovca, koji "sačinjavaju ogromnu većinu našeg elementa". U tom smislu "demokrati" smatraju da se interesi svih bošnjačkih staleža moraju

jednako čuvati i štititi. "Demokrati" su u pogledu nacionalnog pitanja smatrali "sve tri vjeroispovijesti u zemlji jednim narodom", ali ne kažu kojim.

Tako i ova prva, uslovno rečeno antifeudalna politička grupa među Bošnjacima, nije mogla izaći iz okvira tradicionalne općebošnjačke orijentacije, karakteristične za tadašnje pa dobrim dijelom i kasnije političko organiziranje Bošnjaka. To je bila logična posljedica okolnosti u kojima su se Bošnjaci u cijelosti, kao zajednica, našli poslije okupacije 1878. godine. "Demokrati" shvataju da je "razlikovanje u društvu" prvi uslov socijalno–ekonomskog i kulturnog napretka, ali u svojoj kritici konzervativnosti, pretežno velikoposjedničkog vođstva MNO, oni sve više padaju na srpskonacionalno–političko stanovište, čime su se, jednako kao i prije njih "naprednjaci", potpuno onemogućili u bošnjačkom narodu. Zato prvacima MNO, koji su uvijek isticali da stoje na "stanovištu čisto muslimanskih interesa", nije bilo teško da održe svoj uticaj u narodu.

Zemaljska vlada je prve saborske izbore raspisala za 18–28. V 1910. godine. Nakon raspisivanja izbora, MNO i MSS su povele pregovore o zajedničkom istupanju na njima. Pregovori su vođeni uglavnom o podjeli mandata, mada su "samostalci" podnijeli jedan program o ujedinjenju dviju stranaka. Egzekutivni odbor MNO nudio je "samostalcima" šest mandata, ali su oni tražili više. Kako "egzekutivci" nisu htjeli ustupiti više ni jedan mandat, to su pregovori prekinuti. "Samostalci" su posebnim izdanjem *Muslimanske sloge* 28. IV 1910. optužili Muslimansku narodnu organizaciju za neuspjeh pregovora, dok *Musavat* nije dao nikakav komentar. Na izborima je Srpska narodna organizacija osvojila sve pravoslavne mandate, ukupno 31. Isto je i Muslimanska narodna organizacija dobila svih 24 muslimanska mandata. Od 16 katoličkih mandata, Hrvatska narodna zajednica je dobila 12, a štadlerovci svega 4 zastupnička mjesta. Odziv birača bio je masovan, čak i u trećoj, seoskoj kuriji, gdje se to najmanje očekivalo. Od ukupno 105.734 upisanih Bošnjaka birača u seoskoj kuriji, glasalo je 88.205, ili 83 %. Srba – upisanih birača, u ovoj kuriji glasalo je 85 %. Najmanji odziv birača u seoskoj kuriji bio je među Hrvatima, gdje je glasalo svega 61 % od ukupnog broja upisanih birača. Bez mandata su ostali bošnjački "samostalci" i "demokrati". Bošnjaci "demokrati" su istakli jedino Osmana Đikića kao kandidata u trećoj kuriji u nekim selima istočne Hercegovine. Uticaj Narodne organizacije bio je tako snažan da su seljaci odbijali da uopće saslušaju govore Osmana Đikića, Smail-age Ćemalovića i drugih "demokratskih agitatora".

"Samostalci" su priznali svoj poraz kao "žalosnu istinu" da je njihova stranka na prvom koraku naišla na "neprohodne zapreke taštine i džehaleta" (neznanja). U Bosanski sabor izabrano je nekoliko "muslimanskih analfa-

beta", koji za Bošnjake neće moći ništa učiniti, nego im samo poslužiti "na sramotu pred čitavim kulturnim svijetom", pisala je *Muslimanska sloga* 27. V 1910. godine. Umjesto da analizira uzroke svog neuspjeha, stranka je jednostavno optužila "egzekutivce" da su potisnuli bošnjačku inteligenciju uz pomoć Srba i barona Pitnera. Potpuni poraz MSS rezignirano je 11. VI 1910. prokomentirao i stari list *Bošnjak*. Nepopularnost "samostalaca" ili "naprednjaka" pokazuje i podatak da je od 98.814 Bošnjaka birača u gradskoj kuriji, za MNO glasalo 81.217, a za MSS svega 7.597 građana. U takvoj situaciji Esad-ef. Kulović, vođa MSS, kojem je kao sarajevskom gradonačelniku pripadalo virilno mjesto u saboru, podnio je ostavku, ne želeći da u saboru bude izložen napadima svih ostalih bošnjačkih poslanika.

Odmah poslije saborskih izbora, posjetio je car Franjo Josip prvi i jedini put Bosnu i Hercegovinu. Car je u Sarajevu boravio od 30. maja do 3. juna. On je tom prilikom 31. maja izdao patent, kojim je sazvao sabor za 15. VI 1910. godine. Sabor se sastao u određeni dan. Carskim ukazom od 10. VI 1910. za predsjednika prve saborske sjednice imenovan je Ali-beg Firdus, a za potpredsjednike Vojislav Šola i dr. Nikola Mandić. Kako je Ali-beg Firdus već bio na samrtničkoj postelji, to je predsjedničku dužnost tokom cijelog prvog zasjedanja vršio Vojislav Šola. On i Mandić su odmah položili "zavjeru" (zakletvu) zemaljskom poglavaru Varešaninu, a zatim je Šola, kao predsjedavajući, "zavjerio" ostale zastupnike.

Već na drugoj saborskoj sjednici, 16. VI 1910. izjavio je dr. Nikola Stojanović u ime "svih srpskih poslanika" protest što je vlada prilikom stavljanja prijedloga za imenovanje predsjednika Sabora zanemarila princip relativne većine. Na ovo je putem *Musavata* 18. VI 1910. iz redova Muslimanske narodne organizacije došla oštra javna reakcija i čuđenje da protiv imenovanja Firdusa, koji je toliko godina vodio Bošnjake "u zajedničkoj borbi sa pravoslavnim Srbima", protestiraju oni koji su uvijek isticali i ističu princip nacionaliteta, dok im je vjera navodno "privatna i sporedna stvar". Protest dolazi od ljudi koji godinama govore da su oni "samo Srbi i ništa drugo" i koji neprestano prigovaraju Bošnjacima zašto se bore samo pod vjerskom "firmom" i što ne uzmu noviju i moderniju ideju nacionalnosti. Ovo je utoliko čudnije što protest dolazi od ljudi koji su se uvijek voljeli "hvaliti svojim napretkom i kulturom". List na kraju dodaje da bi ta ista gospoda protestirala protiv imenovanja Ali-bega Firdusa, čak kad bi on bio "osvjedočeniji Srbin nego što je bio rahmetli Avdo Karabegović". Oni bi protestirali samo zato što je Firdus Bošnjak, a nije pravoslavni Srbin.

Time se ovaj slučaj smatrao okončanim, ali kao da je nagovijestio kasnije oštre bošnjačko–srpske sukobe u saboru. Teško bolestan, Ali-beg Firdus je ubrzo umro, 1. VII 1910. godine. Kako je još 14. VI 1910.

Egzekutivni odbor MNO obavijestio bošnjačku javnost da ustupa vođstvo stranke "našim saborskim poslanicima koji stoje na programu organizacije", to je za predsjednika Kluba narodnih poslanika Bošnjaka i ujedno novog vođu stranke izabran Derviš-beg Miralem.

Mada je u početku Sabor radio sporazumno, skoro sve debate karakterizira nacionalistička obojenost istupa srpskih i hrvatskih zastupnika, koji su u svakoj prilici isticali svoje zahtjeve za Bosnom i Hercegovinom. To je naročito došlo do izražaja u prvoj proračunskoj (budžetskoj) raspravi, koja je otvorena 18. VII 1910. godine. Izvjestilac saborskog proračunskog odbora, Šćepan Grđić, uzgred je spomenuo da u BiH žive samo dvije narodnosti, srpska i hrvatska, te da je i za jedne i za druge, "kao realne političare", bitno da zajedno "pridobiju elemente moći" svojim ekonomskim i kulturnim podizanjem, kako bi stvarno preuzeli vlast u zemlji.

Načelni govor u toj debati u ime Muslimanskog kluba održao je dr. Murat Sarić. On se nije ni osvrnuo na nacionalističke i državno–pravne aspiracije srpskih poslanika, nego je mnogobrojnim podacima ukazivao na težak položaj Bošnjaka i diskriminaciju koju vlada vrši prema njima u državnoj službi, školstvu, vjerskom životu, tolerišući pri tome otvoreni katolički prozelitizam.

U relativno mirnu budžetsku debatu, u kojoj su poslanici kritikovali vladinu politiku, buru je unio virilista dr. Ivan Šarić, nadbiskupski vikar, izjavom da je za autonomiju Bosne, ali "u hrvatskoj državi" i da HKU "ne može priznati na teritoriju kraljevstva hrvatskoga nikoje drugo ime, nikoji drugi narod i nikakve druge ambleme doli hrvatske". Ove su riječi dočekane burnim protestom Sabora, posebno srpskih poslanika. Predsjednik Kluba muslimanskih poslanika pročitao je saopćenje Kluba da se preko Šarićevih riječi prelazi sa prezirom i protestira protiv takve i slične drskosti, ma sa koje strane ona dolazila. Bošnjacima se ne mogu držati lekcije kojoj narodnosti pripadaju niti se može dopustiti da se BiH sjedini sa Hrvatskom ili ma kojom drugom pokrajinom. Naše je geslo, istakao je Derviš-beg Miralem, "Bosna Bosancima". Tako je već ova prva budžetska rasprava u Saboru pokazala da skoro svako pitanje u BiH, zbog srpskih i hrvatskih nacionalističkih aspiracija, dobija nacionalno–politički, odnosno državno–pravni karakter.

U Saboru je po tom vođena žučna debata povodom prijedloga Zakona o Poštanskoj štedionici. Vlada je faktički ovaj Zakon već sama donijela, zatraživši od Sabora samo naknadnu saglasnost. Predstavnici sva tri saborska kluba bili su jednodušni u tome da je tim činom vlada prekršila Ustav, jer je to pitanje spadalo u isključivu nadležnost Bosanskog sabora. Zakon je

ipak naknadno izglasan 1. II 1911. glasovima Hrvata i Bošnjaka, u veoma bučnoj i napetoj atmosferi i pošto su srpski poslanici napustili sabornicu.

Debata o Zakonu o Poštanskoj štedionici otvorila je proces političkog prestrojavanja u svim saborskim grupama. Prvi put od Okupacije došlo je u jednom pitanju do političke saradnje između Hrvata i Bošnjaka. Konačno je prekinuta dugogodišnja bošnjačko–srpska saradnja, što u Muslimanskom poslaničkom klubu nije prošlo bez otpora i neslaganja. Najzad, debata je otkrila da i u samom Srpskom klubu postoje neslaganja i da je jedinstvo Srpske narodne organizacije, ostvareno pred izbore, ozbiljno ugroženo. Sve ove tendencije do kraja će se razviti i iskazati u toku rasprave o agrarnom pitanju, tj. povodom prijedloga Zakona o fakultativnom otkupljivanju kmetovskih selišta.

Još u vrijeme saborskih izbora znalo se da će agrarno pitanje igrati ključnu ulogu u političkom prestrojavanju zemlje. U državno–pravnim okolnostima u kojima se BiH tada nalazila i s obzirom na različite nacionalističke težnje u tom pogledu, ovaj njen osnovni ekonomsko–socijalni problem postavljao se i rješavao u prvom redu kao nacionalno–političko pitanje. Agrarno pitanje dovelo je do stvaranja hrvatsko–bošnjačkog pakta, pojave dviju disidentskih grupa među Bošnjacima, i do razbijanja jedinstvenog Srpskog kluba. Srpska građanska politika našla se u agrarnom pitanju u procjepu između pritiska svog seljaštva, koje nastoji prisvojiti zemlju koju obrađuje i riješiti se obaveza prema njenom vlasniku, tj. agi, a sa druge strane želje da održi dotadašnji politički savez sa Muslimanskom narodnom organizacijom, koji je smatrala bitnim za ostvarenje srpskih nacionalnih aspiracija u BiH. Bošnjačko političko vođstvo, u kojem zemljoposjednici imaju odlučujuću riječ, želi zadržati zemljišni posjed i u tu svrhu koristi osjećaj ugroženosti svih slojeva bošnjačkog stanovništva. U toj borbi bošnjačko vođstvo traži sigurnijeg političkog saveznika od srpskog građanstva, koje se podijeljeno nalazi u međusobnim unutrašnjim previranjima i sukobima. Najzad, hrvatska građanska politika, koja je po svojoj djelatnosti i psihologiji bila tipičan odraz položaja jedne manjine, mogla je steći relativnu snagu jedino oslanjanjem na Hrvatsku i pridobijanjem Bošnjaka u Bosni. Taj njen položaj i svijest o njemu nalaze se u drastičnom raskoraku sa krupnim hrvatskim nacionalnim i državno–pravnim težnjama. Između potrebe da pomogne hrvatskom seljaku ili ostvari nacionalne aspiracije, hrvatska građanska politika se odlučila na ovo drugo.

Ubrzo poslije saborskih izbora, dr. Nikola Mandić je neočekivano potpisao sa Srbima pakt da će HNZ podupirati obavezni otkup kmetova. To je vjerovatno učinio pod utiskom izbornog poraza Muslimanske samostalne stranke i potpune pobjede Narodne organizacije, sa kojom se sporazum

činio neostvarljivim zbog njene dugogodišnje saradnje sa Srbima i opozicionarstva. O agraru je vođena debata i van Sabora, u raznim javnim glasilima, posebno u časopisu *Pregled*. Na osnovu izvjesnih posrednih proračuna, tvrdilo se sa srpske strane da maksimalan broj bošnjačkih aginskih duša iznosi 31.698, a minimalan broj bošnjačkih kmetskih duša 42.737. Iz toga se zaključivalo da je Bošnjacima u većini u interesu da se agrarno pitanje riješi povoljno ne samo za "kmetove" nego za age i begove. Ostala ogromna većina Bošnjaka, kao što su zanatlije, trgovci i slobodni seljaci, navodno nisu bili zainteresirani za to pitanje.

Agrarno pitanje je od čisto socijalno–ekonomskog dobilo politički karakter. Ono je uzrokom, kako je u *Samoupravi* od 1. XII 1910. pisao Hamid Svrzo, da je sav bošnjački element postao konzervativan, a njegovo vođstvo vladina desnica u Saboru, koja će prihvatiti sve vladine zakonske prijedloge, samo ako mu se bude u agrarnom pitanju išlo na ruku. To vođstvo je radi agrara zapustilo sve grane privrede i općenito rad na narodnom podizanju. Duga propaganda učinila je da danas svaki Bošnjak drži da je agrar jedina baza i čuvar Bošnjaka u Bosni. Zbog toga bi naglo rješenje agrarnog pitanja značilo jedan veliki i opasan udarac za Bošnjake, koji bi mnoge od njih iz Bosne raselio. Ta okolnost, zaključuje Svrzo, nalaže nam da ne rješavamo naglo agrarno pitanje.

Tako ni pripadnici "muslimanske demokratije" nisu znali predložiti ništa određeno u pogledu rješenja agrarnog pitanja što bi efikasno suprotstavili Muslimanskoj narodnoj organizaciji. "Demokrati" su bili suviše slabi da bi mogli ugroziti postojeće bošnjačko političko vođstvo. Pored toga, ovo vođstvo je raspolagalo snažnim propagandnim argumentima protiv "demokrata". Dovoljno je bilo da u narodu govore, kako oni oko *Samouprave* hoće da nametnu Bošnjacima srpstvo, što je u bosanskim prilikama faktički značilo pravoslavlje, pa da im onemoguće svaki rad i uticaj u narodu. U tome i leži osnovna slabost Bošnjaka "demokrata", koji uglavnom nisu znali razdvojiti interese srpske građanske politike u odnosu na stvarni položaj i potrebe bošnjačkog naroda.

Kad se utvrdilo da su zvanični austrougarski faktori za fakultativni otkup, onda je sa srpske strane ponuđen Bošnjacima jedan projekat agrarnog zakona koji je izradio dr. Nikola Stojanović. Osnovna ideja ovog zakonskog projekta je osiguranje stalnosti kmeta na posjedu i ukidanje prava agi da kmeta koji ne izvršava svoje obaveze odstrani sa svog zemljišta. Ovaj projekat je formalno stajao na stanovištu fakultativnog otkupa, ali je jednovremeno pružao mogućnosti kmetu, odnosno zakupcu zemljišta, da se postepeno faktički pretvori u slobodnog vlasnika. Kao protivuslugu Bošnjacima da podrže ovaj zakonski projekat, Srpski klub se ponudio da glasa za veću

pomoć iz budžetskih sredstava za obrazovanje varoškog bošnjačkog i aginskog podmlatka u srednjim i zanatskim školama. Ovaj, sa srpske strane ponuđeni projekat, za bošnjačko je vođstvo bio neprihvatljiv. Svaka stalnost kmeta, kao zakupca na posjedu, vodi u krajnjoj liniji lišavanju age, odnosno vlasnika zemlje, njegovih prava. Osnovna tendencija zemljovlasnika bila je da se izvrši potpuna mulkizacija (privatizacija) tzv. kmetovske okućnice i da se seljak liši servitutskih prava na njihovim šumama. Ta težnja da se čitav odnos između zemljovlasnika i kmetova postavi na čisto privatno–pravnu osnovu proizlazila je iz dosljednog tumačenja Saferske naredbe iz 1859. godine. Sve je to bilo jasno razrađeno već u nacrtu Agrarnih ustanova, koji je juna 1908. Egzekutivni odbor MNO podnio Zemaljskoj vladi.

I "napredni Muslimani", jednako kao pristalice MNO, insistiraju, shodno Saferskoj naredbi, da je odnos između age i kmeta privatno–pravni, a ne javno–pravni. Saferska naredba označava kmeta riječju *mustedžir* (zakupnik), što je i u njemačkom službenom prijevodu naredbe 1878. prihvaćeno, jer se upotrebljava pojam *Pachter*, a ne *kmet* (*Lehnsbauer*). Odnos zemljovlasnik–zakupac označen je pojmom *Pachterverhältnisse*, što znači najamni odnos koji se uređuje putem međusobnog zakupničkog ugovora (*muzarea*). U jeku agrarnih rasprava u saboru, *Muslimanska sloga* je 11. IV 1911. pisala da je agrarni odnos u "našoj domovini" bio i ostao "samo privatno pravna materija". Tu se radi o pravima građanina prema građaninu, seljaka prema zemljovlasniku, zakupca prema zakupodavcu. Ovaj stav i tendencija da se seljak na veleposjedu tretira kao zakupac, a aga kao zakupodavac, sa svim pravnim posljedicama koje iz takvog odnosa proističu, jasno su izraženi u projektu Zakona koji je protiv "lex Stojanović", Muslimanski klub ponudio Srpskom kao osnov za sporazum. Na srpskoj strani ovaj prijedlog je dočekan komentarom da smo "s ovom osnovom u potpunom srednjem vijeku". Niko se nije potrudio da uoči njegov građanski koncept o privatno–pravnom, tj. ugovornom karakteru agrarnih odnosa.

Među jednim brojem bošnjačkih zemljoposjednika postojala je spremnost da se prihvati obavezni otkup. Kotarski predstojnik iz Prijedora izvijestio je Zemaljsku vladu augusta 1910. da su mu neki bošnjački posjednici izjavili da bi bili potpuno zadovoljni obaveznim otkupom. Narodni poslanik Omer-ef. Čirkinagić je tom prilikom rekao da se jedan broj bošnjačkih zastupnika u Saboru jedino iz obzira prema krupnim zemljoposjednicima (kojih u zemlji ima najviše pedesetak) i zbog stranačke discipline izjasnio protiv obaveznog otkupa, iako ustvari nemaju ništa protiv takvog načina rješavanja agrarnog pitanja. Čirkinagić se navodno spremao da u banjalučkom okrugu vrši agitaciju za obavezan otkup, pošto tvrdi da su danas čifluci ionako više u rukama "kmetova", nego posjednika. *Muslimanska*

sloga je 11. X 1910. javljala da su i Bećir-beg Gradaščević iz Gradačca, Derviš-beg Miralem i Ali-beg Alibegović iz Modriče dolazili u Bijeljinu da nagovore tamošnje posjednike da prihvate obavezni otkup kmetova. Na sve to, niko od ovih javno prozvanih ljudi nije ništa izjavljivao. Znalo se da je Bećir-beg Gradaščević pružio svojim kmetovima ili zakupcima mogućnost da se otkupe čim je izabran za narodnog zastupnika. Zato je od svojih političkih protivnika optuživan da takvim činom posredno izaziva nesigurnost među Bošnjacima i podstiče ih na seobu, utoliko prije što su koincidencijom istovremeno u Krajini i Posavini izbili seljački nemiri. Bilo je zaista pojava seobe u Tursku pa je *Musavat* 8. X 1910. uputio dramatičan apel: "Muslimani, ne puštajte zemlju iz ruku!", jer "narod bez zemlje je narod bez budućnosti i stablo bez korijena." U *Muslimanskoj slozi* zagovarala se ideja o organiziranju dioničarskih društava za kupovanje zemlje od potencijalnih iseljenika.

Seljački pokret, poznat kao "štrajk", u Bosanskoj krajini i Posavini, u ljeto i jesen 1910, zaplašio je bošnjačke zemljoposjednike. Za njih je taj seljački štrajk značio čin protiv prava vlasništva, kao "najuzvišenijeg prava slobode". *Musavat* je uz to 8. X 1910. pisao i naglašavao da se bune upravo oni "koji su gladni i goli primljeni u ovoj zemlji od njezinih vlasnika". Općenito se smatralo da seljački pokret nije nastao spontano, nego agitacijom Petra Kočića, kao saborskog poslanika, i njegovih drugova. Pokret je trebalo da bude sredstvo pritiska na vlast da odbaci fakultativni i usvoji obavezni otkup. Cjelokupna bošnjačka štampa smatrala je da je uskraćivanje zakonite trećine zemljoposjednicima početak terora kojim pravoslavni Srbi misle otjerati Bošnjake s njihovog zemljišta. Odatle je seljački pokret neugodno pao vodećim srpskim građanskim političarima koji su radili na sporazumu sa Bošnjacima. Oni su bili iznenađeni ovim događajem pa je *Srpska riječ* 13. VIII 1910. priznala da pokret nije potekao iz same seljačke sredine, nego da je "namjerno izazvan sa druge strane". Seljaci se pozivaju da u svom interesu ne ustaju protiv davanja haka. Izražava se razumijevanje za njihov težak položaj, ali se ohrabruju da još ovu jesen budu strpljivi, jer nedavanjem haka umnogome otežavaju rad srpskih poslanika, koji vjeruju da će Sabor na kraju prihvatiti kao zakon obavezni otkup. Srpski političari su smatrali da je pokret nedovoljno organiziran i da je počeo "u nezgodan politički momenat".

"Nezgodan politički momenat" sastojao se u tome što su zaplašeni Bošnjaci izgubili povjerenje u bilo kakav sporazuman rad sa srpskim političarima, smatrajući da ovi podstiču seljake na nedavanje haka. Taj je strah svakako bio pretjeran, jer u to vrijeme čak ni socijal–demokrati nisu tražili rješenje agrarnog pitanja bez davanja odštete zemljoposjednicima. Bez obzira na to, "štrajk" je bio dovoljan razlog da bošnjačko vođstvo potraži sporazum

sa Hrvatskom narodnom zajednicom. HNZ je bila usvojila obavezno rješavanje i u tom smislu potpisala i sporazum sa Srbima. Taj je sporazum uglavnom bio sredstvo pritiska na Bošnjake da traže sporazum sa Hrvatima. Kao uslov za prihvatanje fakultativnog otkupa, HNZ je tražila da Bošnjaci podrže u saboru Mandićev prijedlog Zakona o zvaničnom narodnom jeziku u Bosni i Hercegovini, podnijet 30. I 1911. godine. Na toj liniji došlo je do hrvatsko–bošnjačkog sporazuma, koji je prvi put funkcionirao prilikom saborske rasprave o poštanskim štedionicama, a spreman je dočekao i zakonsku osnovu o fakultativnom otkupljivanju kmetovskih selišta.

Zakonska osnova izrađena je i podnijeta Saboru već 6. VII 1910. godine. Suština prijedloga je bila da otkupljivanje može uslijediti samo na temelju dobrovoljnog sporazuma između vlasnika zemlje i kmeta. Predloženi projekat rješenja je ustvari samo ozakonjivao dotadašnju praksu pri otkupu kmetova, s tom razlikom što je u slučaju sporazuma između vlasnika i kmeta država osiguravala potrebna sredstva za to. Ako se kmet i aga sporazumiju o otkupu i cijeni, vlada je bila dužna posredovati i pozajmiti kmetu cijelu otkupnu sumu, koju bi ovaj u toku više godina otplaćivao, uz kamatnu stopu povoljniju od bankovne. U tom smislu vlada je bila dužna osigurati sredstva na slobodnom novčanom tržištu. Tim svojim posredovanjem vlada je stranom kapitalu omogućavala unosan i siguran plasman. U Beču se vodila borba da li će austrijski kapital (Zemaljska banka) ili mađarski (Agrarna banka) preuzeti ulogu kreditora otkupa kmetova. Mađari su odlučno tražili načelo pariteta. I domaći, bosanskohercegovački kapital, iako slab, pokušavao se ubaciti u igru oko otkupa kmetova. Poslije duge borbe na relaciji Beč–Pešta nađeno je srednje rješenje pa je otkup kmetova povjeren Zemaljskoj banci kao predstavniku bosanskohercegovačkog erara.

Rezultati dotadašnje prakse fakultativnog okupa, za koji su seljaci na različite načine nalazili sredstva, nisu bili zadovoljavajući. U trenutku kada je podnijeta zakonska osnova o fakultativnom otkupu u zemlji je još bilo tzv. "čistih" kmetova 79.677, od čega 58.895 Srba, 17.916 Hrvata i 3.653 Bošnjaka. Istovremeno je i slobodnih i kmetova, ali pretežno slobodnih, bilo 14.453 seljaka, od kojih 1.438 Bošnjaka, 7.462 Srba i 5.533 Hrvata. Na kraju, dijelom slobodnih, ali pretežno kmetova seljaka bilo je 16.963, od kojih 1.223 Bošnjaka, 9.322 Srbina i 6.418 Hrvata.

Saborska debata o fakultativnom otkupu kmetova bila je mirna i kratka. Na to je uticala činjenica da je bila osigurana većina za vladin prijelog Zakona, a djelovala je i iscrpljenost od prethodnih rasprava. Generalna debata otvorena je 4. IV 1911. i u njoj su govorili zastupnici Ćamil Karamehmedović, kao podnosilac izvještaja većine u agrarnom odboru, dok je Vasilj Grđić govorio ispred manjine u ovom odboru. Pored njih u debati

su još od strane Bošnjaka govorili Čirkinagić, Miralem i Mustaj-beg Mutevelić, a od Srba Kočić i Jeftanović. Od strane Hrvata niko se nije javio za riječ. Tako je već sljedećeg dana, 5. IV 1911, bez ikakve rasprave, apsolutnom većinom izglasan Vladin prijedlog Zakona o fakultativnom otkupljivanju kmetovskih selišta.

Vlada je željela da za jedan tako značajan zakonski prijedlog, koji je potekao osobno od Cara, glasa bar nekoliko srpskih poslanika. Da bi se koliko–toliko oslabio efekat približavanja Bošnjaka i Hrvata, što se smatralo uspjehom vladine politike, 12 poslanika Srba (virilisti i poslanici prve kurije) glasali su po pristanku svih ostalih članova Srpskog kluba za fakultativni otkup kmetova. Za takav postupak Srpski klub je preko doktora Emila Gavrila dobio saglasnost iz Beograda, uz istovremenu opomenu Petru Kočiću da se sjeti i ima na umu šta je u Beogradu dogovorio. Prema njegovom držanju u raspravi o agrarnom pitanju u Beogradu će suditi da li je on kao političar "zreo".

Prije glasanja o Zakonu, Muslimanski i Hrvatski klub su 31. III 1911. sklopili pakt o saradnji u Saboru, tj. da će Hrvati glasati za predloženi agrarni zakon, dok će Bošnjaci podržati Mandićevu jezičku osnovu, po kojoj se jezik ima zvanično nazivati hrvatski ili srpski. Bošnjaci "demokrati" oštro su reagirali, nazivajući potpisivanje pakta izdajom, kako je to 4. IV 1911. pisala *Samouprava*, jer se navodno Bošnjaci paktom obavezuju da će u BiH priznati hrvatski jezik te da će se BiH "prisajediniti Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji". Ove dramatične vijesti o sadržini pakta ubrzo su se pokazale netačnim. Zagrebački *Obzor* je u više mahova tvrdio da su se Bošnjaci obavezali da "neće smetati državno–pravnim aspiracijama Hrvata". Muslimanski poslanički klub je izjavio da *Obzorovi* izvještaji ne odgovaraju pravom stanju stvari, odnosno da su netačni. Ali, kako su se različite netačne vijesti o paktu ponavljale, to je Muslimanski klub 2. V 1911. preko *Musavata* dao novu rezolutnu izjavu da Bošnjaci stoje "na stanovištu autonomije Bosne i Hercegovine, u kakvom god državno–pravnom sklopu bila Habsburška monarhija". Ovo je doslovno bila tačka 1. bošnjačko–hrvatskog pakta. Pored toga, u ugovoru se na više mjesta spominju Bošnjaci i njihovi "narodni poslovi". Srbi su smatrali da je cilj pakta da Bošnjake prikloni hrvatskoj nacionalnoj misli. Hrvati su se nadali da pakt predstavlja važan korak prema kroatizaciji Bošnjaka. Ali u tome su se razočarali, iako se pakt u daljem radu Sabora pokazao stabilnim.

Pored toga, na pakt sa Hrvatima nisu pristali svi članovi Muslimanskog kluba. Predsjednik kluba Derviš-beg Miralem i zastupnici Bećir-beg Gradaščević, Osman-beg Pašić, Vasif-beg Biščević i dr. Murat Sarić odbili su da potpišu pakt sa Hrvatima, uz izjavu da oni ostaju pri programu MNO.

Kasnije se u literaturi tvrdilo (dr. Nikola Stojanović) da je glasovima dvanaest srpskih poslanika koji su glasali za fakultativnu osnovu praktično otkupljen pristanak nekoliko bošnjačkih poslanika da ne potpišu hrvatsko–bošnjački pakt, kojim se htjela osigurati "Hrvatima nadmoćnost u Bosni". Miralem i drugovi su se krajem 1911. formalno konstituirali kao Egzekutivni odbor MNO i pokrenuli svoje glasilo *Novi Musavat*. O razlozima nepotpisivanja pakta Miralem je opširno govorio u svojoj seriji članaka *Javni račun o mome političkom radu u Saboru i van Sabora*, objavljivanim u *Novom Musavatu* od njegovog prvog broja 30. XII 1911. do 27. I 1912. godine.

Derviš-beg Miralem je tvrdio da su "paktaši" (naziv za one Bošnjake koji su potpisali pakt) potpisivanjem sporazuma sa Hrvatima, bez povoda izazvali protiv Bošnjaka mađarsko javno mnijenje. To ukazuje da je vjerovatno tačno da su dr. M. Sarić i V. Biščević odbili da potpišu pakt pod pritiskom Mađara barona Pitnera, najpovjerljivijeg Buriánovog čovjeka u Bosni. Potpisivanje pakta shvaćeno je u Mađarskoj kao velikohrvatski akt, pa Miralem podsjeća javnost šta su sve Mađari učinili za bošnjački autonomni pokret. On je posebno isticao da Bošnjaci mogu održati svoj dosadašnji položaj samo u autonomnoj BiH, zašto se moraju svim silama boriti. Zato oštro napada navodni pristanak "paktaša" na pripajanje Bosne Hrvatskoj.

Ova Miralemova tvrdnja bila je neosnovana, pošto takva klauzula u paktu nije postojala. Hrvatski predstavnici su zato nastojali podstaći ujedinjenje Muslimanske narodne organizacije sa Muslimanskom samostalnom strankom, u nadi da će hrvatofili iz ove stranke ponovno prihvatiti hrvatsko državno–pravno stanovište. Ubrzo je zaista došlo do ujedinjenja ovih dviju bošnjačkih stranaka, ali su hrvatski političari odmah uvidjeli da im taj čin nije pomogao u njihovim nacionalno–političkim aspiracijama. Pokazalo se da je tu kompromis nemoguć, jer su svi Bošnjaci u biti bili za autonomiju BiH. Tako se javno pokazalo da je u datoj nacionalnoj strukturi, autonomija BiH predstavljala optimalno državno pravno rješenje, koje stoji iznad trenutnih ekonomskih i političkih interesa i kombinacija. Na to jasno ukazuje insistiranje bošnjačkog političkog vođstva u paktu sa Hrvatima na autonomiji BiH, bez obzira na ustavni sklop Habsburške monarhije. To je praktično značilo da je i pod uslovima dualizma ili eventualnog trijalizma u Monarhiji, BiH imala zadržati autonomni status. Potpisujući ovakvu klauzulu, hrvatska građanska politika, koja je i dalje u načelu ostala pri zahtjevima za trijalističkim preuređenjem Monarhije i priključenjem BiH Hrvatskoj, praktično je pristala da i pod tim okolnostima, ako već ne može drukčije, BiH ostane *territorium separatum*. Pregovori o ujedinjenju MNO i MSS, vođeni još od marta 1911, završeni su 14. VIII 1911. stvaranjem Ujedinjene muslimanske organizacije (UMO). Kao što se Derviš-beg Miralem, sa jednim brojem

poslanika, odvojio od MNO, tako je i u Samostalnoj stranci došlo do rascjepa povodom ovih pregovora. Predsjednik stranke dr. Halid-beg Hrasnica, koji je na dopunskim izborima 3. IV 1911. izabran za saborskog zastupnika u veleposjedničkoj kuriji, nije pristao na ujedinjenje. On je stajao na stanovištu da Muslimanska samostalna stranka mora iz svog programa ukloniti svako nacionalno obilježje, ne namećući nikome od Bošnjaka hrvatsko ili srpsko ime. Prema njemu, zadatak stranke je da Bošnjake kulturno i gospodarstveno podigne pa da onda oni, "kao učeni i zgodni ljudi", sami za sebe rješavaju pitanje nacije. Muslimani su poseban činilac, pisao je Hrasnica u *Muslimanskoj slozi* 19. IX 1911, sa vlastitim interesima koji zahtijevaju da oni ostanu slobodnih ruku prema Srbima i Hrvatima.

Može se slobodno reći da je i u programu nove Ujedinjene muslimanske organizacije održano i očuvano ovo načelo. U drugoj tačci programa odlučno se naglašava da UMO stoji na stanovištu autonomije BiH, bez obzira na ustavni sklop Habsburške monarhije. Na hrvatskoj strani takav stav nove ujedinjene bošnjačke stranke izazvao je izuzetno razočarenje, posebno činjenica da su taj program potpisali najugledniji hrvatski orijentirani Bošnjaci, Safvet-beg Bašagić i Adem-aga Mešić.

UMO nije u tom pogledu ostavljala nikakvu sumnju. U članku *Dualizam i trijalizam*, objavljenom 5. IX 1911. u novopokrenutom stranačkom listu *Zeman*, još je jasnije nego u samom programu obrazložen stav stranke. Mađari, koji su za dualizam, nastoje da se BiH konačno pripoji Ugarskoj, "valjda kao kakva obična županija". Trijalizam je sa druge strane "politički ideal Hrvata", ali se za njega interesiraju i mnogi uticajni faktori u Beču. Bošnjački politički program isključuje i dualizam i trijalizam, jer su Bošnjaci potpuno svjesni da svoj položaj mogu održati "samo u autonomnoj Bosni".

Time je završena složena politička borba i nacionalno i stranačko grupiranje i pregrupiranje izazvano raspravom o agrarnom zakonu. Činjenica da je i 12 Srba poslanika glasalo za fakultativni otkup, uvjerila je bošnjačko političko vođstvo da su oni značajan činilac, za čiju se naklonost bore i Srbi i Hrvati. Može se reći da je bošnjačko političko vođstvo uspjelo u agrarnoj debati i općenito u saboru i javnom političkom životu održati samostalnost i slobodne ruke i prema jednima i prema drugima.

U raspravi u Saboru oko Zakona o održavanju i upravi javnih puteva iznenada je u prvi plan izbilo jezičko pitanje. Sabor je 7. XII 1911. jednoglasno primio prijedlog svog pravnog odbora da je dužnost vlade i općina da obilježe ceste. Isto je tako općinski posao nabavljanje, postavljanje i održavanje tabli za mjesne natpise, koji se skupa sa putokazima ispisuju ravnopravno u oba pisma te arapskim slovima, isključujući njemački, mađarski i ostale strane jezike. Srbi i Hrvati su se prepirali da li će na prvo

mjesto doći ćirilica ili latinica, ali su i jedni i drugi prihvatili, na zahtjev Bošnjaka, istovremeno natpise arapskim slovima (arebicom). Vlada je odbila da potvrdi ovaj saborski zaključak, uz izjavu da arapsko pismo smatra egzotičnim.

Na istoj sjednici (7. XII 1911), Šćepan Grđić je, vjerovatno uz prethodni dogovor sa vladom, postavio pitanje civilnom adlatusu baronu Benku, na kojem stanovištu stoji vlada u pogledu naziva jezika i u pogledu upotrebe pisma. Benko je odgovorio da vlada stoji na stanovištu pariteta oba pisma i naziva jezika srpsko–hrvatski, te ne bi mogla prihvatiti nikakve prijedloge koji bi išli za tim da se ovo pitanje jednostrano riješi. Ova izjava je dala satisfakciju srpskim poslanicima i pokazala da vlada ne želi prekid saradnje s njima, dok je izazvala nezadovoljstvo među hrvatskim zastupnicima, koji su glasali za vladinu fakultativnu osnovu rješavanja agrarnog pitanja upravo zbog njenog obećanja da će njihov jezički prijedlog biti prihvaćen.

Šerif Arnautović je u ime bošnjačko–hrvatske koalicije izjavio na sjednici 9. XII 1911. da Benkova izjava pokazuje da vlada neće ni ubuduće poštovati volju sabora i da radi iza leđa Muslimanskog i Hrvatskog kluba. Pored toga, Benko je svojom izjavom prekršio međustranački sporazum da se u debati o cestama ne spominje jezičko pitanje. Milan Srškić je na to izjavio da Srpski klub nije uradio ništa u sporazumu sa vladom, nego da stoji na stanovištu da rješenje jezičkog pitanja prema ustavu pripada saboru. Po Srškiću to pitanje imaju pravo rješavati i riješiti samo Srbi i Hrvati međusobnim sporazumom. Što se Bošnjaka tiče, oni prema Srškiću nemaju prava da se u to pitanje miješaju dok se nacionalno ne izjasne da li su Srbi ili Hrvati. On je i lično prozvao Šerifa Arnautovića da kaže je li Srbin ili Hrvat pa će mu onda u jezičkom pitanju dati odlučujuću riječ. Arnautović mu je na to dobacio: "Ja imam više prava na jezik od vas koji ste došli ovamo." Ovaj Srškićev stav podržali su i Bošnjaci "demokrati". Bošnjački poslanici su navodno izabrani na "anacionalnom programu" pa ih njihovi "anacionalni izbornici" nisu poslali u sabor da vode rasprave oko naziva, jezika nego da im pomognu u raznim "životnim narodnim pitanjima", pisala je *Samouprava* 14. XII 1911. godine.

Balkanski ratovi, koji su počeli u jesen 1912, djelovali su na Bošnjake poražavajuće, kako u BiH tako još više u Sandžaku. Propast evropske Turske Bošnjaci su primili kao nestajanje nečega što je dio njih samih, u što su ugradili znatnu energiju tokom svoje historije. Tu se najbolje ispoljila njihova vezanost za islamsku civilizaciju i osmansku državu. Ali, balkanski su ratovi istovremeno predstavljali i konačno saznanje da su iluzije o povratku Turske neostvarive i da Bošnjaci moraju odlučnije nego do tada prihvatiti evropsku civilizaciju, ukoliko žele da se održe na svojoj zemlji.

Prvi balkanski rat izazvao je među Srbima u BiH talas velikog ohrabrenja i nade. Srpsko građanstvo je svakodnevno pratilo izvještaje sa ratišta, sakupljali su se prilozi za srpski i crnogorski Crveni krst, a mnogi su tajno prelazili granicu i pridruživali se kao dobrovoljci srpskoj i crnogorskoj vojsci. U to vrijeme dolazi do izvjesnog približavanja Srba i Hrvata. Hrvatska štampa (sa izvjesnim izuzetkom Štadlerovog *Hrvatskog dnevnika*) daje podršku balkanskim saveznicima, dok istovremeno uvijek protivhrvatska i oštra Kočićeva *Otadžbina* i druga srpska štampa uzimaju umjereniji ton prema Hrvatima. Kada je srpska vojska izbila na Jadransko more kod Drača u Albaniji, jedna grupa od oko 500 Srba i Hrvata priredila je 16. XI 1912. manifestacije na sarajevskim ulicama, kao znak podrške balkanskim saveznicima. Već sljedećeg dana sastalo se oko 3.000 Bošnjaka pred zgradom društva "El kamer", odakle su krenuli pred Konak, demonstrirajući protiv balkanskih saveznika.

Slom evropske Turske veoma je izmijenio držanje Bošnjaka, koji su u mjesecima pred izbijanje Prvog svjetskog rata stajali u izvjesnoj mjeri po strani od srpsko–hrvatskih sukoba. Općenito se među Bošnjacima zapažala želja da se učini nešto više na vlastitoj nacionalno–političkoj izgradnji. Političko vođstvo se konačno osmjelilo da narodu otvoreno kaže da je jedini izlaz prihvatanje evropskog načina života, uz jednovremeno očuvanje vlastite narodne bošnjačke tradicije oličene prije svega u islamskom svjetonazoru i načinu života. Otvorenim pismom Šerifa Arnautovića *Muslimanima na Balkanu*, objavljenom u prvom broju novopokrenutog lista sa simboličnim nazivom *Vakat*, 2. I 1914, on to poručuje svim muslimanima koji su ušli u sastav raznih balkanskih država i opominje ih da Bošnjaci imaju u tom pogledu 30–godišnje gorko iskustvo. Sa takvim osjećanjima Bošnjaci su dočekali početak Prvog svjetskog rata.

Balkanski ratovi i Bošnjaci u Sandžaku

Aneksija BiH označila je odsudni početak kraja Osmanske carevine, odnosno skoro potpunu propast evropske Turske, do koje je došlo u Prvom balkanskom ratu. Mladoturska revolucija nije uspjela da revitalizira Osmansku carevinu, bez obzira na uvođenje ustavnosti i parlamentarnog života. Zbog skoro stalnih ratova, unutrašnjih otpora, odnosno pobuna u Jemenu, na Kritu i nemira u Albaniji, te vlastitog nejedinstva, Mladoturci nisu uspjeli reformirati istrošene osmanske institucije. Pored toga, usljed svoje ideološke ograničenosti, tipične za političke predstavnike svih liberalnih pokreta tog vremena u Evropi, Mladoturci su zauzimali prema neturskim narodima u Carevini stav političke i ideološke netrpeljivosti.

Balkanskom ratu prethodila je italijanska objava rata Osmanskoj carevini 1911. godine. Italija je u okviru svoje kolonijalne ekspanzije počela vojne operacije uglavnom na Sredozemnom moru, u zaljevu Surt (Sirt), usmjerene na osvajanje osmanske provincije Tripolitanije, tj. Libije. Prevlast na moru omogućila je italijanskim kopnenim snagama da zauzmu najveće primorske gradove, Tripoli, Bengazi i Misartah. Nakon toga, sultan je bio prisiljen da se mirovnim ugovorom 1912. odrekne Tripolitanije, koja je postala italijanska kolonija. U ovom ratu Italija je upotrijebila i avijaciju i izvršila prvo bombardiranje iz zraka u historiji ratovanja. Odatle se ovaj rat u literaturi uzima kao prvi primjer rata koji je jedna "civilizirana država" vodila, uništavajući domaće stanovništvo Libije tada najsavremenijim oružjem i sredstvima. Mada je Libija bila daleko od Bosne, Tripolitanski rat i poraz Osmanske carevine ostavili su mučan utisak među Bošnjacima. Taj mučan utisak pretvorio se u pravo razočarenje i rezignaciju porazom Turske u Prvom balkanskom ratu.

Prvi balkanski rat vodile su zajednički Srbija, Bugarska, Grčka i Crna Gora, kao članice Balkanskog saveza, protiv Turske, u cilju osvajanja i podjele preostalih osmanskih posjeda na Balkanu. Balkanski je savez uspostavljen međusobnim bilateralnim sporazumima, od kojih su prvi zaključile Srbija i Bugarska 13. III 1912. godine. Sporazum je predviđao da se na jugu prema Turskoj vodi ofanzivni rat, a da se prema Austro–Ugarskoj na sjeverozapadu zauzme defanzivno držanje. Bit ovog sporazuma i kasnijih

sličnih aranžmana sa dvije druge balkanske državice, Grčkom i Crnom Gorom, bila je prije svega teritorijalna podjela Makedonije, Kosova i Metohije, Sandžaka i Albanije. Ugovori su predviđali izlazak Srbije na more, preko Albanije. Tajnim klauzulama svi međusobni ugovori predviđali su podjelu Albanije između četiri balkanske države saveznice.

Na širem međunarodnom planu balkanski su ratovi omogućeni činjenicom da su velike zapadne evropske sile, u prvom redu Engleska, uplašene snaženjem Njemačke, promijenile držanje prema Osmanskoj carevini. U aneksiji BiH Engleska je vidjela prvi krupan korak u njemačkom prodoru na istok (*Drang nach Osten*), čime bi se ugrozile britanske pozicije u istočnom Sredozemlju i općenito na Bliskom istoku.

Sa planovima balkanskih saveznica, koje su početkom 1912. uglavnom dovršile modernizaciju i naoružanje svojih armija, složile su se iz istih razloga, kao i Engleska, također Rusija i Francuska. Izbijanje balkanskog rata ubrzano je pobunom Albanaca u ljeto 1912, koja je kulminirala ulaskom albanskih ustanika pod komandom Ise Boljetinca u Skoplje. Mladoturci su pristali na pregovore sa albanskim Komitetom nacionalnog ujedinjenja o uspostavljanju autonomne Albanije, koja bi obuhvatila vilajete Skadar, Kosovo, Monastir (Bitolj) i Janjinu. Da bi spriječile uspostavljanje autonomne Albanije u njenim "etničkim granicama", balkanske države saveznice su zaratile protiv Turske već početkom oktobra 1912, znatno prije nego što su planirale. U ovom ratu Turska je poražena, a balkanski saveznici su međusobno podijelili Makedoniju, Kosovo i Metohiju, Sandžak i Albaniju. U međuvremenu, dok je rat još trajao, 37 albanskih rodoljuba proglasili su 28. XI 1912. u Valoni (Vlora) nezavisnost Albanije. Na to se Srbija, Grčka i Crna Gora, koje su praktično okupirale Albaniju, nisu ni osvrtale. Teško poražena Turska bila je prisiljena da 30. V 1913. potpiše u Londonu mirovni ugovor kojim se odrekla svih teritorija zapadno od linije Eniz–Midia (danas je Enis turski grad na Marici pri njenom ušću u Egejsko more, a Midia grad na obali Crnog mora, u rumunskom dijelu Dobrudže).

Mada je u Prvom balkanskom ratu zauzela i Edirne, Bugarska je bila nezadovoljna plijenom koji je dobila u Makedoniji, čiji je najveći dio sa Solunom uzela Grčka, a zatim Srbija sa Skopljem i Bitoljem. Zato je Bugarska iznenada napala 29/30. VI 1913. srpske i grčke trupe u Makedoniji, čime je započeo Drugi balkanski rat. U ovom ratu Srbiji i Grčkoj pridružila se i Rumunija, koja je zauzela bugarski dio Dobrudže. Turska je iskoristila kritičnu situaciju u kojoj se našla Bugarska i 15. VII 1913. prešla svojim trupama liniju Eniz–Midia, koje su skoro bez ikakvog otpora, za samo sedam dana, 22. jula ušle u Edirne. Mirovnim ugovorom zaključenim 10. VIII 1913. u Bukureštu, Bugarska se odrekla svih svojih teritorijalnih as-

piracija u korist Grčke i Srbije. Turska je zadržala Edirne i istočnu Trakiju i tako ipak uspjela ostati na dijelu Rumelije i zadržati status evropske zemlje. Cijeli kompleks pitanja pokrenutih Prvim balkanskim ratom okončan je tzv. Ambasadorskom konferencijom tokom decembra 1913. u Londonu, koja je sazvana na inicijativu Engleske, kako bi se zbog spornih pitanja na Balkanu spriječio širi evropski sukob. Na ovoj je konferenciji konačno potvrđeno stanje proisteklo iz dva balkanska rata, s tim što je Albaniji priznata nezavisnost u granicama u kojima se i danas nalazi.

Dok su Bošnjaci u Bosni vrlo teško doživjeli poraz Turske, koja im je do početka Prvog balkanskog rata bila "na dohvat ruke", odmah preko Uvca i Metaljke, dotle su njihovi sunarodnici, Bošnjaci u Sandžaku, veoma gorko, krvavo i neposredno osjetili posljedice tog događaja. Nakon poraza Turske Sandžak je podijeljen između Srbije i Crne Gore. Srezovi Novi Pazar, Sjenica, Priboj, Prijepolje i Tutin pripali su Srbiji, dok su Pljevlja, Bijelo Polje, Berane i Rožaj pripali Crnoj Gori. O ulasku srpskih jedinica u Novi Pazar sačuvan je zapis koji je ostavio turski činovnik Omer Koničanin. On piše da su srpsku vojsku "svečano dočekali Srbi iz grada i masa muslimana". Srpske žene bile su obučene u svečane haljine, sa niskama dukata oko glave i vrata. U razgovoru s njima srpski oficir, komandant mjesta, pitao ih je kroz šalu: "Je li to onaj turski zulum, što ste ga trpeli?", pokazujući na zlatne niske. Istog dana srpska vojska je raspoređena po svim ulicama grada. Njen je odnos prema Bošnjacima bio korektan, što je na novopazarsko stanovništvo ostavilo veoma povoljan utisak. Ponašanje srpskih vojnika u svakom je pogledu bilo primjerno. Sve bošnjačke kuće čiji su vlasnici napustili grad za vrijeme borbi oko Novog Pazara, čuvali su na smjenu srpski vojnici. Kad bi se vlasnik vratio, stražar bi mu predao kuću, uz zapisnik koji je utvrđivao stanje kuće i pokućstva. Zbog svega toga, srpska vojska je stekla određeno povjerenje i ugled kod Bošnjaka u tom dijelu Sandžaka. Poslije ulaska srpske vojske nije zabilježen ni jedan slučaj ubistva ili pljačke u Novom Pazaru.

Sasvim je drukčija situacija bila u onom dijelu Sandžaka u koji je ušla crnogorska vojska. Ona se posebno oštro obračunavala sa bošnjačkim stanovništvom u Sjenici i na Pešteru, što je praćeno pljačkama i paljevinom bošnjačkih kuća. Od Bošnjaka je prvo na podmukao način oduzeto oružje, a zatim se prišlo klanju i ubijanju golorukih ljudi. Samo u selu Dolićima ubijeno je tako 58 Bošnjaka. Pljačkanja, ubistava i zloupotreba bilo je posebno u Bijelom Polju i okolini, što je izazvalo velik strah i nepovjerenje u bošnjačkom narodu. Samo do početka Prvog svjetskog rata iz crnogorskog dijela Sandžaka iselila su se u Tursku 12.302 Bošnjaka. U pljačkanju i nasilju prednjačili su pojedini oficiri i činovnici. Kakve su razmjere imali

zločini i nasilje najbolje potvrđuje činjenica da je radi smirivanja naroda u ljeto 1913. morala biti osnovana komisija Kraljevske crnogorske vlade sa zadatkom da izvidi i ispita zloupotrebu i zločine državnih činovnika u novooslobođenim krajevima. Ta strašna vremena umjetnički je obradio književnik Risto Ratković, u romanu sa simboličnim naslovom *Nevidbog*, gdje opisuje pljačkanja i nasilja u bjelopoljskom kraju. Posebno dramatičnu sudbinu doživjeli su Bošnjaci Plava i Gusinja. Mirne odnose stanovništva sa novom vlašću poremetio je dolazak neregularnih četa, pod komandom nekog Avra Cemovića. Njegovi ljudi počeli su pljačkati i paliti kuće, otimati stoku, vršiti nasilje nad bošnjačkim ženama i ubijati mirne ljude. Računa se da je tada bez razloga ubijeno oko 550 Bošnjaka u Plavu i Gusinju, a po nekim podacima i cijelih 800, nakon čega se pristupilo nasilnom pokrštavanju. U toj situaciji gusinjski muftija je savjetovao stanovništvu da privremeno i formalno, radi spasa golog života, primi pravoslavlje, a da se kasnije vrati islamu. Ljudi su ga poslušali pa je pop iz Gusinja, Đorđe Šekularac, za nekoliko dana pokrstio preko 12.000 Bošnjaka. Istovremeno je početkom maja 1913. jedna delegacija uglednih plavsko–gusinjskih Bošnjaka uspjela stići na Cetinje, gdje je kralja Nikolu upoznala sa žalosnim događajima u njihovom kraju. Kraljevom odlučnom intervencijom odmah su otvorene sve džamije, a nasilno pokrštenim dozvoljen povratak u islam. Osim tri porodice, svi su se ostali Plavljani i Gusinjani istoga dana vratili svojoj vjeri islamu. Zabilježeno je da su, na vijesti sa Cetinja da im je odobren povratak svojoj vjeri i zabranjeno dalje pokrštavanje, Plavljani i Gusinjani u masama pohrlili na obale Plavskog jezera, Lima i na druge vode, gdje su uzeli abdest i napunili sve raspoložive džamije.

Izbijanjem Prvog svjetskog rata mnogi su Bošnjaci, kao srpski i crnogorski građani, mobilizirani u vojsku, gdje su se lojalno i hrabro borili. Među sandžačkim Bošnjacima sačuvala se tradicija da je neznani junak čiji spomenik stoji na Avali ustvari jedan Bošnjak iz Sandžaka, Sulejman Balić, koji se istakao hrabrošću, poginuvši u borbi protiv austrougarskih četa. Time su se u Prvom svjetskom ratu Bošnjaci iz Bosne silom prilika borili protiv Bošnjaka iz Sandžaka. Hrabro i lojalno držanje Bošnjaka Sandžaka u toku Prvog svjetskog rata nije ih spasilo da nakon stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. budu izloženi raznim vidovima genocida, pljačkanju i progonima.

V DIO

PRVI SVJETSKI RAT
I STVARANJE JUGOSLAVENSKE DRŽAVE
(1914–1918)

Bosna i Hercegovina u Prvom svjetskom ratu

Balkanski ratovi su prethodili Prvom svjetskom ratu. Rat 1912, u kojem su balkanski saveznici srušili "evropsku Tursku", stvorio je atmosferu u kojem je jednim terorističkim činom iniciran Prvi svjetski rat. Ubistvo austrijskog nadvojvode Franza Ferdinanda, koje je 28. VI 1914. počinio Gavrilo Princip, djelo je grupe "nacionalno–revolucionarnih", tačnije nacionalističkih srpskih omladinaca, poznate pod imenom Mlada Bosna. Mada Prvi svjetski rat ima svoje prave uzroke i razloge u suprotnostima između dva bloka velikih imperijalističkih sila, ovaj sarajevski događaj ubrzao je njegovo izbijanje. Odmah nakon atentata, u Sarajevu i nekim mjestima u unutrašnjosti zemlje došlo je do demonstracija protiv Srba pa su mnoge radnje i kuće srpskih trgovaca i građana demolirane i opljačkane. Vjerovatno iz osjećanja odgovornosti što su svojim propustima pri organiziranju nadvojvodine posjete dozvolile da se zločin dogodi, gradske vlasti Sarajeva su čak prvi dan podsticale neodgovorne elemente na demonstracije protiv Srba. Poznati građanski političari i članovi Bosanskog sabora, predstavnici svih triju naroda, dr. Jozo Sunarić, Šerif Arnautović i Danilo Dimović, odmah su posjetili zemaljskog poglavara Oscara Potioreka i tražili interveniranje, kako bi se neredi i progoni Srba spriječili. General Potiorek proglasio je 29. VI 1914. u Sarajevu prijeki sud. U obrazloženju odluke o prijekom sudu Zemaljska vlada istakla je da nije kriva za "nemile događaje" koji su snažno izbili kao neposredna reakcija na "žalosno zlodjelo". Ona je spremna pružiti pomoć svima koji su se zbog progona i pljački našli bez životnih sredstava. Prijeki sud je ukinut već 26. jula, dva dana pred objavu i početak rata.

Vrhbosanski nadbiskup Josip Štadler također se našao pobuđen da jednom okružnicom pozove 4. VII 1914. narod i svećenstvo da "u općoj tuzi i bolu" ne narušavaju mir i red i ne nanosi štete "bližnjemu svome". Sredinom jula 1914. putovala je ispred Srpske narodne organizacije u Beč tročlana delegacija, koju su sačinjavali Danilo Dimović, dr. Milan Jojkić i dr. Dimitrije Vasić, da od zajedničke vlade traži zaštitu za Srbe.

Pošto su već prvi rezultati istrage o ubistvu Ferdinanda pokazali da se tadašnji vodeći srpski politički krugovi u zemlji ne mogu dovesti u vezu s

tim terorističkim aktom, istraga je okrenuta protiv zvanične Srbije. Vlada Kraljevine Srbije optužena je za atentat. U tom smislu Austro–Ugarska je uputila 23. VII 1914. ultimatum u deset tačaka. U ultimatumu se uglavnom tražilo da srpska vlada spriječi svaku antiaustrijsku propagandu, da se odmah pohapse svi koji su učestvovali u zavjeri 28. juna a nalaze se na teritoriji Srbije, te da u istrazi protiv njih službeno učestvuju i austrougarski organi. Vlada Srbije, suočena sa ratnom prijetnjom, prihvatila je sve zahtjeve, osim posljednjeg o neposrednom učešću austrougarskih organa u istrazi koja se vrši na njenoj državnoj teritoriji. To bi predstavljalo, smatrala je vlada Srbije, povredu njenog državnog suvereniteta. Takvim odgovorom srpske vlade na austrijski ultimatum rat je postao neizbježan. Vlada Austro–Ugarske objavila je 28. VII 1914. Srbiji rat. U rat su se ubrzo umiješale tadašnje velike sile, Njemačka, Francuska i Rusija, a vremenom i druge zemlje, uključujući od 1917. i Sjedinjene Američke Države. Tako je krajem jula 1914. počeo Prvi svjetski rat.

U BiH, posebno među srpskim stanovništvom, zavladao je osjećaj straha. Zato je jedna delegacija sarajevskih Srba, predvođena pravoslavnim mitropolitom Evgenijem Leticom, već trećeg dana rata, 1. VIII 1914, posjetila dr. Nikolu Mandića, potpredsjednika Zemaljske vlade i izrazila mu svoju lojalnost i odanost austrijskom caru, odnosno austrougarskoj državi. Bilo je i onih koji su nastojali smiriti ratnu psihozu. Među njima je bio tadašnji zajednički ministar finansija Leon Bilinski, koji je bio protivnik rata. On je odmah nakon ubistva Ferdinanda pokušao, ali bez uspjeha, omogućiti Bosanskom saboru da nastavi rad i da se tako u cijeloj zemlji smiri stanje. Pokrenuo je nekoliko zakonskih projekata, oslanjajući se uglavnom na poznatog sarajevskog advokata Danila Dimovića i saborskog zastupnika, te njegovu političku grupu oko lista *Istina*. Sve to nije dalo rezultata jer je carskim dekretom 6. II 1915. sabor privremeno suspendiran, pošto su prethodno van snage stavljene najbitnije odredbe Bosanskog ustava iz 1910. godine.

Već prvih dana izbijanja rata nastupila su u cijeloj zemlji teška vremena. Došlo je do sudskih progona i interniranja srpskog stanovništva, posebno onog sa granice prema Crnoj Gori i Srbiji. Protiv takve politike i takvih postupaka među prvima se javno oglasio reisul-ulema Džemaludin Čaušević. On je još 4. VII 1914. uputio apel Bošnjacima, savjetujući "svakom bratu muslimanu, da se kani zadirkivanja i izazivanja, a naročito da se prođe Bogu mrskog djela, uništavanja imovine". Dvadesetak dana kasnije, Čaušević je u *Proglasu muslimanima*, objavljenom u listu *Jeni Misbah*, 24. VII 1914. ponovno odlučno pozvao sve Bošnjake da budu "obazrivi i promišljeni" i da "svakom dobrim" zajme, te da ne čine "nikakvih besposlica" zbog kojih bi se "poslije mogli kajati". "Mi živimo sa drugim nemuslimanskim građanima

u našoj domovini, s kojima smo se izrodili i s kojima ćemo živjeti i umrijeti. Zato ne treba nikada smetnuti s uma da bi svaki naš hrđav postupak prema njima mogao donijeti za sobom vrlo ružne posljedice."

Pored reisa Čauševića, sličnim su se apelima protiv progona Srba i uništavanja njihove imovine oglašavali i drugi bošnjački politički, kulturni i vjerski prvaci i radnici, sve dok se to moglo objaviti u raznim novinama koje su po kratkom policijskom postupku iz dana u dan obustavljane i zabranjivane.

Borbena djelovanja na granici BiH i Srbije počela su prvom austrougarskom ofanzivom, 12. VIII 1914. godine. Nakon četverodnevne bitke na Ceru, srpska vojska je porazila austrougarske čete i natjerala ih da se 24. augusta povuku preko Drine natrag u Bosnu. Srpska je vojska odmah po tom i sama prešla Drinu i ušla u istočnu Bosnu. Na tom terenu i u istočnoj Hercegovini srpska vojska je djelovala u savezu sa crnogorskim četama, koje su joj se brzo pridružile. Zajednički su vodili više bitaka protiv Austrijanaca, uz pljačkaške akcije na Drini i u istočnoj Hercegovini. U svim tim akcijama srpska i crnogorska vojska počinile su više zločina nad bošnjačkim stanovništvom. Krajem septembra 1914. srpske i crnogorske čete izbile su na Romaniju, gdje su doprle skoro do Pala. Stanje je bilo toliko kritično i teško da je komandant sarajevskog garnizona 18. IX 1914. izdao naredbu o ograničavanju kretanja građana i zabrani svakog ulaska i izlaska iz grada bez posebne vojne dozvole. Na Romaniji su od 18. do 30. X 1914. vođene teške borbe za odbranu samog glavnog zemaljskog grada. Prilikom te provale srpska i crnogorska vojska počinila je po istočnoj Bosni i Hercegovini veći broj zločina. Posebno su stradali srezovi: fočanski, čajnički, višegradski, rogatički, bijeljinski u Semberiji i gatački, bilećki i trebinjski u istočnoj Hercegovini. Tokom ovih višemjesečnih borbi iz tih je krajeva izbjeglo u druge krajeve Bosne 37.294 Bošnjaka, uz to još dodatnih 7.102 iz Sandžaka. Razoreno je i spaljeno više hiljada stambenih i gospodarskih objekata te opljačkana i uništena brojna pokretna imovina. Akcijom dviju austrougarskih armijskih grupa srpska i crnogorska vojska su odbačene preko Drine, odnosno bosansko–crnogorske granice. Austrougarska vojska je zatim zauzela Beograd i nastavila dalje operacije. Ovim ponovnim prodorom austrougarske vojske u Srbiju počele su borbe koje su trajale mjesec dana, od 16. novembra do 15. decembra 1914, poznate i pod imenom Kolubarska bitka. U tim borbama, odnosno u Kolubarskoj bici, srpska vojska je izvojevala pobjedu, protjeravši sve austrougarske jedinice preko Save u Srijem.

U proljeće 1915. Austro–Ugarska je, uz podršku Njemačke, odlučila krenuti u novu ofanzivu protiv Srbije. U junu 1915. osnovana je snažna

grupa armija, nazvana "Makenzen", prema komandujućem njemačkom generalu Augustu Makenzenu. Nakon duljih priprema, ova je armijska grupa napala Srbiju 6. X 1915. i za samo nekoliko dana zauzela Beograd, Smederevo, Požarevac, Golubac i druga mjesta. Za nepun mjesec Srbija je u cijelosti bila okupirana. Srpska vojska se do februara 1916. uspjela preko Crne Gore i Albanije povući do jadranske obale, odakle je francuskim i italijanskim brodovima prebačena na grčki jonski otok Krf. Skupa sa vojskom povukli su se kralj i regent, vlada i Narodna skupština, tako da je na Krfu nastavljen politički život, prekinut ratnim slomom oktobra 1915. godine. Odstupnicu srpskoj vojsci pri povlačenju štitila je crnogorska vojska, koja je 6. i 7. I 1916. vodila kod Mojkovca tešku bitku sa Austrijancima. Nakon Mojkovačke bitke, za samo tri dana, od 8. do 11. I 1916, austro–ugarska vojska stigla je na Cetinje. Time je Crna Gora kao država kapitulirala, a kralj Nikola I Petrović i najveći dio vlade pobjegli su u Italiju.

U međuvremenu, od 12. do 28. X 1914, dok su se još u Sarajevu čuli srpsko–crnogorski topovi sa Romanije, održano je suđenje "mladobosancima", odnosno teroristima i ubicama Franza Ferdinanda. Većini optuženih, pošto su bili maloljetna lica, izrečene su samo vremenske kazne zatvora, uključujući tu i Gavrila Principa. Austro–Ugarska je bila strogo pravna država pa se po njenim zakonima maloljetnim licima ni za najteže zločine nije mogla izreći smrtna kazna. Zbog stalne i potajne antiaustrijske politike u ratnim uslovima, održano je tokom rata u raznim mjestima BiH više tzv. veleizdajničkih procesa, protiv jednog broja Srba, a 11. XI 1915. vlasti su zabranile korištenje ćirilice u službenoj upotrebi, koja je do tada bila potpuno ravnopravna sa latinicom. Poučeni iskustvom iz srpsko–crnogorskog upada u istočnu Bosnu, Bošnjaci su osnivali svoje različite "zaštitne odrede" da bi se odbranili u slučaju nekog novog takvog upada.

Slomom Srbije i Crne Gore u oktobru 1915, BiH je prestala biti neposredno ratno poprište. Frontovi Prvog svjetskog rata pomjeraju se daleko od njenih granica, ali brojni Bošnjaci, mobilizirani u austrougarske regimente, ginu i stradavaju na tim dalekim frontovima. Bosanske regimente uglavnom su se borile na ruskom i italijanskom frontu. Na ruskom frontu Bošnjaci su učestvovali u brojnim bitkama, uglavnom u Galiciji, između rijeka Visle i Buga. Mnogi se sa tih galicijskih daljina nisu vratili kući, čak ni kao invalidi. Na italijanskom bojištu bili su učesnici devet strahovitih bitaka na rijeci Soči, oko Gorice i na visoravni Doberdo. O tome je liječnik i pjesnik Miroslav Feldman ostavio upečatljiv zapis: "Kao zelen ćilim, posut makovim glavama / Crveni fesovi lete / Strminom Monte Melete / Težak ih vjetar nosi / Teška ih kosa kosi / Ruše ih crni bumbari / Bodu ih trobridni žalci / Ćilim u ponosnoj Bosni / Domaći tkali su tkalci / Čovječe, to nije

ćilim / I nije slika." Ljudski gubici BiH su u Prvom svjetskom ratu, posebno kada je o Bošnjacima riječ, bili izuzetno veliki. Bosanske, uglavnom bošnjačke regimente, ubrajane su u elitne austrougarske trupe, čiji je dolazak protivniku ulivao strah. Dok su Bošnjaci nemilice ginuli za cara i kralja, dotle su im bečki, zagrebački i peštanski purgeri, koji fronta nisu ni vidjeli, aplaudirali i skandirali "Bosanci dolaze!" (njemački: "Bosniaken kommen!" ili mađarski: "Jönnek a Bosnyákok!")

Mada daleko od velikih bojišta, u BiH su se posljedice rata, prije svega u vidu masovne gladi, svuda osjećale. U zemlji je zavedena ratna privreda. Po svim gradovima glavne su ličnosti postali razni preduzimači, u narodu zvani "gibiraši", obično trgovci koji su od države dobili monopol na dodjelu i raspodjelu redovnog i vrlo oskudnog mjesečnog sljedovanja (gibire). Posljedice usmjeravanja privrede na ratne ciljeve bile su stalno uzimanje od stanovništva raznih stvari za vojne potrebe, u vidu tzv. rekvizicije. Uzimana je u prvom redu vučna stoka i hrana, pa se uskoro po cijeloj zemlji, a posebno u gradovima, osjetila i glad. Zato se u Sarajevu i drugim većim gradovima već od augusta 1914. prešlo na poseban režim snabdijevanja stanovništva životnim namirnicama u vidu tzv. aprovizacije. Zemaljska vlada je preduzela i druge mjere, posebno kada je Sarajevo u pitanju, da se u zemlji osiguraju bar najnužnije namirnice. Uprkos tome, zemlja je dočekala kraj rata u velikoj bijedi i neimaštini.

Pitanje statusa BiH (1914–1918)

Do izbijanja Prvog svjetskog rata, a prema Bosanskom ustavu iz 1910. Bosna i Hercegovina u dualističkoj strukturi Habsburške monarhije predstavljala je posebno upravno tijelo, sa posebnim pravnim sistemom i posebnim statusom svojih građana, koji nisu tretirani ni kao austrijski, niti kao ugarski državljani, nego kao "bosanskohercegovački zemaljski pripadnici". Taj posebni bosanskohercegovački državnopravni subjektivitet najviše se izražavao kroz Bosanski sabor. Raspuštanjem Bosanskog sabora, carevim dekretom 6. II 1915, BiH je i dalje zadržala svoj poseban status u odnosu na Austriju i Ugarsku. Zato su se, bez obzira na rat, u vrhovima Monarhije pravile razne kombinacije oko njenog državnopravnog položaja.

Zemaljski poglavar Stjepan Sarkotić tako je predlagao da se umjesto raspuštenog sabora u BiH obrazuje administrativni savjet, kao neko kvazi-predstavničko tijelo, koje bi mu pomagalo u radu. Zajednička vlada u Beču je to odbila, sa obrazloženjem da sabor nije stavljen van snage te da će se, kada to okolnosti dopuste, ponovno sazvati. Zato bi osnivanje nekog administrativnog savjeta samo otežalo situaciju u zemlji.

Kombinacije oko državnopravnog položaja BiH pravljene su prije svega sa ciljem da se spriječi eventualni raspad Austro–Ugarske i onemogući rješenje jugoslavenskog pitanja. Austrijski vojni krugovi insistirali su da se BiH pripoji Austriji, dok su ugarski politički vrhovi smatrali da bi BiH trebalo prisajediniti Ugarskoj. Istovremeno, nuđeni su različiti planovi o podjeli BiH između Ugarske i Austrije, tako što bi Ugarskoj pripali Banja Luka i Bihać, a ostala četiri okruga (Sarajevo, Travnik, Tuzla i Mostar) Austriji.

Predsjednik ugarske vlade grof István Tisza smatrao je da bi se pripojenjem BiH Ugarskoj ponovno u Monarhiji uspostavila politička ravnoteža, poremećena priključenjem Poljske Austriji. Ugarska vlada na sjednici 2. X 1915. službeno je usvojila plan o priključenju BiH Ugarskoj, uz zahtjev da se u BiH prethodno ukinu svi oblici autonomnog političkog života, dok se u njoj ne učvrsti položaj Monarhije, odnosno Ugarske. Grof Tisza istrajavao je na ovoj ideji sve do pred sam slom Habsburške carevine. On je u septembru 1918. posjetio Sarajevo, gdje je razgovarao sa najistaknutijim

bosanskim političarima. Ideju da je moguće pripojiti BiH Ugarskoj grof Tisza je napustio tek pošto su mu jugoslavenski orijentirani srpski i hrvatski bosanskohercegovački političari predali 20. IX 1918. u Sarajevu memorandum u kojem se traži rješenje bosanskog pitanja na osnovu principa samoopredjeljenja naroda, i to u formi ravnopravnih i politički samostalnih naroda. Istovremeno sa ovim previranjima u Bosni i oko Bosne, na drugoj strani je tekao proces rješavanja jugoslavenskog pitanja u vidu stvaranja jedne zajedničke jugoslavenske države, ujedinjenjem Kraljevine Srbije (i Crne Gore) sa južnoslavenskim zemljama Habsburške monarhije.

Jugoslavensko pitanje

Jugoslavenska ideja, kao ideja stvaranja jedne zajedničke države Južnih Slavena, nema neku dugu prethistoriju. Ona se najprije javila u dva maha u XIX st. u Hrvatskoj, i to prvo pod ilirskim, a zatim pod jugoslavenskim imenom. U prvoj deceniji XX st. ta ideja javlja se i u Srbiji. Te ideje bile su uglavnom ograničene na određene intelektualne i kulturne krugove, bez određenog političkog značaja. Izvjestan politički značaj jugoslavenska ideja dobija tek poslije 1903. i u vrijeme balkanskih ratova 1912/13. godine. Koincidencijom historijskih događaja tokom 1903, u većini južnoslavenskih zemalja i pokrajina došlo je do značajnih političkih promjena i događaja. U Srbiji je u maju 1903. izvršen državni udar, kojim je ubijen korumpirani kralj Aleksandar Obrenović, a na vlast je dovedena dinastija Karađorđevića. Ali, važnije je od toga bilo da je u život uveden buržoasko–demokratski ustav iz 1888, kojim su ostvareni uslovi za nove demokratske forme političkog života. Iste godine pao je u Hrvatskoj apsolutistički režim bana Khuena Hedervaryja, čime je stvoren prostor za "politiku novog kursa" i zbližavanje Hrvata i Srba. Smrću Benjamina Kállaya, u julu 1903, koji je kao austrougarski zajednički ministar finansija punu 21. godinu izgrađivao apsolutistički režim u Bosni i Hercegovini, otvoren je put postepenim promjenama i novim formama političkog života u ovoj zemlji. Najzad, Ilindenskim ustankom 1903. počelo je novo razdoblje u dugoj i teškoj borbi makedonskog naroda za nacionalno i socijalno oslobođenje.

U južnoslavenskim zemljama Austro–Ugarske postoje istovremeno dvije, donekle oprečne jugoslavenske ideje. Jedna polazi od uvjerenja da je moguće trijalističko preuređenje Habsburške monarhije. Monarhija bi se prema tome preuredila tako da se uz njene dvije postojeće države, Austriju i Ugarsku, koje čine njen sastav, stvori i jedna treća jugoslavenska država. Ujedinjenjem banske Hrvatske, Dalmacije, Istre, Bosne i Hercegovine i slovenačkih pokrajina stvorila bi se jedna snažna jugoslavenska država, čime bi se unutar Monarhije postigla politička ravnoteža prema Nijemcima i Mađarima. S druge strane, kako se postepeno razbijaju iluzije o mogućnosti federalizacije Monarhije, jačaju ideje o neminovnosti rješenja jugoslavenskog

pitanja izvan Austro–Ugarske, ujedinjenjem Hrvatske i ostalih južnoslavenskih zemalja sa Srbijom i Crnom Gorom.

Nakon 1903. znatan dio hrvatskih, slovenačkih i srpskih političara pokušao je u svojoj borbi protiv Beča ostvariti savez sa liberalnim mađarskim i italijanskim krugovima, koji su se također opirali habsburškom centralizmu. Ali, boreći se za svoje nacionalno oslobođenje, mađarsko i italijansko građanstvo istovremeno je vodilo ekspanzionističku politiku prema južnoslavenskim narodima. Brzo se pokazalo da se takav savez, poznat kao "politika novog kursa", ne može ostvariti bez znatnih političkih i teritorijalnih ustupaka Mađarima i Italijanima.

Zato se nužno morao tražiti saveznik izvan Monarhije, a to je bila Srbija, kojoj je također bila potrebna podrška ostalih Južnih Slavena. U Srbiji se od 1903. intenziviraju pripreme za oslobađanje "svih srpskih zemalja", onako kako su one bile zamišljene i definirane u raznim nacionalističkim planovima, još od poznatog Garašaninovog *Načertanija* iz 1844. godine. Pored toga, u nekim srpskim intelektualnim krugovima javljaju se koncepcije o stvaranju široke južnoslavenske zajednice, koje uglavnom polaze od ideje srpsko–hrvatskog nacionalnog unitarizma, tj. od uvjerenja da su Srbi i Hrvati jedan narod, kojima se ponekad pridodaju i Slovenci. Oko omladinskog lista izrazite nacionalističke orijentacije, *Slovenski jug*, koji je počeo izlaziti u novembru 1903, javljaju se ideje južnoslavenske uzajamnosti i jedinstva, kojima se obuhvataju Srbi, Hrvati, Slovenci i Bugari, dok se ostali narodi ne spominju.

Općenito se može reći da su težnje ka stvaranju izvjesne jugoslavenske države, naročito poslije balkanskih ratova, bile dosta raširene. Slom Osmanske carevine na Balkanu 1912. kod mnogih je političkih faktora razgrijao nadu da će se uskoro srušiti i Habsburška carevina, kao druga imperija koja je velik broj Južnih Slavena držala pod svojom vlašću. Međutim, u pogledu moguće jugoslavenske države postojale su znatne razlike u pitanju njenog oblika, političkog okvira, tj. unutar Habsburške monarhije ili izvan nje, zatim njenog obima i unutrašnjeg uređenja. Nosioci ovih težnji su razni građanski političari južnoslavenskih naroda. U tim težnjama oni vrlo teško uspijevaju pronaći ravnotežu između svojih posebnih i zajedničkih interesa. Oni gotovo po pravilu svoj uži interes pokušavaju prikazati kao opći, zajednički cilj. Odatle se javljaju mnoga kolebanja u politici prema "jugoslavenskom pitanju". S tim kolebanjima ušlo se u rat 1914, tokom kojega je "jugoslavensko pitanje" i u Srbiji i kod Južnih Slavena u Austro–Ugarskoj formulirano u konkretan politički program.

Izbijanjem rata 1914. jugoslovensko pitanje ušlo je u svoju kritičnu fazu. Rješenje tog pitanja, pa prema tome i pitanja BiH i Bošnjaka, zavisilo

je od ishoda Prvog svjetskog rata. Ukoliko u ratu pobijede sile Antante i Srbija, kao njima pridružena država, bez statusa saveznika, onda se može na ruševinama Austro–Ugarske stvoriti jedna šira jugoslavenska država. Ali, ako pobijede Centralne sile, a ishod rata bio je neizvjestan sve do jeseni 1918, onda propada projekat stvaranja zajedničke jugoslavenske države.

Politički nosioci jugoslavenskog programa u toku rata bili su srpska vlada i Jugoslavenski odbor. Tokom čitavog rata na čelu srpske vlade bio je Nikola Pašić, vođa Radikalne stranke. Jugoslavenski program i politika od 1914. do 1918. stvarani su i provođeni u uslovima imperijalističkog rata. Odatle je eventualno ujedinjenje Južnih Slavena u velikoj mjeri tretirano kao problem teritorijalnih kompenzacija izvedenih u režiji velikih sila. Tako su sile Antante, posebno Rusija, u želji da Bugarsku privuku na svoju stranu, vršile od početka pritisak na Srbiju da ustupi Bugarskoj znatan dio Vardarske Makedonije. Za taj ustupak Srbiji je obećavano teritorijalno obeštećenje u drugoj strani, u prvom redu u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji. Istovremeno, sile Antante tajnim Londonskim protokolom, potpisanim 26. VI 1915, obećale su Italiji kao kompenzaciju za njen ulazak u rat na njihovoj strani, uz ostalo, Istru i skoro cijelu Dalmaciju sa otocima. Vijesti o tome veoma su uzbunile južnoslavenske političare iz Austro–Ugarske, koji se počinju vezivati za Srbiju, u želji da zajedničkim naporima ponište odredbe Londonskog protokola. Nigdje se interesi i težnje južnoslavenske političke emigracije, okupljene u Jugoslavenskom odboru, i srpske vlade nisu tako slagali kao u "jadranskom pitanju". Dok je pritisak velikih sila u "makedonskom pitanju" gurao Srbiju na zapad, dotle je "jadransko pitanje" tjeralo hrvatske i slovenačke političare na približavanje Srbiji.

Opirući se odlučno pritisku Rusije da Bugarskoj ustupi dijelove Vardarske Makedonije, srpska vlada je u jednom politički i vojnički kritičnom trenutku, početkom decembra 1914, u vrijeme Kolubarske bitke, otvoreno i prvi put istupila sa svojim jugoslavenskim programom. Srbijanska Narodna skupština je na zasjedanju u Nišu 7. XII 1914. usvojila deklaraciju u kojoj se ističe da se Srbija u ovom ratu ne bori samo za očuvanje svoje nezavisnosti nego istovremeno za oslobođenje sve "neoslobođene braće Srba, Hrvata i Slovenaca". Taj cilj Narodna skupština je ponovila na svom zasjedanju, također u Nišu, 23. VIII 1915. godine. U uskoj vezi sa ovakvim ratnim jugoslavenskim programom srpske vlade je i njena ideja o srpsko–hrvatsko–slovenačkom nacionalnom i političkom jedinstvu, iz čega je logično proizlazila ideja o državnopravnom unitarizmu. Unitarna država bila je za srpsku vladu uslov srpsko–hrvatsko–slovenačkog ujedinjenja.

Izlazeći sa ovakvim programom, srpska vlada se nadala da će parlamentarno–demokratski poredak Srbije imati veliku privlačnu moć za Južne Slavene u Habsburškoj monarhiji. U političkoj praksi rješavanja jugoslavenskog pitanja to se nije dogodilo. Većina hrvatskih i slovenačkih političara nije pokazivala oduševljenje unutrašnjim poretkom Kraljevine Srbije, tražeći od nje da im u budućoj državi jamči u prvom redu nacionalna prava.

Povjerenje u svoj ustavni poredak dovela je u sumnju sama srpska vlada vlastitom političkom praksom u Makedoniji i na Kosovu, nakon balkanskih ratova. Makedonci ne samo da nisu bili nacionalno priznati nego se nisu mogli koristiti ni političkim niti ostalim građanskim pravima, koja su uživali građani Srbije prema ustavu od 1903. godine. Uviđajući negativne posljedice takvog stanja, regent Aleksandar je proklamacijom 25. XII 1914. proglasio punu građansku i političku jednakost "braće koju od Turaka oslobodismo" sa Šumadincima i drugim Srbijancima. Istovremeno, ukinuo je sve specijalne zakone i iznimne mjere koje su u Makedoniji uvedene nakon njenog pripajanja Srbiji 1913. godine. Ova "proklamacija o Makedoniji" nije među južnoslavenskim političarima u emigraciji mogla otkloniti sve sumnje u pogledu krajnjih namjera srpske vlade.

Na samom početku rata iz Austro–Ugarske je uspio izaći jedan broj istaknutih jugoslavenskih političara i javnih radnika, poznatih po svom antihabsburškom raspoloženju. Ova južnoslavenska politička emigracija okuplja se prvih mjeseci rata po savezničkim zemljama, međusobno povezuje i organizira, s ciljem vođenja nacionalno–političke akcije za zaštitu interesa Južnih Slavena koji su živjeli pod austrougarskom vlašću. Istaknuti hrvatski i slovenački političari koji su se na početku rata našli u emigraciji, odmah stupaju u vezu sa srpskom vladom, koja im također predlaže da formiraju jedan odbor koji će raditi na upoznavanju javnosti savezničkih zemalja sa jugoslavenskim pitanjem. Takvo tijelo, pod imenom Hrvatski odbor, osnovano je već u novembru 1914. u Firenci. Ovo tijelo formalno se konstituiralo 1. V 1915. u Parizu, pod nazivom Jugoslavenski odbor. Za predsjednika Odbora izabran je dr. Ante Trumbić, istaknuti hrvatski političar iz Dalmacije. U Odboru je bilo više istaknutih političara iz Hrvatske, a od slovenačkih predstavnika najznačajniji i najaktivniji bio je dr. Bogumil Vošnjak. Bosnu i Hercegovinu u Odboru su predstavljala trojica srpskih bosanskih političara: dr. Nikola Stojanović, Dušan Vasiljević i dr. Milan Srškić. To znači da u Jugoslavenskom odboru nije bilo političkih predstavnika Bošnjaka. Stalno sjedište Jugoslavenskog odbora bilo je u Londonu. Jugoslavenski odbor uspio je ostvariti dosta blisku saradnju sa srpskom vladom, posebno u borbi protiv odredaba tajnog Londonskog protokola, kojim su saveznici obećali Italiji Dalmaciju i Istru. Koristeći se diplomatskom mrežom Kraljevine Srbije,

Jugoslavenski odbor je uspio zainteresirati vlade savezničkih zemalja za ujedinjenje Južnih Slavena. Živu propagandnu aktivnost Jugoslavenski odbor je razvio među južnoslavenskim iseljenicima u Sjevernoj i Južnoj Americi, odakle je dobijao finansijsku podršku za svoj rad. Kasnije, Odbor svoju propagandnu aktivnost proširuje i na Rusiju, među zarobljene austrougarske vojnike koji su poticali iz južnoslavenskih pokrajina Monarhije. Među njima se regrutira Jugoslavenska dobrovoljačka divizija koja se borila na Solunskom frontu.

Jedan od osnivača i najistaknutijih članova Jugoslavenskog odbora u početku je bio Frano Supilo, bez sumnje najznačajniji hrvatski političar prvih dviju decenija XX stoljeća. On je bio vatreni pobornik hrvatsko–srpske saradnje i jugoslavenske ideje, ali je smatrao da buduća jugoslavenska zajednica mora biti stvorena demokratskim putem, na bazi priznavanja prava na samoopredjeljenje svim jugoslavenskim narodima. Zahtijevao je da se sva državno–pravna pitanja buduće zajedničke države urede konsenzusom, bez ikakvih prethodnih uslova sa bilo koje strane. Supilo je zbog lukavog i sumnjivog držanja Nikole Pašića posebno insistirao da se raščisti pitanje velikosrpske hegemonije u budućoj državi. Kako su ostali članovi Odbora, plašeći se da se zbog spleta međunarodnih okolnosti pitanje ujedinjenja ne može odlagati u nedogled, bili umjereniji i skloni kompromisu sa srpskom vladom, Frano Supilo je napustio Jugoslavenski odbor.

U prvoj polovini 1917. i srpska vlada i Jugoslavenski odbor smatrali su, svako iz svojih razloga, da bi bilo potrebno izaći pred savezničku javnost sa jednim zajedničkim programom jugoslavenskog ujedinjenja. Početkom 1917. sve se više govorilo o mogućnosti mirovnih pregovora između zaraćenih strana, posebno o mogućnosti zaključenja separatnog mira između Antante i Austro–Ugarske. Februarskom revolucijom 1917. otpala je iz rata Rusija, kao glavni saveznik Srbije. Pored toga, srpsku vladu na Krfu mučila su unutrašnja stranačko–politička trvenja, neslaganje sa regentom Aleksandrom, te određeno nezadovoljstvo u vojsci zbog suđenja oficirima iz organizacije "Crna ruka" (tzv. Solunski proces). Na drugoj strani, Jugoslavenski odbor se plašio da se unutar Monarhije ne riješi jugoslavensko pitanje te da ga srpska vlada ne napusti, paktirajući u pogledu "jadranskog pitanja" sa Italijom. Zato su se obje strane odlučile na međusobne pregovore.

Poslije duže od mjesec dana pregovora, vođenih na Krfu u ljeto 1917, srpska vlada i Jugoslavenski odbor objavili su 20. VII 1917. zajedničku deklaraciju, u kojoj izjavljuju da će po okončanju rata obrazovati slobodnu, nacionalnu i nezavisnu državu Srba, Hrvata i Slovenaca. Ova deklaracija polazi od dva osnovna načela. Prvo je načelo nacionalnog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca, kao "jednog troimenog i troplemenog naroda", a drugo

je načelo samoopredjeljenja naroda. Na osnovu tih načela postavlja se zahtjev za stvaranjem zajedničke države na ruševinama Habsburške carevine. Prema deklaraciji ta zajednička država bi bila ustavna, parlamentarna monarhija, sa dinastijom Karađorđevića na čelu. Deklaracijom je dalje riješeno niz sitnijih pitanja, kao što su ravnopravnost vjeroispovijesti, ravnopravnost latinice i ćirilice, izjednačavanje kalendara, državna zastava i grb, biračko pravo itd. Istovremeno je ključno pitanje unutrašnjeg uređenja, tj. unitarna ili složena država, ostalo nerazjašnjeno i nedefinirano. Nigdje nije rečeno da buduća država neće biti federalna, ali je iz toka pregovora, prema njihovim zapisnicima, jasno proisticalo da će buduća država biti unitarna, sa određenom administrativnom decentralizacijom, čiji obim i oblik nije definiran.

U Deklaraciji se nedvosmisleno kaže da će "Država Srba, Hrvata i Slovenaca, poznatih pod imenom Južnih Slavena ili Jugoslavena, biti slobodna nezavisna Kraljevina sa jedinstvenom teritorijom". Sve što je u Deklaraciji proklamirano potvrdiće se Ustavom, "koji će poslije zaključenja mira donijeti Ustavotvorna skupština izabrana na osnovi opšteg i jednakog, neposrednog i tajnog prava glasa". Kao neki varljivi ustupak onima koji su bili protiv unitarističkog uređenja države, u Deklaraciji je istaknuto da će budući Ustav "dati narodu mogućnost, da razvija svoje posebne energije u samoupravnim jedinicama, obilježenim prirodnim, socijalnim i ekonomskim prilikama". Ustav se inače morao donijeti "brojno kvalifikovanom većinom".

Ovom deklaracijom, mada je u mnogo čemu ostala nejasna i nedorečena, prvi put je u toku rata javno iskazana volja Južnih Slavena da stvore zajedničku državu. Krfsku deklaraciju usvojio je 27. VIII 1917. Crnogorski odbor, osnovan početkom iste godine u Parizu sa zadatkom da među Crnogorcima širi ideju ujedinjenja Crne Gore sa Srbijom i ostalim južnoslavenskim zemljama. Bošnjaci su bili izvan tih političkih kretanja sve do potkraj 1917/1918. godine.

U tom međuvremenu dolazi tokom 1917. do oživljavanja javnog političkog života u Austro–Ugarskoj, koji je bio zamro početkom rata. Na prvom se mjestu postavljaju razna državno–pravna pitanja, među kojima dominira jugoslavensko pitanje. Najaktivniji su u tome slovenački klerikalni političari, posebno Janez Krek i dr. Anton Korošec, vođe Slovenske ljudske stranke. Korošec je početkom 1917. izjavio austrijskom kancelaru Heinrichu Clam–Martinicu da je na jugu Habsburške carevine velikosrpska ideja najjača i da zbog toga treba efikasno prići rješavanju jugoslavenskog pitanja ujedinjenjem Slovenije i Hrvatske u okviru Monarhije. Prvih mjeseci 1917. Korošec uspostavlja intenzivne veze sa političarima u Zagrebu, Bosni, a posebno u Dalmaciji i Istri, koje su, kao i slovenačke pokrajine, bile predstavljene u Carevinskom vijeću u Beču. Krek i Korošec su 21. V 1917.

izjavili caru Karlu da priznaju Srbe za ravnopravnog nacionalnog partnera u zajedničkoj državi. Živim nastojanjem Korošca sve južnoslavenske političke grupe iz Slovenije, Istre i Dalmacije, predstavljane u bečkom parlamentu, ušle su u Jugoslavenski klub, koji je 30. V 1917. izašao pred Carevinsko vijeće sa deklaracijom u kojoj se traži stvaranje jedne jugoslavenske države pod žezlom "habsburško–lorenske dinastije". Ta je Majska deklaracija označila početak pokreta koji je postepeno doveo do ujedinjenja južnoslavenskih zemalja koje su bile pod habsburškom vlašću, stvaranjem Države Slovenaca, Hrvata i Srba 29. X 1918. godine.

Povodom Majske i Krfske deklaracije javno su se oglasili hrvatski i bošnjački političari u BiH, koji uopće nisu bili predstavljeni u Jugoslavenskom odboru. Prvi su se izjasnili Štadlerovi klerikalci, usko povezani sa slovenačkim klerikalcima, ali i sa tadašnjim zemaljskim poglavarom Stjepanom Sarkotićem. Nadbiskup Štadler je zastupao tzv. "hrvatsko rješenje", kao način da se sačuva Monarhija i njena dualistička struktura, uz otvaranje mogućnosti za trijalističko preuređenje. Po tom trijalističkom rješenju trebalo bi u jedan državno–pravni entitet ujediniti Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu, te Istru sa Kranjskom i drugim slovenačkim pokrajinama, ukoliko se tome ne bi protivila Austrija.

Od bošnjačkih političara prvi su istupili predsjednik sabora Safvet-beg Bašagić i Šerif Arnautović, tada jedan od najuticajnijih vođa Ujedinjene muslimanske organizacije. Oni su 17. VIII 1917. predali memorandum caru Karlu, s prijedlogom da se državno–pravni položaj BiH riješi njenim priključenjem Ugarskoj, sa osiguranom autonomijom. Nasuprot tome, mlađi bošnjački političari i intelektualci u Bosni prihvataju postepeno jugoslavensku orijentaciju. Tako je tadašnji sekretar Trgovačke i obrtničke komore u Sarajevu, dr. Mehmed Spaho, izjavio u februaru 1918. da "muslimanska inteligencija a većim dijelom i široke narodne mase, uviđaju da im je spas u slozi i jedinstvu svih Srba, Hrvata i Slovenaca".

Najzad su se, prilikom kratke posjete Antona Korošca Sarajevu, početkom septembra 1918. oglasili i bosanski franjevci, izjavom da je zahtjev da se na slavenskom Jugu ujedine Hrvati, Slovenci i Srbi jedan prirodan zahtjev. Da bi odbacili svaku sumnju da oni kao autohtoni živalj u Bosni nisu tobože za ujedinjenje, to "odvažno izjavljuju" svoju solidarnost sa Jugoslavenskim klubom u Beču i njegovom deklaracijom od 30. V 1917. godine.

Bez obzira na to, najveći je utisak na dr. Korošca izazvala izjava reis-ul-uleme Čauševića, koga je posjetio skupa sa dr. Ivom Sunarićem. Reis-ul-ulema je tom prilikom rekao dr. Korošcu: "Radite što vas je volja. Ja ću odobriti svaki čin, koji će našem narodu donijeti slobodu. Meni je dosta

naše vlade i turske i njemačke." U daljem se razgovoru reisul-ulema izjasnio "protiv nastojanja Šerifa Arnautovića" da se Bosna priključi Ugarskoj. Reisul-ulema se izričito opredijelio za saradnju svih Južnih Slavena i opću amnestiju. Korošec je razgovarao i sa Derviš-begom Miralemom i Sejfudinom Huseinagićem, prokuratorom Islamske banke i pristalicom Adem-age Mešića. Obojica su se izjasnili za Majsku deklaraciju. Vodeći Bošnjaci su se time izjasnili za zajedničku slovenačko–hrvatsko–srpsku akciju.

Od proljeća 1918. u južnoslavenskim zemljama Habsburške monarhije počinje, u duhu Majske deklaracije, ubrzani proces postepenog političkog osamostavljivanja u odnosu na Beč i Budimpeštu. Tako se već 3. III 1918. sastala u Zagrebu grupa hrvatskih, slovenačkih i srpskih političara, koja je usvojila i potpisala rezoluciju u kojoj se ističe da je "nužna koncentracija svih stranaka i grupa koje, stojeći na stanovištu narodnog jedinstva, te oslanjajući se na načelo narodnog samoodređenja, traže svoju narodnu nezavisnost i na demokratskim temeljima uređenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba". Rezoluciju su potpisali i peterica političara iz BiH: Danilo Dimović, Đuro Džamonja, Kosta Majkić, Jozo Sunarić i Vojislav Šola. Među njima nije bio ni jedan Bošnjak, što dovoljno govori o pokušajima njihove političke izolacije u tim prelomnim historijskim trenucima i događajima, ali može biti i znak bošnjačkog opreza pred neizvjesnostima koje je donosila propast Austro–Ugarske i stvaranje jugoslavenske države pod očitom srpskom dominacijom.

Na osnovu ove rezolucije, od marta do maja 1918. izvršena je određena politička koncentracija nekoliko hrvatskih stranaka i većeg broja uglednih političara iz uže Hrvatske, Dalmacije, Istre, Međimurja i BiH. U Zagrebu je počeo izlaziti list *Glas Slovenaca, Hrvata i Srba*, koji je otvoreno agitirao za jugoslavensku državu. Pri tome je sve više i otvorenije preovladavala orijentacija da se ide ka stvaranju jugoslavenske države izvan Monarhije. Kada je krajem ljeta 1918. postalo jasno da će centralne sile izgubiti rat, a istovremeno su čitavu Austro–Ugarsku zahvatila velika revolucionarna vrenja, južnoslavenski političari pristupaju osnivanju vlastitih organa vlasti. Tako nastaju "narodna vijeća", kao predstavnička politička tijela za pojedine zemlje i pokrajine. Već u julu 1918. godine osnivaju se narodna vijeća u Dalmaciji, na Hrvatskom primorju i u Istri. U augustu se osniva u Ljubljani Narodni svet, kao predstavničko tijelo za slovenačke pokrajine. Najzad, u septembru 1918. osnovano je Narodno vijeće za Bosnu i Hercegovinu.

Razvoj situacije na bojištima tokom septembra 1918. ukazivao je da će se Habsburška monarhija vrlo brzo raspasti. U takvoj situaciji južnoslavenski političari proglasili su u Zagrebu 8. X 1918. Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba, kao "političko predstavništvo svih Slovenaca, Hrvata i Srba

koji žive u Hrvatskoj i Slavoniji s Rijekom, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini, Istri, Trstu, Kranjskoj, Goričkoj, Štajerskoj, Koruškoj, Bačkoj, Banatu, Baranji i Međimurju". Za predsjednika Vijeća izabran je slovenački političar dr. Antun Korošec. U svom proglasu Narodno vijeće je odlučno istaklo da traži "neovisnu i slobodnu državu Slovenaca, Hrvata i Srba uređenu na demokratskim načelima". Narodno vijeće je 16. X 1918. odbilo manifest cara Karla, koji je ponudio preuređenje Monarhije na trijalističkoj osnovi. Odmah nakon toga, Narodno vijeće se na sjednicama održanim u Zagrebu od 17. do 18. X 1918. konstituiralo kao centralni organ SHS–a. Tom prilikom izdata je objava Narodnog vijeća narodu Slovenaca, Hrvata i Srba, u kojoj se, između ostalog, ističe da je "od ovog trenutka Narodno vijeće opunomoćeno od svih narodnih stranaka i grupa da u svoje ruke preuzme vođenje narodne politike". U praksi to je značilo da će u svim budućim državno–pravnim i političkim pregovorima, umjesto pojedinih stranaka, nastupati Narodno vijeće SHS–a.

U plenum Narodnog vijeća SHS iz BiH je ušlo 18 predstavnika. To su bili: Kosta Kujundžić, Gligorije Jeftanović, Šćepan Grđić, dr. Jozo Sunarić, Vojislav Šola, fra Ljubomir Galić, dr. Luka Čabrajić, dr. Savo Ljubibratić, Vjekoslav Jelavić, dr. Milan Jojkić, dr. Tugomir Alaupović, dr. Vladimir Ćorović, Hamid Svrzo, fra Didak Buntić, Maksim Đurković, dr. Mehmed Spaho, prota Dušan Kecmanović i dr. Vojislav Besarović. U Središnji je odbor Narodnog vijeća ušlo šest bosanskohercegovačkih predstavnika: dr. Jozo Sunarić, Vojislav Šola, dr. Milan Jojkić, Šćepan Grđić, fra Ljubomir Galić i dr. Luka Čabrajić. Ovaj spisak pokazuje da u Središnji odbor nije imenovan niti jedan Bošnjak, kao navodni pripadnik naroda Slovenaca, Hrvata i Srba. Zato su bošnjački građanski političari oštro protestirali pa su naknadno u Središnji odbor kooptirani dr. Halid-beg Hrasnica i Hamid Svrzo.

Konačni akt o konstituiranju Države Slovenaca, Hrvata i Srba, bila je odluka Hrvatskog sabora od 29. X 1918. kojom se raskidaju sve državno–pravne veze Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije sa Kraljevinom Ugarskom i Austrijskom carevinom i objavljuje pristupanje Državi Slovenaca, Hrvata i Srba "na cijelom etnografskom području toga naroda". Tako je 29. X 1918. osnovana Država Slovenaca, Hrvata i Srba. Za predsjednika Narodnog vijeća SHS, kao vrhovnog organa vlasti u toj novoj državi, izabran je Anton Korošec, a za potpredsjednike dr. Ante Pavelić (zubar) i Svetozar Pribićević. Stvaranje Države SHS, čiji je sastavni dio bila i BiH, rezultat je u velikoj mjeri tadašnjih međunarodnih okolnosti, u prvom redu sovjetske revolucije u Rusiji i Lenjinovog Dekreta o miru, kojim je 8. XI 1917. proklamirano pravo naroda na samoopredjeljenje.

Tome je parirao američki predsjednik Woodrow Wilson, koji je 8. I 1918. objavio svojih poznatih Četrnaest tačaka, u kojima je, kao jednu od pretpostavki za uspostavljanje svjetskog mira, predvidio i "autonomiju naroda u Austro–Ugarskoj", što su ti narodi, a posebno Južni Slaveni, protumačili i shvatili kao pravo na samoopredjeljenje. Wilsonov ambasador u Parizu William Sharp je još prije toga, krajem aprila 1917, uvjeravao Trumbića da predsjednik Wilson odlično poznaje "sva zamršena pitanja u Evropi" i da neće dopustiti da Jugoslaveni "budu orobljeni".

Po povratku bosanskohercegovačkih delegata iz Zagreba 31. X 1918. konstituiran je u Sarajevu Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za BiH. Posljednji austro–ugarski zemaljski poglavar BiH, general Stjepan Sarkotić, predao je 1. XI 1918, uz prisustvo visokih vojnih funkcionera, upravu zemlje Glavnom odboru Narodnog vijeća SHS za BiH. Članovi Narodnog vijeća bili su Gligorije Jeftanović, kao predsjednik, te dr. Jozo Sunarić i dr. Halid--beg Hrasnica, kao potpredsjednici. Sekretari su bili dr. Savo Ljubibratić i Hamid Svrzo. Ostali su članovi bili Vasilj Grđić, Kosta Kujundžić, Vojislav Šola, Danilo Dimović, Vjekoslav Jelavić, fra Ljubo Galić, dr. Vojislav Besarović, fra Didak Buntić, dr. Luka Čabrajić, dr. Vladimir Ćorović, Karlo Canker, Đuro Džamonja, Simo Baraković, dr. Milan Jojkić, Dušan Kecmanović, Pero Stokanović, Smail-aga Ćemalović, profesor Salih Bašić, Maksim Đurković i Šćepan Grđić.

Trećeg novembra 1918. imenovana je prva bosanskohercegovačka Narodna (Zemaljska) vlada za BiH u koju su ušli Atanasije Šola, kao predsjednik, Danilo Dimović, kao povjerenik za pravosuđe, dr. Mehmed Spaho, povjerenik za obrt, trgovinu, poštu i brzojav, Vjekoslav Jelavić, povjerenik za zdravstvo, dr. Tugomir Alaupović za prosvjetu i bogoštovlje, Stevo Žakula za prehranu, Vaso Ristić, povjerenik za finansije, Vasilj i Šćepan Grđić za organizaciju narodnih vijeća, odnosno za odbranu.

Istog je dana Narodna vlada brzojavno obavijestila sve kotarske urede da "preuzima poslove zemaljske uprave", uz dužnost i obavezu da u cijeloj zemlji održi "javni mir, red i sigurnost". U skladu s tim, moraju se u svakom mjestu "u sporazumu sa najviđenijim nekompromitiranim ličnostima sviju vjera" te sa oružničkim zapovjedništvom, uspostaviti okružni i kotarski odbori Narodnog vijeća SHS. Istovremeno se na narod apeliralo da bude "milostiv i velikodušan" te da "oprosti i zaboravi sve nevolje i uvrede", kako nikome ne bi dopustio da mu "u slobodi glas okalja i osramoti". Ova je izjava zvučala u skladu sa poznatim osnovnim načelom narodnog suvereniteta: "Čuvaj svačije dobro i imetak, čuvaj ličnu slobodu i sigurnost svakog građanina." U prevratnoj praksi to se sve izmetnulo u poziv na nemilosrdni progon Bošnjaka.

Tako ovaj i slični proglasi nisu u tom prevratnom vremenu mogli sami po sebi suzbiti različite nerede i previranja, među kojima je na prvom mjestu bilo agrarno nasilje. Zbog općeg nereda u mnogim dijelovima zemlje, došlo je 4. XI 1918. kod Višegrada do sastanka predstavnika Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za BiH sa vojvodom Stepom Stepanovićem, komandantom Druge srpske armije. Tu je postignut sporazum da jedinice Druge srpske armije uđu u BiH i preuzmu brigu o javnoj sigurnosti i održavanju reda i mira. Tako su već 6. XI 1918. prve srpske jedinice ušle u Sarajevo, a zatim postepeno i u druga mjesta BiH.

Istoga dana, 6. XI 1918, počela je u Ženevi Konferencija o jugoslavenskom ujedinjenju. Stvaranjem Države SHS nastala je sa stanovišta jugoslavenskog pitanja jedna bitno nova pravna situacija. Sada prema Kraljevini Srbiji nije stajalo jedno nezvanično političko tijelo, kao što je bio Jugoslavenski odbor, nego jedna nova država, koja je obuhvatala sve južnoslavenske zemlje bivše Austro–Ugarske, osim Vojvodine. Već početkom novembra 1918. došlo je to prvog pokušaja ujedinjenja Države SHS i Kraljevine Srbije. U tom cilju vođeni su od 6. do 9. XI 1918. pregovori u Ženevi između srpske vlade, Narodnog vijeća SHS, Jugoslavenskog odbora i predstavnika srbijanske opozicije. Pregovori su završeni usvajanjem jedne deklaracije, u literaturi poznate kao Ženevska deklaracija, koja je prema općem mišljenju predviđala da se bar u početku ujedinjenje izvrši na konfederativnom principu. Predstavnici Narodnog vijeća SHS i Jugoslavenskog odbora željeli su Ženevskim sporazumom, bar za izvjesno vrijeme, otkloniti velikosrpski unitaristički koncept ujedinjenja, u nadi da će se kasnije u Ustavotvornoj skupštini naći za njih povoljnije rješenje. I sam predsjednik srpske vlade Nikola Pašić bio je prisiljen pristati na takav sporazum, pošto je na konferenciji ostao u manjini. Po povratku u Beograd, Pašić je odmah podnio ostavku na mjesto predsjednika vlade i time anulirao svoj potpis na Ženevskoj deklaraciji. Time je omogućio srpskoj vladi da naknadno odbije da primi Ženevski sporazum, što je ona i učinila. Sporazum su odbili i neki članovi Narodnog vijeća u Zagrebu, posebno njegov potpredsjednik Svetozar Pribićević, koji se odlučno zalagao za unitaristički koncept ujedinjenja. Time je propao posljednji pokušaj da se ujedinjenje ostvari na ravnopravnoj osnovi.

Situacija u novostvorenoj Državi Slovenaca, Hrvata i Srba bila je izuzetno teška usljed agrarnih i drugih revolucionarnih nemira, te prodora italijanske vojske u Istru, Rijeku, dijelove Slovenije i Dalmacije. Država SHS nije raspolagala ni sa kakvom značajnijom oružanom silom da bi sve to mogla spriječiti. Zato je sa raznih strana požurivano njeno ujedinjenje sa Kraljevinom Srbijom. U takvoj je situaciji Narodno vijeće SHS, poslije dugih rasprava,

izabralo 24. XI 1918. u Zagrebu, odbor od 28 lica, sa zadatkom da u sporazumu sa vladom Kraljevine Srbije "bezodvlačno provede organizaciju jedinstvene države". U međuvremenu, Velika narodna skupština Vojvodine, održana u Novom Sadu 25. XI 1918, proglasila je direktno ujedinjenje Vojvodine sa Srbijom. Dan kasnije, istu odluku donijela je na skupu u Podgorici crnogorska Velika narodna skupština. U toj je situaciji delegacija Narodnog vijeća SHS otputovala 27. XI 1918. u Beograd radi pregovora o ujedinjenju. Među 28 članova pregovaračke delegacije, koju je predvodio potpredsjednik Narodnog vijeća SHS dr. Ante Pavelić (zubar), bilo je i šest predstavnika iz BiH: dr. Luka Čabrajić, Šćepan Grđić, dr. Savo Ljubibratić, dr. Jozo Sunarić, Vojislav Šola, a od Bošnjaka dr. Halid-beg Hrasnica i Hamid Svrzo.

Mada su bili u teškoj situaciji, članovi delegacije su stajali pri uputstvima koja su imali da se buduća država uredi na federalnom principu. Od toga je tokom pregovora delegacija morala odustati. Delegacija se u Beogradu našla pod velikim pritiskom, izolirana u pogledu konsultacija sa Zagrebom, pa je morala izmijeniti svoj Naputak. Umjesto Naputka, delegacija je 1. XII 1918. podnijela jednu adresu regentu Aleksandru Karađorđeviću, kojom ga poziva da u ime kralja Petra preuzme vlast u čitavoj državi. Regent je na to proglasio "ujedinjenje Srbije sa zemljama nezavisne Države Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca". Tako je Bosna i Hercegovina, pa time i Bošnjaci, kao sastavni dio Države Slovenaca, Hrvata i Srba, ušla u sastav nove jugoslavenske države.

VI DIO

RAZDOBLJE PRVE JUGOSLAVENSKE DRŽAVE (1918–1941)

BiH i Bošnjaci za vrijeme privremenog državnog uređenja

Činom ujedinjenja 1. XII 1918. BiH je ušla u sastav jedinstvene jugoslavenske države, ali je još jedno duže vrijeme zadržala neke elemente i oblike svoje državnosti i autonomnosti. Glavni odbor Narodnog vijeća za BiH prestao je sa radom 31. XII 1918, ali je Narodna vlada za BiH nastavila i dalje obavljati svoje redovne poslove. Narodna vlada, koja je imala deset povjereništava, radila je pod tim imenom do 31. I 1919. godine. U međuvremenu, u skladu sa tendencijom centralizacije vlasti u novoj državi, naredbom regenta Aleksandra, Narodna vlada preimenovana je u Zemaljsku vladu i iz njenog djelokruga izdvojeni su i prenijeti na centralnu vladu u Beogradu spoljni i vojni poslovi, državne finansije, poslovi ishrane i obnove zemlje i trgovine, obrta i industrije. Tako je, umjesto ranijih deset, Zemaljska vlada za BiH od 1. II 1919. imala samo četiri povjereništva: za unutrašnje poslove, pravosuđe, poljoprivredu, te prosvjetu i vjerske poslove.

Zbog niza teškoća praktične prirode, ove regentovom naredbom predviđene promjene tekle su vrlo sporo pa je u stvarnosti Zemaljska vlada za BiH i u narednih četiri–pet godina u osnovi zadržala istu organizaciju i strukturu vlasti kakvu je imala ranija Narodna vlada. Tako su u sastav Zemaljske vlade za BiH, pored predsjednika i potpredsjednika, ulazili i povjerenici za unutrašnje poslove, za pravosuđe, poljoprivredu i rudarstvo, za zdravstvo i prehranu, za trgovinu, obrt, poštu i brzojav, za bogoštovlje i nastavu, za narodnu odbranu i socijalnu skrb. Na sporost i postupnost administrativnih promjena ukazuje terminologija i leksika koji su još uvijek bili austro–ugarski. Štaviše, centralna vlada u Beogradu izdala je 26. II 1919. naredbu o uspostavljanju funkcije delegata ministra finansija pri Zemaljskoj vladi za BiH. Njemu je ubrzo pridodat i povjerenik za javne radove i željeznice, čime je u praksi djelokrug Zemaljske vlade značajno proširen, bez obzira na činjenicu što je naredbom o njenom osnivanju bio sužen. Takvu situaciju nametala je životna praksa, prije svega bošnjačka egzistencija, iako je centralna vlast u Beogradu željela suprotno. To je, pored ostalog, samo pokazivalo da je tradicija Bosne i Hercegovine i bošnjaštva te njihove državnosti imala duboke korijene.

U cijeloj novoj državi zavedeno je privremeno državno uređenje, koje se silom prilika oslanjalo na zatečene državno–pravne tradicije. Osnovna načela privremenog državnog uređenja određena su već Prvodecembarskim aktom, tj. proglasom ujedinjenja. Tim aktom bilo je predviđeno da će vlast u novoj državi do donošenja Ustava vršiti kralj, odnosno regent Aleksandar, vlada i Privremeno narodno predstavništvo (PNP). Sve do 20. XII 1918, kada je obrazovana prva vlada Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, cjelokupnu je vlast imao isključivo regent Aleksandar. On se pri tome oslanjao na srpsku vojsku, kao jedinu stvarnu oružanu silu na teritoriji nove države i činjenicu da su interesi dinastije Karađorđevića i monarhistički oblik vladavine osigurani već Krfskom deklaracijom i samim Prvodecembarskim aktom. Regent je tako imenovao i prvu vladu Kraljevine SHS, u koju su ušli predstavnici svih važnijih političkih stranaka i grupa, te istaknute ličnosti iz skoro svih krajeva zemlje. Tako je predsjednik vlade postao "iskusni velikosrbin", radikalski prvak Stojan Protić, a potpredsjednik dr. Anton Korošec. Bivši predsjednik Jugoslavenskog odbora, dr. Ante Trumbić, imenovan je za ministra vanjskih poslova. Izuzetno važan resor i položaj ministra unutrašnjih poslova regent je povjerio Svetozaru Pribićeviću, čovjeku svog osobitog povjerenja. Prvak demokratske stranke Ljubomir Davidović postao je ministar prosvjete, a socijalista Vitomir Korać ministar socijalne politike. U vladu su ušla i trojica ministara iz Bosne i Hercegovine, i to po etničko–vjerskom ključu, o kojem je regent tada očigledno vodio računa. Tako je Hrvat dr. Tugomir Alaupović postao ministar vjera, a Srbin dr. Uroš Krulj ministar narodnog zdravlja. Jedini Bošnjak u toj vladi bio je dr. Mehmed Spaho, kome je povjeren resor ministra šuma i ruda.

Već pri obrazovanju ove prve vlade došlo je do izražaja neparlamentarno ponašanje regenta, uz njegove diktatorske sklonosti. On je jednostavno pogazio međustranački dogovor da se prva vlada povjeri Nikoli Pašiću. Umjesto na položaj predsjednika vlade, regent je Pašića poslao za delegata na Mirovnu konferenciju u Pariz. To je, prema riječima dr. Josipa Smodlake, poznatog političara iz Dalmacije, bio prvi Aleksandrov državni udar. Drugi udar regent Aleksandar izvršio je u vezi sa obrazovanjem Privremenog narodnog predstavništva. Prvodecembarskim aktom bilo je predviđeno da će Privremeno narodno predstavništvo biti obrazovano "sporazumom između Narodnog vijeća u Zagrebu i predstavnika naroda Kraljevine Srbije". Umjesto toga, spisak poslaničkih kandidata za ovo predstavništvo sastavio je po regentovom nalogu dr. Albert Kramer, ministar za Ustavotvornu skupštinu (Konstituantu) i izjednačenje zakona. Ovaj čin, kojim je regent Aleksandar otvoreno ispoljio svoju sklonost ka samodržavlju, u velikoj je mjeri obilježio opći položaj Privremenog narodnog predstavništva, kao parlamentarnog ti-

jela, odnosno prvog jugoslavenskog parlamenta. U privremeno narodno predstavništvo iz Slovenije su ušla 32 poslanika, iz Hrvatske sa Slavonijom, Rijekom i Međimurjem 62, iz Istre 4, iz Dalmacije 12, iz Vojvodine 24, iz Srbije 84, iz Crne Gore 12 te iz Bosne i Hercegovine 42.

Prema odluci Narodnog vijeća SHS za BiH, među tih 42 zastupnika bilo je svega jedanaest Bošnjaka. To su bili: dr. Mehmed Spaho, dr. Halid-beg Hrasnica, Hamid Svrzo, Šefkija Gluhić, Ahmed-beg Salihbegović, dr. Ejub Mujezinović, Suljaga Salihagić, Mehmed-beg Zečević, hadži Muhamed Džinić i Šukrija Kurtović. Jugoslavenska muslimanska organizacija, koja je u međuvremenu osnovana, samo je prvu dvojicu, dr. Spahu i dr. Hrasnicu, priznala za svoje predstavnike. Ostali su uglavnom bili pripadnici grupe takozvanih "muslimana–demokrata", okupljenih oko dnevnog lista *Jednakost,* koji su izdavali i uređivali Hamid Svrzo, Ahmed Salihbegović i Ahmet Hadžialagić. JMO je smatrala da s obzirom na broj od 612.137 Bošnjaka u BiH, prema popisu stanovništva iz 1910, Bošnjacima pripada 15 mjesta u Privremenom narodnom predstaništvu. Od tih 15, s obzirom na brojnost mjesnih organizacija JMO i broj delegata prisutnih na njenoj osnivačkoj skupštini, Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji bi trebalo da pripadne deset mjesta.

Kao svoje kandidate za Privremeno narodno predstavništvo JMO je istakla dr. Halid-bega Hrasnicu, advokata iz Sarajeva, Sakiba Korkuta, upravitelja Okružne medrese u Sarajevu, tuzlanskog gradonačelnika Osmana Vilovića, dr. Hamdiju Karamehmedovića, ljekara iz Sarajeva, Fehima Kurbegovića, sudiju u Gračanici, Ziju Rizaefendića, posjednika iz Sarajeva, tuzlanskog predstojnika dr. Ahmed-bega Defterdarevića, dubičkog načelnika Ahmeda Šerića, banjalučkog načelnika dr. Ali-Kjamila Džinića i Saliha Baljića, profesora iz Mostara. Za njihove zamjenike predloženi su Hajdar Čekro, inženjer iz Sarajeva, Ibrahim Pajazetović, veterinar iz Cazina, tuzlanski odvjetnik dr. Bahrija Kadić, Hasan Rustempašić, posjednik iz Bugojna, dr. Atif Hadžikadić, profesor iz Sarajeva, Husein Biščević, posjednik iz Bihaća, Salih Hadžiegrić, umirovljeni kadija iz Brčkog, Mustafa Kapetanović, sudski savjetnik iz Banje Luke, dr. Abdulah Bukvica, ljekar iz Brčkog i dr. Murat Sarić, ljekar iz Mostara. Pored Centralnog odbora JMO, prigovore na delegiranje i imenovanje bošnjačkih predstavnika u PNP uputile su i mjesne organizacije JMO iz Sarajeva, Rogatice, Tešnja, Doboja, Donjeg Vakufa, Maglaja, Čajniča, Bugojna, Gračanice, Tuzle i Konjica.

Prema tome, Privremeno narodno predstavništvo, zaduženo da pripremi izbore za Ustavotvornu skupštinu, nije nastalo neposrednim izborima, koje je vlada unaprijed isključila, pozivajući se na međunarodnu situaciju i unutrašnja socijalno–politička vrenja. Zasjedanja tog Predstavništva bila

su ispunjena oštrim sukobima, najviše oko samog načina njegovog sastavljanja, a onda oko donošenja Zakona o izborima za Ustavotvornu skupštinu. Taj je zakon konačno donijet 3. IX 1920, nakon 18 mjeseci rada Privremenog narodnog predstavništva. Bošnjački predstavnici u PNP su se najviše angažirali prilikom ratifikacije Senžermenskog ugovora sa Austrijom.

Položaj Bošnjaka i osnivanje Jugoslavenske muslimanske organizacije

Sa ujedinjenjem 1918. nastala su za sve Bošnjake, na prostoru od Prokletija na jugoistoku do Une i Save na sjeverozapadu, veoma teška vremena. Bošnjaci su se našli u jednoj socijalno–ekonomski i politički novoj i složenoj situaciji. Prema podacima iz posljednjih godina austro–ugarske uprave, u BiH je bilo oko 45.000 Bošnjaka vlasnika raznih obrta, uglavnom sitnih zanatskih i trgovačkih radnji. Oni su, uz nešto najamnih radnika, činili osnovnu masu bošnjačkog gradskog stanovništva. Od Bošnjaka koje je statistika ubrajala u kategoriju zemljoposjednika sa kmetovima, a takvih je prema popisu iz 1910. ukupno bilo 9.573, većinu su činili sitni posjednici sa jednim ili dva–tri čifluka. Pravih veleposjednika nije bilo više od tridesetak, dok je istovremeno bilo oko tri hiljade Bošnjaka ze mljoposjednika bez čifčija. U nerazvijenoj radničkoj klasi BiH Bošnjaci su bili najmalobrojniji. Tu su preovlađivali radnici koji su dolazili iz drugih dijelova Austro–Ugarske, pa čak i u šumarstvu, kao drvosječe. Krajem austrougarske vladavine u erarnom, tj. državnom obrtu, a pretežan je dio industrije bio u državnim rukama, radilo je svega 2.088 Bošnjaka. Svo ovo bošnjačko, kako gradsko, tako i zemljoposjedničko stanovništvo, a posebno seljaštvo bilo je nakon 1918. izloženo naglom procesu osiromašivanja. Zato mnogi Bošnjaci rano prilaze tadašnjem radničkom i socijalističkom pokretu.

Ujedinjenjem, tj. stvaranjem jugoslavenske države, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, nastavljena je i zaoštrena genocidna politika prema Bošnjacima kao muslimanima, kako u Sandžaku i na Kosovu tako i u Bosni i Hercegovini. Samo na području istočne Hercegovine u prvim godinama po ujedinjenju ubijeno je van suda i zakona preko tri hiljade Bošnjaka kao muslimana, najviše od poznatih bandita Maje Vujovića i Petra Rogana. O teškom stanju, nasilju vlasti prema bošnjačko–muslimanskom stanovništvu na Kosovu, u Sandžaku i Makedoniji svjedočio je čak deset godina poslije ujedinjenja tadašnji reisul-ulema Ibrahim-ef. Maglajlić u svom izvještaju vladi iz januara 1931. godine.

U prvim mjesecima poslije ujedinjenja predsjednik Zemaljske vlade za BiH Atanasije Šola u telegramima i izvještajima Ministarstvu unutrašnjih djela u Beogradu i lično ministru Pribićeviću redovno je izvještavao o stanju javne sigurnosti u zemlji. U tim izvještajima, pored ostalog, najviše se govorilo o stradanjima Bošnjaka. Ta stradanja predstavljaju jednu od osnovnih karakteristika cjelokupnog života i stanja u BiH prvih desetak godina poslije prvog decembra 1918. godine. Svakovrsni napadi na živote i imovinu Bošnjaka i patološka psihološka šikaniranja stalnim povicima upućenim Bošnjacima: "Idite u Aziju!", "Selite u Aziju!" i sl., počeli su u tim prevratnim danima, u jesen 1918. godine. Njih nije mogla ili nije htjela spriječiti ni Druga srpska armija Stepe Stepanovića, pozvana početkom novembra 1918. da u BiH zavede i osigura mir, red i poredak. Odatle je reisul-ulema Čaušević tačno rekao predsjedniku Zemaljske vlade Atanasiju Šoli da je Bosna zapala pod teror kakvog ne pamti. Na udaru su se prvo našli bošnjački zemljoposjednici, kojima su srpski seljaci jednostavno širom Bosne palili kuće i gospodarske zgrade i time otimali zemlju. Stanje nereda bilo je takvo da je regent Aleksandar u Manifestu narodu od 24. XII 1918. (6. I 1919.) pored ostalog, izjavio: "Ja želim da se odmah pristupi pravednom rješavanju agrarnog pitanja i da se ukinu kmetstva i veliki zemljišni posjedi. U oba slučaja zemlja će se podijeliti među moje siromašne zemljoradnike, s pravičnom naknadom dosadašnjim njenim vlasnicima." Zato regent ističe da je pozvao vladu "da odmah obrazuje komisiju koja će spremiti rješenje agrarnog pitanja". U istom proglasu regent poziva "seljake–kmetove" da sa povjerenjem u njegovu "kraljevsku riječ" mirno sačekaju da im njihova država "zakonskim putem preda zemlju, koja će unaprijed biti samo Božija i njihova, kao što je to već odavno u Srbiji".

Iz ovih regentovih riječi vidi se da njemu, odnosno njegovim savjetnicima, priroda agrarnih odnosa u Bosni nije bila uopće jasna. Uz sve to, regentove riječi su bile upućene onima koji se na njih nisu obazirali. Tako je samo do septembra 1920, pored ostalih oblika nasilja, ubijeno oko 2.000 Bošnjaka. Do jula 1926. u pograničnim krajevima prema Crnoj Gori ubijeno je 126 Bošnjaka, uglavnom seljaka. Istovremeno je zapaljeno oko 500 bošnjačkih seoskih zadruga. Tome treba dodati nekoliko hiljada bošnjačkih porodica koje su se radi spasa golog života iselile u Tursku, ostavljajući pri tome svu svoju imovinu bez ikakve zaštite i naknade. Samo do jula 1919. od 4.281 bošnjačkog zemljoradnika oduzeto je, bez ikakve naknade, 400.072 hektara njihove vlastite zemlje. Sve je to činjeno sistematski, sa atavističkim povikom i namjerom "osvećivanja Kosova", a sa ciljem, da se po primjeru Srbije XIX st. iz Bosne "istrijebe Turci" jer za njih nema druge kazne nego "ubiti i premlatiti".

Izvještaji o neizdržljivom položaju Bošnjaka kao muslimana doprli su i do inozemstva. Tako je francuski novinar Charles Rivet, prilikom boravka u Sarajevu februara 1919, između ostalih, razgovarao i sa reisul-ulemom Čauševićem i taj razgovor objavio u listu *Le temps* prvog aprila iste godine. "Hiljade ljudi ubijenih, šest žena spaljenih, 270 sela opljačkano i uništeno, eto bilansa za nas muslimane prilikom svečenog stvaranja Jugoslavije, kojoj smo se mi spremali služiti svom dušom. Mi smo ipak Slaveni, ali Srbi odbijaju da nas smatraju takvim. Smatra nas se uljezima." Na ovo je ministar Pribićević zahtijevao od predsjednika Zemaljske vlade Šole da "diskretno" zatraži od Čauševića da demantira izjavu pariskom novinaru, ili da mu u suprotnom uputi prijedlog za njegovo penzioniranje. Šola je odgovorio da to nije moguće, jer su Čauševićevi navodi tačni, a radi se o čovjeku koji je 1914. štitio Srbe od progona.

Progonima su bili izloženi i Bošnjaci u Sandžaku. Najdrastičniji genocid nad Bošnjacima u Kraljevini Jugoslaviji izvršen je upravo u Sandžaku, početkom novembra 1924, u selima Šahovići i Pavino Polje, u srezu Bijelo Polje. Kod Kolašina je 7. XI 1924. ubijen bivši sreski načelnik Boško Bošković. Ubili su ga iz osvete, kako je kasnije na sudu dokazano, rođaci njegove bivše žene. Za ovo ubistvo vlasti su bez ikakvog osnova optužile neke Bošnjake. Na Boškovićevoj sahrani su na izvršenje krvne osvete nad Bošnjacima posebno huškali okružni načelnik iz Bijelog Polja Nikodim Cemović, poglavar bjelopoljski Lazo Bogićević i neki drugi. U noći između 9. i 10. novembra pošlo je oko 2.000 naoružanih Crnogoraca na Šahoviće i Pavino Polje, gdje su pobili i poklali oko 600 Bošnjaka – djece, žena i odraslih. Za zločin se odmah saznalo pa je reisul-ulema Čaušević uputio oštar protest vlastima, dok su poslanici raznih stranaka u parlamentu s tim u vezi interpelirali vladu. Slati su i memorandumi kralju Aleksandru, ali se cijeli slučaj vremenom zataškao. Preživjeli stanovnici Pavina Polja i Šahovića potpuno su iselili u Pljevlja, Sarajevo, neko u Tursku, a 140 porodica sa oko 400 članova došli su kao muhadžiri u Gornji Rahić kod Brčkog i tu se trajno naselili. Na mjestu nekadašnjih Šahovića danas je pravoslavno selo Tomaševo.

Vlasti su tako postupale sa Bošnjacima, uprkos činjenici da se članom 10. Senžermenskog ugovora, tj. ugovora o miru sa Austrijom od 10. IX 1919, Kraljevina SHS obavezala se da će Bošnjacima pružiti punu zaštitu, kako u pogledu njihovog ličnog integriteta tako i svim njihovim vjerskim ustanovama. Uprkos toj obavezi, vlasti su masovno uzurpirale vakufsku imovinu, a mnoge džamije proglašavane su dotrajalim pa su rušene ili ustupane vojsci za magacine i sokolske dvorane.

Opće ekonomske, socijalne i političke prilike u kojim su se Bošnjaci kao cjelina našli nakon 1918. uvjetovale su potrebu njihovog političkog organiziranja. Na povezivanje i okupljanje bošnjačkih građanskih političara u prvim mjesecima 1919. bitno su uticala tri faktora. Prvi je bio već spomenuti opći i masovni napad na živote i imovinu muslimanskog stanovništva gotovo u čitavoj Bosni i Hercegovini, Sandžaku i dijelovima Crne Gore. Druga dva faktora su bila ugroženost agrarnih interesa bošnjačkih zemljoposjednika i veoma mala zastupljenost Bošnjaka u organima vlasti, osnovanim u BiH i u novoj državi tokom procesa ujedinjenja Prvog decembra 1918. i neposredno poslije toga. Bošnjačko stanovništvo, a posebno seljaštvo, koje je činilo 75 % cjelokupne bošnjačke populacije, bilo je u novoj državi, Kraljevini SHS, izloženo različitom šikaniranju, pljačkanju i ubistvima.

Jedan dio štampe otvoreno je širio mržnju i nepovjerenje prema Bošnjacima, kao muslimanima, pripisujući im protivdržavne težnje i raspoloženja. Do osnivanja lokalnih političkih organizacija radi zaštite lične i imovinske sigurnosti Bošnjaka došlo je prvo u Tuzli, a zatim u Sarajevu i drugim gradovima u BiH.

Političke odnose u BiH između dva svjetska rata karakterizira političko–stranačka razuđenost, što je posljedica različitog gledanja na političko–ekonomske probleme zemlje, ali i složene nacionalne i vjerske strukture BiH. Prema prvom poslijeratnom popisu stanovništva, u BiH je 1921. živjelo ukupno 1,890.460 stanovnika, od toga 829.360 pravoslavnih, 588.173 muslimana, 444.309 katolika, 12.051 Jevreja i 16.567 pripadnika ostalih vjeroispovijesti. Ovaj je popis pokazao da je u razdoblju od 1910. do 1921. došlo do depopulacije bošnjačkog stanovništva. U godini 1921, u BiH su živjela 23.964 Bošnjaka manje nego 1910. godine. Uzroci te depopulacije su prije svega rat i progoni kojima su Bošnjaci bili izloženi u prvim godinama poslije proglašenja jugoslavenske države. Tadašnja vladajuća ideologija nacionalnog i državnog unitarizma nije priznavala postojanje posebnih nacija, već samo triju "plemena": Srba, Hrvata i Slovenaca, kao jednog "jedinstvenog jugoslavenskog naroda", a u slučaju Bošnjaka i činjenicu da oni kao muslimani predstavljaju određenu kulturno–vjersku grupu. Na toj unitarističkoj nacionalnoj ideologiji, koja je bila osnova za koncept centralističkog državnog uređenja, osnovana je upravo u Sarajevu 15. II 1919. Demokratska stranka.

Njeno jezgro činila je već postojeća Demokratska stranka u Srbiji, kojoj su se pridružile razne jugoslavenski i unitaristički orijentirane političke grupe iz Slovenije, Hrvatske i Dalmacije. Od političkih grupa iz BiH njoj su pristupile srpske grupe oko listova *Narod* i *Radena*, te bošnjačka grupa oko lista *Jednakost*. Upravo je stvaranje ove stranke na jednoj jugoslavenskoj osnovi, koja je u središte svog programa stavila centralističko uređenje

države SHS i time borbu protiv svih federalističkih i autonomističkih projekata državnog uređenja, ubrzalo političko organiziranje drugih stranaka na nacionalnoj i vjerskoj osnovi.

Već su u to vrijeme bošnjačke interese u javnosti zastupala dva lista, *Jednakost* i *Vrijeme*. Prvi broj "političko–informativnog lista" *Vrijeme* pojavio se 8. I 1919, kao glasilo Muslimanske organizacije, odnosno JMO u osnivanju. List je izlazio dva puta nedjeljno, a uređivao ga je Sakib Korkut sa drugovima. Ovaj list se ugasio već 18. II 1919, samo dan poslije osnivanja JMO. List je odmah, kao organ Centralnog odbora JMO, sa istim urednikom i uređivačkim odborom, nastavio izlaziti pod imenom *Pravda*. Time je JMO već samim nazivom svog glasila isticala da Bošnjaci kao muslimani traže pravdu, odnosno ličnu i imovinsku sigurnost, ostvarivanje i zaštitu svojih prava.

Faktički, istovremeno sa osnivanjem Demokratske stranke, u Sarajevu je na skupštini održanoj od 14. do 17. II 1919. izvršeno ujedinjenje svih dotadašnjih bošnjačkih lokalnih političkih organizacija. Te su se organizacije Bošnjaka tom prilikom ujedinile u jedinstvenu političku stranku Bošnjaka na području Bosne i Hercegovine, pod nazivom Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO). Tu je donesen program i statut stranke i izabran je Centralni odbor od 31 člana.

Za predsjednika je jednoglasno izabran tuzlanski muftija hadži hafiz Ibrahim Maglajlić, a za potpredsjednike dr. Hamdija Karamehmedović i dr. Halid-beg Hrasnica. Pored njih, u Centralni odbor su izabrani Sakib Korkut, Zijo Rizaefendić, Hajdar Čekro, Edhem Mulabdić, profesor Velija Sadović, dr. Atif Hadžikadić, te književnici Šemsudin Sarajlić i Hifzi Bjelevac. Svi su navedeni, osim muftije Maglajlića, bili stalno nastanjeni u Sarajevu, pa su po odluci osnivačke skupštine sačinjavali stalni radni ili poslovni odbor stranke. U Centralni su odbor još izabrani bijeljenski gradonačelnik Ibrahim Hadžisalihović, dr. Abdulah Bukvica, Uzeir Uzeirbegović, veleposjednik iz Maglaja, Ahmet Kovačević, dr. Ahmet-beg Defterdarević, Hamdija Afgan, trgovac iz Banje Luke, Hamdija Džinić, veleposjednik iz Banje Luke, gradonačelnik Bosanskog Novog Alija Biščević, dr. Ali-Kjamil Džinić, Ahmed Šerić, Muhamed-beg Hrasnica, sudski savjetnik iz Travnika, Hamid Kurbegović, posjednik iz Donjeg Vakufa, Hasan Miljković, posjednik iz Cazina, Husein Biščević, posjednik iz Bihaća, dr. Osman Kulenović, policijski pristav iz Bosanskog Novog, Muhamed Ibrahimpašić, veleposjednik iz Bihaća, Salih Baljić i muftija Šakir Mesihović.

U ovom prvom izabranom vođstvu i rukovodstvu JMO svega su četverica: Hamdija Džinić, dr. Hamdija Karamehmedović, hafiz Ibrahim Maglajlić i Muhamed Ibrahimpašić bili aktivni političari i funkcioneri Ujedinjene musli-

manske organizacije iz 1911. godine. To znači da između novoosnovane JMO i djelatnosti bošnjačkih političara i stranaka za vrijeme austrougarske vladavine nije u većoj mjeri postojao ni organizacioni niti kadrovski kontinuitet.

Vodeću riječ u JMO, u odnosu na bošnjačke političke stranke iz doba Austro–Ugarske, imao je građanski, nešto modernizirani čaršijski element, uglavnom trgovci, posjednici, činovnici i intelektualci. Po profesionalnoj i staleškoj pripadnosti u prvom Centralnom odboru JMO bilo je sedam posjednika, pet gradonačelnika, po tri profesora i činovnika, po dvojica sudija, ljekara i muftija, te po jedan advokat, novinar, poduzetnik, kotarski predstojnik, trgovac, učitelj i književnik.

U svoje glavne zadatke JMO je ubrajala postizanje lične i imovinske sigurnosti Bošnjaka, zaštitu agrarnih interesa bošnjačkih zemljoposjednika i očuvanje muslimanske vjerske i vakufsko–mearifske autonomije. JMO je nastojala svojom organizacijom obuhvatiti i Bošnjake izvan BiH, ali su to tadašnji vladajući srpski krugovi svim sredstvima, grubo i odlučno onemogućavali. U pogledu unutrašnjeg državnog uređenja JMO se na prvom mjestu borila za nedjeljivost i autonomiju BiH, koja je za nju predstavljala osnovni okvir političkog djelovanja. Ona u tome nije bila uvijek dosljedna, nego je taktizirala, zavisno od činjenice da li se nalazila u opoziciji ili u vladi.

Nakon Demokratske stranke i JMO, u Bosni i Hercegovini je tokom 1919. i početkom 1920. osnovano više drugih stranaka. Među prvima je obnovljena stara Hrvatska narodna zajednica, koja se kasnije podijelila na Hrvatsku težačku stranku i Hrvatsku pučku stranku. Sve tri ove stranke stajale su na programu autonomističkog, odnosno federalističkog državnog uređenja. Od srpskih stranaka, pored Demokratske, koja je brzo izgubila uticaj u narodu, dr. Milan Srškić je osnovao bosanski ogranak Radikalne stranke. Početkom 1920. dio građanstva i bogati seljaci osnovali su Savez težaka, kasnije preimenovan u Savez zemljoradnika. Obje ove stranke bile su izrazito centralistički orijentirane. Srškićeva Radikalna stranka je čak odbacivala svako jugoslavenstvo, ističući u svom programu jedino srpstvo, dok su "zemljoradnici", uz srpstvo, naglasak stavljali i na radikalno provođenje agrarne reforme. Pored ovih izvornih bosanskih stranaka, na području BiH djelovale su i neke druge političke stranke i organizacije, uglavnom Komunistička partija Jugoslavije i Hrvatska seljačka stranka.

Ove stranke koje su činile opći bosanskohercegovački politički mozaik mogle su prvi put provjeriti svoju stvarnu snagu i uticaj među biračima na izborima za Ustavotvornu skupštinu.

Ustavotvorna skupština i Vidovdanski ustav

Izbori za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine SHS raspisani su za 28. XI 1920. godine. Prema izbornom zakonu biračko pravo su imali muškarci sa navršenom 21 godinom starosti, dok žene, oficiri, podoficiri i vojnici nisu mogli glasati. Za lice koje se namjeravalo kandidirati na izborima traženo je da ima najmanje 25 godina starosti i da zna čitati i pisati. Zbog velikog broja nepismenih birača zakon je predvidio da se glasa kuglicama. U predizbornoj kampanji učestvovale su u cijeloj Kraljevini 22 političke stranke, što govori o velikom stupnju politizacije te o stranačkoj rasparčanosti. Biralo se ukupno 419 poslanika. Velik broj birača nije uopće izašao na birališta. Najveći broj glasova i time poslaničkih mjesta dobila je Demokratska stranka (92), a odmah do nje Narodna radikalna stranka, sa 91 mandatom. Na trećem mjestu bila je Komunistička partija Jugoslavije (KPJ), sa 58 poslaničkih mjesta, a na četvrtom Hrvatska pučka (republikanska) seljačka stranka Stjepana Radića, sa 50 mandata. Dalje su slijedili Savez zemljoradnika, sa 39 mandata, Slovenska ljudska stranka, sa 14, Džemijet (Nacionalna turska organizacija), sa 8 itd. Od 22 stranke, koliko ih je izašlo na izbore, 16 je dobilo mandate u Ustavotvornoj skupštini, a izabran je jedan samostalni, izvanstranački kandidat, dr. Ante Trumbić, bivši predsjednik Jugoslavenskog odbora.

U BiH najveći je broj glasova (110.895) i mandata (24), dobila Jugoslavenska muslimanska organizacija. Uspjeh JMO u BiH je bio izrazit s obzirom na činjenicu da su ostale stranke na tom prostoru dobile daleko manji broj mandata: Radikalna stranka 11, Hrvatska težačka stranka 7, Savez zemljoradnika 12, Hrvatska pučka stranka 3, Demokratska stranka 2 i KPJ 4 poslanička mandata. Tako je JMO iz izbora za Ustavotvornu skupštinu 28. XI 1920. izašla kao najjača i najuticajnija bosanskohercegovačka stranka. Ona je glasovima goleme većine Bošnjaka svih slojeva uspjela osigurati za sebe političko predstavljanje bošnjačkog naroda. Na izbore 1920. izašle su još tri bošnjačke stranke, Muslimanska težačka stranka ("Mutež"), Narodna muslimanska stranka i Muslimanska narodna stranka, ali su pretrpjele potpuni neuspjeh. Sve tri skupa nisu dobile ni ukupno hiljadu glasova.

Uporedo s tim, među dijelom Bošnjaka stalno je u određenoj mjeri bila prisutna i jedna lijevo orijentirana politička linija, vezana za tadašnji radnički pokret i KPJ. Ta je politička orijentacija direktno vezana za ogromno osiromašenje bošnjačkog, posebno zemljoposjedničkog ali i gradskog elementa. Tako su, prema izvještaju policije, prilikom općinskih izbora u Sarajevu i drugim gradovima u BiH 1928. većinu agitatora i sudionika zborova Republikansko–radničko–seljačkog bloka, iza kojega je stajala KPJ, činili "mlađi muslimani".

Privremenim poslovnikom za Ustavotvornu skupštinu, koji je mimo svih parlamentarnih pravila i običaja propisala vlada, predviđeno je da poslanik ne može vršiti svoju dužnost dok ne položi zakletvu vjernosti kralju. Tako je ispalo da su poslanici, koji bi tek putem Ustava trebalo da se izjasne o obliku vladavine, to pitanje samim činom polaganja zakletve kralju imali smatrati okončanim. Zbog toga 50 zastupnika Radićeve HRSS–e i još nekih stranaka nisu predali Verifikacionom odboru svoja punomoćja, tako da su od 419 izabranih poslanika radu Skupštine pristupila svega 342 poslanika.

Osnovno pitanje koje je dominiralo političkim životom zajedničke jugoslavenske države, pa time i radom Ustavotvorne skupštine, bilo je pitanje unutrašnjeg državnog uređenja. Po pravilima klasične državno–pravne nauke, ustavno pravo se u prvom redu bavilo organizacijom zakonodavnih vlasti. Što se tiče upravnih vlasti, samo su njeni vrhovni organi, šef države i ministri, spadali u predmet ustavnog prava. Upravna podjela države i njena unutrašnja organizacija pripadali su administrativnom pravu. Kako su u sastav jugoslavenske države 1918. ušli ekonomski, politički, etnički, vjerski i kulturno različite zemlje i krajevi, to se pitanje njenog državnog uređenja, odnosno kriterija administrativno–teritorijalne podjele i stepena decentralizacije lokalne uprave, nametalo kao bitno ustavno pitanje. Ustavno–pravni faktori su se našli pred dilemom da li pri uređenju jugoslavenske države priznati i državno–pravno institucionalizirati postojeće razlike ili ih jednostavno zanemariti. Odatle je "pitanje lokalne uprave" za jugoslavenske ustavotvorce bilo "najvažnije od svih pitanja".

Tako su se u Ustavotvornoj skupštini i općenito u političkom životu zemlje našli, na jednoj strani, nacionalni unitarizam i državni centralizam, a nasuprot njima neki oblik složene države, u vidu konfederacije, personalne i realne unije, federacije ili unutrašnjih autonomija. Glavni zastupnici i nosioci unitarizma i centralizma bili su monarhija, odnosno dinastija Karađorđevića, srpska vojska, formalno transformirana u vojsku Kraljevine SHS, Radikalna i Demokratska stranka, te Savez zemljoradnika. Nasuprot njima, stajale su dvije vrste opozicije, od kojih se jedna može označiti kao "tvrda", a druga kao "autonomistička". Tvrda opozicija odbijala je samu zajedničku

jugoslavensku državu kao takvu. Nju su činili Radićeva HRSS, Hrvatska stranka prava (frankovci), crnogorski "zelenaši", albanski kačaci i Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija (VMRO). Tvrdoj opoziciji su pripadali i komunisti, mada oni nisu dovodili u pitanje samu jugoslavensku državu kao takvu, nego njen socijalno–ekonomski poredak i državno ustrojstvo. Autonomističku opoziciju činili su Slovenska ljudska stranka, JMO, liberalni hrvatski intelektualci i Džemijet. Cijela autonomistička opozicija, koja je u biti bila lojalna državi, koristila se u svojoj borbi isključivo političkim sredstvima. Isto se može reći i za HRSS i KPJ, kao pripadnike "tvrde" opozicije, ali kada je riječ o "zelenašima", kačacima i VMRO–u i kasnije frankovcima (ustašama), oni nisu prezali ni od oružanog otpora državi, bilo u vidu četovanja kao tzv. komite, bilo u vidu terorizma.

Izborno odmjeravanje političkih snaga pokazalo je da je uticaj komunista porastao u tolikoj mjeri da je to zaprepastilo i veoma uplašilo vladajuće krugove u Kraljevini SHS. Oni su shvatili da ako žele ostvariti svoj koncept državnog uređenja, prvo moraju likvidirati klasni front, na kojem su do tada angažirali puno svojih političkih i oružanih snaga. Tokom 1919. i 1920. čitavu zemlju potresali su brojni štrajkovi i tarifni pokreti, prije svega željezničara i rudara. Vrhunac svega bila je poznata Husinska buna u decembru 1920, neposredno nakon izbora za Ustavotvornu skupštinu, kada je štrajk rudara Kreke prerastao u oružani sukob sa vojskom. Vlada je odmah reagirala tako što je krajem decembra 1920. donijela poznatu "Obznanu", kojom se "do rješenja Ustava" zabranjuje svaka komunistička i druga rasprava, propaganda i aktivnost. Vladajuće snage su zatim u augustu 1921. donijele Zakon o zaštiti poretka u državi, na osnovu kojega je komunističkim poslanicima u Narodnoj skupštini oduzet poslanički imunitet, koji ih je do tada štitio. Doduše, svi komunistički poslanici izašli su iz Ustavotvorne skupštine još u maju 1921, nakon što je vlada odbila njihov zahtjev da se povuče "Obznana". Poslije donošenja Zakona o zaštiti države KPJ se morala povući u ilegalnost i tako djelovati sve do rata 1941. godine.

Krajem januara 1921. Ustavotvorna skupština je obrazovala odbor koji je imao zadatak da pregleda i prouči nacrte Ustava. Do roka koji je bio određen poslovnikom tom odboru je podnijeto osam ustavnih nacrta i projekata. Podnosioci nacrta bili su ili pojedini poslanički klubovi ili pojedinci, kao što su Stojan Protić, dr. Josip Smodlaka i dr. Ante Trumbić. Mada su se svi podnijeti nacrti međusobno razlikovali, može se reći da su u njima u osnovi došla do izražaja tri osnovna shvatanja o budućem ustavnom ustrojstvu države. Prvu grupu nacrta čine oni koji predviđaju federalističko državno uređenje. Druga grupa nacrta predviđala je umjereno centralističko,

sa manjom ili većom decentralizacijom, a treća striktno unitarističko–centralističko državno uređenje.

Federalističko državno uređenje predlagale su neke stranke iz Hrvatske i Slovenije. Širu ili užu decentralizaciju ili samoupravu, u centralistički uređenoj državi, tražili su u svojim nacrtima dr. Josip Smodlaka, dr. Ante Trumbić i Jugoslavenska muslimanska organizacija. Negdje na sredini između shvatanja o federativnom uređenju države i uže ili šire decentralizacije i dekoncentracije vlasti stajao je nacrt radikalskog prvaka Stojana Protića. U svim nacrtima koji su se bazirali na ideji federativnog uređenja i manje ili veće decentralizacije predviđao se neki vid autonomije za Bosnu i Hercegovinu. Neki od tih nacrta predviđali su da se pojedini dijelovi BiH vežu za okolne zemlje, dok drugi predviđaju da bi unutar Bosne Krajina imala poseban status, a treći predviđaju da bi Dalmacija bila vezana za BiH. Jedino je JMO u svom projektu istrajavala na potpunom teritorijalnom integritetu i cjelovitosti BiH, odnosno očuvanju "kompaktnosti teritorije koja je od muslimana nastanjena".

Treći i u datom odnosu političkih snaga jedini prilaz državnom uređenju koji je imao izgleda na uspjeh, jer su ga favorizirale odredbe Poslovnika i cjelokupna politika vladajućih krugova u državi, izražen je u vladinom Nacrtu ustava. Taj je nacrt polazio od Krfske deklaracije i Prvodecembarskog akta, a rađen je po uzoru na srbijanski Ustav iz 1888, odnosno 1903. godine. Nacrtom je bilo predviđeno da se ozakoni centralistički uređena monarhija, sa ograničenim pravima parlamenta i vrlo širokim ovlaštenjima kralja.

Nezadovoljni nedemokratskim i neparlamentarnim metodama rada Skupštine te samovoljnim postupcima vlade, Ustavotvornu skupštinu su napuštali poslanici pojedinih stranaka i klubova. Tako se broj narodnih predstavnika izabranih za Ustavotvornu skupštinu od 419 smanjio na svega 258. To vladi, koju je faktički kontrolirao regent Aleksandar, ništa nije smetalo u odluci da dovrši posao oko donošenja Ustava po svojoj i regentovoj želji. Kako je već ranije vlada Poslovnikom o radu Ustavotvorne skupštine predvidjela da se Ustav umjesto kvalifikovanom može donijeti prostom većinom, to je bilo dovoljno da za ustav glasa svega 210 poslanika. JMO je odlučila da glasa za Ustav, kako bi se sačuvala teritorijalna cjelovitost BiH, riješila neka vakufsko–mearifska i statusna pitanja Bošnjaka i općenito poboljšao položaj Bošnjaka i proširila njihova zastupljenost u organima vlasti. Posebno je od vlade, kao uslov da bi se glasalo za Ustav, traženo da se riješi pitanje naknade bošnjačkim zemljovlasnicima za oduzete beglučke zemlje i kmetovska selišta, te da jedna parlamentarna anketa ispita

i istraži uzroke i krivce za pokolje koji su izvršeni nad Bošnjacima po prevratu 1918. godine.

Po sporazumu sa radikalskom–demokratskom vladom u martu 1921. Jugoslavenska muslimanska organizacija se obavezala da će glasati za vladin Nacrt Ustava, a zauzvrat JMO je dobila dva resora u vladi. Dr. Mehmed Spaho postao je ministar industrije i trgovine, a dr. Hamdija Karamehmedović ministar narodnog zdravlja. Istovremeno, u Zemaljskoj vladi za BiH JMO je dobila četiri načelnička mjesta. Vlada se istovremeno obavezala da će poštivati teritorijalnu cjelovitost BiH, da će Bošnjacima osigurati efikasnu zaštitu od progona, da će pružiti materijalnu pomoć bošnjačkim vjersko–prosvjetnim i vakufskim ustanovama te da će riješiti pitanje naknade vlasnicima za oduzeta kmetovska selišta i beglučke zemlje. Na osnovu ovog sporazuma u Ustav je unijet član 135 (u štampi nazivan "turski paragraf") kojim je određeno da Bosna i Hercegovina "ostaje u svojim sadašnjim granicama", te da postojeći okruzi u njoj "važe kao oblasti". Time je ovim, inače strogo unitarističkim i centralističkim ustavom osigurana teritorijalna cjelovitost BiH. Ovaj je član izražavao činjenicu da je još od ranog južnoslavenskog srednjeg vijeka postojao i postoji državno–pravni, odnosno političko–teritorijalni kontinuitet BiH, te da je prema tome potrebno poštovati "ono što se zateklo".

Samo izglasavanje Ustava upriličeno je na Vidovdan, 28. VI 1921, pa se otuda ovaj ustav naziva Vidovdanski ustav. U glasanju za Ustav učestvovalo je 258 narodnih poslanika, od kojih su 223 glasali za Ustav, 35 je bilo protiv, dok je 158 poslanika apstiniralo. Za Ustav je glasalo 89 poslanika Demokratske stranke, 87 Radikalne stranke, 3 Saveza zemljoradnika, 23 Jugoslavenske muslimanske organizacije, 11 Džemijeta, 10 Kmetijske stranke (tzv. slovenački radikali) i Spasoje Piletić.

Sistem Vidovdanskog ustava bio je iz daleka pripreman i dalekosežno zacrtan u duhu određenog mitskog srpskog zavjeta. To je direktno zapisao radikalski list *Samouprava* kada je, samo dva dana poslije donošenja Vidovdanskog ustava, svoj uvodni članak naslovio: *Ovogodišnji Vidovdan povratio nam je Carstvo*. Vraćeno ili obnovljeno "carstvo" je bilo teritorijalno malehno, a vremenski kratkotrajno, kao carstvo zemaljsko kojega se kako kaže srpska epska pjesma, "car" (ustvari knez) Lazar odrekao uoči Vidovdana na Kosovu 1389. u zamjenu za "carstvo nebesko" koje je neprolazno i vječno. Politički život u kratkotrajnom vidovdanskom sistemu bio je obilježen haotičnošću, bezobzirnošću i represijom vladajućih krugova i krajnjom kraljevom samovoljom.

Pravno i političko uključivanje i djelovanje u vidovdanskom sistemu

Članom 134. Vidovdanskog ustava predviđeno je da se zatečene pokrajinske uprave zadrže dok se ne donese zakon o podjeli zemlje na oblasti, okruge i općine, kako je to određeno članom 95. Ustava. U tom smislu, Zemaljska vlada BiH je obavljala poslove iz svog djelokruga sve do 21. VII 1921, kada je uspostavljena Pokrajinska uprava za BiH. Radilo se ustvari o običnom preimenovanju, jer je tadašnji i ujedno posljednji predsjednik Zemaljske vlade, Nikola Đurđević, nakon formalnog podnošenja ostavke, odmah kraljevim dekretom imenovan za Pokrajinskog namjesnika za Bosnu i Hercegovinu. Narodna skupština je 26. IV 1922. konačno donijela Zakon o oblasnoj i sreskoj samoupravi, kojim je bila predviđena podjela države na 33 oblasti. Dotadašnji okruzi u BiH su, u skladu sa članom 135. Vidovdanskog ustava, automatski postali oblasti: tuzlanska, sarajevska, hercegovačka (mostarska), travnička, vrbaska (banjalučka) i bihaćka. Ali i pored toga, u BiH je i dalje djelovala Pokrajinska uprava. Ministarstvo unutrašnjih djela je odmah počelo požurivati likvidaciju Pokrajinske uprave, smatrajući da je već vrijeme za dokidanje pokrajinskih vlada koje su, bez obzira na stalno smanjivanje njihovih nadležnosti, u narodu općenito smatrane kao vlade njegove uže historijske domovine. To nije odgovaralo osnovnoj intenciji Vidovdanskog ustava da se u državi provede potpuna centralizacija uprave. Tako je već 26. VIII 1922. za pokrajinskog namjesnika BiH imenovan bivši načelnik mostarskog okruga Ljubomir Vulović, sa isključivim zadatkom da likvidira Pokrajinsku upravu u BiH i njene poslove jednim dijelom prenese na oblasti sa velikim županima na čelu, a drugim na nadležna ministarstva. Likvidacija Pokrajinske uprave pokazala se kao složen i kompliciran posao koji je potrajao skoro dvije godine.

Tokom decembra 1923. dokinuta su odjeljenja za vjere, pravosuđe, socijalnu politiku i unutrašnje poslove. Odjeljenje za poljoprivredu i vode likvidirano je 31. I 1924. godine. Zdravstveni odsjek 1. februara i najzad Odjeljenje za prosvjetu 14. II 1924. godine. Dopisom od 25. II 1924. pokrajinski namjesnik Lj. Vulović izvijestio je Ministarstvo unutrašnjih djela

u Beogradu o konačnoj likvidaciji svih poslova Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu. Jedini trag višestoljetne bosanske državnosti i autonomnosti je sadržan u činjenici da je BiH i podjelom na oblasti, u strogo centraliziranoj Kraljevini SHS, ostala još jedno vrijeme teritorijalno kompaktna.

Većinu obaveza koje je preuzela prema JMO, vlada nije ispunila pa se pred vođstvo stranke postavljalo pitanje: demisionirati ili i dalje ostati u vladi koja ne ispunjava preuzete obaveze. Poslanički klub JMO konačno se podijelio na "desničare" i "ljevičare" početkom 1922. kada je na dnevni red Narodne skupštine došao nacrt zakona o podjeli zemlje na oblasti. "Ljevičari" su odbili da glasaju za vladin prijedlog zakona pa je dr. Mehmed Spaho, kao njihov najistaknutiji predstavnik, podnio 1. II 1923. ostavku na položaj ministra za industriju i trgovinu. U poslaničkom klubu JMO prosrpski orijentirani "desničari" su imali većinu, ali su u Centralnom odboru Stranke ostali u manjini pa su napustili JMO. Oni su uz pomoć vlade osnovali svoju Jugoslavensku muslimansku narodnu organizaciju (JMNO), koju je vodio tuzlanski muftija Ibrahim Maglajlić. Na skupštinskim izborima, koji su održani 18. III 1923, JMO je pod vođstvom Mehmeda Spahe odnijela potpunu pobjedu, sa 112.228 glasova, čime je za sebe u Narodnoj skupštini osigurala 18 mandata. Maglajlićeva JMNO je dobila svega 10.266 glasova, pa je ostala bez ijednog mjesta u Skupštini, čime se kao stranka odmah ugasila. U nestabilnom vidovdanskom režimu još su u dva maha održani parlamentarni izbori, u februaru 1925. i u septembru 1927. godine. Na oba ova izborna odmjeravanja JMO je potvrdila svoj položaj vodeće stranke i presudnog političkog faktora među Bošnjacima. JMO je uglavnom sve do 1927. stajala u opoziciji. Kraće vrijeme, od 27. VII do 6. XI 1924. uzela učešće je u vladi Ljube Davidovića. Izvan toga, u parlamentu je ulazila u različite opozicione blokove, uglavnom sa Demokratskom strankom. Upravo sa Demokratskom strankom JMO je u aprilu 1927. ušla u koalicionu vladu Velje Vukićevića. U toj vladi dr. Mehmed Spaho je držao resor trgovine i snabdijevanja. Tom je prilikom JMO u savezu sa demokratima pokušala izaći na lokalne izbore u Sandžaku, ali zbog oštre reakcije radikala bez većeg uspjeha.

Ovi česti izbori nisu dali nikakve rezultate u smislu neke političke stabilizacije. Kralj je po svojoj volji svaki čas mijenjao vlade. Prema političarima se odnosio krajnje bezobzirno, čak i prema onima koji su njemu lično i velikosrpskoj državnoj ideji odano služili. Kao dominantno pitanje u političkom životu zemlje nametnulo se tzv. hrvatsko pitanje, tj. odnos između srpske i hrvatske buržoazije i općenito pitanje položaja Hrvatske ili tzv. "prečanskih krajeva" u Kraljevini SHS. Braneći svoje pozicije, velikosrpski režim je u decembru 1924. zabranio rad Radićeve Hrvatske re-

publikanske seljačke stranke. Nakon toga, Radić se odrekao zahtjeva za republikom i kao ministar prosvjete 1925. ušao u vladu Nikole Pašića. Iako se odrekao republike, Radić se nije odrekao zahtjeva za preuređenjem države na konfederalnoj ili federalnoj osnovi. Kako su to kralj i radikali odlučno odbijali, napustio je vladu i ponovno prešao u opoziciju. U međuvremenu, s kraljem se razišao jedan od najvatrenijih pobornika državnog centralizma, Svetozar Pribićević, vođa Samostalne demokratske stranke, koja je uglavnom okupljala Srbe iz Hrvatske. Pribićević je 1927. sklopio sa Radićem politički savez, poznat pod imenom Seljačko–demokratska koalicija (SDK). Oslanjajući se na snažan uticaj u narodu, SDK je stalno pojačavala pritisak na režim, žigošući posebno u Narodnoj skupštini bezakonje i korupciju. Sve rasprave u skupštini vođene su u veoma zapaljivoj atmosferi, što je stvaralo određenu psihološku pozadinu za ubistvo, do kojega je stvarno i došlo 20. VI 1928. godine. Tog dana radikalski poslanik Puniša Račić ubio je u Narodnoj skupštini, usred oštrih napada opozicije na vladu zbog korupcije, poslanike SDK-a, odnosno HSS-a, Pavla Radića i Đuru Basaričeka, a ranio Stjepana Radića, Ivana Pernara i Ivana Granđu. Od zadobijenih rana Stjepan Radić je izdahnuo 8. VIII 1928. godine. Radića je na položaju vođe Hrvatske seljačke stranke naslijedio Vlatko Maček.

Odmah poslije ovog zločina kralj je raspustio vladu Velje Vukićevića i povjerio mandat Antonu Korošcu, koji je 27. VII 1928. sastavio vladu od predstavnika svoje SLS, zatim Radikalne i Demokratske stranke i JMO. Ta je vlada ustvari imala prijelazni karakter, kako bi kralj Aleksandar pripremio teren za uvođenje svoje diktature, koju je proglasio 6. I 1929. godine.

Jugoslavenska muslimanska organizacija je ušla u vladu Antona Korošca, kako bi svojom prisutnošću u vladi pokušala spriječiti podjelu Bosne i Hercegovine pri eventualnoj amputaciji "prečanskih krajeva", o čemu se tada dosta govorilo.

Od tragičnih događaja u Skupštini, koji su zaprepastili i domaću i stranu javnost, kralj Aleksandar je vukao poteze koji su vodili samo daljem kompromitiranju političkih stranaka, čime je u narednih šest mjeseci pripremio teren za ukidanje Ustava i zavođenje režima lične vladavine, oslanjajući se na krugove bliske dvoru, a u prvom redu na vojsku i predstavnike finansijskog kapitala, koji su u diktaturi vidjeli sigurniji oslonac svojim interesima. Kada je dovršio sve pripreme za proglašenje svoje lične diktakture, uključujući i tekstove zakona koje je trebalo odmah obnarodovati, kralj Aleksandar je priredio jednu od svojih tipičnih dvorskih farsi tako što je pozvao na konsultiranje vođe svih stranaka, uključujući i vođe SDK–a Vlatka Mačeka i Svetozara Pribićevića. Kako se vođe stranaka nisu mogle odmah sporazumjeti, Dvor je 5. I 1929. izdao saopćenje da zbog toga "nema

mogućnosti ni za kakvo parlamentarno rješenje, koje bi garantovalo održavanje punog državnog i narodnog jedinstva". To je bio posljednji potez u vješto vođenoj režiji, čije je logično finale i posljednji korak bilo proglašenje diktakture, odnosno lične kraljeve vlasti. Taj posljednji korak uslijedio je samo jedan dan poslije ovog dvorskog saopćenja.

Vrijeme Šestojanuarske diktature

Proklamacijom "mome dragom narodu, svim Srbima, Hrvatima i Slovencima", objavljenom 6. I 1929, kralj Aleksandar Karađorđević ukinuo je Vidovdanski ustav i parlament, te uveo diktaturu. U Proklamaciji se ističe da su "žalosni događaji u Narodnoj skupštini pokolebali kod naroda veru i korisnost te ustanove", dok su sporazumi između stranaka i ljudi "postali apsolutno nemogući". Zbog toga kralj smatra da je "nastupio čas, kad između naroda i kralja ne može i ne sme više biti posrednika", pa je riješio da Ustav donesen 28. VI 1921. "prestane važiti". To je praktično značilo da je ukinut parlament i da je kralj i formalno–pravno preuzeo cjelokupnu vlast u zemlji. Istovremeno sa Proklamacijom obnarodovan je Zakon o kraljevskoj vlasti i vrhovnoj državnoj upravi. Tim zakonom utvrđeno je da je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca nasljedna monarhija i da je kralj nosilac cjelokupne vlasti u zemlji, zapovjednik vojne sile, a posebno nosilac zakonodavne vlasti, jer on i donosi i proglašava zakone. Kralj je imenovao predsjednika i članove vlade i određivao broj ministarstava. Istovremeno je postavljao i ostale činovnike i dodjeljivao vojne činove. Kraljeva ličnost bila je neprikosnovena i nije podlijegala nikakvoj odgovornosti. Za prvog predsjednika vlade kralj je odmah imenovao generala Petra Živkovića.

Prilikom zavođenja diktature kralju su na ruku išla i očekivanja naroda da će se, poslije perioda dugotrajnih i neplodnih političkih borbi, ukidanjem stranaka, najzad početi rješavati teške socijalne i ekonomske nedaće, koje su tih godina sve više opterećivale narod, posebno seljaštvo kao njegov najbrojniji dio. U tom smislu, Deklaracijom vlade generala Živkovića, koja je dopunjavala kraljevu proklamaciju, narodu se obećavalo navodno preuzimanje mjera za otklanjanje njegovih privrednih i socijalnih nevolja, zavođenje discipline u državnoj upravi i izjednačavanje zakonodavstva u cijeloj državi.

Zavođenje diktature prošlo je faktički bez ikakvog otpora hrvatske i srpske građanske opozicije. Malokrvna hrvatska opozicija sa Mačekom na čelu u početku je čak mislila da su diktaturom stvorene pretpostavke za njeno neposredno sporazumijevanje sa kraljem, bez posredovanja i učešća srpskih političkih stranaka, čime će se "hrvatsko pitanje" brže i lakše riješiti.

Vrlo brzo je imala priliku shvatiti da su takva očekivanja bila potpuno neosnovana. Srpska građanska opozicija, praktično bez ijednog glasa protesta, povukla se sa političke scene pred aktom od 6. I 1929. uplašena i demoralizirana, pokoravajući se zakonskim propisima o zabrani i raspuštanju stranaka i udruženja. Na isti način diktaturu su primili i bošnjački građanski političari okupljeni u JMO. Tako se još jednom potvrdilo koliko su tadašnji jugoslavenski građanski političari bili oportunisti, neskloni bilo kakvom odlučnom, a još manje nasilnom otporu kraljevskom režimu. Mada je uklonio stranke i odstranio iz političkog života građanske političare, kralj je za njih ipak bio simbol i personifikacija građanskog uređenja i čuvar njegovih privatno–vlasničkih temelja.

Šestojanuarska diktatura, izražena prije svega u neprikosnovenosti kraljeve volje, pružala je mogućnost za bespoštedan obračun sa eventualno nepokornim ličnostima građanske opozicije, komunistima, a posebno sa autonomističkim i separatističkim snagama. Kralj Aleksandar je i u vrijeme vidovdanskog kvaziparlamentarnog režima iskazivao svoju autoritarnu prirodu. On nije trpio nikoga pored sebe ko nije bio potpuno u njegovoj sjenci, želeći da uvijek sam odlučuje, a svoje odluke provodi preko poslušnih političara i potčinjenih vojnih lica. Što se tiče autonomističkih i federalističkih ili eventualno separatističkih težnji, kralj je mislio da može sam, bez drugih političkih faktora, izvršiti nacionalnu unitarizaciju Jugoslavije, te na taj način razriješiti protivrječnosti objektivnog razvitka i nacionalnog pluralizma. Kralj je očigledno smatrao da mu je za sve to dovoljna prosta državna intervencija, s osloncem na vojsku. On je mislio da sama činjenica da je prošlo deset godina zajedničkog življenja pruža mogućnost, bez obzira na sve unutrašnje, a prije svega nacionalne protivrječnosti, da se oživotvori čisti nacionalni unitarizam u vidu integralnog jugoslavenstva, kao trajne nacionalne ideologije i politike.

U tom smislu, dotadašnji jedan troimeni i troplemeni narod, Srbi, Hrvati i Slovenci, dekretom je trebalo da postane jedan jedinstveni jugoslavenski narod. Da bi se ostvarila ta doktrina integralnog jugoslavenstva, kralj i krugovi oko njega smatrali su da je nužno promijeniti službeni naziv države i izvršiti njeno unutrašnje administrativno–teritorijalno preuređenje. Tako je šestojanuarski režim pripremio, a 3. X 1929. proglasio jedan zakon koji je skoro u cijelosti izmijenio upravnu strukturu zemlje. Taj zakon nije imao za cilj samo dalju centralizaciju državne uprave, nego je trebalo da bude pravna osnova za potpuno razbijanje tradicionalnih nacionalno–historijskih pokrajina i oformljenje državnog i nacionalnog jedinstva. To je bio Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja. Članom 1. tog zakona Kraljevina SHS dobila je novi službeni naziv Kraljevina Jugoslavija. Umjesto

dotadašnje podjele na 33 oblasti, država je podijeljena na devet banovina, koje su dobile nazive po rijekama: Dravska sa sjedištem u Ljubljani, Savska sa sjedištem u Zagrebu, Vrbaska sa sjedištem u Banjoj Luci, Primorska sa sjedištem u Splitu, Drinska sa sjedištem u Sarajevu, Zetska sa sjedištem na Cetinju, Dunavska sa sjedištem u Novom Sadu, Moravska sa sjedištem u Nišu i Vardarska sa sjedištem u Skoplju. Te banovine skrojene su u teritorijalnom pogledu tako da su tradicionalne historijske pokrajine dijeljene na područja više banovina, gdje god je to bilo moguće. Faktički to nije učinjeno jedino u slučaju Dravske banovine, čija se teritorija uglavnom poklapala sa slovenačkim etničkim i govornim područjem. Nazivi banovina dati su po rijekama da se ni imenom ne bi podsjećalo na historijske ili nacionalne tradicije. Glavni grad Beograd nije pripadao ni jednoj banovini niti je bio sjedište ijedne od njih, nego je, skupa sa Zemunom i Pančevom, izdvojen u posebne administrativno područje, pod nazivom Uprava grada Beograda, Zemuna i Pančeva. To je trebalo da u uslovima potpune centralizacije da spoljni privid federalnog uređenja države. U obrazloženju ovog zakona njegovi autori tvrdili su da su se pri podjeli zemlje na banovine nastojale očuvati i poštovati prirodne granice, što ne odgovara stvarnosti. Banovine su razgraničene tako da je u šest, od ukupno devet banovina, pravoslavno stanovništvo bilo u apsolutnoj većini.

Podjelom zemlje na banovine razbijena je Bosna i Hercegovina kao historijska cjelina. Njena teritorija i stanovništvo ušli su u sastav četiri banovine, koje su se prostirale i manje ili više uklapale u izvanbosanska, hrvatska, crnogorska i srpska državno–pravna i etnička područja. Teritorija Bosna i Hercegovina podijeljena je između Drinske, Vrbaske, Primorske i Zetske banovine.

Drinska banovina osnovana je od nekadašnje sarajevske oblasti, bez fočanskog i dijelova fojničkog sreza, zatim tuzlanske oblasti, osim srezova Gradačac, Gračanica i Maglaj, te manjeg dijela bivše travničke oblasti. Drinskoj banovini, pored toga, pridodati su dijelovi zapadne Srbije sa Užicem i krajevi u Srijemu oko Vukovara sa okolicom. Vrbasku banovinu sačinjavali su bivša vrbaska i bihaćka oblast, te srezovi Mrkonjić Grad, Jajce i Glamoč iz nekadašnje travničke, i srezovi Gradačac, Gračanica i Maglaj iz bivše tuzlanske oblasti. Vrbaskoj banovini pripao je i uski pojas preko rijeke Une, oko Dvora na Uni, između Bosanskog Novog i Dobrljina. Za razliku od Drinske banovine, Vrbaska banovina prostirala se isključivo unutar historijskog teritorija Bosne i Hercegovine. Zapadni dio mostarske oblasti, na desnoj obali Neretve, i dio bivše travničke oblasti, odnosno srezovi Mostar, Konjic, Ljubuški, Travnik, Bugojno, Prozor, Livno i Duvno pripali su Primorskoj banovini. Istočni dio mostarske oblasti, na lijevoj obali Neretve,

odnosno srezovi Stolac, Ljubinje, Nevesinje, Gacko, Bileća, Trebinje sa Fočom, iz bivše sarajevske oblasti, ušli su u sastav Zetske banovine.

Prema popisu stanovništva iz 1931. u BiH je živjelo ukupno 2.323.555 stanovnika. Podjelom na banovine, od tog broja 1.010.803 ili 43,5 % našlo se u granicama Vrbaske banovine. U Drinskoj banovini živjelo je 850.934 ili 36,5 % od ukupnog broja stanovnika BiH, u Primorskoj banovini 322.364 ili 14 %, a u Zetskoj 139.154 ili 6 % od ukupnog broja stanovnika BiH. Podjelom na banovine razbijena je do određene mjere etnička kompaktnost, kako hrvatskih tako i srpskih područja, ali posebno kompaktnost bošnjačkog stanovništva, koja je do tada, na osnovu člana 135. Vidovdanskog ustava, bila sačuvana. Uspostavljanjem banovina, kada je BiH u pitanju, Bošnjaci su se svuda našli u potpunoj manjini. Razgraničenje banovina na područja BiH izvršeno je tako da je u Drinskoj, Vrbaskoj i Zetskoj banovini potpunu većinu imalo srpsko, a u Primorskoj banovini hrvatsko stanovništvo.

Osim toga, ukidanjem oblasti i srezova, u mnogim općinama Bosne i Hercegovine došlo je do smjenjivanja uprava izabranih na posljednjim općinskim izborima 28. X 1928. godine. Time su najviše bili pogođeni Bošnjaci, odnosno Jugoslavenska muslimanska organizacija i njeni birači. Na mjesta smijenjenih općinskih funkcionera dekretom su postavljene ličnosti poznate uglavnom kao pristalice Radikalne stranke, pri čemu se nije poštovao vjersko–nacionalni sastav stanovništva u pojedinim mjestima niti broj glasalih za pojedine stranke na posljednjim općinskim izborima. Povodom toga, dr. Mehmed Spaho, vođa JMO, mjesec dana nakon proglašenja diktature, 9. II 1929. žalio se kralju Aleksandru. Dr. Spaho je pisao da je razrješenje izabranih općinskih uprava u više mjesta BiH i postavljanje novih izazvalo opravdano nezadovoljstvo većine stanovništva u tim mjestima. On je dalje naveo da su u BiH svi veliki župani i 95 % sreskih poglavara radikali pa zato predlaže kralju "da bi bilo mudro ostaviti barem na čelu opštinskih uprava nedavno izabrane ljude kako bi i onaj dio naroda koji do sada nije pristajao uz radikale vidio barem na čelu najnižih upravnih jedinica ljude svog povjerenja". Na kraju, Spaho piše da je uvjeren da se sve to radi protivno namjerama kralja pa se zato usuđuje podnijeti izvještaj o tome. Bez obzira na mogućnost da je Spaho u tom trenutku, na samom početku šestojanuarske diktature, znao ili nije da iza te velikosrpske politike stoji lično kralj Aleksandar, njegovo pismo pokazuje da su Bošnjaci i u uslovima kada su političke stranke bile raspuštene i zabranjena svaka njihova djelatnost, pokušavali na određene načine zaštititi i braniti svoje političke interese i svoj položaj.

U sklopu svoje politike potpune centralizacije i stavljanja svih oblasti javnog života pod svoju kontrolu, šestojanuarski režim nastojao je da sve crkve i vjerske zajednice u zemlji podredi ciljevima svoje dugoročne politike.

Nadzor nad vjerskim poslovima u šestojanuarskom režimu povjeren je Ministarstvu pravde jer je dotadašnje Ministarstvo vjera ukinuto. Šestojanuarski režim, za kratko vrijeme i bez problema, donio je zakone o pravoslavnoj crkvi (8. XI 1929), Vjerskoj zajednici Jevreja (14. XII 1929) te o više malih protestantskih crkvi. Tim zakonima rad ovih crkava i vjerskih zajednica stavljen je pod kontrolu Ministarstva pravde. Položaj katoličke crkve mogao se regulirati samo putem sporazuma (tzv. konkordata) sa Svetom stolicom, odnosno Vatikanom. Kako je to zahtijevalo duge i zamršene pregovore, šestojanuarski režim je rješavanje tog pitanja odložio. Problem je nastao u vezi sa Islamskom zajednicom, koja je u Bosni i Hercegovini imala svoju autonomiju, za koju su se Bošnjaci, poslije desetgodišnjih napora, izborili 1909. godine. Režim je želio dokinuti tu autonomiju Bošnjaka u njihovim vjerskim, vakufskim i mearifskim (prosvjetnim) poslovima i provesti jedinstvenu organizaciju Islamske vjerske zajednice na cjelokupnoj državnoj teritoriji, pod strogim nadzorom Ministarstva pravde. Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini željela je, naprotiv, sačuvati svoju autonomiju, odnosno proširiti je, tako da njome budu obuhvaćeni svi Bošnjaci i drugi muslimani u Kraljevini Jugoslaviji.

Politička operacija ukidanja autonomije Islamske zajednice i njenog stavljanja pod kontrolu vlade povjerena je radikalskom političaru iz Bosne, dr. Milanu Srškiću, tada ministru pravde, u čiju nadležnost su spadali vjerski poslovi. Nakon toga, trebalo je da se provede drugi dio plana, koji se sastojao u uvođenju u vođstvo islamske vjerske organizacije prorežimskih ljudi.

Prvi dio plana, reorganizacija Islamske zajednice i njeno stavljanje pod kontrolu Ministarstva pravde, izveden je Zakonom o Islamskoj vjerskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije od 31. I 1930. godine. Zakonom je stavljen van snage Štatut za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko–mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini od 15. IV 1909. godine. Tako je u BiH ukinuta vjerska, vakufska i prosvjetna samouprava Bošnjaka. Vjerska i vakufsko–mearifska organizacija Bošnjaka dobila je jedinstveni službeni naziv Islamska vjerska zajednica. Stupanjem na snagu ovog zakona stavljeni su na raspolaganje reisul-ulema za Bosnu i Hercegovinu, vrhovni muftija za Srbiju i Crnu Goru, članovi Ulema-medžlisa u Sarajevu i sve muftije. Zakon je odredio da će reisul-ulemu, sa sjedištem u Beogradu, članove dvaju ulema-medžlisa, u Sarajevu i Skoplju, te devetericu muftija postaviti kralj svojim ukazom. Time su svi vjerski poslovi predati u ruke vjerskim funkcionerima i organima koje je imenovala država. Međutim, vakufsko–mearifski poslovi nisu ostavljeni ni nekim imenovanim organima, nego su

stavljeni u direktnu nadležnost Ministarstva pravde, kao najviše upravne istance u svim pitanjima muslimanskih vjerskih zadužbina i škola.

Reisul-ulema Džemaludin Čaušević prozreo je Srškićeve namjere i odmah mu se oštro suprotstavio. Nakon duge i iscrpljujuće prepiske sa Srškićem, u kojoj je ponižavan i tretiran kao običan državni činovnik, a ne kao poglavar jedne od tri najznačajnije vjerske zajednice u zemlji, Čaušević je 11. IV 1930. pismom zatražio umirovljenje. Kraljevim ukazom 6. VI 1930, na prijedlog ministra pravde, reisul-ulema Džemaludin Čaušević je penzioniran. Tako je Srškić otvorio prostor za ostvarenje drugog dijela svog plana, tj. dovođenje režimu odanih ljudi u vođstvo IVZ. Već 12. VI 1930. kraljevim ukazom za novog reisul-ulemu, sa sjedištem u Beogradu, naimenovan je umirovljeni tuzlanski i banjalučki muftija Ibrahim-ef. Maglajlić. Svečano je ustoličen u Bajrakli džamiji u Beogradu 31. X 1930, uz prisustvo Kralja, članova vlade, diplomatskog kora i mnogobrojnih delegacija iz zemlje.

Organizacija Islamske vjerske zajednice uređena je Ustavom koji je oktroiran (nametnut) 9. VII 1930. godine. Prema ovom Ustavu vjerski organi su: džematski (općinski) imami, muftije, dva ulema-medžlisa, jedan u Sarajevu, drugi u Skoplju i Vrhovno vjersko starješinstvo u Beogradu sa reisul-ulemom na čelu. Ustav je broj muftija sveo na devetericu, sa sjedištem u Banjoj Luci, Tuzli, Sarajevu, Mostaru, Pljevljima, Novom Pazaru, Prizrenu, Bitolju i Skoplju. Ulema-medžlis je bio glavni organ putem kojeg se "vrši uprava i nadzor nad cjelokupnim islamskim vjerskim, vjersko–prosvjetnim i kulturnim životom". Sarajevski ulema-medžlis bio je nadležan za teritoriju banjalučkog, tuzlanskog, sarajevskog i mostarskog muftijstva, a skopski za područje pljevaljskog, novopazarskog, prizrenskog, bitoljskog i skopskog. Analogno postojanju dvaju ulema-medžlisa, postojala su i dva vakufsko–mearifska vijeća, u Sarajevu i Skoplju, sa svojim upravnim odborima i vakufskim direktorima, koje je neposredno imenovao ministar pravde. Niži vakufski organi bili su sresko vakufsko–mearifsko povjerenstvo, čije je članove imenovalo nadležno vakufsko–mearifsko vijeće, te na kraju, kao jedini izborni organ, džematski medžlis, koji je birao zbor džematlija, a starao se o potrebama svog džemata.

Jedan od osnovnih problema koji je diktatura naslijedila iz parlamentarnog režima bilo je agrarno pitanje. Stanje anarhije i bezvlašća u agraru, koje je nastupilo prevratom u jesen 1918, tadašnji regent Aleksandar ozakonio je u svom manifestu od 6. I 1919. godine. U trenutku stvaranja zajedničke jugoslavenske države 1. XII 1918. u BiH je preko 62 % privatne zemlje bilo u bošnjačkom vlasništvu. Od ukupne zemlje, od skoro dva miliona hektara, koja je u Jugoslaviji od 1919. do 1931. bila zahvaćena agrarnom reformom, BiH je pripadalo 1.286.227 hektara ili 66,9 %. Bosna

i Hercegovina je, prema tome, bila okosnica i glavna meta agrarne reforme, kojom nisu ostvarivani samo socijalno–ekonomski, nego prije svega nacionalno–politički ciljevi. Trebalo je potpuno socijalno–ekonomski uništiti bošnjačke zemljoposjednike, a Bošnjake u cijelosti naciono–politički razoriti i podjarmiti.

Šestojanuarski režim odlučio je likvidirati agrarnu reformu. On je time samo izražavao težnju građanstva da se ukine desetgodišnje stanje privremenosti (1919–1931), zavede imovinsko–pravna sigurnost i stabiliziraju agrarni odnosi. To nije bilo nimalo lahak zadatak za šestojanuarski režim. Trebalo je zadovoljiti zemljoposjednike i veleposjednike, ali izbjeći nezadovoljstvo seljaštva i njegovo eventualno suprotstavljanje vlastima.

Nizom zakona, počev od jeseni 1929, a naročito od 1931, režim je propisivao način likvidacije agrarne reforme, posebno za svaku od pokrajina koje su njom bile zahvaćene. Iako je bila najviše zahvaćena agrarnom reformom, BiH je, u odnosu na druge pokrajine, najgore prošla. Naknada za jedan hektar za oduzeta kmetska selišta u BiH bila je svega 290 dinara, što nije iznosilo ni cijelih 30 dinara po jednom dunumu, te je bilo ispod svake stvarne vrijednosti zemlje. Istovremeno, u drugim pokrajinama, koje su u daleko manjoj mjeri bile zahvaćene agrarnom reformom, ta cijena bila je sedam do deset puta viša. Država se obavezala da će za oduzeta selišta u BiH isplatiti vlasnicima 255.000.000 dinara, tako što će im polovinu platiti u gotovini, a polovinu u obveznicama sa 6 % kamate na nominalni iznos u roku od četrdeset godina. Isplata je počela 1936/37. i trebalo je da se okonča 1975. godine. Do početka rata 1941. isplaćena su svega četiri kupona ili samo deset posto od predviđene sume. To znači da je država ostala dužna zemljovlasnicima još skoro polovinu predviđene naknade.

Isto je bilo i sa naknadom za oduzetih nešto više od 400.000 hektara beglučke zemlje, što je bio privatni posjed, a za koje se država obavezala isplatiti vlasnicima 600 miliona dinara ili oko 1.500 dinara po jednom hektaru. Sve je trebalo isplatiti u obveznicama sa 6 % kamate u roku od 43 godine, tj. od 1936. do 1978. godine. Kako je do početka rata 1941. izdato i isplaćeno trinaest od ukupno pedeset predviđenih kupona, država je ostala dužna vlasnicima preko 50 % predviđene naknade. Sigurno je da BiH, kao i sve druge zemlje u Evropi, nije mogla izbjeći dokidanje ostataka bivših feudalnih odnosa. Problem je u tome što to nije učinjeno uz pravičnu naknadu i u skladu sa ekonomskim pravilima agrarne reforme. U stvarnosti, agrarna reforma poslužila je kao sredstvo za jednostrano obezvlašćivanje Bošnjaka i postizanje određenih nacionalno–političkih ciljeva.

Stanje stvoreno šestojanuarskom diktakturom u cijelosti je potvrđeno i ozakonjeno drugim ustavom Kraljevine Jugoslavije, koji je kralj "dao"

narodu 3. IX 1931. godine. Ustav je imao jednostrano porijeklo. Donio ga je i izdao sam kralj, bez ikakve ustavotvorne skupštine. U Proklamaciji kojom je objavio ustav kralj kaže: "S verom u Boga i srećnu budućnost kraljevine Jugoslavije dajem Ustav Kraljevine Jugoslavije." S obzirom na tu činjenicu, tj. da kralj narodu "daje" ustav, opozicija je odmah ovaj ustav nazvala "oktroiranim ustavom". Cilj Ustava bio je da se prikrije dotadašnji otvoreni kraljev apsolutizam i činjenica da šestojanuarski režim nije riješio, nego samo još više zaoštrio dotle neriješena državna pitanja, posebno nacionalno. U tom pogledu Ustav je samo potvrdio politiku jugoslavenskog nacionalnog unitarizma, onako kako je proklamirana i provođena šestojanuarskom diktaturom. To se najbolje vidi po nazivu države, koja je i po novom ustavu zadržala diktaturom uvedeni naziv Kraljevina Jugoslavija. Pored toga, to se vidi i po parolama koje u Ustavu ističu da je kralj "zatočenik narodnog jedinstva i državne celine", te da je "čuvar njihovih svagdašnjih interesa".

Otvoreni kraljev apsolutizam prikrivao se time što su Ustavom uvedeni Narodno predstavništvo (skupština, parlament) i neka vrlo ograničena građanska prava. Narodno predstavništvo je po Ustavu dvodomno i sastoji se od Narodne skupštine i Senata. Oba doma Narodnog predstavništva izjednačena su u zakonodavnoj vlasti jer se smatra da je zakonski prijedlog primljen kada ga u cijelosti usvoje i Narodna skupština i Senat. Tako primljeni zakonski prijedlog kralj potvrđuje i proglašava zakonom. Senat je bio obično oruđe u rukama kralja. Sastojao se od polovine biranih i od polovine od kralja imenovanih senatora. Senat nisu birali građani neposrednim putem, nego jedno posebno biračko tijelo, sastavljeno od narodnih poslanika, banskih vijećnika i predsjednika općina sa područja jedne banovine. Sve su to bili ljudi na čiju je sudbinu i položaj kralj mogao bitno uticati. Putem Senata kralj je sebi jednostavno osigurao mogućnost da još u Narodnom predstavništvu utiče na stvaranje i donošenje zakona po svojoj volji.

U pogledu građanskih prava Ustavom je određeno da su svi građani pred zakonom jednaki i da svi uživaju jednaku zaštitu vlasti. Članom 5. Ustava određeno je da se građanima "ujemčava lična sloboda", ali istovremeno, prema odredbi člana 118. istog Ustava, ostali su na snazi "svi postojeći zakoni", među kojima su bili mnogi koji lične slobode građana ograničavaju ili potpuno negiraju. Građanska prava bila su posebno ograničena kada je riječ o biračkom pravu građana. Biranje narodnih poslanika nije se vršilo tajnim, nego javnim glasanjem. Taj način glasanja suprotan je svakoj demokratskoj političkoj praksi. Javno glasanje uvedeno je u očitoj namjeri da vladin činovnički aparat ima uvid u političko opredjeljenje birača. Time

se mogao vršiti pritisak na pojedince, raznim ucjenama, prijetnjama i na druge načine, da se na izborima opredijele za kandidate iza kojih stoji vlada. Biračko pravo građana bilo je također teško pogođeno izbornim postupkom, koji je propisan Zakonom o izboru narodnih poslanika (10. IX 1931) i Zakonom o biračkim spiskovima (7. IX 1931). Prema tim zakonima kandidiranje narodnih poslanika moglo se vršiti samo putem zemaljskih kandidacionih lista. To znači da je na izbore mogla izaći samo ona stranka koja postavi ili istakne svoje kandidate na teritoriji čitave države. S obzirom na složenu nacionalnu, vjersku i klasnu strukturu države, pa prema tome i različite političke interese u njenim pojedinim dijelovima, takav zahtjev bio je neprirodan i nelogičan. U prilikama koje su stvorene šestojanuarskom diktaturom takav uslov, tj. da postavi kandidate u cijeloj državi, mogla je ispuniti samo neka politička stranka koju formira sama vlada.

Narodno predstavništvo nije imalo nikakvog uticaja na osnivanje vlade i njen rad. Ustav je odredio da "kralj imenuje i razrešava predsednika ministarskog saveta i ministre", što znači predsjednika vlade i njene članove. Ministarski savjet, odnosno vlada, "stoji neposredno pod kraljem". Ustav je preuzeo sve glavne odredbe iz Zakona o kraljevskoj vlasti i vrhovnoj državnoj upravi od 6. I 1929, koji je samim Ustavom formalno ukinut. Prema Ustavu, kralj politički i u svakom drugom pogledu nije za svoje postupke nikome odgovarao. Ustav je odredio da je "kraljeva ličnost neprikosnovena". Njemu se "ne može ništa u odgovornost staviti, niti kralj može biti tužen". Za postupke kralja prema Ustavu je odgovarala vlada. Ustav je odredio da svaki akt "kraljeve vlasti" prethodno potpisuje ("prema potpisuje") nadležni ministar, odnosno ministarski savjet. Istovremeno, određeno je da "za sve čine kraljevske vlasti odgovara ministar, odnosno ministarski savet, koji je prema potpisao". Ali kako je Ustavom određeno da vlada "stoji neposredno pod kraljem", tako je u pogledu kraljeve odgovornosti stvoren, odnosno normiran, pravi "začarani krug". Za kraljeve akte i postupke politički odgovara vlada, ali kako je ona po Ustavu odgovarala samo kralju, to je onda značilo da odgovara onome za koga bi trebalo da odgovara. To znači da je Ustav samo ozakonio kraljev apsolutizam, prikriven formalnom ustavnošću.

Da bi Oktroirani ustav mogao stupiti u život, što se u osnovi svodilo na izbor Narodnog predstavništva, donijet je Zakon o udruženjima, zborovima i dogovorima kojim su određeni uslovi pod kojima se mogu uspostaviti i djelovati političke stranke. Po tom zakonu dozvoljeno je osnivanje političkih udruženja, političkih društava i političkih stranaka, pod uslovom da nemaju vjerski, plemenski ili regionalni karakter, "niti zadatak koji bi bio protivan narodnom jedinstvu, cjelini države ili državnom ili društvenom poretku". Režim se na taj način želio osigurati od oživljavanja starih političkih stranaka

koje bi, prema novim propisima, za svoju obnovu morale izmijeniti svoje programe i uskladiti ih sa službenim osnovnim linijama državnog uređenja. Takva mogućnost je, zbog svih političkih okolnosti, u jesen 1931. bila isključena. Prvi izbori za Narodno predstavništvo raspisani su 8. XI 1931, a novoizabrana skupština trebala je da se sastane u Beogradu 7. decembra iste godine. Pred novembarske izbore 1931. dr. Mehmed Spaho je dao izjavu sa vođama četiri druge građanske stranke: Acom Stanojevićem, vođom staroradikala, Ljubom Davidovićem, vođom demokrata, Jocom Jovanovićem, vođom zemljoradnika i Antonom Korošcem, vođom Slovenske ljudske stranke. Oni su zajednički izjavili da novi Ustav, koji je kralj Aleksandar poklonio narodu 3. IX 1931, onemogućava izražavanje prave narodne volje na predstojećim izborima te da njihove stranke neće na njih ni izaći. Izborni zakon im to svakako nije ni omogućavao pa se na izborima pojavila samo jedna stranka, Jugoslovenska radikalna seljačka demokratija (u narodu podsmješljivo nazivana "Jare se dere"), koju je kao dvorsku stranku osnovao general Petar Živković. Na izborima se pojavila samo jedna "zemaljska kandidaciona lista", na čijem čelu je bio predsjednik vlade, general Petar Živković. Glasanje je bilo javno i to usmenom izjavom na biralištu. Policija je učinila svoje. Terorom, nasiljem, obećanjima i novcem natjerala je i prisilila veliki dio birača prvo da uopće izađu na izbore, a onda da glasaju za Petra Živkovića. Na izbore nisu izašli ni glasali jedino samosvjesni, ekonomski i politički nezavisni ljudi, koji su već tada znali da se bez organiziranog i aktivnog sudjelovanja u izbornoj borbi nije moguće suprostaviti vladajućoj politici i njenim nosiocima. Za takav organizirani nastup na izborima u novembru 1931. nije bilo ni vremena, ni prilike. Prvi izbori za Senat obavljeni su 3. I 1932, čime je kompletirano Narodno predstavništvo.

Kralj se svojom prijestolnom besjedom obratio Narodnom predstavništvu 18. I 1932. godine. On je na prvom mjestu naglasio da je odlukom od 6. I 1929. "presekao ono zlo stanje" i "ispunio svoju dužnost pred nacijom i istorijom". "Mojoj vladi" istakao je dalje kralj, "kojoj sam tada poverio upravu zemlje, stavio sam u zadatak, da dobrom upravom što pre stiša strasti i ojača narodu veru u budućnost. U tom pogledu kraljevska vlada ulagala je s uspehom najveće napore." U odgovoru na tu besjedu Predsjedništvo Narodnog predstavništva odalo je "puno priznanje kraljevskoj vladi" i odobrilo "njezin rad od 6. I 1929. na ovamo u kom su značajnom periodu naše istorije, na korist i sreću zemlje, udareni temelji koji se više neće razgraditi". U stvarnosti je ubrzo počelo njihovo razgrađivanje koje je čak teklo brže nego što se u početku moglo pretpostaviti.

Poslanici, izabrani na listi generala Petra Živkovića, formalno su se konstituirali kao politička stranka, pod nazivom Jugoslovenska radikal-

no–seljačka demokratija, koja je 1933. promijenila ime u Jugoslovenska nacionalna stranka (JNS). Nju su sačinjavali uglavnom razni karijeristi i disedenti iz starih zabranjenih građanskih stranaka, najviše iz Radikalne, ali bilo ih je i iz HSS–a, JMO–a i drugih. Njeno organiziranje na terenu teklo je vrlo sporo i uz velike poteškoće, posebno u Bosni i Hercegovini. Zbog nacionalnog i vjerskog sastava stanovništva BiH se pokazala kao nepodesan politički teren za šire ustoličenje ove nove stranke, koja se u BiH mogla osloniti jedino na one snage koje su i do tada podržavale šestojanuarski režim. Najveće teškoće organiziranju ove režimske stranke dolazile su zbog otpora u samom narodu.

Pod pritiskom toga otpora vođstva starih opozicionih građanskih stranaka u cijeloj zemlji, uključujući tu i BiH, napuštaju dotadašnje pasivno držanje i nastoje uspostaviti vezu sa lokalnim stranačkim prvacima i širim krugom svojih nekadašnjih pristalica. Vođstva tradicionalnih građanskih stranaka sve se otvorenije ograđuju od diktature i od kraja 1932. prelaze na aktivno opoziciono djelovanje. Glavne stare građanske stranke izlaze sa otvorenim zahtjevima za preuređenjem države. Prva se 7. XI 1932. oglasila Seljačko–demokratska koalicija (Hrvatska seljačka stranka i Samostalna demokratska stranka). Ona je jednom rezolucijom, koja je poznata pod imenom Zagrebačke ili Mačekove punktacije, oštro osudila šestojanuarski režim i istakla zahtjev za dokidanjem srbijanske prevlasti, "koja se već od početka nametnula Hrvatskoj i svim našim zemljama s ove strane Drine, Save i Dunava". Potom se u januaru 1933. oglasilo i vođstvo Demokratske stranke, u vidu Pisma prijateljima, poznatog i kao Deklaracija Ljube Davidovića ili Davidovićeve punktacije. Demokrati na prvom mjestu traže preuređenje države, u kojoj bi se obrazovale četiri jedinice. Te jedinice konstituirale bi se "oko nacionalno–kulturnih centara u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani", dok bi četvrta bila Bosna i Hercegovina. Iznoseći ovu ideju o četirima federalnim jedinicama, Lj. Davidović je posebno naglašavao značaj BiH, kao "prijelazne" mješovite nacionalne jedinice, "u kojoj se nerazdjeljivo ukrštaju plemena, vjere i kulturni uticaji". BiH bi kao četvrta jedinica vršila "dvostruko blagotvornu ulogu u rješavanju nacionalnih problema". S druge strane, onemogućavajući organiziranje na isključivo nacionalnoj osnovi u Beogradu i Zagrebu, ona čitavom državnom ustrojstvu "oduzima plemensku isključivost".

Dr. Mehmedu Spahi, vođi JMO–a, nuđeno je odmah da potpiše Mačekove punktacije, ali je on to odlučno odbio. Svojim opozicionim držanjem prema šestojanuarskom režimu, dr. Spaho je uspio sačuvati svoju stranku od većeg raslojavanja. To mu je davalo realnu političku osnovu da nakon Zagrebačkih punktacija i Davidovićeva pisma istupi sa svojim, tzv. Sarajevskim punk-

tacijama. U njima se na prvom mjestu ističe da su izigrana osnovna demokratska načela na kojima se imala izgraditi država. Glavni uzrok negativnih pojava u privrednom, društvenom i političkom životu je centralističko državno uređenje. Takvo uređenje do krajnjih granica je zaoštrilo sva politička, a posebno nacionalno pitanje. Zato se traži uređenje države "po ravnopravnim političko–historijskim jedinicama", od kojih je jedna i Bosna i Hercegovina. Vođstvo JMO–a slijedi dalje svoj opozicioni stav prema vladinoj politici, uz istovremeno povezivanje i saradnju sa opozicionim dijelovima drugih stranaka, u prvom redu Demokratske, Slovenske ljudske stranke i HSS–a.

Ovim rezolucijama, ili "punktacijama", građanskih stranaka, vladajući vrh doživio je osudu i odbacivanje nacionalnog i državnog unitarizma i centralizma iz redova vlastite klase. Vezan za svoju apsolutističku politiku, kralj nije bio spreman priznati poraz ni do smrti. Kralj Aleksandar je ubijen prilikom službene posjete Francuskoj, u Marseju 9. X 1934. terorističkom akcijom VMRO–a i ustaša, podstaknutom iz Italije i Mađarske. Vlast u zemlji preuzelo je namjesništvo, koje je kralj imenovao u svom testamentu, napisanom 5. I 1934. na Bledu. Umjesto maloljetnog kralja Petra II Karađorđevića, vlast su vršili namjesnici: knez Pavle Karađorđević, "kraljev brat od strica", dr. Radenko Stanković, senator i ministar prosvjete i dr. Ivo Perović, ban Savske banovine. Vlast je u suštini pripala knezu Pavlu. Druga dvojica namjesnika su tu bili tek formalno, jer je član 41. Ustava predviđao da se maloljetnom kralju imenuje tročlano namjesništvo. Pogibija kralja i smjena na vrhu države uticali su da režim brže napusti politiku otvorene diktature. Režim ipak nije tako lahko odustajao od centralizma i unitarističke ideologije. Vladajuća JNS i njen predsjednik vlade Bogoljub Jevtić čvrsto su se držali Oktroiranog ustava i njegovih postavki o navodnoj jedinstvenoj jugoslavenskoj naciji i centralistički uređenoj državi. Takva politika vlade smatrana je zakonom za sve i svakoga, od koje nema odstupanja ni za savremena niti za buduća pokoljenja. Ali, stvari su se i tu ubrzo promijenile.

Od petomajskih izbora do sporazuma Cvetković–Maček

Poučene iskustvom iz novembarskih skupštinskih izbora 1931, koji su ih zatekle nespremne i neorganizirane, opozicione građanske stranke odlučile su da se za nove izbore pripreme i organizirano nastupe. Vlada Bogoljuba Jevtića zakazala je nove izbore za Narodnu skupštinu za 5. V 1935. godine. Neposredno po raspisivanju tih izbora došlo je do pregovora i sporazuma vođstva jednog broja opozicionih građanskih stranaka, koje su još uvijek formalno bile zabranjene. Vođstva Seljačko–demokratske koalicije, JMO–a, Davidovićevog krila Demokratske stranke i jednog dijela Zemljoradničke stranke dogovorila su se da pod imenom Udružena opozicija zajednički istupe na izborima 5. V 1935. godine. Samo udružene te su stranke mogle udovoljiti strogim zahtjevima Izbornog zakona o podnošenju zemaljske kandidacione liste. Program Udružene opozicije bio je vrlo jednostavan – pobijediti na izborima i nakon toga prisiliti kraljevsko namjesništvo da njoj povjeri vladu. Ta vlada bi onda pristupila reorganiziranju unutrašnjeg uređenja države. Međustranačkim dogovorom odlučeno je da nosilac zemaljske kandidacione liste Udružene opozicije bude Vladimir Maček, predsjednik Seljačko–demokratske koalicije, odnosno Hrvatske seljačke stranke. Izborom dr. Mačeka za predsjednika Udružene opozicije želio se posebno naglasiti značaj "hrvatskog pitanja" i potreba njegovog rješenja u okviru Jugoslavije.

Na izborima je, bez obzira na sav pritisak policije na birače i razne izborne smicalice i malverzacije, lista Udružene opozicije dobila 1.076.345 glasova. Lista JNS predsjednika vlade Bogoljuba Jevtića dobila je više glasova (1.746.982), ali je u stvarnosti moralno poražena. Mada je kao predsjednik vlade vodio izbore, B. Jevtić nije uspio dobiti podršku velikog dijela biračkog tijela. Pored toga, Jevtićeva vlada pokazala se nesposobnom i nespremnom da traži sporazum sa hrvatskom opozicijom. Politička sudbina Bogoljuba Jevtića, kao izvršioca "svetog amaneta kralja mučenika" da "čuva Jugoslaviju", bila je zapečaćena ishodom petomajskih izbora. Kraljevskom namjesniku knezu Pavlu bilo je jasno da mora potražiti novu ličnost kojoj bi povjerio mandat da sastavi vladu. Njegov izbor je pao na dr. Milana Stojadinovića, ministra finansija u vladi B. Jevtića. Stojadinović je uspio sastaviti vladu koja je počivala na savezu jedne struje radikala, Slovenske

ljudske stranke i Jugoslavenske muslimanske organizacije. Osnivanjem koalicione vlade Stojadinović–Spaho–Korošec formalno je označen kraj šestojanuarske diktature, njene prakse grubog nasilja i politike i ideologije integralnog jugoslavenstva.

Kao jedan od uslova za ulazak u vladu Milana Stojadinovića, u kojoj je preuzeo resor ministarstva saobraćaja, dr. Mehmed Spaho je tražio reviziju šestojanuarskog zakonodavstva o Islamskoj vjerskoj zajednici, vraćanje sjedišta reisul-uleme u Sarajevo i uklanjanje vlastitih političkih protivnika iz vjerske i vakufske organizacije. U skladu sa sporazumom Spaho–Stojadinović, već je 28. II 1936. proglašena Uredba sa zakonskom snagom, kojom su Zakon i Ustav IVZ stavljeni van snage. Samo dvije nedjelje poslije toga, 14. III 1936, penzioniran je reisul-ulema Ibrahim-ef. Maglajlić. Novi Ustav IVZ donijet je 24. X 1936, nakon čega je za prvog naibu-reisa (namjesnika, zastupnika) Vrhovnog vjerskog starješinstva, sa sjedištem u Beogradu, postavljen profesor Salih Safvet Bašić.

Ustavom iz 1936. ukinuta su muftijstva, zatim dvojstvo u organizaciji IVZ, sa dva ulema-medžlisa, dva vakufsko–mearifska vijeća i dvije vakufske direkcije. Umjesto toga, Ustav je propisao osnivanje jednog ulema-medžlisa, neposredno uz reisul-ulemu i jedinstvene direkcije vakufa za cijelu državu, te je općenito ojačao ulogu laičkog faktora u upravi i poslovima IVZ. Tokom 1937. obavljeni su izbori za Vakufski sabor i članove Izbornog tijela za izbor reisul-uleme. Ovo izborno tijelo sastalo se 20. IV 1937. i prema Ustavu izabralo trojicu kandidata za reisul-ulemu: Fehim-ef. Spahu, predsjednika Vrhovnog šerijatskog suda u Sarajevu, Ahmet-ef. Bureka, muderisa (profesora) Gazi Husrevbegove medrese u Sarajevu i Mehmed-ef. Tufu, profesora Više islamske šerijatsko–teološke škole. Na osnovu ovog prijedloga, ukazom od 26. IV 1938, kraljevski namjesnici imenovali su Fehim-ef. Spahu za reisul-ulemu IVZ u Kraljevini Jugoslaviji. Dužnost reisa F. Spaho primio je 6. maja iste godine od prvog naiba Salih-ef. Bašića, a svečano ustoličenje i predaja menšure (duhovne investiture) obavljeni su u Carevoj džamiji u Sarajevu, 9. VI 1938. godine.

Kada je osnovana krajem juna 1935, Stojadinovićeva vlada je u početku priznavala da je "hrvatsko pitanje" otvoreno. U tom smislu Stojadinović je pozivao dr. Vladimira Mačeka i Hrvatsku seljačku stranku da mu se, uz slovenačke i bosanskomuslimanske predstavnike, pridruži. HSS je, skupa sa Samostalnom demokratskom strankom, koju su činili Srbi u Hrvatskoj, to odbila. Bez obzira na činjenicu što su bili moralni pobjednici na izborima 5. V 1935, HSS i SDS su, kao takozvana Seljačko–demokratska koalicija, odbili da uđu u vladu i učestvuju u radu parlamenta. Stojadinović je zato promijenio politički kurs. Oslanjajući se na radikale, Slovensku ljudsku

stranku i JMO, Stojadinović vodi politiku izoliranja političkih faktora u Hrvatskoj, kako bi prinudio HSS da odustane od svojih federalističkih zahtjeva.

Od jula 1937. vlada dr. Milana Stojadinovića dolazi u sukob i sa značajnim stranačkim i drugim političkim faktorima u Srbiji. S obzirom na sve veću i bržu fašizaciju Evrope i neposrednu ratnu opasnost, kraljevski namjesnik, knez Pavle Karađorđević pokušava stabilizirati zemlju. Kako u tom trenutku nije bilo izgleda za političko rješenje "hrvatskog pitanja", što je bio preduvjet stabiliziranja države, knez Pavle i Stojadinović izlaze sa projektom i nacrtom konkordata sa Vatikanom. Oni taj projekat nastoje ozakoniti kroz Skupštinu i Senat. Time bi postigli trostruki cilj. Na prvom mjestu politički bi neutralizirali "hrvatsko pitanje". Prvi uslov za to bilo je zaključenje konkordata sa Vatikanom, koji je u nacrtu predviđao velike povlastice za rimokatoličku crkvu. Tako bi se zadovoljilo katoličko svećenstvo, koje je u narodu imalo značajan uticaj. Najzad, pridobila bi se naklonost fašističke Italije, koja je prema tadašnjoj Jugoslaviji imala veoma neprijateljski stav i držanje. Projekat konkordata izazvao je velike političke otpore, posebno u Srbiji, tako da nikada nije u skupštini ratificiran. Štaviše, Hrvatska seljačka stranka, slijedeći svoje radićevske antiklerikalne tradicije, bila je protiv njegovog ozakonjenja. Protiv konkordata su održane brojne demonstracije, posebno u Beogradu, gdje je dolazilo do oštrih sukoba demonstranata sa policijom. U toj situaciji predstavnici svih opozicionih stranaka potpisali su 8. X 1937. tekst poznat pod imenom "narodni sporazum". To je bio dokument kojim su se protiv vlade ujedinile glavne opozicione stranke: Radikalna, Demokratska, Zemljoradnička, HSS i Samostalna demokratska stranka. Sporazum je na prvom mjestu sadržavao saglasnost stranaka potpisnica o načelima i postupku ostvarivanja neke vrste federalnog uređenja države. Stojadinović se pred tom činjenicom našao u veoma teškoj situaciji. On je iz tih političkih teškoća pokušao naći izlaz u prijevremenom raspisivanju skupštinskih izbora, koji su održani 11. XII 1938. godine. To su ujedno bili posljednji izbori održani u Kraljevini Jugoslavije prije njenog raspada u aprilu 1941. godine. Rezultati izbora predstavljali su poraz za Stojadinovićevu koalicionu vladu, posebno u Bosni i Hercegovini. Udružene opozicione stranke "narodnog sporazuma" dobile su u BiH apsolutnu većinu u 28 izbornih srezova ili kotara. To je politički u stvarnosti značilo pobjedu programa decentralizacije koji je istakla opozicija "narodnog sporazuma". Kraljevski namjesnik knez Pavle shvatio je odmah političku poruku izbora te je odlučio smijeniti dr. Milana Stojadinovića i njegovu vladu. Početkom februara 1939. knez Pavle je povjerio mandat za sastav vlade Dragiši Cvetkoviću, sa osnovnim zadatkom da riješi "hrvatsko pitanje", odnosno da sklopi sporazum sa vođom HSS–a, dr. Vladimirom Mačekom.

U vrijeme vlade Cvetković–Maček (1939–1941)

Hitno rješavanje "hrvatskog pitanja" nametale su, kako unutrašnjopolitičke okolnosti tako i spoljnopolitičke prilike. Na unutrašnjopolitičkom planu trebalo je neutralizirati ekstremne profašističke organizacije frankovaca i ustaša, koje su težile izdvajanju Hrvatske iz sastava Jugoslavije. S druge strane, sporazum i rješavanje "hrvatskog pitanja" nametala je i spoljnopolitička situacija. Agresivna politika nacističke Njemačke i fašističke Italije ukazivala je da se Evropa nalazi neposredno pred izbijanjem Drugog svjetskog rata. U tim okolnostima trebalo je potražiti mogućnost sporazuma vladajuće srpske buržoazije i opozicione hrvatske buržoazije, odnosno njihovih političkih predstavnika, kako bi Kraljevina Jugoslavija, suočena sa neposrednom opasnošću rata, postigla određenu unutrašnju stabilnost.

Predsjednik vlade Dragiša Cvetković i vođa HSS–a dr. Vlatko Maček potpisali su 26. VIII 1939. sporazum koji je u biti sadržavao dvije tačke: (1) osnivanje koalicione vlade Cvetković–Maček; i (2) osnivanje Banovine Hrvatske. U državno–pravnom smislu sporazum je izražen donošenjem Uredbe o Banovini Hrvatskoj, koja je obnarodovana istog dana kada je potpisan sporazum, 26. VIII 1939. godine. Sporazum i rješenje "hrvatskog pitanja" izvedeni su potpuno na račun Bosne i Hercegovine, a posebno Bošnjaka. Prema Uredbi o Banovini Hrvatskoj u njen sastav ušle su dotadašnja Savska i Primorska banovina te kotarevi Dubrovnik, Šid, Ilok, Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik i Fojnica. Budući da su Primorskoj banovini od ranije pripadali znatni dijelovi BiH, u sastavu Banovine Hrvatske našlo se trinaest kotara iz BiH. To su bili: Brčko, Bugojno, Derventa, Duvno, Fojnica, Gradačac, Konjic, Livno, Ljubuški, Mostar, Prozor, Stolac i Travnik. Time je izvršena dalja podjela BiH i potpuno cijepanje njenog povijesnog tkiva. Razgraničenje Banovine Hrvatske sa preostalim teritorijem Drinske, Vrbaske i Zetske banovine izvršeno je uz pretpostavku da Bošnjaci uopće ne postoje, odnosno da ne žive na tim prostorima.

Uredbom o Banovini Hrvatskoj, odnosno njenom realizacijom, izvršena je temeljna revizija Oktroiranog ustava iz 1931. godine. Uspostavljanjem Banovine Hrvatske konačno je napušten šestojanuarski koncept narodnog i državnog jedinstva te vještačka ideja "jugoslavenskog naroda". Velikosrpski

krugovi odmah su istupili sa idejom da se nasuprot Banovini Hrvatskoj formira srpska banovina, pod nazivom Srpske zemlje. Prema sačuvanom Nacrtu uredbe o organizaciji banovine "Srpske zemlje", u njen sastav ušle bi teritorije Vrbaske, Drinske, Zetske, Dunavske, Moravske i Vardarske banovine, a sjedište bi joj bilo u Skoplju. Po toj koncepciji dotadašnja Dravska banovina postala bi Banovina Slovenačka. Takvo unutrašnje preuređenje države, koje se trebalo postepeno ostvarivati, sadržavalo je u sebi određene elemente federalizma. Preuređenje države trebalo se ostvariti na potpunu štetu Bosne i Hercegovine, koja je u svim planovima tog preuređenja negirana kao povijesna, politička i državnopravna cjelina. Sporazum o Banovini Hrvatskoj, sa planovima o banovini "Srpske zemlje", nisu nudili nikakva konačna rješenja državnopravnih i unutrašnjih teritorijalnih pitanja tadašnje Jugoslavije. Svojom neodređenošću i nedorečenošću rješenje sa Banovinom Hrvatskom samo je otvorilo cijeli niz drugih pitanja i problema. Njihovo rješavanje presječeno je izbijanjem rata, početkom aprila 1941. godine.

I nakon smjenjivanja dr. Milana Stojadinovića krajem 1938, JMO je ostala u novoj vladi Dragiše Cvetkovića. Čim se tokom 1939. doznalo da Cvetković, po ovlaštenju princa Pavla Karađorđevića, pregovara sa Vlatkom Mačekom o stvaranju zajedničke vlade i osnivanju Banovine Hrvatske, Spaho je upozorio Cvetkovića da se ne čine koncesije na račun BiH. Nakon iznenadne smrti, ili ubistva dr. Mehmeda Spahe, neposredno prije zaključenja sporazuma Cvetković–Maček, 26. VIII 1939, na čelo JMO je došao Džafer Kulenović. Osnivanjem Banovine Hrvatske veliki dijelovi BiH našli su se u njenom sastavu, čime je Bosna i Hercegovina praktično podijeljena. U novembru 1939. Džafer Kulenović je u ime JMO dao izjavu kojom traži da se uz hrvatsku, srpsku i slovenačku, kao četvrta formira "bosanska banovina", u historijskim granicama Bosne i Hercegovine. Izjava je dovela do rascjepa sa Cvetkovićem i Mačekom, odnosno do istupanja predstavnika JMO iz njihove koalicione vlade.

Potpisivanje sporazuma Cvetković–Maček i osnivanje Banovine Hrvatske, čime je izvršena podjela Bosne i Hercegovine, izazvali su nezadovoljstvo i oštru reakciju Bošnjaka. Tadašnje bošnjačko političko vođstvo oživljava staru ideju autonomije Bosne i Hercegovine. U svim krajevima BiH održavaju se protestni zborovi i skupovi na kojima Bošnjaci traže autonomiju BiH. Tom pokretu za autonomiju BiH pridružuju se sva bošnjačka društva i organizacije. Odlučno se traži istupanje iz vladajuće koalicione Jugoslovenske radikalne zajednice (u narodu poznate "Jereze") i ponovno osnivanje posebne bošnjačke političke stranke. Na svojim protestnim skupovima Bošnjaci jednodušno traže preko svojih društava i ustanova da se prilikom

daljeg preuređenja države uspostavi BiH u svom historijskom opsegu, kao posebna ravnopravna jedinica.

Ta složena politička previranja među Bošnjacima nametala su potrebu uspostavljanja jedne jedinstvene organizacije koja bi usmjeravala kretanja i zahtjeve za autonomijom BiH. S tim ciljem održan je u Sarajevu 30. XII 1939. skup predstavnika svih bošnjačkih političkih, kulturnih i vjerskih društava i ustanova. Na tom skupu konstituiran je Pokret za autonomiju BiH, sa zahtjevom da se svuda osnuju mjesni odbori za autonomiju BiH. U okružnici se ističe da su Bošnjaci primili i pozdravili sporazum Cvetković–Maček, ali se u njemu nije vodilo računa o težnjama Bošnjaka i općenito bosanskohercegovačkog stanovništva. Izvršni odbor ujedno uvjerava da autonomna Bosna i Hercegovina ničim ne može ugroziti interese drugih, pa u tom smislu poziva sve ostale političke stranke u Jugoslaviji da pristupe Pokretu za autonomiju BiH.

Srpski političari odmah su najoštrije istupili protiv svake ideje autonomije BiH. Oni su smatrali da to ugrožava njihov projekat okupljanja srpskih zemalja i srpsku političku prevlast u državi. Osim toga, Hrvatima je, po njima, učinjeno previše ustupaka. Maček i drugi hrvatski političari nisu smatrali da su granice Banovine Hrvatske trajno određene. Oni su očekivali da će se konačno razgraničenje izvršiti nakon uspostavljanja banovine "Srpske zemlje", te su imali više varijanti u pogledu položaja BiH. U slučaju da se stvore srpska i slovenačka banovina, oni su predlagali autonomiju BiH i Vojvodine. Ukoliko srpska strana ne bi na to pristala, predlagali su da o položaju ovih dviju pokrajina odluče sami njihovi stanovnici putem plebiscita. Najzad, hrvatski političari predviđali su i mogućnost da se BiH podijeli, ali uz novo razgraničenje između hrvatske i srpske upravne jedinice ili da se BiH u cijelosti pripoji Banovini Hrvatskoj. Bošnjaci se nisu mirili sa činjenicom da su prisiljeni živjeti podijeljeni i pod dva upravna režima. Oni su se s pravom željeli osjećati ravnopravnim faktorom jugoslavenske zajednice naroda te su tražili svoja prava. Ti politički procesi prekinuti su aprilskim ratom 1941. i slomom Kraljevine Jugoslavije.

Tokom dvadesetih godina među bošnjačkom inteligencijom je došlo do određene polarizacije s obzirom na stav i odnos prema Ataturkovim reformama, odnosno sekularizaciji Turske, kao muslimanske zemlje i države za koju su i sa kojom su Bošnjaci historijski i psihološki bili veoma vezani. Činjenica da je Mustafa Kemal-paša (Atatürk) odbio priznati diktat sila Antante, koje su nekada moćnu Carevinu htjele obimom svesti na njen prvobitni anadolski bejlik, te njegova sjajna pobjeda u ratu nad Grčkom, kojom je Tursku održao u Evropi, učinila je da su njegove reforme i on

lično uživali među Bošnjacma između dva svjetska rata veliku popularnost, ali su imali i svojih protivnika.

Tako je u bošnjačkoj javnosti došlo do određene podjele na moderniste ili reformiste, na jednoj, i tradicionaliste ili konzervativce na drugoj strani.

Modernisti i reformisti su se javili kako među svjetovnom inteligencijom, tako i među ilmijom. Ideje svjetovnog modernizma veoma su osnažene trijumfom takve orijentacije u Turskoj. Među svjetovnim modernistima najaktivniji su u dvadesetim godinama bili Dževad-beg Sulejmanpašić i Edhem Bulbulović. Njihovim zalaganjem osnovan je u januaru 1928. jedan intelektualni krug, pod nazivom Reforma – organizacija naprednih muslimana. Krug je jedno kraće vrijeme izdavao i svoj list pod nazivom *Reforma*. U svoje osnovne vjersko–prosvjetne ciljeve *Reforma* je postavila na prvo mjesto dovođenje vjerskog odgoja Bošnjaka u sklad sa duhom vremena, što je na prvom mjestu podrazumijevalo modernizaciju i osavremenjivanje vakufa, zatim iskorjenjivanje svih predrasuda i praznovjerja i sl. Što se tiče društveno–moralnih ciljeva, centralno mjesto je zauzimalo pitanje otkrivanja i emancipacije bošnjačke muslimanske žene putem njenog školovanja i uvođenja u privredni i socijalni život.

Na trećem je mjestu bilo pitanje nacionalne samosvijesti, koje je obuhvatalo problem položaja Bošnjaka između slavenstva i orijentalnog arapsko–turskog svijeta te između Srba i Hrvata. U tom smislu reformisti su insistirali na nacionalnom osvješćivanju Bošnjaka, tako da oni kao "autohtoni elemenat" vide u Jugoslaviji svoju pravu i jedinu domovinu.

Uporedo sa modernističkim i reformističkim akcijama bošnjačke svjetovne inteligencije, išla su i reformistička nastojanja prosvijećene i moderne uleme. Nju je predvodio poznati vjerski prosvjetitelj i reformator Mehmed Džemaludin Čaušević, tadašnji reisul-ulema. Među vjerskim modernistima isticali su se još poznati pisci i prevodioci Salih-beg Bakamović, Šukrija Alagić, Ibrahim Fejić, Osman Nuri Hadžić i drugi.

Prilikom boravka u Turskoj tokom 1927. Čaušević se bliže upoznao sa Atatrukovim reformama, o kojima je sa oduševljenjem govorio u jednoj izjavi objavljenoj u beogradskoj *Politici* 10. XII 1927. godine. Čaušević je u istom smislu dao 31. XII 1927. izjavu sarajevskom listu *Večernja pošta*.

Ovi Čauševićevi istupi, odnosno općenito istupi modernističke uleme doveli su do reagiranja tradicionalista. Ovi su putem Islamske izborne kurije usvojili i 10. VII 1928. objavili svoju *Izjavu* ili *Takrir*. Ovu izjavu je potpisalo 29 islamskih učenjaka iz BiH, među kojima i šesterica muftija. Tu je iznijeto niz zamjerki i primjedbi Čauševiću kao reisul-ulemi. *Takrir* je u cjelosti preveden i objavljen na arapskom jeziku u kairskom listu *El–Feth*, glasilu egipatskih "Mladih muslimana", pod redakcijskim naslovom *Poraz*

Kemala u Bosni. O tome je bošnjačku javnost upoznao 7. IV 1929. tuzlanski list *Hikjmet* (Mudrost). Ovaj je list slovio kao glasilo islamskih tradicionalista u Bosni, dok su reformisti svoje radove objavljivali uglavnom u *Novom Beharu*.

Razvoj događaja u drugoj polovini tridesetih godina i 1941–1945, te kasnije pokazao je da je ova ocjena o "porazu kemalizma" u Bosni bila preuranjena.

Pitanjem položaja BiH i njene autonomije nisu se bavile samo građanske stranke i građanski političari. To je bilo pitanje kojim se stalno bavila i tada ilegalna Komunistička partija Jugoslavije (KPJ). Na njenu inicijativu bosanskohercegovačka studentska omladina obratila se otvorenim pismima narodu, u decembru 1937, martu 1938. i decembru 1939. godine. Ta pisma potpisalo je 509 studenata iz BiH, svih nacionalnosti: Srba, Bošnjaka, Hrvata i Jevreja. Svojim sadržajem ova pisma predstavljaju prijelom u gledanju KPJ na etničku realnost i historijski subjektivitet Bosne i Hercegovine, posebno na nacionalno pitanje Bošnjaka. Ti studenti iz BiH, koji su uglavnom studirali na univerzitetu u Beogradu i Zagrebu, izrazili su trima navedenim pismima u prvom redu "privrženost rodnoj grudi i svom zavičaju". Oni u tim pismima, kao ljudi "kod postojbine, a bez postojbine", iz osjećanja i dužnosti, prava i potrebe, zahtijevaju autonomiju Bosne i Hercegovine.

U pismima se autonomija BiH postavlja istovremeno kao pokrajinsko i nacionalno pitanje. BiH je "jednokrajinska cjelina", sudbinski i historijski oblikovana. Ona je tokom historije oblikovana kao "posebna privredna cjelina" i "posebna politička jedinica". Studenti se u svojim pismima zalažu za demokratiju, nacionalnu i vjersku ravnopravnost, te jedinstvo bosanskohercegovačkih naroda. Oni se odlučno izjašnjavaju protiv svakog etnocentralizma, svojatanja i pokroviteljstva nad tim narodima. Samo uz te pretpostavke BiH može zauzeti "mjesto koje joj po njenom posebnom položaju pripada". U pismima se posebno ističe da je BiH u tadašnjoj građanskoj politici "predmet nepoštedne trgovine i potkusurivanja". Traži se rješavanje narodnih problema "unutar postojećih državnih granica na osnovu demokratije i ravnopravnosti naroda".

U trećem pismu posebno se ističe da na prostoru između Drine, Save i Une, "kao i s obje strane Neretve", stoljećima žive Srbi, Bošnjaci i Hrvati. Oni su na cijelom prostoru BiH nacionalno "isprepleteni" i među njima nije moguće postaviti granicu koja ne bi bila "teška nepravda", prije svega prema Bošnjacima, koji "oduvijek čine jednu cjelinu". U autonomnoj BiH ni Drina ni Una neće biti granica koja će ljude razdvajati, nego će ih, naprotiv, činiti bližima.

Pisma studentske omladine ukazala su prvenstveno na historijsko i egzistencijalno zajedništvo naroda BiH. Njihov razmještaj u BiH ne dozvoljava da se između njih povlače administrativno–političke granice. To zajedništvo potpisnici pisma nisu vidjeli samo kao prošlost, nego i kao opredjeljenje za budućnost. Ovim pismima u komunističku publicistiku uvedena je kategorija "narodi Bosne i Hercegovine", kao izraz njene konfesionalne i etničke složenosti. Na drugoj strani, uvedena je kategorija samosvojnosti BiH. Ta samosvojnost bila je pretpostavka za rješavanje njenih nacionalnih i državnih odnosa.

U pismima je sadržana i ideja "bratstva i jedinstva", koja će kao politički program biti istaknuta na zastavi antifašističkog narodnooslobodilačkog rata od 1941. do 1945. godine. Pisma su sigurno uticala da su bosanskohercegovački komunisti, poslije dvije decenije šutnje, na svojoj Prvoj pokrajinskoj konferenciji, u julu 1940, otvoreno izašli sa idejom "narodne autonomije Bosne i Hercegovine", u kojoj će ravnopravno u demokratiji živjeti Bošnjaci, Hrvati i Srbi. Ta "demokratska narodna autonomija" je njihov zajednički interes. Ona će od tada biti jedan od osnovnih programskih ciljeva KPJ, kada je u pitanju Bosna i Hercegovina. Ta je orijentacija potvrđena i na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, održanoj u Zagrebu novembra 1940. godine.

U svim tim partijskim dokumentima optuživana je istovremeno JMO da kao građanska stranka nije bila niti može biti pravi zastupnik interesa širokih narodnih slojeva Bošnjaka, pa prema tome ni stvarni nosilac autonomije BiH. Ova ocjena nije stajala jer je JMO bila stvarni politički predstavnik Bošnjaka i iskreno se prema datim prilikama zalagala za autonomiju BiH.

Mada se vođstvo JMO na razne načine borilo da očuva autonomiju BiH i samostalnost Bošnjaka u odnosu na Srbe i Hrvate, ono zbog datih prilika nije uspjelo niti moglo pitanje muslimana, odnosno Bošnjaka podići na razinu nacionalnog pitanja. Pod pritiskom da se opredijele kao Srbi ili Hrvati, vodeći su bošnjački političari logično i mudro izabrali u nacionalnom pogledu neutralno, ali legitimno, jugoslavensko ime kao oznaku svoje stranke. To je u tadašnjim prilikama bio vjerovatno jedini način da se istakne posebni muslimanski, odnosno bošnjački narodni identitet. Isto tako, iako je uživalo povjerenje širokih slojeva bošnjačog stanovništva, vođstvo JMO nije nikad formuliralo program akcije koji bi išao na stvarno poboljšanje socijalnih i kulturnih prilika tog stanovništva. Na tome su ponešto radila kulturno–prosvjetna, staleška i humanitarna društva: Gajret, Narodna uzdanica, El–Hidaje, Merhamet i dr., te Vakuf. Ali sve je to bilo nedovoljno za

pokretanje stvarnih strukturalnih promjena u bošnjačkoj zajednici i za njen brži i širi kulturni razvitak.

Jedan broj bošnjačkih intelektualaca aktivno je još od kraja prošlog stoljeća djelovao na kulturno–političkom polju, noseći se sa brojnim narodnim problemima. Tu je na prvom mjestu bio problem prihvatanja "moderne kulture", te privrednog i kulturnog napretka Bošnjaka. Drugo je bilo pitanje religije, tj. odnosa prema islamu i njegovom ispovijedanju. Na trećem mjestu bilo je pitanje nacionalne samosvijesti, koje je obuhvatalo problem položaja Bošnjaka između slavenstva i arapsko–turskog orijentalnog svijeta, te između Srba i Hrvata. Najzad, tu je bilo pitanje emancipacije bošnjačke žene i školovanje bošnjačke ženske djece. Sva su ova pitanja bila predmet rasprave na kongresu Bošnjaka intelektualaca koji je održan u Sarajevu 6. i 7. septembra 1928, povodom 25–godišnjice osnivanja Muslimanskog kulturno--potpornog društva "Gajret". Slično je bilo i zasjedanje "muslimanske školovane omladine", održano 1. i 2. februara 1939. u organizaciji beogradske sekcije "Gajreta". Na njemu su učestvovali i predstavnici "Narodne uzdanice". I u Sarajevu i u Beogradu donijeti su u pogledu navedenih pitanja konkretni zaključci, ali se malo šta od njih ostvarilo.

U cijeloj je tadašnjoj Jugoslaviji bilo oko 800 Bošnjaka sa fakultetskom diplomom. Imenom i prezimenom su u "Kalendaru Narodne uzdanice" za 1941. nabrojana 732 muslimanska intelektualca, od kojih 64 oficira, među kojima svega 15 viših: dva pukovnika (Muhamed Hromić, kapetan bojnog broda i Mustafa Bašagić); sedam potpukovnika (Sulejman Filipović, Muharem Aganović, Alija Džemidžić, Junuz Ajanović, Salko Alikadić, Bećir Kulenović i Asim Tanović), te šest majora (Reuf Miralem, Sulejman Torlić, dr. Ešref Softić, Abduselam Fejzović i Šefket Hasandedić). Od ostalih intelektualaca sa fakultetskom diplomom najviše je bilo pravnika (255), zatim profesora (126), od kojih svega sedam univerzitetskih (dr. Mehmed Begović, dr. Fehim Bajraktarević, Muhamed Dizdar, dr. Šaćir Sikirić, Salih Bašić, dr. Hamdija Ćemerlić i Mehmed Handžić), 50 teologa, 92 inženjera različitih struka, 71 liječnik, 31 ekonomista, 21 veterinar, 21 apotekar i jedan matematičar–statističar. Srazmjerno tome, udio Bošnjaka u vrhovima vlasti, odnosno na višim ili rukovodnim mjestima, u glavnim državnim nadleštvima i u administraciji bio je sasvim neznatan i zanemarljiv. Od ukupno 2.492 viša ili rukovodna činovnička mjesta u Narodnoj skupštini i Senatu, banovinama, svim ministarstvima, Državnom savjetu, Glavnoj kontroli, Narodnoj banci, Državnoj hipotekranoj banci i "Privilegovanoj agrarnoj banci" Bošnjacima je 1939. pripadalo svega 30 mjesta ili 1,2 %.

Jedan manji dio bošnjačkih intelektualaca djelovao je u okviru komunističkog pokreta i njegovih transmisionih sindikalnih, studentskih i drugih organizacija, spremajući se posebno za nastupajući rat.

Privrednim životom BiH u razdoblju između dva svjetska rata dominirala je poljoprivreda, kojom se bavio najveći broj bosanskohercegovačkog stanovništva. Taj se broj sa godinama čak povećavao. Tako se u 1921. poljoprivredom i stočarstvom bavilo 80,86 % od ukupnog broja stanovnika u BiH, a 1931. taj se broj povećao na 84,1 %. To je pojava koja nije zabilježena ni u jednoj drugoj evropskoj zemlji. Svuda se tokom XIX i XX st., usljed procesa industrijalizacije i migracija sa sela u gradove, udio poljoprivrednog sloja u ukupnom stanovništvu stalno smanjivao. To samo znači da se BiH u tom razdoblju nije razvijala, nego je u odnosu na prethodni austrougarski period čak stagnirala. Industrijom i zanatima u BiH se u razdoblju između dva rata bavilo svega između 6,30 i 6,70 % od ukupnog broja njenog stanovništva. Sama poljoprivreda, kao osnovna grana privrede, bila je vrlo nerazvijena. Zasnivala se na veoma usitnjenom seljačkom posjedu, što je bila posljedica nepravedne i van svakih ekonomskih kriterija provedene agrarne reforme. BiH je dvadesetih godina u ukupnim žetvenim prinosima učestvovala sa svega 8–9 %, a u proizvodima stočarstva sa 15–16 %.

Prema statističkim podacima 1926. u BiH je bilo svega 468 industrijskih preduzeća, koja su uglavnom poticala iz austrougarskog vremena. Industrija se pretežno zasnivala na rudarstvu, uglavnom na ugljenokopima, te na eksploataciji šuma i preradi drveta. Većina industrijskih preduzeća su ustvari bile nešto veće manufakturne radionice koje su upošljavale mali broj radnika. Kao nerazvijeno agrarno područje, opterećeno brojnim neriješenim privrednim i socijalnim problemima, BiH je teško podnosila teret svjetske ekonomske krize. Ta kriza je počela u SAD 1929, a na tadašnju Jugoslaviju se odrazila sredinom 1932. godine.

Tek od 1935. u BiH dolazi do izvjesnog bržeg privrednog razvoja. Izgrađene su željezničke pruge Ustiprača–Foča i Bileća–Nikšić te pruga normalnog kolosijeka Bihać–Knin. Prošireni su kapaciteti Željezare u Zenici i Fabrike celuloze u Drvaru. Izgrađena je drvna i hemijska industrija u Višegradu. Istovremeno, počelo se sa nešto širom elektrifikacijom i javnim radovima različite namjene. Sve je to, međutim, bilo malo, nedovoljno i daleko od stvarnih potreba zemlje da se u njoj pokrenu stvarne socijalno–ekonomske strukturalne promjene.

VIII DIO

BOŠNJACI U RAZDOBLJU 1945–1990

Borba za nacionalnu afirmaciju

Tokom decenija poslijeratnog razvitka Bošnjaci su, zajedno sa drugim narodima BiH i Jugoslavije, doživjeli određeni ekonomski, socijalni, politički i kulturni preobražaj. Potpuno je izmijenjena njihova ekonomsko–socijalna i obrazovna struktura. Između ostalog, stvorena je brojna inteligencija, koja je danas sposobna da politički shvati povijesni položaj svog naroda. Na svim poljima ljudskog stvaralaštva Bošnjaci su postigli značajne rezultate.

Dok su, kako je naprijed navedeno, 1940. nabrojana svega 732 Bošnjaka sa fakultetskom spremom, dotle je popisom od 1971. registrirano 8.376 Bošnjaka sa fakultetom, višom školom i akademijom. To znači da se za samo 25 godina poslijeratnog razvoja broj fakultetski obrazovanih intelektualaca među Bošnjacima više nego udesetostručio.

Ovaj razvitak, koji je u biti značio i znači nacionalnu afirmaciju Bošnjaka kao naroda, nije u prve tri poslijeratne decenije bio praćen odgovarajućim političko–teorijskim određenjem i priznavanjem Bošnjaka kao nacije. Izvjesne nejasnoće u tom pogledu javljale su se još u toku NOR–a. U dnevnim praktično–političkim dokumentima NOP–a Bošnjaci su uvijek tretirani kao posebna narodna cjelina, ali u općim, načelnim aktima, kao što su odluke Drugog zasjedanja AVNOJ–a, nisu posebno spominjani, kao što je to bio slučaj sa ostalih pet naroda Jugoslavije, osim u sintagmi "narod Bosne i Hercegovine". Izuzetak su bile odluke i akti ZAVNOBiH–a i ZAVNO Sandžaka.

Na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH–a, u ljeto 1944, iznijeta je ideja da se u okviru narodnooslobodilačkog fronta stvore određene organizacije i rukovodstva za pojedine nacionalnosti, prije svega za Bošnjake. U referatu Đure Pucara je istaknuto da je kod Bošnjaka kao narodne cjeline razvijen i učvršćen osjećaj narodnosti. Među njima djeluju političari koji nisu za NOP, jer ne vide garancije da će Bošnjacima biti osigurana ravnopravnost sa ostalim narodima. Zato se kao nužna nameće potreba da se u okviru NOF–a BiH konstituira "Muslimanski politički odbor" koji bi po svom sastavu imao autoritet u narodu i tako uticao na veći priliv Bošnjaka u partizanske redove. Ideju o osnivanju posebnog političkog odbora odbacili su sami Bošnjaci, pripadnici KPJ i članovi rukovodstva NOF–a BiH. Tako je Avdo

Humo pisao 8. VIII 1944. u *Oslobođenju* da je NOF po svojoj unutrašnjoj strukturi jedinstvena politička organizacija, a ne koalicija stranaka, odbacivši tako mogućnost stvaranja posebnog, *muslimanskog* političkog odbora u okviru NOF–a.

Bošnjaci su tako dovedeni u situaciju da svoje socijalno, političko i kulturno biće i razvoj iskazuju i ostvaruju na principu jedinstvenog institucionaliziranja, zajedno sa Srbima i Hrvatima. Time se htjela izbjeći parcijalizacija u socijalnim odnosima i "podvojenosti u kulturno–prosvjetnom radu". Za Bošnjake je bio značajan prekid sa predratnom institucionalnom polarizacijom koja je provođena preko prosrpskog "Gajreta" i prohrvatske "Narodne uzdanice".

Neposredno po oslobođenju zemlje, došlo je ipak do izvjesne, mada kratkotrajne, obnove političkih i kulturnih institucija na nacionalnoj osnovi. Već je 22. V 1945. osnovan u Sarajevu Glavni odbor Muslimana u BiH, kao neka nedefinirana vrsta političko–predstavničkog tijela. U jesen 1945, pored srpske "Prosvjete", hrvatskog "Napretka" i jevrejske "Slobode", osnovano je jedinstveno bošnjačko kulturno–prosvjetno društvo "Preporod" i pokrenut list *Novo doba* kao njegovo glasilo. U svoje osnovne zadatke i ciljeve "Preporod" ubraja prekid sa praksom "nenarodnog dijeljenja" Bošnjaka i uvođenje duha "novog vremena", njegovanje tekovina NOB, "bratstva i jedinstva", međusobnu koordinaciju i distanciranje od muslimanske ortodoksije, konzervativnosti i reakcije. Već tokom 1947. raspušten je Glavni odbor muslimana, a 1949. ugašen je rad "Preporoda", što indicira da je njihovo osnivanje u datom trenutku diktirano razlozima kratkoročnog političkog oportuniteta. Time je u biti ukinuto nacionalno priznanje Bošnjaka postignuto u NOR–u. Istovremeno je time napušten svaki pokušaj konstituiranja bošnjačke kulturne autonomije.

Ljudski gubici i ratna razaranja BiH

Narodi Bosne i Hercegovine masovno su učestvovali u NOB–i i revoluciji i podnijeli velik teret, posebno svojim ogromnim ljudskim žrtvama, kako vojnim tako i civilnim. Kraj rata 1945. BiH je dočekala teško razorena, sa velikim gubicima u ljudskim životima i materijalnim dobrima. Smatra se da je od zločina okupatora, ustaša i četnika, te u borbi protiv njih stradalo više od 500.000 stanovnika BiH. Procjenjuje se da je u cijeloj Jugoslaviji u ratu od 1941. do 1945. ukupan broj poginulih, ubijenih i na drugi način stradalih između 1.014.000 i 1.027.000. Među stradalima je Srba oko 500.000, Hrvata oko 200.000, Bošnjaka 103.000, Jevreja 57.000, Slovenaca 42.000, Crnogoraca 20.000 i Makedonaca 6–7 hiljada. Teško je reći, jer takvi proračuni nisu vršeni, koliko od ovih ukupnih gubitaka Srba i Hrvata otpada na samu Bosnu i Hercegovinu. To se jedino može reći za Bošnjake, jer se broj od 103.000 stradalih uglavnom odnosi skoro isključivo na BiH, sa sasvim neznatnim procentom koji otpada na Sandžak. Ako se ovi podaci sagledaju u odnosu na očekivani prirodni prirast stanovništva, onda se može zaključiti da su u Drugom svjetskom ratu procentualno, u odnosu na ukupni broj stanovništva, najviše stradali Bošnjaci. Njima je rat odnio 8,1 % od ukupnog stanovništva. Taj narod je u ratu, uglavnom usljed genocida koji je nad njim vršen, desetkovan. Tako su Bošnjaci ustvari najtragičniji narod Drugog svjetskog rata na tlu BiH i cijele bivše Jugoslavije.

U komunističkom režimu, koji se u svakodnevnoj praksi često svodio na primitivni srpsko–crnogorski hegemonizam i agresiju, šutke se prelazilo preko ove tragične sudbine Bošnjaka. O genocidu koji je nad Bošnjacima izvršen u Drugom svjetskom ratu u Jugoslaviji se kroz više od 45 godina poslije rata nije smjelo govoriti. Sve se namjerno prekrivalo zaboravom, kao da su žrtve Bošnjaka manje vrijedne, manje tragične i manje ljudske od jednake tragedije i žrtava drugih jugoslavenskih naroda.

BiH je u toku rata u pogledu materijalnog snabdijevanja NOV–e i POJ–e podnijela najveći teret, pretrpjevši uz to ogromna materijalna razaranja. Najveći dio zemlje bio je potpuno uništen. Zemlja je ostala skoro sasvim bez stambenog fonda, javnih objekata i školskih zgrada. Od oko 820.000 srušenih ili manje ili više oštećenih građevinskih objekata u Ju-

goslaviji, skoro 400.000, praktično polovina, nalazila se na tlu Bosne i Hercegovine. Privreda je teško stradala. Uništeno je oko 150 preduzeća i rudnika. Opljačkan je najveći dio sredstava za rad i bogatstvo naroda. Porušeno je i uništeno preko 1.100 škola. Uništene su i onesposobljene skoro sve saobraćajnice, osobito željeznice. Stočni fond zemlje je skoro u cijelosti uništen. Spaljeni su i uništeni i cijeli gradovi, kao što su Vlasenica, Rogatica, Višegrad, Prozor, Glamoč, Bosanski Petrovac, Drvar itd.

Težinu situacije povećavala je i činjenica da je BiH već od ranije zaostajala u razvoju u odnosu na ostale dijelove Jugoslavije. BiH je 1946. dostigla 69 % predratne industrijske proizvodnje. U 1947. bilo je svega 165.000 ili 6,7 % zaposlenog stanovništva, od toga u industriji samo 51.000. Od ukupnog društvenog proizvoda u industriji je stvarano samo 13 %, a u poljoprivredi 36 %. Prve poslijeratne godine u čitavoj BiH bilo je samo 147 školskih objekata, 220 ljekara i 2.000 postelja za bolnički smještaj. Kako je utvrđeno popisom, u martu 1948. bilo je 45 % nepismenog stanovništva starijeg od deset godina. U tim uslovima trebalo je pristupiti obnovi zemlje.

Međunarodni položaj nove države

Drugim zasjedanjem AVNOJ–a i njegovim odlukama u Jugoslaviji je oformljena nova država, sa sistemom organa državne vlasti od najnižih do najviših. Piramida vlasti polazila je od općinskih i sreskih NOO, preko zemaljskih antifašističkih vijeća po federalnim jedinicama, a završavala se na vrhu sa AVNOJ–em, njegovim Predsjedništvom i NKOJ–em, kao privremenom vladom. Prilikom svog nastajanja nova država, Demokratska Federativna Jugoslavija, nije dobila međunarodno priznanje, iako su saveznici tokom 1943. priznali NOV Jugoslavije, što je bilo od velikog značaja. Zapadni saveznici, uključujući i Sovjetski Savez, i dalje su priznavali izbjegličku kraljevsku vladu u Londonu, pa su tako u odnosu na inozemstvo postojale dvije vlade. Jedna je bila međunarodno priznata izbjeglička vlada, koja nije imala nikakve faktičke vlasti u zemlji i kojoj je AVNOJ oduzeo legitimitet. Na drugoj strani bio je NKOJ, stvarna vlada, koja je imala svu vlast u zemlji, ali koja nije bila međunarodno priznata.

U takvoj situaciji, novoj, stvarnoj vladi, Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije, predstojala je teška borba da izbori međunarodno priznanje i tako osigura tekovine NOB–e. Značaj tog međunarodnog priznanja i održanja državnopravnog kontinuiteta jugoslavenske države bio je u činjenici da bi time nova Jugoslavija automatski imala status savezničke zemlje, sa svim pravima i pogodnostima koje su iz toga proisticale. Tu je na prvom mjestu pravo da bude član Organizacije ujedinjenih nacija, pravo da prima međunarodnu materijalnu pomoć putem Uprave Ujedinjenih nacija za pomoć i obnovu (UNRRA), koja je kao privremena agencija osnovana 9. XI 1943. radi pružanja pomoći zemljama opustošenim ratom, te pravo da zahtijeva reparacije od poraženih sila Osovine itd.

S druge strane, saveznici u Drugom svjetskom ratu, u prvom redu Velika Britanija, koji su bili svjesni realnosti novonastale države i odnosa na terenu, nastoje radi osiguranja svojih interesa na Balkanu naći neko kompromisno rješenje, kojim bi se eventualno u Jugoslaviji spasila monarhija, ili bar neki politički uticaj starih građanskih struktura i snaga. S tim ciljem Saveznici su vršili pritisak na NKOJ, koji je iz pragmatičnih razloga pokazao spremnost da stupi u pregovore sa izbjegličkom vladom, pod uslovom da

se na njenom čelu nađe neka nekompromitirana ličnost. Pod britanskim pritiskom, za predsjednika izbjegličke vlade imenovan je dr. Ivan Šubašić, bivši ban Banovine Hrvatske, koji je odmah, britanskim posredovanjem, stupio u vezu sa NKOJ–em, radi pregovora o osnivanju jedinstvene vlade. Pregovori su vođeni u dva maha, prvo na Visu 16. VI 1944, a zatim u Beogradu, gdje je 1. XI 1944. potpisan Sporazum Tito–Šubašić, o uspostavljanju jedinstvene organizacije vlasti. Pošto je odlukom AVNOJ–a bio zabranjen povratak u zemlju kralju Petru II, osnovano je kraljevsko namjesništvo, koje je trebalo formalno vršiti kraljevsku vlast do odluke Ustavotvorne skupštine o konačnoj sudbini monarhije. Na osnovu Sporazuma istovremeno je 1. III 1945. osnovana jedinstvena vlada Demokratske Federativne Jugoslavije, sa Titom kao predsjednikom vlade i dr. I. Šubašićem kao ministrom vanjskih poslova. Time je likvidiran faktički paralelizam vlada i međunarodnog predstavljanja Jugoslavije i potpuno osiguran međunarodni kontinuitet nove države i preuzimanje onih međunarodnih ugovora sa Saveznicima i neutralnim silama koji su bili u interesu zemlje. U tom smislu, nova jedinstvena vlada DFJ na prvom mjestu je prihvatila raniju odluku izbjegličke vlade da Jugoslavija bude jedan od osnivača OUN, pa je uputila svoju delegaciju na Osnivačku konferenciju UN u San Francisku, 26. VI 1945. godine.

Privremena i ustavotvorna skupština

Treće i posljednje zasjedanje AVNOJ–a održano je u Beogradu od 7. do 10. VIII 1945. U skladu sa preporukama Krimske konferencije, na kojoj su učestvovali "trojica velikih": Roosevelt, Staljin i Churchill (Jalta, 4–11. II 1945), AVNOJ je trebalo da se proširi jednim brojem starih građanskih političara i tako preraste u Privremenu narodnu skupštinu. Na svom Trećem zasjedanju AVNOJ je donio odluku da se proširi sa 118 novih članova, kako bi ispunio preporuku Krimske konferencije. Pri političkim pregovorima oko proširenja AVNOJ–a kriterij je bio da se niko od novoprimljenih članova ili poslanika nije kompromitirao saradnjom sa okupatorom tokom rata. Po tom osnovu u AVNOJ je kooptirano 36 poslanika iz posljednjeg saziva Skupštine Kraljevine Jugoslavije, izabranog na izborima 11. XII 1938. godine. Daljih 69 novih članova ušli su u AVNOJ prema sporazumu između različitih političkih stranaka i grupa. Najzad, 13 političkih ličnosti izvan stranaka pozvani su da kao pojedinci uđu u prošireni AVNOJ. Tako se AVNOJ konstituirao u Privremenu Narodnu skupštinu. Sa 368 vijećnika AVNOJ–a i 118 novih poslanika Privremena narodna skupština imala je 486 članova. Ogromna većina poslanika u Privremenoj skupštini djelovala je na jedinstvenoj političkoj platformi Narodnog fronta, tj. na očuvanju i odbrani tekovina NOB–e, ali se jedan broj novoprimljenih poslanika postavljao i djelovao kao opozicija politici Narodnog fronta. Osnovni zadatak Privremenog narodnog predstavništva bio je da donese zakone kojima će se pripremiti i izvršiti izbori za Ustavotvornu skupštinu. Privremena narodna skupština okončala je svoj rad 28. X 1945. godine.

Izbori za Ustavotvornu skupštinu obavljeni su 11. XI 1945. Prema zakonu koji je prethodno usvojila Privremena narodna skupština, Ustavotvorna skupština je bila dvodomna i sastojala se od Savezne skupštine i Skupštine naroda. Takvo rješenje odgovaralo je federalnom ustrojstvu države. Na izborima su se pojavile dvije liste. Prva je bila Lista Narodnog fronta Jugoslavije, a druga je bila opoziciona lista bez formalnog naziva (u narodu nazvana "ćorava kutija"). Na izborima za Saveznu skupštinu Lista Narodnog fronta dobila je 6.725.047 glasova ili 90,48 % birača, a kutija bez liste 707.422 ili 9,52 %. Sličan omjer bio je i kod izbora za Skupštinu naroda,

gdje je za Listu Narodnog fronta glasalo 6.574.975 ili 88,69 % birača, dok je kutija bez liste dobila 838.239 ili 11,31 % glasova.

Oba doma Ustavotvorne skupštine sastala su se 29. XI 1945, tačno na drugu godišnjicu Drugog zasjedanja AVNOJ–a. Na toj svojoj prvoj sjednici Ustavotvorna skupština je donijela svoj prvi akt, pod nazivom Deklaracija o proglašenju Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Nakon kratkog historijskog uvoda i podsjećanja na NOB–u i njene tekovine, u Deklaraciji se zaključuje da je saglasno slobodno izraženoj volji svih naroda Jugoslavije, Ustavotvorna skupština na zajedničkoj sjednici obaju domova "riješila i rješava u ime naroda i na osnovu zakonskih odluka" da se Demokratska Federativna Jugoslavija proglašava narodnom republikom, pod imenom Federativna Narodna Republika Jugoslavija. Na kraju se konstatira da se "ovom odlukom konačno u ime svih naroda Jugoslavije ukida monarhija u Jugoslaviji, a Petar II Karađorđević s cijelom dinastijom Karađorđevića lišava svih prava koja su njemu i dinastiji Karađorđevića pripadala".

U toku rada na Ustavu, Ustavotvornoj skupštini su stizala od građana različiti prijedlozi i sugestije u pogledu nekih ustavnih rješenja i formulacija. Govoreći o tome, tadašnji ministar za Konstituantu (Ustavotvornu skupštinu) Milovan Đilas rekao je da je "karakterističan prijedlog jednog muslimana, da bi trebalo unijeti šestu buktinju u naš državni grb". Prijedlog se obrazlagao time da su Bošnjaci, pored Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, šesta jugoslavenska nacija pa bi zato u državni grb morala ući "šesta buktinja kao simbol muslimanske nacionalnosti". U prijedlogu se inače ističe da su Bošnjaci u svemu ostalome odobrili nacrt ustava. Tim povodom Đilas je rekao da Ustavotvorna skupština ne može raspravljati o tome da li su Bošnjaci nacija ili nisu, jer je to "teorijsko pitanje" koje se ne može rješavati "jednim dekretom". Ako bi šestu buktinju trebalo unijeti kao simbol šest federacija (republika), onda bi se o tome moglo raspravljati, istakao je Đilas. Ali, pošto se stalo na stanovište da svaka nacija treba dobiti svoju buktinju, onda u svakom slučaju mora biti samo pet buktinja. U zaključku je Đilas izjavio da time ne poriče "posebne crte kod Muslimana". Na ovo Đilasovo izlaganje (18. I 1946) polemički je reagirao poslanik Ustavotvorne skupštine iz Mostara Husein Husaga Čišić. On je otvoreno prigovorio Predsjedništvu Ustavotvorne skupštine što se u Ustavu uz ostale južnoslavenske narode ne pojavljuju i Bošnjaci. Niko od ostalih poslanika iz BiH nije podržao Čišića, ali je on istrajao u svom stavu. Bio je jedini poslanik koji je glasao protiv Ustava s obrazloženjem da to čini zato što se u njemu ne spominju Bošnjaci kao nacija. Izglasavanjem Ustava FNRJ 31. I 1946. Ustavotvorna skupština je obavila svoj završni čin. Odmah je nastavila dalji rad kao Narodna skupština FNRJ.

Pošto je u međuvremenu Narodna skupština BiH, odnosno njeno Predsjedništvo, donijela Zakon o Ustavotvornoj skupštini Narodne Republike Bosne i Hercegovine, 13. X 1946. održani su izbori za Ustavotvornu skupštinu NR BiH. Prvo zasjedanje Ustavotvorne skupštine NR BiH počelo je 11. XI 1946. godine. Na tom svom prvom zasjedanju ona je potvrdila sve odluke Drugog zasjedanja ZAVNOBiH–a, a zatim sve akte koje su donijeli Narodna skupština BiH i njeno Predsjedništvo u vremenu od 26. IV 1945.

do sastanka Ustavotvorene skupštine. Na sjednicama održanim od 28. do 31. XII 1946, tačno jedanaest mjeseci nakon proglašenja prvog ustava FNRJ, Ustavotvorna skupština je usvojila i proglasila prvi republički ustav. BiH je njime, kao "narodna država republikanskog oblika", dobila svoju unutrašnju organizaciju, u skladu sa svojim tadašnjim ekonomskim ustrojstvom, socijalnim i političkim stanjem i odnosima. Ustav BiH bio je sličan ustavima ostalih federalnih jedinica. On je izrazio njena suverena prava i državnost, ali unutar jedinstvenog društveno–ekonomskog i političkog sistema tadašnje Jugoslavije. NR BiH raspolagala je onim suverenim pravima koja nisu prenesena na FNRJ. Ona je imala svoju državnu teritoriju, koja se nije mogla mijenjati bez njenog pristanka, dok je narod svoju volju izražavao putem svojih slobodno izabranih predstavnika. Za razliku od Odluka ZAVNO-BiH–a, Ustav nije poimenice navodio narode BiH. U tom pogledu Ustav je samo sadržavao odredbu da su u "Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini njene narodnosti u svemu ravnopravne" i da "nacionalne manjine uživaju pravo i zaštitu svog kulturnog razvitka i slobodne upotrebe jezika".

Nakon što je donijela Ustav, Ustavotvorna skupština je u istom sastavu nastavila rad kao Narodna skupština Narodne Republike Bosne i Hercegovine.

Sukob Staljin–Tito

Informbiro (Informacioni biro komunističkih i radničkih partija) osnovan je u Varšavi u septembru 1947, uz učešće predstavnika komunističkih partija Bugarske, Italije, Jugoslavije, Mađarske, Poljske, Sovjetskog Saveza, Francuske, Čehoslovačke i Rumunjske, kojima se naknadno priključila i Albanija. Biro je osnovan pod vidom razmjene iskustava i koordinirane djelatnosti navedenih partija na osnovu uzajamne saglasnosti. Stvarni cilj bio je da Staljin ostvari potpunu kontrolu ne samo nad navedenim partijama nego praktično nad cjelokupnim svjetskim komunističkim pokretom. Za stalno sjedište Informbiroa određen je Beograd, a od napada Informbiroa na Jugoslaviju sjedište mu je preseljeno u Bukurešt. Kako se Tito, kao čovjek sa iskustvom i autoritetom jednog od velikih vojskovođa i pobjednika iz Drugog svjetskog rata, nije htio potčiniti Staljinovom diktatu čak ni u toku rata, to je ovaj pripremio Rezoluciju o stanju u KPJ, kojom je oštro napao cjelokupnu jugoslovensku politiku. Rezolucija je usvojena na sastanku Informbiroa u Bukureštu, kojem Jugoslavija nije prisustvovala. Od tada je počela velika propagandna kampanja protiv KPJ, uz stalne oružane prijetnje i provokacije prema Jugoslaviji.

Rezolucija Informbiroa i sukob Tita sa Staljinom imali su teške više-godišnje posljedice na stanje, prilike i odnose u samoj Jugoslaviji. Sukob sa Staljinom nije ostao na međudržavnoj i međunarodnoj razini, nego je istovremeno doveo do rascjepa unutar KPJ, što se odrazilo na opće prilike u cijeloj zemlji i čije su se posljedice osjećale sve do raspada Jugoslavije. Nakon objavljivanja Rezolucije Informbiroa, u zemlji je počeo opšti progon svih onih koji su se izjasnili za nju, tj. za Staljina, a protiv Tita. Takvi su nazivani "informbirovcima". Oni se samo iz tadašnje službene jugoslavenske perspektive mogu posmatrati kao jedinstven opozicioni front. Taj front nije bio malobrojan. Prema nekim procjenama, obuhvatao je oko 20 procenata cjelokupnog članstva KPJ. Jugoslavenski komunistički pokret je od svog početka bio raznolik, kao što je bila raznolika sama Jugoslavija. Tako su informbirovci predstavljali i izražavali različite uticaje i interese: historijske, nacionalne, centralističke, autonomističke i mnoge druge. Rascjep unutar KPJ povodom Rezolucije Informbiroa je kulminacija i krajnja tačka dugih

frakcionaških borbi unutar te partije tokom dvadesetih i tridesetih godina, koje su se u pritajenoj formi nastavile i tokom rata 1941–1945. godine. Taj rascjep ujedno pokazuje da je nacionalno pitanje u jugoslavenskoj politici uvijek igralo dominantnu ulogu. Može se reći da informbirovci, koji su imali i jaku spoljnu podršku, nisu uspjeli srušiti Tita ne zato što su bili malobrojni, nego zato što su i sami međusobno bili podijeljeni i što nisu imali jedinstven program.

Tito i oni koji su bili uz njega sasvim su bili svjesni da svoju borbu protiv informbirovaca mogu dobiti samo uz određenu cijenu. Ta cijena bila je samo gruba i surova represija prema informbirovcima ili "ibeovcima", kako su još u narodu nazivani. Sukob sa Staljinom odigrao je istu ulogu u oblikovanju jugoslavenskog političkog sistema koju su imali kolektivizacija i čistke u tridesetim godinama za historiju sovjetskog komunizma. Vođe KPJ/SKJ pokušavale su izbjeći sovjetski ćorsokak. Ali, umjesto da prihvate višepartijsku demokratiju i privatnu inicijativu u privredi, što im je Zapad nudio, oni su se opredijelili za "jugoslovenski put u socijalizam", što je značilo samoupravljanje, decentralizaciju privrede i druge neuspjele popravke i prepravke sovjetskog sistema.

Nakon Staljinove smrti (u martu 1953) došlo je 1955. do normalizacije sovjetsko–jugoslavenskih odnosa. Informbiro je službeno raspušten u aprilu 1956. godine.

Razlaz i sukob sa Sovjetskim Savezom imao je dvije neposredne posljedice na političke i ekonomske prilike u Jugoslaviji. Prva je zavođenje sistema radničkog samoupravljanja. Druga je veoma povećani pritisak na selo i seljaka kroz ubrzani i manje ili više prisilni proces kolektivizacije, obavezni otkup i svakovrsna druga zahvatanja u rezultate mukotrpnog seljačkog rada.

Radničko samoupravljanje je i kao termin nastalo u Jugoslaviji, a uvedeno je Osnovnim zakonom o upravljanju državnim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva, koji je Skupština FNRJ usvojila 27. VI 1950. godine. Sistem se dalje razvijao i širio na sve oblasti društvenog života pa se više nije govorilo o *radničkom,* nego o *društvenom* samoupravljanju. Sistem je od početka bio birokratiziran i u biti je predstavljao puku transmisiju partijske države, koja je putem partijskih komiteta sve nadzirala i držala u svojim rukama. S vremenom je sistem samoupravljanja postao uzrokom svekolike i privredne i političke krize u zemlji.

Bez obzira na poteškoće koje su se pojavile zbog sukoba sa Informbiroom, prvi petogodišnji plan je, mada sa zakašnjenjem, ipak ispunjen. Jedan hroničar je zapisao da je to bio "smion" i "maštarski projekat", koji se mogao prihvatiti samo zbog povjerenja koji je narod još iz vremena NOR–a imao

u novu vlast, te samo u periodu neposredno poslije rata, kada se živjelo u "zanosu velikih ideala i ciljeva". Cijenu svega toga platilo je selo. Nova država je od početka veoma polagala na širenje zadrugarstva u svim privrednim oblastima, ali posebno na selu. Zadrugarstvo je unijeto i u prvi Ustav FNRJ. U Jugoslaviji je već krajem 1945. osnovana 31 seljačka radna zadruga. Slijedeće godine ih je bilo 454, a 1947. već 808. Krajem 1948. bilo ih je 1.318. Upravo od tada, nakon Rezolucije Informbiroa, jugoslavensko političko vođstvo, da bi odbilo optužbe iz Rezolucije da podržava "kulačke elemente na selu", počinje sa ubrzanom prisilnom kolektivizacijom sela. Seljaci su bukvalno golom silom tjerani u seljačke radne zadruge, koje se velikom brzinom množe u svim krajevima države. Metoda obaveznog otkupa i druge mjere tadašnje ekonomske politike na selu provođene su krajnje bezobzirno i represivno. Nezadovoljstvo među seljaštvom bilo je izuzetno veliko. Selo je naprosto vrilo. Bilo je samo pitanje dana gdje će i kada doći do otvorenog seljačkog revolta.

Cazinska buna 1950. godine

Do otvorene oružane seljačke bune došlo je u cazinskom kraju, a bunom je istovremeno bio zahvaćen i susjedni slunjski kotar na Kordunu u Hrvatskoj. Bila je to zajednička bošnjačko–srpska seljačka buna protiv, kako su njeni učesnici kasnije u istrazi izjavljivali, otkupa, otimačine, prisilnog rada, brutalnog ponašanja pojedinih predstavnika vlasti i "drugih nepravdi protiv kojih smo se borili i u vrijeme rata". Ljudi koji su podigli i vodili bunu poznavali su se dobro još iz vremena rata. Skoro su svi bili učesnici NOR–a, a neki i nosioci "Partizanske spomenice 1941". Ideja o buni nastala je vjerovatno nakon 1949. godine. Situacija je u to vrijeme bila užasna, neizdrživa, kako se toga sjećao jedan od učesnika bune. "Otkup i postupci ljudi iz vlasti bili su više nego ponižavajući." Idejni začetnik bune bio je Mile Devrnja, srpski seljak iz sela Koranjski Lug, kotar slunjski, prvoborac i nosilac Spomenice, "legenda ovog kraja". Poslije rata uglavnom je radio kao lugar. Drugi je Milan Božić, srpski seljak iz sela Crnaja, srez Cazin, također prvoborac i nosilac Spomenice. Nakon demobilizacije živio je, kao i prije rata, kao dobrostojeći seljak i čovjek od ugleda i autoriteta ne samo u rodnoj Crnaji nego i u drugim okolnim bošnjačkim i srpskim selima. Milan Božić je bio komandant Cazinske krajine. Njegov zamjenik je bio Ale Čović, pripadnik čuvene vojske Huske Miljkovića, najznačajnije bošnjačke milicije u Drugom svjetskom ratu. Huskina vojska, koja je brojala oko 4.000 boraca, prešla je u proljeće 1944. partizanima. Od tada se i Ale Čović do kraja hrabro borio u redovima partizana.

Ima indicija da su vođe bune u toku njene pripreme održavali šire veze i sa nekim ljudima u vrhovima vlasti Hrvatske i Jugoslavije. Za pripremu bune su navodno znali i podsticali je ministri u vladi Hrvatske, Rade Žigić i Stevo Opačić–Čanica, inače narodni heroj. Prema nekim naznakama za bunu je znao i odobravao je čak i Milovan Đilas. Vođe bune su izgleda računale i na podršku veoma brojnog i snažnog bihaćkog garnizona tadašnje JNA. Sa odgovornim ljudima u bihaćkom garnizonu vezu su održavali Ale Čović i njegov otac.

Buna je počela tačno na Đurđevdan – Jurjevo, 6. V 1950, a u krvi i nemilosrdno je ugušena intervencijom trupa JNA u danima od 19. maja do

4. juna 1950. godine. Na Zapadu se brzo saznalo za bunu, putem diplomatske i špijunske mreže zapadnih sila u zemlji. Vlasti nisu dopustile da u domaću, širu jugoslavensku javnost prodre bilo kakva vijest o buni. Dijelovi Cazinske krajine zahvaćeni bunom i slunjski kotar hermetički su bili zatvoreni i izolirani od spoljnog svijeta kordonima vojske i odredima milicije.

Vlasti su se surovo obračunale sa učesnicima bune. Na osam sudskih procesa u Cazinu i jednom u Slunju osuđeno je ukupno 291 lice zbog pokušaja rušenja državnog poretka. Trojica glavnih organizatora i vođa bune: Milan Božić, Ale Čović i Mile Devrnja osuđeni su na smrt i strijeljani u septembru, odnosno novembru 1950. godine. Jedan kasniji Đilasov iskaz o cazinskim bošnjačkim pobunjenicima veoma upečatljivo, mada posredno, govori o socijalno–ekonomskim prilikama seljaštva koje je krenulo u bunu. Cazinski Bošnjaci nisu ni u ratu, ni prije rata, ni svojom "vjersko–etničkom posebnošću" bili naklonjeni srpskoj monarhiji. Na bunu ih je ipak podstakla glasina da se na Đurđevdan – Jurjevo "kralj Petar II spustio padobranom negdje u okolini". To može značiti samo to da je situacija bila takva da bi se narod priklonio i srpskom kralju, samo da bi se riješio većeg zla, tj. komunizma.

Cazinska buna bila je signal državnom vrhu da se mora mijenjati politika prema selu i seljaštvu. Od 1953. ubrzano se raspuštaju seljačke radne zadruge. Zakonom o zemljišnom fondu iz 1953. utvrđen je maksimum zemljišnog posjeda za zemljoradnike na 10 hektara (100 dunuma) obradive zemlje. Višak od oko 270.000 hektara otkupljen je po utvrđenim cijenama prema bonitetu zemljišta i pripojen zemljišnom fondu općenarodne imovine.

Nepostojanje i nemogućnost institucionalne identifikacije Bošnjaka desetljećima su praćeni nedostatkom nužnog minimuma spoznaje, kako Bošnjaka o sebi tako osobito pripadnika drugih naroda o njima. To je veoma usporilo proces nacionalne, a osobito kulturne afirmacije Bošnjaka. Umjesto ravnopravnosti, Bošnjacima je samo data "mogućnost da se mirnim evolutivnim putem nacionalno opredijele". Politika se narednih decenija držala uvjerenja da su Bošnjaci samo jedna vjerska grupa, čiji će se pripadnici, zavisno od svog kulturno–političkog napretka, nacionalno opredjeljivati kao Srbi, Hrvati, Crnogorci itd. Škola je bila glavno uporište politike nacionalnog opredjeljivanja. Ta je politika vodila odsustvu svake javne identifikacije Bošnjaka i negiranju njihove povijesti, tradicije, književnosti i svih onih duhovnih vrijednosti čijim se usvajanjem u procesu odgoja i obrazovanja razvija vlastito nacionalno biće i oblikuje svijest o njemu, odnosno svijest o samom sebi.

U prvim poslijeratnim godinama obnovljeni su, na načelima odvojenosti crkve i države i slobode svijesti i vjeroispovijesti, proklamiranim prvim Ustavom FNRJ i ustavima narodnih republika, organizacija i rad Islamske vjerske zajednice. Kraj rata i oslobođenje IVZ je dočekala u teškim organizacionim i materijalnim prilikama. Rukovodne strukture IVZ, preostale još iz predratnog doba, ostale su bez kontakta sa nižim vjerskim službenicima i svojim područnim organima te se Zajednica u cijelosti teško orijentirala i snalazila u novim uslovima. Jedan broj vjerskih službenika je bilo dobrovoljno, bilo po sili zakona (naprimjer vjeroučitelji po osnovnim i srednjim školama), bilo iz straha zbog militantne ateističke propagande, napustio vjersku službu, smatrajući je u poratnim okolnostima besperspektivnom. Pored ostalog, to je bilo i zbog oduzimanja vakufske imovine, koja je predstavljala materijalnu bazu IVZ. Najveći broj nižih vjerskih, uglavnom seoskih i drugih džematskih imama, ostao je vjeran svom pozivu i svojim dužnostima. Oni su i dalje obavljali vjerske dužnosti po džamijama i mektebima, čiji je rad odobren 1946. odlukom Ministarstva prosvjete BiH. Mektebi su radili sve do 1952. godine. Vakufska imovina, koja se sastojala uglavnom od nekretnina, brojnih stambenih i poslovnih zgrada i objekata, gotovo je pot-

puno uništena u ratnim razaranjima. Uprkos materijalnim i kadrovskim teškoćama, IVZ je tokom 1947. obnovila svoju organizacionu strukturu i vjersku hijerarhiju. Izvršeni su izbori za lokalne organe IVZ u svim krajevima zemlje gdje žive pripadnici islama i konstituirani republički vakufski sabori, odnosno vrhovna islamska starješinstva za BiH, Srbiju, Crnu Goru i Makedoniju, te Vrhovni vakufski sabor za FNRJ. Organizacija Islamske vjerske zajednice je dovršena donošenjem Ustava IVZ, izborom Vrhovnog islamskog starješinstva za FNRJ, te izborom reisul-uleme, kao vrhovnog vjerskog poglavara, na zasjedanju vakufskog sabora 26–27. VIII 1947. u Sarajevu. Od tada IVZ razvija i postepeno razgranava svoju vjersko–prosvjetnu djelatnost, a od početka sedamdesetih godina izdavačku i općenito kulturnu djelatnost. Početkom novembra 1969, na zasjedanju Vrhovnog sabora IVZ u Prištini, donijet je njen novi ustav, po kojem se IVZ službeno nazvala samo Islamska zajednica, pošto se smatra da riječ islam implicite sadrži pojam vjere. Najzad, u aprilu 1990, tokom mjeseca ramazana, usvojen je takozvani Ramazanski ustav IZ, po kojem je, umjesto dotadašnjeg Vrhovnog starješinstva IZ, uspostavljen Rijaset, a umjesto Ulema-medžlisa, Mešihat kao vrhovna duhovna vlast.

Početkom pedesetih godina, na temelju Zakona od 28. IX 1950. provedena je u zemlji široka, u osnovi represivna, kampanja za "skidanje zara i feredže", tj. otkrivanje bošnjačke žene, čime je ostvaren jedan od strateških ciljeva ondašnje vlasti u pogledu položaja muslimanske žene u društvu.

Bez obzira na denacionalizatorsku politiku prema Bošnjacima kao muslimanima, u vidu provođenja njihovog "nacionalnog opredjeljivanja", oni su uvijek, kada im je za to bila pružena mogućnost i na način na koji im je to bilo dozvoljeno, jasno i u ogromnoj većini izražavali svoj poseban etnički kulturni entitet i identitet. Prilikom prvih poratnih popisa stanovništva u Jugoslaviji, Bošnjaci su imali mogućnost da se "opredijele" kao pripadnici neke druge nacije (Srbi, Hrvati i sl.) ili da ostanu "neopredjeljeni". U Jugoslaviji je 1948. bilo 810.126 (u BiH – 778.403) nacionalno "neopredijeljenih" Bošnjaka, dok se istovremno više od petine (22 %) ove populacije "opredijeljeno" bilo vlastitom voljom, bilo administrativno za Srbe, Hrvate, Crnogorce itd. Pri popisu stanovništva 1953. za sva lica jugoslavenskog porijekla, "koja nisu bliže nacionalno opredijeljena", što se prije svega odnosilo na Bošnjake, uvedena je nova statistička kategorija "Jugoslaven–neopredijeljen". Takvih "neopredijeljenih Jugoslavena", tj. Bošnjaka, izbrojano je 998.697 (u BiH – 891.800). Kada je 1961. prvi put uvedena statistička odrednica "Musliman u etničkom smislu", takvih je bilo 972.960 (u BiH – 842.248). Istovremeno se 1961. godine u BiH 265.731 musliman izjasnio kao "Jugoslaven – nacionalno neopredijeljen", što je bilo 84 % svih onih

koji su se u cijeloj Jugoslaviji (317.125) izjasnili na ovaj način. U svakodnevnoj se političkoj praksi osobenost Bošnjaka ipak uzimala u obzir, posebno u raznim predstavničko–političkim tijelima, mada proporcionalno ni približno njihovom udjelu u ukupnom stanovništvu. Istovremeno je praktično bilo onemogućeno proučavanje povijesti, književnog i kulturnog razvitka Bošnjaka. To je bila posljedica činjenice da su vladajuće snage dato povijesno stanje poslije 1945. interpretirale tako da ne povrijede određene nacionalne, u prvom redu srpske, zapravo nacionalističke interese, prisutne u BiH i oko nje još od prve polovine XIX stoljeća.

Dok se u zemlji tih godina vodila teška, složena i rizična kulturno–politička borba da se Bošnjacima konačno omogući da se nacionalno odrede, makar i pod vjerskim imenom, sa velikim početnim slovom (*Musliman*), dotle se početkom šezdesetih godina jedna grupa intelektualaca u emigraciji, da bi se oslobodila hrvatskog i srpskog pritiska, odlučno vratila bošnjaštvu, kao stvarnoj i jedinoj bosanskomuslimanskoj nacionalnoj identifikaciji. Taj je stav jasno i argumentirano iznio Adil Zulfikarpašić u jednom članku objavljenom septembra–oktobra 1963. u časopisu *Bosanski pogledi,* koji je tada izlazio u Fribourgu u Švicarskoj. Deset godina kasnije, upravo na toj liniji, dr. Smail Balić je objavio u Beču na bosanskom jeziku kapitalnu knjigu *Kultura Bošnjaka.* Političke prilike u tadašnjoj Jugoslaviji nisu bile ni približno zrele da se bošnjaštvo, koje su zagovarali Zulfikarpašić, Balić i drugi saradnici *Bosanskih pogleda*, prihvati i u praksi provede. Stvari i događaji u zemlji su tada tekli svojim drugim tokom.

Na prijelomu pedesetih i šezdesetih godina počelo se u naučnim i političkim krugovima probijati i postepeno prihvaćati shvatanje da su Bošnjaci posebna etnička, odnosno narodna cjelina. U uvodu drugog sveska knjige *Historija naroda Jugoslavije* (Zagreb–Beograd 1959/60) sintetički je analiziran uticaj osmanskih osvajanja na etnička kretanja u južnoslavenskim zemljama, uz konstataciju da je proces jačanja etničkog jedinstva Srba, Hrvata, Crnogoraca i Bošnjaka narušavala njihova podjela na tri vjere i tri države, u kojima su ti narodi imali različit položaj. Tako su na feudalnoj osnovi stvorene razlike između Srba, Hrvata i Bošnjaka, koje tokom XVIII st. jasno dolaze do izražaja.

Početkom 60–tih godina, u uslovima samoupravnog organiziranja, dozrijeva postepeno unutar dijela Saveza komunista, posebno u BiH, saznanje da je teza o nacionalnom opredjeljivanju Bošnjaka u biti zaostatak nacionalističkog gledanja na njih, te da nema nikakve naučne osnove. Na neodrživost i besmislenost politike nacionalnog opredjeljivanja Bošnjaka u dva je maha jasno upozorio i Josip Broz Tito, prvi put na II plenumu CK SKJ,

u novembru 1959, a drugi put na VII kongresu Saveza omladine Jugoslavije, u januaru 1963. godine.

Što je sve prouzročilo istrajavanje na nacionalnom opredjeljivanju Bošnjaka i koje su se slabosti i posljedice s tim u vezi javljale u radu samog Saveza komunista, kritički je analizirano na VI plenumu CK SK BiH, u martu 1963, a zatim na IV kongresu SK BiH, 1965. godine. Tom prilikom odbačena su kao naučno neosnovana i politički štetna shvatanja o potrebi nacionalnog opredjeljivanja Bošnjaka. To je izraženo u Ustavu SR BiH iz 1963, te u Saveznom ustavu iste godine, odredbom o izmjeni grba SFRJ, kojemu je dodata šesta baklja, kao simbol Republike Bosne i Hercegovine i bošnjačkog naroda, kao jednog od šest jugoslavenskih naroda. Sve političke dileme u pogledu nacionalnosti Bošnjaka odlučno su odbačene na 17. sjednici CK SK BiH, u februaru 1968, u čijim se zaključcima izričito kaže da i historija i "današnja socijalistička praksa" potvrđuje da su "Muslimani poseban narod".

Početkom januara 1960. održan je zajednički sastanak predstavnika Matice srpske i Matice hrvatske i članova uredništva beogradske i zagrebačke redakcije *Rečnika*, odnosno *Rječnika* srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog jezika. U dokumentima ovog skupa, uz Srbe, Hrvate i Crnogorce, istaknuti su posebno i Bošnjaci, tada pod imenom *Muslimani*, kao ravnopravan subjektivitet kada je riječ o problemima zajedničkog književnog jezika. Dileme oko nacionalnog osjećanja Bošnjaka na najbolji način su razriješene prilikom popisa stanovništva 1971. godine. Po ovom popisu u Jugoslaviji je živjelo 1.729.932 Bošnjaka, što je činilo 8,4 % njenog ukupnog stanovništva, tako da su Bošnjaci tada bili po brojnosti treća nacija u Jugoslaviji.

Bez obzira na to, Bošnjaci su i dalje živjeli u praznom prostoru nacionalne identifikacije, jer njihovu povijest i književnost školski programi nisu poznavali niti priznavali. Školskim programima se u odnosu na Bošnjake nije vršila klasna, nego prije svega nacionalistička indoktrinacija u smislu njihovog denacionaliziranja, tj. "opredjeljivanja". Za našu školsku lektiru, sve do osamdesetih godina, Bošnjaci jednostavno nisu postojali u strukturi naroda Jugoslavije. Mnogi su priznavanje Bošnjaka kao naroda smatrali tek jednim trenutnim i u datim okolnostima politički oportunim rješenjem.

Tako su Bošnjaci priznavani u političkoj ravni, dok im je istovremeno poricana svaka samoidentifikacija, etnička, povijesna i kulturna sadržina njihovog nacionaliteta. Razmišljanja o povijesnoj sudbini, karakteru i biću entiteta intenzivirana su početkom šezdesetih godina. Tokom tih godina sve veći broj bošnjačkih intlektualaca, bez obzira na izvjesna nerazumijevanja i otpore, razmišlja o povijesnoj sudbini svoga naroda, u nastojanjima da sebi i drugima objasni ko su i šta su Bošnjaci, odnosno *Muslimani.*

U tom se smislu 1968. pojavila knjiga Salima Ćerića *Muslimani srpsko–hrvatskog jezika*. Pojava ove knjige, u kojoj S. Ćerić, inače ratni komandant proslavljene XVI muslimanske brigade, razmišlja o svom narodu i njegovoj povijesnoj sudbini, izazvala je burne reakcije i kritike od strane tadašnje službene politike. Bez obzira na činjenicu što je Ćerić doživio političku osudu, jer se "drznuo" da prekrši partijsku disciplinu i pitanje "muslimana srpsko–hrvatskog jezika" postavi kao nacionalno pitanje, taj se proces više nije mogao zaustaviti nikakvim represivnim partijskim mjerama. Samo godinu dana kasnije (1969) iz štampe je izašla knjiga rasprava i članaka Atifa Purivatre o bošnjačkom nacionalnom pitanju, pod naslovom *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*.

Početkom septembra 1969. održan je u Ohridu V kongres historičara Jugoslavije, na kojem se raspravljalo o etničkim i nacionalnim procesima na jugoslavenskom tlu, od doseljavanja Slavena do poslijeratnih vremena. Na Kongresu je podnijeto nekoliko referata o različitim pitanjima etničkog i nacionalnog fenomena Bošnjaka, o kojima je u svim sekcijama Kongresa vođena veoma živa rasprava. Ovaj kongres je ušao u historiju kao prvi veliki znanstveni forum na kojem se nacionalno pitanje Bošnjaka nastojalo, prije svega, naučno postaviti. U tom pogledu je ključno mjesto imao referat dr. Avde Sućeske o "historijskim osnovama posebnosti bosansko–hercegovačkih muslimana". Naučno veoma utemeljen, ovaj je referat postao osnovom za sva dalja istraživanja nacionalnog pitanja Bošnjaka koja su potom uslijedila. Od tada se, bez obzira na sve otpore i pritiske, ali i političke rizike koji su se u tom pogledu javljali, nižu takvi događaji, te brojne knjige i studije iz historije, kulture, arhitekture, a posebno historije književnosti Bošnjaka.

Prijeloman događaj u tom pogledu predstavljao je referat *Književna kretanja u Bosni i Hercegovini od 1945. do danas,* koji je akademik profesor Midhat Begić podnio na simpoziju održanom u Sarajevu 5–6. XI 1970, koji je izdavačka kuća "Svjetlost" organizirala i upriličila kako bi obilježila četvrt stoljeća svog postojanja i rada. U ovom referatu profesor Begić je dao potpun program i već razrađenu skicu za jednu novu i originalnu historiju književnosti u Bosni i Hercegovini. On je smjelo stavio u sumnju i srušio niz ustaljenih, a jednostranih shvatanja i kulturnih monopola, koji su se tokom skoro dva protekla stoljeća institucionalizirali i tako duhovno zarobili bosanskog, posebno bošnjačkog čovjeka. Profesor Begić je tu u prvi plan postavio pitanje revalorizacije književnih i kulturnih tradicija naroda Bosne i Hercegovine, odnosno neminovnost koncipiranja i pisanja jedne nove historije književnosti naroda Bosne i Hercegovine, u kojoj bi bošnjačka literatura konačno dobila mjesto koje joj pripada.

Već na samom skupu Begić je zbog toga doživio oštre napade, a nakon toga je u dijelu sarajevske, te posebno beogradske književno–kulturne periodike protiv njega povedena prava nacionalistička kampanja i hajka. To nije nimalo obeshrabrilo bošnjačke intelektualce, pisce i historičare, koji postepeno, ali odlučno pristupaju istraživanju i obradi svoje cjelokupne povijesne baštine. Već 1971. izašla je opsežna književnohistorijska monografija Muhsina Rizvića o *Beharu*, prvom bošnjačkom književnom časopisu. Po svom sadržaju ova monografija predstavlja ustvari studiju o bošnjačkom kulturnom preporodu na prijelomu XIX i XX stoljeća. Sljedeće, 1972. godine objavio je Alija Isaković jedan "izbor iz muslimanske književnosti", pod naslovom *Biserje*, kao prvu antologiju bošnjačke književnosti. Konačno, dr. Muhamed Hadžijahić je objavio 1974. enciklopedijsku studiju *Od tradicije do identiteta*, o "genezi nacionalnog pitanja bosanskih muslimana".

Time su konačno sazreli uslovi da se postavi pitanje redefiniranja koncepta studija historije naroda Bosne i Hercegovine. Potreba za takvim redefiniranjem je shvaćena i priznata i unutar najvećeg dijela tadašnjeg rukovodstva Saveza komunista BiH. U partijskom se vrhu shvatilo da je apsurdno da se na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu ne izučava niti predaje historija naroda Bosne i Hercegovine kao poseban predmet. Potrebu uvođenja takvog predmeta nalagala je, pored ostalog, logika jačanja republičke državnosti, što je tada bio opći politički trend u Jugoslaviji, za kojim Bosna i Hercegovina nije više mogla niti smjela zaostajati.

U tom smislu su 1979, u okviru odgovarajućih tijela i struktura Republičke konferencije Socijalističkog saveza radnog naroda BiH, vođene rasprave o neophodnosti da se konstituira Historija naroda BiH, kao samostalna nastavna disciplina. Bez obzira na činjenicu što su takvi zahtjevi imali podršku najvećeg dijela partijskog vođstva, vodeći bosanskosrpski historičari, filozofi, književni kritičari, politolozi, sociolozi i drugi, inače i sami u pravilu članovi Saveza komunista, pružili su tome žestok otpor, tako što su sve te rasprave najčešće jednostavno ignorirali. Po toku tih rasprava već se tada dalo naslutiti da unutar Saveza komunista BiH postoji jedno neformalno, ali međusobno čvrsto povezano velikosrpsko nacionalističko jezgro, koje putem partijskog monopola svim sredstvima nastoji onemogućiti kulturno–političku afirmaciju Bošnjaka. Iz tog neformalnog velikosrpskog udruženja unutar Saveza komunista nastala je 1990. teroristička Srpska demokratska stranka.

Krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina zahtjevi za promjenama u političkom sistemu i redefiniranjem odnosa u jugoslavenskoj federaciji toliko su narasli da su se pretvorili u masovne pokrete. Na talasu tih

demokratskih zahtjeva i kretanja došlo je do konačnog nacionalnog priznanja Bošnjaka. Sve je to izazvalo otpor birokratsko–centralističkih snaga. One su za trenutak izvojevale pobjedu, uklanjanjem iz javnog političkog života glavnih protagonista zahtjeva za većom samostalnošću republika i novim modelom odnosa u federaciji. Međutim, iako su nestali sa političke scene, sve njihove ideje ugrađene su u ustavne amandmane 1971, odnosno u Ustav iz 1974. godine. Od tada taj ustav postaje glavnom metom napada svih unitarističkih i centralističkih snaga. Nakon Titove smrti (1980), sve se otvorenije traži ukidanje Ustava iz 1974, kao glavne prepreke ponovnom uspostavljanju velikosrpske hegemonije u Jugoslaviji. Kada to nije išlo, otvoreno se od sredine osamdesetih godina izlazi sa idejom o potrebi rušenja Jugoslavije i stvaranja velike Srbije. To je praktično postepeno vodilo disoluciji Jugoslavije. Na Osmoj sjednici CK SK Srbije pobjeđuju ekstremne velikosrpske snage koje, provodeći "antibirokratsku revoluciju", ustvari razbijaju federalne osnove Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Tokom 1989. dolazi do krize Predsjedništva SFRJ, uz istovremeno isticanje Generalštaba JNA, kao Vrhovne komande oružanih snaga SFRJ, sa ovlaštenjima samostalnog donošenja odluka. Time je u Jugoslaviji izvršen prikriveni državni udar. Ni obnova višepartijskog života u cijeloj zemlji nije više mogla pomoći političkoj stabilizaciji države, koja je namjerno destabilizirana u korist ostvarivanja projekta "Velike Srbije".

Nakon osamostaljenja Slovenije i Hrvatske, po logici političkih zbivanja i BiH je morala krenuti istim putem. Na referendumu održanom 29. II 1992. građani Bosne i Hercegovine izjasnili su se za samostalnu, nezavisnu i suverenu državu. Tačno na dan početka srpsko–crnogorske agresije na BiH, 6. IV 1992. Evropska zajednica priznala je državno–pravni subjektivitet Republike Bosne i Hercegovine. Napokon, 21. V 1992. Republika Bosna i Hercegovina primljena je u Ujedinjene narode.

Od početka osamdesetih godina, u uslovima opće krize jugoslavenskog društva i države, proces daljeg afirmiranja Bošnjaka i njihove nacionalno–političke izgradnje teče u otežanim uvjetima i pod raznim nacionalističkim pritiscima, ali se i dalje održava zahvaljujući, prije svega, osobenim pregnućima mnogih intelektualaca. Na kraju decenije, u uslovima slobodnog razgranjavanja i liberalizacije cjelokupnog javnog života, dolazi, poslije pola stoljeća, do obnavljanja stranačko–političkog života među Bošnjacima. Tako je u proljeće 1990. u Sarajevu osnovana Stranka demokratske akcije (SDA), sa brojnim ograncima širom Bosne i Hercegovine. Za njezinog prvog predsjednika izabran je Alija Izetbegović, pravnik i publicista iz Sarajeva. Pored toga, Bošnjaci se organiziraju i u okviru drugih političkih stranaka. U oktobru 1990. obnovljeno je i bošnjačko kulturno društvo "Preporod", te niz drugih

bošnjačkih kulturno–političkih i humanitarnih institucija. U novembru 1990. održani su, poslije razdoblja dužeg od pola stoljeća, prvi višestranački izbori u Bosni i Hercegovini. To je otvaralo mogućnosti razvoja parlamentarnog života i političke demokratije te državno–pravnog osamostaljivanja BiH. Reakcija na to bila je velikosrpska agresija na Bosnu početkom aprila 1992. i masovni genocid nad Bošnjacima, koji je pratio tu agresiju. Istovremeno je u ratnim uslovima u samom bosanskomuslimanskom narodu spontano vraćeno u upotrebu staro historijsko ime – Bošnjaci. Ta spontana odluka u narodu i formalno je, kako je već spomenuto, potvrđena odlukom Drugog bošnjačkog sabora, održanog u Sarajevu s jeseni 1993. godine. Od tada su sve dotadašnje bosanskomuslimanske institucije službeno uzele bošnjačko ime.

VII DIO

RAT 1941–1945

Aprilski rat 1941. i raspad Kraljevine Jugoslavije

Pristupanjem Mađarske, Rumunjske i Bugarske Trojnom paktu fašističkih sila (Njemačka, Italija i Japan) te italijanskom okupacijom Albanije, Kraljevina Jugoslavija našla se skoro u potpunom fašističkom okruženju. Da bi se osigurala od te spoljne opasnosti, a izložena velikom pritisku Njemačke i Italije, vlada Cvetković–Maček potpisala je 25. III 1941. protokol o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu. Kraljevski namjesnik knez Pavle i vlada Cvetković–Maček nadali su se da će na taj način Jugoslavija izbjeći rat. Samo dva dana kasnije, 27. marta, grupa jugoslavenskih generala, uz pomoć britanske obavještajne službe, izvela je državni udar, kojim je smijenila kraljevsko namjesništvo i vladu Cvetković–Maček. Maloljetni kralj Petar II je proglašen za kralja. Istovremeno je osnovana nova vlada, pod predsjedništvom generala Dušana Simovića. Državni udar bio je propraćen burnim demonstracijama, posebno u Beogradu i drugim mjestima Srbije. Događaji od 27. marta imali su odraza i u BiH i u drugim krajevima države, ali ne toliko silno kao u Srbiji. Vlada generala Simovića odmah je dala izjavu da ostaje pri protokolu od 25. III 1941. godine. Ta izjava nije zadovoljila Njemačku i Italiju, koje su, skupa sa svojim saveznicima Mađarskom i Bugarskom, 6. IV 1941, napale Jugoslaviju, bez prethodne objave rata.

U ratnim planovima Generalštaba jugoslavenske kraljevske vojske teritorija BiH, zbog svog centralnog geografskog položaja u državi i planinske konfiguracije tla, bila je predviđena kao pozadinsko područje. Odatle su, čim je počeo Aprilski rat 1941, kralj, vlada i Vrhovna komanda pobjegli prvo u Zvornik, a zatim na Pale kod Sarajeva. Pred snažnim i odlučnim njemačkim napadima, jugoslavenska kraljevska vojska već prvih dana rata našla se u stanju potpunog rasula. To se odmah osjetilo i u BiH, kao strateški pozadinskom području. Veza između većine vojnih jedinica i Vrhovne komande na Palama potpuno se izgubila. U takvoj situaciji vlada je na sjednici 13. IV 1941. odlučila da napusti zemlju. Istovremeno, ovlastila je načelnika Vrhovne komande, generala Danila Kalafatovića da, shodno prilikama, potpiše sa Nijemcima, koji su već bili u Beogradu, bilo primirje, bilo kapitulaciju jugoslavenske vojske. Nakon toga, vlada i kralj otputovali su 15. IV 1941. avionom sa nikšićkog aerodroma na Bliski istok, pod bri-

tansku zaštitu, odakle su kasnije otišli u London. U međuvremenu, njemačka komanda u Beogradu je odbila svaki razgovor o primirju, zahtijevajući bezuslovnu kapitulaciju jugoslavenske vojske. General Kalafatović, shodno instrukcijama koje je imao, tu je kapitulaciju potpisao 17. IV 1941. godine. Time je za samo dvanaest dana Aprilskog rata, Kraljevina Jugoslavija u cijelosti okupirana, te je nestala kao država. Njene pogranične teritorije međusobno su podijelile Njemačka, Italija, Mađarska i Bugarska. O statusu i uređenju Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Crne Gore trebalo je da naknadno sporazumno odluče Njemačka i Italija.

Prije nego što je Italija imala vremena da odluči o uređenju BiH, vođa ustaške grupe u Zagrebu, Slavko Kvaternik, pod njemačkom zaštitom, je proglasio 10. IV 1941. Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH), u koju je odmah deklarativno uključio i Bosnu i Hercegovinu. Dogovorom sa Njemačkom, Italija je BiH konačno prepustila Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Istovremeno, između njemačkog i italijanskog okupatora povučena je demarkaciona linija koja je dijelila njihova interesna područja. Ta linija išla je upravo kroz BiH i protezala se od Bosanskog Novog na sjeverozapadu, preko Sanskog Mosta, Varcar–Vakufa, Donjeg Vakufa i južno od Sarajeva do Ustiprače i Rudog. Južni dio ove linije spadao je u italijansko, a sjeverni u njemačko interesno i okupaciono područje.

Rimskim ugovorima od 18. V 1941. ustaška vlada je bila prisiljena odreći se znatnog dijela Dalmacije i otoka, koje je Italija sebi prisvojila, tj. anektirala. Da bi se osigurala u Dalmaciji, Italija je u svojoj okupacionoj zoni, kao neposrednom zaleđu Dalmacije, zadržala svuda svoje vojne posade, dok je građansku vlast prepustila vladi NDH. Njemačka je u svom interesnom području u daleko većoj mjeri prepustila civilnu upravu NDH, ali je radi iskorištavanja rudnih, šumskih i drugih bogatstava u BiH dislocirala jednu svoju jaku diviziju i neke manje jedinice, koje su osiguravale željezničku prugu koja je od Metkovića išla dolinom Neretve, a zatim od Sarajeva dolinom Bosne, preko Zenice do Doboja, odakle je dolinom Spreče završavala svoj put u Tuzli. Time je Njemačka nadzirala najvažnije prirodne izvore i najvažnije saobraćajnice u okupiranoj BiH.

Ustaška vlast u BiH uspostavljena je do jula 1941. godine. Pored općina i kotara, uvedene su i velike župe, kao najviše upravno–teritorijalne jedinice. Na teritoriji NDH uspostavljene su ukupno 22 velike župe. Na historijskom teritoriju BiH uspostavljeno je šest velikih župa: Vrhbosna (sjedište Sarajevo), Usora i Soli (Tuzla), Glaž, Pliva i Rama (sjedište u Travniku), Sana i Lika (sjedište u Banjoj Luci), Krbava i Psat (sjedište u Bihaću) i Hum (sjedište u Mostaru). Neke od ovih župa, kao Krbava i Psat, prostirale su se dijelom i izvan teritorije BiH, a neki dijelovi BiH pripali

su velikim župama čije je sjedište bilo izvan BiH. Tako je, na primjer, Bosanska Posavina ušla u sastav župe Veliko Posavlje, sa sjedištem u Slavonskom Brodu. Nazivi župa podudarali su se sa njihovim imenima još iz vremena ranofeudalne Hrvatske ili sa imenima župa i oblasti bosanske srednjovjekovne države. Takvom organizacijom htjelo se istaći tzv. hrvatsko državno i historijsko pravo na BiH, koje nikada i nigdje nije zapisano niti je u stvarnosti postojalo. Uključivanjem znatnih dijelova BiH u sastav velikih župa čija su sjedišta bila u Hrvatskoj željela se razbiti povijesna, državno–pravna i političko–teritorijalna cjelina BiH, radi čega su ustaške vlasti izdale internu naredbu svom cjelokupnom tisku (štampi) i svim državnim uredima da se ime Bosne i Hercegovine, osim u historijskom smislu, javno ne spominje.

Sastavni i vrlo bitan dio takve politike bila su nastojanja da se Bošnjaci jednostavno proglase Hrvatima i time im se oduzme njihov historijski i narodni identitet. Ta nastojanja postaju posebno intenzivna od dolaska u Zagreb poglavnika ustaške države dr. Ante Pavelića, 15. IV 1941. godine. Već 30. IV 1941. donijeta je ustaška zakonska odredba o arijevskom rasnom karakteru "pripadnika islamske vjeroispovijesti" u BiH. Time se Bošnjacima otvoreno negirao i oduzimao njihov narodni subjektivitet, njihovim jednostranim proglašavanjem za Hrvate. To je u biti bio jedan oblik genocida nad Bošnjacima. Ustaška država nije se zadržala samo na tome, nego je brojne, njoj nepoćudne Bošnjake tokom rata i fizički likvidirala. U tim uslovima uz ustašku državu, a posebno uz ustaški pokret, pristali su razni bošnjački deklasirani elementi te relativno rijetki pojedinci iz bošnjačkih građanskih i vjerskih vrhova.

Mada su Bošnjake, kao muslimane, krajnje licemjerno u svojoj propagandi nazivali "cvijećem hrvatskog naroda", ustaše nisu u praksi ništa preduzimale niti učinile da ih zaštite od četničkih pokolja. Osim toga, Bošnjaci su, kao navodni "Hrvati islamske vjeroispovijedi", u strukturi vlasti NDH bili krajnje zapostavljeni. Njima je praktično bio onemogućen pristup stvarnim polugama državne vlasti. Među 20 ministara u vladi NDH bila su samo dvojica Bošnjaka. Od šest državnih tajnika i 11 glavnih ravnatelja nije ni jedan bio Bošnjak. Među 193 narodna zastupnika bilo je svega 13 Bošnjaka, a među 12 vijećnika Državnog vijeća samo tri. Od 112 kotarskih predstojnika bilo je samo 12 Bošnjaka. Među velikim županima bilo ih je svega šest, uz šest podžupana. Ni jednog Bošnjaka nije bilo među višim činovnicima Državnog vijeća, višim činovnicima Predsjedništva vlade, višim činovnicima Upravnog sudišta, Računskog dvora i Ministarstva vanjskih poslova. Među šefovima diplomatskih misija jedino je Hakija Hadžić bio poslanik u Budimpešti, a Salih Baljić konzul u Ljubljani. Drugih Bošnjaka među višim

činovnicima poslanstava i konzulata nije bilo. Isti je slučaj bio sa upraviteljima ispostava – Glavnim ravnateljstvom za javni red i Glavnim ravnateljstvom za zdravstvo. Među sedmericom "krugovalnih" (radio) ravnatelja i 462 "krugovalnih namještenika" nije bilo ni jednog Bošnjaka, što očigledno znači da ustaške vlasti, kada su u pitanju javno informiranje i propaganda, nisu imale povjerenja u Bošnjake. Među više stotina rukovodnih namještenika u Ministarstvu gospodarstva, Ministarstvu prosvjete, Državnoj banci, Riznici uprave i straže, Državnoj riznici, Ministarstvu pravosuđa, te među višim činovnicima po velikim župama bila su svega 33 Bošnjaka.

Bošnjaci prema NDH

Ustašku je državu odmah po njenom proglašenju podržala manja grupa bošnjačkih građana, političkih protivnika JMO i braće Spaho, koje je predvodio profesor Hakija Hadžić. Da bi oponirao JMO, Hadžić je na skupštinske izbore decembra 1938. izašao sa vlastitom listom, tzv. Muslimanske organizacije HSS, koja je pretrpjela potpun izborni poraz. Nakon toga, vođstvo HSS, posebno Juraj Šutej, odbacuju Hadžića, pa se on politički približava frankovcima. Hadžić je sa svojim istomišljenicima, posebno jednim brojem vjerskih službenika, nastojao na prvom mjestu izdejstvovati kod Ante Pavelića ukidanje Ustava IVZ iz 1936. i donošenje novog zakona o Islamskoj zajednici koji bi odgovarao njegovim pristalicama, posebno onima iz reda uleme. Pavelić je 14. VIII 1941. primio predstavnike bivše JMO, sa Džaferom Kulenovićem na čelu, čime je dio vođstva stranke pristao uz ustašku NDH i stavio se u njenu službu. Kako je Kulenović nakon toga ušao u vladu NDH, to je kao politički jači i uticajniji uspio spriječiti usvajanje Hadžićevog projekta zakona o IVZ. Većina je unutar same IVZ bila protiv promjene ustava dok traje rat jer, kako se isticalo, u tim teškim prilikama narod ima prečeg posla nego da "vodi računa o vjerskom ustavu i hodžama".

Zbog svog političkog angažiranja u vladi NDH Džafer Kulenović je naišao na oštru opoziciju iz redova bivše JMO. Na to je Džafer Kulenović javno izjavio da se on u vladi ne smatra niti ima smatrati predstavnikom JMO, nego da se u njoj nalazi kao pojedinac. Opoziciju ustaškom režimu otvoreno je ispoljio i reisul-ulema Fehim Spaho. On je u prepisci sa ustaškim vlastima stalno isticao da je on biran za vjerskog poglavara ne samo muslimana Bosne i Hercegovine nego i onih koji žive u različitim dijelovima bivše Jugoslavije, te da je on u tom svojstvu više puta intervenirao u njihovu korist kod njemačkih i italijanskih okupacionih vlasti. Poslije smrti reisul-uleme Fehima Spahe 13. II 1942, Hakija Hadžić je ponovno pokrenuo pitanje donošenja zakona o IVZ i izboru novog reisul-uleme. Kulenović i njegove pristalice su insistirali i u tome uspjeli da se dok traje rat postojeće stanje ne mijenja. Tako je od Spahine smrti pa do kraja rata na čelu IVZ stajao profesor Salih Bašić, kao naibu-reis, odnosno namjesnik reisul-uleme.

Time su zakonodavstvo i organizaciona struktura IVZ tokom rata ostali nepromijenjeni.

Kako se približavao kraj rata i rasla snaga i uticaj NOP–a, ustaške su vlasti sve više vršile pritisak na IVZ da se izričito izjasni za NDH i osudi partizane, kako je to već učinila zvanična katolička hijerarhija. Upornim manevriranjem rukovodstvo IVZ je izbjeglo da do kraja rata u tom pogledu bilo šta izričito izjavi. Sukob oko zakona o IVZ i pitanje reisul-uleme između dvije struje u bošnjačkoj građanskoj politici trajao je sve do kraja postojanja NDH. Obje su ove struje smatrale ustašku državu legalnim okvirom za rješavanje položaja IVZ.

Jedan od ciljeva politike NDH u BiH bila je želja za ostvarivanjem dominacije nad Srbima. To bi se ostvarilo jednim dijelom njihovim fizičkim istrjebljenjem, dijelom prisilnim iseljavanjem u Srbiju i, najzad, prisilnim ili dobrovoljnim pokatoličavanjem jednog dijela Srba. Ustaška država je od početka radila na sva tri ova plana, kako bi osigurala prema Srbiji etnički čistu granicu na Drini, onako kako je ona tu granicu zamišljala. Već prvih dana od svog uspostavljanja, NDH je počela sa masovnim progonima Srba, Jevreja i Cigana. Na desetine hiljada ih je našlo smrt u ustaškim logorima u Jasenovcu, Gospiću, Staroj Gradišci, Bosanskoj Dubici ili na drugim mjestima. Posljedica toga bio je otpor srpskog stanovništva u BiH, koji se često ispoljavao u genocidnim oblicima. Svoje zločine nad Srbima, Jevrejima i antifašistima svih nacionalnosti ustaše su od početka kukavički i mučki nastojale i dijelom uspijevale pripisati Bošnjacima, kako bi ovi onda bili izloženi četničkoj odmazdi. Indirektno, ali upečatljivo svjedočanstvo o tome je ostavila već maja 1941. njemačka novinarka Ilse Steinhoff. U jednoj svojoj reportaži o stvaranju hrvatske države te "mukama" kroz koje su prošli oni koji su je stvorili, tj. ustaše, ona piše da je u Sarajevu susrela grupu ustaša koji su s njom razgovarali na "savršenom talijanskom jeziku". Pri tome joj se osobito svidjelo "što nose fesove". Pouzdano se, međutim, zna da 1941. u ustaškoj emigraciji nije bilo ni jednog Bošnjaka. Prije 1941. u ustaškoj su se emigarciji našla samo dvojica Bošnjaka. To su bili Hasan Huskić iz Livna i Muhamed Pilav, student iz Foče. Huskić je po Pavelićevom naređenju ubijen još u Italiji, u logoru San Demetrio, dok je Pilav u oktobru 1937. uspio pobjeći iz logora sa otoka Lipara i doći u tadašnju Jugoslaviju. Očigledno je da su ustaše čestim nošenjem "muslimanskih znamenja" u vidu fesova i međusobnim dozivanjem navodnim muslimanskim imenima od početka nastojale kompromitirati Bošnjake.

Na drugoj strani, ustaše su brojne Bošnjake kao muslimane otpremile i ubile u navedenim koncentracionim logorima. Veći broj Bošnjaka ustaše

su, pod vođstvom Maksa Luburića, svirepo poubijale za vrijeme posljednje faze svoje strahovlade u Sarajevu, marta 1945. godine.

Jedan dio bivšeg vođstva JMO stajao je od samog početka rata i proglašenja NDH u opoziciji prema ustaškoj državi. Ovaj dio bošnjačkog građanskog političkog vođstva je priželjkivao i u tom smislu preduzimao i konkretne korake kod Nijemaca u cilju izdvajanja Bosne iz NDH te za njenu autonomiju pod njemačkim protektoratom.

Najveći se dio bošnjačkog građanstva već krajem ljeta i u jesen 1941. otvoreno ogradio od ustaške politike masovnog progona i istrebljenja srpskog i jevrejskog stanovništva. Prvi takav protest protiv ustaških zločina došao je sa Skupštine Udruženja ilmije "El Hidaje", održane u Sarajevu 14. VIII 1941. godine. Nakon toga, u razdoblju septembar–decembar 1941. donesene su i objavljene u Prijedoru, Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci, Bijeljini i Tuzli rezolucije sa potpisima velikog broja bošnjačkih građana, u kojima se osuđuju ustaški zločini, odlučno ograđuje od onih pojedinaca Bošnjaka koji su sudjelovali u vršenju tih zločina te se iznose podaci o progonima i stradanjima samih Bošnjaka. Rezolucije su u datim okolnostima nesumnjivo predstavljale čin velike građanske hrabrosti, ali je njihova intonacija neujednačena. U njima se osuđuju ustaški zločini, ali se okupacija zemlje i kvislinški režim NDH kao takvi ne dovode direktno u pitanje. S obzirom na uslove ustaškog terora, to se nije ni moglo otvoreno učiniti.

Nakon objavljivanja ovih rezolucija, jedna delegacija Srba, sarajevskih građana, sa liječnicom dr. Marom Kurtović na čelu, došla je kod dr. Asima Musakadića, predstojnika Gradskog fizikata, i izrazila mu zahvalnost u ime srpskog stanovništva Bosne i Hercegovine. Doktor Musakadić je to primio na znanje, uz napomenu da sada očekuje od Srba da na isti ili sličan način uzmu u zaštitu Bošnjake od četnika. Do neke takve akcije, izjave ili rezolucije sa srpske strane nije nikada došlo.

Pojedini su bošnjački građani u prvim danima ustaških hapšenja i deportiranja u logore svojim autoritetom i ugledom spašavali Srbe, Jevreje i Rome, ali im to sa srpske strane u Bosni i Hercegovini nikad nije uzvraćeno. Vrlo je u tom pogledu ilustrativan slučaj dr. Asima Ćemerlića. On je kao ljekar u Srebrenici svojim uticajem i ugledom spasio oko osamdeset Srba od deportiranja i sigurne smrti. Nakon toga, u augustu 1941, četnici Jezdimira Dangića, bivšeg žandarmerijskog majora u Tuzli, zauzeli su Srebrenicu i odmah započeli sa progonima Bošnjaka. Položajem i ugledom ljekara i čovjeka koji je mnoge Srbe spasio, dr. Ćemerlić je uzalud obigravao četničke glavešine i štab da se Bošnjaci ostave na miru. Srpski Božić, početkom januara 1942, u skladu sa tradicijom vezanom za "istragu poturica" i *Gorski vijenac*, bio je signal za početak masovnog klanja i ubijanja Bošnjaka.

Odlučeno je da se i dr. Ćemerlić likvidira i za to su određena trojica od onih osamdeset koje je on spasio. Tajno ga je na to upozorila žena četničkog komandanta Dangića, iz zahvalnosti što joj je dr. Ćemerlić spasio bolesno dijete. Dr. Ćemerlić je pobjegao preko Drine u Srbiju, gdje su mu vlasti generala Milana Nedića dale utočište, znajući i cijeneći ono što je učinio za Srbe.

Bošnjačko je građanstvo u više mjesta BiH također odlučno ustalo u zaštitu Cigana (Roma) od progona i deportacije. Poseban odbor koji je u tu svrhu osnovan u Sarajevu izradio je opsežnu predstavku u kojoj se dokazivalo da je napad na tzv. "bijele Cigane" (Arlije), ujedno i napad na Bošnjake. Predstavka je istovremeno predata ustaškim i njemačkim vlastima pa je ustaško ministarstvo unutrašnjih poslova, plašeći se daljih protesta Bošnjaka, naredbom od 30. VIII 1941. obustavilo progon i deportaciju "bijelih Cigana" iz BiH.

"El Hidaje" se također javno ogradila od djelovanja Akifa Handžića, "ustaškog muftije" u činu pukovnika, mada je istovremeno jedan broj njenih članova djelovao u svojstvu tabor–imama u oružanim formacijama NDH. Nasuprot njima, velik broj pripadnika ilmije se opredijelio za NOP i u njemu aktivno sudjelovao. Među vijećnicima AVNOJ–a, odnosno ZAVNOBiH–a, bila su i četverica džematskih imama: hadži Mehmed Mujkić iz Kotor–Varoši, hafiz Halil Sarajlić iz Lišnje kod Prnjavora, Omer Maksumić iz Doljana kod Konjica i Sulejman Topić iz Velike Kladuše. Istaknuti saradnici i učesnici NOP–a bili su također Ibrahim Begić, džematski imam iz Koraja kod Brčkog, hadžija Hasić, imam iz Aladinića kod Stoca, Husein Mujić (kasniji reisul-ulema, 1987–1989), imam iz Zeljine kod Gradačca i dr. Zbog saradnje se NOP–om Nijemci su ubili više pripadnika ilmije, među kojima Smaila Buljubašića, imama iz Vrnograča kod Cazina, Mehmeda Sabljakovića iz Pećigrada i dr. Od viših službenika IVZ aktivni saradnik NOP–a bio je penzionirani šerijatski sudija iz Banje Luke, Muhamed Maglajlić. Njegova kćerka Vahida jedina je Bošnjakinja koja je proglašena za narodnog heroja. Krajiška ilmija je 1944. izdala rezoluciju sa potpisima 34 imama, koji pozivaju sve Bošnjake da se pridruže NOP–u.

Četnički genocid nad Bošnjacima

Srpsko–četnički genocid nad Bošnjacima ima duboke korijene. Na jednoj strani to je ukorijenjena vjerska mržnja i netrpeljivost, a na drugoj želja srpskih ideologa i političara da pod svaku cijenu stvore etnički čistu državnu teritoriju. Stoga su četnici od samog početka rata 1941. pristupili sistematskoj fizičkoj likvidaciji Bošnjaka, odnosno genocidu. To je, kao trajno programsko načelo, izričito formulirano u spisima jednog od glavnih četničkih ideologa, Stevana Moljevića. U članku *Homogena Srbija* i nekim pismima drugim četničkim ideolozima on piše da zemlju treba "očistiti od svih nesrpskih elemenata". To bi se radilo kažnjavanjem smrću na licu mjesta ili prisilnim raseljavanjem Bošnjaka u Tursku i Albaniju. Sam vođa četničkog pokreta Draža Mihajlović izdao je brojne naredbe svojim potčinjenim komandantima o potrebi uništenja Bošnjaka.

Ljeti i u jesen 1941. brojno bošnjačko stanovništvo, posebno seljaštvo, osobito u istočnoj Bosni, istočnoj Hercegovini i Bosanskoj krajini, bilo je izloženo pljački i masovnim ubistvima od strane šovinistički orijentiranih ustanika, naročito od strane četnika Draže Mihajlovića. Posebno su stradali Bošnjaci na području srezova istočne Bosne (Foča, Čajniče, Goražde, Višegrad, Vlasenica, Srebrenica i Rogatica). Pobijeno je i poklano više desetaka hiljada muškaraca, žena i djece, a preživjeli su tražili spas u napuštanju svojih domova, pa je veliki broj izbjeglica (muhadžira) preplavio Sarajevo, Visoko, Mostar, Banju Luku, Bosansku Gradišku, Tuzlu, Brčko, Gradačac i druga mjesta u centralnoj i sjeveroistočnoj Bosni. Sve je to široke slojeve bošnjačkog naroda stavilo pred nova teška iskušenja. Prema rezultatima najnovijih istraživanja, u toku rata 1941–45. ubijeno je, odnosno izgubilo život, uglavnom na genocidnoj osnovi, 103.000 Bošnjaka, što čini 8,1 % od očekivanog prirodnog prirasta bošnjačkog stanovništva. Preko udruženja ilmije "El Hidaje" organizirano je prikupljanje dokumentacionog materijala o četničkim i ustaškim pokoljima i zlodjelima. Istovremeno je osnovan Odbor narodnog spasa u cilju naoružavanja Bošnjaka za odbranu njihovih sela i obavještavanje savezničke javnosti o četničkim, ustaškim i njemačkim zločinima nad bošnjačkim stanovništvom. O tome je izrađen poseban elaborat i tajno upućen u Kairo egipatskom premijeru Nahas-paši. U istu je svrhu

jedna bošnjačka delegacija, u kojoj je bio i kasniji reisul-ulema Ibrahim-ef. Fejić, putovala 1943. godine u Rim. Tim je povodom Nahas-paša protestirao kod Britanaca protiv četnika, a preko egipatskog Crvenog polumjeseca "Fuad I" je povedena akcija za pomoć muslimanskom stanovništvu u BiH i Sandžaku. O tome je opširno pisao *Al–Ahram* u broju od 29. VI 1944. – 8. redžeba 1363. godine.

Odbor narodnog spasa je konstituiran na skupu održanom u Sarajevu 26. VIII 1942. godine. Među 48 članova Odbora, pored ostalih, bili su Edhem Mulabdić, književnik, Mustafa Softić, gradonačelnik Sarajeva, Mehmed Handžić, predsjednik udruženja ilmije "El-Hidaje", zatim ugledni sarajevski advokati dr. Jusuf Tanović i dr. Zaim Šarac, hafiz Muhamed Pandža, Kasim Dobrača, Derviš Korkut, kustos Zemaljskog muzeja, dr. Asim Musakadić, gradski fizikus, te dr. Vejsil Bičakčić, poznati sarajevski ljekar. Od bivših političara u Odbor su ušli dr. Šefkija Behmen, jedan od prvaka JMO, te dr. Hamdija Karamehmedović, ljekar i jedan od doajena bošnjačke politike. Na čelu Odbora je bio profesor Salih Safvet Bašić, tadašnji naibu-reis, dok je Odbor stvarno vodio Uzeir-aga Hadžihasanović, čuveni sarajevski trgovac i bivši senator. Hadžihasanović je tada bio prva ličnost bošnjačke protivustaške politike. Nijemci su držali da on među Bošnjacima važi kao "jedini pravi nasljednik Mehmeda Spahe". U objavi Odbora narodnog spasa se ističe da je njegov zadatak da se bori kako bi se u zemlji uspostavio "red i mir", kroz "zajedničku suradnju cijelog žiteljstva Bosne i Hercegovine, te potpunu slogu muslimana, pravoslavnih i katolika". To je značilo, kako je ocijenila Ustaška nadzorna služba u jednom izvještaju od 11. IX 1942, da Odbor narodnog spasa ustvari traži "autonomiju Bosne".

Ustaške vlasti su općenito smatrale da bošnjački autonomistički pokret predstavlja najveću unutrašnju opasnost za NDH. One su u tom smislu veoma podozrijevale od političkog aktiviranja organizacije Mladih muslimana, posebno u vrijeme regrutiranja "Handžar–divizije". Prema jednom izvještaju Ustaške nadzorne službe od 14. X 1944. samo u Sarajevu Mladi muslimani već imaju oko 400 pušaka, koje su sve "njemačkog porijekla". Po tom izvještaju naoružavanje Mladih muslimana u direktnoj je funkciji realizacije ideje autonomije Bosne.

Korijeni međusobnog hrvatsko–srpskog genocida i njihovog obostranog istrebljivanja Bošnjaka leže u tradiciji balkanskih vlastodržačkih krugova da tim putem stvaraju etnički čiste teritorije. U tom cilju su četnici Draže Mihajlovića izvršili u tri navrata masovne pokolje nad bošnjačkim stanovništvom u istočnoj Hercegovini, istočnoj i zapadnoj Bosni, te dijelovima Sandžaka. Prvi val četničkog genocida nad Bošnjacima obuhvatio je vrijeme od juna 1941. do februara 1942, drugi tokom augusta 1942. pretežno u

Foči, dok se treći zbio početkom 1943. godine. U tim pokoljima masovno su stradali Bošnjaci na području Ljubinja, Avtovca, Bileće, Kulen–Vakufa, Koraja, Višegrada, Rogatice, Goražda, Čajniča, Vlasenice, Srebrenice, Nevesinja, Foče, Prozora, Jablanice, Pljevalja, Ustikoline, itd. Ovaj neviđeni genocid nad Bošnjacima odnio je na desetine hiljada života. Od svog teškog poraza na Prenju početkom 1943, koji su im nanijeli Titovi partizani, četnici su se međusobno zavadili, pa su Bošnjake manje napadali.

Borba protiv genocida

Onaj dio bošnjačkog građanstva koji nije prihvatio NDH i njenu politiku, težeći izdvajanju Bosne i Hercegovine iz njenog sastava, smatrao je da se u svim ugroženim područjima Bošnjaci moraju naoružati i sami braniti. Tako je u mnogim krajevima, posebno na selu, došlo do stvaranja i naoružavanja "muslimanske milicije", koja je štitila svoje selo od mogućeg četničkog napada, a u pojedinim slučajevima učestvovala je i u borbama protiv jedinica NOV. U stvarnosti je najveći dio pripadnika ovih milicija, posebno od jeseni 1943, pristupio partizanima. To je osobito bio slučaj sa najvećom takvom formacijom "Hadžiefendića legijom", koju je u tuzlanskom kraju formirao trgovac i rezervni major (bojnik) Muhamed-aga Hadžiefendić. Svih 5.000–6.000 njezinih pripadnika su u oktobru 1943. prešli u partizane. U početku su spomenuti građanski krugovi računali s ovom milicijom kao svojim vojnim osloncem pri eventualnim kasnijim političkim pregovorima o budućnosti Bosne i Hercegovine, nakon pobjede saveznika. Oni su početkom novembra 1942. zatražili od Nijemaca oružje za ovu miliciju da bi se uspješnije mogla braniti od četnika.

Istovremeno su zatražili da se Bosna i Hercegovina, osim dijela jugozapadne Bosne i dijela Hercegovine, privremeno, formalno u okviru NDH, organizira kao posebna političko–administrativna jedinica pod nazivom "Župa Bosna", koja bi bila pod direktnim njemačkim protektoratom. Postojeća "muslimanska milicija" bi prerasla u "bosansku stražu", kao oružanu snagu te župe. Naoružanje, opremanje i obuku te "bosanske straže" preuzela bi njemačka armija. Ovaj zahtjev je u biti predstavljao pokušaj određenih bošnjačkih građanskih krugova da u datim okolnostima Bosnu i Hercegovinu faktički izdvoje iz sastava NDH. Istovjetna i vremenski koordinirana politička akcija vođena je u Hercegovini. Kako je Hercegovina spadala u italijansku okupacionu zonu, cijela je akcija bila usmjerena prema Rimu. U njoj je direktno učestvovao hafiz Omer-ef. Džabić, hercegovački muftija, po nekim navodima kasnije aktivni saradnik NOP–a.

Nijemci su to iskoristili tako da se od Bošnjaka iz BiH formira jedna SS–divizija. Džafer Kulenović, Hakija Hadžić i ustaške vlasti općenito su bili protiv ove ideje, smatrajući da je neodrživo da se podanici NDH re-

grutiraju u jednu stranu vojnu formaciju. Nijemci su, bez obzira na to, vršili pripreme za osnivanje te divizije. Oni su u tu akciju uključili i velikog palestinskog muftiju El–Huseinija, koji je posjetio Sarajevo i Banju Luku, agitirajući regrutaciju za diviziju. Neki bošnjački političari su smatrali da će preko velikog muftije postići određene rezultate u pogledu zaštite od četnika i općenito svojih širih političkih ciljeva vezanih za autonomiju BiH. Tokom 1943. divizija je regrutirana i upućena na obuku u Francusku. U jednom bataljonu stacioniranom u gradu Villefrancheu izbila je tokom obuke pobuna, koju su Nijemci krvavo ugušili. Po završetku obuke divizija se vratila u BiH i borila protiv NOP–a. Tokom 1944. praktično se raspala, a znatan dio njenih pripadnika se predao partizanima. Istovremeno i znatan dio pripadnika "muslimanske milicije" prilazi NOP–u i stupa u partizanske jedinice, bez obzira na činjenicu što su partizani ranije nastojali svim sredstvima da je razoružaju. Poslije "Hadžiefendićeve legije", najbrojnija i najpoznatija takva milicija bila je tzv. "Huskina vojska", koja je brojala oko 4.000 naoružanih ljudi, pod komandom Huske Miljkovića koja je djelovala na području Cazinske krajine. Prelaskom u partizane ova je milicija dobila naziv Unska operativna grupa.

Putem "Handžar–divizije" velik dio bošnjačke gradske, a posebno seoske mladeži je izbjegavao prisilnu regrutaciju u ustaške postrojbe. Stvaranje "Handžar–divizije" palo je u vrijeme kada su vlasti NDH svim sredstvima nastojale bošnjačkoj sirotinji, posebno muhadžirima, silom navući crne ustaške uniforme i tako Bošnjake uvesti u svoju zločinačku politiku i time ih kompromitirati. Odlaskom u "Handžar–diviziju", koja je bila sastavni dio njemačke oružane sile (Wehrmachta), znatan broj bošnjačkih mladića se na svoj način spasio. Masovnim prelaskom u partizane tokom 1944. mnogi bivši pripadnici "Handžar–divizije" su se ponijeli časno i patriotski i stekli punopravan status boraca NOR–a. Bila je to zasluga svih antifašista i bosanskih patriota.

Od početka ustanka stupio je u partizanske jedinice jedan broj Bošnjaka. Neki od njih su se od početka nalazili na odgovornim vojnim i političkim dužnostima, a skoro 50 Bošnjaka je proglašeno narodnim herojima. U mnogim gradovima, posebno u Sarajevu, Mostaru, Tuzli, Banjoj Luci itd. velik broj građana Bošnjaka uključio se od početka okupacije u ilegalni rad, sudjelujući na taj način aktivno u razvitku NOP–a. Odmah po izbijanju ustanka 1941. osnovana je na Romaniji, u selu Šatorovićima kod Rogatice, muslimanska partizanska četa pod komandom Muje Hodžića, koja je ubrzo prerasla u bataljon. Uz Bošnjake iz rogatičkog i Bošnjaci iz fočanskog i prozorskog kraja, zatim iz dijelova Sandžaka, Mostara, Banje Luke, Sarajeva, Tuzle, Bihaća i Zenice stupili su na početku ustanka u nešto većem broju u

partizanske jedinice. Pri raznim partizanskim odredima – kalinovačkom, južnohercegovačkom i krajiškom formiraju se muslimanske čete i bataljoni. Tokom 1941–42. osnovani su Konjički partizanski bataljon, poznat kao Mostarski bataljon, partizanska četa "Mustafa Golubić" Južnohercegovačkog NOP–odreda, Prozorska partizanska četa, kasnije bataljon, "Muslimanski vod iz Dživara" kod Trebinja, Muslimanska četa Zeničkog NOP–bataljona i "Omladinska četa Muslimana iz Orahove" u Drugom krajiškom NOP–odredu. Do masovnog stupanja Bošnjaka u Narodnooslobodilačku vojsku dolazi početkom druge polovine 1943, posebno u Posavini, oko Tuzle i u Bosanskoj krajini. U Bukviku kod Brčkog je 21. IX 1943. osnovana XVI muslimanska udarna brigada. Velik dio boračkog sastava raznih drugih jedinica NOP činili su Bošnjaci iz cijele BiH, Sandžaka, Plava itd. Priliv boraca Bošnjaka u partizanske jedinice osobito se povećao nakon oslobađanja Tuzle 2. X 1943. godine. Krajem 1943. i početkom 1944. Bošnjaci Cazinske krajine masovno ulaze u NOV. Još 28. XII 1942. u Cazinu je osnovana 8. krajiška (muslimanska) brigada. Tokom 1943–44. na tom se terenu osniva više velikih muslimanskih partizanskih formacija. Prvi je bio cazinski NOP–odred, osnovan 8. IX 1943. godine. Potom je 2. II 1944. osnovan štab naprijed spomenute Unske operativne grupe, koji je rukovodio djejstvima partizanskih jedinica u Cazinskoj krajini. U Velikoj je Kladuši 8. II 1944. osnovana Prva muslimanska brigada Unske operativne grupe, a samo mjesec dana kasnije i druga brigada iste operativne grupe. Od marta do augusta 1944, u okviru iste operativne grupe, osnovana su još dva NOP–odreda, a 14. V 1944. kod Prozora je osnovana XVII krajiška NOU brigada. Sastav ovih jedinica činili su Bošnjaci ili pretežno Bošnjaci. Ako se tome dodaju brojni Bošnjaci po raznim drugim NOP jedinicama, onda to pokazuje da su Bošnjaci dali velik doprinos antifašističkoj borbi, iz koje je izrasla moderna Evropa i savremeni demokratski svijet. Bošnjaci nemaju razloga da se, kao i drugi narodi koji su učestvovali u borbi protiv fašizma, ne ponose svojim doprinosom uspostavljanju demokratskog i slobodnog društva. Za kasnije političke devijacije poretka koji je proizašao iz antifašističke borbe, bošnjački učesnici NOP–a uglavnom ne snose odgovornosti. Naprotiv, i oni sami, a i mnogi drugi Bošnjaci doživjeli su političku i ljudsku degradaciju, neosnovanim napadima i optužbama za nepostojeće politički inkriminirane radnje.

Osnivanjem posebnih bošnjačkih jedinica u okviru NOV rukovodstvo NOP uzimalo je u obzir posebnost njihovog kulturnog i političkog razvitka, iskazujući time u to vrijeme na djelu svoju politiku nacionalne ravnopravnosti. Ta je politika tada najdosljednije izražena u odluci da se BiH konstituira kao posebna federalna jedinica u okviru nove demokratske i federativne Jugoslavije. U skladu s tim, 25. i 26. XI 1943. u Mrkonjić Gradu

je održana osnivačka skupština, odnosno Prvo zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja BiH (ZAVNOBiH). Najviše političko predstavništvo naroda BiH izjasnilo se za federativno uređenje Jugoslavije, u kojoj će BiH biti ravnopravna federalna jedinica, unutar koje će Bošnjaci, zajedno sa Srbima i Hrvatima, živjeti u slobodi, ravnopravnosti i jednakosti. Kako je na Drugom zasjedanju AVNOJ–a konačno ozakonjena odluka o federativnom uređenju Jugoslavije, to je na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH–a u Sanskom Mostu, od 30. juna do 2. jula 1944, nizom odluka faktički konstituirana BiH kao posebna i ravnopravna federalna jedinica u novoj Jugoslaviji. Tom prilikom donijeta je i posebna deklaracija o pravima građana BiH, kojom se njenim građanima i narodima, Bošnjacima, Srbima i Hrvatima, pravno osigurava i jamči jednakost i ravnopravnost, koju su oni izvojevali u zajedničkoj borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika. Sličnu odluku o ravnopravnosti Bošnjaka donio je i ZAVNO Sandžaka, osnovan 20. XI 1943. u Pljevljima. Njegove su odluke potvrđene od strane ZAVNO Crne Gore i Boke Kotorske na zasjedanju u Kolašinu 14. VII 1944, te na Velikoj antifašističkoj skupštini narodnog oslobođenja Srbije u Beogradu 11. XI 1944. godine.

Na svom trećem zasjedanju u oslobođenom Sarajevu, 26–28. IV 1945, ZAVNOBiH se konstituirao u Narodnu skupštinu BiH, a istovremeno je već 28. aprila osnovana Narodna vlada BiH. Proces konstituiranja državnosti BiH u tadašnjim uslovima dovršen je donošenjem prvog Ustava NR BiH 31. XII 1946. godine. Time je, kao rezultat narodnooslobodilačke borbe, stvoren državnopravni okvir, koji je Bošnjacima kao cjelini pružao u načelu široke mogućnosti za svestran ekonomski, politički i kulturni razvitak.

NA KRAJU KNJIGE

Čuveni francuski matematičar i filozof Blaise Pascal je davno rekao da je posljednja stvar koju pri pisanju knjige otkrijemo ona koju bi trebalo staviti na prvo mjesto.

Bošnjaci su upravo preživjeli već deseti veliki genocid koji je nad njima izvršen tokom posljednja tri stoljeća. Njegove se posljedice još svuda vide i osjećaju, posebno u dušama njegovih brojnih preživjelih žrtava. Taj je genocid izvršen na kraju XX i na pragu XXI st., a po surovosti i monstruoznosti nadilazi sve što su Bošnjaci kao narod do sada doživjeli i preživjeli. Evropa u razmaku od jedva pola stoljeća gotovo sa ravnodušnošću posmatra novi holokaust (Holocaust). On se čak minimizira i eufemistički naziva "etničkim čišćenjem" (*le nettoyage ethnique*) ili u najboljem slučaju "selektivnim genocidom". Sa stanovišta Bošnjaka u svemu što se dogodilo i događa postoji jedna bitna razlika. Dok su o svojoj ranijoj sudbini i povijesti decenijama bili prisiljeni šutjeti, sada su prvi put u mogućnosti da kazanom i pisanom riječju, te slikom obavijeste svijet o svojim stradanjima.

Nepunih pola stoljeća poslije suđenja nacističkim zločincima u Nürnbergu, svijet se suočio sa masakrima nad Bošnjacima, koji su po svojoj bestijalnosti prevazišli sve što je viđeno 1939–1945. godine. Time su se, nažalost, Bosna i Bošnjaci i njihova stradanja našli u udarnim televizijskim i drugim vijestima širom svijeta. Mnogi su u svijetu nastojali i nastoje pronaći odgovor na pitanje: Kako se i zašto Bosna i Hercegovina, od nekadašnjeg obrasca etničke tolerancije i multikulturnog sklada, iznenada našla u metežu etničkog i vjerskog nasilja?

Historijski gledano, bez obzira na očiglednu povijesnu samosvijest Bošnjaka kao naroda, njihov je etnički identitet stalno bio pod teretom dvosmislenosti, kojom su ih posmatrali, svojatali, omalovažavali i negirali njihovi prvi susjedi. Ono što je za Bošnjake posebno bilo tragično, to je da još od prvih decenija austrougraske vladavine pa sve do rata 1992–95, ni među samom njihovom inteligencijom nije postojala potpuna saglasnost u pitanju identiteta vlastitog naroda. Ova dvosmislenost je odražavala i odražava složenu historiju prostora na kojem Bošnjaci žive, ali je istovremeno rezultat

i namjernog manipuliranja njihovom vjerskom i etničkom pripadnošću od strane različitih interesnih grupa i politika, kako unutar tako i izvan Bosne.

Ako bi se u najkraćem htjela definirati historija Bošnjaka, onda bi se moglo reći da je to jedna praktično neprestana borba za samoodržanje na vlastitom tlu, u neprijateljskom okruženju, u toku koje je, uprkos svih ratova i stradanja, bosanskomuslimanski narodni genije stvorio zavidna djela, kako na polju materijalne, tako i duhovne kulture. Još od Bečkog rata (1683–1699) pa sve do danas traje ta stalna borba za opstanak i očuvanje vlastitog duhovnog identiteta, bez obzira na unutrašnju stalešku i klasnu strukturiranost i intelektualnu diverzifikaciju bosanskomuslimanskog društva. Tokom XVIII st. Bošnjaci su izdržali tri velika rata sa Austrijom i Mlečanima: 1714–18, 1737–39. te 1788–91. godine. Od presudnog je povijesnog značaja posebno bio rat 1737, kada su Bošnjaci kod Banje Luke do nogu porazili veliku austrijsku vojsku, u trenutku kada im je car Karlo VI svojim proglasom uoči pohoda na Bosnu zaprijetio fizičkim uništenjem, ukoliko se ne odreknu islama. Slobodno se može reći da su Bošnjaci, s obzirom na vojno–politički značaj ove pobjede i njenu kasniju ulogu u njihovoj usmenoj i pisanoj tradiciji, bitkom pod Banja Lukom definitivno postali nacijom.

Bez obzira na tu činjenicu, njihov je nacionalni identitet od strane Srba i Hrvata uporno porican i osporavan. Perspektive u pogledu prevladavanja takvog stanja otvorene su im tek u toku NOR–a. Već je odlukama AVNOJ–a u Jajcu 1943, a posebno ZAVNOBiH–a 1943. i 1944. implicitno sadržano priznanje Bošnjaka kao naroda i nacije. Te su odluke ustvari značile priznanje njihove potrebe za samopotvrđivanjem putem samorazumijevanja i samoostvarivanja. Istovremeno su to bile političke odluke, donijete kako bi se na oportun način riješili nacionalni sukobi u okviru Jugoslavije, a kasnije ojačao njen međunarodni položaj, posebno prema muslimanskom dijelu nesvrstanog svijeta. Tako je manipuliranje Bošnjacima kao muslimanima udovoljavalo širokom krugu potreba. Motivi ovih odluka su u neposrednom posttitovskom razdoblju lažno predstavljani kao korak koji navodno ugrožava stabilnost i jedinstvo Jugoslavije i Bosne i Hercegovine. Nacionalnim priznanjem Bošnjaci su dobili pristup polugama vlasti, ali nisu uspjeli sa drugim bosanskim grupama stvoriti neku trajnu koaliciju, koja bi mogla stabilizirati bosanskohercegovačku političku scenu. Kod drugih u Bosni za to jednostavno nije postojala većinska politička volja. Poslije Tita, uvijek sposobnog da paralizira i priguši nacionalističke izljeve, Bošnjaci su ostali bez stvarnog političkog oslonca i zaštite. Titovske institucije, uspostavljene da održavaju ravnotežu među narodima Jugoslavije i štite one manje i slabije, brzo su se raspale, prije svega zbog političkog monopola

SKJ i njegovog neuspjeha da provede demokratske reforme i ekonomsku liberalizaciju.

Tako su se, u vrijeme kada su se krajem osamdesetih godina Titova mašinerija i konsenzus počeli ubrzano raspadati, Bošnjaci našli uhvaćeni u jednoj političkoj igri koja je bila "veća i žilavija" nego što je bio njihov kapacitet da je obuzdaju i savladaju. Oni su poslije propasti svoje srednjovjekovne države, odnosno kraljevstva, bili najsigurniji kada su živjeli u okviru velikih univerzalnih imperija i multinacionalnih država, kao što su bile Osmanska carevina i Austro–Ugarska, u kojima je njihov položaj bio zaštićen jakom centralnom vlašću. Politiku oslonca na centralnu vladu i u tom smislu građenja odgovarajućih koalicija u osnovi je u razdoblju između dva svjetska rata vodila JMO, sa dr. Mehmedom Spahom na čelu. Takva centralistička politika donosila je Bošnjacima znatnu korist i davala im određenu sigurnost. To je posebno bio slučaj u godinama Titove vlasti. Kada je početkom devedesetih godina ta politička opcija propala i napuštena, u Srbiji i Hrvatskoj je došlo do nagle fašizacije, što je bio uvod u novu bošnjačku tragediju. Paradoksalno je da je ranjivost Bošnjaka porasla nakon što su u okviru Titove Jugoslavije priznati kao nacija, prije svega zato što je trebalo udovoljiti njhovim potrebama, bez manipuliranja njihovim nacionalnim identitetom od strane Srba i Hrvata. Nacionalnim priznanjem Bošnjaci su načelno postali ravnopravni politički partneri u BiH, sa kojima je trebalo zajednički raditi i sarađivati, a ni Hrvati ni Srbi u biti nisu bili na to spremni niti su tu ravnopravnost prihvatali.

Pored toga, usljed "međunarodnog meteža" izazvanog kolapsom Sovjetskog Saveza i raspadom cjelokupnog komunističkog sistema, Zapad je bio "nesposoban" ili bezvoljan i nespreman da učini neophodan napor i zaštiti Bošnjake, kao autohtone evropske muslimane. Bošnjaci su tako, bez ikakvog zaklona, uhvaćeni u unakrsnu vatru između želje Hrvatske da se oslobodi srpske hegemonije i aspiracija Srbije da održi i obnovi svoj dominantan položaj na prostoru bivše Jugoslavije.

Te srpsko–hrvatske suprotnosti prebile su se preko leđa Bošnjaka. Srpske i hrvatske profašističke vođe su sklopile otvoren sporazum da se Bosna, kao stara evropska zemlja i država, razori i međusobno podijeli, a Bošnjaci kao narod jednostavno zatru. Bošnjaci su tom planu pružili odlučan otpor i uz ogromne ljudske žrtve spriječili njegovu realizaciju u predviđenom obimu i obliku. Ideja Bosne i njene državnosti su tako održani i očuvani. Političku volju da se u tome istraje sada je nužno pretočiti u odgovarajuću političku odluku. Uslov takve odluke su politička vizija i hrabrost, a hrabrost je, kako Hasan Kafija Pruščak jedanput reče, "istrajnost jednoga časa".

Kratice bibliografskog eseja

ANUBiH – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

GDI – Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine

GID – Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine

Glasnik RIZ – Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini

Godišnjak – Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu

GP – Geografski pregled

GSGD – Glasnik Srpskog geografskog društva

GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu

JIČ – Jugoslovenski istorijski časopis

POF – Prilozi za orijentalnu filologiju

Prilozi – Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu

Prilozi IRP – Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta

SAN – Srpska akademija nauka

Uporedna istraživanja – Uporedna istraživanja Instituta za književnost i umetnost u Beogradu

Bibliografija

Osnovna svrha svake bibliografije je da bude neka vrsta "posrednika između čitaoca i knjige". U tom je smislu ova bibliografija vrlo selektivna. Knjige, studije, članci i drugi ovdje navedeni radovi u pravilu sadrže brojne reference, tako da zainteresiranog čitaoca upućuju na širu literaturu, te arhivske i druge izvore koji se tiču historije Bosne i Bošnjaka.

Ova je bibliografija sastavljena u funkciji proučavanja historije Bošnjaka kao jedne kompleksne istraživačke teme. Odatle je ona po svom karakteru nužno eklektička, mada u osnovi slijedi hronološku strukturu knjige, odnosno redoslijed izlaganja po pojedinim njenim dijelovima i poglavljima. Jedanput navedene bibliografske jedinice se više ne ponavljaju, bez obzira na okolnost što neke od njih svojim sadržajem obuhvataju različita razdoblja i pitanja iz historije Bošnjaka.

Uvod

Ova je knjiga prvobitno bila zamišljene kao "kratka historija" Bošnjaka. Pri metodološkom koncipiranju tako zamišljene knjige neophodan je bio bliži uvid u neke raspoložive "kratke historije" drugih naroda. Mada je u međuvremenu prvobitni koncept knjige izmijenjen i dopunjen, jedan broj "kratkih historija" je ostao značajnim uzorom i metodološkim vodičem. Tu je na prvom mjestu već klasično djelo Simona Dubnova: *Kratka istorija jevrejskog naroda* (Beograd 1962). Također je vrlo instruktivan Philip K. Hitti i njegova *Istorija Arapa* (Sarajevo 1973). Pravi obrazac jedne kratke historije dali su renomirani britanski historičari Roland Oliver i J. D. Fage u knjizi *Kratka povijest Afrike* (Zagreb 1985).

Čitalac koji je zainteresiran za širi studij Bosne i Bošnjaka najbolje će postupiti ako krene od Separata *SR Bosna i Hercegovina* iz druge sveske, drugog izdanja *Enciklopedije Jugoslavije* (Zagreb 1983). Tu je, sa brojnim podacima i referencama, na skoro 300 stranica enciklopedijskog formata, obrađena BiH kao historijska, sociogeografska, etnička, privredna i kulturna političko–teritorijalna cjelina.

Sve obimnija literatura o Bosni i Bošnjacima danas nužno sadrži mnogo toga što je dnevnopolitičko i prigodno ili što više spada u oblast političkih nego historijskih studija. Ipak se iz te produkcije izdvaja nekoliko već standardnih pregleda historije Bosne koji, među ostalim, sadrže značajne podatke o razvitku Bošnjaka kao naroda. U tom je pogledu vrlo informativna *Istina o BiH – Činjenice iz istorije BiH* (Sarajevo 1991) grupe autora (Dubravko Lovrenović, Avdo Sućeska, Ibrahim Tepić i Vlado Azinović). Za proučavanje historije Bošnjaka izvanrednu početnu lektiru predstavlja

kolektivno djelo dvanaestorice autora *BiH od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata* (Press centar Armije R BiH, Sarajevo 1994). Obje ove knjige obuhvataju vrijeme do kraja Drugog svjetskog rata. Nasuprot tome, trojica anglosaksonskih autora svoja izlaganja završavaju sa agresijom na BiH i stradanjem Bošnjaka 1992–1993. godine. Noel Malcolm je autor danas vrlo popularne *Povijesti Bosne – Kratki pregled* (Zagreb–Sarajevo 1995). John V. A. Fine i Robert J. Donia su "nevinim žrtvama tragičnog rata" posvetili svoju knjigu *Bosna i Hercegovina – Tradicija koju su izdali* (Sarajevo 1995). Najzad, tu je i kratak monografski pregled Vere Kržišnik–Bukić: *Bosanska identiteta med preteklostjo in prihodnostjo* (Ljubljana 1996).

U nedostatku historijskih materijala o Bošnjacima koji su se 1992. našli u udarnim vijestima brojnih medija, harvardski Centar za srednjoistočne studije je 1994. objavio knjigu *The Muslims of Bosnia–Herzegovina: Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, koju je uredio koordinator Centra dr. Mark Pinson. Tu je pregled historije Bošnjaka dat u pet poglavlja, čiji su autori J. V. A. Fine (o "srednjovjekovnim i osmanskim korijenima modernog bosanskog društva"), Colin Heywood (Bosna pod osmanskom upravom 1463–1800), Justin McCarthy (osmanska Bosna 1800–1879), Mark Pinson (Bošnjaci pod austrougarskom upravom) i Ivo Banac (Bosanski muslimani od religijske zajednice do socijalističke nacionalnosti i postkomunističke državnosti).

Jedan kratak i cjelovit uvod u historiju Bošnjaka kao naroda, od ranog srednjeg vijeka, sa naglaskom na njihovu sudbinu u osamdesetim i ranim devedesetim godinama XX st. predstavlja djelo Francine Friedman: *Bosnian Muslims – Denial of a Nation* (Boulder, Colorado 1996).

Među pionirske radove o etničkom porijeklu i identitetu Bošnjaka spadaju u prvom redu studije Špire Kulišića: *Razmatranja o porijeklu Muslimana u BiH* (GZM, Sarajevo 1953); *Etnička prošlost stanovništva Livanjskog polja* (Pregled, br. 3, Sarajevo 1960); *Starije etničke formacije i etnički procesi u obrazovanju naroda BiH* (Pregled, br. 1, Sarajevo 1961). U vrijeme dok se još razmišljalo o projektu "Historija naroda BiH", organizirala je ANUBiH u novembru i decembru 1975. dva savjetovanja historičara na temu etničkog razvitka u BiH. Svi referati i diskusije sa ovog savjetovanja objavljeni su u glasilu *Prilozi Instituta za istoriju* (XI–XII, Sarajevo 1975–1976). Potpun pregled ranijih istraživanja ovog pitanja daje Muhamed Hadžijahić u studiji *Porijeklo bosanskih Muslimana* (Sarajevo 1990), koja mu je kao rukopis posmrtno objavljena. Mada nedovršena, ova studija predstavlja pravo vrelo podataka o etnogenezi Bošnjaka. O radovima drugih autora treba vidjeti *Nacrt za bibliografiju o osnovima i tendencijama narodnosne identifikacije Muslimana,* kojeg su obradili Muhamed Hadžijahić i Atif Purivatra (Sarajevo 1968). Proširena verzija ove bibliografije je objavljena u priručniku *ABC Muslimana,* koji su priredili Atif Purivatra i Muhamed Hadžijahić (Sarajevo 1990).

Proučavanje historije Bosne i Bošnjaka u svim njenim aspektima danas se ne može zamisliti bez stalnog uvida i konsultiranja temeljnog bibliografskog djela Mustafe Ćemana: *Bibliografija bošnjačke književnosti* (Zagreb 1994). Ova konstatacija praktično u istoj mjeri važi za obimno djelo Smaila Balića: *Kultura Bošnjaka*

– *muslimanska komponenta* (Zagreb 1994), u kojoj je autor dao hronološki pregled bošnjačkih stvaralaca u svim oblastima duhovne i materijalne kulture, od ranog srednjeg vijeka do osamdesetih godina XX stoljeća.

Američki antropolog William Lockwood je autor knjige *European Moslems – Economy and Ethnicity in Western Bosnia* (New York 1975). To je prva monografska studija o Bošnjacima objavljena poslije Drugog svjetskog rata na jednom od velikih svjetskih jezika. Ovo je djelo imalo višestruki značaj, kao prvi ozbiljan napor da se sa antropološke tačke gledišta istraži karakter etničkog bića i privredni život tradicionalnog bosanskog muslimanskog sela. Lockwoodovim stopama nastavila je Tone Bringa. Ona je rezultate svog dužeg istraživačkog boravka u jednom srednjobosanskom selu objavila u opširnoj antropološkoj studiji *Being Muslim the Bosnian Way – Identity in a Central Bosnian Village* (Princeton, New Jersey 1995).

Sažet pregled slavensko–muslimanskih skupina na Balkanu daje Muhamed Hadžijahić: *Islam i Muslimani u BiH* (Sarajevo 1977). Goranci i Torbeši su u literaturi nejednako tretirani s obzirom na ostale muslimanske skupine. O Gorancima je za početak vrlo korisna studija Milisava Lutovca: *Gora i Opolje* (SEZ, LXIX, Beograd 1955). Značajnu folklornu građu donosi Harun Hasani u zbirci *Goranske narodne pesme* (Priština 1987). Osnovne informacije o Bošnjacima u Makedoniji daje Jovan F. Trifunovski u radovima *Preseljavanje sandžačkih muslimana u Makedoniju* (GSKD, br.1, Beograd 1956); *"Bošnjaci" u Makedoniji* (GP, V, Beograd 1961).

U Sarajevu je krajem aprila 1995. održan naučni skup na temu Sandžaka i Bošnjaka u Sandžaku. Radovi sa ovog naučnog skupa objavljeni su u Zborniku *Društveni i državno–pravni kontinuitet Sandžaka* (Sarajevo 1996). Jedanaest mjeseci ranije, krajem marta 1994, održan je u Sarajevu znanstveni skup o historijskim, demografskim, etničkim i privrednim vezama Sandžaka i Bosne. Prilozi sa ovog skupa su objavljeni u Zborniku *Istočna Bosna i Sandžak* (Sarajevo 1996). Sintezu dosadašnjih historiografskih proučavanja Bošnjaka u Sandžaku i Crnoj Gori predstavlja monografija Mustafe Memića: *Bošnjaci–muslimani Sandžaka i Crne Gore* (Sarajevo 1996).

Krajem oktobra 1989. u Sarajevu je održan veliki interdisciplinarni naučni skup o migracionim procesima u BiH od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana i njihovom uticaju na demografska i etnička kretanja i promjene u našoj zemlji. Vrlo značajni materijali, ukupno 50 referata i priloga, sa ovog naučnog skupa objavljeni su u obimnoj knjizi *Migracije i Bosna i Hercegovina* (Sarajevo 1990). Osobito zainteresiran čitalac za bošnjačku dijasporu i iseljeništvo, može posegnuti za knjigom M. Imamovića: *Bošnjaci u emigraciji – Monografija "Bosanskih pogleda" 1955–1967* (Sarajevo 1996).

U složenu historiju političko–lingvističkih borbi oko bosanskog jezika zainteresirani će čitalac najbolje ući uvidom u raspravu *Slovo o bosanskom jeziku* Alije Isakovića u *Rječniku karakteristične leksike u bosanskome jeziku* (Sarajevo 1992). Dalja se istraživanja mogu nastaviti studijom Muhsina Rizvića: *Bosna i Bošnjaci – jezik i pismo* (Sarajevo 1996). Nešto je ranije Senahid Halilović objavio jedan izbor tekstova o problemima bosanskog jezika, uz vlastitu uvodnu studiju *Bosanski*

jezik (Sarajevo 1991). Pri svakom studiju historije bosanskog jezika nezaobilazna je rasprava Dževada Juzbašića: *Jezičko pitanje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred prvi svjetski rat* (Sarajevo 1973).

Standardno djelo o procesu nacionalnog formiranja Bošnjaka je knjiga Muhameda Hadžijahića: *Od tradicije do identiteta – Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana* (Sarajevo 1974). Od velikog je značaja također filozofsko–historijska rasprava Avde Sućeske: *Istorijske osnove nacionalne posebnosti bosansko–hercegovačkih Muslimana* (JIČ, br. 4, Beograd 1969). Za istraživanje i definiranje nacionalnog bića Bošnjaka i njihovog značaja i uloge u oblikovanju bosanske duhovnosti i identiteta Bosne od velikog je naučnog značaja esej Muhameda Filipovića: *Bosanski duh u književnosti – šta je to?* (Život, br. 3, Sarajevo 1967). Proces nacionalnog fromiranja Bošnjaka može se pratiti kroz hrestomatiju *O "nacionaliziranju" Muslimana – 101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana* (Zagreb 1990) koju je priredio Alija Isaković. On je tu po svom izboru uvrstio 70 priloga od gotovo istog broja autora koji razmatraju problem nacionalnog opredjeljivanja ili neopredjeljivanja bosanskih muslimana, odnosno prema jednom starom terminu, problem njihovog "nacionaliziranja" u skladu sa velikosrpskom ili velikohrvatskom idejom. Pitanjem nacionalnog identiteta Bošnjaka bavi se i knjiga Atifa Purivatre, M. Imamovića i Rusmira Mahmutćehajića, *Muslimani i bošnjaštvo* (Sarajevo 1991).

Pitanjem etničkog, odnosno nacionalnog identiteta Bošnjaka u vezi sa idejama o federalizaciji Jugoslavije pred Drugi svjetski rat bavio se Živojin M. Perić: *Jugoslovenska Savezna Država* (Beograd 1940). Bošnjaččki pogled na to pitanje izložio je Suljaga Salihagić u brošuri *Mi bos.herc.muslimani u krilu jugoslovenske zajednice* (Banja Luka 1940). O stavovima i politici komunističkog pokreta koji se u tom pitanju veoma angažirao, najbolji uvid pruža Kasim Suljević u temeljnoj studiji *Nacionalnost Muslimana između teorije i politike* (Rijeka 1981).

Srednji vijek

U cjelokupnoj historiji Bosne i Bošnjaka razdoblje srednjeg vijeka je najviše obrađivano. O tome su pisali mnogi, pa bi se moglo reći da je, što se literature tiče, historija Bosne, ustvari historija njenog srednjeg vijeka. Centralna južnoslavenska zemlja uvijek je bila na meti raznih političkih i velikodržavnih planova, pa je i literatura o njoj bila u toj funkciji. Bez obzira na tu i takvu literaturu, pitanje je: koje osnovno djelo preporučiti za početak studije srednjovjekovne Bosne i dobrih ljudi Bošnjaka?

Srednjovjekovna je Bosna bila na granici zapadnog i istočnog rimskog carstva. Po tome bi studij Bosne trebalo početi sa čuvenim višetomnim djelom Edwarda Gibbona: *The Decline and Fall of the Roman Empire* (London 1776–1788).

Proučavanje srednjeg vijeka kod Južnih Slavena uvijek je počinjalo i počinje sa prvom knjigom *Istorija naroda Jugoslavije* (Beograd–Zagreb 1953). Tu je bosanska feudalna država prikazana "od XII do XV veka". Istu vremensku redukciju historije Bosne i Bošnjaka slijedio je Sima Ćirković u svom već klasičnom djelu *Istorija srednjovekovne bosanske države* (Beograd 1964). Bez obzira na činjenicu što je

Bosnu i Bošnjake prije XII st. ili prešutio ili izbrisao, njegove su reference nezamjenljiva uputa u dalja istraživanja. Ovim dvjema knjigama stvorena je u nauci predstava da su prve stranice bosanske historije prazne. Naprotiv, one su ispisane "slovima iz nekoliko alfabeta", ali im mi, što bi rekao André Maurois, "ne znamo ključa".

Da se o tim prvim stranicama bosanske historije uporno šuti, a njen rani srednji vijek gura u zaborav primijetila je i kritički analizirala Nada Klaić u svom kapitalnom djelu *Srednjovjekovna Bosna – Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe 1377.g.* (Zagreb 1994). Navodni nedostatak fakata o bosanskom ranom srednjem vijeku rezultirao je u literaturi nacionalističkom maštom i konfuzijom koju je Klaićeva potpuno razotkrila. Zanimljive opaske o bosanskim vladarima, posebno o banu Kulinu i kralju Tvrtku, zatim o bosanskoj crkvi i državi, dao je Vladimir Dvorniković u svojoj monumentalnoj knjizi *Karakterologija Jugoslovena*, objavljenoj 1939. u ediciji "Čovečanstvo", poznatog beogradskog knjižara i izdavača Gece Kona (Reprint izdanje, Beograd–Niš 1990.)

Prazninu ranog srednjeg vijeka na Balkanu i Bosni na jedan opći način popunjava John V. A. Fine knjigom *The Early Medieval Balkans – A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century* (Ann Arbor 1983).

O feudalizaciji Južnih Slavena, pa time i Bošnjaka, nezamjenjiva je studija Georgija Ostrogorskog: *Pronija – Prilog istoriji feudalizma u Vizantiji i južnoslovenskim zemljama* (Beograd 1951). Zapadno od Drine, među Južnim Slavenima razvio se drugi tip feudalizma, o kojem osnovne informacije daje Mihajlo Lanović u studiji *Zapadno–evropski feudalizam i ugrasko–hrvatski donacionalni sustav* (Zagreb 1928). Feudalizacija je bila sastavni dio procesa prevođenja Slavena iz barbarstva u civilizaciju. Dva su osnovna elementa tog procesa. To su izgradnja i širenje pismenosti među Slavenima i njihova kristjanizacija. Ključnu su ulogu u tome odigrala čuvena solunska braća Ćirilo i Metodije, o čemu vidjeti Fran Grivec: *Žitja Konstantina in Metodija* (Ljubljana 1951). Općenita se historijska uloga Bizanta u političkom i kulturnom razvoju Južnih Slavena može sagledati na osnovu dvije dobre studije. Prva je Božidara Ferjančića: *Vizantija i Južni Sloveni* (Beograd 1966), dok je autor druge također poznati bizantolog Jadran Ferluga: *Byzantium on the Balkans* (Amsterdam 1976).

Opće prilike na Balkanu od kraja XII st. pa do osmanskih osvajanja posebno je obradio John V. A. Fine: *The Late Medieval Balkans – A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest* (Ann Arbor 1987).

Vrlo su vrijedne doprinose historiji srednjovjekovne Bosne svojim zbirkama članaka dali Marko Vego (*Postanak srednjovjekovne bosanske države,* Sarajevo 1982) i Pavao Anđelić (*Studije o teritorijalno–političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne,* Sarajevo 1982). Sličnom se temom bavio i Vladimir Ćorović još prije Drugog svjetskog rata, *Teritorijalni razvoj bosanske države u srednjem veku* (Beograd 1935). Za sagledavanje odnosa Bosne sa spoljnim svijetom uputna je studija Ante Babića: *Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni* (Sarajevo 1995).

Značajni prilozi za historiju srednjovjekovne Bosne sadržani su u publikaciji *Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države* (Sarajevo 1987), koju je u okviru svoje serije posebnih izdanja objavila ANUBiH. Autori pojedinih priloga u ovoj

knjizi su Anto Babić (pristup historiji srednjovjekovne bosanske države i njena društvena struktura), Sima Ćirković (o bosanskoj crkvi), dok je Desanka Kovačević–Kojić obradila privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države.

Za proučavanje privrednog razvitka srednjovjekovne Bosne veoma je značajna studija Konstantina Jirečeka: *Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem veku* (Zbornik Konstantina Jirečeka, I, SAN, Beograd 1959). O rudarstvu i topioničarstvu u Bosni zanimljivu je studiju ostavio Vinko Mikolji u knjizi *Povijest željeza i željeznog obrta u Bosni* (Zenica 1969). Svoja višegodišnja istraživanja privredne historije Bosne Desanka Kovačević–Kojić je sintetizirala u monografiji *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države* (Sarajevo 1978).

O sudbini bosanske vlastele i "bosanskog kraljevstva", koje je kraće vrijeme poslije 1463. voljom Osmanlija uspostavljeno i egzistiralo kao neka tampon–zona između njih i Ugarske, pisao je Sima Ćirković: *Vlastela i kraljevi u Bosni posle 1463. godine* (Istoriski glasnik, br. 3, Beograd 1954).

Osnovno pitanje iz bosanske historije, oko kojeg je potrošeno najviše papira, energije i žuči, jeste karakter Crkve bosanske i bogumila (bogomila). Vrlo bi teško bilo navesti šta je sve o tome pisano. Jedan od najboljih poznavalaca tog pitanja, Ante Babić, dao je u knjizi *Bosanski heretici* (Sarajevo 1963) pregled i kritičku ocjenu te literature. Sličan je napor učinio i John V. A. Fine u knjizi *The Bosnian Church – A New Interpretation* (Boulder, Colorado 1975). Reviziju svih tih pogleda izvršio je Salih Jalimam, knjigom *Studija o bosanskim bogomilima* (Tuzla 1996). Opći pogled na bogumilstvo na prostorima nekadašnjeg istočnog rimskog carstva dao je Dragoljub Dragojlović: *Bogomilstvo na Balkanu i u Maloj Aziji*, I (Beograd 1974).

O stećcima, kao jednoj od najvećih zagonetki bosanske materijalne kulture, prvi se u evropskoj nauci oglasio Johann von Asboth *Bosnien und die Herzegowina – Reisebilder und Studien* (Wien 1888). Potpun geografski razmještaj stećaka i njihovu katalogizaciju dao je Šefik Bešlagić: *Stećci – kultura i umjetnost* (Sarajevo 1982).

Kulturni razvitak antičke, odnosno predslavenske i kasnije srednjovjekovne Bosne obrađen je u knjizi *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine* (Sarajevo 1966). Taj je razvitak obrađen u šest poglavlja čiji su autori Alojz Benac (stariji prahistorijski periodi), Borivoj Čović (mlađi prahistorijski periodi), Esad Pašalić (period rimske vladavine), Đuro Basler (kasno antičko doba), Nada Miletić (rano slavensko doba) i Pavao Anđelić (srednjovjekovna bosanska država).

Bosna je uvijek bila područje "evropske avanture". U tom je smislu početkom oktobra 1971. održan u Zenici naučni skup *Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura,* na kojem je podnijeto 25 referata. Svi prilozi sa tog skupa objavljeni su u trećoj svesci *Radova* Muzeja grada Zenice (Zenica 1973). Kraj bosanske srednjovjekovne države obilježen je očajničkim, ali bezuspješnim naporom da im ta Evropa pomogne. Najbolje što se čitaocu o tome nudi je knjiga Marka Šunjića: *Bosna i Venecija u XIV i XV stoljeću* (Sarajevo 1996). Nešto kasnija propast "hercegove

zemlje", tek je jedna epizoda, koju je obradio Vlado Atanasovski u knjizi *Pad Hercegovine* (Beograd 1979).

Osmansko razdoblje

Izrada bibliografije osmanskog razdoblja historije Bosne i Bošnjaka sama po sebi predstavlja jedan veliki istraživački projekt. To je svakako najznačajniji i najsloženiji period u historiji Bosne i Bošnjaka. Po svojim je pojedinim fazama vrlo slojevit i praktično se o svakom stoljeću, ili čak o nekoliko decenija ili godina može sastaviti brojna literatura različite vrijednosti. O svakoj oblasti društvenog života, od politike i ekonomije do književnosti, kulture, religije i arhitekture može se također praviti posebna bibliografija.

Sublimaciju porijekla, karaktera i uređenja Osmanskog carstva dali su Halil Inalcik (Inaldžik): *Osmansko carstvo – Klasično doba* (Beograd 1974), te Stanford J. Shaw i Ezel Kural, u dvotomnom djelu *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* (London 1976). Formiranje i izgradnja institucija Osmanskog carstva ne mogu se razumjeti bez velikog djela Franza Babingera: *Mehmed Osvajač i njegova doba* (Novi Sad 1968). O tome postoje i dvije specijalne studije. Prvu je dao poznati turski historičar i diplomata Fuad Mehmed Köprülü: *Porijeklo Osmanske carevine* (Sarajevo 1955). Klasikom u tom pitanju smatra se Paul Wittek: *The Rise of the Ottoman Empire* (London 1938). U istoj je funkciji monografija Nedima Filipovića: *Princ Musa i šejh Bedreddin* (Sarajevo 1971). O evropskoj percepciji osmanskog prodora pisao je Paul Coles: *The Ottoman Impact on Europe* (London 1968). Istom temom, ali sa daleko više naučne akribije, bavi se Peter F. Sugar: *Southeastern Europe under Ottoman Rule 1354–1804* (Seattle 1977).

Narativnog je karaktera i malo arhaičnog stila, jer je uglavnom pisana na osnovu staroosmanskih hronika, *Historija turskog (osmanskog) carstva,* 1–3 (Zagreb 1979), starog austrijskog diplomate i historičara Josepha von Hammera. Hammer, koji je svoje djelo u originalu objavio u nastavcima u deset sveski (1827–1833), preveden je i objavljen zahvaljujući agilnom Nerkezu Smailagiću. Hammerova knjiga obuhvata razdoblje do otvaranja istočnog pitanja, tj. do Kučuk–Kajnardžijskog mira 1774. godine. Kao dodatak trećoj knjizi Hammerovog izlaganja, N. Smailagić je na osnovu naprijed navedenog djela Shawovih dao prikaz osmansko–turske historije "od mira u Kajnardžiju do ukidanja Carstva". Šteta je da uz Hammera ne postoji prijevod sedmotomnog djela J. W. Zinkeisena: *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa* (Hamburg–Gotha 1840–1863). Isti je slučaj sa jednom od najpoznatijih historija Osmanskog carstva, čiji je autor rumunski historičar i političar Nicolae Iorga: *Geschichte des osmanischen Reiches* (Gotha 1908–1913). U ovoj petotomnoj historiji Iorga je poseban naglasak stavio na historiju Balkana. Međutim, kao i svi ostali balkanski historičari Iorga je vrlo opterećen mnogim nacionalističkim i vjerskim predrasudama prema Osmanskom carstvu, pa time i Bošnjacima kao muslimanima.

Prodor Osmanlija na Balkan i život Južnih Slavena pod njihovom vlašću do kraja XVIII st. obrađeni su opširno u drugoj knjizi *Istorije naroda Jugoslavije* (Beograd–Zagreb 1961). U bošnjačkoj je sredini ipak svaki studij osmanskog raz-

doblja počinjao *Kratkom uputom u prošlost Bosne* Safvet-bega Bašagića. Safvet-beg je ovu knjigu objavio u vlastitoj nakladi, u Sarajevu 1900. godine. (Pred agresiju na BiH 1992. pojavio se reprint ove knjige, ali bez oznake izdavača, odnosno mjesta i godine izdanja). Skoro u istoj ravni s Bašagićem stoji Vladimir Skarić: *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro–ugarske okupacije* (Sarajevo 1937). Ova je monografija preštampana u prvoj knjizi Skarićevih *Izabranih djela,* koja su u tri toma objavljena u Sarajevu 1985. godine. Skarić se bavio različitim pitanjima iz privredne, političke i kulturne historije Bosne, uglavnom Sarajeva osmanskog doba.

Moglo bi se reći da Skarić stoji na prelazu od Bašagića i njegove epske naracije ka Hamdiji Kreševljakoviću, prvom modernom historičaru među Bošnjacima. Njegova su djela brojna i za osmanski period historije Bosne i Bošnjaka imaju ključni značaj. Njegova *Izabrana djela,* objavljena u Sarajevu 1991. priredili su za štampu Avdo Sućeska i Enes Pelidija. Kreševljaković se pretežno bavio ekonomskom i kulturnom historijom, ali mu je ipak najznačajnije djelo *Kapetanije u Bosni i Hercegovini,* koje je do sada doživjelo tri izdanja. Kao izvjesna reakcija na dotadašnja tumačenja političke historije Bosne XVIII i XIX st. dolazi vjerovatno najznačajnije djelo bosanske i bošnjačke osmanistike. To je studija Avde Sućeske: *Ajani – Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka* (Sarajevo 1965). Sa nešto kasnijom svojom studijom *Seljačke bune u Bosni u XVII i XVIII stoljeću* (GID BiH, Sarajevo 1969), Sućeska je izvršio pravi prevrat u bosanskoj i bošnjačkoj historijskoj nauci, uvođenjem klasne komponente u razmatranja historije Bošnjaka. Time je cjelokupna pozicija Bošnjaka u Osmanskom carstvu redefinirana, što je A. Sućeska eksplicirao u radu *Položaj Muslimana u osmanskoj državi* (Pregled, br. 3, Sarajevo 1974). Istom tematskom krugu pripada i studija Ahmeda S. Aličića: *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine* (Sarajevo 1996). Kapetanije u Bosni su vrlo rijetko pojedinačno monografski obrađivane. Primjer u tom pogledu je studija Raifa Hajdarpašića: *Kolašinska kapetanija i bošnjački narod* (Sarajevo 1996).

Kada je o pojedinim kapetanima, kao ajanima, riječ, onda je najviše pisano o Husein-begu Gradaščeviću – Zmaju od Bosne. Opširnu bibliografiju, sa skoro 300 različitih naslova o Husein-kapetanu, izradio je Mustafa Ćeman i objavio je kao dodatak drugom proširenom izdanju knjige Sadika Šehića: *Zmaj od Bosne – Husein-kapetan Gradaščević između legende i povijesti* (Wuppertal 1994).

Što se tiče Bosanskog ejaleta, njegovog formiranja, širenja i oblikovanja kao teritorijalnog okvira bošnjačke historije, temeljna je studija Hazima Šabanovića: *Bosanski pašaluk – Postanak i upravna podjela* (Sarajevo 1982). Granice Bosanskog ejaleta su pretrpjele najveće izmjene nakon Bečkog rata (1683–1699), o čemu je Ešref Kovačević objavio knjigu *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici po odredbama Karlovačkog mira* (Sarajevo 1973). O promjenama nastalim poslije toga u Bosni pisao je Enes Pelidija: *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699–1718* (Sarajevo 1989). Opstanak Bosanskog ejaleta i Bošnjaka u njemu kao naroda sudbinski su vezani za rat sa Austrijom 1737–1739. i veliku pobjedu Bošnjaka u boju pod Banjom Lukom početkom augusta 1737.

godine. Do sada je najpotpuniju studiju o tome napisao Adem Handžić: *Bosanski namjesnik Hekim-oglu Ali-paša* (POF, V, Sarajevo 1955). Bošnjaci nisu ratovali samo na granicama Bosne, nego istovremeno širom prostranog Osmanskog carstva, o čemu je vrlo informativan pregled dao Muhidin Pelesić: *Bošnjaci na svjetskim ratištima* (Sarajevo 1996).

O sudbini bosanskog primorja, odnosno granicama Bosne na Jadranu, relevantne podatke daje kraća monografija Galiba Šljive: *Klek i Sutorina u međunarodnim odnosima 1815–1878* (Beograd 1977).

Pitanje prihvatanja islama bilo je u literaturi predmetom mnogih kontroverzi. Među Bošnjacima po tradiciji je dugo bio i ostao najpopularniji rad Hadži Mehmeda Handžića: *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko–hercegovačkim muslimana* (Sarajevo 1940). U godinama iza Drugog svjetskog rata dugo vremena najveći je autoritet uživala studija Aleksandra Solovjeva: *Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne* (GID BiH, Sarajevo 1949). Među starijim autorima veoma je informativan O. Dominik Mandić sa knjigom *Etnička povijest Bosne i Hercegovine* (Rim 1967), bez obzira na činjenicu što autor svojim razmatranjima daje hrvatski nacionalni predtekst. Nasuprot tome, Radovan Samardžić je u radu *Prodor islama u jugoistočnu Evropu* (Uporedna istraživanja, br. 3, Beograd 1991) insistirao na tezi o prisilnom islamiziranju isključivo srpskog etničkog elementa.

O prihvatanju islama kao složenom procesu posebno su značajni radovi Adema Handžića, prije svih monografija *Tuzla i njena okolina u XVI vijeka* (Sarajevo 1975). Pored ove monografije, Handžić je objavio i više članaka koje je sabrao u knjizi *Studije o Bosni – Historijski prilozi iz osmansko–turskog perioda* (Istanbul 1994). Temom procesa širenja islama A. Handžić se posebno bavio u studiji *Population of Bosnia in the Ottoman Period – A Historical Overview* (Istanbul 1994). Iz posebnog nacionalnog ugla na problem prihvatanja islama gleda Srećko M. Džaja: *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine* (Sarajevo 1992).

Prihvatanje islama je bio jedan prirodan kulturno–historijski proces, čiji je teritorijalni okvir predstavljao Bosanski ejalet. U tom je smislu Orijentalni institut u Sarajevu početkom marta 1991. upriličio naučni skup *Širenje islama i islamska kultura u bosanskom ejaletu*. Tu je podnijeto ukupno 30 referata koji su objavljeni u POF–u (Vol. 41, Sarajevo 1991).

Za efikasno funkcioniranje osmanske države velik je značaj imao "millet–sistem", kao klasičan način na koji je islam rješavao problem vjerskih manjina, osiguravajući im vjersku slobodu i zaštitu. O tome je bliže pisao L. S. Stavrianos: *The Balkans Since 1453* (New York 1958). Položaj srpskog milleta i Srpske pravoslavne crkve temeljno je obradio Mirko Mirković: *Pravni položaj i karakter srpske crkve pod turskom vlašću 1459–1766* (Beograd 1965).

Stvarna urbanizacija i razvitak gradske privrede u Bosni vezani su za dolazak Osmanlija. O tome postoji brojna literatura. U centru urbanizacije i gradskog privrednog života je bilo Sarajevo. Kada je riječ o njegovom razvitku na prvom mjestu dolazi monografija Behije Zlatar: *Zlatno doba Sarajeva – XVI stoljeće* (Sarajevo 1996). Temeljnu studiju o gradskoj privredi u Bosni, upravo na primjeru Sarajeva, napisao je H. Kreševljaković: *Esnafi i obrti u starom Sarajevu* (Sarajevo

1958). Značajnu monografiju o Mostaru napisao je Hivzija Hasandedić: *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru* (Sarajevo 1980).

O svakodnevnom stilu gradskog života u osmansko doba općenito vidjeti Raphaela Lewis: *Everyday Life in Ottoman Turkey* (London 1971). Mnoge bosanske i bošnjačke specifičnosti u tom pogledu opisao je Antun Hangi: *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo 1990). Bosansko–orijentalni gradovi su bili značajni rasadnici islamske nauke i obrazovanja, o čemu bliže vidjeti Omer Nakičević: *Arapsko–islamske znanosti i glavne škole od XV do XVII vijeka – Sarajevo–Mostar–Prusac* (Sarajevo 1988). O bošnjačkom školstvu šire je pisao Hajrudin Ćurić: *Školske prilike muslimana u Bosni i Hercegovini 1800–1878* (Beograd 1965). Značajan je bio udio derviša u razvitku gradova i vjerskog života, o čemu instruktivne podatke pruža Džemal Ćehajić: *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama* (Sarajevo 1986). Među bošnjačkim dervišima, naročito u početku, nisu bili rijetki sinkretizam i heterodoksija. O tome je pisao Muhamed Hadžijahić: *Udio hamzevija u atentatu na Mehmed-pašu Sokolovića* (POF, V, Sarajevo 1955). Raznovrsnost i osobenost vjerskog života i manifestacije među Bošnjacima opisao je Enver Mulahalilović: *Vjerski običaji muslimana u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo 1989).

Bogatom bošnjačkom epikom posebno se bavila Đenana Buturović, koja je o tome dala dvije izvanredne monografije *Studija o Hörmannovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama* (Sarajevo 1976) i *Bosanskomuslimanska usmena epika* (Sarajevo 1992). Đ. Buturović se uspješno ogledala i u oblasti proučavanja bošnjačke balade, o čemu svjedoči njena studija *Morići – Od stvarnosti do usmene predaje* (Sarajevo 1983). Bošnjačkom baladom djelimično se bavila i Hatidža Krnjević: *Usmene balade Bosne i Hercegovine* (Sarajevo 1973).

Usmenim bošnjačkim pjesništvom, kako baladom tako i sevdalinkom, bavio se posebno Munib Maglajlić. Na prvom je mjestu njegova zbirka ogleda o usmenom pjesništvu *Od zbilje do pjesme* (Banja Luka 1983), a zatim studija *Muslimanska usmena balada* (Sarajevo 1985). Maglajlić se bavio i sevdalinkom kao lirskom pjesmom, pa je svoja istraživanja objedinio u studiji *Usmena lirska pjesma, balada i romansa* (Sarajevo 1991).

O najčuvenijoj bošnjačkoj narodnoj pjesmi, najprije označenoj kao *Žalostna pjesanca plemenite Hasanaginice*, objavio je u povodu njene dvjestogodišnjice Alija Isaković obiman zbornik *Hasanaginica 1774–1974* (Sarajevo 1975). *Hasanaginica* je kao pjesma nastala na istim graničnim prostorima krajišta, gdje i čuvena krajišnička pisma o kojima je sa literarno–historijske strane Muhsin Rizvić napisao studiju *Krajišnička pisma*, u knjizi *Panorama bošnjačke književnosti* (Sarajevo 1994). Rizvić ova pisma posmatra i definira kao oblik stare epistolarne književnosti.

Bošnjaci su stvorili bogatu literaturu na orijentalnim jezicima, turskom, arapskom i perzijskom. Safvet-beg Bašagić je već 1912. štampao u Sarajevu svoju doktorsku disertaciju sa Bečkog univerziteta *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*. Klasičnu bibliografsku studiju o svim do tada poznatim Bošnjacima koji su pisali na orijentalnim jezicima (ukupno 239 imena), napisao je Hazim Šabanović: *Književost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima* (Sarajevo 1973). Ovo temeljno djelo bošnjačke kulture objavljeno je ustvari posmrtno, kao rukopis

na kojem je autor vjerovatno još imao namjeru raditi. O pjesničkom stvaranju Bošnjaka na turskom jeziku posebno je pisao Fehim Nametak. On je dao jedan potpun presjek Bošnjaka koji su pjevali na turskom *Pregled književnog stvaranja bosanko–hercegovačkih Muslimana na turskom jeziku* (Sarajevo 1989). F. Nametak je posebnu studiju posvetio jednom specifično osmanskom obliku pjesništva *Divanska poezija XVI i XVII stoljeća* (Sarajevo 1991).

Pored toga što su pisali na orijentalnim jezicima, Bošnjaci su se vrlo rano počeli ogledati u književnosti na svom maternjem jeziku, služeći se arapskim pismom. Tako je nastala bogata bošnjačka alhamijado književnost, o čemu bliže vidjeti Muhamed Huković: *Alhamijado književnost i njeni stvaraoci* (Sarajevo 1986). Abdurahman Nametak je sastavio jednu preglednu zbirku bošnjačke alhamijado književnosti *Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti* (Sarajevo 1981).

Kaligrafija je bila osnovni oblik likovne umjetnosti među Bošnjacima osmanskog vremena, vezan prije svega za prepisivanje i ukrašavanje knjiga. Osnovne informacije za dalja istraživanja o ovom obliku likovnog izražavanja dao je Mahmud Traljić u ogledu *Ahmed-ef. Ćesrija – Sarajevski kaligraf XVIII stoljeća* (Separat iz časopisa Bibliotekarstvo, Sarajevo 1973).

O karađozu kao klasičnom obliku osmanske scenske umjetnosti izvanrednu je studiju napisao Metin And: *Karagöz – Turkish Shadow Theatre* (Istanbul 1979). Oblike scenskih umjetnosti u osmanskoj Bosni i kasnije opisao je Josip Lešić: *Istorija pozorišta Bosne i Hercegovine* (Sarajevo 1985).

Posljednjih 70 godina osmanske vladavine u Bosni (1808–1878), obilježene su prije svega borbom za uvođenjem vojno–administrativnih reformi (Tanzimata) i reguliranjem agrarnih odnosa na novim građanskim, privatno–vlasničkim osnovama. Opći pogled i pregled borbi oko reformi u Carstvu tog vremena daje Bernard Lewis: *The Emergence of Modern Turkey* (Oxford 1961). Drugom fazom tanzimata, od Pariskog kongresa 1856, bavio se posebno Roderic H. Davison: *Reform in the Ottoman Empire 1856–1878* (Princeton 1963).

Za sagledavanje promjena u agrarnim odnosima u ovom razdoblju značajni su radovi Avde Sućeske: *Popis čifluka u rogatičkom kadiluku iz 1835. godine* (POF, XIV–XV, Sarajevo 1964–65) i *Prvi pokušaj regulisanja agrarnih odnosa u BiH i XIX stoljeću* (Godišnjak, XIV, Sarajevo 1966). O prirodi agrarnih odnosa u BiH u kontekstu procesa širenja islama već je klasična studija Vase Čubrilovića: *Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovni* (JIČ, I, Beograd 1935). Dalje regulisanje agrarnih odnosa u Bosni u doba tanzimata obradio je Vasilj Popović: *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul-Medžida* (Beograd 1949). Te nerede za vrijeme Abdul-Medžida konačno je skršio Omer-paša Latas, o čemu bliže vidjeti Galib Šljivo: *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850–1852* (Sarajevo 1977). Općenito o borbi za provođenje tanzimata u Bosni pisao je Ahmed S. Aličić: *Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine* (Sarajevo 1983).

Šezdesetih godina XIX st. Bosna se po formama javnog kulturnog života postepeno približava promjenama koje će joj donijeti okupacija 1878. godine. Bliže o tome Minka Memija: *Bosanski vjesnici – Počeci štampe kod bosanskih muslimana*

(Sarajevo 1996). Monografija Todora Kruševca: *Bosansko–hercegovački listovi u XIX veku* (Sarajevo 1978) s obzirom na vremenski raspon koji obuhvata, upravo simoblizira tu promjenu, odnosno prevrat koji se dogodio 1878. godine.

Istočno pitanje i okupacija BiH

U razdoblju od izbijanja revolucije 1848. pa do kraja Prvog svjetskog rata 1918, historija Evrope, a posebno Balkana je obilježena velikim previranjima. Opću sliku tih previranja dao je A. J. P. Taylor: *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918* (Sarajevo 1968). Posebno je burno bilo vrijeme velike istočne krize 1875–1878. godine. Na južnoslavenskom se prostoru već decenijama klasičnim djelom u tom pogledu smatra studija Vasilja Popovića: *Istočno pitanje – Istorijski pregled borbe oko opstanka Osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu* (Sarajevo 1965). U svjetskoj, prije svega anglosaksonskoj literaturi to mjesto zauzima J. A. R. Marriott sa svojom studijom *The Eastern Question* (Oxford 1947). Marriottu u posljednje vrijeme konkurira M. S. Anderson: *The Eastern Question 1774–1923 – A Study in International Relations* (New York 1966).

U toku "velike istočne krize" 1875–1878. ušla je BiH u centar svjetske politike, u kojoj će se naći još u dva maha, 1908–1909. i 1914. godine. Jedan kratak rad R. W. Seton–Watsona upravo nosi naslov *The Role of Bosnia in International Politics 1878–1914* (London 1931). O samom toku događaja koji su neposredno doveli do odluke Berlinskog kongresa da se Austro–Ugarskoj dodijeli okupacioni mandat, vidjeti M. Imamović: *Bosna između Osmanske i Habsburške Carevine u istočnoj krizi 1875–1878. godine* (ANUBiH, Posebna izdanja, knj. XXX, Sarajevo 1977). Tematsku cjelinu sa ovim radom čini rasprava istog autora *Berlinski kongres i južnoslavenski prostor* (Pregled, br. 10–11, Sarajevo 1978). Ova dva rada sadrže veliki broj referenci koje čitaoca upućuju na širu literaturu. Rad Berlinskog kongresa neposredno je analizirao Alexander Novotny: *Quellen und Studien zur Geschichte des Berliner Kongresses 1878, I, Oesterreich, die Turkei und das Balkanproblem* (Graz–Köln 1957).

Oružani otpor austrougarskim okupacionim četama i tadašnji politički pokret među Bošnjacima nedovoljno su i sasvim marginalno obrađeni u historijskoj literaturi. U skladu sa austrijskom tradicijom, nekoliko mjeseci po završetku ratnih operacija u BiH, izdalo je Historijsko odjeljenje Generalštaba opširan pregled vojnog toka okupacije *Die Occupation Bosniens un der Herzegowina durch k.k. Truppen im Jahre 1878* (Wien 1879). Uglavnom na osnovu ovog izvještaja, napisao je Mihovil Mandić: *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878* (Zagreb 1910). Kratak pregled vojnih operacija u toku okupacije dali su također Vasa Čubrilović u knjizi *Bosanski ustanak 1875–1878* (Beograd 1930) i Petar Tomac u knjizi *Ratovi i armije XIX veka* (Beograd 1968). Jedan kraći prilog o tome je dao Mita Klicin: *Otpor muslimana protiv okupacije BiH 1878. g.* (Kalendar Gajret, Sarajevo 1939). O neposrednom okupacionom vremenu u Hercegovini, posebno Mostaru, vrlo je instruktivan rad Andrije Nikića: *Ulazak austro–ugarske vojske u Hercegovinu* ("Marulić", br. 1, Zagreb 1980).

Povodom 50. godišnjice okupacije dao je Ibrahim Džafčić u *Novom Beharu* (br. 2/1927) prijedlog da se izda jedna spomenica o otporu Bošnjaka austro–ugarskoj vojnoj sili. On je u tom smislu pozvao historičare i "svu pismeniju braću" da taj otpor istražuju i šalju priloge koji će se prvo objaviti u *Novom Beharu,* a zatim u spomenici. *Novi Behar* je zaista u brojevima 4, 5, 6, 13. i 16. iz 1927. i 18. iz 1928. objavio kraće priloge o borbi Bošnjaka 1878, od I. Džafčića, dr. A. Hadžikadića, M. Forte, A. Nametka i O. A. Balića. Sama spomenica, međutim, nikad nije izdata.

U povodu stogodišnjice okupacije BiH organizirala je ANUBiH manji naučni skup *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini* (ANUBiH, Posebna izdanja, knj. XLIII, Sarajevo 1979).

Austrougarska uprava 1878–1914

O austro–ugarskom razdoblju historije Bosne i Bošnjaka postoji veoma obimna literatura koju ovdje nema potrebe ekstenzivno navoditi. Pregled uspostavljanja okupacione uprave i rana politička gibanja u BiH izložio je Hamdija Kapidžić u monografiji *Hercegovački ustanak 1882. godine* (Sarajevo 1958). Sređivanjem i navođenjem literature lijep prilog historiji nacionalnog pitanja u BiH dao je Ante Malbaša: *Hrvatski i srpski nacionalni problem u Bosni za vrijeme režima Benjamina Kállaya, I, 1882–1896* (Osijek 1940). Kállayevom erom bosanske historije bavi se i Tomislav Kraljačić: *Kalajev režim u Bosni i Hercegovni 1882–1903* (Sarajevo 1987). Potpun pregled političkih odnosa u BiH za vrijeme cijele austrougarske uprave izložio je Todor Kruševac u knjizi *Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878–1918* (Sarajevo 1960).

Za proučavanje bošnjačkog političkog pokreta od kapitalnog su značaja dvije monografije. Prva je Nusreta Šehića: *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo 1980). Autor druge je Robert J. Donia: *Islam under the Double Eagle – The Muslims of Bosnia and Hercegovina 1878–1914* (New York 1981).

Kada je riječ o općim kulturnim prilikama u BiH za vrijeme austrougarske uprave značajne podatke daje Lamija Hadžiosmanović u monografiji *Biblioteke u Bosni i Hercegovini 1878–1918* (Sarajevo 1980). U tom je pogledu od temeljnog značaja studija Muhsina Rizvića: *Bosanskomuslimanska književnost u doba Preporoda 1887–1918* (Sarajevo 1990). Jednoj od ključnih ličnosti bošnjačkog Preporoda, Mehmed-begu Kapetanoviću–Ljubušaku, Institut za književnost u Sarajevu posvetio je *Zbornik radova* (Sarajevo 1992) u kojem su dvadeseterica autora svojim prilozima tretirali različita kulturna i nacionalno–politička pitanja tog vremena. Opće prosvjetne prilike obradio je Mitar Papić: *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije 1878–1918.* (Sarajevo 1972). O specifično bošnjačkoj prosvjeti pisao je Hajrudin Ćurić: *Muslimansko školstvo u BiH do 1918.* (Sarajevo 1983).

Za ekonomsku historiju značajni su radovi Dževada Juzbašića, posebno *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kállayeve ere* (Sarajevo 1974). Za opća privredna, pa i kulturna kretanja

vrlo je uputna studija Iljasa Hadžibegovića: *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća* (Sarajevo 1991). O najsloženijem pitanju sa kojim se austrougarska suočavala, agrarnom pitanju, vidjeti M. Imamović: *Agrar u Bosni i Hercegovini* (u knjizi, M. Imamović–K. Hrelja–A. Purivatra: *Ekonomski genocid nad Muslimanima*, Sarajevo 1993). Tu je navedena vrlo široka literatura koja čitaoca upućuje u dalja istraživanja ovog veoma složenog problema. Na suštinu tog problema ukazao je Ferdo Hauptmann u studiji *Bosansko–hercegovački aga u procijepu između privredne aktivnosti i rentijerstva na početku XX stoljeća* (GDI BiH, XVII, 1966–67).

Diplomatsku stranu aneksije BiH 1908. iscrpno je obradio Bernadotte E. Schmitt: *The Annexation of Bosnia 1908–1909* (Cambridge 1937). Po proglašenju aneksije BiH je dobila svoj ustav (*Zemaljski štatut*). O političkom životu u ustavnoj eri 1910–1914, vidjeti M. Imamović: *Ustav Bosne i Hercegovine* (uvodna studija u knjizi *Bosanski ustav – Fototip. izdanja iz 1910. godine* (Sarajevo 1991). Na kraju, studij austrougarskog razdoblja historije Bosne i Bošnjaka najbolje je početi uvidom u monografiju M. Imamovića: *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak BiH 1878–1914* (Sarajevo 1976). Tu su navedene brojne dalje reference koje će zainteresiranog čitaoca uputiti na širu literaturu, te arhivske i druge izvore.

Balkanski ratovi, Prvi svjetski rat i stvaranje Jugoslavije

Literatura o balkanskim ratovima, posebno sa stanovišta sudbine Bošnjaka u Sandžaku vrlo je oskudna. Za opći uvid u taj period historije najbolji uvod daju Charles and Barbara Jelavich: *The Establishment of the Balkan National States 1804–1920* (Seattle 1977). Što se samog Sandžaka tiče, uputne su studije Hakije Avdića: *Položaj Muslimana u Sandžaku* 1912–1941 (Sarajevo 1991), te Safeta Bandžovića: *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka* (Sarajevo 1991).

O učešću Bošnjaka u austrougarskoj vojsci u posljednje je vrijeme vrlo popularnom postala knjiga Wernera Schachingera: *Bošnjaci dolaze 1879–1918 – Elitne trupe u K.u.K. armiji* (Opatija–Rijeka 1996). Za političke odnose u Bosni za vrijeme Prvog svjetskog rata vrlo je meritorna studija Luke Đakovića: *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama rješenja jugoslovenskog pitanja 1914–1918* (Tuzla 1981).

O Prvom svjetskom ratu i jugoslavenskom pitanju napisana je brojna literatura različitog sadržaja i karaktera. Tako je Milorad Ekmečić u studiji *Ratni ciljevi Srbije 1914* (Beograd 1973), davno prije Samuela P. Huntingtona ustvrdio da je rat na Balkanu, pa time i u Bosni 1914, u stvari vjerski rat. Ratne ciljeve Srbije je u sasvim drugom realpolitičkom karakteru sagledao Dragoslav Janković u monografiji *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914–1915* (Beograd 1973). To se posebno može reći za izvaredno naučno ostvarenje Ljubinke Trgovčević: *Naučnici Srbije i stvaranje Jugoslavije* (Beograd 1986). Sigurno da je do sada najpotpuniju studiju jugoslavenskog pitanja dao Dragoslav Janković: *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine* (Beograd 1967). Završnoj fazi rješavanja jugoslavenskog pitanja posvećena je studija Bogdana Krizmana: *Raspad Austro–Ugarske i stvaranje jugoslavenske države* (Zagreb 1977). Slovenačkom komponentom u jugoslavenskom

ujedinjenju, koja je imala posebnu težinu, bavio se Momčilo Zečević: *Slovenska ljudska stranka i jugoslovensko ujedinjenje 1917–1921.* (Beograd 1973). Na istu je temu pisao i Janko Pleterski: *Prvo opredeljenje Slovenaca za Jugoslaviju* (Beograd 1976). Pregled ostale literature o jugoslavenskom pitanju i ujedinjenju vidjeti M. Imamović: *Pristup istoriji stvaranja jugoslavenske države 1918. godine* (Pregled, br. 1, Sarajevo 1976).

Razdoblje između dva svjetska rata

Postoji nekoliko naslova od kojih treba početi studij ovog razdoblja. Tu je na prvom mjestu dvotomna knjiga Ferde Čulinovića: *Jugoslavija između dva rata* (Zagreb 1961). Za ulazak u dublji studij nezamjenljiva je obimna i krajnje akribična studija Ive Banca: *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji – Porijeklo, povijest, politika* (Zagreb 1988).

Što se same Bosne tiče, dobar sintetički pregled međuratnog razdoblja dao je Ljubomir Zovko: *Bosna i Hercegovina 1918–1943* (Mostar 1990). Politički i privredni razvitak u Bosni prvih godina po ujedinjenju obradio je Nusret Šehić: *Bosna i Hercegovina 1918–1925.* (Sarajevo 1991).

Dobru monografiju o radu Privremenog narodnog predstavništva napisala je Neda Engelsfeld: *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca* (Zagreb 1989). Privremeno narodno predstavništvo se prilikom rasprave o ratifikaciji Senžermenskog ugovora dotaklo i pitanja položaja muslimana, o čemu je dokumentiranu raspravu dao Vladimir–Đuro Degan: *Međunarodnopravno uređenje položaja Muslimana sa osvrtom na uređenje položaja drugih vjerskih i narodnosnih skupina na području Jugoslavije* (Prilozi IRP, br. 8, Sarajevo 1972). O položaju vjerskih zajednica, vidjeti također – M. Imamović: *Pokušaj donošenja interkonfesionalnog zakona u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca* (Glasnik RIZ, br. 4–6, Sarajevo 1994). U pogledu položaja Islamske zajednice sintetički prikaz sadrži rad M. Imamovića: *Pregled razvitka Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini* (Glasnik RIZ, br. 1–3, Sarajevo 1994).

Ključna knjiga za razumijevanje historije Bošnjaka u razdoblju između dva svjetska rata je obimna i heuristički veoma utemeljena monografija Atifa Purivatre: *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* (Sarajevo 1974). A. Purivatra je svojim istraživanjem obuhvatio vrijeme do proglašenja šestojanuarske diktature 1929. godine. O tome čitaocu stoji na raspolaganju studija Nedima Šarca: *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu* (Sarajevo 1975).

Šestojanuarski režim je među ostalim preduzeo mjere na likvidaciji agrarne reforme, čime su Bošnjaci kao narod materijalno veoma oštećeni. Historijski pregled tog pitanja dao je Bakir Tanović: *Ko je vlasnik Bosne i Hercegovine?* (Zagreb 1995).

Režim šestojanuarske diktature je u biti poražen na petomajskim izborima 1935, što vodstvu JMO stvara prostor za nove političke akcije i kombinacije i jačanje vlastitog položaja. Te nove aktivnosti bošnjačkog političkog vodstva istraživala je Dana Begić: *Akcije muslimanskih građanskih političara poslije skupštinskih izbora 1935. godine.* (GDI, XVI, Sarajevo 1967). Klasičnu studiju u tom

pogledu napisao je Todor Stojkov: *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935* (Beograd 1965). Poslije sporazuma Cvetković–Maček i osnivanja Banovine Hrvatske, pokret za autonomijom BiH dobija izvjestan zamah, o čemu je također pisala D. Begić: *Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković–Maček* (Prilozi IRP, br. 2, Sarajevo 1966).

Pored JMO, kao političke stranke, jedna od najznačajnijih bošnjačkih institucija bilo je kulturno potporno društvo "Gajret". Njegov je historijat temeljito obradio Ibrahim Kemura: *Uloga "Gajreta" u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine 1903–1941* (Sarajevo 1986). Pored kulturno–potpornih društava, centri kulturnog i javnog života bile su brojne čitaonice i biblioteke, o čemu je Ljubinka Bašović napravila iscrpan pregled *Biblioteke i bibliotekarstvo u Bosni i Hercegovini* 1918–1945 (Sarajevo 1986).

Društveni život Bošnjaka između dva svjetska rata u velikoj je mjeri obilježen borbom između pristalica modernizma i sekularizma kemalističkog tipa i različitih tradicionalista. O toj je borbi pisao Fikret Karčić: *Društveno–pravni aspekt islamskog reformizma* (Sarajevo 1990). Šaćir Filandra je sastavio jednu hrestomatiju *Bošnjaci i moderna – Humanistička misao Bošnjaka od polovine XIX do polovine XX stoljeća* (Sarajevo 1996). Tu su zastupljena ukupno 32 autora sa svojim pravnim, ekonomskim, filozofskim, sociološkim, političkim i kulturološkim analizama i raspravama.

Za praćenje ukupne historije Bosne i Bošnjaka značajan je Zbornik radova *Politički život Jugoslavije 1914–1945* (Beograd 1973). Tu su zastupljena 23 autora, koji svojim raspravama, prethodno plasiranim na Trećem programu Radio Beograda, pokrivaju na zanimljiv način razdoblje od početka Prvog do kraja Drugog svjetskog rata.

Rat 1941–1945

Literatura o ratu 1941–1945. je izuzetno obimna, a ovdje je ograničena na četiri–pet osnovnih naslova vezanih za historiju Bosne i Bošnjaka 1941–1945. godine. Veći dio naslova koji se odnose i na ovaj period navedeni su već u uvodnom dijelu ove bibliografije. Slijedeći njihove reference, zainteresirani čitalac će lahko proširiti obim literature i doći do bezbroj novih naslova, ukoliko ga ovo razdoblje posebno zanima.

Knjiga koja na opći način pokriva ovaj period svakako je *Istorija Saveza komunista Jugoslavije* (Beograd 1985), koju je pisalo nekoliko desetina autora, a čiju su konačnu redakciju izvršili Pero Morača i Stanislav Stojanović. O uslovima razvoja NOP–a u BiH jednu kritičku studiju je svojevremeno dao Rasim Hurem: *Kriza NOP–a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine* (Sarajevo 1972). Dijelom i zbog krize i početnih slabosti NOP–a, nad Bošnjacima je početkom rata izvršen masovni genocid od strane četnika DM i njegovih raznih lokalnih komandanata. Genezu tog genocida prikazao je M. Imamović: *Pregled istorije genocida nad Muslimanima u jugoslavenskim zemljama* (Separat iz Glasnika RIZ–a, br. 5, Sarajevo 1991). Kao žrtve genocida, Bošnjaci su poslije Jevreja najtragičniji narod na prostorima bivše Jugoslavije, jer im je Drugi svjetski rat odnio skoro desetinu njihove cjelokupne populacije. To su naučno, a nezavisno jedan od drugoga,

dokazali Vladimir Žerjavić: *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu* (Zagreb 1989) i Bogoljub Kočović: *Žrtve drugog svjetskog rata u Jugoslaviji* (Sarajevo 1990). O ustaškoj politici prema Bošnjacima za početak vidjeti memorandum Muhameda Hadžijahića iz 1944, dostavljen "savezničkim snagama" *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana* (Sarajevo 1991). M. Hadžijahić je autor i članka *Muslimanske rezolucije iz 1941.* (Zbornik "1941. u istoriji naroda BiH", Sarajevo 1973).

Historija NOP–a u Bosni i Hercegovini je detaljno obrađena u brojnim monografijama pojedinih gradova i općina. Ovdje nema potrebe za njihovim navođenjem i nabrajanjem. Kao primjer može se uzeti velika trotomna edicija *Sarajevo u revoluciji* (Sarajevo 1976–1979). Na njenoj izradi i pisanju bio je angažiran velik broj autora, kako historičara od zanata tako i aktivista radničkog pokreta i NOP–a, koji su iznosili svoja sjećanja. Uredničku i redaktorsku grupu su vodili Nisim Albahari i Dane Olbina. S obzirom na značaj i poziciju Sarajeva u ratu 1941–45, kroz ovu se ediciju na svoj način prelama historija cijele BiH tog vremena.

O odnosu vodstva NOP–a prema nacionalnom pitanju Bošnjaka pisao je Atif Purivatra u više svojih radova, od kojih su dva posebna značajna. Prvi je *Stav KPJ prema nacionalnom pitanju Muslimana u toku narodnooslobodilačkog rata* (Prilozi IRP, br.4, Sarajevo 1968), a drugi je *AVNOJ i nacionalna afirmacija Muslimana* (Separat iz zbornika *AVNOJ i savremenost*, Sarajevo 1984). Teritorijalni okvir "nacionalne afirmacije Muslimana" predstavljala je u NOR–u obnovljena bosanskohercegovačka država, kao jedna od šest federalnih jedinica unutar DFJ. Taj je proces temeljno obradio Drago Borovčanin: *Izgradnja bosansko–hercegovačke državnosti u uslovima NOR–a* (Sarajevo 1979).

Razdoblje 1945–1990

Može se reći da je bošnjačka politika poslije 1945. uglavnom neistražena. Skoro sve što o tome postoji kao pokušaj sinteze nastalo je tokom ovog rata. Još je vrlo rano za meritornu procjenu i valorizaciju te literature. Ipak se može izdvojiti nekoliko naslova. Za sva dalja istraživanja okolnosti koje su Bošnjake dovele do 1992. godine, vrlo je inspirativan esej Muhameda Filipovića: *Bošnjačka politika – Politički razvoj u Bosni u 19. i 20. stoljeću* (Sarajevo 1996). Negdje se tu kao značajan podsticaj nalaze i politološko–historijske analize Nijaza Durakovića u knjizi *Prokletstvo Muslimana* (Sarajevo 1993). Za razumijevanje bosanske i bošnjačke zbilje i okolnosti koje su do nje dovele neizostavna je kao literatura prospektivna knjiga Rusmira Mahmutćehajića: *Dobra Bosna* (Zagreb 1997).

Opći okvir bošnjačkog života poslije 1945. može se jasno sagledati iz pregledne hronologije i analize Branka Petranovića: *Istorija Jugoslavije 1918–1978* (Beograd 1981). Za one koji traže hranu za istraživanja i razmišljanja o budućnosti možda je trenutno najbolje što mogu dobiti knjiga Richarda Westa: *Tito and the Rise and Fall of Yugoslavia* (New York 1994).

U ranim poslijeratnim godinama dva su događaja bitno uticala na sudbinu Bošnjaka. To su sukob sa Informbiroom i buna u Cazinskom kraju. O sukobu sa Informbiroom pisalo se uglavnom sa spoljnopolitičkog aspekta. Prvi koji se stručno

i naučno pozabavio njegovim unutrašnjim značenjem i posljedicama je Ivo Banac: *With Stalin against Tito – Cominformist Splits in Yugoslav Communism* (Ithaca and London 1988). O pobuni na granici Bosne i Hrvatske, sa svim njenim posljedicama, opširnu je studiju napisala Vera Kržišnik–Bukić: *Cazinska buna 1950.* (Sarajevo 1991).

Tih je godina prema bosanskim muslimanima službeno vođena politika "nacionalnog opredjeljivanja", koja nije davala željene rezultate. Već je tada čak i znatnom broju komunista bilo jasno da se radi o promašaju. Brojne nedoumice i nedosljednosti u vezi s tom politikom iznio je Enver Redžić u ovećoj raspravi *Društveno–istorijski aspekt "nacionalnog opredjeljivanja" muslimana Bosne i Hercegovine* (u knjizi *Prilozi nacionalnom pitanju,* Sarajevo 1963).

Da je u skoroj budućnosti moguća organizirana obnova naučno–istraživačkog rada u okviru odgovarajućih institucija ukazuje zbornik *Bosna i svijet* (Sarajevo 1996) koji je pripremio i objavio Institut za istoriju i u kojem su štampani prilozi 30 autora. Najzad, duboke historijske korijene agresije na Bosnu i najnovijeg genocida nad Bošnjacima u velikoj mjeri razjašnjava Tomaž Mastnak u studiji *Kristjanstvo in Muslimani* (Ljubljana 1996), mada se njegova izlaganja, bar u citiranoj knjizi završavaju sa XIII stoljećem.

Indeks ličnih imena

B

C

Č

Ć

D

DŽ

Đ

E

F

G

H

I

J

K

L

LJ

M

R

S

Indeks geografskih imena

A

B

C

Č

DŽ

Đ

E

F

G

H

I

J

K

L

LJ

M

N

NJ

O

P

R

S

U

V

Z

Ž

Sadržaj

III DIO
OKUPACIJA BOSNE I HERCEGOVINE (1875–1878)

IV DIO
AUSTRO–UGARSKO RAZDOBLJE

V DIO
PRVI SVJETSKI RAT
I STVARANJE JUGOSLAVENSKE DRŽAVE (1914–1918)

VI DIO
RAZDOBLJE PRVE JUGOSLAVENSKE DRŽAVE (1918–1941)

VII DIO
RAT 1941–1945

VIII DIO
BOŠNJACI U RAZDOBLJU 1945–1990

Mustafa Imamović
HISTORIJA BOŠNJAKA

Izdavač
Bošnjačka zajednica kulture
Izdavačko preduzeće "Preporod"
Sarajevo
Branilaca Sarajeva 30

Za izdavača
MUNIB MAGLAJLIĆ

Tehnički urednik
MURIZ REDŽOVIĆ

Korektor
MIRZETA KORJENIĆ

Računarska priprema
AMIR ŠPICA

Štampa

Štampano u 10.000 primjeraka
1997.

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo

UDK 949.715:323.1(=864)

IMAMOVIĆ, Mustafa
Historija Bošnjaka / Mustafa Imamović. – Sarajevo : Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Matični odbor, 1997. – 636 str. ; 24 cm

Biografija autora: str. 3. – Bibliografija: str. 575-592.

Na osnovu Mišljenja Federalnog ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta broj 02-413-3688/97 od 30.07.1997. godine na ovaj se proizvod iz člana 19. tačka 12. stav 2. Zakona o porezu na promet proizvoda i usluga ("Službene novine Federacije BiH" broj 6/95) ne plaća porez na promet.